

JUGOSLOVENSKA
MUSLIMANSKA
ORGANIZACIJA
U POLITIČKOM
ŽIVOTU KRALJEVINE
SRBA, HRVATA I
SLOVENACA

dr. ATIF
PURIVATRA

Odgovorni urednik:
MARIO VUKIC

Dr ATIF PURIVATRA

**JUGOSLAVENSKA MUSLIMANSKA
ORGANIZACIJA U POLITIČKOM
ŽIVOTU KRALJEVINE SRBA,
HRVATA I SLOVENACA**

DRUGO IZDANJE

»SVJETLOST«, OOUR IZDAVAČKA DJELATNOST, SARAJEVO
1977.

Recenzenti:
dr NIKOLA BABIĆ
dr DRAGOSLAV JANKOVIĆ
dr NEDIM ŠARAC

PRISTUPNE NAPOMENE

Jugoslavensku muslimansku organizaciju (JMO) kao političku stranku bosanskohercegovačkih Muslimana karakteriše činjenica da je ona bila jedina politička stranka u monarhističkoj Jugoslaviji, koja je po svom postanku i djelovanju bila regionalno bosanska ograničavajući se uz to samo na muslimanski dio stanovništva Bosne i Hercegovine. JMO je cijelo vrijeme svoga postojanja okupljala u svoje redove ogromnu većinu muslimanskih birača, bez obzira na njihove klasne, socijalno-ekonomske, obrazovne i kulturne razlike, kao i bez obzira na nacionalnu ideologiju koju su pojedinci u redovima JMO zastupali. Tako je, u stvari, JMO bila politička stranka bosanskohercegovačkih Muslimana, koji su u društvenom, političkom, kulturnom i nacionalnom životu činili posebnu grupaciju. Zato je JMO konstantno istupala kao politički predstavnik Muslimana. Politički odnosi u monarhističkoj Jugoslaviji omogućavali su vodstvu JMO da često igra takvu ulogu u političkom životu koja je prelazila okvire njene faktičke snage ako se polazi od broja glasača ili poslaničkih mandata.

Sigurno je da bez izučavanja JMO i njene aktivnosti nije moguće dati naučnu analizu političkog života u Bosni i Hercegovini, niti je moguće naučno obraditi istoriju naroda Bosne i Hercegovine, pa ni istoriju naroda Jugoslavije između dva rata.

Bez obzira na značaj koji je JMO imala u političkom životu između dva rata, naročito u Bosni i Hercegovini, ona pa, u određenom smislu, ni fenomen Muslimana nisu bili predmet interesovanja i posebnih istraživanja naučnika, štaviše, ni publicista. U Kraljevini Jugoslaviji samo je fragmentarno pisano o JMO, i to više sa stanovišta političkih potreba i, uglavnom, u dnevnoj štampi i časopisima. Iz tog perioda, ali i kasnijeg, veoma je mali broj napisa o JMO u okviru naučnih radova ili ozbiljnijih političkih publikacija. Iako ne postoje kritički prikazi napisa o JMO, opšta je njihova karakteristika u tome što su polemičkog karaktera i bez dubljih proučavanja i što su najčešće pisani bez izvorne građe. Zato su ti napisi, uglavnom, nepotpuni, jednostrani, a pretežno i neobjektivni.

Analizirajući istorijske izvore koji se odnose na JMO, može se konstatovati da (na planu izdavanja izvora) ne postoje edicije u kojima se objavljuje građa koja bi se odnosila posebno na JMO.

Nezavisno od toga, kao objavljene izvore značajne za naučnu obradu JMO treba, na primjer, tretirati sve pojedinačno objavljene zapisnike, zaključke ili kominikeje sa skupština, konferencija, zborova i drugih sastanaka članova, organizacija i foruma JMO, zatim sve objavljene partijske predstavke, pisma ili izjave partijskih funkcionera date u ime organizacije, izborne pro-

glase, te protokole raznih partijskih sporazuma i partijske programe i statute. Najveći dio navedenih podataka objavljen je u partijskoj štampi, koja u tim slučajevima poprima značaj prvorazrednog izvora. Isti tretman zaslužuju štampane stenografske bilješke Privremenog narodnog predstavništva Kraljevine SHS, Ustavotvorne skupštine i njenih organa, Narodne skupštine Kraljevine SHS do 1929. godine, te iz tog perioda statistike parlamentarnih izbora. U kategoriju objavljene građe interesantne za proučavanje JMO spadaju štampane zbirke dokumenata, i to: *Građa o stvaranju Jugoslovenske države*, priredili: dr D. Janković i dr B. Krizman, I—II, Beograd, 1964; *Istorijski arhiv KPJ*, tom II, kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919—1937, Beograd 1949; *Dokumenti o postanku Kraljevine SHS*, priredio Ferdo Šišić, Zagreb 1920, te *Krfska konferencija* — beleške sa sednica vlade Kraljevine Srbije i predstavnika Jugoslovenskog odbora, držanih na Krfu 1917. godine, na kojima je donesena *Krfska deklaracija*, Beograd 1921.

Memoarske literature, takođe, nema, jer se nije moglo ustanoviti da postoje radovi autobiografskog karaktera muslimanskih političara i funkcionera JMO iz vremena Kraljevine SHS. Takođe se nije moglo ustanoviti da je neko od njih pisao zabilješke ili dnevnik o političkim akcijama ili političkim zbivanjima tog vremena. Radovi dra Mehmeda Spahe, predsjednika JMO, objavljeni u kalendarima JMO za 1923, 1924. i 1925. godinu, u kojima se daju izvjesne rekapitulacije i sažete ocjene za određene vremenske periode, nesumnjivo predstavljaju važne izvore. U ovu bi kategoriju spadao i Spahin napis pod naslovom »Jugoslavenska muslimanska organizacija« objavljen u *Novoj Evropi* (knj. XVII, broj 17, 11. VI 1923). Spahin napis »Stanje u JMO i njen odnos prema koaliciji« (*Politički glasnik*, Beograd, 35, 1. II 1926) kao i napisi ostalih funkcionera JMO, u vrijeme njihove političke djelatnosti uglavnom su prigodnog karaktera, pošto su se odnosili na konkretne i, moglo bi se reći, više ad hoc političke akcije ili događaje.

U memoarsku građu u kojoj se, uglavnom, fragmentarno govori o JMO spada jedan rad dra Laze Markovića, radikalskog funkcionera, neposrednog učesnika političkih zbivanja u kojima je aktivno sudjelovala i JMO. Taj njegov rad je: *Politika* — od Ustava do vlade federativnog bloka 28. juna 1924 — 27. jula 1924. i vlada Ljube Davidovića 28. juli — 5. novembra 1924. (Beograd 1925). U ovu vrstu istorijskih izvora spadaju i djela: Ivan Meštrović, »Uspomene na političke ljude i događaje« (Zagreb 1969); dr Milan Stojadinović, »Ni rat ni pakt« (Rijeka 1970); Većeslav Vilder, »Bitka za rogove — gde je izvor spora srpsko-hrvatskog? Gde je rešenje?« (London 1957); Svetozar Pribićević, »Diktatura kralja Aleksandra«, Beograd 1952; Vlatko Maček, »In the struggle for Freedom«, London 1958; dr Ivan Ribar, *Politički zapisi I — IV* (Beograd 1948 — 1952) i od istog pisca: »Iz moje političke suradnje« (Zagreb 1965). Radovi memoarskog karaktera većinom su pisani na osnovu sjećanja i sa namjerom autora, osim dra Ribara i u izvjesnoj mjeri Ivana Meštrovića, da uljepšaju svoju ulogu u političkim zbivanjima koja opisuju. Zato su podaci u tim radovima često proizvoljni i neprecizni, pa su pri korištenju u ovom radu uzimani sa rezervom i provjeravani na drugoj strani.

Još jedna konstatacija u pristupu proučavanja JMO jeste u tome što u literaturi ne postoji nijedna monografija o političkom organizovanju i političkom razvitku Muslimana, a niti o JMO. Samo je uzgred i sporadično pisano o političkoj aktivnosti Muslimana, odnosno o JMO. To znači da je o

JMO pisano, uglavnom, u radovima u kojima se razmatraju opšte političke prilike i odnosi u Bosni i Hercegovini, i to u najnužnijim relacijama imajući u vidu njenu funkciju i značaj, posebno, u bosanskohercegovačkom političkom životu. Isto tako, JMO se nije mogla zaobilaziti ni u literaturi u kojoj se obrađuje politička istorija naših krajeva izvan Bosne i Hercegovine, posebno istorija srpsko-hrvatskih odnosa. Ali se i ovdje nije studioznije pristupalo proučavanju JMO. Stoga je u toj literaturi, negdje više, negdje manje, ali, uglavnom, samo fragmentarno pisano o JMO.

Literaturu u kojoj se spominje JMO dosta je teško klasificirati na onu koja ima veći ili manji značaj za naučnu obradu mjesta i uloge JMO u političkom životu monarhističke Jugoslavije. Ipak, imajući u vidu činjenice prema kojima je moguće vršiti klasifikaciju pojedinih radova, nešto veći značaj sa stanovišta izučavanja JMO imaju sljedeći radovi: dr Vladimir Ćorović, »Političke prilike u Bosni i Hercegovini« (Beograd 1939); »Istorija građanskih stranaka u Jugoslaviji, I—II« (Beograd 1952; rađeno samo za internu upotrebu službe unutrašnjih poslova); dr Dragoslav Janković, »Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista)« (Istorija XX vijeka, zbornik I, Beograd 1959); Jovan Marjanović, »Političke partije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1921—1929) u knjizi: »Iz istorije Jugoslavije 1918—1945—zbornik predavanja« (Beograd 1958); dr Branislav Gligorijević, »Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini SHS« (Beograd 1970); dr Todor Stojkov, »Opozicija u vrijeme šestojanuarske diktature 1929—1935« (Beograd 1969), te Atif Purivatra, »Nacionalni i politički razvitak Muslimana« (Sarajevo 1969).

Prilikom izrade ovog rada išlo se za tim da se koriste i ostali naučni i publicistički radovi u kojima se u kontekstu drugih istorijskih zbivanja usputno spominje i JMO. Sve te radove, iako ih ima priličan broj, navodimo u spisku literature, pa se ovdje izdvaja samo nekoliko onih radova koji sadrže nešto više faktografske građe ili, pak, izvjesne informacije opšteg karaktera o JMO. To su knjige: Josip Horvat, »Politička povijest Hrvatske« (Zagreb 1939); Mirko Glojtnarić, »Borba Hrvata — kronika dvaju desetljeća političke povijesti 1919—1939« (Zagreb 1940); dr Mehmed Begović, »Muslimani u Bosni i Hercegovini« (Beograd 1938); Abduselam Balagija, »Les musulmans Yugoslave — étude sociologique« (Algér 1940); Ferdo Ćulinović, »Jugoslavija između dva rata I—II« (Zagreb 1961); »Enciklopedija Jugoslavije« i »Mala politička enciklopedija«. Pri korištenju literature vođeno je računa o vrsti rada, vremenu u kome je nastalo kao i o drugim relevantnim činjenicama značajnim za objektivnu ocjenu njihove vrijednosti.

S obzirom na opisano stanje u pogledu objavljenih izvora i posebno u pogledu naučne vrijednosti literature koja je, kao što je rečeno, najvećim dijelom nastala bez korištenja arhivske građe i podataka koji se smatraju prvorazrednim izvorima, najveća pažnja u obradi mjesta i uloge JMO u političkom životu Kraljevine SHS posvećena je, upravo, izvorima koji se smatraju prvorazrednim, posebno arhivskoj građi. U tom pravcu najviše je podataka korišteno iz građe koja se nalazi u Arhivu Bosne i Hercegovine, zatim u Arhivu Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Arhivu radničkog pokreta u Beogradu, Arhivu Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Arhivu Jugoslavije, Arhivu SR Hrvatske, Arhivu Držav-

nog sekretarijata za inostrane poslove u Beogradu, Arhivu Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, Arhivu Vojno-istorijskog instituta u Beogradu, Arhivu Srpske akademije nauka i umetnosti u Beogradu, Arhivu Narodne biblioteke SR Srbije u Beogradu, Arhivu Gazi Husrevbegove biblioteke u Sarajevu i Arhivu grada Sarajeva.

Nije bila pristupačna arhivska građa Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Bosne i Hercegovine, kao ni Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove u Beogradu. Takođe nije bila pristupačna ni arhivska građa Ministarstva inostranih poslova ČSSR u Pragu, niti turskih arhiva, iako su u tom pravcu više puta činjeni pokušaji s obzirom da se realno pretpostavljalo da bi u tim arhivima moglo biti podataka o političkoj aktivnosti bar pojedinih funkcionera JMO.

Arhiva JMO, i pored svih nastojanja, nije se mogla pronaći, niti čak ustanoviti da li je sačuvana. Zato je naročita pažnja posvećena sakupljanju partijske dokumentacije, prepiske i drugih relevantnih podataka o JMO kod bivših funkcionera stranke, njihovih porodica, zatim kod članova i pristalica JMO te drugih ličnosti, naročito onih koji se interesuju za istoriju Bosne i Hercegovine između dva rata. U tom pogledu su dragocjeni raznovrsni i brojni dokumenti i podaci koje mi je ustupio na korišćenje dr Muhamed Hadžijahić, viši naučni saradnik Akademije nauka i umjetnosti BiH u Sarajevu. Takođe su vrijedni dokumenti koji su dobiveni na korišćenje od Zijaha Spahe, advokata u Sarajevu, a odnose se na političku aktivnost njegovog oca — predsjednika JMO dra Mehmeda Spahu. Manji broj dokumenata su ustupili dr Asim Musakadić, primarijus u penziji u Sarajevu, Mustafa Bećirbegović, penzioner u Sarajevu, te istaknuti funkcioner JMO dr Šefkija Behmen, advokat u Jajcu. Svima se srdačno zahvaljujem.

U nedostatku partijske arhive neki podaci objavljeni u partijskoj štampi od naročitog su značaja i spadaju u prvorazredne izvore. Pored toga, stranačka štampa JMO u cjelini (*Vrijeme, Pravda, Glasnik JMO, Novi Glasnik JMO*) spada u takvu vrstu građe, koja po vrijednosti dolazi odmah poslije neobjavljenih i objavljenih arhivskih izvora. Takav tretman štampa JMO zaslužuje, pored ostalih razloga, i zato što bez nje nije moguće u potpunosti sagledati, naročito, neka pitanja unutarpartijskih odnosa u JMO. Isti tretman sa partijskom štampom imaju i Pravdini kalendari, te brošure koje je izdavala JMO. S obzirom da partijska štampa u ovom konkretnom istraživanju predstavlja važan izvor, posvećena je puna pažnja štampi ne samo JMO nego i ostaloj, bez obzira da li se radilo o blagonaklonoj, neutralnoj ili protivničkoj štampi prema JMO.

U metodološkom pogledu primijenjena je kombinacija obrade materijala po hronologiji događaja i problemska obrada nekih pitanja. U prvih osam glava ovog rada materija je obrađena hronološki i iz metodoloških razloga nisu uvijek date potpunije ocjene svih događaja i politike JMO, koja ima sve karakteristike građanske političke stranke, čija se politika u odnosu na radnički pokret, pa prema tome i u odnosu na muslimansko radništvo nije ništa drugačije ponašala od ostalih građanskih stranaka (NRS, DS, HSS, SLS, i drugih). U posljednje četiri glave i u zaključku na kraju knjige problemski je data ocjena cjelokupne politike JMO. Uz metod analize sadržaja izvorne građe i analize pojedinih značajnih političkih događaja naročita pažnja je posvećena kritičkoj ocjeni partijske aktivnosti u odnosu na programsku

orijentaciju. Takođe je analiziran uzajamni odnos partijske aktivnosti vodstva JMO i određenih političkih prilika i odnosa u Bosni i Hercegovini i u Jugoslaviji. Pri tome, pored istorijskog pristupa stalno je vođeno računa o sociološko-politikološkom aspektu političkog organizovanja Muslimana i nacionalnog fenomena Muslimana, svojevrsnog sa stanovišta marksističkog učenja o naciji. Sva materija je obrađena po poglavljima sa ciljem da se, na taj način, najbolje ukaže na glavne karakteristike političke djelatnosti JMO u Kraljevini SHS. S obzirom da poseban interes pobuđuje fenomen političkog organizovanja i permanentnog političkog jedinstva i kompaktnosti Muslimana u okviru JMO, detaljnije su, pored ostalog, obrađena poglavlja u kojima se govori o organizacionoj strukturi i oblicima djelovanja JMO.

I na kraju, osim teškoća skupčanih s pregledom prilično obimne, dosta nesređene građe, te teškoća tehničkog i materijalnog karaktera sa kojima se susreće većina istraživača prilikom obrade ovakve problematike, postojale su teškoće i u tome što ne postoji sintetički napisana istorija Bosne i Hercegovine i njenih naroda na podlozi savremenih naučnih dostignuća. Tako, na primjer, u cilju što objektivnije obrade muslimanske političke organizovanosti i aktivnosti, posebno JMO, u Kraljevini SHS trebalo je, pored ostalog, osloboditi se postojećih jednostranih, u prvom redu buržoaskih, stavova o JMO, kao i nekih poslijeratnih ocjena iskazanih neargumentovano i bez potpunijeg sagledavanja konkretnih političkih prilika i odnosa u kojima je djelovala JMO. To je bilo nužno učiniti iz razloga što su u našoj javnosti još uvijek dosta prisutne ranije predrasude i stavovi o Muslimanima po kojima im se, pored ostalog, negira nacionalna individualnost i tretiraju samo kao pripadnici vjerske zajednice. Trebalo je, dakle, na osnovu dokumentacione građe, dati što je moguće objektivniju ocjenu o svim komponentama političke aktivnosti Muslimana u Kraljevini SHS i na taj način uticati da se koriguju nedovoljno fundirani i jednostrani stavovi o ovom pitanju. Upravo, postupajući tako, mnogostrano izučavanje i objektivna ocjena fenomena političkog organizovanja bosanskohercegovačkih Muslimana ukazuje, pored ostalog, na naučnu neodrživost mnogih dosadašnjih stavova o tome. Osim toga, naučna obrada ovog fenomena stvara uslove za potpunije objašnjenje i nekih kasnijih, sve do naših dana značajnih, događaja u istoriji naših naroda, posebno u Bosni i Hercegovini.

Glava I

PREDUSLOVI FORMIRANJA JUGOSLAVENSKE MUSLIMANSKE ORGANIZACIJE

1. Osvrt na položaj, političko organizovanje i političku aktivnost bosanskohercegovačkih Muslimana do stvaranja Države SHS

a. Turski period

Mnoge specifičnosti u novijem i najnovijem društvenom i političkom životu Bosne i Hercegovine vuku svoje duboke korijene iz njene prošlosti. Rastrgana međusobnim borbama feudalaca, vjerski podijeljena i izložena svakojakim aspiracijama, Bosna i Hercegovina je dosta lako postala žrtva najmoćnije od tih snaga — Turske. Turskim osvajanjem Bosne raširila se islamska vjera, znatno jače nego i u jednoj drugoj našoj zemlji pod turskom vlašću.¹ Primajući islamsku vjeru njeni pripadnici su u Bosni i Hercegovini istovremeno prihvatili u osnovi i tursku državnu i političku ideologiju i bili u redovima vladajuće feudalne klase. Nalazeći se tako reći na mrtvoj straži Turske i u dugotrajnim sukobima Istoka i Zapada islamizirani dio stanovništva Bosne i Hercegovine je u službi Turske stvorilo svoju jaku bosansku muslimansku feudalnu klasu (spahije, bogati trgovci, bogatije zanatlije, viša ulema i predstavnici vlasti). Oni su politički predstavljali muslimanski narod i dominirali lokalnom politikom zemlje do austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine. Za razliku od njih, ostalo brojno muslimansko stanovništvo činilo je eksploatisanu masu. To je bila gradska sirotinja i zavisni seljaci — raja² koji su u specifičnim uslovima raspadanja klasičnog osmanskog feudalnog sistema i angažovanja svih Muslimana u odbrani osmanske države postepeno, a naročito od XVIII stoljeća, postajali slobodni seljaci. Oni su sačinjavali ogromnu većinu muslimanskog stanovništva. Bez obzira na izrazite klasno-socijalne razlike koje su postojale među Muslimanima, njihovi izvjesni posebni interesi uslovljavali su njihovo međusobno ponašanje i opredjeljivali

¹ Vid. Aleksandar Solovjev, Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne, Go-dišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, 1/1949, 42—72; Istorija naroda Jugoslavi-je, knjiga druga, Beograd 1960, 130—136; Špiro Kulišić, Razmatranje o porijeklu Muslimana u Bosni i Hercegovini, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, n. s. VII/1952, 154—157; Muhamed Hadžijahić, Turska komponenta u etnogenezi bosan-skih Muslimana, Pregled, Sarajevo, 1966, 11—12, 485—502.

² Kao pravni termin u turskoj državi riječ »raja« predstavljala je opšti naziv za one društvene slojeve, građane i seljake, Muslimane i nemuslimane koji su se nalazili u ličnoj feudalnoj zavisnosti. Kasnije, a naročito od XVIII vijeka, ovaj termin počinje da se odnosi samo na zavisno stanovništvo hrišćanske vjere u turskoj državi. S obzirom na državne i feudalne obaveze, raja se dijelila na nepovlašćenu i povlašćenu raju. Inače je položaj raje u gradu bio mnogo povoljniji od položaja raje na selu.

njihov odnos prema muslimanskoj osmanskoj državi uopšte.³ Tako je posredstvom vjere — islama muslimansko klasno izdiferencirano društvo u Bosni usvojilo jedinstvenu političku ideologiju i formiralo se kao poseban kulturni i etnički individualitet sa vlastitim interesima i stremljenjima. Upravo ta muslimanska vjersko-etnička i kulturna posebnost i njihovi posebni zajednički interesi, bez obzira na staleške razlike, bili su značajan faktor i za posebno političko organizovanje ogromne većine Muslimana sve do narodne revolucije. Zajednički muslimanski interesi pod osmanskom vlašću su se ispoljavali u tome što su svi težili da zadrže povlašćeni položaj. (Pod austrougarskom upravom i naročito pod monarhističkom Jugoslavijom sve muslimanske klase i slojeve povezuje ugroženost njihovih interesa. Njihova solidarnost je izrastala na promjeni njihovog društveno-političkog položaja.) Na drugoj strani, hrišćanska raja je sve više postajala spremna da uđe u svaku kombinaciju hrišćanskih sila koje bi rušile tursku vlast, koju je muslimansko stanovništvo podržavalo. Tako je došlo do ideoloških podvojenosti baziranih ne samo na klasnim nego isto tako i na vjerskim razlikama. Na tim osnovama razvijao se sve više vjerski antagonizam i onemogućavala klasna povezanost potčinjene klase: hrišćanske i muslimanske, posebno kmetova prema vladajućoj klasi koju su predstavljali muslimanski feudalci u službi Turske. U takvim odnosima, naročito kao posljedica teokratskog karaktera države, jače se ispoljavaju klasno-socijalne suprotnosti kmet-feudalac. Te suprotnosti su istovremeno i vjerske suprotnosti hrišćanin-musliman.⁴

Osmanski feudalni odnosi karakteristični su prije svega po tome što se feudalizam u ovim krajevima razvija sa zakašnjenjem i što se ti odnosi uglavnom svode na naturalnu rentu u vidu desetine ili još većeg dijela prihoda sa zemlje koju je kmet davao feudalcu — begu ili agi. Istina, i u ovoj fazi razvitka postoje i drugi vidovi rente. Kmet je često faktički bio bez pravne zaštite, naročito zbog velikih zloupotreba osmanskog zakonodavstva od strane bosanskih feudalaca i organa vlasti, koji su, prvenstveno u vrijeme opšte dekadense carstva, postali samovoljni i nedisciplinovani.⁵

³ Dr Avdo Sućeska, Seljačke bune u Bosni u XVII i XVIII stoljeću, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XVII/1966—1967, 163—166.

⁴ O specifičnostima feudalizma Lenjin je pisao: »Makedonija, kao i sve balkanske zemlje, ekonomski je jako zaostala. Tamo su se još održali vrlo jaki ostaci feudalizma, srednjovjekovne zavisnosti seljaka od posjednika — feudalaca. Među takve ostatke ide hak što ga seljak daje zemljoposjedniku (u novcu ili u proizvodima), zatim napolica (obično seljak u Makedoniji daje zemljoposjedniku, kod napolice, trećinu uroda, dakle manje nego u Rusiji) itd. Veleposjednici u Makedoniji (tzv. spahije) jesu Turci i muslimani, a seljaci su Slaveni i hrišćani. Stoga klasnu suprotnost zaoštavaju religiozna i nacionalna suprotnost«. (V. I. Lenjin, o nacionalnom i kolonijalnom pitanju, Zagreb 1958, 52).

⁵ Turski feudalizam u našim krajevima osvijetlili su u novije vrijeme Nedim Filipović (Pogled na osmanski feudalizam, Godišnjak istorijskog društva BiH, 1952; Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, Sarajevo, 1954/55), dr Branislav Đurđev (O uticaju turske vladavine na razvitak naših naroda, Godišnjak istorijskog društva BiH 1950; Prilog pitanju razvitka i karaktera tursko-osmanskog feudalizma timarsko-spahijskog sistema, Godišnjak istorijskog društva BiH 49; Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda, Sarajevo 1964, 90—104); zatim njihovi prilozi u Istoriји naroda Jugoslavije II, Beograd 1960, kao i dr Avdo Sućeska (Specifičnosti društveno-pravnog položaja Bosne pod Turcima I—II, Godišnjak Pravnog fakulteta, Sarajevo, IX—X/1961. i 1962; Ajani — prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka, Sarajevo 1965; Prvi pokušaj regulisanja agrarnih

Za bolje razumijevanje vjerskih i socijalnih odnosa u vrijeme turske vladavine u Bosni i Hercegovini teško se mogu pružiti precizni i potpuni podaci o vlasničko-posjedovnoj strukturi. Takođe ne postoje tačni podaci o broju stanovništva. Prema nekim izvorima u početku XIX vijeka broj muslimanskog stanovništva je bio jednak broju hrišćanskog stanovništva. Kasnije se taj omjer promijenio u korist hrišćana. U izvještaju o prilikama u Bosni i Hercegovini od novembra 1846. sekretar namjesništva u Dalmaciji vitez fon Erco iznosi da u Bosni i Hercegovini ima 900 000 do 1 000 000 stanovnika; od toga je 450 000 pravoslavnih, muslimana 350 000 i katolika 100 000. Za Jevreje i Cigane, koje spominje, ne iznosi broj. Slične podatke daje u 1862/63. godini u opisu BiH austrougarski potpukovnik Stefan Jovanović. On navodi da je u BiH 1 026 000 stanovnika; pravoslavnih 490 000, muslimana 355 000, katolika 164 000 i Jevreja i Cigana 17 000.⁶

Različit ekonomski i pravni položaj hrišćana i muslimana u Bosni i Hercegovini doveo je do vjerske i etničke netrpeljivosti, koja se kasnije nastavlja i produbljuje pod austrougarskom okupacijom i u predratnoj Jugoslaviji. Na taj način je jače izražavanje konfesionalnih i nacionalnih razlika imalo odraza u društvenom, ekonomskom, te posebno političkom razvitku u Bosni i Hercegovini.

Carigradska uprava u želji da očuva svoj ugled i uticaj u Bosni i Hercegovini, pred kraj svoje vlasti, vrši niz reformi koje nisu bitnije izmijenili suštinu feudalnog sistema. Međutim, one su ipak omogućile izvjestan brži ekonomski i društveni napredak. Još prije toga dolazi do početka obrazovanja građanske klase u Bosni i Hercegovini koja nije jedinstvena, s obzirom na razlike u stepenu socijalne razvijenosti nacionalnih zajednica iz kojih se formirala. Istovremeno sve teži položaj kmetova uzrok je seljačkih pokreta i ustanaka hrišćanske raje za likvidaciju feudalnih odnosa i za nacionalno oslobođenje.⁷

b. Austrougarski period

Poznati višemjesečni otpor austrougarskoj vojsci 1878. godine bio je pravi rat bosanskih Muslimana sa velikom oružanom silom Monarhije. Istovremeno sa otporom sprovedena je izvjesna autonomna organizacija vlasti u Bosni i Hercegovini. Borbom protiv austrougarske vojske Muslimani nisu samo indirektno branili tursku carevinu i svoj privilegovani položaj nego i svoju domovinu — Bosnu i Hercegovinu.⁸

odnosa u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, XIV/1966; O nasljeđivanju odžakluk timara u Bosni i Hercegovini, Godišnjak Pravnog fakulteta Sarajevo, XV/1967. i Seljačke bune u Bosni u XVII i XVIII stoljeću, Godišnjak Društva istoričara BiH, XVII/1966—1967).

⁶ Dr Hamdija Kapidžić, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku, Sarajevo 1956, i prikaz ove knjige od dra Milorada Ekmečića, Godišnjak istorijskog društva BiH, VIII/1956, 348—9.

⁷ Naročito su poznati ustanak u Hercegovini (Nevesinjska puška) i Bosanski ustanak 1875 — 1878, koji su bili povod za međunarodnu odluku o ustupanju Bosne i Hercegovine na upravljanje Austro-Ugarskoj, u stvari njenoj okupaciji Bosne i Hercegovine. — Vid. dr Milorad Ekmečić, Ustanak u Bosni 1875 — 1878, Sarajevo 1960. i Vaso Čubrilović, Bosanski ustanak 1875 — 1878, Beograd 1930.

⁸ Mustafa Imamović, Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine 1878 — 1914, doktorska disertacija, Pravni fakultet, Beograd 1971, 43—44.

Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine nije značila samo promjenu okupatorske vlasti nego je istovremeno predstavljala najvažniji zaokret za prelazak Bosne i Hercegovine iz feudalizma u kapitalizam. Iako kapitalizam počinje naglo da prodire, ipak austrougarska vlast nastoji da na selu sačuva zatečene odnose. Na taj način ona je željela da razbije trenutno političko jedinstvo Srba i Muslimana, stvoreno neposredno poslije okupacije. To jedinstvo je izraženo u hercegovačkom ustanku 1882. godine,⁹ a nešto kasnije u borbi za crkveno-školsku i vjersko-prosvjetnu autonomiju,¹⁰ koja je imala politički karakter.

Kapitalistička eksploatacija Bosne i Hercegovine pospješila je dolazak stranih trgovaca, kapitalista i činovništva,¹¹ kao i jače diferenciranje domaćeg građanstva. Ono se u većoj ili manjoj mjeri počinje uključivati u tokove kapitalističkog razvitka. S druge strane, uglavnom pod uticajem iz Srbije i Hrvatske, budi se i jača nacionalna svijest pravoslavnog odnosno katoličkog stanovništva pa dolazi i do njihove međusobne nacionalne konfrontacije. Međutim, muslimanske mase nisu prihvatile ni srpsku ni hrvatsku nacionalnu ideologiju, već su istupali samostalno. Muslimani su u to vrijeme predstavljali posebnu društveno-socijalnu zajednicu sa jako naglašenim vjerskim obilježjima i sa jako naglašenim specifičnostima društvenog, kulturnog, političkog i ekonomskog razvitka. U vezi sa nacionalnim razvojem Bosne i Hercegovine poznato je da su austrougarske vlasti, naročito u doba Kalaja, insistirale na stvaranju »bosanske nacije«. Ta ideja je propala, jer su se bili već razvili i afirmisali i srpski i hrvatski nacionalni pokret, dok su nosioci bošnjačke nacionalne ideologije bili kompromitovani, kako politički po svome oportunističkom stavu, tako i po svojoj feudalnoj isključivosti.¹²

Kapitalistički razvitak u Bosni i Hercegovini, pored ostalog, doprinosi stvaranju modernije organizovanih političkih grupa i organizacija, koje se

⁹ Vid. dr Hamdija Kapidžić, Hercegovački ustanak 1882. godine, Sarajevo 1958; Vladislav Skarić, Hercegovački ustanak 1882. u knjizi: Bosna i Hercegovina pod austro-ugarskom upravom, Beograd 1938.

¹⁰ O tome detaljnije vid. Vladislav Skarić, Osman Nuri-Hadžić i Nikola Stojanović, Bosna i Hercegovina pod austro-ugarskom upravom, Beograd 1938; Todor Kruševac, Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878—1918, Sarajevo 1960, 288—324, te Ferdo Hauptman, Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju, Sarajevo 1967.

¹¹ U 1907. bilo je 67,7% stranih činovnika i državnih službenika, jer je domaćih bilo samo 32,22%. Po konfesijama bilo je 61,56% katolika, 29,92% pravoslavnih i 8,5% muslimana (dr Vladimir Ćorović, Političke prilike u Bosni i Hercegovini, Beograd 1939, 47).

— U Berichtu za 1908. godinu (str. 5) religiozna pripadnost činovnika u postocima iskazana je ovako: rimokatolika 61,56%, grkokatolika 2,86, srpsko-pravoslavnih 29,92, Muslimana 8,63, Jevreja 2,31, protestanata 1,71 i bez konfesije 0,01%. Upoređujući ove podatke sa brojnim stanjem pojedinih konfesija iskazanim u istom Berichtu broj srpsko-pravoslavnih pogrešno je uvećan (vjerovatno štamparskom greškom) za 7%, jer stvarno iznosi 22,92% umjesto iskazanih 29,92%. Navedenu grešku Ćorović u pomenutom radu nije ispravio.

¹² Detaljnije o »bosanskoj« naciji vid. Enver Redžić, Prilozi o nacionalnom pitanju, Sarajevo 1963, 35, 45 i 82—86. O »bošnjakluku« do Kallaya vid. Muhamed Hadžijahić, Die Anfänge der nationalen Entwicklung in Bosnien und in der Herzegovina, Südost-Forschungen, XXI/1962. O bošnjaštvu kao nacionalnom pokretu vid. Vlado Jokanović, Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta, Pregled, 1968, 8—9.

osim Socijalističke partije, formiraju gotovo potpuno na konfesionalnoj osnovi. Tako se u decembru 1906. godine osniva Muslimanska narodna organizacija, a oktobra 1907. Srpska narodna organizacija. I Muslimanska i Srpska narodna organizacija stavljaju u centar svog programa i političkog djelovanja zahtjeve za autonomiju Bosne i Hercegovine. Takođe djeluju Hrvatska katolička udruga i Hrvatska narodna zajednica. Sve ove političke stranke, izuzev Socijaldemokratske partije, razvijale su političku aktivnost na vjersko-nacionalnoj osnovi, a na momente uz podržavanje vjerskih-nacionalnih suprotnosti koje su podsticale feudalni odnosi i okupacija.

Poslije poznatog generalnog štrajka u svim većim industrijskim centrima Bosne i Hercegovine 1906. godine austrougarske vlasti su odobrile osnivanje organizacija Glavnog radničkog saveza, preteče Socijaldemokratske partije Bosne i Hercegovine. Ona je, istina, stajala pod uticajem tada dominantnih idejno-političkih struja u međunarodnom radničkom pokretu, napose austro-marksizma. Taj momenat je bio jedan od važnih razloga što Socijaldemokratska partija nije ostvarila neki veći uticaj na rješavanje agrarnog, nacionalnog i drugih značajnih pitanja u to vrijeme u Bosni i Hercegovini.¹³

Glavni radnički savez za Bosnu i Hercegovinu i Socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine, za razliku od građanskih stranaka, okupljali su u svojim redovima pripadnike svih nacionalnosti, među kojima i Muslimane, čiji se politički razvitak, kao jednog od nacionalnih subjekata u Bosni i Hercegovini, nije bitno razlikovao od političkog razvitka bosanskohercegovačkih Srba i Hrvata. Muslimani su, dakle, kao i Srbi i Hrvati, pored učešća u svojim nacionalnim građanskim političkim strankama, učestvovali i u socijalističkim sindikalnim i partijskim organizacijama radničke klase, koje su, s obzirom na klasnu orijentaciju, razvijajući internacionalizam okupljale pripadnike svih nacionalnosti ukazujući i na taj način da radnici svih nacionalnosti u Bosni i Hercegovini svoje socijalne interese mogu ostvariti jedino zajednički. Što se tiče učešća Muslimana u radničkom pokretu, spomenućemo da su, pored pripadnika ostalih nacionalnosti, i pojedini Muslimani učestvovali u osnivanju socijalističkih sindikata (Glavnog radničkog saveza za BiH) i Socijaldemokratske partije Bosne i Hercegovine.^{13a} Interesantan je u tom pogledu podatak da je, na primjer, 1911. godine u Glavnom radničkom savezu za BiH, koji je idejno i organizaciono bio tijesno vezan za Socijaldemokratsku partiju BiH, bilo 737 Muslimana, pored 2 030 Hrvata, 1 619 Srba, 305 Čeha, 300 Slovenaca, 287 Nijemaca, 282 Mađara, 166 Jevreja i 342 ostalih.^{13b}

Što se tiče političke djelatnosti bosanskohercegovačkih Muslimana, treba pomenuti da je avgusta 1908. osnovana Muslimanska napredna stranka, koja

¹³ O razvitku i položaju radničke klase u Bosni i Hercegovini vid. Nedim Šarac, *Položaj radničke klase u Bosni i Hercegovini pod austro-ugarskom okupacijom, 1878—1914*, Beograd 1951; od istog pisca: *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919*; Sarajevo 1955; o istom problemu vid. Osnivački kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1950, 24—36.

^{13a} Vid. Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, tom II, Sarajevo 1951, 9—10 i 47.

^{13b} *Sindikalni pokret 1903—1912. u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Beograd 1950, 120. Vid. Nedim Šarac, *Razvoj i obilježja socijalističkog sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini do Kongresa ujedinjenja 1919*, *Pregled*, Sarajevo 1969, 7, 201.

je pred proglašenje Ustava, februara 1910, promijenila program i naziv u Muslimanska samostalna stranka. Svoj dotadašnji list *Muslimanski svijet* zamijenila je novim glasilom *Muslimanska sloga*. Nastupala je kao protivteža Muslimanskoj narodnoj organizaciji, čije je poluslužbeno glasilo bio list *Musavat*. Krajem marta 1910. odvojila se od Muslimanske narodne organizacije grupa mladih aktivista sa Osmanom Đikićem na čelu i pokrenula list *Samouprava*, kao organ Muslimanske demokratije. Ova se grupa, međutim, nije uspjela konstituisati u stranku niti steći neki uticaj u narodu. Pred prve saborske izbore Muslimanska narodna organizacija i Samostalna stranka su povele pregovore o zajedničkom istupanju na izborima. Nisu se, međutim, uspjele sporazumjeti o podjeli mandata pa su na izborima za Bosanski sabor u maju 1910. istupile obje samostalno. Svih 24 mandata dobila je Muslimanska narodna organizacija, koja je do tada aktivno sarađivala sa srpskim građanskim političarima. Međutim, u Saboru je usljed austrougarske politike došlo do nesporazuma između muslimanskih i srpskih političara oko rješenja agrarnog pitanja. To je imalo kao posljedicu da je većina članova Muslimanske narodne organizacije prišla saradnji sa hrvatskim građanskim političarima stvarivši na taj način muslimansko-hrvatsku većinu u Saboru. Ovaj potez vodstva Muslimanske narodne organizacije doveo ih je u praktičnoj politici do identičnih stavova sa Muslimanskom samostalnom strankom, pa je 14. avgusta 1911. došlo do njihove fuzije i stvaranja Ujedinjene muslimanske organizacije. Pokrenut je i jedinstven organ pod nazivom *Zeman*. Šest poslanika MNO sa Dervišom Miralemom na čelu nisu priznali pakt i izdvojili su se u posebnu stranku sa starim nazivom Muslimanska narodna organizacija, čiji je organ bio *Novi Musavat*.

Kao posljedica opšteg nezadovoljstva narodnih masa, a posebno srpskog stanovništva protiv Austro-Ugarske, stvorena je borbena omladinska grupa, kasnije nazvana »Mlada Bosna«. Zbog svog odlučnog stava i beskompromisne borbe protiv Austrije ovaj omladinski pokret, uglavnom, nije imao podrške kod postojećih političkih partija. Prihvatajući ideju jugoslovenstva, ova grupa okuplja srpsku, muslimansku i hrvatsku omladinu i postavlja zadatak nacionalnog i socijalnog oslobođenja. Djelujući samostalno, bez veze sa radničkim pokretom i seljaštvom, a pod uticajem anarhističkih ideja i nacionalističke organizacije »Narodna odbrana« iz Srbije došlo je do atentata na austro-ugarskog prijestolonasljednika Franju Ferdinanda 28. juna 1914. godine.¹⁴

Poslije atentata u Sarajevu, austrougarske vlasti organizovale su pogrom srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini koji je najbrutalnije vidove dobio u Sarajevu. Nastalo je doba masovnih progona, pa i ubijanja srpskog stanovništva, naročito seljaka u pograničnim mjestima prema Srbiji i Crnoj Gori. Organizovane su pljačke srpske imovine i demoliranje njihovih radnji i kuća. Sprovodila se sistematska propaganda protiv Srba, a ukinule su se sve, ionako male, političke slobode i prava. Nije bez važnosti za naša kasnija razmatranja da spomenemo da su neki muslimanski političari (Sakib Korkut

¹⁴ O »Mladoj Bosni« upor. Veselin Masleša, *Mlada Bosna*, Beograd 1945, te izdanje: Sarajevo 1964; Dragoslav Ljubibratić, *Mlada Bosna i sarajevski atentat*, Sarajevo 1964; Vladimir Dedijer, *Sarajevo 1914*, Beograd 1966; Cvetko Đ. Popović, *Okolo sarajevskog atentata, Sarajevo 1969*; od istog pisca: *Sarajevski Vidovdan 1914*, Beograd 1969. Iscrpnu bibliografiju o ovoj problematici dao je Nikola Trišić u djelu: *Sarajevski atentat u svjetlu bibliografskih podataka*, Sarajevo 1960.

i dr.) kao i vjerski poglavar bosansko-hercegovačkih muslimana reis-ul-ulema Džemaludin Čaušević istupili javno protiv pogroma i uzimali u zaštitu Srbe.¹⁵ S druge strane, koristeći se društveno-političkim suprotnostima, a naročito vjerskim antagonizmom, okupator je uspio da od dijela muslimanskog i hrvatskog ološa organizuje »šuckore«.¹⁶ Pojedini »šuckori« izvršili su uz direktnu ili indirektnu podršku austrougarskih vlasti brojna nasilja prema Srbima.

Ratne prilike u Bosni i Hercegovini, karakteristične po pogromima Srba i privrednim teškoćama koje su prouzrokovale glad i pomor stanovništva nisu obeshrabrile ni Srbe, ni Hrvate, a ni Muslimane da vrlo aktivno u 1917. i 1918. godini rade na propagiranju i sprovođenju u život ideje o stvaranju jedinstvene države jugoslovenskih naroda. Tu akciju treba smatrati kao dio opšteg jugoslovenskog pokreta za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje. Pokret se ustalasio naročito poslije zajedničkih akcija Jugoslovenskog odbora u Londonu i Srpske kraljevske vlade na Krfu, te objavljivanja Krfske deklaracije 20. jula 1917. godine.

Bosanskohercegovački Muslimani, kao što smo već pomenuli, nisu bili po strani svih ovih događaja, pa su se oni sve više aktivizirali, iako ne u formi jedne dobre organizovanosti, kao što to, uostalom, nije bio slučaj ni kod Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini. Nije bez značaja spomenuti da je u ljeto 1915. godine u naročitom izaslanstvu Srpske vrhovne komande za sakupljanje dobrovoljaca u Rusiju bio i Mustafa Golubić, dok je u manjoj grupi bosanskih omladinaca u Odesi 1916. godine bilo i Muslimana (Avdo Hasanbegović, Aziz Sarić, Rešid Kurtagić, Asim Šeremet, Šukrija Kurtović, Ibrahim Hadžiomerović, Fehim Musakadić, Hamid Kukić, Alija Đemidžić i drugi), od kojih je navedenih devet ubrzo proizvedeno u oficire srpske vojske.¹⁷ Nešto docnije među dobrovoljcima u Rusiji obrazovana je i »posebna muslimanska četa pri dopunskom bataljonu, koja je brojala oko 200 ljudi, a kojoj je na čelu bio Šukrija Kurtović«.¹⁸

¹⁵ Arhiv Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu: ABiH), Zemaljska vlada (u daljem tekstu: ZV). Pr. 3152/1919. godine. Vid. Muhamed Džemaludinović, Jedan primjer bratstva i sloge iz 1914. godine, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva*, 1961, 10—12, 406.

¹⁶ Šuckor (Schutzkorps) zaštitni odred za vrijeme prvog svjetskog rata, poluvojnička organizacija.

¹⁷ Pero Slijepčević, Bosna i Hercegovina u Svetskom ratu, u knjizi: *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*, Sarajevo 1929, 246—7.

¹⁸ Čedomil Mitrinović, Jugoslovenski Muslimani u borbi za slobodu i nezavisnost, *Gajret* — kalendar za godinu 1937, Sarajevo 1936, 113. Upor. dr. Rešid Kurtagić, Učešće muslimanske omladine u dobrovoljačkom pokretu, *Gajret* 1933, 3—4, 62—64. On navodi da je u dopunskom bataljonu »Dobrovoljačkog korpusa Srba, Hrvata i Slovenaca« u Rusiji formirana jedna posebna »muslimanska četa« od preko 300 Muslimana.

Dr Dragoslav Janković u djelu »Uloga naprednih društvenih snaga u stvaranju jugoslovenske države 1918. godine (Jugoslovenski istorijski časopis 1963, 4, 12), između ostalog, navodi: »Među dobrovoljcima u srpskoj vojsci, čija je glavovina provela vreme rata sve do 1918. u Korpusu u Rusiji, veliku većinu činili su Srbi sa austro-ugarske teritorije, iz Bosne i Hercegovine i Vojvodine, ali je bilo i Hrvata, Slovenaca, Muslimana i dr. predratnih mladih intelektualaca, naročito među oficirima.«

2. Stav muslimanskih političara prema stvaranju Države SHS

Državnopravni položaj Bosne i Hercegovine u Austro-Ugarskoj Monarhiji, posebno u toku rata, a i kasnije pri stvaranju zajedničke države jugoslovenskih naroda, bio je kamen spoticanja među bosanskohercegovačkim političarima, ali ne i među narodima. Još 1917, a naročito potkraj rata, kod austrougarskih državnika počinje ovladavati koncepcija o trialističkom rješenju koje je imalo da spasi austrougarsku vlast u okupiranim pokrajinama, pa makar i pod cijenu jugoslovenske države u okviru Habsburške Monarhije. Neki su smatrali da ta jugoslovenska država treba da bude pod hrvatskim imenom. Predsjednik tadašnjeg Bosanskog sabora dr Safvet Bašagić smatrao je da Bosna i Hercegovina treba da dobije autonomiju ili da bude prisajedinjena Hrvatskoj, odnosno da se »utjelovi u hrvatske zemlje«.¹⁹ Na priključenju Bosne i Hercegovine Ugarskoj sa osiguranom autonomijom radio je Šerif Arnautović, jedan od tada istaknutih muslimanskih građanskih političara. On je smatrao da Muslimani mogu osigurati svoj opstanak samo u potpuno autonomnoj Bosni i Hercegovini.²⁰ Vjerski poglavar bosanskohercegovačkih muslimana reis-ul-ulema Džemaludin Čaušević bio je na pozicijama Majske deklaracije. U jesen 1917. godine on je izjavio dru Korošcu, prilikom njegove posjete Sarajevu, da je kao duhovni vođa Muslimana protiv akcije Šerifa Arnautovića za priključenje Bosne i Hercegovine Ugarskoj. Čaušević je upoznao dra Korošeca o prilikama u kojima žive Muslimani, »naročito njihova stradanja za vrijeme rata, kao i teško opterećenje porezima«, te izjavio da će »pomoći svaki rad koji našem narodu donosi slobodu« jer mu je dosta i »turske i njemačke vlade«.²¹ Inače je Korošćeva posjeta Sarajevu pokazala austrougarskim vlastima da su se gotovo svi političari u Bosni i Hercegovini preorijentisali u jugoslovenskom pravcu, bez obzira što je Korošćeva jugoslovenska politika u suštini značila očuvanje cjeline Habsburške Monarhije. To je, ipak, prema dotadašnjem stanju značilo korak naprijed prema principu narodnog samoopredjeljenja, koji ističu i bosanski političari već krajem 1917, a naročito u 1918. godini.²²

I među dobrovoljcima iz redova austrougarskih zarobljenika u Srbiji 1914. do 1915. bilo je Muslimana (Dr Bogumil Hrabak, Austro-ugarski zarobljenici u Srbiji 1914—1915. godine i prilikom povlačenja kroz Albaniju, Historijski institut Slavonije, Zbornik, 1964, 138).

¹⁹ Vojislav Bogićević, Misija grofa Tise u Bosni 1918. godine, Pregled, VIII/1956, 1—2, 12; Muhamed Hadžijahić, Glose povodom nekih tvrdnji u studiji »Hrvatska politika na prekretnici prvoga svjetskog rata«, Forum, IX/1970, 10—11, 835. Bernard Stulli, Oko jedne turneje grofa Tise po jugoslovenskim zemljama u septembru 1918, Pregled, XI/1959, 1, 42; Hrvatska obrana, Osijek, 217, 26. IX 1919.

²⁰ Dr Hamdija Kapidžić, Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom, Sarajevo 1968, 220 i 224. M. Hadžijahić, Glose, 834—5. Vid. Bogdan Krizman, O putu grofa Stj. Tise po jugoslovenskim zemljama u septembru 1918, Historijski zbornik, XI—XII (1958—1959, 244).

²¹ H. Kapidžić, Bosna i Hercegovina, 229; M. Hadžijahić, Glose, 835—6.

²² Poslije izjave sarajevskog nadbiskupa Štadlera 17. novembra 1917. da se ujedinje Hrvatska, Slavonija, Bosna i Hercegovina, Dalmacija i Hrvatska Istra u finansijsko i autonomno područje u zajednici sa Habsburškom Monarhijom (Dokumenti o postanku Kraljevine SHS 1914—1918, sredio ih F. Šišić, Zagreb 1920, 104—5) uslijedila je izjava bosanskih Hrvata (Hrvatski dnevnik, 26. novembra 1917) koji su osudili Štadlerov navedeni stav i naglasili ideju narodnog samoopredjeljenja podržavajući čvrsto Majsku deklaraciju. Bosanski franjevci u decembru 1917, a zatim

Na drugoj su strani neki eksponenti austrougarske politike, sve do konačne propasti Austro-Ugarske, radili na koncepciji stvaranja »velike Hrvatske države u okviru Habsburške Monarhije a u subdualističkoj vezi sa Ugarskom«. Na ostvarenju takve koncepcije u 1917. i 1918. godini vrlo mnogo se zalagao bosanski poglavar general Sarkotić, a na kraju (septembra 1918) u toj misiji je dolazio i posljednji zajednički ministar finansija Špicmiller.²³

U 1918. godini, posebno u drugoj polovini godine Mađari istupaju sa svojim stavovima za rješenje jugoslovenskog pitanja. Predlažu rješavanje državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine u smislu prisajedinjenja ovih krajeva Mađarskoj.²⁴ U tom cilju je istaknuti mađarski političar grof Tisa doputovao u Bosnu i Hercegovinu. U Sarajevu su mu 20. septembra 1918. godine jugoslovenski orijentisani Srbi i Hrvati predali Memorandum u kome se pored prikaza narodnog stradanja u Bosni i Hercegovini i postavljenih zahtjeva u vezi s položajem i sudbinama političkih osuđenika, zatim u vezi sa osiguranjem ishrane stanovništva i uspostavljanjem ustavnosti uz sazivanje Sabora, istakli jedinstvo i potpunu saglasnost naroda u Bosni i Hercegovini sa ostalim jugoslovenskim narodima. Odbili su Tisin prijedlog o prisajedinjenju Bosne i Hercegovine Ugarskoj, a zahtijevali poštovanje prava narodnog samoopredjeljenja.²⁵ Pada u oči da među potpisnicima Memoranduma nema

hercegovački franjevci u januaru 1918. godine izjasnili su solidarnost sa Jugoslovenskim klubom u Beču i njegovom deklaracijom od 30. svibnja 1917. (F. Šišić: Dokumenti, 107).

Obnovljena Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine predlagala je federativno uređenje buduće jugoslovenske države, iako su socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slovenije bile za jedinstvenu državu Srba, Hrvata i Slovenaca (Todor Kruševac, Sarajevo pod Austro-ugarskom upravom, 389 i H. Kapidžić, Bosna i Hercegovina, 238).

Dr Mehmed Spaho, sekretar Trgovačke komore u Sarajevu, tada jedan od mlađih muslimanskih političara izjavio je u *Novostima* (15. februara 1918) da muslimanska inteligencija, a većim dijelom i široke narodne mase uviđaju da im je jedini spas u slozi i jedinstvu svih Srba, Hrvata i Slovenaca.

U Zagrebu su 2. i 3. marta 1918. bosanskohercegovački političari prisustvovali sastanku veće grupe političara iz svih jugoslovenskih zemalja Austro-Ugarske Monarhije. U deklaraciji sa tog sastanka naglašena je »nužna koncentracija svih stranaka i grupa, koje stojeći na stanovištu narodnog jedinstva te oslanjajući se o načelo narodnog samoopredjeljenja, traže svoju narodnu nezavisnost i na demokratskim temeljima uređenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba« (F. Šišić, Dokumenti, 126).

²³ H. Kapidžić, Bosna i Hercegovina, 253—8. Dr Kapidžić u istom djelu navodi da su protiv »hrvatskog rješenja u Bosni i Hercegovini« pored »a priori iredentistički nastrojenog srpskog elementa« bili i »Muslimani iz bojazni da u jednoj kombinaciji sjedinjenja pet pokrajina ne budu u manjini« (255). Prema ocjeni generala Sarkotića, Muslimani su za autonomiju Bosne i Hercegovine (245).

²⁴ Najvažnije mađarske varijante za rješenje jugoslovenskog pitanja koje se tiču Bosne i Hercegovine jesu:

a) Bosna i Hercegovina ujedinjuju se sa Ugarskom kao »separatum corpus sacrae coronae hungariae«.

b) Dalmacija se prisajedinjuje Hrvatskoj, Bosna i Hercegovina Ugarskoj.

c) Hrvatska dobiva od Bosne zapadne okruge: bihaćki i banjalučki, a od Dalmacije sjeverni dio sa Splitom. Južni dio Dalmacije sa Dubrovnikom i Bokom Kotorskom. Hercegovina i istočni dio Bosne sa željezničkom prugom Bosanski Brod—Sarajevo—Mostar—Zelenika, kao osovinom pripali bi Ugarskoj (H. Kapidžić, Bosna i Hercegovina, 247).

²⁵ F. Šišić, Dokumenti, 164—5.

muslimanskih predstavnika.²⁶ Međutim, činjenica je da su se muslimanski političari dr Mehmed Spaho i dr Halid Hrasnica u razgovoru sa grofom Tisom, nekoliko sati prije predaje Memoranduma sarajevskih Srba i Hrvata, također izjasnili za rješenje državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine u jugoslovenskom smislu.²⁷ Spaho i Hrasnica su se žalili Tisi na ekonomske prilike i postupak vlasti prema Muslimanima za vrijeme rata zbog toga što su u vojsku uzimali starce i djecu kao i zbog postupaka pri rekviziciji.²⁸

Prema tome, sva nastojanja Beča i Budimpešte da ostvare ili zadrže svoj uticaj u Bosni i Hercegovini nailazila su na vrlo jak otpor većine bosanskohercegovačkih političara i cjelokupnog naroda.

Radi cjelovitijeg sagledavanja postavljenog problema, nije bez interesa da se, bar ukratko, spomenu neki stavovi Jugoslovenskog odbora u Londonu i Srpske kraljevske vlade o pitanju Bosne i Hercegovine i posebno Muslimana. Iz dokumenata koji se odnose na Krfsku deklaraciju vidi se da je raspravljano i o bosanskohercegovačkim Muslimanima. Bilo je mišljenja u vezi s tim čak da se može obilježiti hrišćanski karakter države, pa da će to »kao socijalnu činjenicu« prihvatiti i Muslimani koji će biti »jednakopravni« građani.²⁹ Dušan Vasiljević, jedan od bosanskohercegovačkih predstavnika u Jugoslovenskom odboru (iz Bosne i Hercegovine su bili još dr Nikola Stojanović i dr Milan Srškić), iznosio je mišljenje da su Muslimani »religiozne materijaliste« i da nemaju religioznih ideja i ideala, te da će oni biti »Staatserhaltendes Element«; Vasiljević je smatrao da će Musliman »postati religiozno indiferentan, ako bude bilo prave slobode«.³⁰

Većina učesnika u donošenju Krfske deklaracije istakla je vjerski problem kao ozbiljan i težak. Posebno se uzimalo da je muslimanski problem

²⁶ Prema Peri Slijepčeviću, »potpisnici Memoranduma nisu smjeli da se povjere Muslimanima, pa su ga predali bez njih«. (Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje, 271).

Prema napisu u *Pester Lloyd*u (24. septembra 1918) dr Mehmed Spaho je u vezi s tim dao sljedeću izjavu: »Izjavio sam da odobravam stanovište o ujedinjavanju svih Jugoslovena; prema mojim zapažanjima najveći dio muslimanskih intelektualaca i srednje klase kao i one ispod srednje klase, teže toj ideji«. *Pester Lloyd* nadodaje da je »ova izjava očito iznenadila grofa Tisu«.

O ovom pitanju dr Spaho je 29. januara 1921. u Narodnoj skupštini Kraljevine SHS izjavio da ga niko od potpisnika Memoranduma nije pozvao da učestvuje u izradi tog Memoranduma niti da ga potpiše prije predaje Tisi. Tvrdio je da je Tisi rekao po prilici isto što sadrži Memorandum (Štenografske bilješke Ustavotvorne skupštine — u daljem tekstu: SBUS — 1, 8. Objavio Bogdan Krizman, O putu grofa Tisze po jugoslovenskim zemljama u septembru 1918. Historijski zbornik XI—XII/1958—1959, 244).

²⁷ H. Kapidžić, Bosna i Hercegovina, 249; Vojislav Bogićević, Misija grofa Tisze u Bosni 1918. godine, Pregled, VIII/1956, 1—2, 12; Bernard Stulki, Turneja grofa Tisze, 42. Upor. Hrvatska obrana, 216, 24. IX 1918; 217, 25. IX 1918; 218, 26. IX 1918; takođe Glas Slobode, 75, 25. IX 1918.

²⁸ Bogdan Krizman, O putu grofa Tisze, 242; Hrvatska obrana 218, 26. IX 1918.

²⁹ Dr Dragoslav Janković, Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine, Beograd 1967, 274.

³⁰ *Krfska konferencija* — beleške sa sednica Vlade Kraljevine Srbije i predstavnika Jugoslovenskog odbora, držanih na Krfu 1917. godine, na kojima je donesena *Krfska deklaracija*, Beograd 1924, 42—4. Detaljnije o izboru Dušana Vasiljevića za člana delegacije Jugoslovenskog odbora na Krfskoj konferenciji, vid. D. Janković, Jugoslovensko pitanje, 192 i 201.

težak, ali da Muslimani, s državnog gledišta, ipak ne mogu smetati (N. Pašić), te da će se rješenjem agrarnog pitanja muslimanski problem svesti na mnogo manju mjeru (S. Protić); bilo je mišljenja da će sa muslimanima biti više teškoća nego sa katolicima (nasuprot toga Lj. Davidović je iznosio da »s muslimanima i u novooslobođenim krajevima Srbije nije bilo teškoća, jer su se potpuno navikavali na naše zakone«).³¹

Ovakve djelimične i konfuzne diskusije, inspirisane još uvijek jako izraženim vjerskim osjećajima i dominantnošću religije u svakodnevnom životu, ipak nisu došle do izražaja prilikom konačnog prihvatanja stavova i javnog istupa. U Krfskoj deklaraciji (tačka 7) naglašena je ravnopravnost pravoslavne, rimokatoličke i islamske (muslimanske) vjeroispovijesti. Tu je rečeno da će se zakonodavac starati »da se čuva i održava konfesionalni mir, koji odgovara duhu i prošlosti cjelokupnog našeg naroda«.³²

Postoje u našoj politološkoj literaturi i izvjesna neslaganja u odnosu na diskusiju koja je vođena između predstavnika Jugoslovenskog odbora i Srpske kraljevske vlade kad je bio govor o vjerama i pokrajinama, konkretno o uređenju Bosne i položaja Muslimana.³³

U Jugoslovenskom odboru u Londonu nije bilo predstavnika Muslimana. Iz jednog, do sada neobjavljenog dokumenta vidi se da je Mehmed Čišić, student medicine u Ženevi (rodом iz Mostara) poslije savjetovanja sa drom Nikolom Stojanovićem i drom Milanom Srškićem, bosanskim članovima u Jugoslovenskom odboru, uputio 4/16. marta 1918. godine pismenu predstavku predsjedniku Jugoslovenskog odbora i Srpskoj vladi u kojoj je sadržano više prijedloga »u cilju što jačeg učestvovanja muslimanskog dijela jugoslovenskog naroda u vođenju nacionalne jugoslovenske politike«. Čišić navodi da »cijela jugoslovensko-muslimanska inteligencija, a većim dijelom i široke narodne mase uviđaju (...) da im je jedini spas u slozi i jedinstvu svih Srba, Hrvata i Slovenaca«. Stoga traži u ime jugoslovenske muslimanske omladine od Srpske vlade i Jugoslovenskog odbora »da uzmu i jednog Muslimana za člana Jugoslovenskog odbora (o čemu se govori već puna godina

³¹ D. Janković, Jugoslovensko pitanje, 275; Krfska konferencija, 46—47.

³² D. Janković, Jugoslovensko pitanje, 293 i 483; Krfska konferencija, 6; F. Šišić, Dokumenti, 98.

³³ Prema I. Meštroviću, Stojan Protić je izjavljujući da ima rješenje za Bosnu, rekao: »Kad pređe naša vojska Drinu, dat ću Turcima dvadeset i četiri sata, pa makar i četrdeset i osam, vremena da se vrate na pradjedovsku vjeru, a što ne bi htjelo, to posjeći, kao što smo u svoje vrijeme uradili u Srbiji« (Ivan Meštrović, Uspomene na političke ljude i događaje, Zagreb 1969, 64). Meštrovićevu informaciju, mislimo, treba uzeti s rezervom, pogotovo što je Stojan Protić neposredno poslije rata kao prvi predsjednik ministarskog savjeta, djelimično upoznat sa teškim položajem Muslimana u novostvorenoj državnoj zajednici, zauzeo takvo koncilijantno držanje prema bosanskohercegovačkim Muslimanima da je baš kod njih uživao posebne simpatije. Zato su Muslimani u Bosni i Hercegovini na većini političkih skupova u 1920. posebno naglašavali zahvalnost Stojanu Protiću na pokazanoj brizi i razumijevanju njihovih problema. S druge strane, postoje i neki razlozi koji upućuju da se informacija a priori ne mora odbaciti; o tome govori težak položaj Muslimana u Kraljevini SHS, naročito neposredno poslije »prevrata«, kao i činjenica da je član Jugoslovenskog odbora D. Vasiljević na Krfskom sastanku 18. juna 1917. razvijao koncepciju da su pravoslavni u Bosni mnogo stradali od države i

dana) i što pre dadu moralnu i materijalnu pomoć za akciju među Muslimanima u Americi, a po mogućstvu i među onima, koji se kao zarobljenici nalaze u Italiji, Francuskoj i eventualno u Rusiji». Zalažući se za svoj prijedlog Čišić posebno obrazlaže potrebu akcije među Muslimanima u Americi kojih ima nekoliko hiljada.³⁴ Kao što je poznato, prijedlog Čišića nije prihvaćen.

3. Muslimanski političari u najvišim organima vlasti

U septembru i početkom oktobra 1918. godine poslije više sastanaka jugoslovenskih političara pristupilo se osnivanju Narodnog vijeća SHS kao jedinog legitimnog predstavnika Južnih Slovena sa područja Austro-Ugarske. Pri formiranju Narodnog vijeća SHS na osnovu zaključaka da svaka pokrajina daje jednog predstavnika na 100 000 stanovnika u njegov plenum pripalo je Bosni i Hercegovini 18 mjesta. U vezi s tim »Pripremni odbor« u Zagrebu obratio se identičnim pismima Vojislavu Šoli i dru Jozi Sunariću, obavještavajući ih da »Bosni i Hercegovini pripada ukupno 18 poslanika, 8 Srba, 4 Hrvata i 6 Muslimana, dotično 9 članova Središnjeg odbora«. U pismu Šoli se naglašava da u sporazumu sa svojim istomišljenicima izabere srpske poslanike za konstituirajuću skupštinu Narodnog vijeća SHS u Zagrebu; pa se dodaje: »Muslimane nijesmo uvrstili u nijednu grupu. U tom pogledu neka se Hrvati i Srbi sporazumiju sa njima i između sebe«.³⁵

Kao što se vidi, »Pripremni odbor« u Zagrebu vodeći računa o posebnosti Muslimana u Bosni i Hercegovini — nije ih uvrstio ni u srpsku ni u hrvatsku grupu; odredio im je 6 mjesta u Plenumu Narodnog vijeća SHS, a njihov izbor prepustio da se riješi sporazumom političkih predstavnika bosanskohercegovačkih Srba i Hrvata sa političkim predstavnicima Muslimana i sporazumom između samih srpskih i hrvatskih političara. Međutim, u Plenum Narodnog vijeća SHS ušlo je 10 Srba, 6 Hrvata i svega 2 Muslimana.³⁶

Početkom oktobra u Središnji odbor Narodnog vijeća SHS iz Bosne i Hercegovine umjesto predviđenih 9 predstavnika — kako su bili obaviješteni

usljed onoga što su im katolici i muslimani počinili da će pravoslavni »gledati da se naplate koliko mogu« i da se to »sve neće moći spriječiti«. (Krfska konferencija, 103; Kako je došlo do Krfske deklaracije, »Novi život«, 1921, 10, 25. VI 1921).

³⁴ Historijski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (u daljem tekstu: A-JAZU), Fond: Jugoslovenski odbor (u daljem tekstu: JO), 134, 1.

³⁵ Arhiv Sr Hrvatske (u daljem tekstu: AH), Fond Narodno vijeće SHS, kutija br. I, serija: Pripremni radovi oko stvaranja N. V.; grupa: Opšti spisi, bez signature, listovi 1 i 2.

³⁶ Iz Bosne i Hercegovine su u Plenum Narodnog vijeća SHS ušli: Kosta Kujundžić, Gligorije M. Jeftanović, dr Jozo Sunarić, Vojislav Šola, fra Ljubomir Galić, Stjepan Grdić, dr Luka Čabrajić, dr Savo Ljubibratić, Vjekoslav Jelavić, dr Milan Jojkić, dr Tugomir Alaupović, dr Vlado Čorović, Hamid Švrzo, fra Didak Buntić, Maksim Đurković, dr Mehmed Spaho, proto Dušan Kecmanović, Vojislav Besarović, Osim navedenih, poslanici bivšeg Bosanskog sabora odredili su kao svoje zastupnike 3 Srbina, 1 Muslimana i 1 Hrvata; njihova su imena: Pero Stojanović, Danilo Dimović, dr Halid Hrasnica, Simo Eraković i Đuro Đamonja (F. Šišić, Dokumenti, 172). U postojećoj literaturi nije objašnjeno zašto su Muslimani uskraćeni za četiri mjesta u Plenumu Narodnog vijeća SHS.

dr Jozo Sunarić i Vojislav Šola — ušlo je svega šest i dva zamjenika (4 Srbina i 4 Hrvata).³⁷ Tek kasnije su u ovaj odbor kooptirana još 2 člana Muslimana.³⁸

U vezi sa političkom situacijom i pripremama za formiranje Narodnog vijeća SHS među muslimanskim građanskim političarima, početkom oktobra 1918. godine postojalo je raspoloženje da se javno solidarišu sa izvodima memoranduma Srba i Hrvata što je predan grofu Tisi i da se zatraži da u Narodnom vijeću budu ravnopravno zastupani i Muslimani. U tom pravcu dr Mehmed Spaho i Sakib Korkut 13. oktobra 1918. su se dogovorili da što prije održe jedan širi sastanak muslimanske inteligencije na koji će pozvati sedamnaest istaknutih muslimanskih predstavnika. Sastanak je imao svrhu »raspršiti krivo mišljenje, da su Muslimani indiferentni prema zahtjevima naših saplemenika drugih vjera«.³⁹

Upravo tih dana muslimanski predstavnici, valjda po uzusu koji je bio usvojen povodom stvaranja Narodnog vijeća SHS, dali su sljedeću izjavu: »Ovim izjavljujemo, da pristajemo uz načela zagrebačke rezolucije od marta 1918. u kojoj je sadržano načelo bezuvjetnog narodnog samoopredjeljenja i ujedinjenja svega naroda Srba, Hrvata i Slovenaca u nezavisnu na demokratskim temeljima izgrađenu narodnu državu. Držeći se ovih temeljnih načela obavezuje se, da nećemo ni kao pojedinac ni kao ma kakva skupina istupati u javnom životu i kakve izjave davati bez prethodnog odobrenja Narodnog vijeća Srba, Hrvata i Slovenaca«. Potpisnici izjave su: dr Halid Hrasnica, Zijah Rizaefendić, dr Mustafa Denišić, dr Mehmed Spaho, dr Mehmed Zečević i Hifzi Muftić.⁴⁰

Poslije objavljivanja navedene izjave u štampi (19. oktobra 1918) Sakib Korkut, urednik lista *Misbah*, glasila Udruženja bosanskohercegovačke ilmije (sveštenika) i jedan od osnivača JMO u razgovoru sa drom Mehmedom Spahom tražio je objašnjenje kako je došlo do toga da samo šestorica Muslimana potpišu izjavu tvrdeći da to nije dovoljno za jednu takvu manifestaciju. Dr Spaho je Korkutu objasnio da do dogovorenog sastanka muslimanskih

³⁷ Iz Bosne i Hercegovine su ušli u Središnji odbor Narodnog vijeća SHS: dr Jozo Sunarić, Vojislav Šola, dr Milan Jojkić, Stjepan Grđić, fra Ljubomir Galić, dr Luka Čabradić, a kao zamjenici: dr Savo Ljubibratić i Vjekoslav Jelavić. (F. Šišić, Dokumenti, 172).

³⁸ Od muslimanskih predstavnika u Središnji odbor Narodnog vijeća SHS kooptirani su dr Halid Hrasnica i Hamid Svrzo (Bogdan Krizman, Zapisnici središnjeg odbora »Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba« u Zagrebu, Starine, 48, 336—7).

³⁹ Privatna zbirka dokumenata dr Muhameda Hadžijahića (u daljem tekstu: PZH). Koncept »Otvorenog pisma« Sakiba Korkuta upućenog dr Mehmedu Spahi.

⁴⁰ AH, Fond: Narodno vijeće SHS, kutija br. 1; serija: Središnji i poslovni odbor; grupa: Zapisnici sjednica, signatura (stara) 1—27, list 44, na polodini akta: 1/1918, br. 87. prez.; Hrvatska riječ, 274, 19. X 1918; vid. Ivan Mužić, Hrvatska politika i jugoslovenska ideja, Split 1969, 126. Kod Mužića je pogrešno navedeno da je izjava objavljena 19. studenog, jer se radi o 19. oktobru 1918. godine.

Davanje pomenute izjave muslimanskih političara konstatuje se u zapisniku sa sjednice Narodnog vijeća SHS od 5, 6. i 8. oktobra 1918. (Građa o stvaranju Jugoslovenske države (I. 1—20. XII 1918), pripremili: dr Dragoslav Janković i dr Bogdan Krizman, Beograd 1964, 343.) — Prema zapisniku sa sjednice Glavnog odbora Narodnog vijeća Bosne i Hercegovine, održane 24. oktobra 1918. reis-ul-ulema Džemaludin Čaušević, dr Safvet Bašagić, Rifat Sulejmanpašić i Derviš Miralem dali su izjave da primaju program Narodnog vijeća SHS (D. Janković — B. Krizman, Građa, 385).

predstavnik nije došlo zbog toga što je za njega saznao Šerif Arnautović (javno se u to vrijeme deklarirao za priključenje Bosne i Hercegovine Ugarskoj sa osiguranom autonomijom). Tom prilikom dr Spaho je objasnio da je samo šest muslimanskih predstavnika potpisalo izjavu zato što Hamid Svrzo i još neki nisu pristali da potpišu izjavu, a da Sakibu Korkutu i još nekima nije poslana zbog toga što to jedan od potpisnika nije našao za shodno a do njegovog potpisa je stalo dru Spahi. Korkut, nezadovoljan Spahinim postupkom, sastavio je »Otvoreno pismo« u kome poziva dra Spahu da javnosti objasni »jedan svoj zagonetni postupak« jer smatra da je pomenuta izjava prije konstituisanja Narodnog vijeća primjer »slijepog vezanja ruku« i da ona nije ništa drugo nego dokaz — kratkovidosti i »pretjerane ambicije«. Takvom izjavom — prema Korkutu — dovedena je u pitanje ravnopravna zastupljenost Muslimana u Narodnom vijeću i Muslimani su stavljeni »u jedan vrlo težak i loš položaj« jer su se obavezali da u javnosti neće davati nikakve izjave bez prethodnog odobrenja Narodnog vijeća SHS.⁴¹

Povodom neravnopravne zastupljenosti Muslimana u prvim predstavničkim organima Sakib Korkut je uputio »Otvoreno pismo« i članu Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu Salihu Safvetu Bašiću. U tom pismu Korkut naglašava da su Muslimani pri popuni Narodnog vijeća neravnopravno zastupljeni, jer su u Plenum Narodnog vijeća tek naknadno postavljena dvojica Muslimana, dok u Centralnom odboru Narodnog vijeća nema nijednog Muslimana u kome Bosnu i Hercegovinu zastupaju tri Srbina i tri Hrvata. Korkut smatra da su na taj način Muslimani poniženi i »bagatelizirani«, jer su sve stranke i sve grupe samostalno nominirale svoje zastupnike, osim Muslimana, čiji su predstavnici imenovani. Zato Korkut postavlja pitanje Bašiću, koji je u uredništvu *Misbaha* uvijek bio protiv virilista i nametnutih vođa, zašto se on primio virilnog članstva u Narodnom vijeću. Korkut na kraju upozorava Bašića da ne smije dozvoliti da se povjeri bilo kakva funkcija Šerifu Arnautoviću u ime Muslimana, na čemu rade neki srpski političari.⁴²

O formiranju vlade Narodnog vijeća u Sarajevu zaključeno je na sjednici »Središnjeg odbora« Narodnog vijeća SHS u Zagrebu od 30. oktobra. Tom prilikom je naglašeno da u vladi treba da budu predstavnici svih stranaka koje su zastupljene u Narodnom vijeću u Sarajevu i da u vezi s tim treba Predsjedništvu Narodnog vijeća SHS dostaviti prijedloge na osnovu kojih će Narodno vijeće SHS donijeti odluku. Tim povodom formiran je glavni odbor SHS za Bosnu i Hercegovinu, i to odmah poslije povratka bosanskohercegovačkih delegata iz Zagreba. Na njegov prijedlog Narodno vijeće SHS u Zagrebu imenovalo je Narodnu vladu za Bosnu i Hercegovinu u kojoj je — prema III saopštenju Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS u Bosni i Hercegovini — bilo 6 Srba, 4 Hrvata i 1 Musliman. Jedno je mjesto bilo rezervisano za Socijaldemokratsku stranku i ostalo je nepopu-

⁴¹ PHZ, Koncept »Otvorenog pisma« Sakiba Korkuta upućenog dr Mehmedu Spahi. Pisao ga rukom. Ima jednu stranicu.

⁴² PZH, Koncept »Otvorenog pisma« Salih Safvetu Bašiću. Ima tri stranice. Pisao ga je rukom Sakib Korkut.

njeno. Prva Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu preuzela je vlast 3. novembra 1918. godine.⁴³

Ovakva narodnosna struktura Narodne vlade nije bila s obzirom na Muslimane dovoljno reprezentativna. Karakteristično je da su i Muslimani-demokrate tražeći da se Muslimani tretiraju ravnopravnim sa ostalim svojim sugrađanima isticali, pored ostalog, da Muslimani nisu dovoljno zastupljeni u najvažnijim organima vlasti. Oni su navodili da je u Narodnom vijeću SHS za Bosnu i Hercegovinu bilo 12 pravoslavnih, 8 katolika i 5 muslimana; u Narodnoj vladi SHS za Bosnu i Hercegovinu 7 pravoslavnih, 4 katolika i 1 musliman, a u Sarajevskoj gradskoj opštini 13 pravoslavnih, 13 katolika i 9 muslimana.⁴⁴

Kao što se vidi, Muslimani nisu bili na adekvatan način zastupljeni u narodnim vijećima u Zagrebu i Sarajevu, a niti u Narodnoj vladi u Sarajevu. Sastav Narodne vlade, a kasnije i Zemaljske vlade u Sarajevu bio je još nepovoljniji za Muslimane nakon imenovanja dra Mehmeda Spahe za ministra šuma i ruda u prvoj jugoslovenskoj vladi pod predsjedništvom Stojana Protića. Od tada (20. decembra 1918) u Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu nije bilo ni jednog Muslimana na položaju načelnika odjeljenja ili povjerenika.⁴⁵

⁴³ H. Kapidžić, *Bosna i Hercegovina*, 226. — Članovi Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu su bili povjerenici Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za BiH, kako je to riješilo Narodno vijeće SHS u Zagrebu. Prva Narodna vlada Narodnog vijeća SHS za BiH bila je u ovom sastavu: predsjednik Atanasije Šola, povjerenik N. V. SHS za unutrašnje poslove dr Jozo Sunarić, za finansije Vaso Ristić, za pravosuđe Danilo Dimović, za obrt, trgovinu, poštu i brzojav dr Mehmed Spaho; za poljoprivredu i rudarstvo Vjekoslav Jelavić; za javne radove i željeznice Savo Jelić; za zdravstvo dr Uroš Krulj; za prosvjetu i bogoštovlje dr Tugomir Alaupović; za prehranu Šćepan Grđić; za narodnu odbranu Stevo Žakula; za socijalnu skrb-nepopunjeno, a rezervisano za Socijaldemokratsku stranku (Arhiv grada Sarajeva u daljem tekstu (AGS), Zbirka plakata i proglaša, br. 68/41). Ovaj sastav vlade predložen je za imenovanje Centralnom odboru Narodnog vijeća SHS u Zagrebu sa sjednice Glavnog odbora Narodnog vijeća BiH održane 31. oktobra 1918. (D. Janković — B. Krizman, *Građa*, 432 i 456); *Sarajevski list*, 238, 2. XI 1918).

O sastavu Narodne vlade za BiH postoje različiti podaci. Naime, podaci koje iznosi Ferdo Šišić (*Dokumenti*, 218) i dr Srđan Budisavljević (*Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb 1958, 142) nisu identični, a oni se opet ne slažu ni sa podacima iz Saopštenja Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu. Podatke o sastavu Narodne vlade za BiH koje iznosi dr Budisavljević uporedio je sa izvornim dokumentima Kasim Isović i dokazao neodrživost nekih Budisavljevićevih postavki (Struktura i funkcionisanje organa državne uprave u Bosni i Hercegovini u vremenu od 1918. do 1924. godine, *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, Sarajevo II/1962, 26—27). Isovićevi zaključci pobijaju i neke podatke koje prezentira Šišić o ovom pitanju. Mislim da se može uzeti kao tačna lista Narodne vlade za BiH jedino ona koju je objavio GO NV SHS za BiH.

⁴⁴ *Jednakost*, organ Jugoslovenske muslimanske demokratije, Sarajevo, 3, 4. I 1919.

⁴⁵ Upor. Kasim Isović, *Struktura i funkcionisanje*, 51. Tek poslije sporazuma Jugoslavenske muslimanske organizacije sa radikalsko-demokratskom koalicijom u martu 1921. postavljena su 4 Muslimana za načelnike odjeljenja; to je bio jedan od uslova JMO za ulazak u vladu Nikole Pašića i pružanje podrške za donošenje Vidovanskog ustava. Tada su za načelnike odjeljenja u Zemaljskoj vladi za BiH postavljani: za unutrašnje poslove Ibrahim Defterdarević; za obrt i trgovinu Ismet Gavran-kapetanović; za socijalnu politiku Abduselam Hrasnica i za poljoprivredu Muhamed Kulenović (*Narodno jedinstvo*, službeni organ Pokrajinske vlade za Bosnu i Hercegovinu), 78, 18. IV 1921; 89, 3. V 1921; 92, 9. V 1921; 100, 19. V 1921).

Postavljanjem dra Spahe, dra Krulja i dra Alaupovića u prvu vladu Kraljevine SHS ostala su upražnjena tri mjesta u Zemaljskoj vladi u Sarajevu. Tu okolnost su iskoristili Muslimani-demokrati da javnost upoznaju kako Muslimani nemaju nikoga u Zemaljskoj vladi i da postave zahtjev da se na sva tri upražnjena mjesta postave Muslimani. Smatraju da se samo tako može popraviti greška koja je učinjena Muslimanima pri izboru prve Narodne vlade za BiH. Time bi Muslimani »dobili potpuno uvjerenje i garanciju, da će se s njima u ovoj novoj državi postupati kao s potpuno jednakopravnom braćom«.⁴⁶

Predstavnici Muslimanske organizacije u Sarajevu početkom januara 1919. prigovorili su državnim organima i vladajućim krugovima da na račun opasnosti od revolucije pravdaju svoje postupke i »hotimičnu bezobzirnost prema Muslimanima«. Istovremeno su zahtijevali da se Muslimanima prizna jednakost na djelu i da kao ravnopravni budu proporcionalno zastupljeni u svim državnim organima, s obzirom da i među Muslimanima ima sposobnih ljudi.⁴⁷

Neravnopravnu zastupljenost Muslimana u najvišim državnim organima, vodstvo JMO je, pored ostalog, koristilo u agitaciji pri tvrđenju da su Muslimani neravnopravni građani i da su se zbog toga morali organizovati u jedinstvenu političku organizaciju.⁴⁸

Glavni odbor Narodnog vijeća za BiH i Narodna vlada u Sarajevu posvetili su posebnu brigu uspostavljanju reda i mira, koji je usljed niza okolnosti bio poremećen, a naročito zbog neriješenog agrarnog pitanja, odnosno feudalnih odnosa koji su dugo vremena, kao važan socijalno-ekonomski činilac, produbljivali postojeće vjersko-nacionalne nesuglasice i netrpeljivost između muslimana i hrišćana (uglavnom pravoslavnih). Tih dana (1. novembra 1918) Glavni odbor Narodnog vijeća za BiH izdao je proglas u kome apeluje na narod u Bosni i Hercegovini da bude milostiv i velikodušan, te da oprost i zaboravi sve nevolje i uvrede. Kao jedan od bitnih principa tadašnjeg društvenog uređenja — princip privatne svojine posebno je, u proglasu, naglašen, jer se isticalo »čuvaj svačije dobro i imetak, čuvaj ličnu slobodu i sigurnost svakog građanina«.⁴⁹

Ovakvi i slični proglasi najmanje su mogli oslabiti revolucionarno raspoloženje seoskog stanovništva koje je »prevrat« dočekalo sa velikim nadama i željama za rješenje agrarnog pitanja. Zato je upravo u Bosni i Hercegovini bilo jako izraženo revolucionarno raspoloženje seljaka, a ispoljavalo se, uglavnom, u spontanom i samovlasnom rješavanju kmetskih odnosa otkazivanjem obaveza feudalnim zemljoposjednicima i zauzimanjem zemalja koje su držali u kmetskom odnosu, pri čemu nisu bili rijetki slučajevi napada na ličnost i imovinu zemljoposjednika.

Pored seljačkih nemira situacija je bila pogoršana i time što nije bilo potrebne vojne sile, niti organizovanog policijskog i žandarmerijskog aparata, a narod nije imao povjerenja u stari činovnički aparat. Novoformirana narodna vijeća i »narodna garda« nisu bili dorasli zadatku pred kojim su se

⁴⁶ *Jednakost*, 8, 27. XII 1918.

⁴⁷ *Vrijeme*, glasilo Muslimanske organizacije u Sarajevu, 1, 8. I 1919.

⁴⁸ *Epoha*, politički nezavisan list, Beograd, 688, 14. 4. 1921.

⁴⁹ F. Šišić, Dokumenti, 219.

našli, pri čemu je bilo osnovno da se očuva red. Razumije se da je krivce — bilo na kojoj strani se nalazili — trebalo privesti zasluženju odgovornosti, za što su jedino pozvani sudovi. Nasuprot tome, bilo je u više slučajeva da je upravo »narodna garda« vršila pljačkanja i druge nezakonite postupke.

U revolucionarnoj situaciji kakva je bila u Bosni i Hercegovini u momentu »prevrata« buržoazija je svim silama nastojala da održi poredak i svoju vlast.

U tom cilju već 3. novembra 1918. Glavni odbor Narodnog vijeća za BiH i Narodna vlada u Sarajevu izdaju punomoć dru Milanu Jojkiću, Hamidu Svrzi i Vjekoslavu Jelaviću da kao njihovi izaslanici vode pregovore sa zapovjednikom srpskih trupa kod Višegrada o njihovoj ulozi za održavanje reda i mira na teritoriji Bosne i Hercegovine i da zamole da bar jedan bataljon vojnika dođe u Sarajevo.⁵⁰

Dolazak srpske vojske bio je forsiran i zbog toga što je u istočnoj Bosni i jugoistočnoj Hercegovini dolazilo do nereda, pljački pa i ubistava prouzrokovanih prvenstveno upadom komita iz Crne Gore.

Srpska vojska ušla je u Sarajevo 6. novembra 1918. Ona je u svim mjestima Bosne i Hercegovine dočekivana od naroda svih vjeroispovijesti sa velikom radošću, kao osloboditeljica od okupatora. Vladajuće snage u Bosni i Hercegovini smatrale su da je srpska vojska kao regularna sila najbolja garancija da neće doći do nemira većeg obima, koji su se inače uprkos svemu pojačavali, prvenstveno na selima i to ne samo u Bosni i Hercegovini nego i u drugim krajevima zemlje.⁵¹

Ovakav stav vladajućeg sloja u Bosni i Hercegovini odgovarao je i politici srpske vlade, koja je smatrajući Bosnu i Hercegovinu srpskim zemljama, intenzivno radila na njihovom direktnom prisajedinjenju Srbiji. Posebnu

⁵⁰ ABiH, Otkupi, 1; D. Janković — B. Krizman, Građa, 471. — Izaslanici Narodnog vijeća već su 4. novembra 1918. bili u Višegradu i razgovarali sa potpukovnikom Kosićem, načelnikom štaba Timočke divizije i insistirali na hitnom slanju srpske vojske u Sarajevo. Tim povodom komandant II armije vojvoda Stepa Stepanović u svom izvještaju O. br. 22492 od 23. oktobra u 1 čas izvještava Vrhovnu komandu o prikupljenim obavještenjima njegovih jedinica u Višegradu o obrazovanju Narodnog vijeća i Narodne vlade u Sarajevu, sastavu vlade, te da »članovi vlade mole da se što pre uputi bar jedan naš bataljon u Sarajevo. Ovo traženje ponovili su do sada nekoliko puta. U Višegrad su došli kao delegati Vlade iz Sarajeva da traže trupe i da dođu u vezu sa nama dr Jelavić, član Vlade i Svrzo i doktor Jojkić, članovi Narodnog vijeća«. Osim toga, članovi Narodnog vijeća — prema izvještaju vojvode Stepanovića — naglašavali su da je vojska u Sarajevu potrebna da bi se uveo red i obezbijedila državna i privatna imovina, jer prijeti opasnost za javnu bezbjednost, pa i od razbijene austrougarske vojske. »Članovi odbora molili su da se da i koji sposobniji oficir, poglavito đeneralštabni, te da im organizuje narodnu miliciju na čemu se već počelo raditi, ali sa slabim uspjehom. Zbog toga sam komandantu odreda (sarajevskog, pukovniku Milanu Nediću, A. P.) privremeno pridao kao načelnika štaba p. pukovnika Kosića«. Vojvoda Stepanović dalje izvještava: »Načel. sreski iz Rogatice javlja da neprijateljske rasturene trupe vrše pljačku sviju magacina i bojazan je da ne otpočnu pljačku i privatne imovine, pa moli da se i tamo pošalje deo naših trupa. Molim, mogu li poslati tražene trupe u Rogaticu kao i druga mjesta, koja bi ih iz istih uzroka tražili« (Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu (u daljem tekstu: A-VII). Operacioni dnevnik (Operativnog odjeljenja Vrhovne komande, popisnik 3, kutija 115, broj 8). Opširnije o stanju u Rogatici: ABiH, Narodna vlada (u daljem tekstu: NV), Pr. 13793/1918.

⁵¹ Dr Dragoslav Janković, Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu SHS uoči stvaranja SRPJ (komunista), Istorija XX veka, I, Beograd 1959, 36—38.

misiju u tom smislu je imao izvanredni izaslanik Srpske vrhovne komande u Sarajevu general Božidar Terzić. On je u vezi s obavještenjem načelniku Vrhovne komande 5. novembra 1918. da su ga urednici srpskih listova u Sarajevu pitali u kom pravcu treba da pišu povodom »stvorenog stanja u ovim oblastima«, dobio instrukcije od vojvode Mišića (7. novembra 1918) da bi bilo »od velikog opšteg srpskog interesa ako bi se Bosna i Hercegovina što prije izjasnili za ujedinjenje sa Srbijom«. »Najbolje bi bilo« — nastavlja se u instrukciji — »ako bi to poteklo od same bosanske vlade, i ako bi ona izdala jedan javni manifest, da se ujedinjuje sa Srbijom. U ovom pogledu možete raditi sa potrebnim taktom i diskrecijom. Gledajte, da sa izvjesnom delikatnošću govorite jedino sa Šolom o ovome pitanju i da on bude inicijator svega ovoga. Potrebno bi bilo da se ovo ujedinjenje izvrši što pre, te je i vaša akcija sa najvećom diskrecijom nužna po ovom pitanju jedino sa Šolom, dok ne stigne vladin delegat koji će uskoro biti određen«. ⁵² O radu u tom pravcu general Terzić izvještava u jednom dijelu »Beleške za komandanta Štaba Vrhovne komande gosp. vojvodu Živ. Mišića« od 16. novembra 1918. sljedeće: »Radiće se indirektnim putem da stvar sazri (ujedinjenje BiH sa Srbijom, A. P.); većina je Hrvata za to ujedinjenje. Prvi je korak već učinjen davanjem sviju slagališta i spremne na upravu srpskoj vojsci. Moglo bi se to sada i silom izvesti, ali se bojim komplikacija. Muslimani su za nas i priznaju dinastiju Karađorđevića i izjavili su da će biti lojalni građani. (...) Bosanska vlada izjavila je, da je i do sada radila po instrukcijama Srpske vlade, da će i ubuduće isto raditi, a ako želi promenu pravca dosadanje politike, onda da im se nzdadu potrebne instrukcije. (...) Oseća se jak uticaj iz Zagreba. Šalju nam se naročiti ljudi, bivši austrijski oficiri, radi organizacije vojske i uređenja zemlje u vojnom pogledu. Oni ih odbacuju.« ⁵³ Na ujedinjenju Bosne i Hercegovine sa Srbijom radio je i vojvoda Stepa Stepanović. U tom smislu on je u naređenju komandantu Sarajevskog odreda za ulazak srpske vojske na teritoriji Bosne i Hercegovine, pored ostalog, naglasio da treba »potpomognuti rad Narodnog vijeća u pogledu sjedinjenja sa Srbijom«. Pošto su izaslanici Narodnog vijeća BiH tražili od njega da pošalje svoje jedinice u Sarajevo, Stepanović im je jedan primjerak ovog naređenja predao 5. novembra 1918. kako bi znali šta od komandanta mogu tražiti. Izaslanici su, međutim, bili »malo uznemireni« stavom u pogledu ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom, jer su se bojali da to njihovi protivnici »ne upotrijebe kao znak invazije«. Vojvoda je — kako izvještava Vrhovnu komandu — umirio izaslanike objašnjenjem da se taj dio naređenja treba razumjeti samo kao mogućnost da se pruži pomoć Narodnom vijeću BiH ako to ono »zatraži protiv onih koji bi sprečavali njihov rad na sjedinjenju«. ⁵⁴

Akcija za prisajedinjenje Bosne i Hercegovine Srbiji imala je konkretnog odraza kod većine kotarskih narodnih vijeća, naročito u Bosanskoj krajini. Oni su samoinicijativno i samostalno, odnosno nezavisno od Narodne vlade

⁵² A-VII, Vrhovna komanda, 3, 43, 1, 5, Vid. Bogdan Krizman, Srpska vrhovna komanda u danima raspada Austro-Ugarske 1918, Historijski zbornik, XIV/1961, 209.

⁵³ A-VII, Vrhovna komanda, 3, 119. Objavili: D. Janković — B. Krizman, Građa, 665.

⁵⁴ D. Janković — B. Krizman (Građa, 495 — 6).

za BiH proglašavali sjedinjenje sa Kraljevinom Srbijom.⁵⁵ Zbog takvih akcija kao i odluke banjalučkog Narodnog vijeća o prisajedinjenju Bosne i Hercegovine (a ne samo banjalučkog okružja) Kraljevini Srbiji,⁵⁶ predsjednik vlade Atanasije Šola, posredstvom komandanta II armije vojvode Stepe Stepanovića, izvještava 28. novembra 1918. potpredsjednika Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS u Zagrebu da je prisajedinjenje proglašeno i u bihaćkom okrugu, a da će to učiniti i u tuzlanskom a vjerovatno i mostarskom okrugu, pa nastavlja: »Pošto banjalučki okrug izjavljuje da se podvrgava jedino kraljevskoj srpskoj vojsci ili od nje postavljenoj vlasti, molim da Kraljevska srpska vlada i Središnji odbor SHS i u tom pogledu donesu načelno rješenje i izdadu potrebna naređenja. Stvar je veoma žurna, bojati se anarhije; stoga odmah brzojavno odgovorite«.⁵⁷

Analizirajući raspoloženje i stavove Narodne vlade za BiH o pitanju ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom, vidi se da je pored većine kotarskih vijeća i sama bosanskohercegovačka Narodna vlada (njen veći dio) takođe bila za direktno prisajedinjenje njenih krajeva Srbiji.⁵⁸ To proizlazi iz već pomenutog izvještaja generala Terzića a i drugih postupaka Narodne vlade kao što su poziv srpskoj vojsci za dolazak u Bosnu i Hercegovinu i ovlaštenje da održava red i mir, zatim vraćanje generala upućenih iz Zagreba za organizovanje vojske u Bosni i Hercegovini. Ovakvo raspoloženje u Bosni i Hercegovini opravdano je dovoditi u vezu sa pomenutim »posrednim radom« Srpske vlade na ujedinjenju Bosne i Hercegovine sa Srbijom.⁵⁹

U opštem narodnom raspoloženju u Bosni i Hercegovini povodom završetka rata učestvuju i Muslimani. Oni se nadaaju da će biti ravnopravni sa ostalim građanima u novoj državnoj zajednici. Posebno imaju povjerenje u srpsku vojsku i to javno manifestuju odmah prvih dana »prevrata« i dolaska srpske vojske u Bosnu i Hercegovinu.

⁵⁵ Od 27. novembra do 3. decembra 1918. odbori narodnih vijeća u Bos. Građiški, Bos. Dubici, Bos. Novom, Tešnju, Kulen-Vakufu, Livnu, Mostaru, Glamoču, Blatnici (Teslić), Doboju, D. Vakufu, B. Petrovu Selu, B. Luci, Sanskom Mostu, B. Krupi, Jajcu, Dobrljinu, Bihaću, Prijedoru, Varcar Vakufu, Prnjavoru, B. Kostajnici, B. Petrovcu i Žepču obavijestili su telegramima vojvodu Stepu Stepanovića o proglašenju ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom. (A-VII, II armija, 4, 67, 68 i 70). Narodna vijeća u Klačnici kod Banje Luke, Višegradu, Tesliću, Gacku, Rudolfstatu i Foči o istoj odluci su obavijestili Narodno vijeće BiH, dok su o tome Narodnu vladu za Bosnu i Hercegovinu obavijestila Narodna vijeća iz Zvornika, Bos. Šamca, Maglaja, Gračanice, Ključa, Bijeljine, Krnjuše, Srebrenice, Puračića, Modriče, Zavidovića, Varcar-Vakufa, Jablanice, Žitomislića, Trebinja i Vlasenice. (ABiH, Narodna vlada (u daljem tekstu: NV), Pr. 14442/1918). — Povodom prispjelih telegrama iz Bihaća, Kostajnice, Konjica, Srebrenice, Ključa, Tešnja, Bijeljine, Banje Luke i drugih mjesta u kojima se proglašava jedinstvo sa Srbijom, Stojan Protić je 2. decembra 1918. javio Narodnoj vladi u Sarajevu da saopšti svima da i dalje do novoga naređenja, upravljanje ostaje od strane Narodne vlade u Sarajevu (D. Janković — B. Krizman, Građa, 683. — O radu Srpske vlade i Nikole Pašića početkom 1918. godine na dezaneksiji Bosne i Hercegovine i njenom ujedinjenju sa Srbijom, vid. D. Janković — B. Krizman, Građa, 44, 48 i 69). Opširnije o prisajedinjenju Bosne i Hercegovine Srbiji: H. Kapidžić, Bosna i Hercegovina, 272—282).

⁵⁶ D. Janković — B. Krizman, Građa, 659.

⁵⁷ A-VII, II armija, 4, 68, 30. Upor. D. Janković — B. Krizman, Građa, 662—3.

⁵⁸ Upor. dr Hamdija Kapidžić, Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918, Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine, III/1963, 29.

⁵⁹ D. Janković, Društveni i politički odnosi, 68. Takođe: H. Kapidžić, Bosna i Hercegovina, 262—268; D. Janković, B. Krizman, Građa, 659.

Premda su Muslimani u ogromnoj većini sa velikom radošću dočekali stvaranje zajedničke države, ipak su tu radost u prvom redu izrazili intelektualci i građani svih staleža u gotovo svim mjestima Bosne i Hercegovine. To su učinili najčešće u zajednici sa srpskim i hrvatskim predstavnicima, ali i posebno, sami. Za ilustraciju muslimanskog raspoloženja prema stvaranju Države Slovenaca, Hrvata i Srba spomenućemo samo neke karakteristične slučajeve.

Tako je 12. novembra 1918. godine direktor Vakufa Šerif Arnautović posjetio komandanta srpske vojske pukovnika Milana Nedića i u ime Muslimana iz Rogatice izrazio zahvalnost što je na njihovu molbu poslat jedan odred srpske vojske da uspostavi red. Ovom prilikom Arnautović je u ime bosanskohercegovačkih Muslimana zahvalio na »bratskom držanju srpske vojske, naglasivši da je s početka među Muslimanima bilo neizvjesnosti i strahovanja, kako će srpska vojska postupati sa muslimanskim stanovništvom; ali danas su i on i Muslimani srećni što su se uvjerali da je srpska vojska došla bratski bez namjera ma kakve osvete«. ⁶⁰

U Sarajevu su Muslimani priredili poseban banket srpskoj vojsci 15. novembra 1918. godine na kome su bili najviši srpski oficiri, predsjedništvo Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu i najugledniji građani Sarajeva. Banket je u tadašnjoj štampi ocijenjen kao potpuno uspio. Pored ostalih ličnosti na banketu je govorio i vrhovni vjerski vođa Muslimana u Bosni i Hercegovini reis-ul-ulema H. Mehmed Džemaludin Čaušević. On je istakao zasluge srpske vojske za oslobođenje i pružanje pomoći da se održi mir i poredak u zemlji, te naglasio »da će Muslimani Bosne i Hercegovine znati uvijek dostojno cijeniti te bratske zasluge i očuvati u uspomeni ovaj prvi susret nakon burnih stoljeća«. ⁶¹

Isto tako istaknuti predstavnici mostarskih Muslimana organizovali su prijem za oficire srpske vojske i ugledne građane i tom prilikom u dirljivim govorima izrazili posebnu zahvalnost srpskoj vojsci. Tom zgodom su komandantu 14. puka potpukovniku Rankoviću predali kao dar za uspomenu zlatan sat i lanac. ⁶²

Izvanredni izaslanik Srpske vrhovne komande u Sarajevu, general Terzić u izvještaju Vrhovnoj komandi o prilikama u Bosni i Hercegovini neposredno poslije »prevrata«, dotiče se raspoloženja i stavova Muslimana u to vrijeme, posebno prema srpskoj vojsci. Kako je već navedeno, Terzić 16. novembra 1918. piše da su Muslimani izjavili da će biti lojalni građani i da su »za nas«, te da priznaju dinastiju Karađorđevića. Zbog neriješenog agrarnog pitanja Terzić smatra da bi bilo potrebno da prijestolonasljednik jednom podesnom izjavom Muslimanima da nade da će se to pitanje riješiti legalnim putem i zaštititi njihovi interesi, kako ne bi bili materijalno oštećeni, od čega se oni plaše, jer se u tom smislu agituje. Predlaže da se pojača srpska vojska u Bosni i Hercegovini radi »bezbjednosti imovine i lične, naročito Muslimana, koji se plaše osvete. Imaju respekta samo od srpske vojske i srpskih vlasti i imaju vjere u njih.« ⁶³

⁶⁰ *Narodno jedinstvo*, 11, 13. II 1918.

⁶¹ *Narodno jedinstvo*, 14, 16. II 1918.

⁶² *Narodno jedinstvo*, 31, 3. II 1919.

⁶³ A-VII, Vrhovna komanda, 3, 119, 9. Objavljeno: D. Janković — B. Krizman, Građa, 665.

O raspoloženju Muslimana prema novoj vlasti i naročito srpskoj vojsci radikalska *Srpska riječ* u Sarajevu je pisala: »Propast Austrije pozdravili su naši muslimani kao i ostali oslobođeni dio naroda. (...) Oni su pohitali među prvima, da se za svoje sretno rješenje od neprijatelja zahvale našem kralju osloboditelju i da mu iskažu vjernost i svoju radost.«⁶⁴

Bez obzira na navedeno raspoloženje Muslimana prema stvaranju Države SHS, oni, pri rješavanju nekih svojih akutnih pitanja, nisu nailazili na potrebno razumijevanje kod organa vlasti. Zato su nešto kasnije funkcioneri JMO za Pokrajinsku vladu za Bosnu i Hercegovinu i njen upravni aparat isticali da je bila potpuno pristrasna, zatim koruptivna, nepravedna i nasilna, te da je ukinula nezavisnost sudaca i na taj način otvorila vrata nečuvenom teroru pojedinaca i grupa.⁶⁵

4. Agrarno pitanje i politička aktivnost bosanskohercegovačkih Muslimana

Vrlo je teško govoriti o političkom organizovanju bosanskohercegovačkih Muslimana, a da se ne istaknu neki momenti u vezi s agrarnim pitanjem u Bosni i Hercegovini. Sama činjenica da je upravo agrarno pitanje dominiralo u političkoj aktivnosti prvih godina djelovanja Jugoslavenske muslimanske organizacije, obavezuje nas da o tom pitanju iznesemo neke stavove i mišljenja.⁶⁶

S obzirom da je u Bosni i Hercegovini bila ogromna većina seoskog stanovništva i da su postojali feudalni odnosi pod turskom i austrougarskom okupacijom, agrarni problem je bio jedan od najvažnijih socijalno-ekonomskih, konfesionalno-nacionalnih i političkih problema u vrijeme formiranja jugoslovenskih naroda, a u izvjesnoj mjeri i kasnije u Kraljevini Jugoslaviji, u kojoj je izvršena samo djelimična agrarna reforma.

Nacionalna heterogenost, u čijoj je osnovi konfesionalna heterogenost, znatno se produbljavala vlasničkim odnosom nad zemljom. Statistika iz 1910. godine pokazuje da je od 1 898 044 stanovnika bilo 1 668 587 ili 88% stanovnika koji su se bavili poljoprivredom. Međutim, u vezi sa poljoprivrednim stanovništvom značajna je vlasnička struktura koja je tada izgledala ovako:

Posjednika koji su imali kmetovi bilo je: muslimana 91,15%, pravoslavnih 6,05%, rimokatolika 2,55% i ostalih 0,25%.

Slobodnih seljaka muslimana 56,65%, pravoslavnih 25,87%, rimokatolika 16,74% i ostalih 0,74%. Kmetova: muslimana 4,58%, pravoslavnih 73,92%, rimokatolika 21,49% i ostalih 0,01%.

⁶⁴ *Srpska riječ*, 22, 6. II 1920. S obzirom na kasniji odnos vlasti prema Muslimanima *Pravda*, organ JMO, (274, 3. XII 1924), naglašavala je da su bila uzaludna sva njihova iskrena i patriotska nastojanja da uvjere i mjerodavne faktore i srpsku javnost da je muslimanski svijet iskreno pozdravio ujedinjenje i da se nikada i ničim nije zamjerio srpskom narodu s kojim bratski i prijateljski živi.

⁶⁵ *Epoha*, 688, 14. IV 1921.

⁶⁶ Vid. Atif Purivatra, Političke partije prema agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini neposredno poslije 1918. godine, Prilozi, Institut za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, 1967, 3. Tu je detaljnije obrađen politički aspekt agrarne reforme i stav političkih stranaka o tom pitanju. Međutim, s obzirom na značaj agrarne reforme u političkom životu Bosne i Hercegovine, u ovom radu ćemo ukazati samo na neke aspekte tog pitanja interesantne za političko organizovanje i aktivnost bosanskohercegovačkih Muslimana.

Slobodnih seljaka koji su ujedno bili kmetovi:

a) Pretežno slobodnih zemljoradnika: muslimana 10,09%, pravoslavnih 51,63% i katolika 38,28%.

b) Pretežno kmetova: muslimana 7,21%, pravoslavnih 54,59%, katolika 37,84%.⁶⁷

S obzirom na ovakve odnose u poljoprivredi Bosne i Hercegovine, nacionalno pitanje se formalno poistovećivalo sa neriješenim seljačkim pitanjem.⁶⁸

Suprotnosti kmet-feudalac (u konkretnom slučaju suprotnosti između kmetova — pravoslavnih i feudalaca — muslimana) dostigle su vrhunac upravo pred stvaranje zajedničke države naših naroda 1918. Međutim, Narodno vijeće i Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu ostavljali su po strani agrarno pitanje sve dotle dok usljed revolucionarne aktivnosti seljaštva nije zaprijetila opasnost da se revolucionarne oktobarske ideje primijene i oživljavaju i na našem tlu. Tada je Narodno vijeće SHS u Zagrebu izdalo (14. novembra 1918) posebnu poslanicu seljacima, a zatim 26. novembra 1918. godine donijelo zaključak o agrarnoj reformi i apelovalo da se ne čine nasilja, nepravde i štete, jer će se ta pitanja riješiti zakonski i ukinuti kmetski odnosi uz pravednu odštetu. U istom tonu je bio i Manifest regenta Aleksandra narodu 6. januara 1919. (24. decembra 1918).

Sve ove mjere i obećanja imala su jedini cilj da koliko-toliko smire revolucionarno raspoloženo seljaštvo i da onemoguće promjenu društvenog uređenja novostvorene buržoaske države, koja je bila sa mnogo neriješenih problema. Teške ekonomsko-socijalne prilike na selu i protivrječnosti stvorene u vezi s tim, koje su se odražavale i na vjersko-nacionalne odnose, bile su takvog obima da se ničim nije moglo spriječiti neodložno razrješavanje kmetskih odnosa i oduzimanje zemlje feudalcima. Zato su kmetovi prvih dana poslije »prevrata« sami proglašavali vlastitom svojinom zemlje koje su držali ili obrađivali, i to kako čifluke (kmetske zemlje), tako i begluke (slobodne zemlje). Odbijali su davanje dotadašnjih materijalnih obaveza zemljovlasnicima. Desila su se i neka pojedinačna ubistva feudalaca, a na više mjesta su paljeni begovski čardaci, hambari i sijeno, vršene osvete i pljačke, razgrađivana imanja radi ispaše i vršeni drugi akti nasilja. To se, konkretno, dešavalo u srezovima Bosanske Dubice, Dervente, Tešnja, Odžaka, Brčkog, Bijeljine, Gračanice, kao i u banjalučkom okrugu.⁶⁹

Ozbiljnost situacije rječito ilustruje šifrirani telegram predsjednika Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu predsjedniku Ministarskog savjeta Stojanu Protiću upućen 16. januara 1919. u kome izvještava »da su zbog nesređenih unutrašnjih prilika u Bosni i Hercegovini, a naročito neriješenog agrar-

⁶⁷ Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910, Sarajevo 1912, 58—60. Vid. dr Milivoje Erić, Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918—1941, Sarajevo 1958, 72.

⁶⁸ Zato su i prve građanske političke stranke u Bosni i Hercegovini, osnovane početkom XX vijeka na konfesionalnoj, odnosno nacionalnoj osnovi, unosile u svoje programe agrarno pitanje i prema njemu se opredjeljivale. Isto tako, ovo pitanje nije zaobilazila ni Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine (Nedim Šarac, Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine i agrarno pitanje, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XI/1960).

⁶⁹ Vid. Atif Purivatra, Političke partije prema agrarnoj reformi, 90—92.

nog pitanja, te dolaskom zarobljenika iz Rusije i Italije i interniraca iz Mađarske i drugih mjesta, učestale »pljačke«, razbojništva i ubistva i u pojedinim kotarevima prijeti da pređe u anarhiju«. Pored ostalog moli odobrenje »da se odmah proglasi vanredno stanje sa prijekim sudovima u kotarevima: rogatičkom, bijeljinskom i derventskom, gdje je nered uzeo maha, da se odobri Narodnoj vladi da po svom nahođenju može proglasiti vanredno stanje sa prijekim sudovima u kotarevima: nevesinjskom, gatačkom, trebinjskom i ljubuškom, kao i drugim mjestima gdje bi se pojavila potreba«. ⁷⁰

U to vrijeme Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine ocijenila je seljačke pokrete i akcije kao početak seljačke revolucije za revolucionarno rješenje agrarnog pitanja. Stajala je i činjenica da to sve nije imalo karakter organizovane revolucije, već prvenstveno odlike stihijnog kretanja agrarne mase sa elementima nasilja i anarhoidnim primjesama. ⁷¹

U poznatim dotad izvršenim agrarnim revolucijama ekonomsko-socijalni momenat je bio osnovni motiv za organizovanje seljaka i njihovu borbu protiv feudalnih tlačitelja. Privremeno jedinstvo ugnjetenih seljačkih masa postizano na toj osnovi bilo je dominantno u odnosu na druge razlike (vjerske, kulturne) unutar seljaštva. Međutim, to nije bio slučaj 1918. u Bosni i Hercegovini, bar u onoj mjeri u kojoj bi se po logici stvari moglo očekivati s obzirom na klasne razlike. Tačno je da je i u Bosni i Hercegovini klasno-socijalni momenat takođe bio odlučujući, kao što je tačno da su tom prilikom došle do jakog izražaja i do tada naročito potencirane vjerske i nacionalne razlike i suprotnosti. Tako se i desilo da u revolucionarnim akcijama bosansko-hercegovačkog seljaštva nisu učestvovali katolici i muslimani u odgovarajućoj mjeri, odnosno srazmjerno njihovom broju kmetova i seoske sirotinje. Oni su uglavnom bili pasivni jer su očekivali »pravedno« i zakonito rješenje agrarnog pitanja. Štaviše, muslimanski kmetovi i seoska sirotinja solidarizali su se sa muslimanskim feudalcima i ne samo da se nisu borili protiv njih — kao što je bio slučaj u početku »prevrata« — nego su kasnije čak i podržavali političke akcije feudalaca. Muslimanski slobodni seljaci još od prvih dana »prevrata« našli su se na strani muslimanskih feudalaca, jer su u priličnoj mjeri bili pod udarom agrarnog pokreta u kome se, sticajem prilika, klasna komponenta poistovećivala sa vjersko-nacionalnim osjećanjima i interesima. Za ovakvu polarizaciju u kojoj je muslimansko seljaštvo bilo uz muslimanske feudalce mnogo je doprinijela i politička aktivnost muslimanskih feudalaca koji su revolucionarne akcije kmetova (preko 70% su bili pravoslavni) tumačili kao postupke prema Muslimanima uopšte, kao napad koji ima čisto vjerski karakter, kao opasnost po vjeru, koja je u to vrijeme bila značajan faktor u društvenom životu ne samo Muslimana nego i Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini.

Uočavajući tu činjenicu Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine upozoravala je da se izbjegavaju vjerske i nacionalne nesuglasice, jer

⁷⁰ ABiH, Zbirka telegrama Šola — Pribićević 1919 — 1920 (u daljem tekstu: ZTS-P), 24/1919.

⁷¹ *Glas slobode*, organ Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, 3, 22. XII 1918. Prema ocjeni Veselina Masleše, to su bile tipične i simptomatične pojave agrarne revolucije koja je bila u punom jeku (Veselin Masleša, *Mlada Bosna*, Beograd 1945, 183).

vjerske borbe u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine, a naročito na selima, »počinju dobijati oblik osvete pravoslavnih Srba, za ono što su oni pretrpjeli 1914«. ⁷²

U vezi s agrarnim problemom u Bosni i Hercegovini, a posebno u momentu ujedinjenja, potrebno je naglasiti da su se radnički pokret i Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine pokazali nesposobni da iskoriste revolucionarno raspoloženje seljačkih masa i da ih pokrenu i povedu u akciju ne samo protiv feudalaca nego i protiv buržoazije. Nisu znali ocijeniti događaje, niti organizovati akciju za pridobijanje seljaštva, glavnog saveznika radničke klase, za svoje ciljeve u borbi protiv zajedničkog klasnog protivnika buržoazije. Ova slabost Socijaldemokratske stranke i radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini neminovno se negativno odrazila na akciju seljačkih masa čija je aktivnost dobila u izvjesnoj mjeri nacionalno-šovinistički karakter jer su bile prepuštene same sebi, bez potrebne klasne svijesti i izraslog rukovodstva.

5. Položaj Muslimana neposredno poslije ujedinjenja

Za bolje razumijevanje političkog organizovanja i političkog razvitka bosanskohercegovačkih Muslimana neposredno poslije prvog svjetskog rata i u prvim godinama Kraljevine SHS neophodno je osvrnuti se, bar ukratko, na opšti položaj u kome su se oni tada nalazili. Pošto pitanje zasluži posebnu obradu, spomenućemo samo neke činjenice i podatke koji će pomoći da se realnije sagleda stvarni položaj bosanskohercegovačkih Muslimana, neposredno poslije ujedinjenja 1918, odnosno pred formiranje i početak rada JMO. Ovo je potrebno tim prije što je u dovoljnoj mjeri poznato nacionalno i socijalno ugnjetavanje u monarhističkoj Jugoslaviji, ali u odnosu na položaj, konkretno, Muslimana, mnoge činjenice su ostale nepoznate i u postojećoj literaturi neosvijetljene.

Položaj Muslimana u Bosni i Hercegovini bio je zabrinjavajući već odmah nakon ujedinjenja. To se vidi iz više telegrama Svetozara Pribićevića, ministra unutrašnjih djela, koje je krajem 1918. i početkom 1919. uputio Zemaljskoj vladi u Sarajevu. Tu je Pribićević iznosio informacije o nerazumnim postupcima prema Muslimanima i zahtijevao preduzimanje energičnih mjera, jer »ako bi se produžilo gonjenje muslimana od strane pravoslavnih, to može vrlo rđavo i kobno dejstvovati na unutrašnje odnose u zemlji i položaj u inostranstvu«. ⁷³

⁷² *Glas slobode*, 87, 6. II 1918.

⁷³ ABiH, ZV, Pr. 1645/1919. — Pribićević je, npr. 9. januara 1919. obavijestio Zemaljsku vladu za Bosnu i Hercegovinu da je dobio brzojav iz Tuzle koji glasi: »Pošto ubistva, napadaji, paljevine, razbojništva i javno nasilje na nas Muslimane u okrugu tuzlanskom ne prestaju, pa ih čak i sigurnosni organi izvađaju, a molbe i pritužbe Muslimana kod nadležnih vlasti ne nailaze na uspješan odziv, molim Vas g. ministre da izdate shodna naređenja, da se jednom učini kraj ovim nedjelima i nama pruži nužna zaštita što prije. — Predsjednik muslimanske organizacije tuzlanske, Maglajlić«. Tim povodom Pribićević je zahtijevao da se preduzme sve što je neophodno da se stane na kraj svim nedjelima (ABiH, ZV, Pr. 440/1919 kao prilog aktu 3066/1919). Odmah poslije toga, 17. januara 1919, Pribićević brzojavljuje: »Muslimani iz Bijeljine su se pritužili da se pljačkaju njihova imanja i da ne nalaze zaštite«. (ABiH, ZV, Pr. 347/1919, kao prilog aktu Pr. 3066/1919). Zatim, Pribi-

Muslimani su se u početku pojedinačno žalili i tražili ličnu i imovinsku zaštitu od mjerodavnih faktora, da bi kasnije prišli organizovanoj političkoj akciji. U tom smislu vrlo često su se obraćali istaknutijim vjerskim predstavnicima, pa i vjerskom poglavici, tadašnjem reis-ul-ulemi Džemaludinu Čauševiću. On je u 1918. i januaru 1919. obavještavao direktno komandanta II armije vojvodu Stepanovića i predsjednika Šolu o mnogim izgredima koji su se sastojali u neosnovanim hapšenjima, prebijanjima u zatvoru do umorstva, nezakonitim pretresima i pljačkama kuća, bezakonjima »narodne garde« nad Muslimanima, naročito u rogatičkom, kladanjskom i sarajevskom srezu, pustošenjima »komita« iz Crne Gore u gatačkom srezu, oduzimanju oružja, pa i lovačkog od Muslimana i raznim drugim nepravilnim postupcima u mnogim krajevima Bosne i Hercegovine, posebno u okolini Ljubinja, Bileća, Gacka i Nevesinja, zatim u konjičkom, trebinjskom i rogatičkom srezu, te na Glasincu.⁷⁴

Karakteristično je da je Čaušević u jednom dopisu Narodnoj vladi za Bosnu i Hercegovinu naglasio da u svojim predstavkama nije pisao o agrarnom problemu niti je spominjao pljačkanja i ubistva aga i spahija i štete koje su oni pretrpjeli, nego je tražio »poštovanje svetosti kućnog praga, lične slobode i života, te zaštite vlastitog imetka onih muslimana, težaka, koji svojim trudom zarađuju koru hljeba kao i njihovi drugovi seljaci pravoslavne vjere, koji ih popljačkaše«.⁷⁵

Na pomenute akcije, odnosno molbe i predstavke u više navrata su odgovorili vojvoda Stepanović i predsjednik Šola izražavajući žaljenje za nedaće koje su doživjeli Muslimani i ujedno obećavali da će preduzeti sve nužne mjere »da se Muslimani od svake povrede njihove časti, života i imetka najenergичnije zaštite«.⁷⁶

Zbog nasilja i nezakonja nad Muslimanima, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu izrazila je žaljenje Predsjedništvu Ulema Medžlisa u Sarajevu i tuzlanskom muftiji.⁷⁷

Povodom napada na Muslimane, pored Čauševića reagovali su i drugi Muslimani, u prvom redu vjerski predstavnici, i to pojedinačno i grupno. Oni su, takođe, *molili* da se Muslimani zaštite i tretiraju ravnopravnim

ćević piše A. Šoli, predsjedniku Zemaljske vlade za BiH, da je saznao »za razna nasilja koja su pričinjena muslimansko stanovništvu za vrijeme odkako su iz Bosne izašle austrougarske vlasti i da su izvršioci ovih nasilja pravoslavni«. Tako pored paljenja čitavih sela, zapaljena su i opljačkana imanja (slijedi spisak opljačkanih Muslimana sa čitave teritorije Bosne i Hercegovine i vrijednost nanesene im štete). Na kraju Pribićević naređuje da se odmah preduzmu »najstrožije mjere da se ovakvi slučajevi više ne ponove i da se muslimansko stanovništvo što više zaštiti od nasilja i pljačke i da se svaki onaj koji bi slično preduzeo Muslimanima najstrožije kazni«. (ABiH, ZV, Pr. 1645/1919).

⁷⁴ Arhiv Gazi Husrevbegove biblioteke (u daljem tekstu: A-GHB), Zbirka proglasa i letaka (u daljem tekstu: ZP), 3181, 9—10.

⁷⁵ A-GHB, ZP, 3182, 9—10.

⁷⁶ A-VII, II armija, 4, 66, 33.

⁷⁷ ABiH, ZV, Pr. 4125/1919, kao prilog aktu 4701/1919; 323/1919, kao prilog aktu 3066/1919.

građanima. O tome postoje brojni dokumenti pored već navedenih.⁷⁸ Spomenućemo samo neke kao što su: Spomenica Centralnog odbora muslimanske organizacije okružja tuzlanskog u Tuzli o nanesenim štetama i nepravdama Muslimana — i ujedno molba za pomoć kako bi se izdalo naređenje da se suzbiju eventualne buduće nezakonitosti upućena Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu. Tu se iznose konkretni podaci o stradanjima Muslimana u tuzlanskom, bijeljinskom, brčanskom, maglajskom, gračaničkom, vlaseničkom i zvorničkom srezu;⁷⁹ Memorandum Muslimana kotara Bijeljine od 18. januara 1919. upućen Narodnoj vladi u Sarajevu;⁸⁰ dalje izvještaj Kotarskog ureda Gacko o pljačkanju, paležu, krađi i ubistvima u gatačkom kotaru poslije »prevrata« upućen Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu;⁸¹ telegram Muslimana iz Srebrenice upućen takođe Narodnoj vladi u Sarajevu, u kome se žale na napade i mole zaštitu;⁸² te napisi »Licem u lice«,⁸³ »Maglajski zulumi«⁸⁴ i »Pravda u Rogatici«,⁸⁵ objavljeni u listovima Muslimanske organizacije (*Vrijeme*) i Jugoslavenske muslimanske organizacije (*Pravda*).

Muslimani — demokrate takođe su redovno u svom organu *Jednakost* iznosili slučajeve napada, pljački i ubistava Muslimana. Oni su isto tako preduzimali određene mjere da se sa takvim postupcima prestane pa su u tom cilju u više navrata intervenisali kod Narodne vlade u Sarajevu, vojvode Stepe Stepanovića i predsjednika Ministarskog savjeta Stojana Protića.⁸⁶

U navedenim, kao i drugim dokumentima Muslimani su molili zaštitu. Njihovi protesti, žalbe i zahtjevi pisani su u pomirljivom tonu. Doduše, bilo je izuzetaka. Jedan takav je bio kada je reis-ul-ulema Čaušević, ne dobivši odgovor na svoje predstavke, uputio Narodnoj vladi za Bosnu i Hercegovinu energičan zahtjev da preduzme mjere za obustavljanje proganjanja i pljačkanja Muslimana, koja nisu prestajala. Tada je Čaušević, navodeći nove primjere pljačkanja i proganjanja Muslimana, tvrdio da ih »proizvadjaju sugrađani pravoslavne vjere u svojoj zanesenosti zadahnuti vjerskom mržnjom protiv mirnog muslimanskog stanovništva«. Nastavio je u prijetjećem tonu: »Bude li se i na dalje tako radilo Muslimani će biti primorani da se sami brane i da od drugog koga zatraže pomoć i obezbjeđenje svoga života i imetka. Ako

⁷⁸ Posebno i nezavisno od ovoga su podaci o postupcima prema feudalcima i o šteti koja im je pričinjena; ne iznosimo njihova stradanja, pretpostavljajući da su to bile neminovne posljedice revolucionarnog stanja u vrijeme »prevrata«, a osim toga to su manje-više poznate stvari (paljenje begovskih čardaka, hambara i druge imovine).

⁷⁹ ABiH, ZV, Pr. 3322/1919.

⁸⁰ ABiH, ZV, Pr. 3066/1919.

⁸¹ ABiH, ZV, Pr. 8776/1919.

⁸² ABiH, ZV, Pr. 470/1919.

⁸³ *Vrijeme* je pokrenulo rubriku »Licem u lice« u kojoj je iznosilo razne podatke o napadima, pljačkama, krađama, ubistvima i drugim maltretiranjima Muslimana. Vid. brojeve: 1, 8. I 1919; 2, 15. I 1919; 4, 22. I 1919; 5, 25. I 1919; 7, 30. I 1919; 9, 4. II 1919; 12, 11. II 1919.

⁸⁴ *Pravda*, 66, 20. IX 1919; 67, 23. IX 1919; 68, 30. IX 1919; 69, 2. X 1919; 70, 7. X 1919. — Razlikovanje sarajevske od beogradske *Pravde* u tekstu je izvršeno na taj način što je za beogradsku *Pravdu* to uvijek i naglašeno.

⁸⁵ *Pravda*, 18, 20, 23, 25, 47, 49, 55, 86 i 88 od 1919.

⁸⁶ *Jednakost*, 6, 9. I 1919; 7, 10. I 1919; 8, 21. I 1919; 11, 24. I 1919; 12, 25. I 1919; 15, 30. I 1919; 18, 4. II 1919; 19, 5. II 1919; 23, 11. II 1919; 32, 22. II 1919.

se i nadalje od strane nadležne vlasti mirnim okom (budu) promatrali ti silni zulumi i nasilja, onda su Muslimani u Bosni i Hercegovini izgubljeni i mjesto slobode i ravnopravnosti, mjesto reda i mira, zapali su pod teror kakvog Bosna ne pamti«. Na ovakav Čauševićev ton odgovorio je predsjednik Šola da vlasti nisu »mirnim okom promatrale te silne zulume i nasilja«, jer »u vremenu prevrata, a još i danas, kad stanje u zemlji nije potpuno konsolidovano, ne može uprava potpuni poredak održati, jer, kao što je iz primjera u drugim državama a i u pojedinim krajevima naše države vidimo, nije to nigdje ispalo sasvim za rukom, iz prostog razloga, jer fale burnim vremenima nužne pretpostavke za to«. Šola je zamjerio Čauševiću na njegovoj konstataciji da su »sugrađani pravoslavne vjere zadahnuti vjerskom mržnjom protiv mirnog muslimanskog stanovništva«, jer da po mišljenju Narodne vlade ne postoji netolerancija i vjerska mržnja »niti u duši naroda Srba pravoslavnih, niti kod njihovih sugrađana islamske vjere, i da pljačke i paleži muslimanskih dobara nemaju vjersko obilježje. Narodna vlada tvrdi da je »prirodnije, a i pravednije pomenute žalosne incidente svesti na socijalni, klasni antagonizam, što postoji dugo vremena«. Šola je prigovarajući Čauševiću na tvrdnji »da su Muslimani zapali pod teror kakvog Bosna ne pamti« naglasio da se ne pripisuju niti mogu pripisati vjerskim razlozima zvjerski postupci »šuckora« Muslimana u toku rata prema Srbima isto kao što tome nije uzrok »ako se danas nađe ponekoji Srbin pravoslavni, koji samovoljno traži zadovoljštinu za pretrpljene muke (...) nego to čini iz čovjeku prirođene čežnje za osvetom«.⁸⁷

U to vrijeme karakteristično je i za muslimansku štampu da iznosi, uglavnom, konkretne i po svemu izgleda provjerene podatke o stradanjima Muslimana. Međutim, cenzura često nije dozvoljavala da se u muslimanskoj štampi iznose podaci o stradanjima Muslimana. U vezi s tim, redakcija lista *Vrijeme*, pravdajući se čitaocima napisala je da »cenzori shvaćaju odviše strogo svoju dužnost da ne dopuštaju donositi ni gole činjenice, premda se ne tiču ni vojničkih, ni viših državnih interesa. *Vrijeme* poslije toga nastavlja: »Iznoseći ove istinite, a nezdrave slučajeve u javnost želimo samo upozoriti pozvane faktore na te nemile pojave i zatražiti odlučno suzbijanje tih anomalija. (...) Sav naš narod ide za tim, da pomoću zakonitih sredstava pribavimo i Muslimanima *jednakost* pred vlasti i obranimo njihove ugrožene interese, koji iziskuju mnogo jače odredbe i naloge od mjerodavnih mjesta da se bezuslovno stane na put uništavanju muslimanskih dobara i imetka i da se obezbijedi osobna sigurnost i zajamči poštovanje našeg rza i obraza na svakom mjestu«.⁸⁸

Predsjednik Zemaljske vlade Atanasije Šola u telegramima i izvještajima Ministarstvu unutrašnjih djela u Beogradu i lično ministru Pribićeviću

⁸⁷ A-VII, II armija, 4, 66, 33.

⁸⁸ *Vrijeme*, 9, 4. II 1919. — Muslimanska štampa, međutim, nije izostavila da istakne i primjere kada je vlast pružala zaštitu Muslimanima. Tako *Vrijeme* (5, 15. I 1919) objavljuje telegram Muslimanske organizacije iz Donjeg Vakufa u kome se ističe izvrsno držanje poručnika srpske vojske Zarića povodom napada nekih srpskih vojnika na Muslimane i njihovo ženskinje. Tamošnji Muslimani mu se javno na tome najljepše zahvaljuju.

redovno je obavještavao o stanju javne bezbjednosti. U tim izvještajima, pored ostalog, najviše se govori o stradanjima Muslimana.⁸⁹

Muslimanska stradanja su se priznavala i u mnogim drugim službenim aktima. Tako se npr. u depeši predsjednika Ministarskog savjeta Stojana Protića od 9. januara 1919. konstatuje »da se u kotaru bijeljinskom vrše pljačkanja i domova Srba-muhamedanaca iz tog kraja«.⁹⁰

Muslimani iz Srebrenice telegramom se obraćaju Narodnoj vladi u Sarajevu žaleći se da je napadnut i ranjen njihov sveštenik, kao i da je takvih slučajeva bilo dosta i da više ne mogu trpiti, te mole da se uzmu u zaštitu.⁹¹

Ministar Pribićević telegramom obavještava Zemaljsku vladu u Sarajevu da se u Stocu i Kruševu (Hercegovina) pljačka imovina »naših građana muslimanske i katoličke vjere«. Povodom ovih i drugih žalbi, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu uputila je 31. januara 1919. raspis svim okružnim oblastima u Policijskoj direkciji u Sarajevu u kome se ističe da su se povodom niza izgređa koji su se odigrali u pojedinim kotarevima u većem ili manjem obimu ugledni građani morali obraćati za zaštitu na nenadležna mjesta i osobe (reis-ul-ulemu) i da zbog toga vlada nije zadovoljna sa radom nižih organa vlasti i posebno njihovih starješina. U vezi s tim se konstatuje: »Kad jedan ili više građana traže izvan (i preko) svojih kompetentnih vlasti pomoći, znak je, da oni sa tim vlastima ne stoje u pravom dodiru, da im ne vjeruju i da od njih ne očekuju pomoći«.⁹²

S obzirom na veliku nesigurnost koja je vladala po gradovima, a naročito u Sarajevu, i nemogućnost da se sa policijom održi potreban »poredak i mir«, Zemaljska vlada je početkom 1919. predlagala Ministarstvu unutrašnjih djela u Beogradu da se umjesto gradske policije obrazuje žandarmerijski bataljon za grad Sarajevo po uzoru na Beograd, jer usljed niskih plata policajaca nisu mogli popuniti propisani broj.⁹³

Poslije konstatacije predsjednika Zemaljske vlade A. Šole u maju 1919. da na crnogorsko-hercegovačkoj granici strada u prvom redu nevino muslimansko stanovništvo i da je vlada po ovlaštenju Ministarstva unutrašnjih djela u Beogradu preduzela najopsežnije energične mjere i da će »bez ikakvih obzira i milosti zavesti mir i red u zemlji«⁹⁴ stanje se ipak nije promijenilo

⁸⁹ ABiH, ZTS-P, 459, 463, 475, 500, 507, 518, 549, 550, 552, 554, 561, 574, 577, 581, 589, 594, 606, 608, 635, 642 i 645/1919. Zemaljska vlada i lično predsjednik Šola svoje izvještaje koje su slali u Beograd zasnivali su na svakodnevnom izvještajima kotarskih ureda iz cijele Bosne i Hercegovine o stanju javne bezbjednosti i svim izgređima.

⁹⁰ ABiH, ZTS-P, 10/1919.

⁹¹ ABiH, ZV, Pr. 470/1919.

⁹² ABiH, ZV, Pr. 1858/1919. Primjedba Šole da se građani žale na nenadležna mjesta i osobe navodeći reis-ul-ulemu ukazuje, između ostalog, da Muslimani nisu nailazili na zaštitu kod organa vlasti, kao i da se u tako teškoj situaciji nemaju na koga drugog obratiti, osim na vjerskog starješinu, jer — kao što je poznato — u momentu »prevrata« i neposredno poslije Ujedinjenja nije postojao organizovan politički život. Tu funkciju zaštite i borbe za ravnopravan tretman Muslimana sa ostalim građanima vremenom preuzima politička stranka bosanskohercegovačkih Muslimana — JMO.

⁹³ ABiH, ZTS-P, 79/1919.

⁹⁴ ABiH, ZV, Pr. 3579/1919.

nabolje. Naprotiv, opšta nesigurnost se povećala, a prema izvještajima tadašnjih organa vlasti, najviše stradaju Muslimani.⁹⁵

U to vrijeme ispadi protiv Muslimana poprimili su takve razmjere da su kod vlasti intervenisali i upućivali interpelacije u Privremenom narodnom predstavništvu SHS i Muslimani u nacionalnom pogledu eksponirani kao Srbi, kao Hamid Svrzo, demokrata, te Sulejman Salihagić, radikal.⁹⁶ Šukrija Kurtović, eksponiran kao deklarisan Srbin, demokrata, takođe se osvrtao na stradanja i težak položaj Muslimana u Kraljevini SHS, naročito neposredno poslije ujedinjenja.⁹⁷ Isto tako, Smajo Čemalović, istaknuti nacionalista — Srbin u Mostaru u pismu predsjedniku Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, svome stranačkom kolegi, Atanasiji Šoli piše kako Šćepan Grdić u svemu forsira hrišćane, na štetu Muslimana. Istovremeno u aprilu 1919. godine neki Hašim iz Travnika žali se predsjedniku Šoli kako ne može dobiti zaposlenje i pored toga što je za otadžbinu zaslužio više »nego ikoji pravoslavni Srbin«; naročito mu je žao da od Šole nije dobio ni odgovor na svoja pisma, a »kamo li sve zaslužio usrećenje i priznanje«.⁹⁸

Naročito zaoštreni odnosi između pravoslavnih i muslimana stvoreni su poslije 1918. godine u srezovima Višegrad, Rogatica, Čajniče, Foča (istočna Bosna), kao posljedica zlodjela »komita« izvršenih prema muslimanskom stanovništvu u jesen 1914. godine i zlodjela »šuckora« prema srpskom stanovništvu pri čemu su fizička i materijalna stradanja bila velika. Odmah poslije stvaranja države SHS srpsko stanovništvo ovih krajeva s punim pravom je insistiralo na povratku svoje pokretne imovine opljačkane u toku rata. Kako u tome nije nailazilo na punu podršku upravnih i sudskih vlasti,⁹⁹

⁹⁵ Poslije napada pljačkaša u selu Suzim, kotar Stolac, svi su Muslimani tog sela pobjegli sa svojom marvom u selo Berkoviće u istom kotaru (ABiH, ZV, Pr. 3862/1919). U selima kotara Bileća izvršeno je više pljačkanja Muslimana i ubijena tri lica (ABiH, ZV, Pr. 4174, 3704 i 4510/1919). Tim povodom Zemaljska vlada zahtijeva ozbiljnu istragu i kažnjavanje krivaca kako bi se dala »zadovoljštila uvrijeđenom i podlo napadnutom našem narodu muslimanske vjere« (ABiH, ZV, Pr. 4126/1919). Međutim, ubrzo poslije toga kotarski ured Gacko brzojavlja da su poginula »tri Turčina« (tako jedan predstavnik vlasti naziva Muslimane), a da je pet lako ranjenih, koji su »ispred taneta slučajno pobjegli«. U izvještaju se dalje navodi da među Muslimanima vlada velika potištenost zbog čega se kotarski upravitelj boji »da će inače početi seliti« (ABiH, ZV, Pr. 5086/1919 kao prilog aktu 4143/1919). Napad na Muslimane u selu Kapavići, kotar Ljubinje, izvršen je — prema depeši Zemaljske vlade MUD-a Beograd — za vrijeme večernje molitve u džamiji kojom prilikom je jedan Musliman ubijen a dvojica teško ranjena, pa se ljubinski Muslimani nalaze u »velikom strahu«, tim jače što su oni crnogorskih nedjela i u prošlosti više puta na strahovit način iskusili. Neposredno pred okupaciju Bosne i Hercegovine po Austriji poginulo je u Ljubinju od Crnogoraca na svojim pragovima samo jednog dana devet Mataradžića« (ABiH, ZTS-P 215/1919).

⁹⁶ ABiH, ZTS-P 412 i 416/1919.

⁹⁷ *Glas naroda*, organ Demokratske stranke, Sarajevo, 95, 17. X 1919.

⁹⁸ Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu: ANUBiH), Fond Atanasije Šole (u daljem tekstu: OS) fascikl 30.

⁹⁹ Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu zbog sporog okončavanja navedenih predmeta u sudovima i »velikog nezadovoljstva naroda srpskopравoslavne vjere zbog toga što vidi u svojim komšijama svoj mal što ga je 1915. ostavio bježeći preko granice Bosne i Hercegovine, ili prilikom evakuacije, pa mu je tu onda razgrabljen ili opljačkan ili pak od organa sigurnosti skupljen pa onda javnom administrativnom dražbom prodan« naredila je 4. marta 1919. sudovima u Višegradu, Čajničju, Rogatici i Foči da što prije okončaju rasprave i »izvjeste vladu o svakom slučaju koji nije završen i iz kojih razloga« (ABiH, ZV, Pr. 2528/1919).

srpsko stanovništvo je, u svojoj slobodnoj zemlji, kako je, uglavnom, shvatilo novu državu, prelazilo granice dozvoljenog, pa ne gledajući na pravni osnov sticanja, držanja njihovih stvari kod Muslimana, te stvari samovlasno oduzimalo, a ako to ovi nisu dozvoljavali, tada je upotrebljavana sila. Međutim, pod izgovorom vraćanja opljačkanih stvari često je vršena pljačka muslimanske imovine. Takav način rješavanja sporova — bez organa vlasti — kod već jako naglašenih prvenstveno vjerskih nesuglasica, samo je produbljivalo jaz između Srba i Muslimana u tim krajevima.

*
* *

Pri razmatranju položaja Muslimana, naročito neposredno poslije ujedinjenja, ne može se izostaviti jedno pitanje značajno za objektivan prikaz stanja. To je učešće Muslimana u državnom aparatu.

Prema statističkim podacima iz 1907. u Bosni i Hercegovini je činovnički aparat bio većim dijelom sa strane, jer je — prema nekim podacima — bilo 67,78% stranih činovnika i državnih službenika, a samo 32,22% domaćih. Među državnim službenicima bilo je 61,56% katolika, 29,92% pravoslavnih i 8,63% muslimana.¹⁰⁰ Ovakav odnos Veselin Masleša ocjenjuje vrlo povoljnim za Srbe s obzirom na procenat domaćeg činovništva, jer pretpostavlja da među strancima nije bilo mnogo Srba.¹⁰¹ U 1912. godini smanjio se broj stranih činovnika na 58,10%, dok se broj domaćih povećao na 41,90%. Tada je bilo rimokatolika 57,85%, grkokatolika 2,68%, pravoslavnih 24,44%, muslimana 11,16% i ostalih konfesija 3,87%.¹⁰² Iako se procenat Muslimana od 1906. do 1912. povećao za 2,53%, njihovo učešće u državnoj upravi je bilo veoma nepovoljno u odnosu na Srbe i osobito Hrvate.

Odmah poslije ujedinjenja 1918. srbijanski vladajući krugovi sistematski su sprovodili svoju politiku prema Bosni i Hercegovini. U tome su uživali podršku bosanskohercegovačke srpske buržoazije. Jedna od mjera na tom planu bila je stvaranje državnog aparata u kome će glavnu riječ imati »politički pouzdana« lica. Već početkom 1919. počeli su da u Bosni i Hercegovini pristižu činovnici iz Srbije i da zauzimaju odgovorne položaje u državnoj upravi. Većina dotadašnjih bosanskohercegovačkih odgovornih službenika Hrvata i Muslimana (najviše Muslimana, iako ih je relativno bio mali broj) bili su smjenjivani pod različitim izgovorima. Oni su postavljeni na takve dužnosti odakle nisu mogli imati nikakav uticaj na društveno-ekonomske i političke odnose u okruzima i posebno srezovima. Osim toga, na planu smanjenja službenika Muslimana u Bosni i Hercegovini, ministar Pribićević je 1919. insistirao kod predsjednika Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu da mu predloži neke više službenike — Muslimane za dužnosti na Kosovu. U vezi s tim predsjednik Zemaljske vlade Šola je naveo trojicu Muslimana, kotarskih upravitelja koji bi došli u obzir za premještaj, ali napominje Pribi-

¹⁰⁰ Dr Vladimir Ćorović, Političke prilike u Bosni i Hercegovini, 47.

¹⁰¹ Veselin Masleša, Mlada Bosna, Sarajevo 1964, 65. Masleša, nije ukazao na grešku u službeno iskazanom procentu srpsko-pravoslavnog stanovništva u 1907. godini.

¹⁰² ABiH, ZTS-P, 454/1919.

ćeviću da oni neće dobrovoljno ići; da bi se time povećala oskudica upravnih činovnika »a neugodno bi se dojmilo muslimanskog dijela naroda koji bi posumnjao, da vrhovna uprava naša kani odstraniti muslimansko činovništvo iz ovih zemalja«. Zato Šola moli da se odustane od premještaja činovnika Muslimana iz Bosne.¹⁰³

Karakteristično je da u Zemaljskoj vladi za BiH, a kasnije i u Pokrajinskoj upravi za Bosnu i Hercegovinu, nije bilo ni onih Muslimana koji su se nacionalno opredjeljivali kao Srbi. U vezi s ovim interesantan je slučaj sa Muslimanima solunskim borcima i oficirima srpske vojske. Neki od njih su poslije 1918. postavljeni za komandire žandarmerijskih stanica u nekim sreskim mjestima. Međutim, srpski političari u pojedinim mjestima pod uvjerenjem da je stvaranjem Kraljevine SHS došao čas kada jedino oni mogu biti na vlasti, vršili su snažan pritisak na odgovorne državne ličnosti za smjenjivanje i ovih solunskih boraca, muslimana — Srba. Zbog toga je, na primjer, Fehim Musakadić iz Brčkog premješten u Policijsku direkciju u Sarajevo.

Istaknuti muslimani-Srbi u nekoliko pisama upućenih predsjedniku Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu Atanasiji Šoli žale se na postupke nekih odgovornih ličnosti u vladi »koji u svemu forsiraju pravoslavne — Srbe«, kao i na nepravilnu podjelu oružnih listova. Drugi, opet, mole predsjednika Šolu da omogući zaposlenje nekim Muslimanima, kao i da se unaprijede neki službenici Muslimani.¹⁰⁴ S druge strane, ugledni Srbi iz više mjesta vrše personalne promjene orijentišući se da postavljaju pravoslavne — Srbe, naročito u prosvjeti, jer se, prema njihovom obrazloženju, od prosvjetnih institucija »mora tražiti spremnu i nacionalnu svjesnu, za jedinstvo oduševljenu omladinu«.¹⁰⁵

Pod svaku cijenu se težilo odstranjivanju Muslimana iz državne uprave, pa makar to bili obični službenici. Karakterističan je u tom pogledu slučaj u Donjem Vakufu, gdje je bio suspendovan opštinski bilježnik — Musliman. Kada se postavilo pitanje njegovog povratka na dužnost s obzirom da je Okružni sud u Travniku protiv njega obustavio krivični postupak — prema izvještaju Kotarske ispostave Donji Vakuf — »između Srba i Muslimana izbila je na površinu međusobna mržnja radi toga, što su Srbi protivni da se (...) opet primi u službu.«¹⁰⁶

Zapravo neposredno poslije stvaranja jugoslovenske države, upravni aparat u Bosni i Hercegovini je ostao isti kakav je bio i do tada. Nepovjerenje naroda prema tom aparatu, naročito prema kompromitovanim rukovodećim službenicima (neki okružni i kotarski predstojnici, upravitelji ispostava, načelnici i savjetnici bosanske vlade, sudije i drugi službenici) i gotovo svim strancima, kojih nije bilo mali broj, dobro je došlo Narodnoj (Zemalj-

¹⁰³ Detaljnije o državljanstvu i religiji činovnika i ostalih namještenika u bosanskohercegovačkoj zemaljskoj službi od 1905. do 1912. godine, vid. Dževad Juzbašić, Pitanje regulisanja upotrebe zvaničnog jezika u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XVII/1966—1967, 74, I. Juzbašić se bez ispravke koristio objavljenim podacima o procentu srpsko-pravoslavnog stanovništva u 1907. godini.

¹⁰⁴ ANUBiH, OŠ, 30.

¹⁰⁵ ANUBiH, OŠ, 34.

¹⁰⁶ ABiH, ZV, Pr. 1119/1920.

skoj) vladi za Bosnu i Hercegovinu i vladajućim krugovima u Beogradu da sprovedu svoje namjere i postave svoje političke sigurne ljude na odgovorne dužnosti, bez obzira na njihovu stručnu sposobnost. U tome su bili jedno-dušni, bar prividno, vladajući krugovi i u Sarajevu i u Beogradu.

Ta se politika ogleda i u ovih nekoliko slučajeva. Najodgovornije ličnosti Zemaljske vlade, inače predstavnici bosanskohercegovačke srpske buržoazije, pozivajući se na opšte nesređeno stanje i političku situaciju u sarajevskom i tuzlanskom okružju, energično su zahtijevali od Ministarstva unutrašnjih djela u Beogradu da se umjesto Ibrahima Defterdarevića za okružnog predsjednika u Sarajevu i na upražnjeno mjesto okružnog predstojnika u Tuzli postave upravni činovnici iz Srbije.¹⁰⁷ U Beogradu je ovaj zahtjev odmah usvojen. Međutim, smjenjivanje okružnog predstojnika u Travniku Nikole Dolića zbog slabog držanja u toku rata i postavljanje novog predstojnika na njegovo mjesto zadavalo je dosta brige bosanskohercegovačkoj srpskoj buržoaziji, jer su prije toga preduzete mjere protiv nekih viših činovnika hrvatske nacionalnosti izazvale »među Hrvatima bez razlike stranke veliko uzbuđenje, što se prostire u najšire mase«, pa bi krivično ili disciplinsko gonjenje Dolića imalo »nedoglednih veoma neugodnih posljedica«.¹⁰⁸ Stoga se predlaže da nasljednik Dolića svakako bude Hrvat, ali iz Hrvatske, jer Zemaljska vlada »ne raspolaže među našim katolicima ni s jednim kandidatom sposobnim za to mjesto. Ova bi solucija za Zemaljsku vladu bila veoma simpatična, naročito obzirom na imenovanje srbijanskih funkcionera za okružne predstojnike u Sarajevu i Tuzli, što je među Srbima izazvalo veliko zadovoljstvo«. Na ovaj bi način — prema depeši Zemaljske vlade — došlo do izraza »državno jedinstvo koje ne poznaje granicu između Srbije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine«.¹⁰⁹ Pošto Ministarstvo unutrašnjih djela u Beogradu nije donosilo rješenje o smjenjivanju Dolića, ponovo je Zemaljska vlada insistirala na njegovom smjenjivanju i postavljanju pouzdanog Hrvata iz Hrvatske, a ako to nije nikako moguće, onda da se postavi »jedan podesan činovnik iz Srbije«.¹¹⁰

Navedena shvatanja i stavovi iznosili su se i u štampi. Tako, zvanični organ Zemaljske vlade *Narodno jedinstvo* tvrdi da je za Bosnu i Hercegovinu najpodesniji upravni aparat iz Srbije. Takav stav su zauzeli barem javno i Muslimani — demokrate, pa u svom listu izražavaju radost što dolazi oko 30 Srbijanaca za okružne i sreske načelnike u Bosni i Hercegovini.¹¹¹ Na drugoj strani u vezi s tim, hrvatski političari negoduju, a JMO naglašava da su se postavljeni Srbijanci u Bosni i Hercegovini pokazali »nepodesni i nesposobni, a naročito prema Muslimanima neprijatno raspoloženi«, jer nemaju pojma o našim zakonima, uređenjima, običajima i ostalim najpotrebnijim pojmovima, o kulturnim, ekonomskim i socijalnim potrebama«.¹¹²

Ovakav stav srpske buržoazije u Bosni i Hercegovini izgleda da nije uslijedio kao rezultat vlastite želje, nego više kao posljedica stava vladajućih krugova u Beogradu, koji su namještanjem činovnika iz Srbije pokušavali

¹⁰⁷ ABiH, ZTS-P, 85/1919.

¹⁰⁸ ABiH, ZTS-P, 154/1919.

¹⁰⁹ ABiH, ZTS-P, 98/1919.

¹¹⁰ ABiH, ZTS-P, 154/1919.

¹¹¹ *Jednakost*, 8, 21. I 1919.

¹¹² *Pravda*, 47/152, 4. V 1920.

da stvore svoj uticaj u Bosni i Hercegovini. To se može zaključiti, pored ostalog, i na osnovu depeše ministra Pribićevića predsjedniku Zemaljske vlade Šoli (7. februara 1919) u kojoj traži da hitno predloži kandidate za povjerenike ili načelnike u Pokrajinskoj vladi, kako bi se to svršilo prije njegovog dolaska u Sarajevo 15. februara 1919. na međustranačku konferenciju radi osnivanja Demokratske stranke. Pribićević u istoj depeši, takođe, traži da mu se hitno predloži penzionisanje okružnika i okružnih predstojnika koji dalje »ne mogu i ne trebaju da ostanu i na čija bi mjesta dao imenovati ljude iz Srbije, koji bi služili kao okružni načelnici«. ¹¹³ Prema tome, prijedlozi Zemaljske vlade u Sarajevu za imenovanje okružnih predstojnika iz redova činovnika u Srbiji rezultat su Pribićevićevog nedvosmislenog stava da na te položaje imenuje ljude iz Srbije.

Hrvatska buržoazija u Bosni i Hercegovini i muslimanska čaršija, odnosno vodstvo JMO, otvoreno su negodovali protiv postavljanja činovnika iz Srbije za okružne i kotarske predstojnike u Bosni i Hercegovini. I jedni i drugi isticali su da nisu proporcionalno zastupljeni u državnoj upravi, iako je to — prema njihovom mišljenju — glavni uslov za »bratsku susretljivost«, slobodu, jednakost i ravnopravnost na kojoj se jedino može izgraditi solidna i jaka narodna država.

Činovničko pitanje postavlja se i povodom sastava Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu. Tada je vodstvo JMO, pozivajući se na iskustvo, isticalo da može imati povjerenja »samo u jednu mješovitu vladu, u kojoj ćemo i mi Muslimani biti dolično zastupljeni«. ¹¹⁴ Raspravljajući posebno o upravnom aparatu u Bosni i Hercegovini, vodstvo JMO smatralo je kao jedini izlaz iz teške situacije »da se i Muslimanima ne samo prizna, nego i dadne pravo ravnopravnog sudjelovanja u svim upravnim poslovima naše uže domovine«. U prilog tvrdnje da se u Bosni i Hercegovini sprovodi suprematija Srbijanaca, odnosno Srba na račun Muslimana navodi se sljedeće: »Može biti slučajan prvi sastav vlade, pri kojem smo mi potpuno obađeni; mogu se nekako opravdati prvi progoni Muslimana-činovnika, no nije i ne može biti slučajna upornost, koja ometa ispravak učinjenih pogrešaka i presizanja. Hoćemo proporcionalno zastupstvo, jer želimo da i Muslimani osjete da su u svojoj državi, da imaju svoju, a ne tuđinsku vladu i da su ravnopravni faktor u ovoj svojoj zemlji, a ne okupirani građani, kao što bijahu prije narodnog oslobođenja. Srbi — pravoslavni ne samo da su svjesni preokreta na bolje nego se na svakom koraku susreću i sa vidnim znakom tog poboljšanja. Hoće li na sud: njihovi ljudi; hoće li na kotar: njihovi ljudi; hoće li vladi — opet njihovi ljudi.« ¹¹⁵

Pitanje zapostavljanja Muslimana u državnoj upravi i javnim službama bilo je stalno prisutno u političkoj aktivnosti vodstva JMO. Ono je bilo predmet mnogih diskusija poslanika JMO u skupštinskim debatama, kao i brojnih napisa u štampi. Ta tendencija očigledno nije bila motivisana samo načelnim zalaganjem za nacionalnu ravnopravnost i proporcionalnost, nego

¹¹³ ABiH, ZTS-P, 75/1919.

¹¹⁴ *Pravda*, 46, 19. VI 1919.

¹¹⁵ *Pravda*, 48, 24. VI 1919. Podvlačenja u ovom tekstu, kao i u drugim tekstovima u ovoj knjizi su izvorna. Autorova podvlačenja su posebno naglašena.

i nastojanjem vodećih muslimanskih političkih grupa da neposredno učestvuju u podjeli vlasti.

U prilog sagledavanja položaja Muslimana u Bosni i Hercegovini iznijemo neke statističke podatke kojima raspolažemo o nacionalno-vjerskom sastavu u bosanskohercegovačkom upravnom aparatu, odnosno učešću Muslimana u tom aparatu.

Tako, na primjer, 18. avgusta 1919. među šest okružnih predstojnika, 6 predsjednika okružnih sudova, 6 državnih odvjetnika, 5 predsjednika senata Vrhovnog suda i 13 direktora srednjih i »s njima izjednačenih škola« nije bio nijedan Musliman; od 54 predsjednika kotarskih sudova i 51 šefa poreskih ureda bio je samo jedan Musliman; od 54 kotarska predstojnika bilo je 8 Muslimana, a od 17 upravitelja kotarskih ispostava bila su 2 Muslimana, dok je 5 Muslimana bilo među 61 višim službenikom (dvorski savjetnici, vladini savjetnici, vladini tajnici i vladini podtajnici kod okružnih oblasti i Zemaljske vlade).¹¹⁶

Interesantna je statistika o nacionalnom sastavu službenika na najodgovornijim funkcijama državne uprave (osim Zemaljske vlade, o čemu je već bilo riječi); od 273 takva službenika u avgustu 1919 bilo je: Srba 61, Hrvata 98, Muslimana 17, Čeha 30, Poljaka 20, Mađara 17, Nijemaca 14, Slovenaca 7, Ukrajinaca 3, Slovaka 2, Talijana 1 i nepopunjeno 3 mjesta.¹¹⁷ Prema ovim podacima Hrvati su bili brojnije zastupljeni u državnoj upravi u odnosu na proporcionalni sastav stanovništva, ali treba napomenuti da se poslije stvaranja Kraljevine SHS procenat Hrvata na odgovornim dužnostima smanjuje u odnosu na procenat kakav je bio pod austrougarskom okupacijom. Međutim, to je donekle samo prividno s obzirom na okolnost da se smanjuje broj stranaca u državnom aparatu, koji su se kao katolici najčešće u nacionalnom smislu predstavljali i iskazivali kao Hrvati, premda su u stvari bili Poljaci, Česi, Slovaci, Nijemci, Mađari ili Talijani. Osim toga, ovom smanjenju doprinosi i činjenica da se izvjestan manji broj Hrvata, odgovornih službenika, proaustrijski i loše ponašao prema srpskom stanovništvu, naročito u toku rata, to isto vrijedi i za dio muslimanskog činovništva, zbog čega su poslije ujedinjenja morali krivično odgovarati ili biti smijenjeni sa dužnosti. Isto tako, vršen je jak pritisak u javnosti, prvenstveno u štampi, da se postave na rukovodeća mjesta Srbi umjesto dotadašnjih stranih državljana kao i kompromitovanih domaćih službenika (uglavnom Hrvata i Muslimana).

Ova pitanja su bila predmet žustrih napisa u hrvatskoj i srpskoj štampi, naročito 1920. godine. Na prigovore lista *Hrvat* o hegemoniji Srba u Bosni *Srpska riječ* iznosila je poimenične podatke o rukovodiocima u predsjedništvu Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu i njenim odjeljenjima za unutrašnje poslove, pravosuđe, prosvjetu i poljoprivredu i konstatovala da od 21 lica ima 7 Srba (jedna trećina), dok je 10 Hrvata i 4 stranca. Dodajući tom broju podatak i o svim ostalim rukovodećim službenicima u Bosni i Hercegovini pokrajinskog nivoa (u oblasti finansija, građevina, saobraćaja, šuma, ruda, socijalne politike, narodnog zdravlja, trgovine i obrta, voda, ishrane i obnove, pošta, poštanske štedionice, policije, Vrhovnog suda i

¹¹⁶ ANUBiH, OŠ, 34.

¹¹⁷ ANUBiH, OŠ, 34.

Agrarne direkcije u Sarajevu); *Srpska riječ* zaključuje da ima svega 54. Od toga su 14 Srbi, 24 Hrvati i 15 stranci.¹¹⁸

Kao što se vidi, od 54 rukovodioca u državnoj upravi (pokrajinskog značaja) nema nijedan Musliman. Ako tome dodamo podatke koje smo unaprijed iznijeli, tj. da Muslimani zauzimaju samo 17 mjesta od postojećih 273 — tada se može sagledati položaj i tretman bosanskohercegovačkih Muslimana na ovom sektoru društvene djelatnosti.¹¹⁹

Nezadovoljavajuće stanje učešća Muslimana u državnoj upravi, bar što se tiče rukovodećih dužnosti, u 1919. i kasnije se još više pogoršalo. U 1921/22. godini smanjen je broj Muslimana kotarskih poglavara i upravnika kotarskih ispostava, kao i drugih viših službenika. Tako npr. 1921. godine od 6 okružnih načelnika, poglavara grada Sarajeva, 6 predsjednika okružnih sudova, 6 državnih odvjetnika i 5 drugih rukovodilaca u državnom odvjetništvu nije bio nijedan Musliman; od 54 kotarska poglavara bilo je 5 Muslimana i od 17 upravnika kotarskih ispostava bio je 1 Musliman. U gradskom poglavarstvu u Sarajevu od 31 rukovodećeg službenika bilo je 4 Muslimana (tada je u Sarajevu bilo 36% Muslimana). Od 54 predsjednika kotarskih sudova bilo je 5 Muslimana. U Direkciji državnih željeznica u Sarajevu od 56 rukovodećih službenika nije bio nijedan Musliman. Isto tako nije bio nijedan Musliman među 18 rukovodećih službenika u Delegaciji ministarstva finansija za Bosnu i Hercegovinu i Rudarskom satništvu za Bosnu i Hercegovinu.¹²⁰

Početkom 1921. umjesto predsjednika Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu dra Milana Srškića, koji je izabran za poslanika Ustavotvorne skupštine, trebalo je na tu dužnost postaviti novo lice. S obzirom da je JMO prilikom izbora za Ustavotvornu skupštinu dobila najviše mandata u Bosni i Hercegovini, očekivalo se da bi novi predsjednik mogao biti Musliman, pa se i pisalo da bi to mogao biti dr Hamdija Karamehmedović (poslanik JMO, desničar, pristalica tijesne saradnje s Radikalnom strankom). Povodom toga u *Politici* je napisano da se samo po sebi razumije da Musliman ne može biti predsjednik Zemaljske vlade u Bosni i Hercegovini. Na ovakav stav beogradskih krugova reagovalo je vodstvo JMO napisom u svom partijskom glasilu, a u Ustavotvornom odboru Ustavotvorne skupštine dr Spaho je ovaj primjer istakao kako Srbi »svojataju svoju vlast samo za sebe«, te da od

¹¹⁸ *Srpska riječ*, organ Radikalne stranke, Sarajevo, 190, 23. IX 1920. i 191, 25. IX 1920. — Kakva je bila situacija sa nižim činovnicima u pokrajinskim organima državne uprave, ne raspolazemo podacima, osim da je u drugoj polovini 1919. godine u Odjeljenju za prehranu Zemaljske vlade za BiH u kojem je bio načelnik Šćepan Grđić od 27 službenika bilo: 13 Srba, 8 Hrvata, 2 Muslimana, 2 Slovenca, 1 Malorus i 1 Poljak. (ANUBiH, OS, 34).

¹¹⁹ Može se postaviti pitanje da li je među Muslimanima bilo sposobnih osoba za odgovorne dužnosti u državnoj upravi. Prije svega poznato je da su Muslimani zahvaljujući konfesionalnom ključu zauzimali određen broj položaja pod austro-ugarskom upravom. Osim toga, poslije stranačkog sporazuma JMO sa radikal-sko-demokratskom koalicijom pred donošenje Vidovdansko ustava odmah se — na postavljene uslove JMO — našlo 4 Muslimana (sposobna i nekompromitovana) za dužnost načelnika odjeljenja u Zemaljskoj vladi za BiH i više ličnosti za druge odgovorne dužnosti. Karakteristično je da do ovog postavljanja Muslimana u državnoj upravi nije bilo na odgovornim dužnostima ni Muslimana (nacionalno orijentisanih Srba), bez obzira što su sarađivali sa vladajućim političkim strankama.

¹²⁰ Almanah Kraljevine SHS, svezak I, dio I—III, sastavio i uredio Viktor Manakin, Zagreb 1921—1922, 212—227.

1. januara 1919. ni na jedno istaknuto mjesto u bosanskoj vladi nije došao Musliman.¹²¹ U vezi s ovim *Hrvatske pučke novine* su pisale da bi za predsjednika Zemaljske vlade u Sarajevu morao doći Musliman, »ali Srbi ne puštaju tog mjesta iz svojih ruku«.¹²²

Slučajevi ubistava, pljačkanja i šikaniranja, te pojava zapostavljanja Muslimana na svim područjima društvenog i javnog života, pogotovo u prvim godinama postojanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, nije imalo svoj izvor jedino u neriješenom agrarnom pitanju. Važnu ulogu pri svim ekscesima igrali su i naslijeđeni atavizmi te tradicionalno stvorena psihologija po kojoj su Muslimani identifikovani sa omraženim Turcima. Izgredi su se dešavali i zbog toga što je vladajuća srpska buržoazija, u prvom redu njeni predstavnici iz Bosne, svim sredstvima pokušala da učvrsti svoj uticaj u Bosni i Hercegovini uglavnom na račun hrvatske buržoazije i muslimanske čaršije. Vlasti su se često izgovarale da nisu u stanju obuzdati teror prema Muslimanima. Međutim, da se energičnije nastupilo protiv vinovnika zločina i iz vremena rata i u poratnim prilikama, stanje bi bilo iz osnove drugačije. Vladajuća buržoazija je i te kako znala i umjela da se vrlo energično i brutalno suprotstavi svim snagama kada je bio ugrožen njen klasni interes. S ovog stanovišta je interesantno izlaganje Sakiba Korkuta, jednog od osnivača JMO, koji je na protestnom zboru Muslimana u Sarajevu 30. januara 1920. godine, povodom izgovora vlasti da se prilike nisu konsolidovale i da nemaju potpunu vlast u rukama, izjavio da su vlasti bile vrlo sposobne da istupe kad im je trebalo, kao što je to bilo povodom Prvog maja 1919 (povodom štrajka koji je organizovala SRPJ(k), »ali kada se radi o zaštiti Muslimana, tada nema snage«.¹²³

¹²¹ Stenografske bilješke, rad ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS (u daljem tekstu: SBUO) I, debata u načelu o Nacrtu ustava, 55.

Za kasniji period ne raspolažemo svim potrebnim podacima o ovom pitanju. Međutim, i neki podaci o činovnicima Muslimanima u gradskom poglavarstvu u Sarajevu i policijskoj direkciji za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu pokazuju da je učešće Muslimana u državnoj upravi bilo vrlo neznatno — moglo bi se reći — poražavajuće i da se takvo stanje produžilo sve do propasti stare Jugoslavije. Tako, na primjer, u Policijskoj direkciji u Sarajevu 1927. godine nije bio nijedan Musliman na rukovodećim mjestima (šef Centrale, njegov zamjenik, rukovodilac državne policije, kriminalističke policije, lokalne policije, straže sigurnosti, pomoćnog ureda i ekonomata). Jedino su u zdravstvenom sektoru radili kao ljekari jedan Musliman i jedan Jevrejin (Almanah Kraljevine SHS, svezak III, dio VIII, Zagreb 1927—28, 203).

¹²² Hrvatske pučke novine, Glasilo Hrvatske pučke stranke za Bosnu i Hercegovinu, 3, 19. I 1921. — Povodom popunjavanja upražnjenog mjesta predsjednika Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, dr Milan Srškić u pismu 2. februara 1921. moli dra Lazu Markovića da svrati pažnju Pašiću da je to mjesto »stranački posjed radikalne stranke i da ni za živu glavu ne popušta u ovom pitanju«. Srškić je kao svog nasljednika predložio okružnog načelnika iz Mostara Vulovića, koji je »vrlo sposoban i partijski čovjek«. Ako ne bi mogao biti imenovan Vulović, onda Srškić predlaže bivšeg ministra Aleksu Stanišića »koji bi isto odgovarao, i ako manje od Vulovića«. Srškić smatra da likvidaciju Zemaljske vlade treba da »vrši radikal predsjednik«, pa moli dra Lazu Markovića da izdještjuje kod Pašića da to »odmah provede«. (Arhiv Jugoslavije (u daljem tekstu: AJ), zbirka dra Lazara Markovića (u daljem tekstu: LM), kutija 1, omot S, S, bez signature. Originalno pismo dra Milana Srškića).

¹²³ ABiH, ZV, Pr. 894/1920 — U obrnutim situacijama, kada se radilo o sličnim ispadima Muslimana, pri čemu mislimo naročito na one iz Sandžaka, vlasti su bile vrlo energične u preduzimanju mjera. To dobro ilustruje izvještaj okružnog

Suprotnosti koje su se javile, posebno u prvim godinama poslije rata, rezultat su raznih faktora iz ranijeg razvitka. Pri tome kao da su socijalne suprotnosti kmet-feudalac, koje su poprimile vjersko-nacionalno obilježje, bile najodlučniji činilac. Musliman se općenito identifikovao sa omrženim feudalnim ugnjetačem, bez obzira na činjenicu da je ogromna većina Muslimana spadala u slobodne seljake, zatim kmetove, zanatlije i gradsku sirotinju. Politička saradnja Srba i Muslimana za vrijeme Austro-Ugarske, koja je bila dala vidne rezultate u borbi protiv zajedničkog neprijatelja, faktička identičnost položaja i interesa širih narodnih slojeva svih nacionalnih skupina i ondašnja trezvenija gledanja pojedinih njihovih predstavnika, malo su se odražavala u momentima ujedinjenja i u vremenima koja su poslije toga slijedila.

Za postupke nad Muslimanima stvarala se i odgovarajuća ideologija. Isticalo se da se radilo o osveti za nedjela koja su prema Srbima izvršena neposredno poslije atentata 1914, kao i ona koja su izvršili tzv. šuckori¹²⁴ u koje je bio regrutovan muslimanski i hrvatski ološ.¹²⁵

6. Prve muslimanske političke organizacije u Kraljevini SHS

Još u novembru 1918. došlo je među Muslimanima do izrazitijih političkih kretanja. U početku su to bile, uglavnom, spontane akcije, koje su kasnije sve više poprimale organizovane oblike. Uporedo sa Srbima i Hrvatima počeli su i Muslimani da razvijaju političku aktivnost. Ta aktivnost se sastojala u odražavanju raznih sijela i sastanaka na kojima se raspravljalo o položaju i budućnosti Muslimana u novostvorenoj državnoj zajednici.¹²⁶

Na ovaj način se u Sarajevu vršila politička agitacija i počelo formiranje nekoliko muslimanskih grupa. U jednoj grupi su bili demokrati, odno-

načelnika u Sarajevu upućen 10. IX 1920. Ministarstvu unutrašnjih djela u Beograd u kome, pored ostalog, izvještava da je lično upravljao potjerom žandarmerije protiv Huseina Boškovića i Jusufa Mehonjića, koji su vršili razbojstva i ubistva nad pravoslavnim stanovništvom, pa moli da mu se odobre preduzete opsežne mjere i niz postupaka za njihovo istrebljenje (ABiH, ZV, P. 8801/1920).

¹²⁴ Šuckor (Schutzkorps) je neka vrsta milicije za vrijeme prvog svjetskog rata. To je bila u izvjesnom smislu poluvojnička organizacija analogna »bašibozucima« iz turskog vremena. Koristeći se društveno-ekonomskim i političkim suprotnostima, a naročito vjerskim antagonizmom, okupator je uspio da od dijela muslimanskog i hrvatskog ološa organizuje »šuckore«. Pojedini »šuckori« su uz direktnu ili indirektnu pomoć austrougarskih vlasti izvršili brojna zlodjela prema Srbima (Vladimir Ćorović, Crna knjiga, Beograd — Sarajevo 1920). Austrougarska vlast u Bosni i Hercegovini, organizujući šuckore, nastupila je s objašnjenjem, pored ostalog, da te formacije imaju da zaštite stanovništvo koje je bilo izloženo napadima tzv. komita; »komite« i razni društveni ološ su u početku prvog svjetskog rata, naročito u graničnim mjestima istočne Bosne, izvršili zlodjela nad muslimanskim stanovništvom: tako npr. u jesen 1914. samo u rogatičkom srezu, prema jednom spisku nastradalih, ubijen je 221 Musliman, dok su 93 odvedena kao taoci (ABiH, fond: Kraljevska uprava Drinske banovine (u daljem tekstu DB), Pov. NZ, 848/1940).

¹²⁵ Vladimir Ćorović, Crna knjiga, 53—54. — Interesantno je da se ne nailazi na podatke o napadima Hrvata na Muslimane, iako je i njih bilo kmetova. Isto tako nema podataka o napadima na begove-zemljoposjednike srpske i hrvatske nacionalnosti, kakvih je, takođe, bilo. Inače, za istočnu Hercegovinu je karakteristično da je najviše stradalo muslimansko seljaštvo i da to, uglavnom, čine — kako su objašnjavale vlasti — »crnogorski pljačkaši«.

¹²⁶ *Vrijeme*, 2, 15. I 1919. i 5, 25. I 1919.

sno Muslimani — nacionalno deklarirani kao Srbi, dok su u drugoj bili poslanici bivšeg Bosanskog sabora na čelu sa drom Hamdijom Karamehmedovićem.¹²⁷ Treća grupa se okupljala oko književnika Edhema Mulabdića, a četvrta oko sarajevskog društva »El-kamer«.¹²⁸

Političko organizovanje Muslimana bilo je predmet stalnog interesovanja sarajevske štampe. Davale su se ocjene pojedinih ličnosti i grupa koje su se okupljale. Tako npr. 12. decembra 1918. list *Jugoslavija* izvještava da je održan širi sastanak muslimanske inteligencije i građanstva bez razlike stranačkog programa i da je jednoglasno odlučeno da se pokrene list, koji bi među Muslimanima imao provesti političku organizaciju kako bi se »pripravili za sudjelovanje kod osnutka nove države«.¹²⁹

Isti list je pokretanje *Jednakosti* prokomentarisao kao »glasilo muslimana Srba i srbofila«, tvrdeći da su mu pokretači Ahmet Salihbegović i Ibrahim Sarić, kadija, a da list finansiraju trojica begova Džinića iz Banje Luke, neki bezi iz Modriče, Dervente i Bijeljine, te Ibrahim Čengić iz Sarajeva. List uređuje Stjepo Kobasica, bivši urednik *Srpske riječi* i Ahmed Hadžialiagić, bivši urednik *Vakta*, *Musavata* i *Zemana*, dok su glavni saradnici Osman Sikirić i M. Maksimović, bivši saradnici *Srpske riječi*.¹³⁰

Polovinom decembra 1918. godine u štampi je posvećeno i nekoliko uvodnika o političkom organizovanju Muslimana. Tom se prilikom naglašavalo da među Muslimanima ne postoje nesuglasice stvarne naravi, nego više lične, zbog čega se i izdvajaju neke grupacije, od kojih su u Sarajevu dvije najjače. Na jednoj strani je Ibrahim Sarić, šerijatski sudija, nekadašnji pristaša Đikićeve Demokratske stranke, višegodišnji predsjednik »Gajreta«, a sada vijećnik, uz koga je — kako u listu stoji — Salih Ahmetbegović (izgleda da se radi o Ahmetu Salihbegoviću, napomena A. P.) i druge ličnosti. Na čelu druge grupe su Sakib Korkut i književnik Edhem Mulabdić. Za Korkuta

¹²⁷ Bivši poslanici Saborskog kluba Ujedinjene muslimanske organizacije održali su sastanak koncem decembra 1918. na kome su razgovarali o nastaloj političkoj situaciji i o tome da li da stupe u kakvu političku akciju. Konstatovali su da nijedan od bivših poslanika ne namjerava povesti kakvu političku akciju i da se namjeravaju privremeno povući iz političkog života. Tu je rečeno da se oni, nekadašnji politički istomišljenici, tako daleko razilaze u političkim nazorima, da nema nikakva izgleda da će, bar u dogledno vrijeme, zajednički raditi na političkom polju. Zbog toga bivši poslanici Saborskog kluba Muslimanske ujedinjene organizacije obavještavaju svoje birače i druge nekadašnje i sadašnje istomišljenike da »svaki radi onako kako misli da će biti od koristi po naš narod«. (*Jednakost* 4, 7. I 1919). Kasnije su saborski poslanici Šefkija Gluhić, Suljaga Salihagić, dr Mustafa Mutevelić, Šemso Salihbegović i Hadan Šmailbegović pristupili Jugoslovenskoj muslimanskoj demokratiji, a dr Hamdija Karamehmedović Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji. (*Jednakost* 31, 21. II 1919; *Pravda* 2, 25. II 1919).

¹²⁸ *Vrijeme*, 2, 15. I 1919. — Nasuprot podacima da su u Sarajevu postojale 4 muslimanske političke grupe, V. Grdić u pismu Nikoli Stojanoviću od 31. januara 1919. između ostalog piše: »Muslimani se organizuju u tri grupe« (D. Janković, Društveni i politički odnosi 108, bilješka 152.) — Uzeir Hadžihasanović, trgovac iz Sarajeva u pismu dru Mehmedu Spahi u Beograd 14. januara 1919. javlja da se u Sarajevu i okružju sa uspjehom provodi organizovanje Muslimana na programu grupe oko lista *Vrijeme*, uz koju će, kako on čuje, biti i Muslimani tuzlanskog okružja, jer se Muslimanima čine veliki »zulumi« (nepravde i nasilja). (Prepiska dra Mehmeda Spahe u posjedu njegovog sina Zijaha Spahe, advokata u Sarajevu — u daljem tekstu: PZS I, Original pismo).

¹²⁹ *Jugoslavija*, glasilo Hrvata za politiku i gospodarstvo, Sarajevo, 11.-12. XII 1918.

¹³⁰ *Jugoslavija*, 17, 18. XII 1918.

se kaže da je bio srpski orijentisan i da je u *Misbahu* kao glavni urednik uveo ćirilicu, te da se ne slaže sa Šerifom Arnautovićem, inače poznatim mađarofilom. Zbog nesuglasica među Muslimanima, dr Hamdija Karamehmedović se povukao iz političkog života, što se ocjenjuje kao značajno zbog njegovog ugleda među muslimanskim svijetom. Dr Halid Hrasnica »ostaje neutralan« pošto nije došlo do željene i potrebne sloge među Muslimanima.¹³¹

Početak januara 1919. i *Glas slobode* je posvetio uvodnik političkom grupisanju Muslimana osuđujući ih što to ponovo čine na konfesionalnoj osnovi pod uticajem begova i hodža koji su dotadašnjom svojom politikom doveli do toga da su Muslimani najzaostaliiji dio našega naroda. Navodi se da je socijalno stanje muslimanskih narodnih masa užasno jer žive pod najgorim uslovima i iz dana u dan dolaze u sve teži položaj. Muslimani — prema *Glasi slobode* — u ekonomskom pogledu malo znače, u kulturnom još manje, a u političkom samo toliko koliko njihove vođe iskoriste njihov broj za svoje računc. Posebno se naglašava da Muslimani ne mogu biti anacionalni i da se trebaju što prije nacionalizovati (ne navodi se u kom pravcu). Zamjera se Muslimanima-nacionalistima, što se, takođe, organizuju na vjerskoj osnovi i što ne odstupaju od feudalnog programa iako se zovu »muslimanska demokratija«. Za prvi broj lista *Vrijeme* ističe se da odiše nazadnjaštvom, feudalštinom i konzervatizmom, jer, pored ostalog, u jednom članku traži da Muslimani budu zastupljeni u svim institucijama po konfesionalnom ključu.¹³²

Političko okupljanje Muslimana nastavljeno je intenzivno i izvan Sarajeva, jer su i grupe oko lista *Jednakost* i oko lista *Vrijeme* nastojale da za svoj program pridobiju što veći broj Muslimana iz drugih mjesta Bosne i Hercegovine. U tom cilju su svoje listove slali prijateljima i poznanicima sa posebnim upozorenjima o ciljevima njihovih organizacija, upućujući ih kako će se organizirati i spremiti za glavnu skupštinu u Sarajevu. Privremeni odbor »Muslimanske organizacije« u Sarajevu (list *Vrijeme*) upozoravao je u pismima da oni nemaju ništa zajedničko sa organizacijom koju provode ljudi oko *Jednakosti*, a da se razlike vide u programima i pisanju *Jednakosti*.¹³³

Na širem sastanku sarajevskih Muslimana 22. decembra 1918. od predstavnika sve četiri grupe oformljena je posebna grupa¹³⁴ radi stvaranja jedinstvene političke muslimanske organizacije. Grupa je zaključila da se osnuje »Muslimanska organizacija« i da se prihvati program koji je izradila grupa Edhema Mulabdića, te da se pokrene list *Vrijeme*.¹³⁵ Međutim, Salihbegović i Sarić nisu se složili sa ostalim u grupi »iz principijelnih i taktičkih razloga u mišljenju«, pa su oni takođe u decembru 1918. poslije pokretanja lista *Jednakost* oformili političku grupu »Jugoslavenska muslimanska demokratija«. U programskoj orijentaciji ova grupa je zastupala jedinstvenu državu

¹³¹ *Jugoslavija*, 16, 17. XII 1918.

¹³² *Glas slobode*, 7, 11. I 1919.

¹³³ PZH, Original pismo.

¹³⁴ U toj grupi bili su: dr Hamdija Karamehmedović, dr Mehmed Spaho, dr Halid Hrasnica, Edhem Mulabdić, Sakib Korkut, Ibrahim Sarić i Ahmed Salihbegović (*Vrijeme*, 2, 15. I 1919).

¹³⁵ Prvi broj lista *Vrijeme* izašao je 8. januara 1919. U ovom broju je objavljen program »Muslimanske organizacije« u Sarajevu koji je uz izvjesne korekcije i izvjesna proširenja, kasnije postao program JMO. — Vidi prilog broj 1.

sa monarhijskom formom i dinastijom Karađorđevića. Državna uprava treba da bude »sa važnim autonomijama poput francuskih departmana ili srbijskih okruga«, u kojima treba sprovesti što skoriju izmjenu opštinskih statuta na demokratskoj osnovi i što skorije provođenje opštinskih izbora. Ističući jednakost i ravnopravnost svih manjina traže da se sa Muslimanima, uključujući tu i one izvan Bosne i Hercegovine, računa kao sa samostalnom političkom grupacijom »ako su oni Jugoslaveni, odnosno Srbi ili Hrvati«, te da Muslimani u svim političkim tijelima i organima uprave budu srazmjerno zastupljeni prema njihovoj snazi. U vezi sa potrebama kulturnog unapređenja Muslimana zahtijevaju najširu vjersko-prosvjetnu autonomiju, zaštitu vakufskog dobra, dalje postojanje šerijatskih sudova, potpuno uvažavanje muslimanskih običaja i proširenje obuke u vjeronauci za muslimansku djecu. Na ekonomskom planu planiraju organizovanje muslimanskog kapitala u razna preduzeća, banke i druge ekonomske institucije, kao i unapređenje zanatstva. Agrarno pitanje — kako navode — treba riješiti »što je moguće pravije za obje strane«. Traže da se naknade sve namjerno nanesene štete poslije ujedinjenja, a krivci kazne.¹³⁶

Osnovni razlog neslaganja sarajevskih muslimanskih političara, prema izjavama predstavnika »Muslimanske organizacije«, sastojao se u tome što predstavnici Jugoslavenske muslimanske demokratije (Muslimani nacionalno deklarirani kao Srbi) nisu precizirali svoj program, pa se ne zna njihov stav o nacionalizovanju Muslimana, o vjersko-prosvjetnoj autonomiji, o stavu prema težacima, zatim što su prešutjeli pitanje veze sa Hilafetom (Vrhovno vjersko rukovodstvo muslimana u Carigradu, ukinuto 1921), te što su prenebregli pitanje proširenja djelokruga šerijatskih sudova, ravnopravnosti islama, interese radništva i neka druga pitanja.¹³⁷

Skupština »Muslimanske organizacije« u Sarajevu održana je 24. januara 1919. Tom prilikom se konstatovalo da je bosanskohercegovačke Muslimane »prevrat« zatekao nepripremljene i da se nisu snašli. Zbog toga su mnogi ljudi osjetili potrebu da se nešto učini, pa je odlučeno da se pokuša, »da se i našem svijetu *dadne uputa*, da se obavijesti o stanju i pobudi na zajednički rad oko osiguranja svoje budućnosti«. Na toj skupštini ministar šuma i ruda prve jugoslovenske vlade dr Mehmed Spaho se pravdao kako je vjerovao kad je pošao u Beograd na dužnost ministra (20. decembra 1918) da će napadi na ličnu i imovinsku sigurnost Muslimana prestati, ali da se u svom očekivanju razočarao, jer je u Beogradu svaki dan dobivao vrlo tužne glasove iz čitave Bosne o novim napadima na Muslimane. Stoga je — kako je izjavio dr Spaho — već tri puta tražio na sjednici ministarskog savjeta, da se ovom općem zlu stane na put i da se i Muslimanima kao jednakopravnim i vjernim državljanima osigura lična i imovinska bezbjednost. »Svi mjerodavni faktori u Beogradu obećali su mi, da će energično postupati protiv svih onih koji danas ugrožavaju javnu sigurnost«. Sa skupštine su upućene protestne rezolucije regentu Aleksandru i ministru unutrašnjih poslova Svetozaru Pribićeviću sljedećeg sadržaja: »Po cijeloj domovini, a i u samom glavnom gradu naše domovine učestali su otvoreni i zločinački napadaji na ličnu slobodu i imovinu golorukih Muslimana u takvoj mjeri, da čovjek nije se više siguran

¹³⁶ *Jednakost*, 5. 8. I 1919. — Vid. prilog broj 2.

¹³⁷ *Vrijeme*, 2. 15. I 1919.

ni u po bijela dana slobodno kretati. Vapaji iz cijele zemlje množe se i traže pomoć od Narodne vlade, *ali te zaštite nema, a niti ima izgleda da se otuda možemo nadati skoroj pomoći*. Stoga su Muslimani gotovo počeli gubiti povjerenje u odlučnu volju naših vlasti tim više, što se ova nasilja izvršavaju jedino i samo na Muslimane, dok ostale sve vjere, *pa i sami tuđinci* uživaju nesmetano tekovine novostečene slobode. Ovi nasrtaji ne mogu se dalje podnositi pa u skrajnjoj nuždi obraćamo se na vas, gospodine ministre, da se još za vremena zauzmete za ovu stvar, preduzmete shodne mjere i bezodvlačno naredite, da se čim prije zapriječi i onemogući vršenje ovakvih nedjela protiv Muslimana, te da se svi krivci pronađu i najstrožije kazne, a oti imetak vlasnicima povrati i štete namire.¹³⁸

Istovremeno kad i u Sarajevu, iako nezavisno, radi se na stvaranju muslimanske političke organizacije u Tuzli, i to gotovo na identičan način. I tamo su se u decembru 1918. održavala sjela i uži sastanci na kojima se raspravljalo o položaju Muslimana pa je organizovana grupa »*Tuzlanski akcioni odbor*« sa muftijom Maglajlićem na čelu, koja se, u izvjesnim prilikama, predstavljala kao »*Centralni odbor muslimanske organizacije okružja tuzlanskog u Tuzli*«.

Akcioni odbor je organizovao i 4. januara 1919. održao okružnu skupštinu Muslimana na kojoj su bili predstavnici iz osam srezova, i to: Bijeljine, Brčkog, Gračanice, Kladnja, Maglaja, Tuzle, Vlasenice i Zvornika (nisu prisustvovali predstavnici iz Gradačca i Srebrenice).¹³⁹ Na skupštini je zaključeno da se provede politička organizacija Muslimana u kotarskim sjedištima i selima. Istovremeno je preciziran način organizovanja i izbora vodstva. Dalje je zaključeno da se svi Muslimani tuzlanskog okruga pozovu da do 20. januara 1919. prijave radnom odboru Muslimanske organizacije u svome mjestu sve »napadaje, štete i nepravde, koje su im učinjene prigodom državnog prevrata, sa vlastoručnim potpisom, muhurom ili rukoznakom. Ti će se napadaji, prema zaključku skupštine — pa bili oni na osobu, imetak, rz, obraz ili vjeru — svrstati u jedan memorandum, koji će se po naročitom izaslanstvu uručiti najvišim državnim faktorima. Zato se upozoravaju svi Muslimani da trebaju prijaviti samo čistu istinu, preuzimajući odgovornost za prijavljeni slučaj, kao i da se niko ne bi smio ustezati od istine.¹⁴⁰ Na skupštini je izabran sljedeći akcioni odbor: Ibrahim Maglajlić, muftija (predsjednik), Ibrahim Čokić, dr Ahmed Defterdarević, Mehmed Fidahić, Šefkija Gluhić, dr Bahrija Kadić, Ragib Kosović, Ahmed Kovačević, Sead Kulović, Ahmed Sijerčić (blagajnik), Osman Vilović (potpredsjednik) i Muhamed Zahirović (tajnik). Sa skupštine je upućen apel Muslimanima u ostalim mjestima Bosne i Hercegovine da se što prije organizuju kako bi se opunomoćenici svih okružja mogli sastati i stvoriti jedinstvenu političku organizaciju. U pismu — u

¹³⁸ *Vrijeme*, 5. 25. I 1919.

¹³⁹ U vezi s odlaskom delegata iz Brčkog na skupštinu muslimanskih predstavnika u Tuzli dr Halid Hrašnica je 28. decembra 1918. dobio telegram u kome »Brčanska muslimanska omladina« protestuje protiv izaslanika iz Brčkog jer su bez narodnog povjerenja pošto se »sami po sebi izabraše bez sazivanja skupštine«. (PZH, Original telegrama).

¹⁴⁰ Detaljne podatke o nanesenim štetama i nepravdama Muslimana u tuzlanskom okrugu podnio je u obliku Spomenice Narodnoj vladi za BiH Centralni odbor muslimanske organizacije okružja tuzlanskog u Tuzli (ABiH, ZV, Pr. 3322/1919).

obliku letka — navodi se da ih je na organizovanje prisilila potreba i zabrinutost za budućnost i opstanak jer su »još i danas izloženi raznim napadajima u našem okružju, a kako čujemo nijesu ni drugi krajevi od toga pošteđeni.«¹⁴¹

Pored pisma, u sva mjesta Bosne i Hercegovine razasлана je i »Osnova programa za jedinstvenu organizaciju Muslimana Jugoslovenske države«, koja je dostavljena i muslimanskim listovima *Vrijeme* i *Jednakost*, s molbom da je objave.¹⁴²

U pomenutoj programskoj osnovi ističe se stanovište narodnog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca u jedinstvenoj državi na osnovu deklaracije 1. decembra 1918. Međutim, u pogledu unutrašnjeg uređenja zahtijeva se »očuvanje postojećih pokrajinskih granica sa njihovim autonomnim predstavništvima i zasebnim pokrajinskim upravama«. Traži se da u tim, a i u ostalim državnim organima, Muslimani budu ravnopravno zastupljeni. U programu se navodi da su Muslimani »ogranak srpsko-hrvatskog plemena«, da priznaju potpunu ravnopravnost oba plemenska naziva i da su pristalice potpunog njihovog ujedinjavanja, zbog čega i istupaju kao Jugosloveni. Pored nabranja opštih zadataka organizacije, u programskoj osnovi se zahtijeva očuvanje reda i mira u zemlji, pravedno rješenje agrarnog pitanja za obje strane, a do konačnog njegovog rješenja da se osigura nesmetano pobiranje haka, te da se naknade sve štete nastale prilikom »prevrata«. Kao muslimani, naročito zahtijevaju potpunu ravnopravnost islama sa ostalim priznatim vjeroispovijestima, nesmetano vršenje vjerskih propisa, nezavisnost šerijatskih sudova i očuvanje vakufskih dobara.¹⁴³

U drugim mjestima Bosne i Hercegovine Muslimani su se, uglavnom, okupljali radi organizovanja lične i imovinske zaštite i nije bilo izrazitijih političkih akcija kao u Sarajevu i Tuzli. Gotovo sve do osnivanja Jugoslavenske muslimanske organizacije polovinom februara 1919. godine.

U ovom pogledu je značajno spomenuti da su Muslimani u Bosanskoj Krupi održali osnivačku skupštinu 23. decembra 1918. na kojoj su izabrali vodstvo organizacije i donijeli zaključak da su tamošnji Muslimani »bez razlike na nacionalno osvjedochenje složni i ujedinjeni«, da stoje na stanovištu posebne muslimanske organizacije koja će ih predstaviti kao jednu cjelinu i koja će nastojati da se njihov »opstanak u ovim zemljama održi: vjera, lijepi običaji i imetak osigura«. Još su zaključili da se u Sarajevo uputi apel za organizovanje Muslimana u svim mjestima kako bi se zatim okupili u jedinstvenu organizaciju.¹⁴⁴ Karakterističan je i zahtjev Kotarsko-mearifskog povjerenstva iz Bosanskog Novog upućen krajem 1918. »sporazumno sa odborom narodne organizacije u Bosanskom Novom predsjedništvu Ulema Medžlisa i Vakufskoj direkciji u Sarajevu da sa viđenijim Muslimanima u zemlji neodložno porade »oko političke organizacije sveukupnog muslimanskog življa, oko osnutka što većeg broja muslimanskih novčanih zavoda te seoskih zadruga

¹⁴¹ PZH, Original pismo-letak pod naslovom »Dragi brate« i podnaslovom »Dragi prijatelju« a sa potpisima tajnika M. Zahirovića i predsjednika muftije Maglajlića.

¹⁴² PZH, Original dopis iz Tuzle od 31. januara 1919. upućen uredništvu lista *Vrijeme*. U ime organizacije dopis je potpisao tajnik Zahirović.

¹⁴³ PZH, original štampano pismo-letak. — Vidi prilog broj 3.

¹⁴⁴ *Jednakost*, 5, 8. I 1919.

jednoga a po mogućnosti i više muslim.(anskih) političkih i gospod.(arskih) listova, koji bi imali zadaću Muslimane širom jugos.(lavenskih) zemalja u jednu falangu ujediniti, nacionalno ih osvješćivati i gospodarski podizati.¹⁴⁵

Nešto kasnije, početkom februara, u Banjoj Luci je formirana »Muslimanska zajednica«. Apel i proglas za njeno formiranje dala je (12. januara 1919) grupa Muslimana u Banjoj Luci. Oni su ovlastili svoga sugrađanina »islamskog publicistu« Sulejmana el Syrru Abdagića da u njihovo ime radi na okupljanju već formiranih političkih grupa i organizacija u jednu jedinstvenu političku organizaciju »Muslimansku zajednicu«. U tom cilju Abdagić je 29. januara 1919. izdao proglas: »Braćo Muslimani, svi bez razlike narodnosti i dosadašnje političke boje u državi SHS«. U Abdagićevom proglasu nalazi se i poruka banjolučkih Muslimana za jedinstveno organizovanje svih Muslimana. U proglasu se, pored ostalog, navodi kako Muslimani već imaju tri programa gotovo iste sadržine, zatim dva lista: *Jednakost* i *Vrijeme*, ali da nemaju jedinstvene demokratski provedene organizacije, koja bi »predstavljala sve Muslimane i bila gvozdена falanga naših muslimanskih interesa«. Zatim se naglašava da je vrijeme u kome se živi preozbiljno i da je za Muslimane momentalno najglavnije da budu jedinstveni, te da je želja većine Muslimana iz provincije »da se svi u jednu jedinstvenu stranku *bar na izvan ujedinitimo*«. Kao osnova za ujedinjenje i stvaranje »Muslimanske zajednice« predlažu se načela: demokratska ustavnost, sloboda, jednakost, bratstvo, demokracija i uzajamna tolerancija. Na tim načelima su i programi muslimanskih političkih organizacija čiji su listovi *Vrijeme* i *Jednakost* te program Muslimanske organizacije u Tuzli. Zato nema razloga — kako stoji u proglasu — da se ne stvori »Muslimanska zajednica«, jer Muslimani u Bosni kao i u državi SHS nakon gorka iskustva, trebaju i žele *samo sposobnih radnika* koji će u duhu vremena i u svakoj prilici raditi i samo raditi za muslimanske interese, tko god želi da radi, bio to Srbomusliman, Hrvatomusliman, Jugoslovenomusliman ili nacionalizovani Musliman, šerifovac ili protušerifovac, intelektualac, naprednjak ili konzervativac, siromah ili bogat, naći će mjesta u »Muslimanskoj zajednici«.¹⁴⁶ Bosanskohercegovački socijaldemokrati su »Muslimansku zajednicu« okarakterisali kao ekspozituru banjolučkih begova, a njen program konfesionalnim i feudalno-nazadnjačkim.¹⁴⁷

I u drugim mjestima Bosne i Hercegovine počinje političko organizovanje Muslimana, naročito poslije pokretanja listova *Jednakost* i *Vrijeme*, te upućenih apela muslimanskih organizacija u Tuzli i Sarajevu za organizovanje Muslimana. Tako su još, u januaru 1919. formirane muslimanske političke organizacije u Stocu, Visokom i Ljubuškom. U ovim mjestima Muslimani su bili jednodušni da se od tri postojeća muslimanska politička programa treba stvoriti jedan koji će od većine Muslimana biti prihvaćen, kako bi se što prije stvorila jedinstvena i snažna politička organizacija Muslimana u Bosni i Hercegovini.¹⁴⁸

¹⁴⁵ ANUBiH, OŠ, 34. Na dokumentu nema datuma, ali se na osnovu teksta ostalih telegrama iz ove grupe može reći da je tekst pisan u novembru ili decembru 1918.

¹⁴⁶ A-GHB, ZP, 3578. Original štampani proglas sa pečatom »Muslimanska zajednica SHS«. — Vid. prilog broj 4.

¹⁴⁷ *Glas slobode*, 33, 11. II 1919.

¹⁴⁸ PZH, Original kucana na pisačkoj mašini »Izjava sa muslimanske skupštine u Stocu održane 16. januara 1919«. Izjavu su vlastoručno potpisali M. Sarić i H. Se-

Iz tog pokreta koji se odvijao na građanskoj idejno-političkoj liniji, tada i kasnije su se distancirali Muslimani čije je opredjeljenje bilo na strani socijalističkog, odnosno komunističkog programa.

7. Osnivanje Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO)

Nakon uspostavljenih veza između sarajevske i tuzlanske organizacije, a pod uticajem Muslimana iz drugih mjesta Bosne i Hercegovine, obadviije ove organizacije sistematski rade na organizovanju Muslimana u jedinstvenu političku stranku, i to na osnovu programa sarajevske grupe oko lista *Vrijeme* (Muslimanske organizacije). Iz brzojava koji je u vezi s tim 10. februara 1919. upućen Muslimanima u svim srezovima Bosne i Hercegovine vidi se da je održavanje osnivačke skupštine JMO ubrzano zbog zakazanog dolaska ministra Pribićevića u Sarajevo 15. februara 1919. radi osnivanja Jugoslovenske demokratske stranke. Muslimanskim političarima koji su rukovodili političkim organizacijama u Sarajevu i Tuzli najavljeni Pribićevićev dolazak u Sarajevo poslužio je kao idealna prilika da se ubrza formiranje jedinstvene muslimanske političke stranke pa su taj momenat i naglasili u pozivu za skupštinu muslimanskih delegata iz svih srezova Bosne i Hercegovine.¹⁴⁹

Osnivačka skupština održana je u Sarajevu od 14. do 17. februara 1919. Na skupštini je konstatovano da je na osnovu tuzlanskog programa organizovano 13 srezova, na programu »Muslimanske organizacije« u Sarajevu 10, te na obadva programa 17 srezova. Znači, dakle, da je bilo okupljeno u svemu 40 srezova od ukupno 54 u Bosni i Hercegovini. Jednoglasno je 14. februara 1919. usvojen zaključak da se obadva programa sjedine i donese novi program.¹⁵⁰ Kako je sarajevski program o državnom uređenju nejasan, a tuzlanski zastupao decentralističko uređenje, na skupštini je preovladalo mišljenje da Muslimani svojim brojem ne mogu odlučiti kakvog će oblika biti državno uređenje, pa su o tome usvojili formulaciju koja glasi: »postojeće zakonsko stanje u pogledu izgradnje naše države koje određuje adresa i uputa narodnog vijeća u Zagrebu od 28. novembra 1918. kao i odgovor Nj. Vis. Regenta od 1. decembra 1918.«¹⁵¹

Jednodušnost delegata za stvaranje jedinstvene političke organizacije svih Muslimana ogleda se, pored navedenog, i u tome što su zahtijevali da se sve učini kako bi se sjedinili i sa grupom oko lista *Jednakost* (muslimani-

hić; Original dopis Muslimanske organizacije u Visokom od 3. februara 1919. upućen uredništvu lista *Vrijeme* povodom sastanka njihove organizacije 18. januara 1919, te »Zaključak« sa skupštine Muslimana kotara Ljubuškog, održane 31. januara 1919. U tekstu »Zaključka«, pisanog mašinom, kaže se da su ga vlastoručno potpisali: predsjednik Jusuf Tančica, Memiš Mesihović, gradonačelnik; dr Hasan Mahić, liječnik, Mehmed — Alibeg Kapetanović, veleposjednik, Mumin Elezović, Memiš Mahić, Mustafa Mušić, svi posjednici; te Hasan Gujić i Hasan Dizdarević, trgovci.

¹⁴⁹ *Vrijeme*, 15, 18. II 1919.

¹⁵⁰ Za sastav novog programa stranke izabran je odbor u kome su bili: Sakib Korkut, novinar; Atif Hadžikadić, profesor; Salih Baljić, profesor; dr Halid Hrasnica, advokat; Fahrudin Demirović; Osman Vilović, gradonačelnik Tuzle. (*Vrijeme*, 15, 18. II 1919).

¹⁵¹ Ovaj dio programa JMO s razlogom ističemo jer je upravo u vezi sa stavom o državnom uređenju dolazilo do većih nesuglasica u vodstvu stranke. To pitanje je bilo povod i za definitivno razilaženje, odnosno rascjep u vodstvu JMO 1922.

-Srbi, odnosno Jugoslavenska muslimanska demokratija). Obrazlagalo se da Muslimani svoje interese mogu sa uspjehom braniti »jedino složnim i skupnim radom svih Muslimana«. ¹⁵²

Do sporazuma nije došlo, uglavnom zbog različitih stavova o obliku državnog uređenja. Predstavnici JMO su o tom pitanju pored formulacija iz svog programa dali i novi kompromisni prijedlog koji je glasio: »Stojimo na stanovištu narodnog i državnog jedinstva SHS i na konstitucionalnoj monarhijskoj državnoj formi pod narodnom dinastijom Karađorđevića, tj. na centralističkom uređenju svega što predstavlja stožere države i interese državne cjeline sa širokim autonomijama u opštini, srezu i okrugu u formi upravnih regiona, kako bi se pojedinim krajevima omogućilo samostalno razvijanje prema posebnim potrebama«. ¹⁵³ Ni ovaj kompromisni prijedlog nisu prihvatili predstavnici Jugoslavenske muslimanske demokratije. Oni su insistirali na potpuno centralističkom uređenju države formulišući to na sljedeći način: »Tražimo centralističko uređenje države bez pokrajinskih granica, bez posebnih autonomija i bez legislativa, sa širokim autonomijama u opštini, srezu i okrugu«. Ovaj stav je jasniji od onoga koji su iznijeli u svom programu, gdje je stajalo: »Jedinstvena država svih Južnih Slovena osnovana na najširim demokratskim principima sa monarhijskom formom i dinastijom Karađorđevića«. Predstavnici grupe oko lista *Jednakost* zahtijevali su da se njihov stav precizira i u programu stranke. Osim toga, oni su izjavili da će se solidarisati sa strankom koju osniva Pribićević. ¹⁵⁴

Upravo u vrijeme formiranja JMO u Sarajevo je doputovao ministar Pribićević sa ministrima Slovencom Albertom Kramerom i Hrvatom Edom Lukinićem radi održavanja međustranačke konferencije na kojoj bi se osnovala jedinstvena (jugoslovenska) politička stranka na idejama jugoslovenskog unitarizma i centralizma. Na ovu konferenciju bile su pozvane i muslimanske političke grupe oko sarajevskih listova *Jednakost* i *Vrijeme*. ¹⁵⁵

Međutim, 15. februara, dan prije Pribićevićevog zbora, donesena je odluka o stvaranju jedinstvene muslimanske političke stranke u Bosni i Hercegovini. Pribićevićevom zboru je u ime pozvane grupe oko lista *Vrijeme* prisustvovala delegacija novostvorene JMO, koja je iznijela stav svoje osnivačke skupštine prema Pribićevićim političkim koncepcijama. Ispred grupe su nastupili dr Hamdija Karamehmedović i dr Halid Hrasnica. Oni su upoznali Pribićevića sa izjavom Centralnog odbora JMO. U toj izjavi je naglašena istorijski uslovljena konfesionalnost u Bosni i Hercegovini, kako Muslimana, tako Hrvata i Srba, koja je prouzrokovala takvu različitost kulturnog, socijalnog i političkog razvitka i odnosa da je iluzorno misliti da se to sve može jednim potezom staviti »na jedinstveno stanovište bilo u kulturnom, bilo u političkom smislu«, a najmanje osnivanjem jedne političke stranke kakvu je zamislio Pribićević; to će se moći postići »jedino mogućim načinom *postepenosti i tolerancije*«.

¹⁵² U odbor za pregovore sa predstavnicima *Jednakosti* izabrani su: hadži hafiz Ibrahim Maglajlić, Abdulah Cokić, Ibrahim Hadžić, Sakir Mesihović, Ahmet Kovačević, Salih Baljić, Osman Vilović, Salih Serdarević, Miralem Begović, Ferhat Porobić i dr Abdulah Bukvica (*Vrijeme*, 15, 18. II 1919).

¹⁵³ *Vrijeme*, 15, 18. II 1919.

¹⁵⁴ *Vrijeme*, 15, 18. II 1919.

¹⁵⁵ Dr Janković, Društveni i politički odnosi, 114.

Ovo su bili razlozi — prema Izjavi Centralnog odbora JMO — da se Muslimani okupe u jednu grupu i da u svom programu istaknu najpogodnija načela za »veliko djelo konačnog, zdravog i jedino prirodnog ujedinjenja (...) u strogo konstitucionalnom kraljevstvu SHS pod narodnom dinastijom Karađorđevića«. Organizovanje — kako se tada kvalifikovalo — na konfesionalnoj osnovi,¹⁵⁶ vodstvo JMO je obrazložilo činjenicom da Muslimani nisu svjesni »plemenskog« imena. Naglasilo je da se u političkom radu ne rukovode vjerskim motivima; to se dokazuje time što su u svojoj organizaciji dali mjesta »objema nacionalnim strujama (Srbima i Hrvatima) i što simpatično pozdravljamo zbliženje pomoću jugoslovenstva«. Pored naglašavanja da se vijekovima stvorene razlike među našim narodima ne mogu naprečac odstraniti jednom ministarskom konferencijom, jer je za to potrebno mnogo više vremena i posebno »obzira nego li ga je imao Svetozar Pribićević«. Samostalno političko organizovanje Muslimana i osnivanje posebne muslimanske političke organizacije Centralni odbor JMO je obrazlagao time što Pribićević nije dao jasne stavove o držanju vlade prema vjersko-prosvjetnoj autonomiji Muslimana, njihovoj vezi sa Hilafetom i instituciji šerijatskih sudova, niti o odšteta za kmetovska selišta, o rasterećenju seljačkog maloposjeda i o opljačkanoj imovini Muslimana za vrijeme »prevrata«. Zbog toga Centralni odbor JMO zaključuje da ne zna Pribićevićev radni program i »s toga ne može definitivno izjaviti o kooperaciji sa strankom, koju hoće da osnuje (Pribićević, A. P.) i naš ćemo postupak udesiti prema držanju vlade o ovim pitanjima.«¹⁵⁷

Zbog ovakvih stavova predstavnika JMO, Pribićević ih je nazvao anti-državnim i separatističkim.¹⁵⁸ Muslimani — deklarisani Srbi iz Jugoslavenske muslimanske demokratije prihvatili su Pribićevićevu politiku i izrazili spremnost da raspuste svoju organizaciju i stupe u jedinstvenu demokratsku državotvornu stranku SHS.¹⁵⁹

Na sastanku muslimanskih delegata koji je imao karakter osnivačke skupštine odlučeno je 16. februara 1919. da se politička stranka bosansko-

¹⁵⁶ Oživljavanje političke aktivnosti i kod Srba i kod Hrvata i kod Muslimana u Bosni i Hercegovini poslije 1918. sprovodilo se na vjersko-nacionalnoj osnovi. Vid. D. Janković, Društveni i politički odnosi, 108; Glas slobode, 233, 27. X 1921, članak »Frankovluk u Bosni i Hercegovini«.

Značajnu ulogu vjerskog faktora u političkom životu u Bosni i Hercegovini isticao je i radikalni poslanik — sveštenik Veljko Grgurević. On je u Narodnoj skupštini 22. marta 1925. govorio da vjerski momenat igra vrlo presudnu ulogu u životu i kod Srba, i kod Hrvata i naročito Muslimana. Jedino time objašnjava što su muslimanski težaci »u ogromnom svom delu pristalice JMO«. (Štenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS — u daljem tekstu: SBNS — vanredni saziv za 1925, 120).

Srbi su pristupali Narodnoj radikalnoj stranci, Savezu težaka i Demokrat-skoj stranci. Hrvati su bili okupljeni u Hrvatskoj težačkoj stranci i Hrvatskoj pučkoj stranci, a kasnije u HSS, dok su Muslimani u ogromnoj većini bili uz JMO. Neznatan broj Muslimana pripadao je srpskim ili hrvatskim građanskim političkim strankama, dok su bili vrlo rijetki slučajevi da su Hrvati pripadali srpskim građanskim strankama, ili obratno, da su Srbi bili članovi hrvatskih stranaka. U vezi s ovim neznatno je bila bolja situacija sa tzv. jugoslavenskim strankama. Takva orijentacija, što se tiče građanskih političkih stranaka, zadržala se i u kasnijem razviku sve do NOR-a. Vid. Pregled istorije SKJ, Beograd 1963, 109.

¹⁵⁷ Vrijeme, 15, 18. II 1919. — D. Janković, Društveni i politički odnosi, 114.

¹⁵⁸ Jednakost, 28, 18. II 1919.

¹⁵⁹ D. Janković, Društveni i politički odnosi, 114; Jednakost, 28, 18. II 1919.

hercegovačkih Muslimana zove Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO).¹⁶⁰ Usvojen je i njen program i statut.¹⁶¹

U Centralni odbor JMO, najviše rukovodeće tijelo stranke, izabran je 31 član. Za predsjednika je jednoglasno izabran tuzlanski muftija H. H. Ibrahim Maglajlić, a za potpredsjednika dr Hamdija Karamehmedović i dr Halid Hrasnica. Iz sastava Centralnog odbora biran je stalni radni (poslovni) odbor koji je imao 10 članova. U Centralni odbor JMO, prema profesijama, ušlo je: posjednika 7, gradonačelnika 5, profesora 3, činovnika 3, sudija, muftija i ljekara po 2, a po jedan advokat, novinar, preduzetnik, učitelj, kotarski predstojnik, književnik i trgovac.¹⁶²

U vezi sa izborom prvog rukovodstva JMO interesantno je da su od 32 člana svega 4 (Hamdija Džinić, dr Hamdija Karamehmedović, hadži hafiz Ibrahim Maglajlić i Muhamed Ibrahimpašić) bili funkcioneri Ujedinjene muslimanske organizacije 1911. godine.¹⁶³ Ovaj podatak, pored ostalog, pokazuje da nije u punom smislu ostvaren kontinuitet rada između djelatnosti muslimanskih političara i stranaka pod austrougarskom okupacijom i djelatnosti novostvorene JMO.

¹⁶⁰ *Pravda*, 1, 22. II 1919.

¹⁶¹ Program JMO je, u stvari, program »Muslimanske organizacije« u Sarajevu proširen u uvodnom dijelu (temeljna načela) gdje se govori o stavu prema državnom uređenju, dok je skraćen dio u VIII glavi (vjersko-prosvjetna autonomija). U programu JMO unesene su IX i X glava (odnos prema Muslimanima Jugoslavije i namirenje štete), koje nisu postojale u programu »Muslimanske organizacije«. U tom dijelu programa JMO kaže se da će se nastojati da JMO pristupe i Muslimani iz drugih jugoslovenskih krajeva, kao i zahtjev da se što brže i potpuno naknade sve štete učinjene Muslimanima u toku rata, a naročito poslije ujedinjenja. Ovo proširenje programa signalizira tendencije okupljanja Muslimana na nivou konfesija kao i pokušaj ekonomskog obeštećenja muslimanskog stanovništva. Upor. Program »Muslimanske organizacije« (prilog broj 1) i program JMO (prilog broj 5).

¹⁶² U Centralni odbor JMO, pored predsjednika hadži hafiza Ibrahima Maglajlića, muftije iz Tuzle, izabrani su: dr Halid Hrasnica, advokat; dr Hamdija Karamehmedović, ljekar; Sakib Korkut, novinar; Zija Rizaefendić, službenik; Hajdar Čekro, preduzetnik; Edhem Mulabdić, učitelj; Velića Sadović, profesor; dr Atif Hadžikadić, profesor; Šemsudin Sarajlić, službenik; Hifzi Bjelevac, književnik — svi iz Sarajeva; Ibrahim H. Salihović, načelnik, Bijeljina; dr Abdulah Bukvica, ljekar, Brčko; Uzeir Uzeirbegović, veleposjednik, Maglaj; Ahmet Kovačević, posjednik, Lukavac — Tuzla; Osman Vilović, gradonačelnik, Tuzla; Fehim Kurbegović, sudac, Gračanica; dr Ahmet Defterdarević, kotarski predstojnik, Tuzla; Hamdija Afgan, trgovac, Banja Luka; Hamdija Džinić, veleposjednik, Banja Luka; Alija Bišćević, gradonačelnik, Bosanski Novi; dr Ali-Kjamil Džinić, gradonačelnik, Banja Luka; Ahmet Šerić, gradonačelnik, Bosanska Dubica; Mahmud Hrasnica, sudski savjetnik, Travnik; Hamid Kurbegović, posjednik, Donji Vakuf; Hasan Miljković, posjednik, Cazin; Husein Bišćević, posjednik, Bihać; dr Osman Kulenović, policijski pristav, Bos. Novi; Muhamed Ibrahimpašić, veleposjednik, Bihać; Salih Baljić, profesor, Mostar; jedan delegat iz Konjica, koji će se naknadno označiti i muftija Šakir Mesihović. Prvih 10 članova Centralnog odbora sačinjavalo je stalni radni (poslovni) odbor. (*Pravda*, 1, 22. II 1919).

Ocjena socijalnog i nacionalnog sastava vodstva JMO i njegove djelatnosti na realizaciji programskog načela stranke data je u glavama IX i XI, te u zaključku na kraju knjige.

¹⁶³ *Zeman*, organ Ujedinjene muslimanske organizacije, Sarajevo, 1, 15. VIII 1911.

Glava II

JMO DO ULASKA U VLADU NIKOLE PAŠICA

1. JMO u Privremenom narodnom predstavništvu Kraljevine SHS i opšti položaj Muslimana u to doba

Odbijanje Jugoslavenske muslimanske organizacije da pristupi Pribićevoj Demokratskoj stranci imalo je, pored ostalog, kao posljedicu prikraćivanje JMO pri određivanju predstavnika u Privremeno narodno predstavništvo (PNP) Kraljevine SHS.

Određivanje predstavnika za Privremeno narodno predstavništvo SHS izvršio je Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu u kome su glavnu riječ imali demokrate. Među 11 muslimanskih predstavnika u PNP odredili su 9 demokrata iz grupe oko lista *Jednakost*, a samo dvojicu koja im nisu pripadali. Tu dvojicu, odmah po svom osnivanju, JMO je priznala kao svoje zastupnike.¹

Na osnivačkoj skupštini JMO izneseno je da prema broju bosansko-hercegovačkih Muslimana (612 137) njima pripada 15 mjesta u Privremenom narodnom predstavništvu. Od toga bi, prema broju zastupljenih delegata na skupštini JMO, trebalo da otpadne 10 na JMO. Umjesto ranije određenih zastupnika Glavnog odbora Narodnog vijeća, na osnivačkoj skupštini JMO izabrano je i predloženo 10 muslimanskih predstavnika sa zahtjevom da se postave u Privremeno narodno predstavništvo.²

¹ Narodno vijeće SHS za BiH delegiralo je u Privremeno narodno predstavništvo SHS koje se sastalo 1. marta 1919. sljedeće Muslimane: dra Mehmeda Spahu, dra Halida Hrasnicu, Hamida Svrzu, Šefkiju Gluhica, Ahmeta Salihbegovića, dra Ejuba Mujezinovića, Suljagu Salihagića, Ibrahima Sarića, Mehmeda Zečevića, H. Muhameda Džinića i Sukriju Kurtovića. Samo prvu dvojicu (dra Spahu i dra Hrasnicu) JMO je priznala za svoje predstavnike (Stenografske bilješke Privremenog narodnog predstavništva Kraljevine SHS — u daljem tekstu: SBPNP — 1, 1, 3-a).

Dr Dragoslav Janković navodi da je prilikom imenovanja poslanika u PNP »naročito na teritoriji Narodnog vijeća bilo različitih nepravilnosti i podvala od strane Pribićevića i njegovih centralista« (Društveni i politički odnosi, 115, bilješka 175).

² Kao muslimanski predstavnici za PNP ispred JMO su predloženi: 1. dr Halid Hrasnica, advokat, Sarajevo (zamjenik Hajdar Čekro, inženjer, Sarajevo); 2. Sakib Korkut, upravitelj Okružne medrese, Sarajevo (Ibrahim Pajazetović, veterinar, Cazin); 3. Osman Vilović, gradonačelnik, Tuzla (dr Bahrija Kadić, odvjetnik, Tuzla); 4. dr Hamdija Karamehmedović, ljekar, Sarajevo (Hasan Rustenpašić, posjednik, Bugojno); 5. Fehim Kurbegović, sudac, Gračanica (dr Atif Hadžikadić, profesor, Sarajevo); 6. Zija Rizaefendić, posjednik, Sarajevo (Husein Biščević, posjednik, Bihać); 7. dr Ahmet Defterdarević, predstojnik, Tuzla (Salih Hadžiegrić, umirovljeni kadija, Brčko); 8. Ahmet Šerić, načelnik, B. Dubica (Mustafa Kapetanović, sudski savjetnik, Banja Luka); 9. dr Ali-Kjamil Džinić, načelnik, Banja Luka (dr Abdulah Bukvica, ljekar, Brčko) i 10. Salih Baljić, profesor, Mostar (dr Murad Sarić, ljekar, Mostar). (Vrijeme, 15, 18. II 1919).

Navedeni prijedlog JMO nije usvojen i pored više intervencija i protesta mjesnih organizacija i Centralnog odbora JMO.³ O nepravilnom postupku demokrata i Glavnog odbora Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu detaljnije je govorio dr Mehmed Spaho u Privremenom narodnom predstavništvu SHS.⁴

U nastojanjima da se o Muslimanima i njihovoj političkoj partiji vodi računa u političkoj stvarnosti Kraljevine SHS, Centralni odbor JMO, raspravljajući o položaju Muslimana i neposrednim zadacima u vezi s tim, usvojio je 26. aprila 1919. godine zaključke u kojima se kao najvažniji zadaci organizacije navode:

- »1. da se čim prije postigne lična i imovinska sigurnost Muslimana;
2. da se brzo isplati potpuna odšteta za štete nanesene Muslimanima od »prevrata«;
3. da se pri rješavanju kmetovskog pitanja dade dosadašnjim vlasnicima čim prije pravedna odšteta i da se ostavi dovoljno zemlje za obrađivanje onim posjednicima koji hoće da se i nadalje bave zemljoradnjom;
4. da se pri rješavanju agrarnog pitanja dodijeli zemlja i muslimanskom stanovništvu i da se rasterete zaduženja tzv. slobodni seoski posjedi od bankovnih i sličnih tereta;
5. da se za biranje u narodno predstavništvo uvede proporcionalno pravo glasa;
6. da se odredbe Statuta vjersko-prosvjetne autonomije bosansko-hercegovačkih Muslimana protegnu i na druge krajeve države, u kojima žive Muslimani, da se i tamo uvede institucija šerijatskih sudova i da se Muslimanima osigura veza sa hilafetom;
7. da se omogući provođenje JMO među Muslimanima i izvan Bosne i Hercegovine.«

Navedeni zahtjevi i zadaci Centralnog odbora, u stvari, sačinjavaju suštinu programske orijentacije stranke usvojene na osnivačkoj skupštini u februaru 1919. godine.

Interesantan je zaključak Centralnog odbora o tome kako misli realizovati postavljene zadatke. Centralni odbor naglašava da put za rješenje istaknutih pitanja nije politička osamljenost bosanskohercegovačkih Musli-

³ U PNP SHS istaknuti su prigovori protiv izbora i punomoćja svih 42 zastupnika iz BiH. Između ostalih izjavili su žalbe i proteste: dr Jozo Sunarić i drugovi u ime Hrvatske narodne zajednice i JMO, zatim mjesne organizacije JMO u Sarajevu, Rogatici, Tešnju, D. Vakufu, Maglaju, Čajniču, Bugojnu, Gračanici, Tuzli i Konjicu. U ovim žalbama i protestima navodilo se da sastanak i rad Narodnog vijeća u Sarajevu u vezi sa izborom zastupnika PNP nije bio dobar i da podjela mandata nije izvršena po partijskim snagama i njihovom predlogu, pa se zbog toga zahtijevala korekcija izabranih zastupnika i to tako da se ovjere mandati još jedanaestorice, koji su, pored predloženih od Narodnog vijeća u Sarajevu, istakli kao svoju dopunu (HNZ — 3 i JMO — 8). Njihova punomoćja ovjerio je i potpredsjednik NV SHS u Zagrebu dr Ante Pavelić (SBPNP, I, 1, 8, 10 i 279).

O reagovanju bosanskih socijalista, članova HNZ i Muslimana na izbor zastupnika PNP predsjednik Narodne vlade za BiH A. Šola izvještavao je posebno ministra unutrašnjih djela u Beogradu Svetozara Pribićevića (ABiH, ZTS-P, 99 i 101/1919).

⁴ SB PNP, 1, 2, 481.

mana a ni oslon, kooperacija ili fuzija sa strankama iz bivše Austro-Ugarske Monarhije, već »oslon, kooperacija a eventualno i fuzija sa onim strankama, koje imaju pristaše i u Srbiji, koje rade oko izgradnje državnog jedinstva«. U cilju omogućavanja saradnje sa drugim strankama, prvenstveno iz Srbije, Centralni odbor je u pomenutom zaključku istakao da u pitanju državnog uređenja ne smatra da je JMO zauzela definitivno stanovište protiv centralizacije. Uz pretpostavku da istaknuti zahtjevi dobiju podršku od neke »jake« političke stranke, koja bi jasno precizirala svoje stanovište o unutrašnjem državnom uređenju, Centralni odbor bi predložio Glavnoj skupštini stranke izmjenu tačke programa koja se odnosi na državno uređenje.⁵

Prema tome, vodstvo JMO, kada je riječ o državnom uređenju, nije bilo dosljedno. Dozvoljavalo je mogućnost odstupanja od zauzetih stavova, zavisno od konstelacije političkih odnosa. Štaviše, išlo se u kompromisnost dotle da se u jednom partijskom dokumentu već iz 1919. navodilo da ne mogu ništa postići bez podrške »jakih« političkih stranaka, sa kojima moraju stupiti u saradnju, pa čak eventualno izvršiti i fuziju. Takvo taktiziranje je bilo trajna osobina politike JMO.

Politička aktivnost zastupnika JMO u PNP umnogome je bila uslovljena opštim položajem Muslimana u državi. Ta uslovljenost obavezuje da se nešto više kaže o prilikama u kojima su živjeli Muslimani. Jer, od faktičkog položaja i tretmana Muslimana zavisila je i njihova politička orijentacija i u velikoj mjeri aktivnost vodstva JMO koje je znalo da koristi date prilike. Pored onoga što je već rečeno o neravnopravnom položaju Muslimana neposredno poslije ujedinjenja, njihov položaj se nije poboljšao ni u 1919. i 1920. godini. Ilustrativno je u vezi s tim da Mjesni odbor JMO u Rogatici više puta upozorava uredništvo *Pravde* o svakodnevnim teškoćama tamošnjih Muslimana tražeći da o tome pišu u listu i da ih uzmu u zaštitu. U jednom takvom zahtjevu od 26. marta 1919. Mjesni odbor JMO moli — da ukoliko cenzura ne dozvoljava da se sve objavi — da bar pokušaju iznijeti pojedine slučajeve,

⁵ Centralni odbor JMO je predviđao mogućnost izmjene stava o državnom uređenju i u programu JMO. To se vidi iz jednog dijela instrukcije Centralnog odbora poslanicima JMO koji glasi:

»Smatramo narod Srba, Hrvata i Slovenaca kao jedan narod, jedan po krvi, jeziku i osjećanjima, kontinuitetu teritorija, na kojem nepodijeljeno živi i po zajednici svojih životnih interesa. Demokracija isključuje sve plemenske, vjerske, historijske i pokrajinske razlike i obzire kao razlog za političko odvajanje i posebno formiranje. U demokratskoj državi nema povlastica ni prevlasti ni jedan narodni dio ni plemensko ime, ni jedna oblast nad drugom. Sve imade biti prožeto mišlju narodnoga i državnoga jedinstva.

Naše je gledište: jedan narod u jednoj državi s jednim ustavom, jednom vladom i jednim zakonodavnim tijelom. Široko njegovane administrativne samoupravne jedinice, od kojih je općina najmanja a oblast najveća, dati će narodu mogućnost, da svoje lokalne interese unapređuje i svoje posebne energije razvija preko svojih posebnih organa svuda sa istom nadležnošću. Ali se administrativna podjela zemlje neće izvršiti na istorijsko-teritorijalnoj od tuđina nasleđenoj osnovi, nego prema ekonomskim, saobraćajnim i drugim životnim uslovima pojedinih krajeva i naselja. Načela za povlačenje granica ovih pravnih teritorijalnih samoupravnih jedinica izradiće Ustav.

Njime će biti također izrečena na jasan način građanska prava i slobode i zakonodavni uslovi socijalnog razvoja. Javna kontrola rada svih državnih i samoupravnih vlasti biti će omogućena potpuno«. (*Pravda*, 27. 2. V 1919. *Upor. Iršad*, glasilo Jugoslovenske muslimanske narodne organizacije, Sarajevo, 9. 22. VII 1922).

makar i skraćeno, jer se »kod nas više ne može podnositi«. Mole da se obavijesti i Centralni odbor stranke kako bi se zauzeo kod mjerodavnih faktora da bi dobili bilo kakvu zaštitu. Spisak učinjenih nepravdi sa pismom mjesnog odbora JMO u Rogatici dostavilo je uredništvo *Pravde* Zemaljskoj vladi u Sarajevu, pa je u vezi s tim kotarski ured Rogatica 15. maja 1919. potvrdio da su »učestali razbojnički napadaji i krađe u prvom redu u muslimanskim kućama« i da bi se to moglo smanjiti kada bi sreski i okružni sudovi brže rješavali stvari, »jer prođe i više mjeseci dok se zlikovci pozovu na odgovornost«. ⁶ Ne dobijajući potrebne zaštite i osjećajući se nesigurnim ne samo za imovinu nego i za život, grupa Muslimana iz Rogatice obraća se u junu 1919. direktno regentu Aleksandru i moli zaštitu od napada »pravoslavnih Srba, naročito dobrovoljaca u srpskoj vojsci«, navodeći slučajeve ubijenih i teško povrijeđenih Muslimana (devet osoba). Ministarstvo unutrašnjih djela je, povodom ove predstavke, naredilo Zemaljskoj vladi u Sarajevu da sa vojvodom Stepanovićem energičnim mjerama onemogući vjerska razračunavanja »koja nam mogu velike štete donijeti«, a Zemaljska vlada je stavila u zadatak Kotarskom uredu u Rogatici da u sporazumu sa mjesnim komandantom odredi sve potrebno »da se obezbijedi muslimanskom elementu sigurnost života, imetka i časti«. ⁷

Nezavisno od naređenja Zemaljskoj vladi u Sarajevu, Pribićević je odredio posebnog službenika iz Ministarstva unutrašnjih djela da ispita i provjeri navode iz predstavke rogatičkih Muslimana. U izvještaju koji je, poslije ispitivanja na terenu, podnesen 15. jula 1919. ministru Pribićeviću, navodi se da je umorstvo Mehmeda Pavice »vrhunac brutalnosti i nezakonitosti što se uopšte može i pomisliti«; »da su Pembu Novaković i Hankiju Hadžić, dvije muslimanske seljakinje sa Glasinca, umorili nepoznati zlikovci u njihovim kućama i kuće im opljačkali«; da je »srpski dobrovoljac Lazar Pečenica umorio na podal i podmukao način Mehagu Gačanina, predsjednika opštine u Prači«; da su srpski vojnici (Stevo Radović i neki Tankosić naoružani puškama i bombama) provalili u društvene prostorije muslimanskog društva »Đerzelez« u Rogatici kada se davala priredba u korist postradale sirotinje u Srbiji i počeli galamiti i psovati »Turke«, napravivši veliki nered; da su navedeni Radović i Tankosić učestvovali sa pravoslavnim seljacima na dan Duhova u napadu na Mehmeda i Rašida Čurovca, od kojih je Mehmed ubijen, a Rašid teško ranjen; da su neposredno poslije pravoslavnog zbora na Spasov-dan, seljaci »provalili u jedno muslimansko selo i porušili sve plotove i ograde«. U izvještaju se dalje navodi: »U neposrednoj blizini Rogatice napalo je nekoliko nepoznatih zlikovaca na kuću Mustafe Gazije. Najprije su kroz prozor pucali i ranili mu malo dijete, a zatim provalili u kuću i tu mrcvarili mu i zlostavljali bolesnu ženu i onda pokupili nešto kućnih stvari i 13 000 u gotovu. Mustafa se spasio bježanjem kroz prozor. Iste ove noći provalila su dvojica vojnika u kuću Avde Kape na kraju varoši, izranili ga bajonetom po licu i odnijeli mu 700 Kruna. Isti ovi vojnici istu tu noć udarili su i na kuću Halida Nalbantića u Rogatici, zlostavljali njega i ženu mu, a kad ništa nijesu našli, oduzeli su mu cipele s nogu. Neki Kosta Vukadin iz Prače išao je sa oružnicima i srpskim vojnicima po muslimanskim kućama

⁶ ABiH, ZV, Pr. 5821/1919.

⁷ ABiH, ZTS-P, 386/1919; ABiH, ZV, Pr. 5821/1919.

da traži bajagi sakriveno oružje a u istinu je iz mnoge kuće odnio dragocijenosti i druge kućne predmete u velikoj vrijednosti. Kosta Vukadin nije za ovo nikada pozvan na odgovornost. Paroh sa Sokolca Vaso Kosorić došao je sa Njegovom Oreščaninom i jednim srpskim vojnikom pred kuću Mehmeda Pavice i oduzeo mu pet ovaca; predao ih je Oreščaninu sa izgovorom da je te ovce Pavica 1914. oduzeo Oreščaninu. Ovakvih se slučajeva događalo i po drugim mjestima gdje su žandarmi na jednostavnu prijavu kojeg Srbina oduzeli od Muslimana ovcu, konja ili vola i ovom ga predali bez znanja vlasti i kakve uredovne presude. Osim ovih pomenutih slučajeva dogodilo se u Rogatici od početka prevrata još preko 50 napada na imetak i život Muslimana, a da nijedan zlikovac nije bio kažnjen premda je svaki slučaj vlasti pismeno prijavljen».

Ovaj službenik je nadalje ispitao stradanja Muslimana i nepravilne postupke prema njima u Sarajevu i Hercegovini. On potvrđuje da su istiniti navodi o napadu na kuću Alije Halvađije u Koševu kod Sarajeva, opisujući pljačku i silovanje koje su srpski vojnici tom prilikom izvršili. Dalje konstatuje da su srpski vojnici izvršili pljačku u dućanu Mustafe Džabića u Podlugovima (Sarajevo) koga su tukli. U izvještaju se spominje i ovo: »U aprilu mjesecu dočekali su kod Vasina Hana kod Sarajeva pravoslavni seljaci četvoricu Muslimana i napali ih koljem i kamenjem, od kojih su trojica teško ranjeni a četvrti je Mustafa Šahbegović smrtno ranjen te je nakon dva dana u bolnici umro. Na dan 1. maja provalili su srpski vojnici u Merhemića Medresu (vjerska srednja škola, A. P.) i tamo tukli softe (bogoslove) te pretražili sve sobe, a zatim su pretražili službene prostorije ureda Reis-ul-uleme i sarajevskog muftije. — Sve ove najnovije kao i prijašnje slučajeve javljao je Reis-ul-ulema Zemaljskoj vladi, ali kako mi sam reče — bez uspjeha. (...) Na crnogorskoj granici se dogodilo i još se uvijek događaju zločini javnog nasilja i pljačkanja muslimanskih dobara. Kad Crnogorci i domaći pljačkaši provale u koju muslimansku kuću najprije ljude i žene tuku i zlostavljaju, onda kuću orobe i ispred kuće marvu otjeraju. Ali od ovih svih slučajeva najgori su oni u Odžaku i Čajnu, kotar Nevesinje i slučaj sa braćom Tanovićima u Gacku«. Nabrajaju se još slučajevi paljenja i pljačke kuća, džamija i mekteba (vjerska osnovna škola) u selima Odžak i Čajna, te ubistva trojice i dvojice teško ranjenih Tanovića.

U izvještaju se daje ocjena stavova i raspoloženja muslimanskog i katoličkog stanovništva u Bosni i Hercegovini od stvaranja zajedničke države 1918. do polovine 1919. godine i upozorava ministar šta bi trebalo uraditi da se »apsolutno neizdrživo« stanje u Bosni i Hercegovini popravi. Kako je izvještaj veoma ilustrativan za tadašnje političko stanje i odnose u Bosni i Hercegovini, mi ćemo citirati jedan njegov dio koji glasi: »Sva ova i mnoga druga čuda i pokore što su ih Muslimani od početka prevrata pa do danas pretrpjeli na svome životu, imetku i porodičnoj časti morali su neminovno dovesti do toga da su Muslimani ne samo u ovim krajevima nego u cijeloj Bosni i Hercegovini do krajnosti ogorčeni protiv današnjeg stanja i sistema upravnog Zemaljske vlade i da više nemaju nikakva povjerenja i pouzdanja u upravne vlasti. Gdje sam god došao i s kim sam se god sastao samo sam čuo tužbe i izraze negodovanja. Muslimani i katolici se tuže da su po svuda zapostavljeni i proganjani. Dok se i najmanja sitnica koja protiv Muslimana ili katolika izađe u *Srpskoj zori* ili *Riječi* najsavjesnije ispituje i svom brzinom

isleđuje, dotle sve tužbe Muslimana ostaju glas vapijućeg u pustinji. Gdje sam god došao i s kim sam se god sastao čuo sam otvorene tužbe protiv Zemaljske vlade da je nesposobna, da ne radi ništa, a ono što radi, čini stranački i pristrasno. Sve koncesije, liferacije, izvoznice, dozvole za prodavanje soli i duhana kao i svi drugi državni pothvati i iskorišćavanja podijeljena su skoro isključivo Srbima pravoslavne vjere. Sastav vlade, sva bolja i unosnija mjesta i namještenja, sve je to povjereno Srbima kao da drugih nema (...) Svijet neće da vjeruje da je to samo slučaj nego u tom gleda sistem protežiranja jednog dijela naroda na račun i štetu druge dvojice. — Pod pritiskom ovih i ovakvih prilika koje u zemlji vladaju opazio sam da je u mišljenju i raspoloženju Muslimana nastao čitav preokret. Oduševljenje i iskrenost kojom su dočekali prvu srpsku vojsku, posve je iščezla, a mjesto toga nastupio strah i nepovjerenje. Nije bez dubljeg razloga da su rogatički Muslimani molili, da se odred srpske vojske što prije iz Rogatice premjesti i da vojska više ne dolazi, nego da se mjesto toga pojača broj žandara. — Predugo bi otišao kad bih potanko opisivao sve nezdave pojave koje sam na svom putovanju primijetio, ali Vas, Gospodine Ministre, uvjeravam da je u Bosni stanje takvo, da je apsolutno neizdrživo. Po mom mišljenju treba u Bosni prije svega i odmah reorganizovati Zemaljsku vladu i upravu zemlje povjeriti najsposobnijim ljudima od sve tri vjere koji će reprezentovati volju i razmjer stanovništva u Bosni i Hercegovini, jer se danas i katolici i muslimani — a to je viša polovina stanovništva, na sav glas tuže da ni na jednom važnijem i istaknutijem mjestu na vladi nema ni muslimana ni katolika».⁸

Neizdrživ položaj Muslimana dao je povoda da o tome prodru glasovi i u inostranstvo. U februaru 1919. boravio je u Sarajevu francuski novinar Charles Rivet, koji je poslije više susreta sa političkim i drugim ličnostima objavio svoje impresije o tim razgovorima u listu *Le temps* (1. aprila 1919). Rivet je, između ostalog, pisao da mu je reis-ul-ulema Čaušević, u prisustvu dvojice uglednih predstavnika svoje religije i francuskog generalštabnog oficira koji ga je pratio, o položaju Muslimana u novoj državi izjavio:

»I kakvi događaji. Hiljade ljudi ubijenih, 6 žena spaljeno, 270 sela opljačkano i uništeno, eto bilansa za nas Muslimane prilikom svečanog stvaranja Jugoslavije, kojoj smo se mi spremali služiti svom dušom. Mi smo ipak Slaveni, ali Srbi odbijaju da nas smatraju takvima. Smatra nas se uljezima. I drugi će vam kazati da smo mi naprotiv pravi ljudi koji pripadaju ovoj zemlji. Nakon što su Srbi postali gospodari situacije, mi nikada nismo pozvani da učestvujemo u političkim sastancima i savjetovanjima. Mi smo do sada uvijek bili predstavljeni jednim brojem opunomoćenika (poslanika) u proporciji prema broju našeg stanovništva.

Načelnik Sarajeva je uvijek bio Musliman. Međutim, u novoj situaciji jedva nam se daje pravo da delegiramo dvojicu ili trojicu između nas za pripreme skupštine za Konstituantu. Mi bismo željeli da se Francuska, velikućna nacija i naša tradicionalna zaštitnica, zainteresira za našu žalosnu situaciju. Mi joj upravljamo preko vas, gospodine, skromnu molbu da intervenirate, tako da mi ne budemo prisiljeni da napustimo domovinu u kojoj više nismo u mogućnosti. Mi ćemo nepravdu podnositi, javni život može da

⁸ A-JAZU, Jugoslovenski odbor, 85, 18.

se upravlja bez nas, ali neka se respektira barem naš život, naša čast i naš imetak. Zar je to suviše zahtijevati (tražiti)«. ⁹

Beogradski vladajući krugovi su vrlo nepovoljno primili pomenutu Čauševiću izjavu, pa je ministar Pribićević tekst intervjua dostavio predsjedniku Zemaljske vlade u Sarajevu Atanasiji Šoli sa zahtjevom da pozove Čauševića i »diskretno« mu kaže da je nužno da svoju izjavu pariskom novinaru demantuje, jer »sve što je rečeno nije tačno. (...) Reis-ul-ulema ovako kako je u pomenutom listu iznijeto, ako je on to kazao, učinio je teško djelo prema našoj zajedničkoj otadžbini jer je ono, što se u toku revolucije desilo u maloj mjeri, digao na stepen sistematskog gonjenja i netolerancije srpske, što nije trebalo da čini, jer tako, u stvari, nije bilo. Nalazim da bi dobro bilo, ako to može da bude, da mi učinite prijedlog, da se reis-ul-ulema digne sa tog položaja i stavi u penziju«. ¹⁰ Nakon nekoliko dana Pribićević ponovo depešom zahtijeva od Šole da reis-ul-ulema demantuje intervju dopisniku *Le tempsa*, »u protivnom učinite mi prijedlog za njegovu penziju«. ¹¹

Šola je prema zahtjevu Pribićevića upozorio reis-ul-ulemu Čauševića i zahtijevao da napiše demanti. Čaušević je napisao »objašnjenje« o razgovoru sa Rivetom u kome navodi da ga je primio »kao iskrenog prijatelja naše države« (tako je o Rivetu pisalo *Narodno jedinstvo*, službeni organ Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu). Čauševića je — prema njegovom objašnjenju — naročito radovalo kada je Rivet izjavio da će sve sakupljene podatke podnijeti na uvid regentu Aleksandru, pa ga je zbog toga informisao o svemu što su mu do tada »vjerodostojne osobe priopćile o raznim izgredima i napadajima na Muslimane u spomenutim krajevima (Bosna i Hercegovina, Sandžak i Crna Gora). Preko njega sam upravo apel na prijateljski i saveznički francuski narod, da priskoči u pomoć našoj državi i da joj omogući, da i muslimanskom stanovništvu pruži potpunu ličnu i imovinsku zaštitu. Da pri tome nijesam imao nikakve zle namjere i da mi je jedino cilj bio, da mojim suvjerenicima u čitavoj našoj državi budu obezbijeđeni život, čast i imetak, najbolje svjedoči činjenica, što sam sve ove podatke još prije dolaska g. Riveta podastro bilo usmeno ili pismeno i Zemaljskoj vladi i Komandi II Armije u Sarajevu i molio ih za zaštitu muslimanskog stanovništva, što i sada činim. Svako drugačije tumačenje moga razgovora sa gospodinom Rivetom zlobna je izmišljotina, koju moram najenergičnije odbiti«. U popratnom aktu Čaušević ponovo moli Zemaljsku vladu da njegove »usmene prijave glede prijašnjih i najnovijih napadaja na neke Muslimane u Bosni i Hercegovini i Sandžaku, ozbiljno uzme na srce i da o tome obavijesti i druge faktore, kako bi se onemogućili svaki daljni izgredi nad mirnim muslimanskim stanovništvom u rečenim krajevima«. ¹²

Šola je obavijestio Pribićevića da je preduzeo sve da Čaušević da zadovoljavajući ispravak, ali da nije uspio. Jedino je dao naprijed citirano »Objašnjenje«. Šola u vezi s tim detaljno upoznaje Pribićevića o vrlo pozitivnom držanju Čauševića u toku rata, njegovim karakternim osobinama i patriotskom držanju prilikom dolaska srpske vojske u Sarajevo, ističući da

⁹ Charles Rivet, *En Jugoslavie*, Paris 1919, 169—174.

¹⁰ ABiH, ZTS-P, 185/1919.

¹¹ ABiH, ZTS-P, 219/1919.

¹² ABiH, ZV, Pr. 3252/1919.

Čaušević mijenja raspoloženje prema vlastima od onog momenta kad su »narodna vijeća našla za shodno da skoro po cijeloj zemlji (misli se na Bosnu i Hercegovinu, A. P.) Muslimane ostentativno zapostavljaju i vrijeđaju. Bezumne i neosvijestene lokalne veličine Srba palančana slavile su tada orgije nečuvene besavjesnosti spram velikih interesa naroda i države. Ove stereotipne pojave među Srbima građanima našle su na žalost oduševljena odziva među i inače lako zapaljivim seoskim stanovništvom, te su se ispoljila monstruoza pljačkanja, paleži, ubistva i svake vrste uvrede i poniženja islamskog elementa. — Na ovo je reagirao reis-ul-ulema time, da je u svojim mnogobrojnim dopisima tražio kod vlade i kod vrhovne vojne vlasti u Sarajevu pomoć i zaštitu za svoje Muslimane, jer je svaki uvrijeđeni i oštećeni tražio kod njega utjehu, znajući i osjećajući, da je njegov ugled kod vlasti veliki, kao što je do tada zbilja bilo«. Zatim Šola obrazlaže kako je neposredno poslije prevrata u Bosni i Hercegovini vladala »bezgranična dezorganizacija, jedan metež i kaos na svim linijama. Tadanja narodna vlada nije, pri najboljoj volji, mogla da jadne Muslimane sačuva, premda je sve pokušala da učini što se dalo učiniti. (...) Potištenost i zabrinutost Muslimana sve je više jačala. (...) Fatalno je svakako i to da su baš ovih dana kad je reisov intervju u našoj štampi objelodanjen ponovno učestala ubistva i pljačkanja počinjena od crnogorskih zlikovaca nad islamskim življem, te ne treba pitati, da li se Reis nalazi i može nalaziti u duševnoj dispoziciji, da u javnosti onakve isprave dadne, kakve bi nama konvenirale«. Dalje Šola kaže »da je veoma teško protiv Reisa u sadašnjoj situaciji ikakve ozbiljne korake preduzeti«, jer bi bila »krupna politička greška« staviti ga pred krivični sud, a pitanje je da li bi ga sud »uopšte osuditi htio i mogao. Po zakonu ne može se protiv Reisa ni disciplinarno ni inače postupati. Isto tako ne može on biti penzionisan, ako na osnovu osude krivičnog suda ne izgubi kvalifikaciju za ono visoko mjesto, koje zauzima«. Šola navodi dalje da su on i šef pravosuđa »dobili osviedočenje da Čaušević ono što je učinio nije učinio mala fide i da mu prije svega nije namjera bila, da se ogrčeši o svoje dužnosti protiv države, nego je u svojem uzbuđenju, bez razmišljanja govorio sa Charlom Rivetom u potpunoj nadi, da će time svome islamskom narodu koristiti«. Iza toga Šola opisuje susrete sa Čauševićem i savjetuje da Reis-ul-ulemu pozovu u Beograd u Ministarstvo vjera, tim prije što je i izrazio želju da ode u Beograd i »da zakletvu i u ruke vladara položi, što sve do sad učinio nije. Nije dakle isključeno da bi Reis u Beogradu znatno bio blaži i da bi tamo dao jači demant svoga intervjua koji bi se možda i publikovati dati mogao. Po dubokom uvjerenju Zemaljske vlade nema u ovoj mučnoj situaciji drugog izlaza, jer mi ne možemo i ne smijemo naše s pravom ogorčene Muslimane još i tim izazivati, da im poglavicu njihove vjere proganjamo i kažnjavamo kad se on svojski i srdačno za čast i interese svoga naroda zauzima«. ¹³

Situacija za vlastodršce se komplikovala i tim više što se u to vrijeme održavala mirovna konferencija, pa je neposredno poslije toga potpisana konvencija u kojoj je naglašena zaštita manjina. Ugovorom o zaštiti manjina od 5. decembra 1919. Kraljevina SHS obavezala se na znatne koncesije

¹³ ABiH, ZV, Pr. 3152/1919.

u odnosu na pripadnike islama — muslimane koji su tretirani kao vjerska manjina.¹⁴

Nema sumnje da težak položaj u koji su bili dovedeni Muslimani stoji u najjužoj vezi sa obavezama koje je u jednom međunarodnom ugovoru Kraljevina SHS morala dati u odnosu na jedan dio svojih državljana.

Za dalju ilustraciju političkog stanja i raspoloženja Muslimana u 1919. može poslužiti jedno pismo dra Mehmeda Spahe nekom svom prijatelju (nema adrese) od 14. oktobra 1919. u kome, pored ostalog, navodi: »Prilike su se kod nas iza tvog odlaska silno promijenile. Bezobzirna i pristrasna uprava u Bosni, a i u ostalim krajevima vrlo je hrđavo djelovala na raspoloženje i muslimana i katolika. Vidjeli su da se iza ideala narodnog jedinstva za koje je kratko bio oduševljen, krije isključivo gospodstvo ne jednog plemena, već samo jedne vjere. Samo pravoslavni smatraju se punopravnim državljanima, oni uživaju sve moguće povlastice. Koriste se koruptivnom upravom, a katolici i još više muslimani ne mogu kod vlasti da nađu ni najprimitivnije pravne zaštite. Još ni jedan ubojica, pljačkaš, zločinac koji je zlodjelo počinio na Muslimanima nije kažnjen. Jedan stražar pravoslavni ubio je u Visokom bez ikakva povoda kancelistu Dujmušića, katolika i osuđen je na 5 mjeseci zatvora. A ako Musliman ili katolik pokušaju da se brane od napadaja pravoslavnih onda se autoritet državne vlasti javlja u punoj snazi i zatvaraju se dužni i međužni. Tako su nedavno prijedorski Muslimani bili napadnuti i braneći se ubili jednog pravoslavnog. Vlada je odmah zatvorila 70 najuglednijih Muslimana, među njima mnoge, koji su godine u politici zajedno sa pravoslavnim radili. Od napadača nije ni jedan zatvoren. Na sprovodu je jedan Srbin rekao, da u ovoj zemlji nema nikome mjesta ko nije Srbin i srpske vjere. Muslimanima se i dekretima ministarstva oduzima i slobodna zemlja, a o odšteti nema ni govora, tako da već mnogi — prije imućni sada gladuju. I svi drugi trgovački i slični poslovi, ako vlada u njima ima riječ, oduzimaju se muslimanima i daju pravoslavnima, kao npr. prodaja soli, duhana i dr. Za Šćepanove izvoznice (Šćepan Grđić, povjerenik Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, A. P.) bolje znadeš i ti. Muslimani činovnici pritjerani su svi u kraj, a među pravoslavnima imade ih bez potrebne spremne.

¹⁴ Ugovorom o zaštiti manjina iz 1919. godine, koji se u našoj literaturi neprecizno citira kao Senžermenski ugovor (proglašen kao Zakon 10. maja 1920), Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca se u članu 10 obavezala:

- da će za obiteljski i osobni status muslimana i nadalje vrijediti muslimansko pravo;

- da će poduzeti korake za imenovanje reis-ul-uleme;

- da će štiti džamije, groblja i druge vjerske ustanove;

- da će dati sve potrebne olakšice i dozvole vakufima ili dobrotvornim ustanovama koje već postoje;

- da neće uskratiti nikakvu olakšicu koja je potrebna za stvaranje novih vjerskih i dobrotvornih ustanova.

Prema saopštenju kustosa Muzeja grada Sarajeva Derviša M. Korkuta, Saki-bogov brata, ovaj tekst je formulisao sam Sakib Korkut, kome su se neposredno poslije Rivetova odlaska iz Sarajeva obratila dvojica Francuza, od kojih je jedan bio vojni izaslanik, s predlogom da pismeno postavi zahtjeve Muslimana.

Odredbe člana 10. Ugovora o zaštiti manjina iz 1919. godine prihvaćene su od beogradskih vladajućih krugova bez primjedbi. I pored toga, u praksi ove odredbe nisu bile provođene u Kraljevini SHS (Vid. Mustafa Imamović, Pravni položaj vjerskih zajednica u vreme šestojanuarske diktature, Beograd 1967, 43, magistarski rad odbranjen na Pravnom fakultetu u Beogradu).

Jedan je takav gonio stare Muslimane na kraljev dan u pravoslavnu crkvu i silio ih da drže svijeće. Možeš misliti, kako je to na njih djelovalo. Znaš da smo i u parlamentu brojem poslanika silno prikraćeni i da su nam nametnuti ljudi, koji u narodu nemaju nikakva oslona. Pet takvih poslanika dobilo je na vakufskim izborima na 10. o. m. po 8 glasova i ako su i novcem i prijateljima i vladinim aparatom agitirali. Naša je organizacija (JMO, A. P.) dobila preko 1 000 glasova. I Šerif (Arnautović, direktor vakufa, pristalica radikala, A. P.) je propao, njegov Halilbašić (Mustajbeg, posjednik, jedan od muslimanskih političara pod austrougarskom upravom, A. P.) dobio je jedva 70 glasova. — U Sandžaku i albanskim predjelima naše države su prilike još mnogo gore. Šaljem ti memorandum (Memorandum muslimanskih izaslanika iz Novopazarskog Sandžaka, objavljen je u *Pravdi*, 72, 11. X 1919, A. P.) što su ga Muslimani iz ovog kraja predali, pa da vidiš grozote što su ih pretrpjeli.

Razumijem potpuno tvoje oduševljenje za narodno jedinstvo, ali onakav nebratski postupak sa strane pravoslavnih, koji su sada sami na vladi, stvara najgore raspoloženje i ja — da ti iskreno rekнем — počinjem očajavati nad našom budućnosti. O kakvoj elastičnosti, liberalnosti i toleranciji kod naše braće druge vjere ili barem kod onih koji vladaju, nema ni govora. Šola (Atanasije Šola, predsjednik Zemaljske vlade, A. P.) je, koga ti smatraš liberalnim i ispravnim, vuk u janjećoj koži, posve pristran. On je kriv današnjem stanju. Pribićević i njegovo društvo oslanjaju se u bosanskim pitanjima na njega i njegove drugove. I ja se slažem s tobom da se oko načela, a ne oko osoba treba okupljati, ali načela treba da se i u poslovima uprave ukazuju, a da ne ostaju na papiru. Mogao bi ti o ovom svemu još mnogo pisati, ali držim da je ovo dosta.¹⁵

O teškom položaju Muslimana u toku 1919. godine piše i Uzeir Hadžihasanović, trgovac, jedan od kasnijih prvaka JMO u Sarajevu u jednom pismu upućenom 11. avgusta 1919. dru Mehmedu Spahi u Beograd. On navodi da se u Sarajevu i okolici napadaju Muslimani i Muslimanke, a da su vlasti »nemarne i nešto preslabe« zbog čega su Muslimani prepušteni sudbini, jer ne uživaju nikakvu zaštitu. To, prema Hadžiosmanoviću, potvrđuje i napad iz zasjede na Aliju Hadžiosmanovića, Muhameda i Atifa Grbu, od kojih je žandarmerija dva dana prije napada oduzela oružje. Od toga napada smrtno je stradao Atif Grbo.¹⁶

¹⁵ A-JAZU, Jugoslovenski odbor, 75, 22. — Jedan od vidova zapostavljanja koji je bio osjetljiv za trgovačku buržoaziju bilo je pitanje izvoznica. Dobiti izvoznice značilo je osigurati ekonomski prosperitet, jer se tim putem obezbjeđivala visoka zarada. Podjela izvoznica izazvala je razne špekulacije i nesrazmjerna bogaćenja. Prema službenim podacima u 1919. od 497 izdatih izvoznica 84 su dobili muslimanski trgovci. (*Narodno jedinstvo*, 172—206, od 1919). Jedan opet drugi podatak pokazuje da je prilikom kontrole cijena u trgovinama kažnjeno 15 trgovaca zbog pretjerivanja maksimalnih cijena, a od toga 7 Muslimana; zbog neoznačavanja cijena kažnjeno je 13, od kojih 11 Muslimana (*Narodno jedinstvo*, 204, 13. X 1919). Na kritike i primjedbe o nepravilnoj podjeli izvoznica i neopravdanom forsiranju srpskih trgovaca vladajući krugovi su objašnjavali da se tim putem želi pomoći, odnosno nadoknaditi ratna šteta srpskim trgovcima. U štampi su polovinom 1919. godine izneseni podaci o odromnom bogaćenju srpskih trgovaca među kojima i Vojislava Šole, i to putem dobivenih izvoznica, u čemu mu je pomagao rođak A. Šola, predsjednik Zemaljske vlade za BiH (*Obzor*, 160, 8. VII 1919).

¹⁶ PZS, Original pismo Uzeira Hadžihasanovića

Ne našavši traženi oslonac, pri teškoj situaciji u kojoj su bili Muslimani, zastupnici JMO u Privremenom narodnom predstavništvu (dr M. Spaho i dr H. Hrasnica) zauzeli su opozicioni stav. Inače su sarađivali sa »Narodnim klubom«. Oni su istupali sa interpelacijama i upitima povodom ubistva Muslimana (u Janji — Bijeljina, Pesočanima — Ohrid, Sarajevu i istočnoj Bosni),¹⁷ povodom nezakonitih postupaka organa vlasti prema Muslimanima (hapšenja, vrijeđanja, zapljena lista *Pravda*, rasturanje političkih skupova i napada policije, oduzimanje zemlje, nejednakog tretiranja pri dodjeljivanju pomoći i sl.)¹⁸ radi doznake privremene rente posjednicima kmetskih zemalja i njihovog oslobođenja plaćanja poreza za oduzeta kmetska zemljišta,¹⁹ te povodom nejednakog tretiranja Bosne i Hercegovine pri donošenju zakona i njihovoj primjeni.²⁰ Dr Spaho je u Privremenom narodnom predstavništvu isticao nezakonit rad Zemaljske vlade u Bosni i Hercegovini, neriješeno pitanje javne bezbjednosti, nedostatak školskog prostora u mjestima gdje žive Muslimani i nepravedno davanje izvoznica, kao vida pomoći na ime šteta pretrpljenih u ratu.²¹

Odras zauzetog opozicionog stava sastojao se i u tome da je dr Spaho, kao ministar šumarstva i rudarstva prve vlade Stojana Protića, neposredno pred početak rada Privremenog narodnog predstavništva SHS (23. februara 1919) podnio ostavku na položaj ministra. Kao razlog za to istakao je da se nije slagao sa prethodnim mjerama za pripremu agrarne reforme, pošto se njima definitivno rješava oduzimanje posjeda, a pitanje odštete odgađa na neizvjesno vrijeme.²²

Dr Halid Hrasnica je takođe pokazivao aktivnost; on je, na primjer, protestovao u PNP 20. februara 1920. zbog popunjavanja jednog upražnjenog mandata u PNP smrću Ahmeta Salihbegovića sa kandidatom Demokratske stranke drom Osmanom Mehmedbašićem, a na štetu JMO. Dr Hrasnica je zahtijevao da se mandat dra Mehmedbašića poništi i da se pozove JMO da predloži svoga zastupnika, jer su Muslimani Bosne i Hercegovine, prilikom izbora za vakufsko-mearifiska tijela potpuno poklonili povjerenje predstavnicima JMO.²³

Inače dr Spaho i dr Hrasnica, kao zastupnici JMO u PNP SHS sarađivali su, osim sa »Narodnim klubom«, i sa strankama koje su bile sa njim u savezu i prijateljskim odnosima. Takvu politiku zastupnika JMO u PNP SHS odobrio je Centralni odbor stranke. Istom prilikom je odobrena zajednička rezolucija donesena 29. oktobra 1919. godine na zagrebačkoj skupštini »Hrvatske zajednice«, kojoj su prisustvovali i delegati JMO.²⁴

¹⁷ SB-PNP, 1, 2, 633, 642 i 639; *Pravda*, 98, 9. XII 1919. i 102, 7. X 1920.

¹⁸ *Pravda*, 88, 89, 96 iz 1919. i 62, 66, 72, 88 i 102 iz 1920.

¹⁹ SB-PNP, 1, 2, 497 i 642.

²⁰ *Pravda*, 96 i 100 iz 1919. i 31, 20. III 1926.

²¹ SBPNP, 11, 517 i 642; SBPNP, 1, 771; *Pravda* 44, 14. VI 1919. i 45, 17. VI 1919.

²² *Pravda*, 13, 25. III 1919.

²³ PZH, Protest dra Hrasnice otkucan pisaćom mašinom na dvije stranice.

²⁴ Prema jednom konceptu, na zagrebačkoj skupštini »Hrvatske zajednice« 29. oktobra 1919. predviđena je rezolucija koja glasi:

»Hrvatske stranke, okupljene na skupštini Hrvatske zajednice očituju svoju saglasnost sa zahtjevima "Jugoslavenske muslimanske organizacije".

1. da se budućim državnim ustavom zagaranjuje potpuna neograničena ravnopravnost Islama sa kršćanstvom i drugim pozitivnim religijama,

Prije toga, Centralni odbor JMO svojim zaključkom od 26. aprila 1919. godine saglasio se sa radom svojih predstavnika u PNP SHS koji su pristupili Narodnom klubu, naglasivši da taj njihov postupak nije ograničio stranku u njenoj političkoj aktivnosti.²⁵

2. JMO u izborima za Konstituantu 28. novembra 1920. i uticaj opštih prilika na opredjeljivanje muslimanskih birača

Tretman bosanskohercegovačkih Muslimana kao građana drugog reda nije se bitnije mijenjao ni u vrijeme izbora za Konstituantu. Situaciju su i dalje karakterizirale pravna nesigurnost i brojne nezakonitosti prema Muslimanima. Pošto je ta činjenica bila od značajne važnosti za političko organizovanje, kao i za učvršćivanje muslimanske političke stranke, njeno jedinstvo i uspješnu djelatnost, posvetićemo izvjesnu pažnju pitanju položaja Muslimana do izbora za Konstituantu. U svakom slučaju, svi tadašnji politički događaji reflektovali su se na ovaj ili onaj način i na opšti položaj Muslimana.

Da se nije poboljšao položaj Muslimana ni u 1920. godini, pokazuje održani protestni sastanak oko 2000 Muslimana u Sarajevu (30. januara 1920. povodom ubijanja i pljačkanja muslimanskog stanovništva u bilećkom srezu).²⁶ Sastanak je organizovao JMO. Tom prilikom — prema izvještaju policijskog tajnika dra Kelera — iznosili su se podaci o stradanjima Muslimana ne samo u Bileći nego i drugim srezovima (Foča, Sarajevo, Rogatica) i da se vlasti zbog toga izvinjavaju kako prilike nisu konsolidovane i da nemaju potpuno vlast u rukama. Pored izlaganja člana Centralnog odbora JMO Sakiba Korkuta na ovom sastanku je Alija Kapidžić, imam (sveštenik) iz Bileća, govorio o slozi Muslimana sa Srbima u Bileći prije i za vrijeme rata kada su Muslimani pomagali Srbima, kao i prilikom »prevrata« kada su se Srbi u gradu Bileći pokazali »kao prava braća, jer su svugdje očuvali muslimanski imetak i ličnu bezbjednost, ali na selu su Muslimani pretrpjeli štetu od preko milion i po Kruna«. Rezolucija usvojena na ovom protestnom zboru upućena je ministru unutrašnjih djela u Beograd i glasi:

2. da se osiguraju njihove veze sa Hilafetom isto onako kako ih imaju katolici sa sv. stolicom,

3. da u vjerskim i vakufsko-mearifskim poslovima imadnu potpunu i jedinstvenu autonomiju,

4. da se zadrži ustanova šerijatskih sudova i protegne i na krajeve u Sandžaku i Makedoniji, te da se nadležnost tih sudova uredi prema načelima istaknutim u programu JMO«. (PZH, koncept u rukopisu). Upor. *Pravda*, 85, 11. XI 1919.

²⁵ *Pravda*, 27, 2. V 1919. Upor. *Iršad*, 9, 22. VII 1922.

²⁶ O stradanjima muslimanskih seljaka u bilećkom srezu, naročito krajem 1919. i početkom 1920. godine obaviještena je javnost putem organa JMO *Pravda* (brojevi: 70, 73, 74 i 76 od 1919. i brojevi: 108, 112 i 113 od 1920). U vezi s tim Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu je izvijestila Ministarstvo unutrašnjih djela u Beogradu da su navodi u *Pravdi* tačni i da su preduzete sankcije protiv nekih napadača, te da će u predmetu bilećkih događaja dr Spaho i dr Hrasnica (članovi Centralnog odbora JMO i Privremenog narodnog predstavništva SHS) održati protestnu skupštinu, za koju nije bilo razloga da se zabrani »a mislim da to ne bi bilo ni oportuno. Određen je osobito vješt redarstveni izaslanik«. (ABiH, ZV, Pr. 713/20).

»Muslimani grada Sarajeva okupljeni na javnom zboru 30. januara 1920. saslušavši tužne vijesti o strašnim događajima u bilećkom kotaru, koji se sve od prevrata neprestano ponavljaju i čine nemogućim život i opstanak Muslimanima u bilećkom kotaru, smatraju, da su ovi događaji izraz sadašnjeg nesnosnog protumuslimanskog sistema u našoj državi. Čvrsto osvjedočeni, da je za sva ubijanja, pljačkanja i vrijeđanja najsvetijih muslimanskih osjećaja krivo dosadašnje nehajno i pasivno držanje kako centralne vlade u Beogradu, tako i pokrajinske vlade u Sarajevu, koje uza sve to, što im na raspolaganju stoje sva sredstva državne vlasti, nijesu htjeli učiniti kraj ovim zločinima. Dok u jednu ruku sadašnja vlada nastoji svim mogućim sredstvima, da na račun muslimana pomogne i nagradi pravoslavne seljake, dotle u drugu ruku neće da poduzme ni u bilećkom a ni u drugim kotarevima uspješne mjere, da se spriječi potpuno ekonomsko uništenje ne samo građana već i težaka Muslimana. Iz toga se najbolje vidi, da je sistem sadašnje uprave u državi uperen protiv Muslimana bez razlike njihovog zanimanja. Protestujući najodlučnije protiv ovakvog držanja vlade, Muslimani grada Sarajeva dijele sa svojom braćom u Bileći i drugim mjestima svu tugu i žalost, koja ih pritiskuje i zahtijevaju, da centralna vlada u Beogradu učini već jednom kraj ovom u svakoj pravnoj državi nemogućem stanju, te da i Muslimanima dadne onu zaštitu života i imetka, koju uživaju ostali državljani.«²⁷

Prema reagovanju štampe rezolucija je naišla na široku podršku bosanskohercegovačkih Muslimana. Mjesni odbori JMO u Tešnju, Brčkom, Gračanici, Vlasenici, Stocu, Ljubinju, Banjoj Luci, Srebrenici, Mostaru, Donjem Vakufu, Bosanskoj Krupi, Konjicu, Kupresu, Kulen-Vakufu i drugim mjestima poslali su telegrame centralnom odboru JMO u kojima izražavaju svoju saglasnost sa protestnom skupštinom Muslimana u Sarajevu povodom bilećkih događaja i donesenom rezolucijom.²⁸ Povodom ove protestne rezolucije ministar Pribićević je, kao i u drugim prilikama, depešom zahtijevao »da se zakonski propisi, uredbe i pravila primjenjuju podjednako na sve građane bez obzira na vjersku podvojenost.«²⁹

²⁷ ABiH, ZV, Pr. 894/1920). — Tekst rezolucije objavljen je u *Pravdi* (10 (115), 31. I 1920). — Položaj Muslimana neposredno poslije ujedinjenja bio je stvarno težak. To su priznale i tadašnje odgovorne političke ličnosti. Ali, to se, ipak, ne može tumačiti kao posljedica »nesnosnog protimuslimanskog sistema« ili »da je sistem uprave u državi uperen protiv Muslimana«, kako je to činilo vodstvo JMO. Težak položaj Muslimana prouzrokovao je, prvenstveno, opštim haosom u zemlji, koji je u Bosni i Hercegovini bio naglašeniji usljed odugovlačenja rješenja agrarnog problema, kao i usljed neefikasnosti organa vlasti u zaštiti muslimanskog stanovništva.

²⁸ *Pravda*, 120, 12. II 1920; 121, 14. II 1920; 123, 19. II 1920; 125, 24. II 1919; 128, 2. III 1920.

²⁹ ABiH, ZV, Pr. 1435/1920. Vjerovatno pod utiskom stalnih primjedbi na neravnopravan i težak položaj Muslimana Upravno odjeljenje Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu uputilo je 21. januara 1920. »poslovni izvještaj o stanju javne bezbjednosti od prevrata«. U izvještaju se za stanje pokušava pravdati da je nastalo kao posljedica dugotrajno teškog i neriješenog agrarnog pitanja. Navodi se da je do izgredda došlo u Posavini, što se ispoljilo »u pljačkanju aginskih hambara, rušenju čardaka, toga simbola kmetovske neslobode ili u samovoljnoj sječi beglučkih šuma«. Zatim se konstatuje da je »prigodom prevrata narušena javna bezbjednost u nešto znatnijem obimu još samo mjestimice u istočnom i jugoistočnom dijelu Bosne i Hercegovine, kao posljedica »reakcije i želje za osvetom koja je mjestimice prouzročila sukobe između pravoslavnih i muslimana, koji su po gdjgdje

Međutim, pored svih novih obećanja da će se pružiti potrebna zaštita Muslimanima, ipak se stanje nije popravilo. To jasno ilustruje Pero Slijepčević u jednom svome napisu.³⁰ Slijepčević navodi da su mnogi Muslimani izloženi stradanju, posebno u pograničnim krajevima, odakle su mnogi evakuisani i pljačkani za vrijeme rata, dok se mnogi pljačkaju i danas. Smatra da Muslimani, koji rješavanjem agrarnog pitanja ostanu bez zemlje, treba da u svom ličnom interesu, »cijelu stvar shvate s pomirljive i razborite strane«. Dalje Slijepčević piše: »Ako se negdje i oteraju muslimanski volovi, ne treba u tome gledati stvar nacionalne osвете, nego posljedicu opšteg nereda, a nada sve posljedicu gladi. (...) A sve i da se radi o nacionalnoj osveti (kao što odista ne radi, nego o čisto ekonomskoj anarhiji), bilo bi u interesu Muslimana da to pred svetom predstave u blažoj boji, pošto je za njih kao za malobrojne, jedini dobar izlaz u pomirljivosti i razboritoj prisebnosti«.

Napadi, pljačke i ubistva bosanskohercegovačkih Muslimana u 1920. — prema službenim izvještajima organa vlasti — izvršeni su u Sanskom Mostu, ponovno u Bileći, Alipašinom Mostu kod Sarajeva, u Repovcima, srez Konjic, u selu Misoći, srez Visoko,³¹ u Brezovupolju, srez Brčko,³² u Zenici,³³ u Djeli, srez Prijedor, gdje su poslije psovanja i izazivanja muslimana od pravoslavnih u tučnjavi ubijena dvojica Muslimana,³⁴ u selu Pođani, srez Bileća (2. jula 1920. odmetnička grupa Biberdžić zaklala je noževima četvoricu muslimanskih težaka, a jednog iz puške teško ranili)³⁵ i Šadićima, srez Foča (ubijen je jedan Musliman, a jedan orobljen). Povodom događaja u Šadićima Sresko načelstvo u Foči izvještava da se takvi ispadi u posljednje vrijeme češće javljaju i da je zbog toga »naročita panika zavládala među muslimanskim svijetom, koji je do sada isključivo bio izložen razbojničkim napadima. Nije ni čudo da se sve to izrabljuje u političke svrhe i u raspirivanju vjerske mržnje, kad se uoči, da je od novembra one godine (1918. A. P.) pa do danas među pograničnim pučanstvom poginulo od razbojničkih ruku šest viđenih Muslimana«.³⁶

bili i opljačkani. To se osobito desilo uzduž crnogorske granice, a naročito u gatačkom srezu, gdje su upale i crnogorske komite i znatno opljačkali muslimanski elemenat osobito po selima«. Odugovlačenje zakonskog rješenja agrarnog pitanja izazvalo je neraspoloženje kmetova, naročito u banjalučkom okrugu, koje se »ispoljavalo u napadajima i samovoljnoj razdiobi beglučkih posjeda, neovlaštenom sjećom begovskih šuma, a pogdjegdje i rušenjem nenastanjenih aginskih zgrada«.

Ocjenjujući tadašnje prilike u gatačkom srezu, istoričar poslijeratnog perioda (ANUBiH, OŠ, 39).

Savo Skoko je, između ostalog, napisao: »U vrijeme bezvlašća 1918. godine zbog »starih računa« iz vremena vladavine Austro-Ugarske, bio je ne mali broj slučajeva pljačke i ubijanja nedužnog muslimanskog stanovništva iz Gacka i okoline, a u periodu od 1918—1924. godine na ovom terenu kretala se komitska banda Maja Vujovića i za to vrijeme iz zasjede ubila 8 nevinih Muslimana Borča i sela Bahori kod Gacka (Savo Skoko, Ustaničke borbe i zločini ustaša u gatačkom kraju, u knjizi: »Hercegovina u NOB«, Beograd 1961, 96).

³⁰ Pero Slijepčević, Refleksije o politici Muslimana, *Budućnost*, organ naprednih nacionalista za rad među Muslimanima (književno-nacionalni i kulturni časopis), Sarajevo, II/1920, 1, 25. I 1920, 1—2.

³¹ ABiH, ZV, Pr. 4736/1920.

³² ABiH, ZV, Pr. 3478/1920.

³³ ABiH, ZV, Pr. 4769/1920.

³⁴ ABiH, ZV, Pr. 12.921/1920.

³⁵ ABiH, ZV, Pr. 6553/1920.

³⁶ ABiH, ZV, Pr. 10, 131/1920; *Pravda*, 174, 6. VII 1920.

Pored svega, onemogućavana je politička aktivnost JMO. Tako, na primjer, u martu 1920. u Foči je grupa od oko 40 Srba, među kojima 15 dobrovoljaca, odmah po otvaranju skupštine JMO počela da izaziva rijeke učesnike, između ostalog, i povcima »Idite u Aziju«. Kotarski upravitelj Luković, koji je prisustvovao skupštini, raspustio je skupštinu bojeći se nereda. U izvještaju o tome napominje »da su se tom prigodom Muslimani uza sve izazovke vrlo mirno držali«. Poslije raspuštanja skupštine JMO zastupnik komandanta mjesta u Foči, podnarednik Mihajlo Stefanović, nezakonito je uhapsio dvojicu Muslimana. Kotarski upravitelj je upozorio podnarednika na prekoračenje službene dužnosti i u vezi s tim izvijestio Zemaljsku vladu za Bosnu i Hercegovinu da je pored hapšenja jedan Musliman »nakon uhapšenja bio išiban od podnarednika, te je za vrijeme bijenja tako pomagao, da ga se je i vani čulo; to je naravno izazvalo veliko ogorčenje među ovdašnjim Muslimanima«. ³⁷

Jugoslavenska muslimanska organizacija, kao građanska politička stranka ogromne većine bosanskohercegovačkih Muslimana, dosta često je od vladajućih buržoaskih krugova nazivana antidržavnom, anacionalnom i sličnim izrazima. Čak se dešavalo da se takvi izrazi upotrebljavaju ne samo za JMO nego uopšte za Muslimane, pa im se u svakodnevnom životu, dobacivalo: »Idite u Aziju.« ³⁸

U nizu istupa protiv Muslimana bio je i onaj kada se u proljeće 1920. iznosilo u javnosti da su Muslimani izvršili napad na generala Terzića i njegovu pratnju na putu iz Crne Gore u Hercegovinu pa je zbog toga žandarmerijski komandant u Nevesinju Stojisavljević pohapsio oko 60 Muslimana. Sprovedena je obimna istraga. Tim povodom *Pravda* je objavila kako potpukovnik Ranković apsolutno ne sumnja u Muslimane, dok je šef javne sigurnosti Kraljevine SHS dr Žika Lazić iz Beograda pri istrazi u Mostaru izjavio da je potpuno uvjeren u nevinost Muslimana. ³⁹ Nakon izvjesnog vremena uhvaćeni su odmetnici Šiljegović i Račić, stvarni izvršioци napada na generala. Povodom hvatanja ovih odmetnika i puštanja na slobodu nevino uhapšenih Muslimana delegacija najuglednijih Muslimana iz Hercegovine posjetila je 30. jula 1920. okružnog načelnika u Mostaru Nikolu Vulovića. Prema izvještaju Vulovića Predsjedništvu Zemaljske vlade u Sarajevu i Ministarstvu unutrašnjih djela u Beogradu, delegacija je u ime hercegovačkih Muslimana izrazila zadovoljstvo što su mjere za hvatanje odmetnika urodile plodom i naročito istakla svoje najveće zadovoljstvo što je ovom istragom — kako navodi

³⁷ ABiH, ZV, Pr. 3896/1920. — O političkoj situaciji u avgustu 1920. Kotarski ured Višegrad izvijestio je okružno načelstvo u Sarajevu, pored ostalog da se među pravoslavnim žiteljstvom pojavila mržnja protiv Muslimana, koja se ispoljava prigodom skupština i zborova. Na crkvenom zboru u Dobrunu 29. avgusta 1920. pravoslavni su napali na jednog žandarma Muslimana sa riječima: »Šta će nam Turčin zapovijedati, uđrite ga, te su ga na zemlju oborili i htjeli razoružati, u čemu ih je druga žandarm. patrola spriječila«. ABiH, ZV, Pr. 8801/1920).

³⁸ ABiH, ZV, Pr. 10.041/1920. — Parolu »Turci u Aziju« lansirali su šovinistički elementi još prije prvog svjetskog rata. Razumije se da Muslimani nisu imali ništa s Azijom, osim što su otuda došli Turci čijim su posredstvom primili islam. I hrišćanstvo je uostalom iz Azije. Parola je bila širena i u mase. Pored čestih napisa u štampi u kojima se operisalo sa parolom: »Selite u Aziju«, to se isto upućivalo i poslanicima JMO u Privremenom narodnom predstavništvu SHS, a kasnije i u Narodnoj skupštini Kraljevine SHS.

³⁹ *Pravda*, 44/149, 24. IV 1920.

Vulović — »očigledno za njih utvrđeno (što je u ostalom za mene bilo jasno još prije 15 i više dana), da razbojništvo nad generalom Terzićem nisu izvršili (ni organizovali Muslimani), kao što je to bilo izneseno u našoj javnosti i zbog čega su se oni osjećali poniženi i potisnuti na položaj građana drugog reda u svojoj zemlji«. Delegacija je prema Vuloviću naglasila »svoju bezgraničnu lojalnost prema našem kraljevstvu, ne zahtijevajući od vlasti ništa više nego da budu tretirani podjednako kao i građani drugih vjeroispovijesti«. Vulović dalje navodi da je »većina članova delegacije u Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji i da stoji iza lista *Pravde*, poznatog sa svojih napadaja na naše državno činovništvo, zbog nejednakog postupanja prema muslimanskom elementu«. I pored toga Vulović je mišljenja da bi o posjeti ove delegacije kod njega trebalo bar u najkraćem potezu objaviti u poluslužbenom *Narodnom jedinstvu*, jer je hvatanje pomenutih odmetnika za Muslimane »od velike odista važnosti«. »Ovu priliku« — veli dalje — »ne bi trebalo propustiti, nego bi je trebalo iskoristiti, da se i javna glasila muslimanskog elementa izjasne o ovoj stvari, pošto će to nesumnjivo ispasti u korist našeg činovništva uopšte«. ⁴⁰

Pravda je u 1920. redovito izvještavala o nasiljima prema Muslimanima. Tako je, na primjer, objavila vijest o kažnjavanju muslimanskih trgovaca i zanatlija u Dubici (*Pravda*, br. 118); o ubistvu jednog Muslimana u Novom Dubu — Nevesinje (120); o pljačkanju šume i ranjavanju dvojice Muslimana u Suhopolju — Bijeljina (125); o žandarmerijskim nasiljima u Velikoj Kladuši (136); o pljački i teškom ranjavanju četvorice Muslimana u Bišini — Nevesinje (28. marta 1920. dva mjeseca poslije protestne skupštine Muslimana u Sarajevu povodom bilećkih događaja) i zahtjevu mjesnog odbora JMO da se povodom ovog ponovnog slučaja traži energična zaštita od vlade u Sarajevu i centralne vlade u Beogradu (141); o napadu naoružanih seljaka iz Glinice pod vodstvom sveštenika na Muslimane u Pečkoj — Cazin, kojom prilikom je jedan Musliman ubijen a više ranjeno, a vlasti pored prethodnog upozorenja to nisu spriječile (144); ⁴¹ o ubistvu dvojice Muslimana u Vakufu — Foča (145); o ubistvu jednog muslimanskog seljaka u Kruševljanima — Nevesinje (148); o ubistvu jednog Muslimana u Zvorniku (150); o pljačkanjima begovskih zgrada u Brčkom (156 i 160); o maltretiranju muslimanskih trgovaca u Duvnu (161); o neravnopravnoj podjeli dozvola za trafike na štetu Muslimana (173); o napadu na muslimansku djecu iz sela Viduše — Zenica (174); o oduzimanju duhanskih dozvola Muslimanima u Kladnju (174); o ubistvu jednog Muslimana u Bijeljini (184); o ubistvu jednog Muslimana u sudnici u Duvnu (194); o nesrazmjernom pozivu Muslimana na vojnu vježbu pred izbore (216); o pljački i klanju dvojice muslimanskih seljaka u Ora-

⁴⁰ ABiH, ZV, Pr. 7428/1920.

⁴¹ Upor. Hrvatska sloga, glasilo Hrvatske težačke stranke u BiH, 74, 8. IV 1920. — O teškom položaju Muslimana u Bosni i Hercegovini pisali su i drugi listovi. Na primjer, mitrovački list *Srbija* (48, 30. IV 1920), organ Hrvatske zajednice i Hrvatske federalističke seljačke stranke u Zagrebu *Hrvat* (od 8. i 28. maja 1920), zatim organ Medakovićeve grupe demokratskih disidenata *Narodno djelo*. Nezvanični organ Hrvatske zajednice u Zagrebu *Obzor* (98, 11. IV 1922) je pisao: »Nakon prevrata Muslimani su proživjeli jedno strahovito doba osvete, koja se vršila sa strane Srba pravom i nepravom, a gotovo uvijek mimo pozitivnih zakona, uz potpuni pasivitet vlasti. Ta je osvetnička kampanja bila uperena protiv Muslimana bez obzira da li su oni Hrvati ili Srbi, da li su spahije ili hamali«.

hovcu — Trebinje; o napadu i pljački Muslimana u Gacku (230); kao i nizu drugih napada.⁴²

Sva ova stradanja Muslimana objektivno su dobro došla muslimanskim građanskim političarima za propagandističke svrhe. To se vidno osjeća i u nekim brojevima *Pravde*. U jednom, na primjer, napisu o teškom položaju bosanskohercegovačkih Muslimana se navodi da »prestolonasljednikove lijepe riječi najdrskije gaze i ruše neljudi i zvijerovi u ljudskoj spodobu tamo na granici Crne Gore u tužnoj Bileći, gdje brat brata divljački kolje i pali; njegovo humano osjećanje kaljaju barbarski napadaji podivljalog nebrata u okolini Sarajeva, Zenice, Brčkog, Cazina itd., a da ih ruka pravde energičnije ne zgrabi i pouči, da se carska ne poriče, već da pravda i sloboda moraju biti podjednake, Musliman orač na njivi nije siguran za rođenu glavu, a kamo li imanje (Bileća, Pečka); Musliman, trgovac i obrtnik nije siguran u svojoj kući i na svom dobru, već ga barbari napadaju (Sarajevo); Musliman građanin i vojnik nisu ravnopravni u pravima i dužnostima građana druge vjere, već se uvijek hotimice bagatelišu i ponizuju.«⁴³

U istom smislu je bila i izjava dra Mehmeda Spahe na sjednici Privremenog narodnog predstavništva 28. septembra 1920. koji je govoreći, pored ostalog, o pljačkanjima i ubijanjima Muslimana u raznim krajevima zemlje, naveo da je pored nanesene imovinske štete ubijeno blizu 2 000 Muslimana.⁴⁴

Svemu ovome treba dodati i druge vidove faktičke neravnopravnosti Muslimana, koja se očitovala, npr. u nesrazmjernim dodjelama stipendija, izvoznica i dozvola za vođenje neke privredne djelatnosti. Nisu bili rijetki slučajevi bezrazložnog oduzimanja od Muslimana dozvola za vođenje trafike, gostionice, ili neke druge radnje, dok su masovno oduzimane dozvole za držanje oružja. Nesrazmjerno je malo dodjeljivana pomoć inače brojnoj muslimanskoj sirotinji. Sve to, uz razne druge vrste neravnopravnog tretmana Muslimana, jako je psihološki djelovalo na Muslimane, kod kojih se stvorilo i učvršćivalo nepovjerenje, prvenstveno prema organima vlasti. To je, s druge strane, djelovalo na zbijanje i učvršćenje njihovih redova, prvenstveno oko JMO, čije je vodstvo uspjelo da muslimanskim masama nametne svoj uticaj i idejno-političku hegemoniju.

U takvoj situaciji JMO je intenzivno sprovodila razne oblike političkog rada. Naročiti vid aktivnosti predstavljali su usmeni kontakti funkcionera stranke sa uticajnim ličnostima u svim mjestima Bosne i Hercegovine i njihovo prisustvo gotovo svim sastancima mjesnih i kotarskih organizacija. Najistaknutije ličnosti u JMO potpuno su se bili posvetili politici. Oni su neprekidno obilazili mjesne i kotarske organizacije (u oktobru 1920. bilo je 59 mjesnih odbora JMO) i prisustvovali većini sastanaka na kojima su se birali delegati za Glavnu skupštinu stranke, zakazanu za 23. oktobar 1920. Na svim skupovima — prema izvještajima državnih organa — funkcioneri JMO su posebno isticali razloge postojanja posebne muslimanske političke

⁴² O nekim izrazitijim slučajevima napada na Muslimane pisala je i srpska i hrvatska štampa. Bilo je slučajeva da su državni organi dolazili u situaciju da su morali potvrđivati tačnost navoda u glasilu JMO.

⁴³ *Pravda*, 175, 10. VII 1920.

⁴⁴ SBPNP, 128, redovni sastanak, 29. IX 1920, 515; *Pravda*, 206, 5. X 1920. izjava dra Spahe da je u Jugoslaviji ubijeno blizu 2 000 Muslimana i ako nije demantovano od vladajućih krugova, s obzirom na broj, zvuči propagandistički.

stranke i navodili da Muslimane jedino može spasiti njihova sloga i jedinstvenost, zbog čega na izborima svi treba da glasaju za JMO. U listu *Pravda* svakodnevno su se Muslimani pozivali na okupljanje u političku stranku (JMO) i da, radi većeg uspjeha u zaštiti građanskih prava, ostvare što veću jedinstvenost bez obzira na različite lične interese. Za takvu političku agitaciju vodstvu Jugoslavenske muslimanske organizacije odlično su poslužili kao neoborivi dokazi razne nepravilnosti i propusti prema Muslimanima na svim sektorima javnog života i društvene djelatnosti. Zato nema broja *Pravde* iz 1920. u kojem se ne iznose konkretni podaci o neravnopravnom položaju Muslimana. Na većini sastanaka i konferencija JMO donesene su rezolucije u kojima se zahtijeva lična bezbjednost, da se »pljačkaši, ubojice i palikuće« Muslimana pozovu na odgovornost, tražilo se da se sa Muslimanima ne postupa kao građanima drugog reda i da budu jednaki pri podjeli koncesija i činovničkih mjesta u državnoj upravi. Uz to se spominjalo i »pravedno« rješenje agrarnog pitanja. U tom smislu su doneseni zaključci Centralnog odbora JMO (u aprilu 1920), a kasnije i Glavne skupštine, održane 23. oktobra 1920.⁴⁵

Srpska i hrvatska buržoazija, takođe, nije ostajala skrštenih ruku. Cilj im je bio da ostvare svoj uticaj u Bosni i Hercegovini pa je u prvi plan dolazilo pridobijanje Muslimana. Za njih je postojao »problem« Bosne i Hercegovine samo kao pitanje čija je Bosna, da li srpska ili hrvatska. Vladajuća demokratsko-radikalna koalicija činila je sve da oslabi uticaj JMO među Muslimanima. Na političkim skupovima i u radikalnoj štampi napadana je JMO da je osnovana na konfesionalnoj osnovi, da njome rukovode antidržavni elementi, da onemogućavaju konsolidaciju države itd. Pored toga, pomagani su pojedinci i grupe za stvaranje novih političkih grupa i partija među Muslimanima.⁴⁶

Tako je u martu 1920. pod rukovodstvom Šefkije Gluhića i Šukrije Kurtovića (Muslimani — nacionalno opredijeljeni kao Srbi, demokrate) osnovana *Muslimanska težačka stranka*, koja je imala aspiracije da okupi muslimanske seljake. Ova stranka je — u pitanju agrara proklamovala princip da zemlja pripada onima koji je obrađuju i da muslimanski zemljoradnici treba da budu ravnopravni sa pravoslavnim i katoličkim. Odšteta feudalcima za oduzetu zemlju treba da bude progresivna, i to tako da maloposjednici dobiju puni ekvivalent na račun veleposjednika. Beglučari koji su u zadnjih 10 godina obrađivali zemlju postaju zemljišni vlasnici. Zemlja treba da se ostavi vlasnicima ukoliko su je sami obrađivali ili žele obrađivati.⁴⁷

Na izborima 1920. godine u tuzlanskom i mostarskom okrugu ova stranka je dobila 602, odnosno 520 glasova ili svega 1.122 glasa,⁴⁸ bez mandata, te se odmah poslije izbora raspala. Prestao je da izlazi i njihov list *Glas težaka*.

⁴⁵ *Pravda*, 115, 31. I 1920; 145, 15. IV 1920; 164, 5. VI 1920; 170, 24. VI 1920; 214, 23. X 1920; 216, 28. X 1920.

⁴⁶ *Tribuna*, Beograd, 2164, 1. X 1920; *Srpska riječ*, 241, 29. XI 1920 — Vid. V. Masleša, *Mlada Bosna*, 187; Tomislav Kraljačić, *Narodna radikalna stranka u Bosni i Hercegovini na izborima za Ustavotvornu skupštinu*, Prilozi, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, V/1969, 5, 200 i 212—4.

⁴⁷ *Glas težaka*, organ Muslimanske težačke stranke, Sarajevo, 1—29 iz 1920. Počeo je izlaziti 3. marta 1920. a prestao 1. XII 1920. Urednik je bio dr Bećir Novo, a saurednik Šukrija Kurtović.

⁴⁸ Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS, izvršenih 28. XI 1920, Beograd 1921, bez paginacije.

Muslimani radikali okupljeni oko lista *Domovina* pod vodstvom Šerifa Arnautovića takođe su se suprotstavili Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji. U pitanju agrara stajali su na pozicijama radikala. Brojčano su, takođe, bili vrlo neznatni.

Pod nazivom »Muslimanska nezavisna lista« istupili su samostalno na izborima za Konstituantu. Pored sve pomoći radikala dobili su 449 glasova, bez mandata.⁴⁹ Njihov list *Domovina* prestao je da izlazi u avgustu 1922.

Muslimani radikali i Muslimani demokrate (Muslimanska težačka stranka) nisu dobili povjerenje muslimanskih birača najviše zbog toga što su javno agitovali kao eksponenti radikala odnosno demokrata i njihove politike u Bosni i Hercegovini, od koje su, kao što je prikazano, Muslimani imali velike štete.

Muslimanska narodna stranka osnovana je u martu 1920. Bez rezerve je zastupala interese begova — bivših feudalaca. Glavni ideolog stranke bio je dr Safvet-beg Bašagić. U svom programu stranka je zastupala stav da kmetu treba dati zemlju koliko mu je nužno za egzistenciju, ali prvenstveno državnog zemljišta, a tek poslije kmetske zemlje, i to uz »primjernu i valuti dostojnu odštetu« koju treba sam seljak da plati. »Stranka je odlučan protivnik načela, da je zemlja božija i onoga ko je obrađuje; neka zemlju posjeduje i onaj ko je ne obrađuje, isto tako kao što posjeduje i fabrikant svoj kapital«. Stranka »ne priznaje« nikakve donesene propise, niti one koji će biti doneseni, a tiču se slobodnih posjeda (begluka).⁵⁰ Ova stranka je, što se tiče agrarnog pitanja, bila potpuno na reakcionarnim pozicijama. U stvari, bila je izrazito klasna politička organizacija bivših feudalaca-begova, i to veleposjednika, premda je naglašavala da joj je glavni zadatak »kulturan rad među Muslimanima«.

Na skupštinskim izborima 1920. dobila je 306 glasova, bez mandata.⁵¹ Odmah poslije izbora ona se raspala.

Prema broju dobivenih glasova Muslimanska narodna stranka nije okupila čak ni begove — maloposjednike. Razloge za to treba tražiti prvenstveno u tome što su njeno vodstvo sačinjavali begovi — veleposjednici, nezadovoljni politikom JMO u zastupanju njihovih klasnih interesa u rješavanju agrarnog pitanja. Zatim treba pomenuti činjenicu da je Muslimanska narodna stranka formirana neposredno pred izbore za Konstituantu i bez šireg političkog programa. To je bilo u vrijeme kada je JMO bila već organizaciono učvršćena i kada se afirmisala kao politički zastupnik muslimanskih interesa.

Nezavisno od navedenih muslimanskih političkih stranaka koje su istupile se kandidatskim listama na izborima za Konstituantu bilo je u nekim mjestima Bosne i Hercegovine političke aktivnosti pojedinaca ili grupa koje su djelovale protiv JMO. Jedna takva grupa se predstavljala kao »nacionalni Muslimani«. Djelovala je polovinom 1920. u Čapljini. Sačinjavali su je Hamid Fazlagić, trgovac; Huso Metiljević, učitelj; Alija Bečević, obučar i Muhamed

⁴⁹ Statistički pregled izbora narodnih poslanika Ustavotvorne skupštine, bez paginacije.

⁵⁰ *Obrana*, Glasilo Muslimanske narodne stranke, Sarajevo, 1, 26. III 1920.

⁵¹ Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu, bez paginacije.

A. Fazlagić, posjednik. Oni su u predizbornoj aktivnosti (6. jula 1920) u proglasu »Braćo Muslimani« suprotno vodstvu JMO navodili da islam nije u opasnosti i da agrarno pitanje nije životno pitanje svih Muslimana. Iznijeli su kao argumenat da je od 670 000 Muslimana samo 35 719 posjednika sa kmetovima, dok je 30 720 oslobođenih kmetova ili polukmetova Muslimana, a 334.811 slobodnih muslimanskih seljaka kojih se ne tiče agrarna reforma. Na kraju Muslimanima savjetuju da im kao dobrim državljanima nije mjesto u JMO jer je njen rad »Ispunjen stvaranjem vjerskog neraspoloženja prema ostalim dijelovima našega naroda i nepovjerenja prema našoj državi«. ⁵²

Drugi jedan proglas, i to iz kruga feudalaca, bio je intoniran u korist JMO. Posjednici iz Hercegovine 1. oktobra 1920. uputili su apel prvenstveno muslimanskim posjednicima, trgovcima i zanatlijama za pretplatu i pomoć u pokretanju lista *Samoodređenje* u kome bi se tretiralo pitanje agrarne reforme. Zadatak bi lista bio da traži »potpuno i neograničeno pravo narodnog samoodređenja kod unutrašnjeg uređenja države« i da upoznavajući međunarodnu javnost dokaže da su shodno Senžermenskom ugovoru nezakoniti propisi doneseni u vezi sa agrarnim pitanjem. U apelu se zatim navodi da je cilj lista da pomogne JMO u izborima. Posjednici traže da im se u okviru JMO obezbijede dva mandata. Iza ove akcije stajao je Mehmed ef. Spahić, koji nije uživao bilo kakvu podršku ni među feudalcima. ⁵³

U dosta oštroj političkoj borbi pred izbore 1920. godine vodstvo JMO je uložilo maksimalne napore da postigne što bolji uspjeh, svjesno da je to prilika za afirmaciju i mogućnost za ostvarenje vlastitih klasnih interesa. Zato nisu bili rijetki slučajevi kada su se u agitaciji služili i parolama koje su prelazile u demagogiju. S druge, opet, strane u to vrijeme ostale političke snage nisu svoje programe i agitaciju prilagođavale potrebama i političkom raspoloženju bosanskohercegovačkih Muslimana. Njihovi programi i predizborni proglasi s obzirom na nacionalno-regionalno obilježje (srpskih i hrvatskih građanskih stranaka) ili isključivo klasnu orijentaciju (KPJ), nisu predviđali, pa ni spominjali bosanskohercegovačke Muslimane i njihov stvarno težak položaj. I zbog toga je JMO, kao građanska stranka, uspijevala stalno okupljati gotovo sve muslimanske birače bez obzira na njihovo socijalno porijeklo i klasnu pripadnost.

Time se, uglavnom može objasniti veliki uspjeh JMO na izborima 28. novembra 1920. kada je postigla 110 895 glasova i 24 mandata. ⁵⁴ To je predstavljalo 38% svih mandata u Bosni i Hercegovini, dakle veći procenat od

⁵² PZH, original štampani proglas. — Interesantan je podatak o oslobođenim kmetovima i polukmetovima Muslimanima, jer se u dosadašnjoj literaturi o agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini poslije 1918. takav podatak nije mogao naći.

⁵³ PZH, Original — štampani proglas. — Nema podataka da je list *Samoodređenje* pokrenut, pa je pomenuti apel ostao samo kao jedan od mnogobrojnih izbornih agitacionih akcija.

⁵⁴ U Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS kao poslanici JMO su izabrani: Ahmed Kovačević, trgovac, Ahmed Šerić, novinar, Derviš Omerović, sudija, dr Mehmed Spaho, tajnik trgovačko-obrtničke komore, dr Hamdija Karamehmedović, ljekar, Mujo Šehović, seljak, Osman Vilović, gradski načelnik, Sakib Korkut, novinar, Velija Sadović, profesor, Seidalija Filipović, posjednik, Salih Baljić, profesor, dr Halid Hrasnica, advokat, dr Atif Hadžikadić, profesor, Husejin Mašić, sudija, Mustafa Kapetanović, sudija, Hamzaliya Ajanović, profesor, Hamid Kurbegović, trgovac, Hasan Miljković, opštinski načelnik, Ibrahim Maglajlić, muftija, Nuriya Pozderac, bankovni činovnik, Husein Karabegović, sudija, Husejin Alić, profesor,

onoga koji bi pripadao Muslimanima prema njihovoj proporcionalnoj snazi (31,07%).⁵⁵ JMO je sakupila glasove gotovo cjelokupnog muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini i na taj način dobila više mandata nego što bi Muslimanima pripalo čak i po poznatom konfesionalnom ključu pod austrougarskom okupacijom (8:6:4 — Srbi: Muslimani: Hrvati); u tom bi slučaju Srbi dobili 28 umjesto 25, koliko su sve srpske stranke postigle na izborima; Muslimani 21 umjesto 24 i Hrvati 14 umjesto 10, koliko su dobili na izborima (KPJ je dobila 4 mandata).

Izborni rezultati su pokazali da ostale muslimanske građanske stranke, odnosno grupacije, nisu predstavljale nikakav faktor u političkom životu bosanskohercegovačkih Muslimana. Tada su ostale muslimanske političke grupacije, osim JMO, kako smo to već prikazali, dobile skupa 1 877 glasova ili 1,68% muslimanskih glasova. Imajući u vidu ukupan broj glasača i glasove date Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji, može se zaključiti da je bio sličan slučaj u odnosu na muslimanske mase i sa nemuslimanskim političkim strankama.

Uspjeh Jugoslavenske muslimanske organizacije je tim izrazitiji što su u Bosni i Hercegovini ostale stranke dobile, i to: Savez težaka 12 mandata, Narodna radikalna 11, Hrvatska težačka (Narodni klub) 7, KPJ 4, Hrvatska pučka 3 i Jugoslovenska demokratska 2 mandata.⁵⁶

Izbori za Ustavotvornu skupštinu potvrdili su da JMO uživa simpatije ogromne većine bosanskohercegovačkog muslimanskog izbornog tijela, znatno više od 3/4 muslimanskog stanovništva koje je bilo reprezentovano na osnivačkoj skupštini JMO. Vodstvo JMO je za kratak period postojanja organizacije postiglo vidne rezultate u okupljanju Muslimana zahvaljujući u

Džafer Kulenović, advokatski perovođa i Šemsudin Sarajlić, činovnik — književnik (Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu, bez paginacije).

Po socijalnom sastavu poslanici JMO su pripadali sloju sitne buržoazije, jer ih je po vrstama zanimanja bilo: profesora 5, sudija 4, činovnika 4, novinara 2, gradonačelnika 2, trgovca 2 i po 1 zemljoradnik — beg, ljekar, muftija i seljak. Ovaj pregled treba korigovati utoliko što su dr Halid Hrasnica i Hamid Kurbegović istovremeno bili i bivši feudalci — begovi. Sa ovom ispravkom bilo je svega 3 bivša feudalca-bega između 24 poslanika.

Interesantna je nacionalna orijentacija prvih poslanika JMO jer je, u tom pogledu, među njima vladala prilična šarolikost. Kao Hrvati deklariralo se njih 13, kao Srbi 5, kao neopredijeljeni 4 i po 1 »Jugosloven« i »Bošnjak« (podaci navedeni prema parafiranoj izjavi bivšeg poslanika JMO Hamida Kurbegovića, datoju autoru 19. januara 1964).

⁵⁵ Vid. Vasilj Melik, Izidi volitev v Konstituantu leta 1920. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, III/1962. — Melik ističe da su se birači buržoaskih stranaka u Bosni i Hercegovini opredjeljivali po nacionalnoj i vjerskoj pripadnosti. Raspravljajući o muslimanskim listama izvan JMO Melik tvrdi da su iza lista Muslimanske težačke stranke stajali demokrati, dok su radikali bili iza lista Muslimanske narodne stranke i neovisne muslimanske liste Šerifa Arnautovića. Za razliku od ove tačne konstatacije Melik najčvršću povezanost muslimanskih birača u Bosni i Hercegovini i uspjeh JMO na izborima tumači time što se — kako on navodi — muslimansko stanovništvo grupisalo pod vodstvom nazadnjačkih hodža i begova koji su, zbog svojih klasnih interesa, raspirivali vjersku mržnju među neukim i zaostalim muslimanskim stanovništvom.

⁵⁶ Ferdo Čulinović, Jugoslavija između dva rata, I, Zagreb 1961, 310; Vasilj Melik, Izidi 33; *Pravda*, 235, 21. XII 1920.

prvom redu okolnostima u kojima su se našli bosanskohercegovački Muslimani.⁵⁷

Prvi uspjeh na izborima JMO bio je iznenađujući i neočekivan za sve tadašnje političke stranke, a naročito za vladajuće političke krugove u Beogradu. Analizirajući ovu činjenicu beogradska, zagrebačka i sarajevska štampa isticale su dobru organizaciju Jugoslavenske muslimanske organizacije, slogu i razvijenost solidarnosti Muslimana, koja je uslijedila kao posljedica zapostavljanja i proganjanja.⁵⁸

U službenim izvještajima državnih organa o rezultatima izbora se konstatuje da su iznenađeni uspjehom JMO. Okružna načelstva i kotarski uredi su to objašnjavali činjenicom »što narod nije u vjerskom pogledu indiferen-

⁵⁷ JMO je i na kasnijim skupštinskim izborima dobivala gotovo sve glasove bosanskohercegovačkih Muslimana. U tom uspjehu vodstvo JMO i dalje je, pored ostalih faktora, značajnu ulogu imao, upravo, neravnopravan tretman Muslimana u Kraljevini SHS.

⁵⁸ *Balkan* (krajnje desničarski i velikosrpski orijentisan), Beograd (193, 5. XII 1920) je pisao da su se Muslimani u Bosni i Hercegovini ujedinili u jedan front da bi se zaštitili od progona jer »ona divljačka hajka naših »državotvoraca' odmah po ujedinjenju pa sve do danas protiv braće Muslimana nije ni mogla donijeti kakav bolji plod. Svi oni Muslimani u Bosni koji su bili gonjeni, čije su zemlje i kuće razbojnički otimani, ne bi bili ljudski stvorovi kad bi drugačije odgovorili. U Bosni i Hercegovini naša uprava od 2 godine pokrila se neuspjesima i sramotom«.

Samouprava, glavni organ Radikalne stranke, Beograd (225, 3. XII 1920) donosi članak Stojana Protića koji iznosi da su Muslimani u Bosni i Hercegovini dobili više mandata nego što se moglo očekivati i da im je to »donijela sloga, dobra organizacija i vrednoća, ustalaštvo«.

Hrvat (234, 30. XI 1920) komentariše da su Muslimani »potpuno zapostavljeni i proganjeni proveli željeznu organizaciju i dokazali da je njihova svijest duboko razvita«. Dalje se naglašava kako su izbori pokazali da su Muslimani u BiH najjači elemenat, a JMO najjača politička stranka. Na pitanje zašto Muslimani nisu zastupani u bosanskohercegovačkoj vladi, *Hrvat* odgovara »jer ih se smatralo građanima drugoga reda, koji treba da plaća porez u krvi i novcu, da mu se otimlje, da ga se strijelja i zatvara. Da, dobacivalo im se je: U Aziju! Na taj izazovni pogrdni poklik odgovorili su braća Muslimani, kako oni zapravo imaju najviše prava, da u Bosni vladaju«.

Srpska riječ, organ Radikalne stranke, Sarajevo (242, 30. XI 1920), između ostalog, piše da je JMO bila najjača organizovana stranka i da su muslimanski seljaci shvatili »da su njihovi zajednički interesi osobito zbog pogrešnog i jednostranog postupanja u agraru i zbog nemilih događaja koji su se dešavali iza oslobođenja u nekim krajevima, jači i preči, od nekoliko dunuma zemlje manje ili više. Činjenica je, koja se ne može pobiti da se svijest solidarnosti među Muslimanima, zbog agrara i gore navedenih pojava, tako probudila, da su skoro svi kao jedan čovjek glasali za svoju muslimansku stranku. Ni jedna stranka nije ni apsolutno ni relativno izvela toliko birača na glasanje kao Jugoslovenska muslimanska organizacija«.

Jugoslavenski list, Demokratsko liberalno glasilo — Nezavisan hrvatski dnevnik, Sarajevo (277, 3. XII 1920) naglašava da Muslimani nisu destruktivni i protu-državni elementi, pa nastavlja: »Nezadovoljni tužeći se na mnoge nepravde, svi su došli na biralište kao jedan čovjek da u Beograd pošalju svoje pouzdane ljude, da pomognu ispravljati nepravde, da bi bili i oni zadovoljni. A to je u interesu države«.

Hrvatska sloga (258, 2. XII 1920), pored ostalog, piše da je broj muslimanskih mandata ogroman i neočekivan. »Šta se sve nije radilo da se prorijede i razbiju muslimanski redovi. Milijuni su se na to potrošili, potkupeše ljude i sve uzalud. Muslimanski elemenat pregazio ih je s takvom lakoćom«

tan te mnogo važnosti polaže što mu kažu vjerske poglavice». ⁵⁹ JMO je manifestovala »najjaču političku disciplinu i bezobzirnu agitaciju«, pa je uz »dobru organizaciju i vjerski fanatizam unesen u političku borbu i uzvik »islam je u opasnosti« dobila najveći broj poslanika. ⁶⁰

Bilo je i pokušaja pojedinih listova da se umanji uspjeh JMO, a nisu izostali ni napadi i uvrede. ⁶¹

⁵⁹ ABiH, ZV, Pr. 12937/1920.

⁶⁰ ABiH, ZV, Pr. 13052/1920.

⁶¹ *Pokret*, organ zanatlija i svih naprednih ljudi (jugoslovenski nacionalistički list), Beograd (180, 31. XII 1920), pored ostalog je objavio: »Korkut i Hrasnica, naročito poslednji ne bi bili poznati, da ih ne izvikaje kao lopove i ubice. 25 volova vuku oni za sobom u Beograd«.

Glava III

JMO U VLADI NIKOLE PAŠICA

1. Pregovori i sporazum JMO sa radikalsko-demokratskom koalicijom

Ishod izbora u svim krajevima izvan uže Srbije, pa i u Bosni i Hercegovini, ozbiljno je upozoravao vladinu koaliciju da će donošenje ustava biti vrlo otežano. Potencijalnu opasnost predstavljalo je i držanje JMO. Već na drugom sastanku Ustavotvorne skupštine 13. decembra 1920. Mehmed Spaho je u ime Poslaničkog kluba JMO govorio protiv privremenog poslovnika,¹ kao što su govorili i poslanici ostalih grupa, osim radikala i demokrata. Privremeni poslovnik privremeno je ograničavao političku aktivnost nekim poslanicima. Komunisti, zatim članovi Narodnog kluba i Jugoslovenskog kluba, nisu htjeli položiti zakletvu izjavljujući da neće učestvovati u radu skupštine dok se ne donese novi poslovnik. Stav poslanika JMO prema poslovniku bio je vidan znak njihovog tadašnjeg političkog opredjeljenja. U vezi s tim dr M. Vesnić, predsjednik Ministarskog savjeta, govoreći u Skupštini izrazio je »čuđenje i žaljenje« što se, umjesto očekivane saradnje sa vladom dr Spaho pridružio opoziciji.²

Pitanje poslovnika je i dalje bilo aktuelno. Na petom prethodnom sastanku Ustavotvorne skupštine 22. decembra 1920. dr M. Spaho je izjavio da će poslanici JMO položiti zakletvu uz ogradu da se poslije izbora stalnog predsjedništva, najkasnije 14 dana, pređe na izbor odbora za izradu novog poslovnika. Osvrćući se na Vesnićeovu izjavu rekao je: »Vrlo mi je žao što je g. predsjednik Ministarskog savjeta našu predašnju izjavu (protiv privremenog poslovnika, A. P.) doveo u vezu sa patriotskim osjećanjima«.³

Kasnije, u diskusiji o izmjenama privremenog poslovnika za Ustavotvornu skupštinu dr Spaho je 8. januara 1921. ukazao da su izmjene izvršene samo kod sporednih odredaba i da se time gaze svečana obećanja u Krfskoj deklaraciji i zaključcima Narodnog vijeća SHS, naročito u vezi s donošenjem ustava. I pored toga što je govorio protiv novog poslovnika dr Spaho je učinio jedan kompromisan prijedlog izjavivši da su poslanici JMO odustali od prvog prijedloga da se ustav donese dvotrećinskom većinom. Oni bi se zadovoljili da se ustav donese i većinom od 3/5. Na taj način bi se, bar formalno, udo-

¹ Slobodan Jovanović, Ustavno pravo Kraljevine SHS, Beograd 1924, 30. — Vid. Dr Trajko Antonijević, Hrvatski ustavni program u državi SHS, Beograd 1940, 70.

² SBUS, I, 1, 6.

³ SBUS, I, 1, 18—19. Upor. S. Jovanović, Ustavno pravo, 31 i T. Antonijević, Hrvatski ustavni program, 71. — Držanje Poslaničkog kluba JMO u pitanju izmjene privremenog poslovnika Ustavotvorne skupštine odobrio je Centralni odbor JMO na sjednici 30. i 31. decembra 1920. i 1. januara 1921 (*Pravda*, 1, 4. I 1921).

voljilo navedenim proklamacijama.⁴ Na gotovo istim pozicijama u odnosu na poslovnika stajali su još socijalisti i republikanci, čiji su predstavnici govorili protiv novog poslovnika, dok tom prilikom komunistički poslanici nisu učestvovali u radu skupštine, bojkotujući polaganje zakletve. Takođe nisu učestvovali ni poslanici Narodnog kluba i Jugoslovenskog kluba. O ovom pitanju dr Spaho je izjavio da odredba o zakletvi ne predstavlja načelnu stvar, ali bi mu bilo milo kad se na taj način ne bi zatvarala vrata Konstituante.⁵ Primjedbe Poslaničkog kluba JMO, kao i drugih opozicionih grupa, nisu bile usvojene.⁶

U Ustavotvornoj skupštini poslanici JMO zauzimali su opozicioni stav sve do sporazuma sa vladom u martu 1921. Osnovni njihov stav sadržan je u zahtjevu da se Muslimani smatraju ravnopravnim građanima. U tom pravcu su ministrima postavljali pitanja o pokoljima i tlačenju muslimana u Makedoniji, o šikaniranju Muslimana-zemljoradnika, o nedodjeljivanju pomoći u formi naknade štete istočnim krajevima Bosne i Hercegovine, o priznavanju vojnokadrovskog roka izvjesnim godištim koji su služili u austrougarskoj vojsci, o više nezakonitih postupaka Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, o vrijeđanju i maltretiranju Muslimana od strane predstavnika vlasti, o naknadama za opljačkano olovo sa džamija, o prisiljavanju muslimanske djece da prisustvuju obredima u crkvi, itd. Osim toga, na sjednicama Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS dr Spaho i Fehim Kurbegović su govorili o agrarnom problemu u Bosni i Hercegovini i o pravu na život Muslimana, o izbornom pravu, o nadležnosti državne uprave, o jedinstvenosti carine i proizvodnih poreza, o nezastupljenosti Muslimana u Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu, o pitanju pokrajinskih samouprava, kao i o problemu vjerske autonomije, zastupajući pri tome stanovište izneseno u podnesenom Nacrtu ustava Poslaničkog kluba JMO.⁷

⁴ SBUS, 1, 3, 18.

⁵ SBUS, 1, 3, 18—19. Upor. S. Jovanović, Ustavno pravo, 32; *Pravda*, 13. II 1921. Polaganje zakletve poslanika JMO neki beogradski politički krugovi su primili sa čuđenjem. (*Epoha*, 688, 14. IV 1921).

⁶ Istupanje dra Mehmeda Spahe i Sakiba Korkuta u vezi s poslovníkom, beogradski *Jugoslovenski pijemont* (politički i kniževni dnevnik) u uvodniku pod naslovom »Sinovi mraka« okarakterisao je kao namjeru da se spriječi donošenje Ustava kojim ima da se učini »kraj religioznoj i plemenitoj borbi«. List navodi da su dr Spaho i Korkut »predstavnicij srednjovjekovnog mraka i poretka, i svih zala koji proističu iz toga«. Zatim se u članku izražava čuđenje kako dr Spaho i Korkut mogu sjediti u Parlamentu i upravljati »našim životom« poslije »toliko vekova borbe, što ju je vodilo čovečanstvo i naša nacija«. Odgovor na svoje čuđenje daje sam *Pijemont* tvrdeći da je to moguće »radi toga što je turski osvajač pet stotina godina upropaštavao našu zemlju i duh, i stvorio tako mogućnosti da se formira koranska pomračenost mozgova, da se osnuje muslimanski klub i da postoje razni Korkuti«. — U to vrijeme su u »*Jugoslovenskom pijemontu*, u uvodniku »Pohod na Beograd« (21, 25. I 1921), oštro napadani, osim Korkuta i dra Spahe, još Marko Laginja i dr Korošec, jer su svi oni išli »istom onom cilju kojim je predvodio Stjepan Radić: detronizacija vlašskog kralja i rušenje naše države«. Zbog toga im se prijetilo da ukoliko Nikola Pašić ne bude u stanju da očuva pobjedu, da će to učiniti drugi ljudi, jer se širom zemlje već organizuje narodna odbrana i garda.

⁷ SBUO, I, debata u načelu o Nacrtu ustava 53—56 i 121—125; Vid. *Pravda*, 255, 15. II 1921; 256, 17. II 1921; 257, 19. II 1921; 258, 22. II 1921. — Vjerskoj autonomiji Nacrt ustava Jugoslovenskog muslimanskog kluba posvetio je član 15, u kome između ostalog stoji:

Dr Halid Hrasnica, a takođe i dr Atif Hadžikadić, te Hamzaliya Ajanović predlagali su da se država zove Jugoslavija.⁸ Hrasnica je tražio za Muslimane slobodu održavanja veze sa hilafetom. Sakib Korkut je govorio o slobodi štampe i tajnosti telefonskih razgovora, a Fehim Kurbegović o agrarnom pitanju u Bosni i Hercegovini, o prijavi zborova, o mogućnosti kandidovanja i izbora činovnika za poslanike, o šerijatskom pravu i šerijatskim sudovima, jedinstvenosti poreza i drugih dažbina, te o stalnosti sudija. Dr Hamdija Karamehmedović govorio je o socijalnoj problematiki (suzbijanje alkoholizma).⁹

U početku rada Ustavotvorne skupštine tadašnji monarhističko-centralistički krugovi su isticali za JMO da je »feudalna i šuckorska« i da ne vodi računa o državnim interesima, te da poslanici — Muslimani predstavljaju »razoran« elementat.

U to vrijeme ekstremni nacionalistički listovi u Beogradu prigovarali su JMO da je osnovana na principima »korana i srednjevjekovnog feudalizma« i da kao takva ne želi konsolidaciju države. Čak se pisalo kako iz istih razloga »radi kojih kolaboriraju Lenjin i Kemal-paša« muslimanska poslanička grupa u Ustavotvornoj skupštini kolaborira sa »boljševicima« u zajedničkoj želji »da se obori ova naša država«. Dosljedno tome stavu izjave poslanika JMO o mogućoj saradnji sa vladom prokomentarisane su kao želja da se ulaskom u vladu lakše radi na rušenju države i da se saveznicima Radiću i ostalim spremi ulazak u vladu s obzirom na »tesne veze« Radićeve stranke sa musli-

»Sve priznate veroispovesti ravnopravne su. Priznate veroispovesti mogu svoj verozakog javno ispovedati. One samostalno uređuju svoje unutarnje vjersko-prosvjetne poslove i upravljaju svojim zakladama i fondovima u granicama Ustava i zakona. Niko ne može biti primoran da sudjeluje u vjerozakonskim aktima ili obredima niti da slavi vjerozakonske svečanosti drugih vjeroispovesti. Sve priznate vjeroispovijesti mogu podržavati veze sa svojim vrhovnim verskim poglavicama i izvan granica države u koliko to propisi dotične veroispovesti traže.

U državnom budžetu za vjerozakonske svrhe predviđeni izdaci imaju se deliti među pojedine veroispovesti srazmerno prema broju njihova stanovništva preko vjersko-prosvjetnih samoupravnih vlasti, u koliko one postoje«.

Što se tiče šerijatskih sudova, u Nacrtu ustava JMK predviđa se u članu 65. sljedeće:

»U porodičnim, ženidbenim i naslednim poslovima Muslimana sude državni šerijatski sudovi. Oni će samostalno voditi muslimanske sirotinjske (pupilarne) poslove, i rukovodiće matične knjige o porodu i smrti Muslimana te sklapanju i razrešavanju njihovih brakova. Ove knjige i isprave imaju značaj javnih isprava« (AJ, JJ, 80, 29, 149—154). (U tekstu Nacrta ustava JMK miješana je ekavica i ijekavica).

Inače, Nacrt ustava Jugoslovenskog muslimanskog kluba, među osam podnesenih nacrtu Ustava navodi se kao četvrti po redu u »Izveštaju Ustavnog odbora Ustavotvorne Skupštine o nacrtu Ustava i Tekst Ustava, kako je primljen u Ustavnom odboru« (izdanje Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS, broj 144 od 5. IV 1921. u Beogradu, str. 3). Prema istom izvoru dr F. Čulinović nabrajajući nacрте ustava kao drugi po redu spominje nacrt Jugoslovenskog muslimanskog kluba (Jugoslavija 1, 322). Dr Danilo B. Pavlović, proučavajući kako nacrti ustava raspravljaju o izbornom sistemu, posvećuje posebno poglavlje karakterističnim predlozima o tom pitanju Nacrtu ustava Jugoslovenskog muslimanskog kluba (Izborni sistem po Vidovdanskom ustavu, Beograd 1939, 35). Nacrt ustava JMK nije bio predmet raspravljanja u doktorskoj disertaciji Aleksandra Fire, čiji je naslov: »Vidovdanski ustav« (Univerzitetska biblioteka u Beogradu).

⁸ SBUO — 1, 24, 3—6 i 11—12. Vid. F. Čulinović, Jugoslavija 1, 336—337.

⁹ SBUO, debata u pojedinostima o Nacrtu ustava II, 11, 57, 72, 87 i 177; IV, 6, 17 i 83; VI, 5, 25, 68 i 83.

manskom organizacijom u Bosni.¹⁰ Jedan takav nacionalistički list u uvodniku posvećenom glavnom uredniku organa JMO *Pravda* Sakibu Korkutu oštro napada politiku JMO i posebno Korkuta kao vjerskog i političkog demagoga. Od »nekoliko slučajeva narodne osvete« koji su se desili u Bosni i Hercegovini poslije ujedinjenja — tvrdi se u uvodniku — napravljen je politički kapital. Korkut i drugovi govorili su o »zulumima koji su izvršeni nad Muslimanima«, te insistirali na autonomiji Bosne i Hercegovine kako bi Muslimani potpomognuti od katolika bili u nadmoćnosti nad pravoslavnim stanovništvom i na taj način se spasili od majorizacije.¹¹

U pridobijanju stranaka odnosno njihovih poslanika vladina koalicija je vodila direktno ili indirektno pregovore sa Zemljoradničkom strankom, Jugoslavenskom muslimanskom organizacijom, Slovenskom kmetijskom strankom, a kasnije i Turskom nacionalnom organizacijom »Džemijet«.

Dobre izglede za sporazum sa vladom pružila je, u prvom redu, Zemljoradnička stranka.

Sporazumijevajući se sa Poslaničkim klubom JMO vladina koalicija se uporedo sporazumijevala i sa Zemljoradničkim klubom, koji je inače u Ustavotvornom odboru glasao za vladin Nacrt ustava.¹² Zemljoradnički klub je i kasnije — prema kominikeu koji je izdat poslije posjete Mih. Avramovića, predsjednika vlade Nikoli Pašiću 20. marta 1921 — u principu bio pristao da glasa i »za ustav u celini« s tim da će se u slučaju potrebe ograditi »kod pojedinih članova, kod odredaba o štampi i kod odredaba o priv. (remenom) izdavanju naredaba, ako te odredbe ostanu, kao što su predložene«.¹³ Interesantno je da je izjava predstavnika Zemljoradničkog kluba da će glasati za ustav uslijedila pet dana poslije sporazuma Poslaničkog kluba JMO sa vladom Nikole Pašića, o čemu je tada opširno pisala sva jugoslovenska štampa, jer se radilo o prvorazrednom unutrašnjepolitičkom događaju — donošenju ustava.

Pred samo izglasavanje ustava na LXII redovnom sastanku Ustavotvorne skupštine 28. juna 1921. Vojislav Lazić je, u ime Zemljoradničkog kluba, ponovo potvrdio ranije prikazanu spremnost zemljoradnika da glasaju za ustav, izjavivši da je Zemljoradnička stranka bila »voljna u zadnjem času, da privremeno suspenduje cijeli svoj program« pod uslovom »prvo, da se agrarno pitanje pravedno riješi u korist siromašnih i širokih slojeva naroda, drugo, da se uredbodavna vlast vlade stavi pod kontrolu skupštine i treće, da se podela

¹⁰ *Jugoslovenski pijemont*, 53, 6. III 1921. — Nasuprot ovakvom pisanju vrijedno je navesti jedan članak *Demokratije*, organa Demokratske stranke. Komentarišući članak Sakiba Korkuta u beogradskoj *Pravdi* (27. II 1921) o izgledima za sporazum JMO sa radikalsko-demokratskom koalicijom *Demokratija* (502, 2. III 1921) u uvodnom članku »Držanje Muslimana« piše da je Korkut posve hladno i trijezno ocijenio položaj u kome se država nalazi i da je to prvi put da se čuje »razumna reč iz tabora opozicije«.

¹¹ *Cicvarićev Beogradski dnevnik*, 26, 4. III 1921.

¹² *Selo*, organ Saveza zemljoradnika (92, 18. V 1921) u vezi s tim je, između ostalog, pisalo: »Zemljoradnički klub je glasao za Nacrt ustava Ustavnog odbora. (...) Glasajući za Ustav mi smo dokazali koliko je lažno tvrđenje vladinih stranaka da su se morali pogoditi s Muslimanima i platiti im otkup, jer ne bi imali većinu za Ustav«. — *Hrvatska sloga* (57, 1. III 1921) je pisala da vlada pregovara i sa zemljoradnicima, samo indirektno.

¹³ *Selo*, 77, 22. III 1921. Upor. *Pravda*, 268, 17. III 1921. i 274, 2. IV 1921; *Jugoslovenski list*, 62, 17. III 1921. i *Hrvatska sloga*, 57, 12. III 1921.

na oblasti izvrši na principu privredno-geografskom bez obzira na historičke granice». ¹⁴

Vodstvo Jugoslavenske muslimanske organizacije našlo se pred alternativom: ostati u opoziciji, što nije pružalo neke naročite izgleda, barem momentano, ili sarađivati sa vladinom koalicijom, koja je uživala povjerenje dvora. Poslanički klub JMO odlučio se za drugu alternativu koja je otvarala put k vlasti i ostvarenju drugih neposrednih stranačkih i klasnih ciljeva.

Obrazloženje za takav stav Poslanički klub JMO našao je u tvrdnji da su se neke njihove procjene pred izbore za Konstituantu pokazale nerealne. Rečeno je da su računali kako će na izborima većinu dobiti tzv. Parlamentarna zajednica sa Stojanom Protićem na čelu, zagovornikom državnog uređenja na autonomističkoj osnovi, koje nije bilo daleko od federalističkog programa Hrvatske zajednice i autonomističkog gledišta dra Korošca. Međutim, pošto je »Parlamentarna zajednica« potpuno izgubila na izborima i u Ustavotvornoj skupštini nije predstavljala nikakav značajan faktor, a vladine stranke pokazale dobru volju za saradnju sa JMO, to je — kako u beogradskoj *Pravdi* piše Sakib Korkut — Poslaničkom klubu JMO nametnuta dužnost da posve hladno i trijezno ocijeni ozbiljnost položaja i zauzme stav, odnosno odredi svoje držanje. Dotadašnji stav JMO Korkut opravdava time što su smatrali da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod i da zbog toga »država mora biti jedinstvena i uređena tako da u njoj budu zadovoljna sva tri plemena našeg jedinstvenog naroda«. Prema tome, naglašava Korkut, dok su Hrvati naglašavali princip jedinstvene države, a svoje zahtjeve temeljili na načinu njenog unutrašnjeg uređenja, dotle su ih mogli i razumjeti i pomagati, tim prije što su i sami bili protiv pretjeranog centralizma. Međutim, pošto se situacija umnogome izmijenila držanjem Stjepana Radića, vodstvo JMO ističe da sa novom politikom Radića nemaju nikakve veze, niti išta zajedničko, nego, štaviše, da će joj se i suprotstaviti, jer smatraju da je time Radić hrvatsku politiku doveo u čor-sokak. Zato predlažu hrvatskim političarima korigovanje »katastrofalne omaške Radića« i realnije shvatanje situacije, kako bi omogućili ostvarenje svojih zahtjeva, prvenstveno popustljivošću koja bi urodila popustljivošću i s druge strane. ¹⁵

I u drugim prilikama u vrijeme sporazumijevanja sa vladinom koalicijom poslanici JMO ispoljili su svoj oportunizam u osudi Radića zbog njegovog »separatizma«, dok su za Jugoslovenski klub naglašavali da se drži »povučeno i rezervisano iako se ne može kazati da vlada nije sklona koncesijama prema Slovencima«. ¹⁶

Za ovakvu promjenu u političkom držanju poslanika JMO postojalo je samo generalno ovlaštenje Centralnog odbora JMO, u kojem je stajalo da Jugoslovenski muslimanski klub »po svojoj uviđavnosti samostalno nastavi vođenje naše politike a taktiku udesi tako, kako će najsigurnije ostvariti zahtjeve«. ¹⁷

¹⁴ SBUS, 11, 55, 2. — Svoj stav u vezi s donošenjem Vidovdanskog ustava »da će glasati za ustav, pa čak i u Vladu ići ako treba« Savez zemljoradnika iznio je i u članku »Novo Kosovo« objavljenom u svom glasilu *Selo* (102, 30. VI 1921).

¹⁵ *Pravda*, Beograd, 55, 27. II 1921.

¹⁶ *Jutarnji list*, 3271, 9. III 1921.

¹⁷ *Pravda*, 257, 19. II 1921. — Ovakva odluka CO JMO davala je široka ovlaštenja poslanicima u vođenju politike u Skupštini. Kako su još ranije upozo-

Vladajući krugovi su bili veoma zainteresirani za sporazum sa vodstvom JMO, pa su intenzivno pratili njihovu političku aktivnost i posebno raspoloženje pojedinaca u vodstvu JMO za sporazum sa vladinom koalicijom. To se, na primjer, vidi iz izvještaja Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 19. februara 1921. godine o raspoloženju poslanika i članova Centralnog odbora JMO prema saradnji sa vladinom koalicijom. Izvještaj isto tako pokazuje da je kasnije skretanje u politici JMO uslijedilo dosta naglo. U izvještaju se navodi da je »samo dr Karamehmedović pobornik ideje za saradnju sa ovom vladom«, da je istupio otvoreno na konferenciji, ali da je ostao osamljen, jer su ostali poslanici ostali pri dotadašnjim nazorima. Članovi Centralnog odbora JMO, koji nisu poslanici — kako se ističe u izvještaju — na konferenciji su se podijelili, premda je konferencija dala Poslaničkom klubu odriježene ruke za dalji rad, osim pitanja rekonstrukcije Bosanske vlade, za što su dobili direktivu da traže predsjedništvo vlade.¹⁸

Nakon preliminarnih razgovora sa predstavnicima vlade Nikole Pašića i njihovog uvjeravanja da će se umjesto pokrajinskih samouprava na kojima su insistirali poslanici JMO ustavom garantovati kompaktnost Bosne i Hercegovine,¹⁹ Poslanički klub JMO, u pismu predsjedniku vlade Nikoli Pašiću, postavio je uslove pod kojima bi bio spreman da učestvuje u vladi i da glasa za vladin Nacrt ustava. Uslovi su bili podijeljeni u dvije grupe. U prvu grupu spadaju oni koje treba umijeti u sam ustav, a u drugu oni koje vlada treba da izvrši.

Zanemarujući izvjesna vlastita načelna programska stanovišta u prvom dijelu zahtijevalo se da se u sam ustav unesu odredbe: o vjerama u duhu Nacrta ustava Poslaničkog kluba JMO, o obaveznoj nastavi vjeronauke u osnovnim i srednjim školama, o ustanovi šerijatskih sudova, o suzbijanju alkoholizma, o zaštiti svojine i o proporcionalnom izbornom pravu, kako za narodno predstavništvo, tako i za samoupravna tijela.

U drugom dijelu se iznosi da vlada, prije glasanja o ustavu u načelu, treba da »ispravi sve one nepravde koje su Muslimanima nanesene od ujedinjenja«. U vezi s tim se traži:

1. Da vlada odmah riješi pitanje o naknadi za oduzeta kmetovska selišta u duhu proklamacije prestolonasljednika Aleksandra od 24. decembra 1918. Za izračunavanje baze za naknadu u pismu se traži da se uzme vrijednost oduzete zemlje koja je prilikom procjene za zemljišni porez 1916. unesena u katastar, s tim da se za svaku Krunu vrijednosti računa 6 Dinara. Dalje se

reni mjesni i kotarski odbori da o važnijim stvarima direktno obavještavaju poslanike u Beogradu, to je Poslanički klub JMO faktički predstavljao vodstvo političke stranke.

Uostalom, o funkciji Poslaničkog kluba JMO u Ustavotvornoj skupštini najjasnije se izrazio Sakib Korkut kada je komentarišući mogućnost sporazumijevanja sa radikalno-demokratskom koalicijom izjavio da je dužnost Poslaničkog kluba JMO u toj situaciji »time teža što je klub dobio slobodne ruke, kako u prosuđivanju političke situacije tako i u udešavanju svoje taktike«. »Jedan kriv potez« — nastavlja Korkut — »i situacija ne samo da je pogrešna već može da bude sudbomosna za muslimanski dio našeg naroda, jer je Poslanički klub jedini i isključivi predstavnik bosanskohercegovačkih Muslimana, zbog čega je s njegovim držanjem skopčan i njihov položaj« (*Pravda*, Beograd, 55, 27. II 1921).

¹⁸ ABiH, Javna bezbjednost (u daljem tekstu: JB), Pov. 95/1921.

¹⁹ SBUS, 11, 54, 9; *Pravda*, 344, 8. X 1921.

traži, da se naknada isplati u gotovu i obligacijama sa 6% kamate i to malo-posjednicima svu naknadu u gotovom, a veleposjednicima samo »primjerni dio«, da se banka obaveže da na obligacije daje najmanje 8% nelombardne kredite, da se da posebna naknada za stambene zgrade na oduzetoj zemlji, da se za kmetovske zemlje u gradovima, kupalištima i industrijskim centrima i njihovoj neposrednoj blizini isplati dvostruka naknada ili da se podijele napola između vlasnika i kmeta, da se omogućiti naknada između vlasnika i kmeta i da kmetovi koji dobiju previše zemlje istu ustupe za svrhe agrarne reforme.

2. »Da vlada riješi beglučko pitanje u Bosni i Hercegovini po načelima o razdiobi velikih posjeda, te u skladu s ovim načelima staviti odmah izvan snage dosadanje uredbe o beglucima i pobiranju prihoda sa beglučkih zemalja, te o svim ograničenjima glede otuđivanja i opterećivanja zemalja i šuma ove vrste«. Tražili su da se uzurpirani mali i srednji posjedi povrate u slobodan posjed, a kod velikih uzurpiranih posjeda da se »najprije dopusti vlasniku da izluči onaj dio, na koji ima pravo po čl. 2. Uredbe o agr. reformi, a ostatak razdijeliti među zemljoradnike koji nemaju zemlje i među posjednike, koji zbog razrješenja kmetovskih odnošaja ostanu bez zemlje, a žele je obrađivati. Pri ovoj razdiobi treba isključiti uzurpatora prema članu 23 Prethodnih odredaba agrarne reforme. Ukoliko ne bude dovoljno zemlje od velikih posjeda, treba gore spomenutim zemljoradnicima i posjednicima dati državne zemlje. Naređenje o povraćanju beglučke zemlje njihovim vlasnicima treba odmah izdati. (...) Vakufske šume ne potpadaju ni pod takvo ograničenje«.

3. Da se saniraju vakufsko-meaurifске finansije u Bosni i Hercegovini: davanjem naknade za vakufske objekte koji su zbog ratnih prilika oštećeni ili porušeni, naročito naknade za olovo koje je austrougarska vlast skinula sa džamija; doznačivanjem proporcionalnog dijela koji Muslimani srazmjerno prema vjeroispovijestima nisu dobili od ministarstva vjera, ukidanjem ograničenja u raspolaganju s vakufskim zgradama, naročito poslovnim, te povišenjem kirija za vakufske zgrade i zemljišta koje država drži pod zakup.

4. Da se ukine Uredba o privremenoj upravi vakufa u Južnoj Srbiji i Makedoniji.

5. Da se činovnici u muslimanskom odjeljenju Ministarstva vjera izmijene u sporazumu sa Poslaničkim klubom JMO.

6. Da se u vojsci poštuju — prema muslimanskim vojnicima — svi vjerski propisi, da se vojni imami postavljaju u sporazumu s vrhovnom duhovnom vlasti muslimana, a da se postojeća imenovanja podvrgnu reviziji, jer su postavljeni protiv predloga nadležne duhovne vlasti.

7. Da se nadoknade sve štete koje su pretrpjeli Muslimani za vrijeme rata i poslije ujedinjenja, posebno da se odmah dodijeli veća pomoć stanovnicima istočnih srezova Bosne i Hercegovine za obnovu porušениh domova i upropašćenih radnji.

8. da se izjednače svi propisi o pomoći invalida, udovica i siročadi palih vojnika u čitavoj državi.

9. Da se podvrgnu reviziji znatno povišene cijene monopolskih artikala kao i nameta i prireza na izravne poreze.

10. Da vlada pristane da se izašalje parlamentarna anketa, sastavljena od predstavnika svih grupa, u Južnu Srbiju, da ispita i istraži uzroke i krivce pokolja, koji su izvršeni na Muslimanima.

11. Da se popuni bosanska vlada i okružna načelstva u Bosni i Hercegovini po ključu poslanika iz Bosne i Hercegovine, koji pomažu vladu i da se podvrgnu reviziji sve nepravde koje su učinjene Muslimanima državnim činovnicima u Bosni i Hercegovini.«

Pismo se završava ovako: »Ako vlada primi ove naše uslove, spremni smo da uzmemo u pretres vladino gledište o unutrašnjem državnom uređenju uz uvjet, da se očuva kompaktnost teritorija koji su od Muslimana nastanjeni.«²⁰

Prilikom donošenja odluke o saradnji sa vladinom koalicijom, Jugoslovenski muslimanski klub nije bio jedinstven. Opoziciona štampa je u to vrijeme iznosila kako je 13 poslanika za sporazum, 7 protiv i da su 4 bila odsutna, koji su takođe protiv sporazuma.²¹ Postojanje neslaganja priznavalo se i u redovima poslanika JMO, a to je bio ujedno i prvi znak razmimoilaženja u Jugoslovenskom muslimanskom klubu. Profesor Salih Baljić, protivnik sporazuma, u jednom intervjuu neposredno poslije postizanja sporazuma otvoreno je istakao da zaključak o ulasku u vladu Nikole Pašića nije donesen jednoglasno. Navodi da je odsustvovalo 5 poslanika. Neslaganje je, po Baljiću, bilo uglavnom zbog toga što zahtjevi kulturno-prosvjetnog i socijalno-ekonomskog karaktera, postavljeni u pregovorima, nisu u ravnoteži sa političkim dijelom zahtjeva.²²

U vezi sa Baljićevom izjavom pronošene su vijesti o nekoj njegovoj akciji izvan Poslaničkog kluba JMO. Takvu navodnu akciju demantovao je u jednom intervjuu Sakib Korkut, kada je izjavio da nema nikakve akcije Baljića, niti je ona moguća s obzirom na strogu disciplinu članstva JMO.²³

O neslaganju poslanika JMO prilikom odlučivanja o sporazumu sa vladinom koalicijom pisala je štampa, naročito sarajevska. Kako je to moglo da šteti interesima JMO, predsjedništvo Poslaničkog kluba JMO demantovalo je vijesti da je Klub pocijepan na dvije struje, od kojih jednu vodi Sakib Korkut zahtijevajući ulazak u vladu, a drugu dr Mehmed Spaho i dr Halid Hrasnica protiveći se pregovorima sa vladom. U demantiju se ističe da je Poslanički klub potpuno jedinstven i da je u delegaciji za pregovore sa vladom pored dra Hamdije Karamehmedovića i Osmana Vilovića još i dr Mehmed

²⁰ Arhiv radničkog pokreta Beograd (u daljem tekstu: ARP) sig. 17686, XI, 3—3/1921. Vid. izvještaj sekretara JMO Husejina Alića na Zemaljskoj skupštini JMO 6. oktobra 1921. (*Pravda*, 344, 8. X 1921). U vezi s tačkom 11 poslanici JMO su isticali da se odriču predsjedništva bosanske vlade, iako imaju najviše poslanika u Bosni i Hercegovini, jer ne žele da ikoga izazivaju (*Jutarnji list*, 3271, 9. III 1921).

²¹ *Hrvatski list*, glasilo Hrvatske zajednice, 65, 20. III 1921; *Hrvatska sloga*, 63, 19. III 1921.

Osim toga *Hrvatska sloga* (64, 22. III 1921) je pisala da su svi mlađi članovi Muslimanskog kluba potpuno nezadovoljni tokom pregovora sa vladom i da zbog toga može doći do rascjepa u Poslaničkom klubu JMO. Tu kod govora o nezadovoljstvu u redovima JMO zbog pregovora sa vladinom koalicijom *Hrvatska sloga* tvrdi da su konkretno Muslimani Hercegovine protiv ulaza JMO u vladu, te da je to isto izrazila i skupština JMO u Banjoj Luci.

²² *Hrvatska sloga*, 64, 22. III 1921.

²³ *Epoha*, 688, 15. IV 1921.

Spaho. Posebno se upozorava članstvo JMO da sačuva jedinstvo organizacije i da ne nasjeda intrigama koje imaju cilj da prave razdor u JMO.²⁴

I kasnije, neposredno pred glasanje za Ustav, iznošene su vijesti da je na sjednici Poslaničkog kluba JMO kod raspravljanja o podjeli zemlje na oblasti došlo do različitih stavova. Naime, neki poslanici su zastupali autonomističko gledište, dok je većina zaključila da bi — kako navodi *Narodno jedinstvo* — autonomističko uređenje države bilo za sada opasno i za državu i za interese Muslimana. Zato se očekuje da će Poslanički klub glasati za Ustav.²⁵

Bez obzira na navedeni demanti, ostaje činjenica da je u Poslaničkom klubu JMO postojalo razmimoilaženje i da su ga u javnosti priznali ne samo Salih Baljić nego i drugi poslanici (Hasan Miljković), pa i sam Sakib Korkut. Tako, na primjer, Korkut odgovarajući na intervju Hasana Miljkovića objavljen u *Obzoru* (3. VII 1921) u kome detaljnije govori o neslaganju poslanika, ističe da je u Klubu JMO prilikom glasanja o vladinom ultimatumu povodom člana 135. Ustava bio rezultat 12 : 10 u korist prihvatanja vladinog ultimatumu. Kako je »većina« bila neznatna, a »manjina« dosta jaka, u klubu je izjavljeno — kako navodi Korkut — da bez saglasnosti i odobrenja »manjine« ne može biti govora o bilo kakvoj politici. Međutim, »manjina« je ostala pri svome stanovištu koji je formulisan u vidu ultimatumu: »I ako smatramo da predložena stilizacija člana 135. Ustava ne odgovara uslovu našeg sporazuma, da se Ustavom garantuje kompaktnost Muslimana u Bosni i Hercegovini te i ako smo uvjereni da vlada nije provela u djelo većeg dijela ostalih tačaka našeg sporazuma do ugovorenog roka, opet se nećemo odvojiti od glasanja Ustava od ostalih drugova u klubu, jer želimo da očuvamo redove organizacije i da otklonimo sve kobne posljedice koje bi mogle nastati od našeg drukčijeg držanja. Ovom svom gledištu daćemo izraza i u Ustavotvornoj Skupštini. Pošto smo i ranije uvidjeli i upozoravali da naš sporazum neće biti izvršen, otklanjamo od sebe svaku odgovornost i tražimo da se u najkraće vrijeme sazove zemaljska skupština organizacije, koja će zauzeti stanovište prema našem podijeljenom prosuđivanju političkih prilika. Ministar Spaho podniće ostavku.«²⁶ Zato je »većina« obavijestila predsjednika Nikolu Pašića »da će dr Spaho demisionirati i ogradivši se protiv 135. člana, sa svim drugovima glasati za Ustav u cjelini.«²⁷

Jedan drugi stranački prvak, dr Hamdija Karamehmedović, objašnjavajući zašto se JMO sporazumjela sa vladom Nikole Pašića, stavlja akcenat na agrarno pitanje. Karamehmedović iznosi da su se poslanici JMO bojali sastavljanja vlade od stranaka koje su bile protivne predlogu JMO u slučaju da JMO ostane u opoziciji.²⁸

Sporazum je postignut nakon obostranih popuštanja 15. marta 1921. Vlada Nikole Pašića se obavezala da će u Ustav biti unesena odredba iz Nacrta ustava Jugoslovenskog muslimanskog kluba o zaštiti i ravnopravnosti

²⁴ *Pravda*, 263, 5. III 1921.

²⁵ *Narodno jedinstvo*, 123, 21. VI 1921.

²⁶ *Pravda*, 344, 8. X 1921.

²⁷ *Pravda*, 308, 7. VII 1921.

²⁸ *Hrvatska sloga*, 70, 28. III 1921. Upor. članak »Mihajlo Avramović, narodni poslanik i najistaknutiji vođa srbijanskih zemljoradnika, o političkoj situaciji« (*Hrvatska sloga*, 71, 31. III 1921); dr Ivan Ribar, *Politički zapisi I*, Beograd 1948, 36.

vjera, o osiguranju vjersko-prosvjetne autonomije, o šerijatskim sudovima i o izbornom sistemu koji će štititi i manjine, te da će se pri organizaciji državne uprave u Bosni i Hercegovini poštovati njene istorijske granice, odnosno da će Bosna i Hercegovina ostati kompaktna. Vlada će, dalje, pomoći vakufsko-mearifsku upravu da sanira svoje finansije i obezbijedi olovo za džamije sa kojih je skinuto u toku rata, a da će se pomoć invalidima i ratnoj siročadi izjednačiti u cijeloj zemlji. Muslimani će dobiti nekoliko važnijih mjesta u Zemaljskoj vladi u Bosni i Hercegovini. Naknada za kmetovska selišta, odnosno za likvidiranje agrarnog problema u Bosni i Hercegovini, iznosiće 255 miliona dinara, a za naseljene begluke 50 miliona. Van snage će se staviti član 7. Beglučke uredbe, a uzunpirana zemljišta će se vratiti vlasnicima.²⁹

Sve tačke prihvaćenog sporazuma bile su dobrim dijelom u skladu sa programskim načelima Jugoslavenske muslimanske organizacije. Ipak bitne odredbe sporazuma svode se na tri pitanja. Prvo, zaštita islamskih propisa i običaja; drugo, visina odštete za oduzetu zemlju i treće, obezbjeđenje jedinstvene državne uprave u Bosni i Hercegovini.

Zahtjevi, što se tiče vjere, sačinjavaju, uglavnom, prava predviđena Ugovorom o zaštiti manjina od 5. decembra 1920. Premda je »pravična naknada« za oduzetu zemlju obećana Regentovim manifestom povodom obrazovanja prve jugoslovenske vlade 6. januara 1919. (24. decembra 1918) u duhu poštivanja tada naglašenog principa privatne svojine,³⁰ ipak je upravo to pitanje predstavljalo ključni problem. Takvu konstataciju potvrđuje činjenica da je vodstvo JMO u toku pregovora sa vladinom koalicijom, a i poslije sporazuma, isticalo više puta važnost »pravednog« rješenja agrarnog problema u Bosni i Hercegovini. Zbog ostvarenja vlastitih klasnih interesa, vodstvo JMO je pitanje odštete za likvidiranje agrarnog problema prikazivalo kao neko opšte muslimansko pitanje. Visina oštete za likvidaciju agrarnog problema predstavljala je jedan od osnovnih razloga za prekidanje ili odugovlačenje postizanja sporazuma.³¹

²⁹ *Pravda*, 68, 18. III 1921. — Osnove ovog sporazuma spominju se i na drugim mjestima. Upor. Jugoslavenski list 62, 17. III 1921; *Narodno jedinstvo*, 54, 16. III 1921; *Srpska riječ*, 55, 17. III 1921; beogradska *Pravda*, 72, 17. III 1921; M. Mulalić, *Orijent na Zapadu*, Beograd 1936, 185.

³⁰ F. Šišić, *Dokumenti*, 299.

³¹ *Srpska riječ*, 47, 8. III 1921; 49, 10. III 1921; 52, 14. III 1921; 55, 17. III 1921. Vid. beogradska *Pravda*, od 7. III 1921. Prema *Jugoslovenskom pijemontu* (53, 6. III 1921) najteže pitanje u pregovorima Nikole Pašića sa Poslaničkim klubom JMO je bilo pitanje unutrašnjeg uređenja države i agrarno pitanje.

U početku pregovora približila su se gledišta u vezi sa rješavanjem agrarnog pitanja, pri čemu je Pašić — prema *Pijemontu* — izašao u susret vodstvu Muslimana. — Istovremeno, s druge strane, predstavnik JMO Sakib Korkut u izjavi beogradskoj *Pravdi* (55, 27. II 1921) o izgledima za sporazum sa radikalsko-demokratskom koalicijom naglašava da će biti popustljivi i koncilijantni, tim prije što unutarnje uređenje države nije jedina važna tačka njihovog programa (55, 27. II 1921).

Inače, u Poslaničkom klubu JMO vladalo je negodovanje zbog odugovlačenja predgovora i stvaranja mišljenja u javnosti da oni postavljaju takve uvjete kao da se radi samo o agrarnom pitanju, te zbog toga što se njihovi ostali zahtjevi naročito u pogledu privatne svojine »na čudan način tretiraju« (*Hrvatska sloga*, 57, 12. III 1921).

Poslije ulaska poslanika JMO u vladu Nikole Pašića isplata ugovorene odštete bila je više puta predmet glavnih prigovora vodstva JMO za neizvršavanje vladinih obaveza, pa je isplata odštete gotovo redovno postavljana kao uslov za dalju saradnju sa vladom.³²

Vladina koalicija učinila je izvjestan ustupak vodstvu JMO i u vezi s formalnim obezbjeđenjem kompaktnosti Bosne i Hercegovine, pa je kasnije u Ustavu (član 135, stav 3) određeno da će se Bosna i Hercegovina razdijeliti u oblasti »u svojim sadanjim granicama« i dok se to zakonom ne uredi, okruzi u Bosni i Hercegovini važe kao oblasti. Ovaj ustupak je tim očigledniji što je prema članu 95. Ustava predviđena podjela države na oblasti koje ne mogu imati više od 800 000 stanovnika. Takva ustavna odredba donesena je prvenstveno sa ciljem da se onemogući grupisanje i teritorijalna kompaktnost na nacionalnoj osnovi.

U ocjeni postignutog sporazuma između vlade i JMO nije bilo jedinstvenosti ni među radikalima niti među demokratima. Bosanskohercegovački radikali sa drom Milanom Srškićem i drom Vladom Andrićem na čelu protivili su se davanju odštete begovima. U Demokratskom klubu Magovčević i S. Šećerov, te neki poslanici iz Vojvodine i Srbije nisu bili za saradnju sa Poslaničkim klubom JMO.³³ Isto tako nije postojala puna jedinstvenost između radikala i demokrata. To, pored ostalog, potvrđuje i pismo predsjednika Demokratskog kluba Ljube Davidovića od 21. marta 1921. upućeno predsjedniku vlade Nikoli Pašiću povodom sporazuma vlade sa Poslaničkim klubom JMO. U pismu se konstatuje da Demokratski klub sporazum *prima u načelu* uz uslove da važi samo za Bosnu i Hercegovinu, da kmet dobija zemlju besplatno, da se držaocima gospodarskog prava u Bosni i Hercegovini ne može dati otkup za zemlju, nego da im se za likvidaciju tog prava, u interesu socijalne pravde, prizna novčana pomoć, da prvi avans za likvidiranje feudalnih odnosa ne smije preći 70 miliona dinara, te da je Demokratski klub voljan da sporazum primi iz »političkih razloga, jer je bez toga donošenje Ustava nemoguće, i iz ekonomskih razloga, jer se time likvidira agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini«. Demokratski klub je iskoristio ovu političku akciju radikala, pa je davanje saglasnosti za sporazum sa Poslaničkim klubom JMO vezao i za neke svoje političke akcije, postavljajući u istom pismu da se uvaži i ispune i neki njegovi zahtjevi.³⁴

³² *Srpska riječ*, 134, 6. VII 1921. Vid. *Pravda*, 296, 2. VI 1921.

³³ *Novo doba*, 63, 18. III 1921. Upor. *Hrvatski list*, 64, 19. III 1921; *Hrvatska sloga*, 63, 19. III 1921; *Život*, list dalmatinskih demokrata, Split, 372, 19. III 1921.

³⁴ Demokratski klub je uz uslovno davanje saglasnosti za postignuti sporazum vlade sa Poslaničkim klubom JMO zahtijevao da se odmah pristupi ubaštinjenju zemljišta na ime onih koji su ga dobili, da se od Poslaničkog kluba JMO dobije pristanak za provođenje agrarne reforme u Vojvodini i Hrvatskoj, da se izvrše isplate dosuđene invalidima i da se odobri kredit za privredno podizanje invalida, da država prizna ratnu štetu kao svoj dug i da se zato izdaju obveznice, da se rekvizicije isplate u gotovom novcu, da se otvori kredit od 20 miliona dinara za podizanje zanatstva, a 10 miliona za podizanje domaće industrije, da se stavi na raspolaganje predviđeni budžet za kolonizaciju i da se obezbijedi novi za 1922. godinu, te da se pristupi osnivanju državne agrarne banke. (*Hrvatska sloga*, 67, 25. III 1921; *Domovina*, nezavisan muslimanski list, Sarajevo, 33, 24. III 1921).

Radikalno-demokratska štampa poslije sporazuma vlade sa Poslaničkim klubom JMO uglavnom je pozitivno pisala o stavu i politici vodstva JMO.³⁵ Neki listovi su, opet, isticali da je takvom politikom JMO iskoristila težak položaj vlade i izvukla što je moguće više koristi,³⁶ i da je znala najbolje iskoristiti sretni položaj jezička na parlamentarnoj vagi.³⁷

Tadašnja opoziciona štampa, uglavnom hrvatska, ukazivala je na privremenost sporazuma iz koga vladajući politički krugovi izvlače daleko veću korist od vodstva JMO. Pri tom se izražavala sumnja da će vlada izvršiti obaveze preuzete sporazumom, naročito poslije donošenja Ustava, što joj je bio glavni cilj.³⁸ U vezi s tim predstavnici Hrvatske pučke stranke zamjerili su vodstvu JMO što su okrenuti leđa Hrvatima i što zaboravljaju sve ono što su hrvatski političari i njihove novine učinile za Muslimane povodom progona i nepravdi koje su im činjene od ujedinjenja.³⁹

Zemljoradnička stranka, koja je špekulisala u cilju pravljenja aranžmana sa vladinom koalicijom, osjetila je da je u političkoj igri momentanu pobjedu iznijela JMO. Predstavnici Zemljoradničke stranke napadali su radikale kao »izdajice srpskog naroda« zbog sporazuma sa »Turcima iz Bosne«, iako su zemljoradnici, kao što je ovdje istaknuto »u interesu zemlje iskreno izjavili da će glasati za Ustav, pa čak i u vladu ući ako treba«.⁴⁰

Rukovodstvo Saveza zemljoradnika u Bosni i Hercegovini razvilo je naročitu političku aktivnost među svojim članstvom protiv sporazumijevanja radikala i demokrata sa poslanicima JMO. Odmah po saopštenju u štampi da je sklopljen sporazum (16. marta 1921) Savez zemljoradnika je štampao i uputio organizacijama i članstvu poseban proglas u kome se pozivaju da održe protestne skupštine sa kojih će uputiti telegrame protiv sporazuma vlade za JMO.⁴¹ U vezi s tim list Saveza zemljoradnika u Bosni i Hercegovini *Težački pokret* isticao se u otvorenim napadima na radikale i demokrate zbog sporazuma sa »begovima, Turcima, česarima«, kojima se daje odšteta za zemlju, vjerska i školska autonomija, ministarska mjesta i drugo.⁴² Ustavotvornoj skupštini Kraljevine SHS stigli su i pismeni protesti zemljoradnika i dobrovoljaca protiv sporazuma iz 9 mjesta u Bosni i Hercegovini.⁴³

Aktivnost Zemljoradničke stranke dala je povoda Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu da 27. marta 1921. izda »Obznanu«, u kojoj naglašava da je sporazum sa Muslimanima povoljno primljen u »cijelom javnom mnijenju kao stvar dobro proučene i promišljene potrebe za osiguranje prijema ustava i osiguranje javne bezbjednosti«. U »Obznani« se naglašava »da će svaka agitacija za samovlasno mijenjanje postojećeg stanja u zemljištu biti u korijenu ugušena«, te »da će isto proći sve manifestacije i zborovi sa istim smjerom«.⁴⁴

³⁵ *Srpska riječ*, 55, 17. III 1921; 57, 19. III 1921; 64, 29. III 1921; 65, 30. III 1921; *Demokratija*, 513—515 iz 1921; *Videlo*, 25, 31. III 1921; *Život*, 370, 17. III 1921.

³⁶ *Politika*, 4633, 17. III 1921; *Srpska riječ*, 65, 30. III 1921.

³⁷ *Novo doba*, 62, 17. III 1921.

³⁸ *Hrvatska sloga*, 100, 7. V 1921.

³⁹ *Hrvatske pučke novine*, 16, 20. IV 1921.

⁴⁰ *Selo*, 102, 30. VI 1921, članak »Novo Kosovo«.

⁴¹ ABiH, ZV, Pr. 3265/1921.

⁴² *Težački pokret*, list Težačke organizacije u BiH, 4, 20. III 1921; 10, 27. V 1920; 11, 10. VI 1920; 12, 9. VII 1921; 13, 28. VII 1921; 15, 30. VII 1921.

⁴³ SBUS, 1, 77.

⁴⁴ *Narodno jedinstvo*, 62, 29. III 1921.

Uprkos objavljenoj »Obznani«, Savez zemljoradnika održao je protestne mitinge u Gacku, Kiseljaku, Banjaluci, Bileći, Varcar-Vakufu, Nevesinju, Prijedoru, Doboju, Zvorniku, Vlasenici, Kalinoviku i u više mjesta u srezovima Bosanski Šamac, Gradačac, Brčko i Gračanica.⁴⁵ Za Vidovdan 1921. (dan donošenja Ustava) Savez zemljoradnika je zakazao posebne protestne skupštine u cijeloj Bosni i Hercegovini.⁴⁶ Međutim, u vezi s ovim Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu u sporazumu sa Ministarstvom unutrašnjih djela u Beogradu zabranila je održavanje skupština Saveza zemljoradnika i preduzela naročite mjere bezbjednosti.⁴⁷

Zašto su poslanici JMO pristali da glasaju za centralističko državno uređenje suprotno autonomističkom stavu u programu stranke, pokušao je u jednom članku da objasni i opravdava dr Mehmed Spaho. On navodi da bi Ustav i bez JMO bio donesen, pa bi Bosna i Hercegovina teritorijalno bila podijeljena tako da bi izvjesni dijelovi Bosne i Hercegovine pripali Slavoniji, Sremu ili Mačvi, drugi Lici, a treći Dalmaciji i Crnoj Gori. U novim oblastima Muslimani Bosne i Hercegovine potpuno bi se izgubili i ne bi mogli jedinstvenije istupati protiv nepravdi koje im se čine. Dr Spaho navodi kako je od vlade Nikole Pašića tražena veća odšteta za likvidaciju agrarnog pitanja. On se solidariše sa prigovorima posjednika da je odšteta minimalna, jer ne iznosi ni jednogodišnji prihod sa zemlje. Žao mu je što nisu uspjeli ukinuti član 6. Beglučke uredbe, kojim se posjednički (beglučki) odnosi drugačije tretiraju u Bosni i Hercegovini nego u ostalim dijelovima države.⁴⁸

Što se tiče mjesnih i kotarskih organizacija JMO, one su u ogromnoj većini prihvatile sporazum Poslaničkog kluba JMO sa vladajućim beogradskim krugovima. Samoinicijativno su među prvima odobrile sporazum mjesne organizacije JMO iz Banjaluke, Bosanskog Petrovca, Varcar-Vakufa, Bijeljine, Trebinja, Čajniča, Konjica, Vitine i Višegrada.⁴⁹ Međutim, na konferenciji JMO okruga mostarskog 2. aprila 1921, pored ostalog se konstatovalo »da je Muslimanski poslanički klub, pritisnut silom prilika, a vođen željom za što skorijim sređivanjem istih odstupio od temeljnih načela (...) da su i ekonomski životni interesi hercegovačkih Muslimana nedovoljno zaštićeni«, te da, pored svega, Poslanički klub treba da ostane na okupu, jer će samo na taj način ostvariti program stranke, odnosno uspjeti da »država bude izgrađena uz saradnju i opće zadovoljstvo svih triju plemena našeg naroda«.⁵⁰

Neposredno poslije ovakvog stava predstavnika JMO mostarskog okruga rukovodstvo stranke uputilo je poziv mjesnim odborima da se izjasne da li imaju povjerenje u vodstvo stranke i da li odobravaju sporazum sa vladom Nikole Pašića.⁵¹ Pored mjesnih organizacija koje su prije toga samoinicijativno odobrile sporazum, poslije poziva su to uradile i mjesne organizacije iz Žepča, Gračanice, Travnika, Maglaja, Jajca, Prijedora, Pazarića, Doboja, Čapljine, Odžaka, Kreševa, Rogatice, Tarčina, Zvornika, Visokog, Stoca, Ljubuškog,

⁴⁵ *Težački pokret*, 7, 26. IV 1921; 8, 7. V 1921; 13, 28. VII 1921.

⁴⁶ *Težački pokret*, 11, 10. VI 1921.

⁴⁷ ABiH, ZV, Pr. 7064/1921.

⁴⁸ *Pravda*, 274, 2. IV 1921.

⁴⁹ *Pravda*, 277, 12. IV 1921.

⁵⁰ *Hrvatska sloga*, 75, 6. IV 1921.

⁵¹ *Pravda*, 277, 12. IV 1921.

Gornjeg Vakufa, Vlasenice, Tuzle, Bos. Novog, Nevesinja, Bos. Gradiške, Kupresa, Foče, Dervente, Olova, Fojnice, Biće, Zenice, Janje, Sarajeva, Kladnja, Vlasenice, Sanskog Mosta, Brčkog i Gradačca.⁵²

2. Poslanici JMO u vladi Nikole Pašića i glasanje za Vidovdanski ustav

Prva izvršena obaveza vlade Nikole Pašića sastojala se u postavljanju 26. marta 1921. dra Mehmeda Spaha za ministra trgovine i industrije i dra Hamdije Karamehmedovića za ministra narodnog zdravlja. Nešto kasnije, JMO je u Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu dobila četiri načelnička mjesta, pa su postavljeni: Ibrahim Defterdarević za unutrašnje poslove, Ismet Gavrankapetanović za obrt i trgovinu, Abduselam Hrasnica za socijalnu politiku i Muhamed Kulenović za poljoprivredu.

Poslije sporazuma s vladom Nikole Pašića, u diskusiji o nacrtu Ustava (F. Kurbegović, S. Korkut, S. Baljić, H. Ajanović, Š. Sarajlić, M. Filipović i H. Kurbegović) govorilo je gotovo u istom duhu kao i ranije više poslanika Jugoslavenske muslimanske organizacije. Oni su dokazivali da Muslimanima nisu obezbijedena najosnovnija građanska prava, pa ni pravo na život. Svi su isticali da vladin Nacrt ustava ne zadovoljava Muslimane, ali da će glasati za Ustav čineći svjesno veliku žrtvu samo da bi država dobila osnovni zakon i da bi dokazali svoja patriotska osjećanja.⁵³ Isticanje patriotskih osjećaja umnogome je posljedica stalnog pritiska koji je vršila radikalno-demokratska koalicija prema poslanicima JMO, nazivajući ih antidržavnim elementima i slično. I ovaj momenat, iako pretežno psihološkog karaktera, treba imati na umu pri određivanju uloge JMO kod donošenja Vidovdanskog ustava.

Sprovođenje sporazuma nailazilo je na teškoće najviše zbog toga što vlada nije izvršavala obaveze. Poslanički klub JMO intenzivno je u aprilu i maju 1921. raspravljao i pokušavao da se nađu prihvatljiva rješenja o pitanjima, kao što su: Uredba o agraru i njenim provedbama, pretjerano i neopravdano oporezivanje muslimanskih trgovaca i zanatlija, postupak pri nacionalizovanju Bosanske zemaljske banke, položaj muhalima (vjeroučitelja), namještenje činovnika u muslimanskom odjeljenju Ministarstva vjera i onemogućavanje drvarenja siromašnim građanima.⁵⁴ O nekim od ovih pitanja donesene su odluke i preduzete mjere kod vlade, pa je tako, između ostalog, zaključeno da se sprovede anketa o organizovanju kapitala, koji će se dobiti za kmetovska selišta; određena je i delegacija koja će privesti kraju pregovore o potrebama vakufske uprave.⁵⁵

Jedan politički incident takođe je znatno doprinio privremenom pogoršanju odnosa između vlade i Jugoslovenskog muslimanskog kluba. Radilo se o jednoj izjavi vođe bosanskih radikala dra Milana Srškića u Ustavotvornoj skupštini 31. maja 1921, dakle poslije sklopljenog sporazuma JMO s vladom Nikole Pašića, o likvidaciji agrarnog odnosa u Bosni i Hercegovini. Srškić je

⁵² *Pravda*, 280, 19. IV 1921; 283, 28. IV 1921; 286, 3. V 1921; 288, 10. V 1921; 291, 19. V 1921; 292, 21. V 1921; 321, 9. VIII 1921.

⁵³ SBUS, 1, 10, 2—6; 13, 22—28; 17, 2—4; 24, II—12; II, 35, 17—22 i 36—40; te 54, 9—11.

⁵⁴ *Pravda*, 292, 19. V 1921.

⁵⁵ *Pravda*, 292, 19. V 1921.

tada, suprotno svojim ranijim, a tada i stranačkim stavovima, izjavio da feudalcima ne treba dati odštetu za oduzetu zemlju, nego naknadu u obliku socijalne pomoći, i to samo onim porodicama koje su u stvari siromašne.⁵⁶ Ovo se uzelo kao povod da Jugoslovenski muslimanski klub konstatuje da vlada Nikole Pašića nije ispunila veliki dio sporazuma i da donese zaključak da ministri dr Spaho i dr Karamehmedović podnesu ostavke na ministarske položaje, što su i učinili 1. juna 1921.⁵⁷

Tekst ostavke, pored ostalog, potvrđuje da je odgovarajuće regulisanje agrarnog pitanja predstavljalo jedan od najvažnijih uslova za učešće poslanika JMO u vladi Pašića. U vezi s tim u ostavci se navodi: »Među ovim uslovima igralo je svakako vrlo važnu ulogu i rješenje agrarnog pitanja. Mi smo tražili da se ovo pitanje rješava i u Bosni po jednakim načelima kao i u ostalim dijelovima države i da se (...) za zemlje, koje se dosadašnjim sopstvenicima rješavanjem kmetskog odnosa oduzimaju, dadne pravična naknada«. U ostavci se naglašava da su pristali na likvidaciju agrarnog problema u Bosni i Hercegovini iako je bila nepovoljna za muslimanske posjednike i nepogodnije rješavana nego u drugim krajevima zemlje. Poslije navoda da vlada ne izvršava svoje obaveze, spominju se nepravilnosti prema Muslimanima koje su se desile poslije sporazuma JMO sa vladom Pašića, a tiču se agrarnih odnosa, pa se u vezi s tim nastavlja: »I dok se na jednoj strani vlada drži dosadašnje nepravedne prakse, dotle je juče ugledan član Radikalne stranke dr Srškić u svom govoru o trećem odeljku ustava formalno pozivao seljake na otpor i bunu protiv državnim vlastima ako budu izvršavale odredbe uredbi, koje su na osnovu našega sporazuma donesene«. Na kraju se podvlači da nije doznačen novac za likvidaciju kmetskih odnosa, niti je Agrarnoj direkciji u Sarajevu stavljen na raspolaganje predviđeni ostatak kredita za rentu od 1919. i 1920, te da »ni mnoge ostale tačke našeg sporazuma nijesu izvršene«.⁵⁸

Sutradan, poslije podnošenja ostavke muslimanskih ministara, sastao se Ministarski savjet i donio zaključak da se imaju potpuno izvršiti svi uslovi sporazuma, čije neispunjavanje su dr Spaho i dr Karamehmedović naveli za uzrok demisije.⁵⁹

Koliko su u čitavom ovom incidentu bili u pitanju trenutni lični i partijski interesi, vidi se iz govora radikalnog ministra za agrarnu reformu Nikole Uzunovića u Ustavotvornoj skupštini 1. juna 1921. On je u ime vlade i Radikalnog kluba izjavio »da se ni vlada ni Radikalni klub, ni stranka kojoj pripadam ne mogu saglasiti sa jučerašnjim govorom g. dr Srškića«, te da njegovo takvo držanje »ne odgovara dužnosti jednog člana stranke i člana kluba«.⁶⁰

Poslije toga dr Srškić je pokušao opravdati svoje istupanje u Ustavotvornoj skupštini izjavljujući da je sporazum sa Muslimanima od velike važ-

⁵⁶ SBUS, 11, 36, 22.

⁵⁷ *Hrvatska sloga*, 119, 2. VI 1921. Vid. *Pravda* 296, 2. VI 1921.

⁵⁸ PZS, Koncept ostavke dra Mehmeda Spahe i dra Hamdije Karamehmedovića. — Vid. *Hrvatska sloga*, 120, 3. VI 1921. članak »Zahtjevi jugoslovenskog muslimanskog kluba«; *Demokratija* (579, 3. VI 1921) u članku »Jedan nepravedan korak« piše da je demisija dra Spahe i dra Karamehmedovića pogrešna i da su mogli malo pričekati.

⁵⁹ *Pravda*, 297, 4. VI 1921; *Hrvatska sloga*, 120, 3. VI 1921.

⁶⁰ SBUS, 11, 36, 41.

nosti po nacionalne interese, ali da je učinjena greška »što se predmetom te pogodbe uzelo da se podmiruju interesi jedne društvene klase — to su spahije«. Međutim, demokrate su osudile i ovakav stav dra Srškića.⁶¹

Navedena brza reagovanja Poslaničkog kluba JMO i vladine koalicije bila su posljedica jake zainteresovanosti i jednih i drugih za sporazum u tadašnjim prilikama. Poslanički klub JMO uspješno je iskoristio velike teškoće vladajućih krugova koje su oni imali u vezi sa skorim donošenjem Ustava. Zbog toga su radikali i demokrate i preduzeli mnoge, među kojima i energične, mjere da udobrovolje muslimanske ministre. To im nije bilo teško postići s obzirom na situaciju u kojoj se nalazio JMK, pa su dr Karamehmedović i dr Spaho nakon svega dva dana, tj. 3. juna, povukli svoje ostavke.⁶² Ostavke muslimanskih ministara, kao i postupci vladine koalicije bili su, očito, samo taktički potezi i jednih i drugih u ostvarenju svojih ciljeva, pa makar i privremenih.

Nesuglasice u Poslaničkom klubu JMO nastale povodom pregovora o ulasku u vladu Nikole Pašića kasnije su se pojačavale pa su sve više dopirale i u javnost. Osjetilo se to i pred glasanje o Ustavu kada je dr Mehmed Spaho iznio u Ustavotvornoj skupštini da odredbe člana 135. Nacrta ustava nije potpuno u duhu sporazuma vlade Pašića sa Poslaničkim klubom JMO, jer se tom odredbom ipak omogućava razbijanje kompaktnosti Bosne i Hercegovine, a time i bosanskohercegovačkih Muslimana. Pri tome je Spaho imao u vidu završetak trećeg stava člana 135. Ustava koji je glasio: »Pojedine opštine ili srezovi mogu se iz svojih oblasti izlučiti i pripojiti drugim oblastima u sadašnjim granicama Bosne i Hercegovine ili izvan njih, ako na to pristanu njihova samoupravna predstavništva odlukom od 3/5 glasova i tu odluku odobri Narodna Skupština«. Tom prilikom dr Spaho je naglasio da vlada redakcijom člana 135 nije ispunila jedan od osnovnih uslova sporazuma i da Ustav u svojim osnovnim odredbama o uređenju države ne zadovoljava Muslimane a niti hrvatski narod čiji predstavnici ne učestvuju u radu Ustavotvorne skupštine. I pored svega toga, on je izjavio da će sa svojim drugovima glasati za Ustav u cjelini a protiv člana 135 da bi na taj način država čim prije dobila Ustav.⁶³

Konačni rezultat svih ovih stranačkih manevara je bio da su poslanici, Jugoslavenske muslimanske organizacije, njih 23, glasali za vladin Ustav.⁶⁴

⁶¹ Tim povodom demokrate su, pored ostalog, pisali: »Ako su sadašnji muslimanski poslanici samo predstavnici spahija, dakle jedne vrlo slabe klase, onda nije imalo smisla ni pregovarati s njima. Trebalo je potražiti prave reprezentante širokih klasa muslimanskog sveta. A gde su ti? Mi ih ne vidimo. Srškić nije u stanju da pokaže takve narodne predstavnike i prema tome, on samovoljno odriče sadašnjim muslimanskim poslanicima u Skupštini pravo da govore u ime muslimanskih birača«. (*Demokratija*, 581, 5. VI 1921).

⁶² *Hrvatska sloga*, 121, 4. VI 1921.

⁶³ SBUS, 11, 54, 9—11.

⁶⁴ Uz odobrenje Poslaničkog kluba JMO bio je odsutan Džafer Kulenović, koji nije pristao da glasa za Ustav kao što su to iz partijske discipline uradili ostali članovi bez obzira što su pojedinci među njima bili protiv saradnje sa vladinom koalicijom. Vodstvo JMO je odluku Poslaničkog kluba JMO koja se odnosila na Kulenovića kasnije objasnilo kao želju da ne bi došlo do rascjepa u vodstvu stranke, napominjući da je odsustvo Kulenovića dozvoljeno samo pod uslovom ako njegov glas ne bi bio neophodan za donošenje Ustava (*Pravda*, 344, 8. X 1921).

Kao što je poznato, 28. juna 1921. donesen je Vidovdanski ustav sa 223 glasa, i to glasovima radikala (91), demokrata (91), Jugoslavenske muslimanske organizacije (23), slovenskih kmetijaca (10) i turske nacionalne organizacije »Džemijet« (8). Protiv ustava je glasalo 35 poslanika (socijaldemokrati, republikanci, zemljoradnici i dr Ante Trumbić), dok ih je 161 apstiniralo, među kojima i 58 poslanika Komunističke partije Jugoslavije, koji su se povukli iz skupštine u znak protesta uoči glasanja za Ustav.⁶⁵ Prema tome, vladina koalicija je koristeći se malim građanskim strankama obezbijedila izglasavanje ustava. Na taj način, vladajuća klasa, izražavajući i osiguravajući svoje buržoaske klasne interese, stvorila je pravni osnov za dalje socijalno i nacionalno ugnjetavanje naročito radnika i seljaka i svih naših naroda i narodnosti.

3. Stav JMO do donošenja Zakona o podjeli zemlje na oblasti

Položaj bosanskohercegovačkih Muslimana poslije ulaska poslanika JMO u vladu Nikole Pašića (1921) i pomoći koju su poslanici JMO pružili vladajućim političkim strankama prilikom donošenja Vidovdanskog ustava, poboljšan je utoliko što je smanjen broj ubistava usljed izvjesnog poboljšanja javnog reda i sigurnosti uopšte u zemlji. Međutim, i dalje je bilo svih drugih vrsta maltretiranja i nepravilnih postupaka. I u ovo vrijeme dešavali su se brojni napadi, pljačke i vrijeđanja muslimanskih seljaka, trgovaca i zanatlija; onemogućavan je rad mjesnih odbora JMO, naročito u vrijeme nesuglasica u rukovodstvu stranke (1921. i 1922);⁶⁶ neopravdano su oduzimani oružni listovi od Muslimana; neravnopravno su oporezivani muslimanski trgovci, a vršeni su i drugi diskriminatorni postupci.⁶⁷ To su čak javno konstatovali i desničarski orijentisani poslanici JMO, koji su i dalje sarađivali sa radikalima. Oni su u vezi s tim postavljali upite pojedinim ministrima.

Ilustrativan je u ovom pogledu upit poslanika (»desničara«) Velije Sadovića ministru unutrašnjih djela. Taj upit dostavljen na provjeravanje Pokrajinskoj upravi za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu 20. decembra 1921. glasi: »Na granici između Hercegovine i Crne Gore trefilo se, prvih dana iza oslobođenja, više napadaja, pljačke, ubojstava Muslimana. To su činili koje-kakvi pojedinci, koji su zamišljali ovo oslobođenje kao jednom erom, u kojoj treba da gospoduje njihov egoizam i osvetnički duh, a Muslimani da su njihovo roblje, čiji imetak i život ne treba poštivati. — Danas je, hvala Bogu, tih zala manje, ali ipak ih se dešava, tako da se čovjek pita da li autoritet državne vlasti ikako dosiže u te krajeve. Evo tih slučajeva: na 23. oktobra 1921. otjerali su pljačkaši dva vola Murata Pašića iz Mulja, Gacko, koji je bio otišao u drva u Ravno u Crnoj Gori. Na 24. oktobra na istom mjestu i na isti način otehi su dva vola i jednog konja Čamu Pašiću iz Mulja. Stvar je javljena sreskom načelniku na Goranskom, koji je odgovorio, da zato

⁶⁵ F. Čulinović, Jugoslavija, 1, 350—351; Isti pisac: »Nacionalno pitanje i ustav stare Jugoslavije« (Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, XII/1962, 3—4, 216).

⁶⁶ ABiH, PU 945/1922, kao prilog aktu broj 808/1922: 4417 i 13092/1922.

⁶⁷ *Pravda*, 242, 13. I 1921; 243, 15. I 1921; 249, 29. I 1921; 260, 26. II 1921; 266, 12. III 1921; 277, 12. IV 1921; 284, 28. IV 1921; 285, 30. IV 1921; 295, 31. V 1921; 302, 21. VI 1921; 303, 23. VI 1921; 310, 14. VII 1921; 313, 21. VII 1921; 314, 23. VII 1921; 349, 20. X 1921; 362, 23. XI 1921; 367, 6. XII 1921; 371, 17. XII 1921; 374, 24. XII 1921.

neće ništa da zna. Na 25. oktobra pošao je Salko Mehić iz sela Zgradaca, kotar Gacko u šumu da bere drva. Na putu ga susretnu seljani Milošević i Babić te na njega navale i usmrte ga. Kako se doznaje sud je obojicu zatvorio, ali nakon nekoliko dana pustio bez kazne. — Pitam Vas, gospodine Ministre, je li Vam što poznato o ovim zločinima i šta kanite poduzeti da im se jednom nauvijek stane na put«. ⁶⁸

Neravnotežan položaj Muslimana i neizvršavanje vladinih obaveza uticalo je da su nesuglasice u Poslaničkom klubu JMO postajale sve veće i javnosti poznatije. Tako, na primjer, Sakib Korkut u jednoj izjavi za štampu konstatuje da on pripada struji koja iskreno teži saradnji sa vladom, ali da je nesporan fakt da vlada nije na vrijeme ispunila veliki dio postignutog sporazuma. Za to, kako navodi Korkut, jedan dio krivice snose i poslanici JMO, jer su u dva maha pristali na produženje roka za izvršenje nekih vladinih obaveza. Tom prilikom Korkut je osudio ostavku dra Mehmeda Spahe i naglasio da su se time komplikovali unutrašnje prilike u Poslaničkom klubu JMO. ⁶⁹

Povodom nastalog razmimoilaženja među poslanicima JMO održan je 15. jula 1921. sastanak Centralnog odbora stranke na kome je raspravljano o radu Poslaničkog kluba, prvenstveno o postojećem sporu. Prema povjerljivom izvještaju načelnika odjeljenja za unutrašnje poslove Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu Defterdarevića, prije sjednice Centralnog odbora održan je sastanak Poslaničkog kluba JMO na kome je pročitao izvještaj o

⁶⁸ ABiH, PU, Pov. 11034/1922. — Faktički težak položaj bosanskohercegovačkih Muslimana nije se bitnije popravio ni u 1922. godini, jer se i tada ponavljaju razne nepravde i nezakonitosti o kojima *Pravda* često piše. Vrijedno je zabilježiti da je i pored toga vodstvo JMO, iako u opoziciji (Spahina grupa) povodom ramazana (mjeseca posta) u čestitki svojim članovima, apelujući za učvršćenje stranke, pozivalo ih da se ne osvećuju za počinjena nedjela i nepravde, »jer osveta nije svojstvo plemenita srca i nije dostojna uzvišena cilja za kojim idemo. Nego neka se sjetite onih dana s ljubavlju u duši za svoju zajednicu, koja je omogućila, da se oni dani puni najtežeg iskušenja proture. Neke se sjetite da još nije postignuto sve, što bi nam osiguralo miran razvoj i život u našoj narodnoj državi, te da će trebati još duge i mučne borbe, dok se to postigne« (*Pravda*, 98, 27. IV 1922). U istom pomirljivom tonu sastavljena je uputa o radu mjesnih odbora JMO; u tački 4 stoji: »Svaki mjesni odbor dužan je širiti i propagirati ljubav i bratsku slogu među članovima JMO, kao i drugim stanovnicima svoga mjesta. Ova dužnost treba da protegne i izvan svoga mjesta« (*Pravda*, 98, 27. IV 1922). Nekoliko mjeseci kasnije u bajramskoj čestitki rukovodstvo JMO je poručilo svojim biračima: »Četvrtu godinu dočekujemo u svojoj narodnoj državi, pa ipak ne možemo da i ovaj put ne podsjetimo svoju braću islamske vjere, da nismo ni izdaleka postigli sve ono, što je potrebno, da nam se potpuno zagarantuje kulturni i ekonomski razvoj, pa ni sam opstanak«. (*Pravda*, 176, 4. VIII 1922).

I kasnije sve do propasti buržoaske Jugoslavije, bez obzira da li je JMO bila u opoziciji ili je učestvovala u vladi i sarađivala sa vladajućim političkim strankama bosanskohercegovački Muslimani su de fakto bili tretirani građanima drugog reda. To se, na primjer, očituje i u proglasu »Studenti Muslimani beogradskog univerziteta svojoj braći«, pisanim pod direktnim uticajem KPJ, pred skupštinske izbore 1938. godine. U njemu, između ostalog, stoji da su se zbog saradnje dra Spahe sa drom Stojadinovićem ponovo među braćom javile nesloge, svade i ubistva. »Zar je onda čudo što padoše tolike muslimanske glave po Omarskoj i Kozarcu. Ko je odgovoran za prolivenu krv i opustošene muslimanske domove? Niko drugi nego g. Spaho«. (Institut za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu (u daljem tekstu: IRPS), RP, 11, 200).

⁶⁹ *Jugoslavenski list*, 158, 2. VII 1921.

situaciji u Klubu, koji su izradili dr Spaho i dr Karamehmedović, kao predstavnici dviju grupa. Izvještaj je primljen uz zaključak da se iznese na sjednicu Centralnog odbora, kako bi se time izbjeglo podnošenje posebnih izvještaja i da se »spor između narodnih poslanika ne prenese i na članove Centralnog odbora«. Ovaj zaključak je, prema mišljenju dvojice članova Centralnog odbora koji nisu poslanici, a čije je informacije iskoristio Defterdarević za svoj izvještaj o radu Centralnog odbora, »dobar predznak, da će se spor među ljevicom i desnicom u Muslimanskom klubu složno i bez daljih trzavica riješiti«.

Poslanički izvještaj primljen je na sjednici Centralnog odbora, pošto su članovi Centralnog odbora koji nisu poslanici održali poseban sastanak i zaključili »da se spor koji je nastao u Poslaničkom klubu ne smije prenositi u redove organizacije«, da JMO ima i dalje ostati jedinstvena a narodni poslanici do sastanka glavne skupštine »treba među sobom da održe slogu i jedinstvo i da njihovo držanje imade ostati konzekventno sa dosadašnjim istupom u skupštini tj. da se sporazuman rad sa centralnom vladom imade i dalje nastaviti«. ⁷⁰

U saopštenju Centralnog odbora koje je u ovoj prilici izdato, rečeno je da su razlike, iako su »bile znatne« (ne navodi se njihova sadržina), međusobnim popuštanjem izgladene i da će Klub nastaviti saradnju sa vladom Nikole Pašića. Dalje je istaknuto da će se na glavnoj skupštini u oktobru 1921. razmotriti dotadašnji i odrediti budući politički pravac Poslaničkog kluba i izvršiti izmjena statuta organizacije, naročito u pogledu sastava Centralnog odbora stranke. ⁷¹

Za održavanje glavne skupštine načelnik Defterdarević u izvještaju Ministarstvu unutrašnjih djela u Beogradu navodi da će glavni zadatak biti »revizija organizacionog statuta stranke u tom cilju da narodni poslanici brojačno ne prevladavaju u Centralnom odboru, kako bi se omogućilo da smjer stranačke politike i taktike ne određuju narodni poslanici nego drugi predstavnici stranačke organizacije«. Defterdarević zakazivanje glavne skupštine ocjenjuje kao uspjeh »desničara« i navodi da prema privatnim informacijama iz okruga tuzlanskog »tamo vlada veliko neraspoloženje proti ljevičarima, a osobito proti ministru dr Spahi. Politika i taktika ljevičara označuje se neozbiljnom i nerealnom, te će Posavljani i Podrinjci navodno i na skorim skupštinama osuditi držanje ljevičara i donijeti rezoluciju, da se sporazumni rad s centralnom vladom imade bezuvjetno održati«.

Ovaj zaključak Defterdarevića, kao načelnika za unutrašnje poslove, pokazuje da se opredijelio za »desničare« zastupajući skroz subjektivne ocjene o odnosima u vodstvu JMO. To potvrđuje i dio izvještaja u kome kaže da kao »neugodan incident za desničare« ima da javi da je »današnja izvanredna skupština Udruženja zemljoposjednika na izvještaje narodnih poslanika dr Halida Hrasnice i Seidalije Filipovića o rješenju agrarnog pitanja izrazila svoje nezadovoljstvo sa načinom rješenja toga njihovog staleškog pitanja«. ⁷² Na pomenutoj sjednici Centralnog odbora izabrano je rukovodstvo Poslanič-

⁷⁰ ABiH, JB, Pov. 615/1921.

⁷¹ *Pravda*, 312, 19. VII 1921.

⁷² ABiH, JB, pov. 615/1921.

kog kluba JMO u kome su zastupljene obje struje.⁷³ Nadalje je odlučeno da se udovolji molbi glavnog urednika *Pravde* Sakibu Korkutu da ide na odmor.⁷⁴

Ovi zaključci su zapravo značili početak potiskivanja sa odgovornih dužnosti u JMO »desničara« — pristalica saradnje sa vladom Nikole Pašića. Dalji korak u tom pravcu bio je izbor dra Spahe za predsjednika JMO umjesto muftije Ibrahima Maglajlića, izvršen na Glavnoj skupštini u oktobru 1921. Tada je u rezoluciji, pored ostalog, izneseno da nisu ispravljene sve nepravde nanesene Muslimanima od ujedinjenja i da vlada Nikole Pašića nije izvršila obaveze iz sporazuma, na čemu svim sredstvima treba da insistira Poslanički klub. Konstatovano je da 125 delegata odobrava praktičnu politiku Poslaničkog kluba. Međutim, istovremeno se naglašava da »stoje čvrsto na programatičkom stanovištu organizacije o unutrašnjem uređenju države«.⁷⁵ Dalje je, prema rezoluciji skupštine, odlučeno da ubuduće sve važnije odluke u političkoj orijentaciji bosanskohercegovačkih Muslimana donosi Centralni odbor. Izvršena je izmjena statuta organizacije »kako bi bolje funkcionisala i kako bi bila veća kontrola nad radom Poslaničkog kluba«.⁷⁶ Zaključci u rezoluciji su u duhu stavova protivnika saradnje sa vladinom koalicijom tj. grupe oko dr M. Spahe i S. Baljića. Njihove su se pozicije pojačale u Centralnom odboru, koji po novom statutu ima veća prava, pa i kontrolu Poslaničkog kluba (u kojem su »ljevičari« bili u neznatnoj manjini).

Personalne promjene u vodstvu JMO i veoma oštar ton skupštinske rezolucije prokomentarisan je u svim političkim krugovima.

Beogradski listovi (Narodne radikalne stranke i Demokratske stranke) su pisali da JMO u kojoj dominira grupa dra Spahe »nije čvrst ni pouzdan saveznik«, da je svrgavanje Maglajlića »oduzelo jednog pobornika i uticajnog čovjeka za narodno jedinstvo i današnji režim«.⁷⁷ Iznenađeni stavom skupštine, pojedini listovi su naglašavali da glasajući za Vidovdanski ustav JMO nije napustila svoja gledišta, nego je time samo odgodila zahtjev za njihovo izvršenje.⁷⁸ Drugi, pak, listovi isticali su dijelove skupštinske rezolucije u kojima se govori da su poslanici JMO pokazali ljubav svoju i svojih birača prema državi, da su pridonijeli najveću žrtvu za konsolidovanje prilika u državi, ali da to njihovo držanje nije dovoljno korišteno.⁷⁹

Sa simpatijama na strani »desničara« beogradske *Novosti* su pisale da: zaključci skupštine JMO o povjerenju članstva u vodstvu JMO najviše »tuku

⁷³ Za predsjednika Poslaničkog kluba JMO izabran je Ibrahim Maglajlić, za potpredsjednike M. Kapetanović i dr A. Hadžikadić, za sekretara H. Alić i za blagajnika Š. Sarajlić.

⁷⁴ *Pravda*, 312, 19. VII 1921.

⁷⁵ Dr Spaho je komentarišući skupštinsku rezoluciju izjavio da ona ne iskazuje ništa novo, jer su i ranije imali autonomistički program koji je iznošen i u početku pregovora sa vladom. Međutim, sa onako stilizovanom rezolucijom htjelo se, kako kaže dr Spaho, naglasiti samo to da JMO ostaje dosljedna svome autonomističkom programu, ali da istovremeno odobrava praktičnu politiku svoga Poslaničkog kluba (*Beogradska Pravda*, 285, 10. X 1921).

⁷⁶ *Pravda*, 344, 8. X 1921.

⁷⁷ *Samouprava*, 235, 14. X 1921; *beogradska Pravda*, 278, 11. X 1921.

⁷⁸ *Srbija*, 119, 16. X 1921.

⁷⁹ *Nova otadžbina*, organ Glavnog saveza dobrovoljaca za BiH, Sarajevo. 44 8. X 1921.

glavu« dru Spahu, te da je obaranje Maglajlića i Korkuta sa njihovih položaja samo slaba utjeha za dra Spahu.⁸⁰

U članku »Vlada i Muslimani« *Socijalističke radničke novine* ističu da rezolucija zemaljske skupštine JMO zvanično priznaje da muslimanske age i begovi nisu glasali za Ustav iz političkog uvjerenja, već za platu i da Muslimani politiku vješto iskorištavaju u trgovačke svrhe.⁸¹

Zagrebačka štampa (Hrvatske narodne zajednice) je zaključke skupštine JMO shvatila kao vraćanje JMO na autonomističke pozicije, a promjene u rukovodstvu organizacije kao obilježje skretanja ulijevo, odnosno kao novu političku orijentaciju bosanskohercegovačkih Muslimana.⁸² Prije skupštine JMO u zagrebačkoj štampi je kao glavni krivac za produženje saradnje JMO sa vladom Nikole Pašića i pored njenog neizvršavanja obaveza smatran Sakib Korkut. Njemu je naročito zamjereno što je svoj neuspjeh u saradnji sa Pašićevom vladom opravdavao »nerealnom politikom Stjepana Radića, Narodnog kluba i samog dr Trumbića«.⁸³

Prava svrha promjena u vodstvu JMO pokazala se tek kasnije, kada je Spahina grupa potpuno preuzela vodstvo stranke. Taktizirajući dr Spaho je neposredno poslije reagovanja u štampi na promjene u vodstvu JMO izjavio da ove promjene ne znače nikakvo nepovjerenje bilo prema kojoj ličnosti ili grupi, jer je — kako on kaže — za prvog potpredsjednika izabran dr Hrasnica, za koga se zna da je blizak Maglajliću i dru Karamehmedoviću, te da je Maglajlić zbog starosti izabran za počasnog predsjednika, premda on i »dalje po svome ugledu ostaje duhovni vođa Jugoslavenske muslimanske organizacije«.⁸⁴

Razvoj događaja po izglasavanju Vidovdanskog ustava faktički nije obećavao uspješnu saradnju JMO sa vladom Nikole Pašića, naročito zato što je vlada odugovlačila izvršenje svojih obaveza. To je bio povod da Poslanički klub JMO na više sjednica raspravlja o političkoj situaciji i utvrđuje svoje prijedloge kako bi uticao na program rada vlade i Skupštine. Poslanički klub je u vezi s tim reagovao na razne načine insistirajući na poboljšanju javne bezbjednosti, sprovođenju jedinstvene vjersko-prosvjetne autonomije, izjednačavanju svih poreza, podjednako i srazmjerno podjeli državnih rashoda za sve krajeve, povećanju broja škola u Bosni i Hercegovini srazmjerno prema drugim krajevima države, gradnji jadranske željeznice kroz Bosnu, dovršavanju pruge Bosanska Krupa,— Bihać, ravnopravnom položaju u vladinoj koaliciji, ubrzanju likvidiranja odštete za kmetovska selišta, poštivanju Beglučke uredbe i na sprovođenju opštinskih izbora u Bosni i Hercegovini.⁸⁵

Za izvršenje ovih zahtjeva poslanici JMO, pored ostalog, iskoristili su krizu vlade do koje je, između ostalog, došlo u decembru 1921. zbog neslaganja radikala i demokrata oko popunjavanja upražnjenog mjesta ministra unutrašnjih djela, pa su 17. decembra 1921. podnijeli svoje »punktacije« kao uslov za dalju podršku vladi.

⁸⁰ *Novosti*, Beograd, 135, 12. X 1921; 138, 15. X 1921.

⁸¹ *Hrvat*, 485, 12. X 1921; *Obzor*, 280, 15. X 1921.

⁸² *Hrvat*, 406, 7. VII 1921.

⁸³ *Socijalističke radničke novine*, Centralni organ Socijalističke radničke partije Jugoslavije, Beograd, 223, 16. X 1921.

⁸⁴ *Pravda*, Beograd, 285, 18. X 1921.

⁸⁵ *Pravda*, 356, 8. XI 1921; 360, 17. XI 1921; 361, 23. XI 1921; 366, 3. XII 1921; 372, 20. XII 1921.

Prema izvještajima vladinih listova uslovi Poslaničkog kluba JMO su bili sljedeći: »1. Donošenje zakona o jedinstvenoj vjersko-prosvjetnoj samoupravi Muslimana u Kraljevini. 2. Izrada zakona o šerijatskim sudovima za čitavu Kraljevinu. 3. Izjednačenje državne trošarine na rakiju za cijelu Kraljevinu. 4. Izjednačenje neposrednih poreza. 5. Izjednačenje dodatka činovnicima na skupoću za cijelu Kraljevinu. 6. Moderni zakon o vojsci. 7. Donošenje zakona o upravnim sudovima. 8. Zakon o činovnicima uopće. Osim toga, stavljeni su zahtjevi da jadranska željeznica prolazi preko Sarajeva, da Muslimani dobiju 2 300 000 dinara za vjerske potrebe, da se organizuju ankete za južnu Srbiju i da se sprovede agrarna reforma.«⁸⁶

Stav Poslaničkog kluba JMO povodom vladine krize i njihove zahtjeve za ravnopravno tretiranje Bosne i Hercegovine i Muslimana u političkim, ekonomskim i socijalnim pitanjima vladine stranke i štampa su ocijenili kao ucjenu vlade.

Odgovarajući na takva shvatanja i posebno na pisanje štampe vodstvo JMO u redakcijskom članku »Naši zahtjevi« postavlja pitanje da li je ucjenjivački kada se traži: da se izjednače porezi u državi, a da se blagodati jednako raspoređuju za sve krajeve u državi, da vjerska samouprava bude jedinstvena, da se zakon o šerijatskim sudovima donese što prije prema Ustavu, da se donese što prije zakon o činovnicima i da se plate i dodaci na skupoću izjednače u cijeloj državi, da ne bude takvih razlika da poslanički liječnik u Srbiji ima veću platu nego šef saniteta u Zagrebu, a pandur u Čačku nego vjerski poglavica muslimana u Bosni, ili sreski načelnik u Priboju bez škole od kotarskog predstojnika u Višegradu sa fakultetskom spremom i doktoratom, da se ne plaća ogromni porez na pečenje rakije, kao što ne plaća ni seljak u Srbiji, da se gradi pruga Krupa — Bihać, a istovremeno se u Srbiji grade mnogo manje važne pruge, da vlada izvrši obaveze, da se otvaranje državnih osnovnih i stručnih škola mora jednako i srazmjerno vršiti za sve pokrajine, da se prikraćeni dio sredstava prema drugim vjerama isplati Vakufu, da se u Sandžaku i Makedoniji zavede bolja i pravednija administracija i da za tamošnje muslimane važe zakoni kao i za druge građane.⁸⁷ Navedena pitanja predstavljaju suštinu zahtjeva poslanika JMO, a takve su prirode da se u stvari traži ravnopravnost Bosne i Hercegovine sa ostalim pokrajinama i ravnopravnost Muslimana sa ostalim građanima u duhu ustavnih načela o ravnopravnosti svih građana.

Vlada Nikole Pašića poslije pregovora sa predstavnicima Jugoslovenskog muslimanskog kluba 20. i 21. decembra 1921. usvojila je gotovo sve njihove zahtjeve.⁸⁸

Međutim, vlada i dalje nije izvršavala preuzete obaveze. O tome je raspravljao Centralni odbor JMO u januaru 1922. Nakon trodnevnog rada konstatovano je da vladina koalicija od prvog dana ulaska JMO u vladu (26. marta 1921) »ne pokazuje ni hitrine ni dovoljno lojalnosti pri ispunjavanju uslova našeg sporazuma s vladom«. Centralni odbor je stavio u zadatak poslanicima da od vlade posljednji put traže da prije donošenja izbornog zakona

⁸⁶ *Narodno jedinstvo*, 260, 20. XII 1921. Vid. *Pravda*, 4, 5. I 1922. i 39, 16. II 1922.

⁸⁷ *Pravda*, 4, 5. I 1922.

⁸⁸ *Narodno jedinstvo*, 261, 21. XII 1921, tekst »Protokola sporazuma« u prilogu broj 6.

provede materijalno izjednačenje poreza u svim pokrajinama putem finansijskog zakona za 1922. godinu u duhu postignutog sporazuma sa vladinom koalicijom, zatim da do konca marta svrši sve predradnje za likvidaciju kmet-skih odnosa svih kategorija, da odmah nakon izglasanja budžeta, a najkasnije do zakonskog roka dovrši potpunu isplatu svih kategorija zemljoradnika, te da budžet, a naročito poljoprivredni za Bosnu i Hercegovinu, dovede u pravedan srazmjer s budžetima pokrajina i uopšte da se posljednji sporazum Poslaničkog kluba JMO sa vladom lojalno i pravilno izvršava.⁸⁹

Ubrzo poslije toga pod izgovorom vladinog nepoštivanja odluka Jugoslovenskog muslimanskog kluba, dr Spaho i dr Karamehmedović podnijeli su 1. odnosno 2. februara 1922. ostavke na ministarske položaje.⁹⁰

Ovakvi odnosi u koalicionoj vladi i u vrhovima JMO, nisu, ipak, doveli u pitanje njihovo učešće u provođenju određene globalne politike režima tokom 1921. godine, kada su vladajuće stranke solidarno donijele i Zakon o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi koji je zabranio komunistički pokret i znatno uticao na cjelokupni dalji razvoj političkog sistema u Kraljevini SHS.

4. Nastavljanje saradnje sa »desničarima« sa vladom Nikole Pašića

Što se tiče poslanika JMO, treba naglasiti da je neznatna većina (13 od 24) bila za dalju saradnju sa vladom i pored primjedbi koje su gotovo svi poslanici iznosili povodom neizvršavanja vladinih obaveza. Provladino raspoloženje jednog dijela Poslaničkog kluba JMO — čiji je predsjednik bio muftija Maglajlić, jedan od osnivača JMO i vođa grupe poslanika koji su podržavali politiku vladajuće koalicije — radikalni su iskonistili da bi nastavili sa saradnjom. Iz grupe vladinih pristalica imenovali su 3. marta 1922. za nove ministre Osmana Vilovića i Dorviša Omerovića, umjesto dra Spahe i dra Karamehmedovića, koji su demisionirali.⁹¹

U igru se neposredno umiješao i dvor. Na večeri kod Kralja 2. marta 1922. među 20 pozvanih poslanika, predstavnika svih parlamentarnih klubova, u ime Poslaničkog kluba JMO bili su radikalske pristalice Ibrahim Maglajlić, Ahmed Šerić i Seidalija Filipović. Njima je kralj posvetio posebnu pažnju i informisao se o »svim pitanjima političke i kulturno-ekonomske uprave u Bosni«. ⁹² U nizu postupaka za obezbjeđenje podrške poslanika JMO vladina koalicija je učinila i to da su tih dana, pored ranije odlikovanih poslanika

⁸⁹ *Pravda*, 7, 10. I 1922.

⁹⁰ Dr Spaho je kao razlog za podnošenje ostavke na položaju ministra trgovine i industrije i zastupnika ministra zdravlja naveo da u zakonski predlog o budžetskim dvanaestinama za mart i april nisu, prema sporazumu, unesene odredbe o zemljišnom porezu u Srbiji i o porezu na ratnu dobit za 1920. godinu, koje bi brzo i bez prethodnog sporazuma popravili doneseni zaključak Zakonodavnog odbora od 24. XII 1921. godine, kao i odredbe o odborima za tečevinski porez (*Pravda*, 27, 2. II 1922. i 28, 3. II 1922).

⁹¹ *Politika*, 4979, 4. III 1922. Vid. F. Čuhinović, *Jugoslavija II*, 293.

⁹² *Pravda*, 53, 4. II 1922. — I prije toga, u drugoj polovini januara 1922. godine na ručku kod kralja bili su pojedinačno prvo dr Hamdija Karamehmedović, a nakon nekoliko dana dr Halid Hrasnica (*Pravda*, 14, 18. I 1922. i 18, 22. I 1922).

JMO Ibrahima Maglajlića, Fehima Kurbegovića i dra Halida Hrasnice odlikovani još Osman Vilović i dr. Hamdija Karamehmedović.⁹³

Svi ovi taktički potezi vladajućih krugova prema poslanicima JMO pokazuju da je vlada bila zainteresovana za njihovu podršku. Postojala je kriza vlade i prijetila opasnost da vladina koalicija izgubi dotadašnji dominantan položaj. Isto tako je jasno da je za održanje vladine koalicije bila važna podrška JMO.

Podvojenost među poslanicima JMO nije bila, bar u početku, tolika da kao Klub ne istupaju jedinstveno. Grupa Maglajlić — Karamehmedović — Korkut, bez rezerve je zastupala stanovište saradnje sa vladinom koalicijom. Njih su podržavali Osman Vilović, Derviš Omerović, Fehim Kurbegović, Velija Sadović, Seidalija Filipović, Mujo Šehović, Ahmed Šerić, Ahmed Kovačević i Šemsudin Sarajlić. Grupu koja je bila protiv saradnje predvodili su dr Mehmed Spaho i Salih Baljić. U toj grupi su bili Hamid Kurbegović, Husejin Mašić, dr Atif Hadžikadić, Mustafa Kapetanović, Husejin Alić, Hasan Miljković, Nuriya Pozderac, Hamzaliya Ajanović i dr Halid Hrasnica.⁹⁴ Dr Džafer Kulenović u to vrijeme nije pripadao nijednoj grupi. Oprečnost stavova navedenih grupa svakodnevno se povećavala i nije se mogla dugo ublažavati, pa čak ni parolom čuvanja jedinstva organizacije.

Neizvršavanje vladinih preuzetih obaveza bilo je predmet rasprave i na sjednici Kluba poslanika JMO 7. marta 1922. kada je, prema zvaničnom saopštenju, pretresan »protokol sporazuma« (vid. prilog broj 6) sa ciljem da se novim ministrima (Omeroviću i Viloviću) daju instrukcije za njegovo realizovanje.⁹⁵

Opreke koje su se duže vremena osjećale u Poslaničkom klubu JMO dobile su rasplet povodom zakona o podjeli zemlje na oblasti, na kojem je insistirala vlada. Za razliku od dotadašnjih jedinstvenih istupa na skupštinskim sjednicama i prema vladi, tom prilikom (27. marta 1922) u Narodnoj skupštini posebno su istupili sa oprečnim stavovima u ime »svoje grupe« S. Baljić, a dr Karamehmedović — kako je izjavio — u ime »većine Poslaničkog kluba«. Tom prilikom Baljić je kritikovao vladu i govorio protiv Zakona o podjeli zemlje na oblasti. Naveo je, pored ostalog, da Muslimani »vide najbolje garancije za opstanak svoj i cijele ove države u održanju sadašnjeg teritorija i uređenju države po želji ne samo srpskog nego i hrvatskog i slovenačkog dijela našega naroda«. Dr Karamehmedović je, suprotno od Baljića, izjavio da će glasati za pomenuti Zakon, jer da je u njemu samo opširnije precizirano ono što je već određeno Ustavom, za koji je Poslanički klub JMO dao pristanak.⁹⁶

Ovi odvojeni istupi zapravo su značili definitivni rascjep u vodstvu JMO. Tada su »desničari«, nastavljajući saradnju sa vladom Nikole Pašića, osnovali novu muslimansku političku stranku — Jugoslovensku muslimansku narodnu organizaciju (JMNO). Njihovi poslanici osnovali su posebni Jugoslovenski muslimanski narodni klub. Od tada su u Narodnoj skupštini postojala dva muslimanska kluba, od kojih je Poslanički klub JMO bio u opoziciji, dok je Jugoslovenski muslimanski narodni klub sarađivao sa vladom.

⁹³ *Pravda*, 53, 4. III 1922. i 56, 8. III 1922.

⁹⁴ *Pravda*, 123, 28: V 1922.

⁹⁵ *Pravda*, 56, 8. III 1922.

⁹⁶ SBUS, redovni saziv za 1921—1922, II, 92—93.

Glava IV

RASCJEP U VODSTVU JMO

1. Nesuglasice u Poslaničkom klubu JMO i Centralnom odboru JMO

Poslije istupa Saliha Baljića u Narodnoj skupštini u ime »opozicione grupe« Jugoslovenskog muslimanskog kluba protiv vladinog prijedloga Zakona o podjeli zemlje na oblasti, »desničari« su izdali poslanicu svim mjesnim odborima i članovima Jugoslavenske muslimanske organizacije u Bosni i Hercegovini pod naslovom »Zašto je razbijen naš poslanički klub«, pokušavajući da osude »opozicionu grupu« koja je nazivana »ljevičarima«. ¹ Zamjerili su »ljevičarima« da nisu dosljedni sklopljenog ugovora sa radikalsko-demokratskom koalicijom, da otežavaju rad vlade, da unose smetnju u redove organizacije, da slabe partijsku disciplinu, da su povrijedili pravilnik o radu Poslaničkog kluba, da su istupili protiv vlade, a da nisu konsultovali Centralni odbor stranke, te da sve više »pojačavaju nacionalističku hrvatsku crtu u svom radu i djelovanju« suprotno programu i stavu organizacije da nacionalizovanje muslimanskih masa ne smije biti stvar dnevne politike. Naglašavajući da razlike i nesuglasice u Poslaničkom klubu JMO postoje već godinu dana i da Spahina grupa koči rad kluba i unosi trzavice u redove stranke, jer se »sve više orijentiše prema Zagrebu, gazeći jugoslovenski pravac organizacije a sve manje vodi računa o stvarnoj potrebi Muslimana u Bosni i Hercegovini«, »desničari« su i pored opšte želje članstva za jedinstvom u vodstvu stranke, zauzeli rezolutan stav da dalje ne mogu biti zajedno sa

¹ U ovom radu upotrebljavamo naziv »desničari« za poslanike okupljene oko hadži hafiz Ibrahima Maglajlića, dra Hamdije Karamehmedovića i Sakiba Korkuta, koji su inače pripadali starijoj generaciji poslanika JMO. Poznati su iz ranijeg političkog života i bili su pobornici saradnje sa vladom Nikole Pašića. U pogledu državnog uređenja opredijelili su se za održavanje status quo-a. Pod terminom »ljevičari« podrazumijevamo grupu poslanika i njihovih pristalica okupljenih oko dra Mehmeda Spahe, dra Atifa Hadžikadića i Saliha Baljića. Među njima je najistaknutiji bio dr Mehmed Spaho. Oni su pripadali mladoj generaciji poslanika JMO, od kojih je najveći broj tek stupio u politički život. Zastupali su autonomistički stav u pogledu državnog uređenja, zapravo ideju sa jakim pokrajinskim samoupravama. Isticali su se kao protivnici saradnje sa radikalsko-demokratskom koalicijom, nacionalno su bili više orijentisani prema Hrvatima. Ova podjela je bila, uostalom, uobičajena i u vrijeme kada su obje grupe praktički djelovale.

U jednom prilogu zagrebačkog *Obzora* u vezi s rascjepom u vodstvu JMO, Karamehmedovićeve grupa je nazvana »srbofilska«, a Spahina »croatofilska« (*Obzor*, 98, 11. IV 1922). I u ostaloj štampi su upotrebljavani slični nazivi.

Podjelu na »desničare« i »ljevičare« pored suštinske razlike među njima mi smo izvršili i iz čisto praktičnog razloga, da ne bismo morali objašnjavati stanovišta pojedinaca ili grupa u raznim prilikama o kojima pišemo. Osim toga, takva podjela je uobičajena, pa, čak, i česta u savremenim političkim partijama, s obzirom na dvije osnovne struje ili grupe unutar gotovo svake političke partije. Podjela na progresivne i konzervativne, mlade i stare, radikalne i liberalne, itd.

»ljevičarima«. U »Poslanićima« tvrde da se razlike u stavovima ne mogu uskladiti, jer ne mogu oprostiti sve propuste i greške koje su učinili »ljevičari« niti se mogu izmiriti sa njihovim opozicionim stavom prema vladi. Zato ostaje jedino da kao dvije grupe idu pred Centralni odbor stranke i pred članstvo organizacije, kako bi se odlučilo kojoj će se strani dati povjerenje. »Desničari«, koji su po godinama stariji, isticali su: »Mi smo dva svijeta: jedan koji gleda zbilji u oči i drugi, koji se zanosi idealizmom i kojem fali škola života«. ²

»Desničari«, sa Ibrahimom Maglajlićem, drom Hamdijom Karamehmedovićem i Sakibom Korkutom na čelu, insistirali su, dakle, na tome da samo jedna grupa u vodstvu može dalje nastaviti da predstavlja muslimanske mase. Postavljale su se dvije alternative. Prva koju su zastupali »desničari«, a to je — dalja saradnja sa vladom i zastupanje centralističkog državnog uređenja prihvaćenog Vidovdanskim ustavom. Druga alternativa je bila stav »ljevičara«, a to je — opozicija prema vladi N. Pašića i borba za autonomističko uređenje, odnosno vraćanje programu JMO.

Upravo na ovim ključnim pitanjima politike JMO »ljevičari« su, iako u početku u manjini, uspjeli da izvojuju pobjedu u Centralnom odboru a zatim i na skupštini JMO. Pri tome su posebno operisali s parolom o jedinstvu muslimanskih masa. U dosta oštroj političkoj borbi za uticaj u mjesnim organizacijama i među članstvom »ljevičari« su uspjeli. Njihova apsolutna pobjeda 1923. godine na skupštinskim izborima dala im je pravo da u političkom životu predstavljaju muslimanske mase.

Pri analiziranju uzroka pobjede Spahine grupe u vodstvu JMO mora se uzeti u obzir nekoliko činjenica. Prvo, dosta težak položaj Muslimana u svim oblastima života, drugo, vladino neizvršavanje ugovora sklopljenog sa vodstvom JMO; treće, opšte tradicionalno raspoloženje muslimanskih masa za autonomističko uređenje odnosno posebni status Bosne i Hercegovine u kome će se moći očuvati kompaktnost muslimanskog naroda i četvrto, evidentna potreba političke homogenosti, čiji su nosioci, kako se tada smatralo, bili »ljevičari«.

Sva četiri navedena faktora išla su u prilog »ljevičara«. Tome nisu doprinosili samo oni svojom političkom aktivnošću i stalnim djelovanjem u mjesnim organizacijama i među članstvom, nego su im u tome indirektno pomagali sami »desničari« svojim isključivim stavovima, koji su bili umnogome disparitetni prema tadašnjem političkom raspoloženju muslimanskih masa. »Desničarima« nije pomogla ni činjenica da su oni, neposredno poslije ujedinjenja, u teškim momentima za muslimanski narod pokazali hrabrost u političkom organizovanju i otporu nasilju, kao i da su defakto bili osnivači muslimanske građanske političke stranke JMO. Činjenica da su Maglajlić i Korkut bili ugledni teolozi, takođe nije imala bitnijeg uticaja na opredjeljenje pretežnog dijela muslimanskih masa.

Poslije saopštenja »desničarske« grupe o rascjepu u Jugoslovenskom muslimanskom klubu ostalo je da se raspravi i donese odluka o njihovom zahtjevu kojoj će grupi Centralni odbor stranke dati povjerenje u vođenju Poslaničkog kluba, a i same stranke. Ova odluka je u političkoj javnosti

² A-GHB, ZP. 3549.

očekivana sa velikim interesom, ne samo u redovima JMO nego i van nje. To, uostalom, ilustruje i reagovanje cjelokupne političke štampe u to vrijeme. I prije zasjedanja C. O. u pojedinim listovima su se pojavili članovi predstavnika obje grupe, kao i tekstovi u korist jedne ili druge grupe.³

Zasjedanje Centralnog odbora JMO koje je trajalo od 14 — 16. aprila 1922. godine značilo je pobjedu »ljevičara«. Poslije burnih duela i polemike među članovima Centralnog odbora konstatovano je da ne postoji rascjep u stranci nego »samo u klubu poslanika JMO«, koji se osuđuje kao i način na koji je izveden. Tvrdi se da je članstvo »jednodušno i nepokolebljivo uz svoj program«. Zaključeno je da se od poslanika traži da se »u svim pitanjima, bilo ekonomske, bilo političke ili prosvjetne naravi, moraju držati strogo programa JMO i sav svoj postupak da moraju tačno udešavati prema programu, tako da ne ostane ni malo mjesta podvojenju mišljenju«. ⁴ Dosljedno tome, od poslanika JMO se traži da se strogo drže zaključka Zemaljske skupštine od 6. oktobra 1921. i Centralnog odbora od 7. januara 1922, koji se temelje na zaključcima Zemaljske skupštine od 20. oktobra 1920. godine. U saopštenju sa sastanka Centralnog odbora, objavljenom u posebnom broju stranačkog glasila *Pravdi*, odluka o pridržavanju programa JMO tumači se tako da je program stranke autonomistički, kako je preciziran na Zemaljskoj skupštini 20. oktobra 1920.⁵ U skladu s tim Centralni odbor je odlučio da poslanici JMO »imadu odmah istupiti iz vladine koalicije«.

Centralni odbor JMO nije odobrio ni postupak poslanika dra Džafera Kulenovića (istupanje iz Poslaničkog kluba JMO, izjave u korist HRSS i pokretanje lista *Naša Pravda* u junu 1921. godine), pa ga je pozvao da se u najkraćem roku vrati u Poslanički klub JMO i da se drži programa JMO.⁶

³ *Hrvatska sloga*, 79, 7. IV 1922; *Obzor*, 98, 11. IV 1922.

⁴ *Pravda*, 90, 17. IV 1922, posebno izdanje.

⁵ Skupštinski zaključak o autonomiji glasi: »Mi smo za jedinstvo države, ali u isto vrijeme i za široke autonomije. Mi smo za monarhiju i za narodnu dinastiju Karađorđevića, kako je to i u našem programu rečeno: Protivni smo plemenskim autonomijama; za autonomiju smo pokrajina po dosadašnjim geografskim granicama«. (*Pravda*, 216, 26. X 1920).

⁶ Povodom ovog dijela zaključka CO JMO, u *Našoj Pravdi* je izašao članak pod naslovom »Jedna neosnovana tačka „Rezolucije“ Centralnog odbora JMO«. U tom tekstu pravda se postupak dra Džafera Kulenovića, jer je on — kako piše u novinama, bio jedini poslanik JMO koji je ostao dosljedan programu stranke u kome je naglašena autonomistička orijentacija. Za njega se navodi da se nije odvojio od stranke i njenog autonomističkog programa, pa ga zbog toga ne treba opominjati da se »u najkraćem roku povрати svome klubu« i da se »tačno drži programa JMO«, jer se, u stvari, oni koji se nisu držali programa sada vraćaju dru Kulenoviću (*Naša Pravda*, nezavisan list autonomističkih Muslimana, Sarajevo, 66, 19. IV 1922).

Držanje dra Džafera Kulenovića, koji je i dalje zadržavao mandat poslanika JMO, davalo je dosta povoda protivnicima JMO da napadaju stranku kao protiv-državnu.

Politička aktivnost dra Džafera Kulenovića bila je predmet interesovanja Odeljenja za državnu bezbednost Ministarstva unutrašnjih dela Kraljevine SHS, koje je 22. decembra 1922. naredilo Pokrajinskoj upravi za BiH u Sarajevu da izda naređenje područnim organima »da i ubuduće vode strogu kontrolu nad radom dr Kulenovića i da Ministarstvo o tome blagovremeno izveštavaju« (ABiH, PU, Pov. 14958, kao prilog aktu JB pov. 1036/1921). Pomenuti raspis ministarstva Pokrajinska uprava za BiH odmah je dostavila svim okružnim načelstvima u Bosni i Hercegovini i Policijskoj direkciji u Sarajevu. Poslije toga uslijedili su izvještaji o drža-

Centralni odbor je dalje zaključio da »ne dozvoljava nikakve političke saradnje sa strankama koje ne stoje na monarhističkom programu. Koji od poslanika nijesu voljni da se drže strogo i tačno programa, na kome su izabrani, ti poslanici neka povuku konsekvencije i neka povrate mandat u ruke naroda.«⁷

Centralni odbor JMO osudio je i političku aktivnost »desničarske grupe«, naročito u vezi s izdavanjem Poslanice. »Zašto je razbijen naš poslanički klub?« upućene mjesnim odborima i članstvu JMO u kojoj se na »nedoličan« način napadaju poslanici Spahine grupe. Rečeno je da je »Centralni odbor

nju i političkoj aktivnosti dra Kulenovića. Tako, na primjer, iz Bihaća 30. decembra 1921. javili su da se Kulenović vratio iz Hercegovine i da se nada da će postići uspjeh i jedan dio članstva JMO privesti Hrvatskom bloku (ABiH, PU, Pov. 3659/1922). Iz Bugojna su 14. marta 1922. izvijestili da Kulenović agituje za slogu i zajednički rad Hrvata i Muslimana. U izvještaju iz Donjeg Vakufa od 4. februara 1922. navodi se da Kulenović nije postigao uspjeh, jer su Muslimani u Donjem Vakufu i nadalje ostali pristaše JMO (ABiH, JB, Pov. 1036/1921). Prema izvještaju sreskog načelstva u Bihaću za decembar 1921, Kulenović u bihaćkom okrugu ima pristaša, pa je vjerovatno da bi i kod eventualnih izbora imao uspjeha. Za njega se navodi da je poznati »malkontant« zbog čega je i prišao Hrvatskom bloku, ali da ni on ne zna objasniti kako bi izgledala Radićeva republikanska samostalna Hrvatska u sklopu jedne monarhije. U vezi s tim navodi se i jedan Kulenovićev komentar »da ni Radić ne misli svoju republiku ozbiljno, te da bi popustio«. (ABiH, PU, Pov. 649/1922). Sa stanovišta Kulenovićeve političke aktivnosti, karakterističan je izvještaj Okružnog načelstva za Bihać o političkoj situaciji u januaru 1922. U njemu se konstatuje da se dosadašnje jedinstvene pristaše JMO cijepaju u tri pravca, od kojih su oni oko *Pravde* (pristalice JMO) još uvijek u apsolutnoj većini. »Domovinaši« (uz list *Domovina*) dobivaju pristalice među inteligencijom i građanima, dok »radićevci« dobivaju podršku među građanima i težacima bihaćkog i naročito cazinskog sreza, i to nešto pod uticajem iz Hrvatske, a najviše pod uticajem poslanika Kulenovića. Smatra se da je jačanje uticaja radićevaca među Muslimanima rezultat prvenstveno »javne i još više tajne agitacije i demagogije raznih agenata počev od poslanika Džafera Kulenovića, pa čak do nekih činovnika i zvaničnika, koji javno prave lojalno i patriotično lice, a tajno šapuću i rovere protiv državnog uređenja« (ABiH, PU, Pov. 5367/1922).

⁷ *Pravda*, 9, 17. VI 1922, posebno izdanje. U vezi s ovim stavom Centralnog odbora zagrebački list *Hrvat* (640, 18. IV 1922) u članku »Važne odluke«, između ostalog, navodi da su u vrijeme zasjedanja Centralnog odbora JMO u Sarajevu doputovali radikalski ministri Trifković i Laza Marković, koji su bili u stalnom kontaktu sa »centralistima i na čije insistiranje su neke stavke ušle u rezoluciju, a posebno one o odnosu sa Hrvatskim blokom«. Tvrdnja je očito isforsirana. Kulenovićev slučaj je doista odstupao od generalne linije »ljevičara«, pa uplivisanje radikalskih ministara nema podloge.

⁸ »Desničari« su na sjednici Centralnog odbora predložili sljedeću rezoluciju: »1. Izjava g. Baljića i drugova data u Skupštini 27. marta ove godine, u protuslovlju je sa političkim pravcem, koji je određen zaključkom glavne skupštine od 6. oktobra 1921. i Centralni odbor od 7. januara 1922, pa se s toga proglašuje ništetnom. Gornji zaključci ne smjeraju na reviziju Ustava. 2. Poslanički klub se poziva, da nastavi dosadanju politiku, a ministri da ostanu na svojim položajima sve dotle, dok se vlada ne bi ogriješila o naš sporazum. 3. Centralni odbor poziva sve poslanike, da se pokore gornjem zaključku ili da polože mandat pod prijetnjom isključenja; isključuje iz Organizacije narodnog poslanika g. Džafera Kulenovića i poziva radni odbor, da u buduće striktno izvršuje skupštinski zaključak glede saradnje u »Našoj pravdi«. 4. Apelira na mjesne odbore, da svom snagom porade na suzbijanju svakog pokušaja, da se u Organizaciju unose razdor i cijepanje. Kao garanciju za stabilnost u našoj budućoj politici tražimo još da se usvoji: 5. Predsjedništvo Centralnog odbora i Kluba, kao i uređivanje stranačkog organa prepustiće se grupi, čiji pravac u ovom sporu odobri Centralni odbor«. (*Večernja pošta*, političko-informativni list, Sarajevo, 238, 15. IV 1922).

došao do uvjerenja, da grupa poslanika dra Spahe ne vodi ni Radićevcima, ni drugim ekstremnim ciljevima, nego da se je povratila svome programu». Centralni odbor je pozvao članstvo i organizacije da »čuvaju čvrste redove organizacije«, te da se striktno drže zaključaka centralnog odbora do saziva zemaljske skupštine.⁹

Na zasjedanju Centralnog odbora pročitane su prispjele depeše i drugi podnesci u kojima mjesni odbori insistiraju na održavanju sloge i jedinstvenosti organizacije; mnogi od njih izjavili su da se u slučaju rascjepa priključuju grupi dra Spahe, dok su samo poneki odobravali rad dra Karamehmedovića.¹⁰ Takvo raspoloženje u mjesnim organizacijama odrazilo se i prilikom usvajanja rezolucije na zasjedanju Centralnog odbora. Pomenuta rezolucija Centralnog odbora usvojena je ogromnom većinom. Od 49 prisutnih članova CO za rezoluciju je glasalo 35, a 13 protiv. Dr Spaho, kao predsjednik, nije glasao. Prema tome, Karamehmedovićeva grupa je dobila svega tri glasa od 33 člana Centralnog odbora koji nisu poslanici. Na taj način na zasjedanju CO dr Spaho je obezbijedio sebi većinu i u Poslaničkom klubu JMO, koju do tada nije imao.¹¹

Vidjevši ovako porazan rezultat Karamehmedovićeva grupa je izjavila da Centralni odbor stranke nije kompetentan da daje pravac političkom radu poslanika, jer je to jedino nadležna zemaljska skupština, pa stoga predlaže njen saziv. Poslije diskusije o tom pitanju prihvaćeno je da se polovicom juna 1922. sazove Zemaljska skupština, koja će donijeti konačnu odluku o sporu u Poslaničkom klubu JMO.¹²

Interesantno je da su pitanje nadležnosti Centralnog odbora da odlučuje o pravcu političke aktivnosti poslanika postavili »desničari«, i to baš u vrijeme kada je njihova grupa izgubila bitku za prestiž u vodstvu stranke. Do tada to nije bilo sporno. Komentarišući ovo pitanje u partijskom listu je naglašeno da je Poslanički klub JMO uz dozvolu Centralnog odbora glasao za centralistički ustav, premda je to bilo u suprotnosti sa programom stranke. Priznaje se da se time povrijedilo programsko načelo, ali takvim stavom Zemaljska skupština je 6. oktobra 1921. dovedena pred gotov čin, pa stav Poslaničkog kluba i Centralnog odbora »nije ni odobrila ni osudila«. Skupština je u interesu jedinstva u vodstvu stranke prešla preko toga pitanja, premda je usvojila jednu važnu i značajnu konstataciju, a to je da »cijela skupština i svi poslanici stoje čvrsto na programskom stanovištu o unutarnjem uređenju države«. Zato se Jugoslovenski muslimanski klub pri glasanju za

⁹ *Pravda*, 90, 17. IV 1922, posebno izdanje.

¹⁰ *Jutarnja pošta*, vanstranački informativni dnevnik, Sarajevo, 18, 17. IV 1922, posebno izdanje. Prvih dana zasjedanja Centralnog odbora (14. IV 1922) Sakib Korkut je dobio tri telegrama iz Zenice u kojima se naglašava da se poradi na slozi, ako se ne ostvari sloga da poklanjaju povjerenje njegovoj (»desničarskoj«, A. P.) grupi. Telegrama su potpisali: Asim Tarabar, Sabit Serdarević, Mujo Čolaković, Hamid Halilović, Edhem Ramadanović, Ahmet Hercegovac, Muhamed Husagić, Ibrahim Omeragić, Alija Granić, Izet Drinić, Rašid Imamović, Muhamed Halilović, Hamdija Serdarević, Jusuf Hodžić, Omer Mehmedić i Ibrahim Biharac.

¹¹ *Jutarnja pošta*, 18, 17. IV 1922, posebno izdanje. — Protiv rezolucije glasali su članovi Centralnog odbora a koji nisu poslanici, i to: Hasan Šahinpašić iz Rogatice, Muhamed Ahić iz Visokog i Atif Sočo iz Sarajeva (*Hrvatska sloga*, 87, 19. V 1922; *Naša pravda*, 66, 19. IV 1922).

¹² *Večernja pošta*, 239, 18. IV 1922; *Jugoslavenski list*, 105, 18. IV 1922, *Slobodna tribina*, 162, 18. IV 1922.

zakon o podjeli zemlje na oblasti trebao pridržavati programskog načela o »autonomiji pokrajina po dosadašnjim geografskim granicama«, odnosno vratiti se autonomističkom programu stranke. To, u stvari, nije učinila »desničarska« grupa kada je, protivno zaključcima skupštine, glasala za Zakon o podjeli zemlje na oblasti.

Osim toga, u objašnjenju pravovaljanosti odluka Centralnog odbora navodi se da, prema paragrafu 22 Statuta JMO (tačka 1, 2, 3 i 10) i zaključku Zemaljske skupštine od 6. oktobra 1921. »poslanici ne smiju donositi nikakvih važnijih zaključaka bez Centralnog odbora«. Centralni odbor ima pravo i dužnost, da donese odluku o nastalom sporu u pogledu tumačenja zaključaka skupštine od 6. oktobra 1921. godine, kao i da su pred samo glasanje o zaključku Centralnog odbora predstavnici obje grupe izjavili u svoje ime i u ime svojih drugova da će se pokoriti zaključcima Centralnog odbora, odnosno »u protivnom slučaju da će položiti mandate«.¹³

Poslije usvojene rezolucije na zasjedanje Centralnog odbora ministri »desničari« Vilović i Omerović izjavili su da će podnijeti ostavke na ministarske položaje, što su sutradan i učinili uz saglasnost »desničarske grupe«. Što se tiče odluke Centralnog odbora o polaganju mandata poslanika koji se ne slažu sa odlukama u rezoluciji Centralnog odbora, Karamehmedovićeva grupa je odlučila da ne polaže mandate sve do odluke Zemaljske skupštine.¹⁴ Izjavili su da će na bazi narodnog i državnog jedinstva nastaviti politički rad za muslimanske interese.¹⁵

Odmah poslije zasjedanja Centralnog odbora održani su »pouzdaniki« sastanci JMO, konkretno, u Sarajevu i Tuzli. Na tim sastancima pružena je podrška Karamehmedovićevoj grupi, naročito u vezi sa nadležnošću Centralnog odbora da donosi zaključke za koje je jedino kompetentna Zemaljska skupština. Prema nekim informacijama, takvog su raspoloženja bile organizacije JMO u Zvorniku i Travniku.¹⁶

Na drugoj strani, dva dana poslije zasjedanja Centralnog odbora dr Mehmed Spaho je u jednom intervjuu izjavio da će odluke CO uticati na učvršćenje redova stranke jer su članovi CO koji nisu poslanici izjavili da u organizaciji nema nikakva rascjepa. Jedinstvo stranke — kako navodi dr Spaho — izraženo je i u mnogobrojnim brzojavima i pismenim izjavama koje su stigle Centralnom odboru iz svih krajeva u kojima se odobrava njegov zaključak i ocjenjuje da vraćanje programu stranke može samo povoljno

¹³ To su, kao što je pomenuto, prije zasjedanja Centralnog odbora predlagali »desničari« u svojoj poslanici »Zašto je razbijen naš poslanički klub«. Na samom zasjedanju Centralnog odbora Sakib Korkut je u ime »desničarske« grupe tražio da se vodstvo stranke, poslaničkog kluba i uredništvo *Pravde* preda u »ruke onoj grupi, čije stanovište dobije povjerenje od Centralnog odbora« (*Jutarnja pošta*, 17. 16. IV 1922). Ovakav stav »desničara« nešto se razlikuje od stava izraženog u njihovoj Poslanici, gdje se izričito naglašavalo da oni ne mogu zajednički raditi sa Spahinom grupom.

¹⁴ *Večernja pošta*, 239, 18. IV 1922; *Jugoslavenski list*, 105, 18. IV 1922. Na telegrafski upit Ahmeta Kulenovića i Hafiza Tabakovića iz Varcar-Vakufa o ishodu zasjedanja Centralnog odbora Sakib Korkut je, takođe, telegrafski odgovorio: »Većina opoziciona, ministri demisionirali. Očekujem povjerenicu vanredne skupštine desničara« (PZH, original-telegrama 15. aprila 1922).

¹⁵ *Riječ* (nezvanični organ Demokratske stranke), Zagreb, 89, 18. IV 1922.

¹⁶ *Večernja pošta*, 239, 18. IV 1922; *Riječ*, 89, 18. IV 1922.

djelovati na snagu i čvrstinu organizacije. Dr Spaho je nedvosmisleno izjavio da zakazana Zemaljska skupština, prema raspoloženju članstva, može samo potvrditi odluke Centralnog odbora.¹⁷

Rezolucija Centralnog odbora o sporu u Poslaničkom klubu JMO i vodstvu stranke naišla je na različite komentare političkih krugova, naročito u Beogradu i Zagrebu. Štampa vladajućih partija u Beogradu osuđivala je postupak Spahine grupe. Išlo se tako daleko da se autonomizam JMO prikazivao kao »žudnja za svojim starim okovima, koje je pokidala srpska vojska«. U ovoj štampi se naglašavalo da su živjeli u zabludi kada su »nepokolebljivo vjerovali da Muslimani pretpostavljaju zajednicu sa nama zajednici sa Nijemcima i Mađarima«.¹⁸ U nekim napisima se otvoreno prijetilo vodstvu JMO, pa i Muslimanima. U jednom pamfletu je navedeno da se ne treba uzrujavati »što Muslimani idu u opoziciju, i ako su za svoj prepad izabrali čas kada zaseda Đenovska konferencija i kada imamo da rešimo sporna pitanja sa Italijom«. Dalje se u istom tonu piše: »Oni su samom svojom pojavom bili provokacija napaćenim Srbima Bosne i Hercegovine. Verni svome defetističkom načelu, oni su išli iz ucene u ucenu. Sarajevski »rascep« znači samo jednu novu i sigurno, niti najmanju niti poslednju. Predstavljajući najreakcionarniji i najnekulturniji deo stanovništva u našoj državi, ovi renegati i poturice teraju otvorenu šegu sa celom zemljom i sa našom velikodušnošću i trpljivošću. (...) Postigli su u ovoj državi ono što im nikad nije davao ni sultan ni bečki česar. Ni to im nije bilo dosta. Sada su i oni dobili volju da nam prekrajaju državu. Ipak bi trebalo da im bude jasno da mi nismo lili krv zato da se bolje baškare bosanske balije, a još manje da smo spremni da prinosimo nove žrtve moralne i materijalne za lepe oči Mehmeda Spahe i njegovih fesova ispod kojih se krije fanatični verski mrak Azije«. Spominje se da je Spahina pobjeda privremena i da se »Spahinim pristalicama neće zaboraviti stvaranje krize vlade u trenucima kad je to najmanje oportuno«.¹⁹

U istom stilu se pisalo da su Muslimani toliko razmaženi da su uobrazili kako se bez njih ne može upravljati državom, kao i da je jugoslovenstvo JMO bila najobičnija parola muslimanskih prvaka, jer je iskustvo pokazalo da »naši Muslimani nisu vodili jugoslovensku politiku, ni onda kad su bili najsigurniji za svoje mandate i lične profite, već demagošku, u najboljem slučaju čisto muslimansku politiku«.²⁰

Radikalni list u Sarajevu Spahin autonomizam identifikuje sa politikom Hrvatskog bloka, bez obzira što je Centralni odbor osudio Radićevu poli-

¹⁷ *Jutarnja pošta*, 19, 18. IV 1922.

¹⁸ *Tribuna*, od 21. IV 1922. — Na pomenuto pisanje *Tribune* uslijedio je odgovor u *Pravdi*, u kome se obrazlaže autonomistički stav JMO. Navodi se da JMO nije apriori protiv centralizma. »Kod nas je on pored različitih kulturnih tradicija, pored dugog odvojenog života, pored različita mentaliteta, raznih vjera, različita društvenog uređenja, različite pravne svijesti i odgoja narodnog nemoguć« (*Pravda*, 95, 23. IV 1922).

¹⁹ *Novi list* (nezvanični organ DS Pribićevićeve grupe), Beograd, 9, 19. IV 1922. — Spahina pobjeda — prema *Jugoslavenskom listu* (19. IV 1922) — nije donijela koristi ni državi ni Muslimanima. Stvorila je samo veći kaos »izazivanje krize u doba kada zasjeda Đenovska konferencija i kada bi trebalo, da se pred vanjskim svijetom prikazemo, koliko toliko nutarnje jaki«. Naglašava se da je Spaho znao iskoristiti »pritajeno nezadovoljstvo muslimanskih masa«.

²⁰ *Novosti* (nezvanični organ Saveza zemljoradnika), Beograd, 288, 19. IV 1922.

tiku, jer »osuđivati Radića a tražiti autonomiju Bosne je piramidalna besmislina, jer i Radić traži tu „autonomiju“«. Naglašavajući da sumnja u podršku muslimanskih masa Spahinoj politici *Srpska riječ* ističe da se ne može unaprijed povjerovati ni »drugoj grupi, dok ne vidimo njen pozitivan rad, a naročito dok se ne uvjerimo da su se otresli svih demagoških uticaja svojih dojučerašnjih jednomišljenika«, te da držanje muslimanskih političkih predstavnika ne može i »neće ni ukoliko izmijeniti tok naše unutrašnje politike, ali da se može i mora promijeniti kurs politike prema frankovluku među Muslimanima, koji su do sada bili maženi na štetu Srba i Srbina težaka«.²¹

Nasuprot ovakvim pisanjima bilo je i realnih ocjena političkih prilika u Bosni i Hercegovini i odnosa u JMO. Tako je beogradski list *Videlo* konstatovao da »nezadovoljstvo u Bosni nije stvorio ni dr Spaho, ni Radić, već ga je izazvao zvanični Beograd. (...) Danas su protiv nas u Bosni ne samo Muslimani, nego i većina pravoslavnih Srba, a o Hrvatima da i ne govorimo«. U listu se navodi da će vlada za pobjedu Spahe »po običaju, krivicu svaljivati na našu muslimansku braću u Herceg-Bosni; prišivaće im frankovluk, radićevstvo (kao da je sramota biti pristalica g. Radića), habsburgizam i ostale slične čikarme, ali će se čuvati da prizna: da su krivci baš oni sami, odnosno njihova grešna i luda politika«.²² Ovaj list tvrdi da se Spahin uspjeh najbolje vidi po reakciji režimske štampe koja želi da dokaže kako je on »slab vođa« i »politički neizgrađen«.²³

Na drugoj strani Zagrebačka *Slobodna tribina* osudila je Demokratski klub što donosi odluke o odnosima među Muslimanima, na osnovi referata ministra unutrašnjih djela Marinkovića kome su »desničari« ministri u vladi podnijeli izvještaj o odnosima među Muslimanima.²⁴ Zagrebački *Obzor* citirajući neke dijelove demokratskog glasila *Demokratije* o asimilaciji Muslimana i pisanje radikalne *Samouprave* protiv muslimanskih političkih vođa »koji hoće Muslimane da vode preko Save« osuđuje njihovo pisanje što prema Muslimanima zauzimaju neprijateljski stav i što »vladina štampa navješta Muslimanima rat do istrage«. Suštinsko pitanje — prema *Obzoru* — jeste položaj Muslimana. Upravo tih dana dr Spaho je u Skupštini upozorio na zapostavljenost Bosne i Hercegovine i Muslimana navodeći da postoje nejednakosti u platama i dodacima koje primaju činovnici i sveštenici, zatim u finansiranju prosvjete, građevinskih radova, razvoju saobraćaja, kao i u poreskoj politici. Ta nejednakost je potpuno na štetu Bosne i Hercegovine i Muslimana. Čak su Muslimani u Sandžaku i u vrijeme saradnje JMO sa vladom bili izloženi pokoljima.²⁵ Zagrebački list *Hrvat* citirajući izjavu dra Hamdije Karamehmedovića beogradskim *Novostima* zaključuje da i sam Karamehmedović priznaje »da je politika beogradske vlade bila ne samo štetna, nego upravo ubitačna za Muslimane Bosne i Hercegovine. On priznaje, da Muslimani nijesu od te vlade mogli dobiti zaštitu ni najbitnijih ljudskih i građanskih prava. A on ipak zagovara, da se s tom vladom ide. U ime čega? U ime velikosrpske ideje, koju beogradska vlada u Bosni i Hercegovini provodi«. U listu se tvrdi da će pokret među Muslimanima koji traže oslon

²¹ *Srpska riječ*, 82, 22. IV 1922.

²² *Videlo*, Beograd, 62, 19. IV 1922.

²³ *Videlo*, 71, 29. IV 1922.

²⁴ *Slobodna tribina* (blizak DS, Davidovićevoj grupi), Zagreb, 171, 28. IV 1922.

²⁵ *Obzor*, Zagreb, 115, 29. IV 1922.

na Hrvatsku biti sve jači što bosanskohercegovački Srbi budu prema Muslimanima agresivniji sa velikosrpskom idejom, koja u krajnosti znači istrebljenje muslimanskog elementa. Podvlači se da Muslimani dobro znaju što se s njima radi u Sandžaku, Staroj Srbiji i Makedoniji i da je tako gotovo istrebljen muslimanski elemenat u Srbiji.²⁶

I neki drugi zagrebački listovi pozdravili su Spahinu pobjedu u vodstvu JMO. Isticalo se da je velikom većinom pobijedila »struja sredine: ni režim, ni plemensko odvajanje, već jedinstvo organizacije na bazi jugoslovenskoj i autonomističkoj. (...) Borbe će biti, i biće ljuta, jer će vlada uprijeti sve sile da ukroti Muslimane«.²⁷ Uspjeh dra Mehmeda Spahe *Hrvat* je prokomentarisao na sljedeći način: »Odluka je bosanskohercegovačkih Muslimana važan i ozbiljan korak u rješavanju problema Bosne i Hercegovine i čitavog hrvatskosrpskog pitanja«.²⁸ Misao autonomije kod bosanskih Muslimana pobijedila je — prema *Obzoru* — nakon svega što je Jugoslovenski muslimanski klub za dvije godine preživio, jer »batine, kundaci, zatvori, otimanje svojine, a i ubijanje nije moglo u narodu stvoriti iluziju o slobodi, kad je on prije bio za svoj život i svoju imovinu siguran. Bar kod vlasti je bio i kod nje je mogao naći zaštitu. Toga svega u tri godine »slobode« pored zaposjednutih stolica od njegovih izabranika nije bilo, jer se nije htjelo imati niti reda niti držati zakona«. Osuđujući stavove vladajućih krugova prema bosanskohercegovačkim Muslimanima *Obzor* ističe da u Zagrebu Bosnu i Hercegovinu smatraju »bitnim dijelom hrvatskog i narodnog problema, a prema tome i pitanje položaja Bosne i Hercegovine bitnim dijelom hrvatskosrpskoga sporazuma«. I pored toga naglašava da se u Zagrebu nije mislilo niti misli na pripajanje Bosne, nego traži »da Bosna sama o sebi odlučuje«, jer misao autonomije kod Muslimana »nije samo njihova misao kod naroda u Bosni«.²⁹ Pravdajući zaključke Centralnog odbora JMO osječka *Hrvatska obrana* konstatuje da su prilike u kojima živi muslimanski svijet u Bosni i Hercegovini takve »da one samo nameću potrebu realne politike«, a to je stvaranje autonomističkog bloka. Inače apeluje na Hrvate da pomognu JMO.³⁰

Organ Socijalističke partije Jugoslavije u Sarajevu *Glas slobode* prokomentarisao je Spahin uspjeh kao pobjedu muslimanskih autonomista nad grupom koja je bila za zbliženje sa Srbima, ali i nad grupom koja je bila za »Hrvatski blok«, što znači da je vjerska orijentacija muslimanskih autonomista odnijela potpunu pobjedu nad plemenskim orijentacijama. »Većina Centralnog odbora JMO nije usvojila ni srpsko, ni hrvatsko plemensko gledište, nego je ostala vjerna svome starom — muslimanskom vjerskom gledištu, vjerskoj organizaciji i konfesionalnoj organizaciji. To je ona orijentacija koja se kod nas popularno zove »turskom««. Napada se Spahin zahtjev za autonomijom Bosne kao nazadan i reakcionaran, jer je pokrajinske autonomije »stvorila naša žalosna istorija«, koja ih je srećom ukinula, pa je uzalud za njima uzdisati. Što se tiče odnosa u JMO za koje se tvrdi da je rascjep nastupio samo u vodstvu stranke a ne i u organizaciji, *Glas slobode* zaključuje da to nije istina, jer je »rascjep ove reakcionarne partije nastupio i njega niko

²⁶ *Hrvat*, Zagreb, 636, 12. IV 1922.

²⁷ *Slobodna tribina*, 162, 18. IV 1922.

²⁸ *Hrvat*, 640, 18. IV 1922.

²⁹ *Obzor*, 105, 19. IV 1922.

³⁰ *Hrvatska obrana*, 92, 23. IV 1922.

više ne može zaustaviti. Kad rascjep ne bi nastupio danas, morao bi nastupiti sutra. Jer apsurd je da mogu u današnje vrijeme trajno opstojati partije koje obuhvataju sve pripadnike jedne konfesije». ³¹

Za razliku od shvatanja koja su i u rascjepu JMO vidjela konfesionalizam, zagrebačka *Riječ* je tome dala drugačiji karakter. Uzeta je kao pozitivna činjenica odluka o sporu u vodstvu JMO, jer to upravo pokazuje da i Muslimani napuštaju konfesionalnu osnovu u gledanju na političko pitanje. Među Muslimanima se vrši razvrstavanje »ne više po konfesionalnom momentu, nego po pogledima na uređenje države«, tvrdi se u članku *Riječi*. Ocjenjuje se da je u JMO pobijedila struja neutralaca dra Hrasnice i drugova »koji su svojim prijedlogom unijeli u rezoluciju stavke, koje su na jednoj strani rado prihvaćale pristaše dr Spahe (da se ide u opoziciju). Na drugoj strani su takođe, bile prihvaćene od Maglajlićeve i Karamehmedovićeve grupe (pasus o tom, da politika JMO „ne vodi ni k Radiću ni preko Save“)«. Iznosi se mišljenje da zaključci JMO ništa ne utiču na položaj vlade, jer ona »nije oslabljena istupom Muslimana iz vlade, s tim manje, što oni ulaze u lojalnu opoziciju«. ³²

2. Stav članstva i organizacija prema rascjepu u vodstvu JMO

Neslaganje »desničarske« grupe sa odlukom Centralnog odbora o sporu u Poslaničkom klubu JMO i postavljeno pitanje valjanosti odluke Centralnog odbora podstaklo je grupu dra Mehmeda Spahe da još više politički djeluje među članstvom nego što je to do tada činila. ³³ Na taj način, pored ostalih mjera, Spahina grupa je pripremila pobjedu svoje koncepcije na predstojećoj Zemaljskoj skupštini. Isto tako u želji da osigura svoju pobjedu angažovala se i Karamehmedovićeva grupa. I jedni i drugi obilazili su mjesne i kotarske organizacije, naročito prilikom održavanja skupština na kojima su se birali delegati za Zemaljsku skupštinu i na kojima se podnosio izvještaj o radu Poslaničkog kluba i Centralnog odbora JMO. Na tim skupštinama se insistiralo da se članstvo i organizacije izjašnjavaju da li podržavaju zaključke Centralnog odbora o sporu u Poslaničkom klubu JMO i kojoj grupi daju

³¹ *Glas slobode*, 16, 20. IV 1922. U prvim vijestima o rascjepu u Muslimanskom poslaničkom klubu *Glas slobode* (13, 30. III 1922), Spahinu grupu je nazvao »tursko-frankovićeva«, a Karamehmedovićevu »vladina i srbofilska«.

³² *Riječ*, 90, 19. IV 1922.

³³ Odmah poslije samostalnih istupanja »ljevičarske« i »desničarske« grupe u Narodnoj skupštini, pojedini poslanici JMO počeli su obilaziti mjesne i kotarske organizacije pokušavajući da ih pridobiju za svoju političku orijentaciju. U tome su bili naročito agilni spahinovci. Oni su obilazili čak i sela kao, npr. Tursku Misravicu u prnjavorskom srezu. (ABiH, PU, Pov. 9552/1922). Prisustvovali su takođe i mnogim drugim sastancima i godišnjim skupštinama mjesnih organizacija JMO, među kojima i u Ljubuškom, Vitini, Jajcu i Kozarcu (ABiH, PU, Pov. 3724, 4166, 4035, 4081 od 1922). Takvi skupovi su održani još u Prijedoru, Hambarima i Kozarcu (prijedorski srez), Derventi i Doboju. Na kotarskoj skupštini JMO u Doboju 31. marta 1922. donesena je rezolucija u kojoj se žali što je nastao spor, jer ukoliko bi se prenio na cijelu organizaciju moglo bi to uroditi »kobnim posljedicama po cio muslimanski dio naroda«. Zato se pod svaku cijenu mora sačuvati jedinstvo u redovima organizacije, a zaključku Centralnog odbora, odnosno Zemaljske skupštine se »mora svak pokoriti« — (ABiH, PU, Pov. 4727/1922).

povjerenje.³⁴ Na ovim skupštinama je osobito bilo važno prisustvo poslanika JMO, jer je od izbora delegata za Zemaljsku skupštinu umnogome zavisio uspjeh jedne ili druge grupe u borbi za uticaj i prevlast u stranci.

Za spor u vodstvu JMO organi vlasti su pokazali živo interesovanje, više nego za druge političke stranke. Oni su redovno obavještavali više organe sve do Ministarstva unutrašnjih djela u Beogradu o svim pojedinostima toga spora. Prema tim izvještajima, do Zemaljske skupštine (15. juna 1922) nijedna grupa nije imala osiguranu većinu u mjesnim i kotarskim organizacijama JMO. Članstvo i vodstvo u nižim organizacijama našlo se u prilično neugodnoj situaciji.³⁵ Postavilo se pitanje kome dati povjerenje i na osnovu čega. Zauzimanje stavova i donošenje odluka u mjesnim i kotarskim organizacijama najčešće se činilo na osnovu izvještaja samih poslanika i članova Centralnog odbora o političkoj aktivnosti u ostvarivanju politike i programa JMO, posebno u vezi sa sklopljenim sporazumom sa radikalsko-demokratskom koalicijom. Prema nepotpunim podacima zvaničnih organa, do Zemaljske skupštine za Spahinu grupu su se opredijelile kotarske organizacije u Cazinu, Donjem Vakufu, Kupresu, Banjoj Luci, Visokom, Sarajevu i Brčkom,³⁶ dok su svoje povjerenje grupi Maglajlića, Karamehmedovića i Korkuta izrazile organizacije u Stocu, Zenici, Srebrenici, Gradačcu, Doboju, Bosanskom Šamcu, Tešnju i Trebinju.³⁷ Na skupštinama JMO u Mostaru, Čapljini i Konjicu obje grupe su imale podjednak broj pristalica i nisu se izjašnjavali u prilog nijedne grupe.³⁸

Analizirajući tadašnju političku opredijeljenost pojedinih kotarskih organizacija JMO za »ljevičarsku« ili »desničarsku« grupu u vodstvu stranke, uočava se podudarnost stepena ličnog ugleda i političkog uticaja poslanika JMO u pojedinim mjestima i političke orijentacije i opredijeljenosti partijskih organizacija u tim mjestima. Tamo gdje su bili poslanici »ljevičari«, i stranačke organizacije su bile na njihovoj strani. Tako je bilo sa organizacijama u Cazinu, Donjem Vakufu, Kupresu, Banjoj Luci, Visokom, Sarajevu i Brčkom, na čijem području su birani i djelovali poslanici »ljevičari« Miljković, H. Kurbegović, Ajanović, dr Behmen, dr Spaho i dr Bukvica. Na drugoj, pak, strani »desničarska grupa« je dobila podršku upravo u onim organizacijama u kojima su imali uticaj dr Karamehmedović, Maglajlić, Korkut, Vilović i Omerović. Međutim, one organizacije u kojima je bio podjednak uticaj »desničara« dra Karamehmedovića i »ljevičara« Baljića (Mostar, Čapljina i Konjic) ostale su neutralne. Dalja karakteristika stavova u organizacijama u ovom pitanju jeste u tome što je gotovo u svim organizacijama bez

³⁴ Rezolucija Centralnog odbora JMO, neposredno poslije objavljivanja primljena je sa zadovoljstvom i odobravanjem članstva u Prijedoru, Doboju, Bos. Novom, Bijeljini, Tuzli, Banjaluci, Tešnju i još nekim mjestima (*Jutarnja pošta*, 20. 19. IV 1922).

³⁵ U kakvoj se situaciji našlo članstvo JMO, može poslužiti dosjetka koja se na račun toga prepričavala. Njen sadržaj je u tome što je jedan kotarski odbor JMO poslao dva delegata na Zemaljsku skupštinu. Jedan od njih je trebalo da glasa za Spahinu grupu, a drugi za Maglajlićevu, kako se kotarska organizacija ne bi zamjerila ni jednoj grupi i pored toga ostala jedinstvena (*Srpska riječ*, 122, 17. IV 1922).

³⁶ ABiH, PU, Pov. 4802, 5489, 6095, 7395, 7272 i 6608 od 1922.

³⁷ ABiH, PU, Pov. 6679, 6780, 7052, 6256, 6930, 6482, 7278 i 7326 od 1922.

³⁸ ABiH, PU, Pov. 7330 i 8594 od 1922.

obzira na njihovu navedenu opredijeljenost izražen i stav da se mora učiniti da se izmire obje grupe, a ako to nije moguće, onda da se poslije davanja povjerenja jednoj grupi obavezno insistira na slozi i jedinstvu Jugoslavenske muslimanske organizacije. Opšte je mišljenje među Muslimanima bilo da samo jedinstveni i složni mogu nešto učiniti na ostvarenju ravnopravnosti tretmana sa ostalim građanima. Prema izvještajima organa vlasti, takvi izvještaji su i izričito postavljeni pred delegate Zemaljske skupštine izabrane u Gračanici, Cazinu, Sarajevu, Maglaju, Mostaru, Visokom i Tuzli.³⁹

Akcije organa vlasti u odnosu na rascjep u vodstvu JMO nisu se svodile samo na obavještavanja viših organa o stanju i raspoloženju među članstvom, u mjesnim i kotarskim odborima JMO, nego i u preduzimanju niza drugih mjera u korist »desničarske« grupe. U tom smislu je upućen i raspis kraljevskog namjesnika Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu o diskretnoj akciji na pomoći grupi Maglajlić — dr Karamehmedović.⁴⁰

U vezi s tim napisom i pomoći koju su organi vlasti pružali »desničarskoj« grupi ilustrativni su primjeri iz Zenice i Odžaka. Sreski načelnik iz Zenice obavijestio je 17. maja 1922. Pokrajinsku upravu kako su svi sreski odbori JMO u kojima dominiraju Spahine pristalice odlučile da održe skupštine za izbor delegata za Zemaljsku skupštinu u vrijeme »kada će svi poslanici grupe muftije Maglajlića biti u Beogradu na svadbenoj svečanosti Nj. V. Kralja, te da na taj način iskoriste odsustvo pomenutih poslanika i nesmetano, bez protuakcije ovih, proturaju svoje kandidate za Zemaljsku skupštinu. Čast mi je ovo staviti do povjerljivog znanja.«⁴¹ Upravitelj Kotarske ispostave u Odžaku izvijestio je 1. jula 1922. Pokrajinsku upravu u Sarajevu i Ministarstvo unutrašnjih djela u Beogradu da su Muslimani u njegovoj ispostavi, poslije rascjepa u Poslaničkom klubu JMO, odobravali politiku dra Spahe, zbog čega je on morao upotrijebiti »sav svoj upliv, da bar uglednije članove te organizacije odvрати od tog pravca i privede ih grupi Maglajlić — dr Karamehmedović«. To mu je nakon mnogo muka uspjelo, pa su gotovo svi Muslimani u njegovoj ispostavi protivnici Spahine grupe. Dr Spaho je, prema ocjenama upravitelja ispostave izgubio bar 75% od svojih bivših pristaša. Na kraju on ističe da će i dalje nastojati da što više Muslimana privuče Maglajlićevoj grupi jer je i sam »kao Musliman uvjerenja da je to jedini pravi politički put Muslimana u Bosni i Hercegovini.«⁴²

Neposredno pred Zemaljsku skupštinu JMO ideolog »desničarske« grupe Sakib Korkut pisao je da je najnoviji spor između »ljevice« i »desnice« nastao koncem marta 1922. godine, kada je »osmerici« ljevičara sunulo u glavu, da pređu u opoziciju radi toga, što je centralistički Ustav srozao saobraćaj, oborio valutu, pokvario administraciju i izazvao napetost u Hrvatskoj«. Prema Korkutu, takav postupak »ljevičara« nije u skladu sa odredbama Statuta JMO niti sa odlukama Centralnog odbora, a spor je »dubok i težak, oštar i sudbo-

³⁹ ABiH, PU, Pov. 6484, 4802, 6684, 7330, 7395 i 6483 od 1922.

⁴⁰ ABiH, JB, Pov. 268 od 1922. — O nastojanjima radikala i demokrata da razdvoje Muslimane putem podrške »desničara«, kao i o miješanju vlade u unutrašnje odnose JMO, te o terorizmu organa vlasti prema pristašama JMO u Konjicu i pokušaju sreskog načelnika u Bileći da razbije JMO pisala je i *Pravda* (69, 23. III 1922); 103, 4. V 1922; 115, 18. V 1922; 176, 4. VIII 1922; 59, 14. III 1923).

⁴¹ ABiH, PU, JB, Pov. 500/1922.

⁴² ABiH, PU, Pov. 8274/1922.

nosan«. Korkut pobija prigovore da je njihova grupa velikosrpska, jer da među njima »nema velikosrba, već samo jedan Srbin-Jugosloven. Ostali su Hrvati-Jugosloveni ili sade (čisti, A. P.) Jugosloveni. Dokaz: činjenica da se dosad nije nikad govorilo o našem velikosrpstvu. Naša je politika jugoslovenska i u prvom redu muslimanska. Ni za dlaku nije promjenjena, pa ako je velikosrpska danas, bila je tada i onda, kad joj je eksponent bio g. dr Spaħo, a vrući pristaša g. dr Hadžikadić. Priznajem da se je Baljić drugačije držao: on je plakao, kad je za politiku sporazuma glasalo preko 2/3 klubskih članova«. Završavajući, Korkut naglašava da je njihova grupa za dotadašnju politiku sporazuma, kako bi i vlada izvršila svoje obaveze prema njima, jer je »bolje da tražimo ispunjavanje obaveza, mjesto da čekamo na milostinju«. ⁴³

Tipično velikosrpsko gledanje na ovaj problem predstavlja pisanje *Srpske riječi*, radikalskog lista u Sarajevu, neposredno pred skupštinu JMO. Navodilo se da radikale ne interesuje spor u vodstvu JMO nego politika koju JMO vodi ili namjerava voditi. U vezi s tim bosanski radikali su isticali da muslimansku želju za autonomijom Bosne Srbi tumače kao parolu Stjepana Radića i njegovih trabanata u emigraciji, koji autonomijom Bosne žele da majoriziraju Srbe u Bosni. Zato upozoravaju Spaħu i njegove pristaše da milion i trista hiljada srbijanskih žrtava koji su stalna zaloga da se ne ostvari »blokaška autonomija srpske Bosne«. Naglašavaju da Srbi žele da žive sa Muslimanima u najboljim odnosima i da ne prave nikakve razlike »među jednokrvom braćom, koju vjera dijeli, ako vole ovu našu zajedničku Otadžbinu i ako su voljni da zajedno s nama brane tekovinu nepobjedive srpske vojske, koja i danas broji 1,000.000 srpskih mišica«. Zato radikalski list poručuje Muslimanima da se otresu onih ljudi koji ih »stalno i sistematski guraju u naručaj Hrvatskog bloka i neprijatelja ove države«. Na kraju se naglašava da su Srbi sve zaboravili i oprostili, da nisu žedni bratske krvi i da ne traže »čak ni osvetu u uvjerenju da su se naša zavedena braća pokajala i da su uvidjela da su možda i bez svoje volje bili oružje u rukama trećeg protiv Srbije i Srpstva«. ⁴⁴

U atmosferi političke borbe za prevlast u vodstvu stranke, održana je 15. juna 1922. Zemaljska skupština JMO na kojoj se raspravljalo o sporu u Poslaničkom klubu JMO i zauzeo stav u budućem radu i politici stranke. Skupštini je od 116 izabranih delegata prisustvovalo 114. Poslanik Husejin Alić podnio je izvještaj o djelatnosti Centralnog odbora i Poslaničkog kluba upoznavajući skupštinu sa dokumentima i objašnjenjima o nastalom sporu.

Skupštini, međutim, nije prisustvovala »desničarska« grupa poslanika JMO. Uputila je pismo u kojem od skupštine traži satisfakciju radi članka »Pred sudbonosnom odlukom« objavljenog u partijskom listu neposredno pred početak rada skupštine. ⁴⁵ Nakon debate o pismu i objavljenom članku

⁴³ *Jugoslavenski list*, 159, 14. VI 1922. — U vezi sa prigovorima da je »desničarska« grupa srbofilska interesantno je konstatovati da su, prema izvještajima organa vlasti, njihovim sastancima u nekim mjestima prisustvovali Srbi (ABiH, PU, Pov. 11747/1922). Ali, isto tako bilo je prisutnih Hrvata na sastancima Spahine grupe (ABiH, PU, Pov. 11473/1922).

⁴⁴ *Srpska riječ*, 120, 14. VI 1922.

⁴⁵ *Pravda*, 135, 15. VI 1922. — Tekst pisma Karamehmedovićeve grupe glasi: »U času kad smo pred glavnim forumom naše organizacije imali da položimo račun o zajedničkom radu sa svojim bivšim drugovima iz našeg poslaničkog kluba;

u *Pravdi* skupština je zauzela stav da se pomenutim člankom »desničari« ni kao pojedinci ni kao grupa ne mogu osjećati pogođeni. U tom smislu upućen im je odgovor po potpredsjedniku organizacije dru Halidu Hrasnicio s pozivom da dođu na skupštinu. »Desničari« nisu bili zadovoljni odgovorom, pa nisu prihvatili poziv da dođu na skupštinu.

Na skupštini je prilikom verificiranja mandata delegata bilo prigovora od strane pristaša »desničara« da je »veliki broj delegata biran nezakonito«, zatim da nisu valjani mandati Edhema Miralema i M. Ibrahimpašića, jer su sarađivali odnosno materijalno pomagali *Našu pravdu*, zbog čega su trebali biti isključeni iz stranke prema zaključku skupštine u oktobru 1921. godine, te da nije pravao valjan mandat ni M. Butuma iz Mostara, koji je prisustvovao pouzdaničkom sastanku Stjepana Radića i tamo kritikovao vodstvo JMO. Prigovori nisu usvojeni, pa su mandati ovjereni. To je izazvalo neraspoloženje kod nekoliko delegata pristalica »desničarske« grupe, pa su oni napustili skupštinu.⁴⁶

U diskusiji o izvještaju Centralnog odbora bilo je usamljenih mišljenja i prijedloga da u programu stranke treba brisati tačke o monarhizmu i pristupiti saradnja sa Stjepanom Radićem (Hajdarević, iz Stoca), kao i da se na skupštini treba izjasniti ne samo o sporu u Poslaničkom klubu JMO i vodstvu stranke, nego i za hrvatstvo Bosne (Kalendarac, iz Bos. Novog).⁴⁷ Poslanik Miljković je govorio protiv Radićeve politike. Zagovarao je muslimansku opoziciju. Od »desničarskih« pristalica jedino je govorio delegat iz Gacka (Hajrović) koji je osudio Spahinu »sadašnju taktiku« predloživši

u času, kad smo bili spremni da doprinesemo i skrajnje žrtve za slogu i jedinstvo naših redova; u tom i takvom času izlazi *Pravda* sa člankom, koji je negacija ne samo bratstva i ljubavi, već i čovječstva i najprimitivnije učtivosti.

Osnivači i članovi organizacije, koji su joj bili na čelu u vremenu, kada je trebalo pokazati najviši stupanj energije i kuraže, nazvani su u svom glasilu „ljudima koji ni prema svojem političkom shvaćanju, a ni prema idejama, nijesu nikada ni spadali u naše redove«. Za te se takve ljude veli, da su se „*uvukli u organizaciju*, da najrafiniranijim smicalicama i intrigama razbiju naše redove i tako posluže našim neprijateljima“.

Muslimani Bosne i Hercegovine, veli se dalje u tom članku, odlučili su „da opasne čirove na svom izmučenom tijelu odrežu, te očiste sebe od zaraze, koja bi mogla da bude kobna po njihov daljni opstanak u ovim zemljama“.

I to je bilo malo našim bivšim drugovima, pa nas nazvaše „zlim dušama i crvima, koji bi mogli potpuno rastočiti naš organizam“.

Mi ne očajavamo radi gornje povrede, niti ćemo da označimo formu satisfakcije, koju nam treba dati radi ovog nečuvenog napadaja. To prepuštamo skupštini na njen pravorijek.

Tražimo samo to, da se skupština u svom pravorijeku izjasni o tom: Je li moguć složen i bratski rad s ljudima, koji su u stanju da čak na današnji dan napišu gornje retke?

Do tog pravorijeka ne možemo pristupiti na skupštinsku sjednicu, a ne dobijemo li doličnu zadovoljštinu znaćemo šta nam je raditi«. (*Večernja pošta*, 286, 16. VI 1922).

⁴⁶ *Večernja pošta*, 286, 16. VI 1922.

⁴⁷ Sreski načelnik iz Bos. Novog Voj. Gajić u izvještaju Okružnom načelstvu u Banja Luci (Pov. br. 122, od 5. juna 1922) o održanoj skupštini JMO u Bos. Novom ističe da su Spahine pristalice izabrane za delegate i da je među njima Kalendarac poznati »srbofob« i jaki pristaša Hrvatskog bloka« (ABiH, PU, JB, Pov. 677/1922).

rezoluciju za sporazum.⁴⁸ Hajrovićev prijedlog nije prošao. Usvojena je rezolucija u kojoj se odobrava odluka Centralnog odbora od 16. aprila 1922. godine. U rezoluciji se kaže: »Glavna zemaljska skupština poziva sve poslanike, da se ovoj odluci pokore (misli se na odluku Centralnog odbora od 16. aprila 1922. A. P.). Oni koji se ne pokore, smatraće se, da su prestali biti predstavnici JMO. Glavna zemaljska skupština smatra polaganje mandata za one poslanike, koji se ne pokore, pitanjem časti«. Rezolucija je usvojena ogromnom većinom glasova delegata. Od 94 delegata koji su glasali bilo je 91 za rezoluciju a samo 3 protiv. Dvojica su se uzdržala od glasanja, dok je 15 delegata bilo odsutno od glasanja.⁴⁹

Poslije zasjedanja Centralnog odbora na kome se raspravljalo o sporu u Poslaničkom klubu i u vodstvu JMO, politička javnost je poklonila dosta pažnje i odluci Zemaljske skupštine JMO. Neki listovi su konstatovali da je otvoreni rascjep u JMO definitivno zapečaćen potpunom pobjedom dra Mehmeda Spahe, čega su već davno bili svjesni njegovi protivnici okupljeni oko Maglajlića i dra Karamehmedovića.⁵⁰ Za razliku od ovakvih shvatanja bilo je mišljenja da su Maglajlić i dr Karamehmedović »prividno pobijeđeni« jer je »među Muslimanima pobijedila protivdržavna ideja, tendencija državnog i narodnog cijepanja«, pošto je Spahina grupa »potpuno negativistička, razorna«.⁵¹ Listovi u Zagrebu, na primjer, premda su očekivali pobjedu Spahine grupe i njegovog opozicionog stava prema vladi ipak naglašavaju da je konačni rezultat skupštine »djelovao senzacionalno radi oštrog rezolucije i potpunog prelaza Muslimana u opoziciju«. To je u vladinim krugovima u Beogradu »proizvelo razumljivo silan dojam«.⁵² Isticalo se da je propust Karamehmedovićeve grupe pored potpune podrške Pašićeve vlade, u stvari jedan od najtežih poraza što ih je doživjela Pašić-Pribićevićeva vlada. U istom napisu se kaže da uspjeh skupštine JMO pokazuje, »da se svim mahinacijama nije uspjelo da od autonomista naprave centralisti. Ovaj prelaz izbornici nisu potvrdili. Tome se svaki Hrvat mora veseliti i pozdraviti svoju ponosnu braću u Bosni, koji drže do zadane riječi svojim izbornicima. Ovo je golemi poraz za sadanji režim u SHS«.⁵³

Bosanski radikali su odluke Zemaljske skupštine JMO prokomentarisali kao raščišćavanje političkih pojmova i stavova u Bosni i Hercegovini, pri čemu su izašle na vidjelo političke struje koje su se trpjele, tolerisale i provlačile kroz JMO. U vezi s tim izvlače zaključak da će se morati više politički opredjeljivati za program koji će dobiti jasno nacionalno obilježje, jer za tim upravo najviše žudi Bosna.⁵⁴

Komentarišući rascjep u vodstvu JMO i osnivanje nove političke organizacije Muslimana (JMNO) *Glas slobode* nalazi da je poslije rješenja agrarnog

⁴⁸ *Srpska riječ*, 123, 19. VI 1922; *Večernja pošta*, 286, 16. VI 1922.

⁴⁹ *Pravda*, 136, 16. VI 1922, vanredno izdanje; *Žurnal*, ekonomsko-političko-informativni list, Sarajevo, 15, 16. VI 1922. — Prema zapisniku sa skupštine JMO od 114 prisutnih delegata, 94 su glasala (91 za rezoluciju a 3 protiv), 2 odustala, 3 se uzdržala radi pasusa koji govori o Dž. Kulenoviću iako se slažu sa rezolucijom, dok je 15 bilo odsutno prilikom glasanja (*Pravda*, 140, 21. VI 1922).

⁵⁰ *Žurnal*, 15, 16. VI 1922.

⁵¹ *Jugoslavenski list*, 162, 17. VI 1922.

⁵² *Obzor*, 161, 16. VI 1922.

⁵³ *Hrvat*, 687, 16. VI 1922.

⁵⁴ *Srpska riječ*, 123, 19. VI 1922.

pitanja u Bosni i Hercegovini »glavna muslimanska partija sve više prestajala biti čisto partija feudalaca, jer glavni begovski krugovi uopšte aktivno nisu učestvovali u radu JMO. Pod vodstvom raznih intelektualaca, duhovnika i političkih spekulanata, ona je sve više postajala pokret vjerski fanatizovane i mržnjom prema novom državnom stanju ispunjene muslimanske mase, čiji je konzervatizam smrtno pogođen velikim socijalnim promjenama koje se vrše u ovim krajevima«. JMO — prema *Glasu Slobode* — postaje ono što je i Radićev pokret u Hrvatskoj; postaje »pokret slepo fanatičnih muslimanskih masa«. Tako je JMO, poslije rascjepa, postala »potpuno ono što je pretežno bila: „turska“ partija, koja bi htela, ako već ne može da „dođe Turska“ da ne bude kako je sada«. Rascjep u JMO nije ništa drugo »nego sasvim normalna pojava koja za naš politički život, naročito u Bosni i Hercegovini, znači veliki dobitak i koja se može zabeležiti kao istorijski događaj za ove krajeve«. ⁵⁵

3. Disidenti JMO — osnivanje Jugoslavenske muslimanske narodne organizacije (JMNO)

Odmah poslije objavljivanja pomenute rezolucije Zemaljske skupštine »desničarska« grupa je pristupila organizovanju posebne političke organizacije bosanskohercegovačkih Muslimana. Prvo su obrazovali privremeni odbor svoje organizacije za koju su odlučili da se zove Jugoslavenska muslimanska narodna organizacija (JMNO). Za predsjednika je izabran hadži hafiz Ibrahim Maglajlić, za potpredsjednika Osman Valović i za sekretara Ahmed Šerić. Odlučili su da pokrenu i stranački list *Iršad* (Putokaz), sa Sakibom Korkutom kao urednikom. ⁵⁶ Prvi broj lista je izašao već 21. juna 1922. godine.

Vodstvo novoformirane Jugoslavenske muslimanske narodne organizacije nastojalo je da stvori svoje organizacije u svim mjestima, gdje su već postojali i djelovali odbori JMO. U tome su nailazili na velike teškoće, jer je većina članstva JMO, kao što smo već kazali, bila uz dra Spahu, odnosno uz JMO, čiji je on bio vođa. U tom pogledu ilustrativan je izvještaj Kotarskog ureda u Konjicu od 1. avgusta 1922. godine. U njemu se navodi da Muslimani »desničari« nastoje svim silama da privuku sebi pristaša, ali da im to teško uspijeva jer su »ljevičari« jači. ⁵⁷ Bez obzira na svu podršku i pomoć vlasti JMNO nije prihvatana od muslimanskih masa, pa je formiran veoma mali broj mjesnih odbora i organizacija. Kako je privremeno vodstvo JMNO nailazilo na teškoće u saradnji sa radikalno-demokratskom vladom, to su njihove ionako slabe pozicije u muslimanskim masama još više oslabile. To su dobro uočavali i sami poslanici »desničari«. Oni su prema jednoj šifrovanoj depeši vršioca dužnosti Pokrajinskog namjesnika upućenoj zastupniku predsjednika Ministarskog savjeta Kostu Timotijeviću 14. septembra 1922. molili da se, depeširano, javi sljedeće: »Ministarstvo finansija nije još doznalo ovoj Agrarnoj direkciji novac za isplatu odštete biv. zemljovlasnicima, iako je gospodin ministar finansija obećao, da će se novac poslati. Uslijed ovoga — akcija grupe dra Spahe protivu nas uspijeva kod masa, kojima se

⁵⁵ *Glas slobode*, 25, 22. VI 1922.

⁵⁶ ABiH, PU, pov. 673/1922.

⁵⁷ ABiH, PU, pov. 9703/1922.

predstavljja, da od naše saradnje u Vladi nemaju nikakve koristi. Pred ovakvom situacijom mi ćemo biti prinuđeni, da tražimo izlazak iz vlade naših predstavnika i povući ćemo (dalje) danas konsekvencije iz toga». ⁵⁸

Na ovakav postupak predstavnici Jugoslavenskog muslimanskog narodnog kluba su se odlučili tek poslije više istupanja spahinovaca u muslimanskim masama da vlada sa kojom sarađuju »desničari« ne izvršava sporazum sa JMO. ⁵⁹ Poslanici JMNO, kako se vidi, bili su u političkoj defanzivi. Uostalom, tako će biti cijelo vrijeme njihove političke aktivnosti izvan JMO.

Borba za članstvo i birače vodila se intenzivno i sa jedne i sa druge strane. U toj borbi i predstavnici JMO i predstavnici JMNO koristili su sva moguća sredstva. U nepovoljnom su položaju bili predstavnici JMO, jer su protiv sebe imali organe vlasti koji su izdašno pomagali JMNO. Dokle je ta pomoć dosegla i u kakvim je vidovima pružana, dovoljno je ako se pomene da je vođa JMNO muftija Maglajlić, kao vjerski starješina u Tuzli, insistirao kod vlasti da se onemogućava spahinovima održavanje političkih skupova pri raznim vjerskim manifestacijama. ⁶⁰ Maglajlićev zahtjev vlasti su iskoristile za izricanje zabrane održavanja skupština političkog značaja prilikom muslimanskih molitvi »dova« i sličnih vjerskih obreda. ⁶¹ Tome nasuprot, sam Maglajlić je koristio vjerske skupove za političku agitaciju. Takav slučaj je bio u Tuzli pri izboru Vakufsko-meanijskog povjerenstva u junu 1923. godine, kada je sastavljen izvještaj i rezolucija o prilikama muslimana u kojima se napada dr Spaho radi saradnje sa Radićem i što navodno Muslimane proglašava Hrvatima. Rezoluciju maglajlićevaca veliki župan u Tuzli dr Ahmed Defterdarević dostavio je Pokrajinskoj upravi za Bosnu i Hercegovinu i Ministarstvu unutrašnjih djela u Beograd sa predlogom da je treba objaviti u štampi, prvenstveno vladinoj. ⁶² Za razliku od ovog primjera podrške maglajlićevcima, jedan drugi primjer, takođe u Tuzli, ilustruje odnos organa vlasti prema spahinovima. To je zahtjev Ministarstva unutrašnjih djela (23. avgust 1923. godine) Pokrajinskoj upravi za Bosnu i Hercegovinu da provjeri da li muderis (profesor) Salih Sivčević iz Tuzle »pod vidom vjerskih obreda širi antidržavnu propagandu među prostom masom po selima«, jer »održava zborove, dole na usamljenim mjestima i pod vedrim nebom i agituje za dr Spahu«. ⁶³ Nakon detaljnih provjeravanja izvješteno je Ministarstvo unutrašnjih djela u Beogradu da nije ustanovljeno da Sivčević radi protiv države, odnosno da širi antidržavnu propagandu. ⁶⁴

Poslanici JMO u agitaciji za očuvanje i učvršćenje svojih pozicija među članstvom i pristalicama organizacije iznosili su da su oni za autonomiju u kojoj se jedino može očuvati kompaktnost Muslimana. Svoj prelazak u opoziciju pravdali su, pored naglašavanja da vlada nije izvršavala sporazum sa JMO, još i time što vlada nije htjela uvesti jednak porez na sve pokrajine,

⁵⁸ ABiH, PU, JB, pov. 1294/1922.

⁵⁹ Spahinovci su, na primjer, u Travniku 29. juna 1922. isticali, pored ostalog, da nije isplaćena odšteta za kmetovska selišta ni za prvu grupu, iako je prema sporazumu sa vladom prošao rok. (ABiH, PU, JB, Pov. 781/1922).

⁶⁰ ABiH, PU, Pov. 5412/1923.

⁶¹ ABiH, PU, Pov. 12158/1922 i 5412/1923.

⁶² ABiH, PU, Pov. 6150/1923.

⁶³ ABiH, PU, JB, Pov. 1082/1922. kao prilog aktu 1740/1922.

⁶⁴ ABiH, PU, JB, Pov. 1740/1922.

pa je u Srbiji najmanji; što je pečenje rakije jedino u Srbiji oslobođeno od poreza; što su u Srbiji bolje plaćeni državni službenici nego u drugim krajevima; što se u Sandžaku neće da stane na kraj »paljevinama i pljačkanju muslimanskih dobara, te bezrazložnom proganjanju Muslimana«, te i time što se za muslimane u Srbiji ne uvode šerijatski sudovi.⁶⁵ U cilju učvršćivanja svojih pozicija među Muslimanima poslanici JMO su u više navrata među članstvom i biračima tvrdili da ih vlasti nazivaju nepouzdanim i antidržavnim elementima. Tu svoju tvrdnju su zasnivali na jednom aktu Ministarstva vojske u kojem je JMO dovedena u vezu sa stranim organizacijama koje rade protiv države.⁶⁶

Pored objašnjenja zašto su u opoziciji, poslanici JMO su najviše insistirali na jedinstvu i čvrstini stranačkih redova kao značajnom faktoru za ostvarenje muslimanskih interesa.⁶⁷

U ovom periodu, poslanici JMO, iako su u opoziciji, ne istupaju protiv istaknutih državnih ili političkih ličnosti, niti protiv političkih stranaka. Oni — prema izvještajima organa vlasti — ne izazivaju »plemensku mržnju«, niti spominju »želju za separatizmom«.⁶⁸

Ovakav stav poslanika JMO uslijedio je, po svemu izgleda, poslije političkog raspuštanja nekih skupština JMO na kojima je kritikovana vlada, državni organi ili pojedine državne i političke ličnosti. Takva istupanja su — kako navode organi vlasti — bila Huseina Alića i Nurije Pozderca u Bosanskoj Krupi i Hamida Kurbegovića u Banjoj Luci.⁶⁹ U situaciji kada se bori za učvršćenje svojih redova, vodstvu JMO nije išlo u prilog da bilo kakvom svojom aktivnošću otežava svoj položaj i na taj način pruža šanse protivničkoj grupi pomaganoj od organa vlasti, a niti da se oštrije sukobljava s režimom, odnosno s velikim strankama koje su ga predstavljale.⁷⁰

Za tadašnju ocjenu stava organa vlasti prema JMO može poslužiti izvještaj okružnog predstojnika iz Mostara od 14. oktobra 1922. U tom izvještaju JMO se naziva separatističkom strankom, koja razbija državno jedinstvo predviđeno Vidovdanskim ustavom, za koji su muslimanski poslanici »po svom jasnom priznanju i očiglednom postupku, glasovali jedino iz obzira političkog oportuniteta«. Tvrdi se da kod predstavnika JMO ne može biti govora o »svjesnijem shvatanju patriotizma i dužnosti spram države«, jer usvajaju »klerikalno grupisanje na nedogledan broj godina«, a »neuke i lakomislene mase naroda fantaziju vjerskim zaševicama«.⁷¹

U cilju ostvarenja što potpunije podrške članstvu u borbi protiv JMNO i da ne bi još više protiv sebe izazivali organe vlasti, vodstvo JMO je na

⁶⁵ ABiH, PU, JB, Pov. 789/1922.

⁶⁶ ABiH, PU, Pov. 4727/1922. — Na zahtjev poslanika JMO ustanovilo se da JMO nije imala veze sa stranim organizacijama. To su vladini predstavnici izjavili u Narodnoj skupštini i na taj način poslanicima JMO pružili traženu satisfakciju.

⁶⁷ ABiH, PU, Pov. 9667, 13651, 11473 i 11587/1922.

⁶⁸ ABiH, PU, Pov. 13651 i 14551/1922.

⁶⁹ ABiH, PU, Pov. 12194 i 11473 od 1922.

⁷⁰ ABiH, PU, JB, Pov. 600/1922. — S obzirom na to da su se u to vrijeme dešavali i fizički napadi na poslanike JMO na sastanku Poslaničkog kluba JMO 6. i 7. septembra 1922. odlučeno je da se od nadležnih vlasti u Bosni i Hercegovini zatraži zaštita slobode zbora i dogovora uz strogu primjenu Zakona za sve napadače (*Pravda*, 201, 8. IX 1922).

⁷¹ ABiH, PU, Pov. 12129/1922, kao prilog aktu Pov. 12291/1922.

svim skupovima stranke naglašavalo kako će »uvijek ostati vjerni domovini i kralju« i da se »za sada neće priključiti nijednoj drugoj opozicionoj stranci«. Takav stav, međutim, nije isključivo i mogućnost pristupanja nekoj opozicionoj stranci u dogledno vrijeme, jer se isticalo da to neće učiniti »za sada« i »da još nije vrijeme za to«. ⁷²

Neizvršavanje obaveza Pašićeve vlade iz sporazuma sa Poslaničkim klubom JMO pred donošenje Vidovdanskih ustava bio je jedan od osnovnih razloga zašto je dr Spaho sa svojim pristalicama stupio u opoziciju. Na toj osnovi se vodila i bitka za muslimanske birače između dra Spahe i muftije Maglajlića. Pošto su činjenice bile na Spahinoj strani, on je i postizao sve veći uspjeh među muslimanskim biračima. Zato je, kako smo već naveli, dr Karamehmedović iz Maglajlićeve grupe insistirao kod vlade da bar neke obaveze izvrši, kako bi mogao paralisati Spahinu aktivnost. Što se tiče stava vlade u konkretnom slučaju, izgleda da je osnovni cilj radikala bio da probude rascjep u vodstvu JMO. Takvo stanje među muslimanskim političkim prvacima samo je moglo koristiti radikalima. Računali su, ukoliko bi pobijedila desničarska grupa, da bi imali obezbijeđenu stalnu podršku Muslimana. U slučaju da dođe do podjele Muslimana u dvije stranke, tada bi imali podršku »desničara«. Tada bi vlada mogla istupati s tim kako Muslimani potpomažu vladu, a s njima bi se mogla lakše pogađati oko uslova saradnje s obzirom da više ne predstavljaju znatnu većinu muslimanskog stanovništva. Pošto je u političkoj stvarnosti došlo do navedene druge alternative, Pašićeva vlada je sve manje pažnje poklanjala predstavnicima Jugoslavenskog muslimanskog narodnog kluba. U takvoj atmosferi, svjesni svoga položaja, poslanici »desničari« pokušavali su učvrstiti svoje pozicije u vladinoj koaliciji, naročito u vrijeme krize u decembru 1922. S tim ciljem Sakib Konkut je vršio izvjesni konsultovanja sa Stjepanom Radićem i Stojanom Protićem. Poslije vijesti o tim Konkutovim kontaktima sa Radićem i naročito sa Protićem, radikali su preduzimali mjere da uvjere Konkuta i »desničare« o potrebi daljeg njihovog »podupiranja koalicije«. ⁷³ To su radikali činili zato što više ni u samoj desničarskoj grupi nije postojalo potpuno jedinstvo o saradnji sa vladom. U javnosti se iznosilo da je Konkut bio protiv dalje saradnje, dok je dr Karamehmedović kategorično zahtijevao ulazak u izbornu vladu. ⁷⁴

Osjećajući zainteresovanost radikala da muslimanski predstavnici i dalje budu u vladi, Jugoslavenski muslimanski narodni klub je i pored unutrašnjih razmimoilaženja istupio jedinstveno postavljajući 12. decembra 1922. predsjedniku Ministarskog savjeta Nikoli Pašiću uslove za dalju saradnju. Uslovi su precizirani u tri grupe.

U prvoj grupi su bili zahtjevi za izvršavanje neispunjenih obaveza vlade iz prošlog sporazuma, a koje se odnose na provođenje dvaju agrarnih zakona, donošenje zakona o jedinstvenoj vakufskoj upravi i šerijatskim sudovima, preduzimanje od vlade efikasnih mjera protiv ispada u štampi na islam i religij-

⁷² ABiH, PU, Pov. 9667/1922.

⁷³ *Jutarnji list*, 3903, 9. XII 1922. — U to vrijeme »desničarima« je išao u prilog pokušaj poslanika Ahmeda Kovačevića da izmiri »ljevičare« i »desničare« (*Novi list*, 223, 7. XII 1922). Ovo Kovačevićovo nastojanje bilo je u skladu sa zaključcima Kotarske skupštine JMO za kotar Tuzlu, održane 12. septembra 1922. (*Iršad*, 28, 11. X 1922).

⁷⁴ *Jugoslavenski list*, od 18. i 19. XII 1922.

ske svetinje, kao i efikasnijih mjera za ishranu pasivnih i nastradalih krajeva, te da se Muslimanima prepuste njihova mjesta u Pokrajinskoj upravi i daju dva mjesta velikih župana.

Druga grupa uslova odnosila se na politiku vlade prema Muslimanima u južnoj Srbiji. U vezi s tim istakli su da je njihov klub »oštro istupio protiv dosadašnjoj ugnjetačkoj politici, odbio poznati dodatak narodnog poslanika Solkića o produženju opoije i najavio svoju nakanu, da proširi svoju djelatnost na te krajeve«.

U trećoj grupi uslova Jugoslavenski muslimanski narodni klub ističe da će u predstojećoj izbornoj kampanji zadržati samostalan stav, kako prema vladinoj stranci, tako i prema Spahinoj grupi, shodno svom jugoslovenskom stavu, ne odričući se ni jedne tačke svog programa.⁷⁵

Jugoslavenski muslimanski narodni klub bio je naročito protiv pokušaja Pašića da im oduzme jedno ministarsko mjesto u korist demokrata. Na tome je Pašić insistirao u razgovorima sa drom Karamehmedovićem i Maglajlićem. Tu svoju namjeru Pašić je i ostvario 16. decembra 1922. On im je pri sastavljanju vlade bez saglasnosti muslimanskih desničarskih poslanika, oduzeo jedno ministarsko mjesto. Muslimanski poslanici revoltirani Pašićevim postupkom upozoravali su da se Muslimanima ne smije oduzeti ministarski resor »po cenu kidanja sporazuma«.⁷⁶ U skladu s tim predsjednik Muslimanskog narodnog kluba muftija Maglajlić, odmah poslije imenovanja vlade 19. decembra 1922. uputio je protestnu predstavku predsjedniku Ministarskog savjeta Nikoli Pašiću u kojoj izražava žaljenje što nije postupljeno po zahtjevima Muslimanskog narodnog kluba od 12. decembra 1922. (vidi prilog 7). Tim svojim zahtjevima nemaju ništa dodati a niti oduzeti, jer su »plod dugogodišnjeg iskustva i iskrene želje« da što je moguće više pridonesu konsolidovanju mlade države. Zbog toga su došli do zaključka »da je bolje i po sve nas korisnije, ako Vam stavimo predlog da za nas rezervirano mjesto ministra trgovine popunite ličnošću iz svoje partije«. Maglajlić ističe da će nova vlada i bez muslimanskih ministara, s obzirom na lično Pašićevo »osjećanje za tegobe muslimanskog elementa«, učiniti sve da se brзом realizacijom njihovog sporazuma sa Muslimanima »pruži stvaran i realan dokaz da radikalna partija zna i umije cijeniti parolu: lojalnost za lojalnost«.⁷⁷ Pored Maglajlićeva protesta bila je zakazana i sjednica Kluba za 26. decembar u Sarajevu da bi se odlučilo o stavu koji treba zauzeti prema predsjedniku Pašiću.⁷⁸

Međutim, neposredno pred početak sjednice kluba stigao je od vlade pozitivan odgovor na zahtjeve upućene predsjedniku Pašiću. Zato je klub na sjednici od 26. decembra 1922. prihvatio saradnju sa Pašićem, odredio Derviša Omerovića i Ahmeta Šerića kao svoje predstavnike u novu vladu.⁷⁹

⁷⁵ *Večernja pošta*, 441, 27. XII 1922. — Predstavku sa zahtjevima Muslimanskog narodnog poslaničkog kluba upućenu Nikoli Pašiću dajemo u prilogu broj 7.

⁷⁶ *Vreme* (nezvanični organ Radikalne stranke), Beograd, 360, 19. XII 1922.

⁷⁷ PZH, Kopija Maglajlićeva pisma (predstavke) upućenog Nikoli Pašiću.

⁷⁸ *Vreme*, 360, 19. XII 1922.

⁷⁹ *Večernja pošta*, 444, 27. XII 1922. — Derviš Omerović je 6. januara 1923. postavljen za ministra trgovine i industrije, a Ahmet Šerić za ministra bez portfelja (F. Čulinović, *Jugoslavija II*, 293). Ne zna se sudbina ostalih zahtjeva Narodnog muslimanskog kluba.

Na istom sastanku Jugoslavenski muslimanski narodni klub donio je zaključak da ponovi svoj prijedlog o izmirenju sa Spahinom grupom, uputivši u tom smislu pismo Centralnom odboru JMO.⁸⁰

Istovremenu odluku Maglajlićeve grupe o daljoj saradnji sa radikalima i o pokretanju novog prijedloga za izmirenje sa Spahinom grupom, bosanski radikali su ocijenili kao dvoličnost.⁸¹ S druge strane, vodstvo Demokratske stranke napadajući radikale za prihvatanje »turske ucene« naglašavalo je da se takav eksperimenat mogao i razumjeti ranije, »kada se po svaku cenu morao imati »ustav«, ali da je »danas i neobjašnjiv i nesimpatičan u isto vrijeme«. Postavljajući pitanje šta radikali mogu očekivati od »ove najnemoralnije i najmračnije ortačine turskih begova u fesu i radikalskih begova u kaputu«, glavni organ Demokratske stranke odgovara da je Maglajlićeva grupa u Bosni vrlo slaba, a da se u Sandžaku i ne osjeća, što se najbolje vidi »po usiljavanjima Maglajlićeve grupe da se izmiri sa dr Spahom«. Nadodaje se da je Spahinoj partiji prišao »ceo muslimanski deo Bosne i Hercegovine«. Ta je partija autonomistička, premda je »autonomizam Spahinih Turaka jedna mračna, srednjevjekovna težnja feudalne islamske aristokratije, koja hoće da gospodari prostim i nekulturnim muhamedanskim masama, da ih drži u večitom duhovnom ropstvu, da ih truje plemenskom mržnjom i feudalno eksploatiše i isisava«.⁸²

S obzirom na predstojeću izbornu borbu za skupštinske izbore, radikali su svim sredstvima pomagali »desničare« koji su, poslije neuspjeha da na izborima istupe u zajednici sa Spahinom grupom odlučili da nastupe samostalno, kao predstavnici Jugoslavenske muslimanske narodne organizacije. JMNO se maksimalno angažovala u predizbornoj kampanji. Konistila se svim mogućim sredstvima i oblicima političke aktivnosti, kao što su lični kontakti sa biračima i partijskim aktivistima, štampom, letcima, proglasima, raznim prigodnim skupovima pa i vjerskim i drugim. Ipak, na izborima od 18. marta 1923. uspjeh JMNO bio je veoma neznatan. Bez obzira što su za kandidate istakli nekada veoma uticajne ličnosti u muslimanskim masama i imali punu podršku organa vlasti, u cijeloj Bosni i Hercegovini dobili su svega 10 266 glasova ili 8,3% od svih muslimanskih glasova. Nisu dobili nijedan mandat.

Ovako negativni ishod »desničara« na skupštinskim izborima predviđali su još prije izbora demokrati i neki bosanski radikali. Slično su prognozirali i neki zagrebački listovi.⁸³

Poslije izbora »desničari«, odnosno JMNO, sve su manje značili u političkom životu. Zato im radikali nisu više ni pridavali značaj. Doduše, oni su u 1923. i 1924. godini pokušali da ožive političku aktivnost. Radili su na

⁸⁰ *Večernja pošta*, 44, 27. XII 1922.

⁸¹ *Večernja pošta*, 445, 28. XII 1922. — Slično piše i organ radikala u Osijeku *Straža* (1, 1. I 1923). Dr Karamehmedović je demantovao glasove da je Narodni muslimanski klub vodio dvoličnu politiku pokušavajući da se izmiri sa Spahom, te da je pristao na ulazak u vladu tek pošto je uvidio da od izmirenja sa Spahom nema ništa. (*Vreme*, 1, 1. I 1923).

⁸² *Demokratija*, 1042, 29. XII 1922.

⁸³ *Demokratija*, 1042, 29. XII 1922; *Večernja pošta*, 445, 28. XII 1922; *Hrvat*, 851, 5. I 1923.

stvaranju svojih mjesnih organizacija. Objavili su i nacrt programa Muslimanske narodne organizacije.⁸⁴ Međutim, sve je to ostalo bez efekta. Oni su u političkom radu među Muslimanima doživjeli potpuni neuspjeh. Posljednji broj njihovog glasila izašao je 26. novembra 1924. godine. Taj datum se može uzeti i kao dan prestanka političke aktivnosti »desničarske« (disident-ske) grupe JMO.

Karakteristično je da muslimanski »desničari«, bez obzira na svoju naklonost prema vladajućim režimima, poslije skupštinskih izbora u martu 1923. nisu mogli dobiti nikakve političke funkcije, sve do zavođenja diktature u 1929. godini. Zato su se glavne »desničarske« vođe posvetile svojim profesijama. Tako je dr Karamehmedović radio kao ljekar, Maglajlić i Konkut su obavljali dužnost muftija u Tuzli, odnosno u Travniku. Ostali »desničari« prestali su takođe da se aktivno bave politikom. Tek, poslije šestojanuarske diktature muftija Maglajlić postavljen je za reis-ul-ulemu, a dr Karamehmedović za ministra bez portfolja u vladama dra Milana Srškića i Nikole Uzunovića od 2. jula 1932. do 18. aprila 1934. godine.⁸⁵

Ukratko, nesuglasice i borbe u vodstvu JMO nisu bile samo posljedica ličnih ambicija i rivalstva unutar JMO i razlika u političkim gledištima dviju struja u njenom vrhu, nego i veoma jakog uticaja izvan stranke, prvenstveno uticaja vladajućih radikala i njihovog stalnog nastojanja da oslabe uticaj JMO, naročito razbijanjem njenog vodstva. Pri tome su se radikali koristili pridobijanjem pojedinih istaknutih ličnosti u JMO, u prvom redu pridobijanjem osnivača stranke, među kojima i islamskih vjerskih ličnosti. Radikali su se, u svojim nastojanjima u odnosu na JMO, služili i prijetnjama, zastrašivanjima, ucjenama i drugim sličnim postupcima, uobičajenim u političkoj praksi, posebno u odnosima »velikih« partija prema »malim«, naročito kada su im one potrebne za osvajanje ili učvršćenje vlasti.

Kao što će se vidjeti u daljem tekstu, povremeno su se i poslije 1922. javljala razmimoilaženja i nesuglasice u vodstvu JMO, ali ne više takvog obima da se izdvajaju disidenti i da formiraju posebne stranke.

⁸⁴ *Iršad*, 24 (123), 26. XI 1924. — Nacrt programa Muslimanske narodne stranke dajemo u prilogu broj 6.

⁸⁵ Detaljna analiza političke aktivnosti »desničara« odnosno Jugoslovenske muslimanske narodne organizacije zaslužuje posebnu obradu.

Glava V

JMO U OPOZICIONOM BLOKU

1. Politička platforma JMO na izborima 18. marta 1923. i izborni rezultati

Još prije raspisivanja izbora, vodstvo Jugoslavenske muslimanske organizacije intenzivno je vršilo agitaciju za održavanje i učvršćivanje sloge i jedinstva muslimanskih birača i redova same stranke. U direktnoj borbi protiv disidenata JMO i njihove saradnje sa vladom Nikole Pašića, ona je uspjela da dobije podršku najvećeg broja organizacija i članova, koristeći se prvenstveno nezadovoljstvom većine Muslimana politikom režima.

Uviđajući da je neophodno da svaki Musliman izađe na izbore, vodstvo JMO poklonilo je posebnu pažnju obavješćivanju članova i birača o njihovim izbornim pravima i dužnostima. Preduzete su naročite mjere da svi Muslimani budu upisani u biračke spiskove. U drugoj polovini 1922. u *Pravdi* su više puta upozoravani oni koji su bili izostavljeni u biračkim spiskovima za izbor Ustavotvorne skupštine, kao i oni koji su po godinama starosti stekli biračko pravo, da provjere da li su upisani u spisak. Takođe su upozoravani mjesni i kotarski odbori JMO da prepišu biračke spiskove i da ih pošalju u pojedina sela, kako bi se na licu mjesta savjesno pregledali u svrhu pravovremenog podnošenja reklamacija.¹ Osim toga, birači JMO su upozoravani da pregledaju spiskove da nije ko protuzakonito unesen u spisak, pri čemu je isticano da imaju pravo reklamirati, pa je za to u detalje navedena procedura.²

Na ovakav postupak vodstvo JMO se odlučilo poučeno dobrim iskustvom i organizacijom prilikom izbora za Konstituantu 1920. Posebnu pažnju su posvetili i davanju uputa za čuvare kutija na biračkim mjestima.³ Isto tako, upozoravali su na prava i način rada izbornih komisija, na proceduru glasanja, broj stranačkih lista, gdje su koje od njih raspoređene, gdje će ko glasati, ističući na kojem je mjestu kutija JMO. Bilo je i više kraćih upozorenja i

¹ *Pravda*, 181, 13. VIII 1922. — Ima podataka da se u pojedinim mjestima ovaj zadatak sprovodio. U Bugojnu je, na primjer, Mustafa Bećirbegović u ime Naima Basare iz sela Zavesavića, Sulje Hadžibegovića, Huse Hlaće, Saliha Huskića, svi iz sela Crnića, Avde Hajdarevića, Avde Malkoča, Rasima Ivkovića, Mehe Fulena, Ahme Čurića Omerova i Ahme Čurića Ibrišimova, svi iz sela Ravno, Halila Zeca iz sela Zlokuća-Glavica, te Remzije Kurbegovića, Tahira Bajrića i Omera Durakovića iz sela Glavica, podnio zahtjeve kotarskom sudu u Bugojnu da se isprave birački spiskovi unošenjem navedenih lica. Ove zahtjeve sud je rješenjem usvojio. (Originalna sudska rješenja o usvajanju navedenih zahtjeva dobio sam od Mustafe Bećirbegovića, penzionera u Sarajevu).

² *Pravda*, 233, 15. X 1922. — I ova upozorenja su ponavljana više puta.

³ *Pravda*, 51, 4. III 1923.

proglasa, posebno u vezi sa važnošću izlaska na birališta svih, pa i bolesnih, sakatih i iznemoglih za koje su u svim mjestima pripremljena kola, konji, nosila i slično. Vodstvo JMO je, takođe, više puta upozoravalo birače da su izbori tajni. Tom pitanju bio je posvećen i poseban uvodnik u *Pravdi*, gdje je naglašeno da je pored svih sredstava kojima se služe radikali, tajnost izbora zagarantovana i da zbog neslaganja niko ne može imati štetnih posljedica.⁴ Ovo je bilo značajno isticati jer su neki članovi i pristalice JMO, zbog opozicionog držanja njenog vodstva prema vladi, imali izvjesnih neugodnosti i teškoća, prvenstveno materijalne prirode. Službenicima i radnicima koji su se morali upisati u Radikalnu stranku savjetovano je da glasaju po svojoj volji. Pristupanje na izbore vodstvo JMO je tretiralo kao »jednu islamsku dužnost«. Zato su svakoga Muslimana koji ne bude izašao na izbore unaprijed proglašavali za protivnika islamskog napretka. Isto su tretirani i svi oni koji budu glasali za »desničare« ili za druge muslimanske liste izvan JMO. Njihove glasove su izjednačavali sa onima koji su glasali za radikale.⁵

Nekoliko dana pred izbore, ponavljano je kako će se na izborima vidjeti koliko su Muslimani politički zreli i da li znaju cijeniti slogu, u kojoj im je jedini spas.

Svoj opstanak će Muslimani — kako stoji u jednom apelu — moći da očuvaju i da se brane od svih neprijateljskih napada samo slogom koja postoji u JMO. Zato, ko ne glasa za JMO, čini »neoprostivi grijeh pred Bogom, pred narodom, a potomstvo će ga proklinjati«.⁶ Koliko je za vodstvo JMO bilo značajno da svi Muslimani izađu na izbore, vidi se po pisanju *Pravde*. Tu se upozoravalo da svaki Musliman mora doći na biralište kako ne bi bio nazvan izdajicom. U pozivu da glasaju za JMO isticalo se da će Muslimani samo na taj način potpomoći borbu za potpunu ravnopravnost »svih naših plemena i vjera« u državi koja treba da bude razdijeljena na »dosadanje autonomne pokrajine«.⁷ Slični stavovi su izraženi i u jednom napisu uoči Zemaljske skupštine stranke (24. I 1923). Tu je rečeno da JMO ne odobrava vladinu politiku i vođenje državnih poslova, da ima posebne poglede o unutrašnjem uređenju države i o drugim aktuelnim pitanjima. Zato se pozivaju Muslimani Bosne i Hercegovine da na izborima odluče da li odobravaju ili ne odobravaju takvu politiku vodstva JMO. Savjetuje se delegatima skupštine da odrede pravac politike JMO i da izaberu poslaničke kandidate koji će znati voditi brigu o životnim interesima Muslimana, koji će biti najpo-desniji i najsposobniji da izdrže tešku borbu za ostvarenje programa koji budu odredili.⁸

Osim navedenih mjera za ostvarenje što većeg uticaja na muslimanske mase, vodstvo JMO je svoju osnovnu koncepciju i političku izbornu platformu izrazilo u predizbornom proglasu usvojenom na Zemaljskoj skupštini stranke održanoj 25. i 26. januara 1923.

U proglasu se apeluje na slogu i jedinstvo muslimanskih redova i njihovu punu podršku JMO, koja je prikazivana kao jedini pravi politički pred-

⁴ *Pravda*, 61, 16. III 1923.

⁵ *Pravda*, 59, 14. III 1923.

⁶ *Pravda*, 60, 15. III 1923.

⁷ *Pravda*, 58, 13. III 1923.

⁸ *Pravda*, 18, 24. I 1923.

stavnik Muslimana u Bosni i Hercegovini. Zatim se ističe da su se poslanici JMO razočarali u saradnju sa vladinom koalicijom, koja je odlažući ispunjenje obaveza »pridonijela obaranju vrijednosti onoga, što je našim ljudima po zakonu i sporazumu moralo dati«. Tako je, prema vodstvu JMO, sporazum sistematski izigran. Osim toga, poslanici JMO — kako se navodi u proglasu — nisu naišli na razumijevanje vladine koalicije u zahtjevima za ostvarenje ravnopravnog tretmana Bosne i Hercegovine sa ostalim krajevima države. Oni su isticali da nisu izjednačeni porezi i plate za sve krajeve zemlje, te da je Bosna i Hercegovina prikraćivana od strane Centralne vlade, naročito, u dodjeli sredstava za prosvjetu i privredne svrhe. Isticanje zahtjeva u korist Bosne i Hercegovine, vodstvo JMO je upotrijebilo kao propagandističku argumentaciju u prilog tvrdnje da je JMO »jedina prava predstavница Bosne i Hercegovine, što u svom djelovanju nije bila podvrgnuta tutorstvu vodstva bilo koje partije izvan granica naše uže otadžbine«.

U izbornom poglasu koji je trebalo da postigne maksimalni politički efekat ističe se da poslanici JMO nisu mogli uspjeti sa programskim gledištem stranke o unutarnjem uređenju države, pa sada insistiraju na njegovu ostvarenju zalažući se za što skonižu »reviziju Vidovdanskog ustava«. U tom duhu budućim poslanicima se postavlja zadatak: da nastave započetu borbu za potpunu jednakost i ravnopravnost u državi; da traže potpuno izjednačenje svih poreza; ispravljanje svih nepravdi učinjenih Bosni i Hercegovini na prosvjetnom, privrednom i saobraćajnom sektoru; da nastoje izraditi reviziju vjersko-prosvjetnog autonomnog statuta u cilju ujedinjenja cjelokupne samouprave i provođenja decentralizacije i prave samouprave u vakufsko-mearifskim poslovima; da obrate punu pažnju privrednom podizanju težaka, zanatlija, radnika i malih trgovaca u Bosni i Hercegovini; da se svom snagom založe za poboljšanje državne uprave; da traže da se agrarni zakoni i agrarna praksa dovedu u sklad sa »istinskom socijalnom pravdom«, te da se donese jednak i jedinstven agrarni zakon za čitavu državu, kao i to da se bivšim zemljoposjednicima naknadi agrarnom reformom nanesena šteta u duhu Kraljeve proklamacije iz 1918. godine; da se težaku osigura minimum zemljišnog posjeda, te pravo drvarjenja i ispaše u punoj mjeri. Na kraju proglasa vodstva JMO zahtijeva da se radničkoj klasi, donošenjem modernih socijalnih zakona osigura egzistencija i mogućnost zarade u svim državnim preduzećima.⁹

U skladu sa izbornim proglasom vodstvo JMO je nastupilo kako u usmenoj agitaciji na skupštinama, sastancima i zborovima JMO, tako i u pismenoj propagandi, naročito u napisima objavljenim u štampi, prvenstveno u *Pravdi*. Isticalo se da su složni i čvrsti redovi JMO uprkos svim trzavicama od osnivanja organizacije, pa i uprkos rascjepu Poslaničkog kluba. Ni premještaji i progoni muslimanskih činovnika, razne prijetnje i šikaniranja Muslimana nisu uspjeli — prema Salihu Baljiću — da pokolebaju ijednog pristašu JMO, jer je njihova svijest bila na zavidnoj visini. »Naš je elemenat — kaže Baljić — ekonomski stradao, našem se gootovo svakom građaninu stavljaју zapreke u njegovu poslovanju ili u traženju službe, naš građanin — Musliman i pred vlasti još i sada strepi, jer se još ne osjeća potpuno ravnopravnim, ali nije klonuo u vjeri, nije napustio nadu, da će u zajedničkom bratskom zagrljaju

⁹ *Pravda*, 21, 27. I 1923.

i on izvojevati povoljniji položaj u ekonomskom, kulturnom i političkom pogledu». ¹⁰

S obzirom da su »desničari« radili na formiranju posebne muslimanske političke stranke — Jugoslavenske muslimanske narodne organizacije (JMNO), vodstvo JMO je u predizbornoj agitaciji, pored iznošenja svojih stavova i programske orijentacije, kritički tretiralo smisao i svrhu političke aktivnosti disidenata. Kako su među disidentima bili i nekadašnji osnivači JMO, inače do tada ugledne ličnosti u muslimanskim masama, vodstvo JMO je, između ostalog, isticalo da Muslimane ne smiju voditi ličnosti nego ideje, ukazujući da su svojevremeno Muslimani otkazali povjerenje istaknutom muslimanskom političaru Šenifu Arnautoviću, a nedavno i osnivaču JMO muftiji Maglajliću. ¹¹

S druge strane disidenti, osjećajući da neće moći pridobiti većinu muslimanskih birača i da će zbog toga izgubiti pravo da u političkom životu nastupaju u ime Muslimana, nastojali su da stupe u kontakt sa vodstvom JMO, nudeći izmirenje, odnosno zajednički rad i nastupanje na izborima. ¹² Na njihove ponude Centralni odbor JMO je odgovorio da do sloge može doći pod sljedećim uslovima: prvo, da raspuste svoju organizaciju, drugo, da obustave izdavanje posebnog stranačkog lista i treće, da se prijave za članstvo JMO. Samo pod tim uslovima dolazi u obzir dogovor za rad na zajedničkim muslimanskim stvarima i potrebama. ¹³ Takvi uslovi, naravno, nisu odgovarali disidentima, jer bi članovi organizacije bili u neravnopravnom položaju sa funkcionerima JMO. Zato su oni razvili agitaciju kako dr Spaho i njegova grupa ne žele zajednički rad i da su po treći put odbili da razgovaraju o izmirenju i uspostavi sloge. To su navodili kao razlog zašto su odlučili da samostalno istupe na izborima. Uputili su proglas pod naslovom »Svima Muslimanima našega Kraljevstva«. Za razliku od vodstva JMO, disidenti u svome proglasu ne iznose svoju programsku orijentaciju za buduću rad poslanika. Najviše prostora su posvetili odnosima među muslimanskim političarima. Pozivaju birače da kao pravi prijatelji »islamskog elementa« udvostruče napore kako bi se istrgli iz opasnog zagrljaja ljevice, koja mu prijeti uništenjem. ¹⁴

Značajno je da je proglas JMNO objavila upravo *Pravda* dajući mu svoj komentar. Pored proglasa disidenata, objavili su i dijelove izvoda iz njihove

¹⁰ *Pravda*, 19, 25. I 1923.

¹¹ *Pravda*, 6, 10. I 1923. — Što se tiče stava da Muslimane ne smiju voditi ličnosti, treba naglasiti da je i dr Spaho u kasnijem političkom životu postupao tako da je širu političku aktivnost JMO, a time i Muslimane, vezao za svoju ličnost.

To je i bio razlog da mu se mnogo zamjerilo, naročito u vezi s kasnijom saradnjom sa vladom dra Milana Stojadinovića i aktivnošću u JRZ. Tada više u JMO nije postojao partijski život kao ranije i sve konce partijske politike držao je sam dr Spaho sa nekoliko svojih najbližih saradnika, od kojih su neki bili u međusobnim rodbinskim odnosima.

¹² *Iršad*, 7, (53), 31. I 1923; *Večernja pošta*, 467, 25. I 1923; U članku »Muslimani pred izbore« beogradsko *Vreme* (396, 26. I 1923) komentarišući Maglajlićevu ponudu za izmirenje konstatuje: »Interesantno je da Maglajlićevci polažu glavno težište svoje akcije na specijalno islamske potrebe, a »*Pravda*« traži širu nacionalnu bazu«.

¹³ *Pravda*, 28, 4. II 1923.

¹⁴ *Iršad*, 7 (53), 31. I 1923; *Večernja pošta*, 471, 30. I 1923. Prema jednoj vijesti u *Večernjoj pošti* (472, 31. I 1923) u Prijepolju, Pribuju i Pljevlju se »osjeća struja, koja bi htjela priključak sandžačkih Muslimana desničarskoj grupi JMO od koje bi zatražila nosioca liste«.

poslanice. »Zašto je razbijen naš Poslanički klub« od 31. marta 1922. Pri tome se u *Pravdi* dao akcenat na stavove »desničara« da je Poslanički klub podijeljen u dvije grupe i da dalja sloga nije moguća niti mogu dalje zajedno, jer se radi o dva svijeta, koja se ne razumiju i koja treba rastaviti.¹⁵

Ovakav postupak vodstva JMO, uz vrlo dobro organizovanu i politički jasno određenu izbornu agitaciju, samo je još više slabio snagu disidenata. To je, pak, na drugoj strani, jačalo uticaj JMO.

Ilustrativni su u tom pogledu izvještaji organa vlasti iz pojedinih mjesta. U njima se nedvosmisleno ističe ogroman Spahin uticaj među Muslimanima. U Cazinu je, na primjer, uticaj spahinovaca »predominantan«.¹⁶ U srezu Sanski Most konferencije JMO su dobro posjećene, jer njeni agitatori propovijedaju da ostvare autonomiju Bosne, da čuvaju vjeru i egzistenciju Muslimana. Za Maglajlićevu stranku, međutim, navodi se da ima malo pristaša i da je Korkutov zbor ostao bez uspjeha.¹⁷ Veoma posjećen zbor JMO održan je u Gračanici, na kome su dr Spaho i Hamzalija Ajanović, pored ostalog, isticali da su za narodno jedinstvo i jedinstvenu državu u kojoj će Muslimani biti ravnopravni sa Srbima i Hrvatima.¹⁸ Slično su nastupili dr Spaho i dr Hadžikadić na zboru u Suhom Polju (tuzlanski srez). Oni su još naglasili kako zahtijevaju ravnopravnost Bosne i Hercegovine sa ostalim pokrajinama u pogledu poreza, plata činovnika i sveštenika te opravke i izgradnje puteva i škola.¹⁹ Na skupštini JMO u Travniku dr Halid Hrasnica i Hamid Kurbegović su, pored objašnjenja zašto su u opoziciji, isticali potrebu jedinstvene podrške kandidatima JMO, koji će braniti muslimanske interese i nastojati da i Muslimani budu jednakopravni građani, kao i da Bosna i Hercegovina bude tretirana ravnopravno sa drugim pokrajinama u državi. Posebno su naglasili da državotvorne stranke nisu pokazale interes za muslimanske potrebe, da je to jedino činila JMO, te da odbijaju svaki prigovor da su protiv države i kralja, pošto su »najveće monarhiste i prijatelji ove države«. Oni ništa drugo ne žele — tvrdili su — osim da Muslimani kao jednaki pred zakonom žive dobro i u slozi sa ostalim sugrađanima.²⁰

Disidenti JMO računali su na nešto veću podršku birača samo u nekoliko mjesta, među kojima u Tuzli, odnosno tuzlanskom srezu i Zenici. Međutim, ni tamo nisu uspjeli dobiti većinu, bez obzira što su imali punu podršku vlasti i vladajućih partija. Iz izvještaja državnih organa vidi se da Maglajlićeva stranka nije dovoljno organizovana, da malo radi u narodu i da zbog toga ima slabu podršku, pa se dešava da njihovim zborovima najviše prisustvuju predstavnici drugih partija, kako je, na primjer, bilo u Sanskom Mostu.²¹ Ovu opštu ocjenu ne umanjuje činjenica da je uspio jedan zbor maglajlićevaca u Zenici neposredno pred izbore, koji su pozdravili i predstavnici maglajlićevaca u Tuzli i Travniku.²²

¹⁵ *Pravda*, 35, 14. II 1923.

¹⁶ ABiH, PU, Pov. 3827/1923.

¹⁷ ABiH, PU, Pov. 4741/1923.

¹⁸ ABiH, PU, Pov. 14551/1922.

¹⁹ ABiH, PU, Pov. 4459/1923.

²⁰ ABiH, PU, Pov. 14556/1922.

²¹ ABiH, PU, Pov. 4741/1923.

²² ABiH, PU, Pov. 3302/1923. U težnji da što prije razbije uticaj maglajlićevaca, vodstvo JMO je neposredno pred izbore poslalo svoje agitatore u njihovo

Radikali kao da su ocijenili realno stanje u pogledu uticaja disidenata u muslimanskim masama. Svjesni su bili da Maglajlićeva grupa neće moći dobiti veći broj mandata. Zato nisu bili voljni da na radikalnim listama nastupaju maglajlićevci. Ipak su forsirali da samostalno istupe na izborima, kako bi na taj način koliko-toliko umanjili uspjeh JMO.²³ U tom cilju usmjereno je bilo i pisanje disidentskog lista *Iršad*, kao i sarajevske *Večernje pošte*.²⁴

U borbi za uticaj na muslimanske birače, Jugoslavenska muslimanska organizacija imala je, nesumnjivo, najjačeg protivnika u disidentima sa Maglajlićem na čelu. Međutim, JMO je pored direktne borbe protiv disidenata, bila u situaciji da se suprotstavlja i pojedinim grupama ili pojedincima koji su, takođe, nastojali da dobiju podršku Muslimana u izbornoj kampanji i da na taj način oslabe JMO.

Vodstvo JMO je sve takve akcije proglašavalo kao smišljenu predizbornu akciju radikala na razbijanju muslimanske sloge i jedinstva. U tom smislu su često istupali u stranačkoj štampi navodeći konkretne ličnosti i njihove veze sa radikalima.²⁵ Kao razbijači muslimanskog jedinstva okvalifikovani su nosioci tzv. »Vanstranačke muslimanske liste« ing. Suljaga Salihagić i Hamdija Afgan, iz Banje Luke, nezavisno od toga što su oni prije samostalnog istupanja predlagali vodstvu JMO sporazum o zajedničkom nastupanju na izborima. Vodstvo JMO takav sporazum nije prihvatilo.²⁶ Oštro je, takođe, osuđen: Akoioni odbor u Travniku zbog proglasa »Muslimanima okruga travničkog«. Njihov rad je takođe okvalifikovan kao akcija na planu razbijanja

najjače uporište, u zenički srez i — prema izvještaju vlasti — služilo se lažnom agitacijom protiv JMNO proturajući vijesti da će vlada pasti ako Spaho pobijedi na izborima, da će se tada ispraviti sve nepravde nanesene Muslimanima, da su Maglajlić i Korkut sklopili ugovor sa Pašićem da i dalje ostanu u vladi, a da će za uslugu »otkriti muslimanske žene i dvorišta odgraditi«, da su se saglasili da se proglasi Velika Srbija u kojoj Muslimani neće biti ravnopravni, te da se zbog toga Spaho i rastavio od maglajlićevaca napustivši i vladu, jer ne dozvoljava da se takav ugovor ostvari (ABiH, PU, pov. 3824/1923). Ovakva agitacija spahinovaca mogla je imati uspjeha, pored ostalog, što je, iako neznatnog uticaja Srpska stranka u Bosni i Hercegovini u izbornoj agitaciji insistirala da se država zove Velika Srbija ili Kraljevina Srbija, čija će zastava biti srpska zastava, a državni grb da bude grb Kraljevine Srbije, te da cirilica bude državno pismo (ABiH, PU, pov. 3346/1923).

²³ *Pravda*, 23, 30. I 1923. U vezi s tim *Pravda* (28, 4. II 1923) je navodila kako su za tu ulogu maglajlićevci dobili na raspolaganje 40 miliona dinara sa kojima žele osnovati banku, »radi potkupljivanja i ekonomskog zarobljavanja Muslimana« u cilju »ostvarenja Pašićeve veliko-srpske zamisli« da Muslimane pocijepa i na taj način dokaže »da su Bosna i Hercegovina čiste i samo srpske zemlje«.

²⁴ Vid. *Iršad*, 2 (48), 10. I 1923; 3 (49), 13. I 1923; 4 (50), 17. I 1923; 5 (51), 20. I 1923; 6 (52), 24. I 1923; 7 (53), 31. I 1923; 8 (54), 3. II 1923; 9 (55), 7. II 1923; 12 (58), 17. II 1923; 13 (59), 21. III 1923; 14 (60), 24. III 1923; 15 (61), 28. II 1923; 16 (62), 3. III 1923; 18 (64), 10. III 1923; i 19 (65), 14. III 1923. — *Večernja pošta*, 465, 23. I 1923; 467, 25. I 1923; 467, 25. I 1923; 469, 27. I 1923; 470, 29. I 1923; 471, 30. I 1923; 487, 17. II 1923; i 514, 21. III 1923. Upor. *Pravda*, 25, 1. II 1923.

²⁵ *Pravda*, 38, 17. II 1923; 43, 23. II 1923.

²⁶ *Pravda*, 38, 17. II 1923. *Krajiški dnevnik*, nezavisni vanstranački list Bos. krajine, Banja Luka, u članku »Preokret u politici Muslimana« (165, 18. II 1923) pojavu »Vanstranačke muslimanske liste« tumači kao posljedicu nepovjerenja prema dotadašnjim muslimanskim političarima.

jedinstva Muslimana.²⁷ Isto je bilo i sa proglasom »Mojim biračima« bivšeg poslanika JMO iz Lukavca kod Tuzle, Ahmeda A. Kovačevića.²⁸

Pored muslimanskih političara koji su radili protiv JMO, u nekim beogradskim listovima optuživali su vodstvo JMO, prvenstveno dra Mehmeda Spahu da »ruši državnu zajednicu, zavađa plemena, izaziva na krv i pogrome«, zatim da vrijeđa srpstvo, srpsko mučeništvo i srpske svetinje, da su spahinovci nelojalni, anacionalni i neiskreni. Nisu izostajali ni uvredljivi izrazi za Muslimane kao balije, Azijati, Cigani, odrodi, šuokori, frankovci i slično. Osim toga, prijetilo se vodstvu JMO da ne izazivaju i ne vrijeđaju Srbe koji su ih pustili da žive i da se pokaju, umjesto da su im »pokidale glave kada su se oslobodili«. U vezi s tim napominje se da je »osveta, možda, nehumana ali da je katkad i sveta«. U ovakvom pisanju, naročito se isticao nezvanični organ Saveza zemljoradnika beogradske *Novosti*.²⁹ To je uostalom, bio povod da Salih Baljić odgovarajući na takvo pisanje istakne, kako je upravo vladina koalicija nelojalna prema Muslimanima, prema kojima provodi zapostavljanje, proganjanje i šikaniranje, te da su Muslimani mnogo trpjeli u nadi da će nastupiti bolja vremena. Ukazujući na prijetnje izrečene u *Novostima* koje hoće da u ime srpstva i u ime mučeništva nagovijeste pokolj Muslimana, Baljić poručuje da bosanskohercegovački Muslimani, ukoliko im se ne mogu pribaviti jednaka građanska prava kao i onima oko *Novosti*, vole biti poklani nego da postanu roblje ili da dožive sudbinu niških i užičkih Muslimana, koji ne znaju ni ko su, ni što su.³⁰ Napadi na Muslimane bili su prilika da vodstvo JMO ponovo istakne neravnopravan položaj bosanskohercegovačkih Muslimana u Kraljevini SHS i propagira svoju vodeću ulogu u borbi za povoljniji status tog naroda. Zato oni postavljaju pitanje: zašto su u Bosni i Hercegovini drugačija načela za rješavanje agrarnog pitanja nego u drugim krajevima države; zašto se od Muslimana posjednika oduzima svaki komadić zemlje a u Srbiji ostaju i veliki posjedi netaknuti; zašto se muslimanskim težacima u postradalim krajevima ništa nije dalo za obnovu poljoprivrede, zašto je manja pomoć Bosni i Hercegovini u podizanju osnovnih škola; zašto su veće plate državnih službenika i sveštenika u Srbiji nego u Bosni i Hercegovini; zašto je porez na ratnu dobit uveden samo u Bosni i Hercegovini, itd.³¹

Ovakav ton pisanja nesumnjivo je dosta uticao na jedinstvo i slogu muslimanskih masa i njihovu podršku Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji. Toga su bili svjesni i vladajući krugovi. Zbog toga su se u kasnijim

²⁷ *Pravda*, 12, 17. I 1923; 15, 20. I 1923. Upor. *Vreme*, 390, 20. I 1923.

²⁸ *Pravda*, 56, 10. III 1923. — *Politika* u napisu »Za slogu Muslimana« (5338, 4. III 1923) ističe Kovačevićovo objašnjenje zašto ne pripada ni jednom ni drugom dijelu JMO, te njegovu izjavu da se JMO može prići samo onda kada nestane »ljevice« i »desnice« i kada postane jedna jedinstvena muslimanska partijska cjelina.

²⁹ *Pravda*, 195, 1. IX 1922. i 200, 7. IX 1922. — U članku »Dva zla — „zemljoradnici« i dr Spaho« — *Srpska riječ* (27, 9. II 1923) navodi da je znatan broj Muslimana grupisan i zbijen u stranci JMO sa drom Spahom na čelu. »Fanatizam njihovih širokih masa — piše u listu — spleo ih je gotovo u jedno kolo, a demagogija i panislamizam njihovog vodstva dospio je u vrhunac antidržavnog rada, koji mora da bude čvrsto osuđen i sprečen u svom štetnom djelovanju među muslimanskim elementima, koje politika dr Spahe i drugova vodi u čorsokake i stvara mržnju i neraspoloženje prema državi i kralju, a naročito prema Srbima«.

³⁰ *Pravda*, 201, 8. IX 1922.

³¹ *Pravda*, 195, 1. IX 1922.

napisima pravdali kako njihova poruka dru Mehmedu Spahi i njegovim drugovima nije mogla da se odnosi na »muslimanski narod, široke slojeve njegove, pa čak ni na sve vođe i predstavnike Muslimana«. ³²

U predizornoj aktivnosti vodstvo JMO je isticalo kako je vođa demokrata Ljuba Davidović izjavio da je odlučno protiv Ustava i da se mora izvršiti njegova revizija, da narod traži samoupravu, zatim da Stojan Protić u ime Nezavisne radikalne stranke zahtijeva da se što prije pristupi reviziji Ustava. ³³ Ovi stavovi su naglašavani iz razloga što je i JMO u izbornom proglasu zastupala stav o potrebi revizije Vidovdanskog ustava.

Vodstvo JMO je uspješno koristilo ekstremističke predizborne parole nacionalističkih krugova u Beogradu, naročito one koje su se ticale JMO i Muslimana, prikazujući ih kao stavove vladajućih krugova, pa i šire Srba prema Muslimanima. Čak je, na primjer, tekst jednog takvog članka pod naslovom: »Srbi znate li šta je 18. mart? — Ili Kosovo, ili Kajmakčalan — »više puta preštampan u *Pravdi*. ³⁴ U *Pravdi* je pisano kako policijske vlasti vrše teror nad biračima u korist vladinih stranaka, da se predsjednicima biračkih odbora ne predaju dekreti radi odlaska u biračka mjesta, da se smjenjuju opštinski činovnici i da se hapse pojedini ljudi u partijskoj svrsi itd. ³⁵ Zbog toga, kao i sličnog pisanja ostale opozicione štampe, ministar unu-

³² *Novosti*, 403, 6. IX 1922.

³³ *Pravda*, 54, 8. III 1923.

³⁴ S obzirom na ekstremistički stav u članku i njegov odraz koji je mogao imati na birače JMO, donosimo ga u cjelini.

On glasi:

»Srbi znate li šta je 18. mart ove godine?

To je dan u koji će se gumenim kuglicama riješiti hoće li ova država postojati ili ne.

To je dan, u koji će gumene kuglice potvrditi ili poništiti pobjedu vaših olovnih kuglica na Solunskom Frontu.

To je dan, u koji će se saznati, vraćamo li se opet Kosovu, ili ostajemo kao *pobjednici* na Kajmakčalanu.

18. marta glasaće se za Srbiju i protiv Srbije.

Svi koji su *protiv Srbije*, toga će dana dati svoj glas za komuniste, za tobožnje »zemljoradnike«, za tobožnje »težake«, za socijaliste, za »čovječansku« Radičevu republiku, za »orlove« popa Korošca, za begove i age bega Mehmeda Spahe, za republikance i separatiste, za autonomiste i revizioniste *Stojana Protića* i za *Davidovićevu* i *Pribičevićevu* »Jugoslaviju«.

Srbi, znajte dobro, šta vas čeka 18. marta, da ne bude dockan kajanje i kukanje nad *grobnom majke Srbije!*

Koji od vas 18. marta ne izađe na boj birališta i ne dađe svoj glas za *majku Srbiju*, koja vodi Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, proklet bio i ovoga i onoga svijeta« (*Balkan*, 48, 19. II 1923). Upor. *Pravda*, 45, 25. II 1923.

Analizirajući Spahin izborni uspjeh, beogradske *Novosti* (579, 6. IV 1923) (nezvanični organ Saveza zemljoradnika) u članku »Spahina pobjeda« konstatuju da Spaho »svaki napis koji izađe u beogradskoj štampi protivu njegove politike, koja se, nepametno i nepravedno često puta identifikovala sa politikom i raspoloženjem muslimanskim masa, on vešto iskoristi, iznosi u svome organu i servira muslimanskim masama. To netaktilčno pisanje izvesnog dela naše štampe g. Spahi je vrlo mnogo pomoglo da pobjedi«. Drugi razlog Spahinog uspjeha je u tome što je on svaku pa i najmanju grešku vlasti i države »udarao na velika zvona i svojim ljudima predstavljao, na jedan perfidan način, kao nepravednost i nesposobnost Beograda i Srba i Maglajlića«.

³⁵ *Pravda*, 61, 16. III 1923.

trašnjih poslova Vujičić je putem štampe demantovao takve vijesti.³⁶ Međutim, demanti ministra Vujičića, kako je kasnije potvrđeno, nije mogao negirati i postojanje nepravilnih i nezakonitih postupaka organa vlasti.³⁷

U jeku predizborne aktivnosti *Pravda* je objavila vijest da su Nikola Pašić, Velja Popović, Jovan Novaković, sarajevski okružni načelnik Nikolić

³⁶ *Večernja pošta*, 509, 15. III 1923.

³⁷ Za aktivnost organa vlasti pred izbore 18. marta 1923. godine može kao ilustrativan primjer poslužiti uputstvo poglavara sreza Visoko, koje glasi: »VISOKO, 7. III 1923.

Šaljem Vam lične instrukcije za izbore, koje ne trebate protokolirati, ali kojih se imadete službeno držati.

1. Svim pristašama dr Spahe i Riste Đokića odmah oduzeti oružne listove i oružje. Ovo se prepušta Vama na Vašu odgovornost, da li je ko naime pristaša njihov ili ne.

2. Sve seoske glavare, koji neće da rade za vladine stranke (radikalnu i Maglajlića) imadete prijaviti najbržim putem (telefonom) da se smene i odmah predložiti one, koji se imaju na njmovo mjesto postaviti.

3. Zabranite pod kojom bilo izlikom agitaciju agitatorima dr Spahe i Riste Đokića.

4. Preduzmite sve pomoću Vaših momčadi, da se pristaše dr Spahe rasprše na razne načine kao npr. vojskom, komorom, oduzimanjem mera i oružja, da ne dođu glasovati, odnosno da glasaju za prvu kutiju ili g. Maglajlića. U tu svrhu imadete pristaše radikalne stranke podučiti da ostanu oijeli dan na biralištu i da utječu na pristaše dra Spahe da ne glasaju za dra Spahu, nego u prvu kutiju ili za Maglajlića (kutija br. 9). Čuvare kutija dra Spahe imadete već prije zastrašiti da ne budu smjeli biti čuvari na dan izbora.

5. Na dan izbora imadu svi birači Srbi bezuvjetno pristupiti (popis istih priježi). U tu svrhu ćete na dan pred izbore poslati u srpske mahale po jednu patrolu, koja će na dan izbora stići po mogućnosti pod barjacima sa izbornicima na biralište. Jedan činovnik od ureda biti će prisutan kod izbora, te će kontrolisati koji Srbi nisu došli na biralište do 12 sati. Čim se opazi, da nisu došli, imadete poslati po njih, a u tu svrhu imadete po seoskim načelnicima osigurati nekoliko konja na svakom biralištu, da odmah naše pristaše odu po one, koji još nisu došli glasovati.

6. Zabranjeno je opoziciji bacati ili priljepljivati plakate, karikature itd.

7. Nastojati treba, da katolici glasaju za prvu kutiju.

8. Upotrebite razne trikove, da se opozicija zavara, a budite oprezni, jer će opozicija zamisliti razne trikove, da vladine pristaše zavara te u tom pogledu narod podučiti treba.

9. Vladi je stalo, da Muslimani u prvom redu glasaju u prvu kutiju, a ako neće onda bezuvjetno u devetu.

10. Sve ove gore navedene instrukcije provodite što tačnije, tako da spriječite tvorne sukobe, ali manifestacije za vladu su dopuštene.

11. Sve do izbora držite na okupu oijelo Vaše područje i oijela Vaša brigada neka bude ta, da vladine liste dobiju što više glasova.

12. Ako trebate kakova posebna razjašnjenja ili upute uvijek se obratite najhitnijim putem na moju osobu. Sreski poglavar Zdunić, v. r., *Pravda*, 65, 27. VIII 1927).

Isto tako karakterističan je postupak vlasti prema pristalicama JMO u vrijeme ove političke agitacije koji je u aprilu 1928. godine utvrđen na sudskom procesu Marijanu Pejiću, bivšem starješini sreske ispostave u Donjem Vakufu. Pejić je na sudu izjavio da je imao usmeno naređenje da progoni prijatelje i pristalice poslanika Hamida Kurbegovića, odnosno JMO, jer su oni tada smatrani neprijateljima režima. Čak je imao povjerljivo naređenje da poslanika Kurbegovića »politički satare«. Pejić je još izjavio da je morao slušati naloge svojih starijih i činiti ono što mu se naređivalo, pa je predložio da se kao njegovi svjedoci pozovu i saslušaju tada mu pretpostavljeni sreski poglavar Bogdanović, veliki župan Gavrankapetanović, zatim dr Milan Sršić i Milorad Vujičić, tadašnji ministar pravde. Pejić je zbog nezakonitog rada osuđen na 2 mjeseca zatvora. (*Pravda*, 15, 11. IV 1928).

i Šerif Arnautović održali povjerljiv sastanak u Smederevu na kome su odlučili da sprovedu »komitsku akciju u Bosni«.³⁸ Ovu informaciju prenijela je sarajevska *Srbska riječ* i *Večernja pošta*, a zagrebački *Hrvat* ju je komentarisao u uvodniku »Nad parlamentom i nad zakonom«. Naglašavajući da je zadatak komitskih akcija da sprovedu ono što nije uspio režim provesti dotadašnjim mjerama i metodama, *Hrvat* dalje navodi: »Kad nije uspjelo muslimane i katolike Hrvate u Bosni i Hercegovini ukrotiti i učiniti robljem režima ni agrarom, ni mitom, ni progonima vlasti, ni bespravljem, kojima su bili izvrgnuti, treba u ponosnu Herceg-Bosnu prenijeti metode, koje se praktikuju u Makedoniji. Komite, koje postoje kao posebna vlast nad vlastima, nad zakonom, nad pravnim poretком, nad ustavom, nad sigurnošću ličnom i imovinskom, komite koji poznaju samo jedan zakon: revolver, pušku, palež — ti treba da uzmu u svoje ruke rješavanje bosanskog pitanja«. U članku se upozorava beogradska vlada da njene komitske akcije nisu pokazale uspjeha ni u Makedoniji, koja je postala »jedna Irska«. Prema *Hrvatu* druga Irska je »Crna Gora, jer je tamo isto zaveden komitski režim. A Herceg-Bosna postaćе treća Irska, ako se g. Pašić odluči da sa Šerifom Arnautovićem izvede svoju osnovu. Rezultati beogradskog režima dosada su u tome, da stvaraju jednu za drugom Irsku i to upravo u zemljama, koje režim označuje kao „čisto srpske“«.³⁹

Pravda je, takođe, odgovorila na sve napise *Srpske riječi*, *Tribune*, *Trgovinskog glasnika* i drugih listova u kojima je na bilo koji način negativno pisano o Muslimanima i JMO.⁴⁰

Pri ocjeni predizborne aktivnosti Jugoslavenske muslimanske organizacije ne treba izgubiti iz vida i činjenicu da je Hrvatska republikanska seljačka stranka, takođe, nastojala da ostvari uticaj na muslimanske birače. U tom pravcu, pored opštih konstatacija o zaštiti hrvatskog stanovništva katoličke i islamske vjeroispovijesti u Bosni i Hercegovini, HRSS preduzimala je i konkretne akcije da Muslimani na izborima glasaju za Stjepana Radića.

U izbornom proglasu HRSS upućenom »Bosni ponosnoj, kršnoj Hercegovini i junačkoj Krajini« (26. II 1923) Radić naglašava da su Muslimani Bosne i Hercegovine na glasu radi svoga čovječanskog ponosa i iskrenog bratstva, te da uz svoju vjeru najviše poštuju svoj obraz znajući da je »pravi čovjek samo onaj tko i svoj obraz čuva i svačiji obraz poštuje. Osobito obraz brata svoga, brata po patnji i nevolji, po krvi i jeziku i po zajedničkoj domovini«. Poziva »muslimanske i katoličke Hrvate«, te »pravoslavne Srbe« da glasaju u hrvatsku Radićevu kutiju jer će jedino tako »Hercegovina imati uvijek i kruha«, a Bosna će uistinu biti ponosna, kao pravi gospodar svojih šuma, željeznica i svojih finansija. Iako Radić ističe da ozbiljno računa na muslimanske birače na kandidatskim listama HRSS za Bosnu i Hercegovinu, bilo je svega 7 Muslimana od ukupno 94 lica.⁴¹

³⁸ *Pravda*, 255, 11. XI 1922.

³⁹ *Hrvat*, 811, 14. XI 1922.

⁴⁰ *Pravda*, 10, 14. I 1923.

⁴¹ Muslimanski kotarski kandidati i zamjenici na listi HRSS su bili: 1. Ibro Samardžić, težak iz Trž. Raštela, Cazin; 2. Mustafa Čelić, inženjer iz Sarajeva; 3. Osman Hamzić, težak iz Trnova, Velika Kladuša; 4. Hasan Ejupović, težak iz Vrnograča, Cazin; 6. Edhem Miralem, trgovac iz Donjeg Vakufa i 7. Tahir Dautbegović, trgovac iz Donjeg Vakufa. (Original proglasa nalazi se u biblioteci »Bakija«

Radić je razvio ozbiljnu agitaciju među bosanskohercegovačkim Muslimanima, naročito u zapadnim krajevima Bosne i Hercegovine, graničnim krajevima prema Hrvatskoj, pretežno naseljenim muslimanskim stanovništvom. Pri tome je Radić računao na masovniju podršku muslimanskih birača. Suparnički odnos Spahine i Maglajlićeve grupe dovodio je priličan broj Muslimana u dilemu kojoj od njih da dà povjerenje. Takvo raspoloženje, uz teške materijalne životne uslove, koji nisu bili u toj mjeri izraženi i kod graničnog hrvatskog stanovništva, prvenstveno seljaštva, još više je uticalo na blagonaklono držanje Muslimana prema HRSS u nekim krajevima, naročito u Cazinskoj krajini.

O takvom raspoloženju među Muslimanima u nekim mjestima Cazinske krajine izvještavaju organi vlasti, navodeći da će Radić pokupiti sve glasove nezadovoljnika i svih onih koji iz bilo kojih se razloga ne budu slagali sa radom muslimanskih grupa, te da će za Radića glasati i još mnogi iz uvjerenja da će ih on »osloboditi poreza, dozvoliti sađenje duhana i dati im druge pogodnosti i privilegije« kakve postoje u graničnim prečanskim mjestima, gdje seljak »slobodno sadi duhan, plaća minimalni porez, siječe šumu a da za to ne biva kažnjava ni prijavljivan, peče rakiju i drugo«. To su, prema organima vlasti, razlozi zbog kojih će izvjestan broj muslimanskih glasova otići Radiću, dok će se ostali podijeliti između Spahe i Maglajlića. Takav ishod se očekivao, na primjer, u Velikoj Kladuši.⁴²

Očekivanja i samog Radića bila su veoma optimistička. On je predviđao da će u Bosni čak oko 70% Muslimana glasati za njegovu stranku.⁴³ Takav zaključak Radić je izvlačio, pored ostalog, i zbog intenzivne političke akcije HRSS i njega samog prema Muslimanima u Bosni i Hercegovini. Pri tome je polagao velike nade u aktivnost svojih agitatora iz redova Muslimana. U tu svrhu jedan od njih — Tahir Dautbegović iz Donjeg Vakufa — pisao je u *Slobodnom domu* poseban predizborni članak »Islam i Republika«, koji je poslije preštampan i masovno dijeljen kao letak. U njemu se upoređuju principi islama i program HRSS, pa se naglašava da »islamska nauka propisuje i zapovijeda sve ono što sadržaje program HRSS«. Zato se muslimanima kao dobrim vjernicima predlaže da stupaju u HRSS. Na kraju letka je Radić dodao da svi republikanci Bosne i Hercegovine treba da »svoju kuglicu spuste

u Sarajevu. Upor. *Dom*, glavno glasilo hrvatske seljačke politike, Zagreb, 10, 4. III 1923).

Na kandidatskim listama Hrvatske težačke stranke u Bosni i Hercegovini među 55 nosilaca lista i sreskih kandidata nije bilo nijednog Muslimana (*Hrvatska sloga*, 48, 1. III 1923).

⁴² ABiH, PU, Pov. 3827/1923.

⁴³ *Slobodni dom*, glavne novine HRSS, Zagreb, 31. VII 1922. — Stjepan Radić je početkom februara 1923. prilikom posjete delegacije Hrvatske težačke stranke iz Bosne i Hercegovine izjavio da su uz njega svi bosanski Hrvati i 80% Muslimana. Povodom ove Radićeve izjave, *Večernja pošta* (474, 8. II 1923) u članku »Radić i Muslimani« navodi da Radićevi kortesi u Bosni i Hercegovini nastoje svim sredstvima da pridobiju bar jedan dio Muslimana. — Radićevoj agitaciji među Muslimanima posvećen je i napis »Radić se nada Muslimanima« (*Politika*, 5350, 16. III 1923). Tu se navodi da radićevci rasturaju plakate u kojima pozivaju Muslimane da im daju povjerenje »jer su oni jedini koji će pomoći bednim Muslimanima Bosne i Hercegovine«. Iznosi se i mišljenje da je Radić siguran u Muslimane.

u Radićevu to jest čovječansku republikansku kutiju» navodeći raspored svojih kutija u cijeloj Bosni i Hercegovini.⁴⁴

U cilju postizanja što boljeg uspjeha na izborima, posebno među Muslimanima, Radić se služio i time da je pojedine ličnosti postavljao, na primjer, za zamjenike sreskih kandidata. To je, na primjer bilo sa Osmanom Hamzićem u Velikoj Kladuši, koji je opozvao tu kandidaturu, jer je izvršena bez njegovog znanja.⁴⁵ U cilju pridobijanja muslimanskih birača pisano je i protiv vođe JMO dra Spahe. U napisu »Politički preporod Bosne« Josip Košutić poručuje Spahi da neće uspjeti pridobiti muslimanske birače iako među njima agituje da je uz Radića.⁴⁶

Veoma dobro organizovanoj Radićevoj izbornoj kampanji uspješno su među muslimanskim biračima parirali i spahinovci i maglajlićevci. Oni su u borbi za vlastiti uspjeh otvoreno agitovali protiv Radića. Osim toga, najveća pažnja organa vlasti bila je upravo posvećena aktivnosti Radićevih agitatora i suzbijanju njegovog uticaja u narodu.⁴⁷

Kada govorimo o izgledima JMO na izborima 18. marta 1923, treba spomenuti da je vodstvo JMO računalo i na izvjestan broj glasova sarajevskih Jevreja. Ocijenili su da Jevreji nisu oduševljeni da glasaju za Radikalnu stranku, čija je politika »direktno uperena protiv ekonomskih i privrednih interesa Bosne i Hercegovine«, gdje su Jevreji jak privredno-ekonomski faktor.⁴⁸ Nadalje se iz izvještaja starješine ispostave St. Majdan vidi da su se pored podijeljenosti muslimanskih birača na tri stranke: spahinovce, Maglajlića grupu i radikale, katolici, kojih u pet sela ima oko 350 glasača, opredijelili za Spahinu grupu i da će za nju glasati usljed čega bi Spahina grupa bila najjača.⁴⁹

Veliki župan bihačke oblasti u izvještaju o političkoj situaciji za februar 1923. konstatuje da su najjače partije »plemenskim biljegom obilježene«, da su Muslimani najvećim dijelom pristaše Spahine grupe, Srbi pravoslavni

⁴⁴ ABiH, PU, Pov. 5639/1923; *Naša pravda*, glasilo HRSS za BiH, Sarajevo, I, 16. III 1923; Članak Dautbegovića »Islam i Republika« štampan je i u sljedeća dva broja »Slobodnog doma«. Prema T. Išek, Radićeva agitacija bila je sve intenzivnija u smislu privlačenja pristalica JMO na stranu anticentralističkih snaga, a ne u redove HRSS. (Tomislav Išek, Odnos Hrvatske seljačke stranke prema Bosni i Hercegovini do 1928. Prilozi, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, 4/1968, 4, 202—3).

⁴⁵ ABiH, PU, Pov. 3827/1923.

⁴⁶ *Dom*, 9, 25. II 1923.

⁴⁷ ABiH, PU, Pov. 3827/1923. — Izborni rezultati su dosta realna ocjena uticaja Radića u muslimanskim masama. On nije uspio da dobije podršku Muslimana ni u zapadnim krajevima, čiji je trgovački, ekonomski i privredni život upućen na pograničnu Hrvatsku. U tim krajevima Radić je dobio glasove samo dva muslimanska sela (Vrnograč i Podzvizd) i plemena Dolić iz Vidovske. Navodi se to kao razlog da su dobili novac ili žito, koje su dijelili Radićevi agitatori. Na području Velike Kladuše Radićev agitacioni fond iznosio je 39 000 dinara, iako je dobio svega oko 500 glasova. Radićevi agitatori su vrlo smišljeno radili i agitovali, uglavnom, po selima, često se javno deklarirajući kao spahinovci ili maglajlićevci. Jedan od takvih u Vrnograču je bio lugar Ibro Košmić, koji je bio predsjednik Vakufsko-džematskog medžlisa, društva »Trezvenost« i Muslimanske čitaonice (ABiH, PU, Pov. 4741/1923).

⁴⁸ *Pravda*, 59, 14. III 1923. — Ovo je primjer kako vodstvo JMO pokušava dobiti glasove i izvan muslimanske sredine.

⁴⁹ ABiH, PU, Pov. 3827/1923.

pristaše Radikalne i Težačke stranke, a Hrvati katolici su politički opredijeljeni i zadojeni Radićevim republikanizmom. Zbog toga Srbi nisu agitovali gdje nema Srba pravoslavnih, dok su Muslimani tražili pristaše svojim partijama između sebe, a Hrvati su balansirali između Spahe i Radića i »prodavali su se onome ko je više nudio«.⁵⁰

Ocjenjujući predizbormu aktivnost JMO poglavar sreza zeničkog konstatuje, između ostalog, da su za Spahinu stranku (kod zeničkih Muslimana agitovali i Hrvati katolici, pristaše Hrvatske pučke stranke i Hrvatske težačke stranke. On navodi da su 14. marta na javnom zboru HPS u Zenici Muslimani pozivani da glasaju za Spahinu stranku.⁵¹

Izborni rezultati u Bosni i Hercegovini pokazali su da je Jugoslavenska muslimanska organizacija postigla željeni cilj. Uspjela je očuvati slogu i jedinstvo svojih redova, te ponovo dobiti punu podršku svojih birača uprkos svim nastojanjima disidenata i drugih muslimanskih političara koji su samostalno ili za račun pojedinih stranaka radili protiv JMO, kao i uprkos svim akcijama organa vlasti protiv pristalica JMO. Uspjeh JMO na skupštinskim izborima 18. marta 1923. najbolje pokazuju izborni rezultati.

Od 488 498 glasača u Bosni i Hercegovini na izbore je izašlo 379 837. Od toga broja pojedine stranke su dobile sljedeći broj glasova i mandata:

Jugoslavenska muslimanska organizacija	112 228 glasova i 18 mandata
Narodna radikalna stranka	88 144 „ 13 „
Zemljoradnička stranka	58 562 „ 7 „
Hrvatska republikanska seljačka stranka	56 849 „ 7 „
HRSS — disident (Kondić)	11 164 „ 2 „
Srpska stranka	9 294 „ 1 „
Demokratska stranka	13 681 „ — „
JMNO (Maglajlić)	10 266 „ — „
Hrvatska težačka stranka	5 468 „ — „
Narodna radikalna stranka — disidenti	4 479 „ — „
Hrvatska pučka stranka	3 735 „ — „
Složni Hrvati	2 632 „ — „
Socijal-demokrati	1 843 „ — „
Nezavisni Muslimani (ing. Suljaga Salihagić)	1 361 „ — „
Bez političkih obilježja — Kosta Popadić	131 „ — „

U K U P N O:

379 837 glasova i 48 mandata⁵²

Prema tome, od 48 mandata u Bosni i Hercegovini najviše je dobila Jugoslavenska muslimanska organizacija, i to 18. Zatim po jačini dolaze Narodna radikalna stranka 13 mandata, Hrvatska republikanska seljačka stranka i Zemljoradnička stranka po 7, te HRSS — disidenti 2 i Srpska stranka jedan mandat.

⁵⁰ ABiH, PU, Pov. 4213/1923.

⁵¹ ABiH, PU, Pov. 3824/1923.

⁵² Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 18. marta 1923. godine, izradio dr Lazar M. Kostić, Beograd 1924, XXVI — XXVII, XXXIV i 68 — 85. Upor. F. Čulinović, Jugoslavija I, 406 i 409. — Pregled izbornih rezultata koji je izradio Franko I. Šapina u *Večernjoj pošti*. Božićni prilog 1924. ne slaže se sa navedenim zvaničnim podacima, osim broja dobivenih mandata.

Š obzirom na kompaktnost muslimanskog stanovništva, njihov izlazak na izbore i podršku koju su dali Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji, dogodilo se da je JMO dobila više mandata nego što bi to imala po primjenjivanom nacionalnom ključu pod Austro-Ugarskom (8:6:4). Tako je u stvari JMO dobila dva mandata više na račun Srba i Hrvata.⁵³

Vodstvo JMO je svoj uspjeh objašnjavalo postojanjem visoke političke svijesti Muslimana, zatim stranačkom disciplinom i prihvatanjem izbora kao za njih važnog događaja. Ovaj posljednji faktor nije došao do izražaja kod »srpskog, hrvatskog i slovenačkog naroda«. Jedinstvenim istupom na izborima Muslimani su — prema vodstvu JMO pokazali da su u Bosni i Hercegovini važan faktor, preko kojeg se ne može prelaziti i da se o Bosni i Hercegovini ne može odlučivati bez njihovog prisustva i saglasnosti. Uspjeh na izborima iskoristili su da ponovo naglase kako su Muslimani poslije ujedinjenja proganjani i stradali, zatim da su na sva privlačna obećanja i ponudu vlasti, bez obzira na svoje siromaštvo, odgovorili svojim starim slovenskim ponosom glasajući za JMO, u kojoj su okupljeni svi Muslimani iz Bosne i Hercegovine.⁵⁴

Rezultati izbora, posebno uspjeh JMO, prokomentarisani su dosta opširno u štampi. Nacionalistički krugovi u Beogradu su iznenađeni »velikom pobjedom« Spahine grupe i »potpunim neuspjehom« Maglajlićeve grupe. Isticali su da ne mogu objasniti zašto su muslimanske mase radije glasale za JMO, koja ide na »podvorenje Zagrebu i katolicizmu, nego li za Narodnu muslimansku organizaciju, koja je lojalna i državotvorna, baš kako Koran uči, i koja vodi Muslimane u Beograd, oživljava im prošlost i propoveda mir i slogu sa pravoslavnim Srbima«.⁵⁵

Radikalna *Samouprava* cijeni da je Spaho pobijedio zato što je njegova stranka bila bolje organizovana i što nije birala sredstva da bi pridobila Muslimane. Na taj način Spaho je uvukao Muslimane »u jednu besplodnu i opasnu politiku« i time ih doveo u delikatan položaj.⁵⁶ Krajnje desničarski i velikosrpski orijentisan *Balkan* pisao je da je JMO uspjela zahvaljujući svojim agitatorima koji su se navodno služili vjerom i navodno nekakvim izmišljenim pismima Kemal Paše, agitujući kako će Bosna propasti pod sultana ukoliko pobijedi Spaho.⁵⁷ Uz priznanje da je odnio pobjedu na izbo-

⁵³ Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 18. marta 1923, XXIX. »U Bosni i Hercegovini su srpske stranke imale 46,5% od glasova. (Srba ima stanovnika 43%), hrvatske 21,1% (Hrvata 23,3) muslimanske 32,4% (stanovnika Muslimana ima 31,1%)«. (Isto, XXVII).

⁵⁴ *Pravda*, 66, 22. III 1923. — Detaljan materijal o izbornim nasiljima objavljen u *Pravdi* 74, 1. IV 1923.

⁵⁵ Krsta Marić, Muslimani i revizija Ustava, »*Novi život*« XIII, 10, 28. IV 1923, 300—301.

⁵⁶ *Samouprava*, 63, 21. III 1923. U članku »Posle radikalne pobjede« (*Samouprava*, 64, 22. III 1923) konstatuje se da su JMO i SLS kompaktne zahvaljujući konfesionalnim momentima i da su obje stranke zauzele opozicioni stav prema nekim odredbama Ustava. Definitivnu odluku o tome donijeće njihovi poslanički klubovi, pa će na osnovu toga i Radikalna stranka odrediti svoj stav.

⁵⁷ *Balkan*, 83, 26. III 1923. — Članak »Ko je za Sultana«, posvećen navedenoj agitaciji JMO, završava se riječima: »Mi se samo iznenađujemo kako se uopšte smelo agitovati na ovaj način, kad je ustavom predviđeno da se vera i nacionalno obeležje ne sme upotrebiti u unutrašnjoj političkoj borbi. Nadamo se da će vlada ovo pitanje raspraviti, pošto ono predstavlja zlokobnu pojavu«.

rima Spaho je jednostavno proglašavan »kemalistom i panislamistom«.⁵⁸ Bosanski radikali su Spahinu pobjedu vidjeli u tome što je svojoj politici dao čisto vjersku bazu, što je još jače fanatizovao inače fanatizovane Muslimane i što je istupao kao »panislamista i prorok o uspostavi turske imperije u ovim krajevima«. Tvrdi se da Spaho vuče Muslimane u propast okupljajući ih u »panislamističkoj stranci« i utičući na njih »da mrze sve što je srpsko i da rovale protiv same države«.⁵⁹ Agitacija spahinovaca bila je — kako tvrdi *Srpska riječ* — čisto kemalistička, protivdržavna, protivsrpska, a na prvom mjestu autonomaška i protiv Beograda.⁶⁰

Osim toga, pobjedu JMO beogradsko *Vreme* je označilo kao pobjedu »autonomističkog duha bosanskih Muslimana«.⁶¹ Prema beogradskim *Novostima*, Spaho se sa svojim autonomizmom našao na Radićevoj strani u borbi protiv Srba.⁶² Muslimani su takvim postupkom — piše Krsta Marić — nehotice i nesvjesno bacili rukavicu Srbima i tako postali antidržavni, premda je »Muhamedova vera državotvorna«.⁶³

Analizirajući rezultate izbora organi vlasti dolazili su do sličnih zaključaka kakve je iznosila pomenuta beogradska štampa. I oni priznaju dobre izborne pripreme i organizovanost JMO. Prema izvještaju velikog župana vrbaske oblasti, izborna aktivnost i organizovanost JMO je bila savršena, dok je kod ostalih stranaka bila slaba ili nikakva.⁶⁴ Dalja karakteristika aktivnosti JMO — prema izvještajima organa vlasti — bila je u tome što se u velikoj mjeri koristila vjerom u propagandističke svrhe, služeći se demagoškim

⁵⁸ *Cicvarićev Beogradski dnevnik*, 1174, 20. III 1923. Beogradski *Preporod* (nacionalistički list) u uvodniku »Vojvoda s nama« (94, 27. IV 1923) piše da je »našim političarima trebalo da ih razne bosanske Spahe zvecknu u glavu svojom kemalističkom propagandom u toku poslednjih izbora, pa da razumeju: da među Srbima muslimanske vere ima i odroda«. Vid. *Politika*, 5357, 23. III 1923.

⁵⁹ *Srpska riječ*, 63, 26. III 1923.

⁶⁰ *Srpska riječ*, 82, 21. IV 1923.

⁶¹ *Vreme*, 449, 20. III 1923. U istom broju *Vremena* u članku »Opšti pogled na izbore« — o Muslimanima se navodi da su oni na jedan surov način odbacili Maglajlića ne dajući mu ni jednog mandata.

⁶² *Pravda*, 69, 25. III 1923. Beogradske *Novosti* u članku »Slom Maglajlićevaca« (565, 21. III 1923) konstatuju da se očekivao slab uspjeh Maglajlića, ali da niko nije mogao vjerovati da će doživjeti pravu katastrofu. Dva dana kasnije, isti list je u uvodniku »Pre svega« osudio plemensko grupisanje Hrvata za kojima su se povelili Slovenci i Muslimani. To je bio razlog da su se i Srbi »plemenski« grupisali, ali znatno drugačije od Hrvata, Slovenaca ili Muslimana. (*Novosti*, 567, 23. III 1923). U članku »Spahina pobjeda« beogradske *Novosti* (579, 6. IV 1923) ističu da za Spahinu pobjedu ne smiju »okrivljavati naše Muslimane, jer ta pobjeda i nije njihova pobjeda«. Spaho ju je dobio »pomoću demagogije, nevaljalštva, intriga i laži«. Ona je stečena »nenarodnim i antidržavnim parolama«. Slab uspjeh Maglajlića predviđali su uoči izbora i neki drugi listovi. Tako je, na primjer, *Cicvarićev Beogradski dnevnik* (1168, 14. III 1923) u članku »Propast dr M. Srškića i Karamehmedovića« pisao da Muslimani »desničari« strahovito gube teren i da se njihovi zborovi u mjestima gdje su bili neobično jaki pretvaraju u zborove Muslimana »ljevičara«. Razlog neuspjeha »desničara« leži u okolnosti što su u istoj vladi sa radikalima. Navodi se da je zakazani zbor »desničara« u Goraždu 13. marta 1923. na koji su bili došli dr Srškić i dr Karamehmedović morao biti pretvoren u konferenciju, jer je bilo prisutno svega oko 20 Muslimana.

⁶³ Krsta Marić, Muslimani i revizija Ustava, 301 i 295.

⁶⁴ ABiH, PU, Pov. 3656/1923. — Starješina Ispostave sreza bosansko-petrovačkog u Drvaru izvještava da je Radikalna stranka »kao vojska bez vođa«, dok Demokratska stranka ispada kao »đenerali bez vojske«. (ABiH, PU, Pov. 4741/1923).

parolama, naročito protiv maglajlićevaca, što je imalo uspjeha kod »zatučanog i nepismenog« muslimanskog teškaka. Pored agitacije u zeničkom srezu da će maglajlićevci sa Pašićem otkriti muslimanske žene i odgraditi kuće i dvorišta, te proglasiti veliku Srbiju i na drugim mjestima su spahinovci tako nastupali, dodajući još — prema izvještajima organa vlasti — kako se vlada sporazumjela sa Maglajlićem »da će sve Muslimane pokrstiti«. ⁶⁵ Rečeno je da je takva agitacija nailazila na prijem kod »fanatičnih« Muslimana, pa je nastup maglajlićevaca sa »nepopularnom idejom bratstva između Srba pravoslavnih i muslimana« morao doživjeti neuspjeh. Tome su pridonijeli još i Maglajlićevi agitatori koji su, uglavnom, bili »stranci« i kod naroda bez većeg ugleda. ⁶⁶ Konstatujući da su Muslimani »listom« glasali za dra Spahu, da je on dobio sve muslimanske mandate, te da je JMO iz izbora izašla jača nego se nadala, veliki župan bihačke oblasti tvrdi da ipak među Muslimanima nema nikakvog oduševljenja i da su okrenuti prema Zagrebu očekujući spas od Radića. ⁶⁷

Što se tiče komentara opozicione štampe, zagrebački *Hrvat* konstatuje da su na izborima dominirala četiri imena, jer je kod Srba pobijedio Pašić, kod Hrvata Radić, dok Slovence predstavlja samo Korošec a Muslimane u Bosni i Hercegovini samo Spaho. Za uspjeh JMO naglašava se da je odlučne i istorijske važnosti, te da je Muslimanima njihova jednodušnost i disciplina, nametnuta u borbi, obezbijedila prvo mjesto u zastupanju interesa Bosne i Hercegovine. Ocjenjuje se da će teško iskustvo koje su Muslimani proživjeli biti im putokaz da svoj novostečeni položaj cijene koliko on zaslužuje i da ga ne proigraju. ⁶⁸

Slobodna tribuna na osnovu izbornih rezultata po kojima su Spaho i Radić dobili većinu poslanika u Bosni i Hercegovini izvlači zaključak da se tvrdnjom da su Bosna i Hercegovina srpska zemlja pokušava proširiti dominacija jednog plemena na račun drugih. Takav stav dovodi u sumnju i misao o pravilno shvaćenom narodnom i državnom jedinstvu na osnovi slobode, jednakosti i ravnopravnosti. ⁶⁹ Ovaj list, blizak Demokratskoj stranci (Davidovićevoj grupi), uspjeh Spahe, Radića i Korošca na izborima objašnjava politikom beogradskih državotvoraca i otporom koji ta politika rađa u Hrvat-

⁶⁵ ABiH, PU, Pov. 3656 i 3824 od 1923. — Tvrdnje iznesene u beogradskoj štampi da se JMO koristila nedopuštenim sredstvima u agitaciji pred izbore dr Spaho je u jednom intervjuu zagrebačkom *Jutarnjem listu* (27. III 1923) objašnjavao kao pokušaj pravdanja neuspjeha vladajućih partija na izborima. Neuspjeh maglajlićevaca dr Spaho je objašnjavao ko očekivan s obzirom na to da su pokušali da ruše i cijepaju muslimansko jedinstvo koje su mase najsavjesnije čuvalе, zatim zbog velikog nezadovoljstva muslimanskih masa sa stanjem koje podržava radikalski režim i osjećanja nejednakosti koju provodi u svim granama života, te zbog pritiska organa vlasti da se glasa za Maglajlićeve kandidate. (*Pravda*, 27, 29. III 1923).

Spaho je, kako navodi beogradska *Pravda* (81, 24. III 1924), tvrdio da su izbori pokazali da se svi bore protiv srpske prevlasti u državi, te da je jedini izlaz u tome da »Srbi popuste i prime zahtjeve plemenskih i vjerskih blokova«.

⁶⁶ ABiH, PU, Pov. 4123/1923.

⁶⁷ ABiH, PU, Pov. 5364/1923.

⁶⁸ *Hrvat* (914, 22. III 1923). — Stojan M. Protić, vođa nezavisnih radikala, komentarišući izborne rezultate, navodi da je JMO četvrta po redu stranka po broju mandata u zemlji, a da maglajlićevci nisu dobili nijedan mandat (*Radikal*, politički dnevnik Nezavisnih radikala, Beograd, 409, 1. IV 1923).

⁶⁹ *Pravda*, 69, 25. III 1923.

skoj, Sloveniji i Bosni i Hercegovini, dajući Korošcu sve slovenačke glasove, Radiću hrvatske i Spahi sve muslimanske mandate.⁷⁰ Sarajevski demokratski list *Narod* okrivljuje radikale zašto je oslabljena ideja narodnog jedinstva poslije izbora na kojima su izašli kao pobjednici Radić, Korošec i Spaho.⁷¹ Slično piše i Svetožar Pribićević. On ističe da su Radić i Spaho dobili apsolutnu većinu mandata u Bosni i Hercegovini, da su Radić, Spaho i Korošec u izbornoj borbi izašli kao pobjednici, i da je ideja narodnog i državnog jedinstva poražena umjesto da trijumfuje.⁷² Jačanje plemenskih i vjerskih stranaka — prema Jaši Prodanoviću — pospješio je sam izborni sistem. Dok su stranke koje imaju jugoslovenski karakter prošle rđavo, dotle su »srpska radikalna stranka, hrvatska republikanska seljačka stranka, katolička stranka g. Korošca, muslimanska organizacija u južnoj Srbiji ostale u ranijoj snazi ili se pojačavale.⁷³

Stjepan Radić je, međutim, uspjeh Spahe prikazao kao uspjeh »muslimana Hrvata«, naglašavajući da se Bosna priklonila Hrvatima, koji je štite od beogradske »pljačke, batina i kundaka«. Zato — prema Radiću — Spaho a i Korošec, moraju s Hrvatima, jer će ih, inače, nestati.⁷⁴ U tom pravcu se kasnije odvijala politička aktivnost HRSS. Na toj osnovi je uglavnom, i došlo do sporazuma između HRSS, JMO i SLS, koje su obrazovale »Federalistički blok«.

Ocjenu parlamentarnih izbora 1923. godine dala je i Druga zemaljska konferencija KPJ (Beč, maj 1923) konstatujući »da su ekonomski i socijalni momenti došli u pozadinu, a da su nacionalni i politički momenti igrali glavnu ulogu, te da su u Sloveniji SLS dra Antuna Korošca i u Bosni i Hercegovini JMO dra Mehmeda Spahe »bez malo okupile oko sebe sve Slovence i sve Muslimane«.^{74a}

2. Sporazum vodstva JMO sa vodstvom HRSS i SLS — stvaranje »Federalističkog bloka«

Rezultati skupštinskih izbora 18. marta 1923. godine, suprotno željama i namjerama vladajućih krugova, potvrdili su predizborne tendencije jačanja opozicionih snaga. Hrvatska republikanska seljačka stranka dobila je 70 mandata, što je bilo 20 više nego na izborima 1920. Na taj način HRSS je postala reprezentant hrvatskog naroda u Narodnoj skupštini. Isto tako, Jugoslavenska muslimanska organizacija se, sa 18 dobivenih mandata, legitimisala kao politički predstavnik bosanskohercegovačkih Muslimana. Slično je bilo i sa SLS, koja je u zajednici sa Hrvatskom pučkom strankom u Sloveniji dobila 21 mandat i stekla pravo političkog predstavljanja Slovenaca.

⁷⁰ *Slobodna tribuna*, 439, 22. III 1923.

⁷¹ *Narod* (nezavisni demokratski list), Sarajevo, 23, 24. III 1923.

⁷² *Politika*, 5356, 22. III 1923.

⁷³ *Republika*, organ Jugoslovenske republikanske stranke, Beograd, 23, 21. III 1923.

⁷⁴ *Jugoslavenski list*, 69, 23. III 1923.

^{74a} Julijana Vršinać, Rad i zaključci Prve, Druge i Treće konferencije KPJ, *Istorija XX veka*, I, Beograd 1959, 258.

Sve tri ove stranke (HRSS, JMO i SLS) te Bunjevačko-šokačka stranka, kao opozicione stranke, isticale su, pored ostalog, zahtjev za reviziju Vidovanskog ustava. To im je davalo zajedničku crtu u političkoj aktivnosti bez obzira na izvjesne različitosti u pristupu rješavanja toga pitanja. U svakom slučaju, jačao je front političkih stranaka koje su bile protiv centralizma i vladajuće radikalne stranke. Upravo tu stvarnost je, izgleda, uviđala i sama Narodna radikalna stranka. Ona je zbog toga taktički pristupila rješavanju odnosa sa opozicionim strankama, koje su, neposredno poslije izbora, sve više kontaktirale i direktno se sporazumijevale.⁷⁵

Jedan od prvih zvaničnih susreta predstavnika HRSS, JMO i SLS bio je u Zagrebu krajem marta 1923. godine.⁷⁶ Tada su ispred JMO prisustvovali sastanku dr Mehmed Spaho, Hamzaliya Ajanović, dr Šefkija Behmen i Mahmut Behmen. Prema jednoj informaciji u *Pravdi*, predstavnici HRSS, JMO i SLS dotakli su se svih aktuelnih pitanja, dok su najglavnija raspravili. Postignuta je načelna saglasnost u odnosu na držanje Narodne radikalne stranke.⁷⁷

Nekoliko dana kasnije (1. i 2. aprila 1923) Poslanički klub JMO je održao sjednicu na kojoj je razmatrana politička situacija nastala poslije izbora i saslušan izvještaj o razgovorima sa predstavnicima HRSS i SLS. Jednoglasno je primljen i odobren načelni sporazum postignut sa HRSS i SLS u Zagrebu. U Komunikatu Poslaničkog kluba JMO navodi se da je pomenuti načelni sporazum HRSS, JMO i SLS bio sasvim prirodan, pošto su se sve tri stranke našle na istom putu, jer traže reviziju ustava, bore se za sređenje prilika u državi na osnovi »istinske ravnopravnosti, a protiv ekonomskog i finansijskog izrabljivanja pojedinih dijelova naše države«. Dalje se naglašava da je sporazum u skladu sa programom stranke i izbornim proglasom, i nastojanjem »predstavništva naše organizacije, da što prije dođe do iskrenog sporazuma između zavađene braće u našoj državi«. Na kraju se konstatuje da je sporazum »primljen i u narodu vrlo dobro«, jer je njime pojačan položaj JMO.⁷⁸

U konkretnoj situaciji bilo je realno očekivati da će se vodstvo JMO odlučiti za saradnju sa Hrvatskom republikanskom seljačkom strankom, s obzirom na programsku orijentaciju i raniji opozicioni stav Spahine grupe prema vladajućoj koaliciji, i to još dok je JMO sarađivala sa Pašićevom vladom. Vodstvo JMO ocijenilo je političku situaciju kao pogodan momenat da stupi u saradnju sa HRSS-om, bez obzira na dotadašnji, uglavnom, rezervisani stav prema Radiću, iako su istovremeno bili u opoziciji prema vladajućim radikalima. Dalje treba imati u vidu i činjenicu da iskustvo iz

⁷⁵ U smjernicama svoga rada poslije izbora, vodstvo JMO, pored ostalog, ocjenjuje da postoje četiri glavna pokreta u državi, i to: slovenski, srpsko-radikal-ski, hrvatsko-republikanski i pokret JMO — autonomistički. (*Pravda*, 65, 21. III 1923). Komentarišući ocjenu vodstva JMO *Večernja pošta* (514, 21. III 1923) u članku »Orijentacija Muslimana« izvlači zaključak da je po srijedi borba između federalizma i hegemonizma i da ta borba apsorbira sve političke snage. Komentator je za srednji put, zlatnu sredinu koju označuje program JMO: autonomija po historijskim pokrajinama i u tom pravcu revizija Ustava. Tako bi — zaključuje list — bila isključena mogućnost bilo kakve plemenske prevlasti.

⁷⁶ Milan Marjanović u djelu »Stjepan Radić« (Beograd 1937, 142) precizira da je Federalistički blok konstituisan 27. marta 1923.

⁷⁷ *Pravda*, 71, 28. III 1923.

⁷⁸ *Pravda*, 76, 4. IV 1923.

saradnje sa radikalno-demokratskom koalicijom nije davalo garancije vodstvu JMO da na toj strani traži saveznika. Istovremeno, na drugoj strani jačanje uticaja HRSS, koja je poslije izbora postala značajan faktor u političkom životu, a po osnovnim koncepcijama državnog uređenja bliska stavovima JMO, naročito u odnosu na beogradski centralizam, davalo je realne izgleda vodstvu JMO da će u saradnji sa HRSS i SLS stvoriti takav politički savez koji će u parlamentarnoj borbi predstavljati ozbiljnog takmaca vladajućoj Narodnoj radikalnoj stranci. Vodstvo JMO, slično vodstvu HRSS, zanosilo se mislju da je broj poslanika u Narodnoj skupštini dovoljan da se postigne politički uspjeh ne vodeći računa o drugim odlučnijim faktorima, kao što je, na primjer, pozicija vlasti koju je imala protivna stranka. Uostalom, kasniji događaji su potvrdili da je vodstvo JMO kao i HRSS precijenilo svoje snage.

Stvaranje federalističke opozicije vodstvo JMO je objašnjavalo kao jedinu alternativu beogradskom centralizmu, koji je stvorio veliki jaz između »Srba s jedne strane i Hrvata i Slovenaca i Muslimana s druge strane«. Ukazivalo se da su se gotovo svi prečanski krajevi, glasajući za stranke koje su na izborima izašle sa parolom »za reviziju Ustava«, izjasnili protiv vladine politike.⁷⁹

Takav stav vodstva JMO uslijedilo je — prema Spahinom objašnjenju — usljed stalnog podržavanja nejednakosti u svim granicama uprave i nesposobnosti velikog dijela centralnog državnog aparata da s uspjehom upravlja u svim krajevima države osiguravajući na taj način »prevlast jednog dijela države, jednog plemena, jedne vjere nad ostalim«. Spaho upozorava da se pred širom javnošću neće moći sakriti činjenica da »u zemlji vladaju samo Srbi« i da nije potrebno dokazivati da će to »otežćavati i zaoštriti naše unutrašnje prilike«. ⁸⁰ U izjavi beogradskom dopisniku *Berliner Tageblata* dr Spaho je, poslije konferisanja sa Radićem i drom Korošecom, izjavio da su za reviziju Ustava, a da je JMO apsolutno monarhistička stranka, ali da za Bosnu i Hercegovinu traži autonomiju sa pokrajinskim saborom kako bi putem finansijske samostalnosti brže riješila ogromne vlastite probleme.⁸¹

Na ovu i slične Spahine izjave o autonomiji Bosne i Hercegovine čvrsto su reagovali naročito bosanski radikali. Profesor Danilo Tunguz — Perović u

⁷⁹ *Pravda*, 80, 8. IV 1923. — Zagrebačka *Slobodna tribuna* (445, 29. III 1923) pišući o zagrebačkoj konferenciji na kojoj je obrazovan Federalistički blok, istakla je da umjesto »Hrvatskog bloka« sada postoji hrvatsko-slovensko-muslimanski, koji je najjača grupacija u Parlamentu u kojoj su »gotovo svi poslanici Slovenije, ogromna većina poslanika Hrvatske i Slavonije, većina poslanika Bosne i Hercegovine, kao i većina poslanika Dalmacije«. U slučaju odluke pomenutog bloka — nastavlja *Slobodna tribuna* — za aktivnu borbu u Parlamentu, Pašić tu borbu ne može dugo izdržati. Ako bi se pak odlučili za taktiku pasivne rezistencije »to bi omogućilo privremeno životarenje Pašićevu režimu«, što bi bilo »samo odugovlačenje i zaoštavanje državne krize, poslije koga bi svako rješenje bilo otežano«.

⁸⁰ Dr Mehmed Spaho, Revizija Ustava, *Politika*, 5364, 30. III 1923.

⁸¹ *Balkan*, 87, 30. III 1923; *Novosti, Beograd*, 575, 1. IV 1923. — Autonomističko stanovište JMO Spaho je precizirao ovako: »Bosna i Hercegovina u svojim sadašnjim granicama trebale bi da dobiju svoju pokrajinsku vladu, odgovornu saboru čiji bi poslanici bili izabrani od naroda. Ali najveću nadu polažemo svi mi, koji tražimo ovakvo uređenje, na to da pokrajinski sabor raspolaže sa što većim dijelom naših finansija i uopće ekonomskih vrela. Za zajedničke svrhe države neka se upotrebe zajednički državni prihodi kao što su carine i dr., a u koliko to ne dotiče, doprinosiće, pokrajine srazmjerno broju stanovništva i ekonomskoj snazi. Samo na ovaj način može se spriječiti ekonomsko propadanje naše države«. (*Srpska riječ*, 74, 12. IV 1923).

uvodniku »*Srpske riječi*« pod naslovom »Nećemo autonomiju Bosne i Hercegovine« ističe da se Srbi pravoslavni nisu borili za »nekakve trničave autonomije, nego za sjedinjenje ovih krajeva nezavisnim srpskim državama: Srbiji i Crnoj Gori«. Tunguz upozorava Spahu da nacionalna istorija Bosne i Hercegovine isključivo počiva na pravoslavnom elementu, koji je jedino nacionalno svjestan, te da »Srbija nije dala milion i po svojih najboljih sinova za autonomiju Bosne i Hercegovine nego za njihovo nacionalno oslobođenje i za najkraći put preko njih na Jadransko more«. U autonomiji Bosne i Hercegovine Tunguz vidi želju Muslimana i Hrvata da ujedinjeni ponovo zagospodare i da Srbe naprave građanima drugog reda. Zbog svega toga Spahi poručuje da Srbi ne trpe nikakvu podvojenost Bosne i Hercegovine od Srbije, jer su one jedno, a Srbi i hoće da ostanu jedno. U tome ih ničiji zahtjevi ni interesi ne mogu pokolebati.⁸² I u sljedećih nekoliko uvodnika *Srpske riječi* reagovalo se na autonomističke stavove JMO. Najviše je napadan lider stranke dr Mehmed Spaho.⁸³

Prema tome, pregovori između HRSS, JMO i SLS o zajedničkom nastupu protiv vladinog centralizma doveli su do stvaranja Federalističkog bloka i daljeg jačanja opozicionih stranaka, koje su insistirale na preuređenju države. Stalo se na stanovište političkog uređenja koje je uvažavalo dotadašnji istorijski razvitak. Na taj se način neće dijeliti Slovenija, Hrvatska i Bosna i Hercegovina, nego će Slovenci i Hrvati kao narod i Bosna i Hercegovina »kao posebna historijski zemlja« imati sve ono što je narod sposoban, što zahtijeva i za što je glasao sa nevidljivom slogom i oduševljenjem, kako je izjavio Stjepan Radić komentarišući sporazum HRSS, JMO i SLS.⁸⁴

Formiranje Federalističkog bloka naišlo je u vladajućim krugovima na oštra reagovanja, skopčana s prijetnjama. Tada su oživjeli i ulični izgredi nacionalističkih organizacija, prvenstveno Orjune.⁸⁵

S obzirom na dominantnu ulogu HRSS u Federalističkom bloku suštinu odnosa Bloka sa vladajućom Narodnom radikalnom strankom činio je srpsko-hrvatski spor i neriješena pitanja između srpske i hrvatske buržoazije oko uticaja na vlast i državno-privrednu politiku u zemlji. Zbog toga su i napadi na Federalistički blok bili prvenstveno upućeni na Radića i njegovu HRSS.

Kako nas interesuje politika Jugoslavenske muslimanske organizacije, osvrnućemo se na reagovanje nekih srpskih nacionalističkih krugova, koje se odnosilo na JMO, a izraženo je u članku Krste Marića: »Muslimani i revizija Ustava«. Tu se ističe da je islam državotvorna vjera, da su bosanski, hercegovački, crnogorski i raški Muslimani Srbi, iako se ne osjećaju srpski i ne priznaju Srbima, nego se osjećaju muslimanski i priznaju prijateljima Srba. Navodeći srpsko porijeklo i nacionalnost Muslimana, zatim izmiješanost Muslimana i Srba, te »povlašćenja Muslimana u Vidovdanskom Ustavu«

⁸² *Srpska riječ*, 70, 4. IV 1923.

⁸³ *Srpska riječ*, 74, 12. IV 1923; 75, 13. IV 1923; 76, 14. 1923; 82, 21. IV 1923.

⁸⁴ Čulinović, Jugoslavija, I, 414. — Beogradsko Vreme (458, 29. III 1923) u osvrtu na stvaranje Federalističkog bloka navodi da Blok zahtijeva stvaranje federativne zajednice u kojoj bi bile samostalne Slovenija, zatim Hrvatska, Slavonija i Dalmacija (sa Sremom), te Bosna i Hercegovina. Zajedničko bi bilo vojska i spoljna politika, a finansiranje samo utoliko ukoliko je potrebno za troškove oko tih zajedničkih poslova. Ove zahtjeve Federalističkog bloka prenijela je i sarajevska *Večernja pošta* 521, 29. III 1923).

⁸⁵ Krsta Marić, Muslimani i revizija Ustava, 295 — 300.

Marić postavlja pitanje da li mogu i smiju Muslimani biti revizionisti i tražiti izmjenu Vidovdanskog ustava. Za njega je »živo čudo kako je Jugoslovenska muslimanska organizacija mogla otići na podvorenje Radiću« kada su još uvijek svima Muslimanima u Bosni i Hercegovini svježe uspomene »nedavnog katoličkog imperijalizma u ovim pokrajinama, a naročito Štadlerova pokršćavanja muslimanske djece«. Raspirujući vjersku netrpeljivost Marić dalje navodi »da Islam i Katolicizam ne mogu zajedno jer je Katolicizam osvajački i netrpeljiv, dočim je pravoslavlje kao slovenska religija, miroljubivo i neaktivno. Prema tome Islam je slobodniji, komotniji, ako ide pod ruku sa pravoslavljem, nego li sa katolicizmom«. Osjećajući snažan vjerski uticaj kod muslimanskih masa Marić na prozelitskoj osnovi pokušava da diskredituje vodstvo JMO zbog njegove saradnje sa Radićem naglašavajući »da politički rad JMO nije nimalo saglasan sa Koranom i interesima Islama u našoj državi«.⁸⁶

Učešće JMO u Federalističkom bloku neki beogradski listovi (*Balkan*, *Vreme* i drugi) prokomentarisali su prijetnjama JMO i lično dru Spahi nazivajući ih neprijateljima srpskog naroda i države.⁸⁷ Radikalska štampa, međutim, napadala je i dra Spahu i dra Korošca i Radića kao antidržavne elemente, na koje treba primijeniti Zakon o zaštiti države. Takvom istupanju radikala suprotstavili su vođe HRSS, SLS i JMO taktiku da svoju političku aktivnost odvijaju »u granicama zakona i parlamentarne borbe«.⁸⁸

Povodom oštirih napada i prijetnji zbog saradnje JMO sa HRSS i SLS, vodstvo JMO našlo je za shodno da u *Pravdi* naglasi kako je bilo i ostalo za monarhiju, za jedinstvo naroda i cjelokupnost države, te da se JMO ne može proglašavati antidržavnom zato što zahtijeva da Muslimani budu ravnopravni i da se prema njima po zakonu jednako i pravedno postupa kao i prema drugima, ili zbog toga što traži da se unutrašnje uređenje države postavi na druge principe. »Nijesmo mi separatisti« — naglašava se u članku — »jer ne tražimo otcjepljenje Bosne i Hercegovine od naše države,

⁸⁶ F. Čulinović, *Jugoslavija*, I, 414.

⁸⁷ U članku »Mehmed Spaho«, *Vreme* (459, 30. III 1923), između ostalog, piše: »Smisao reda stvari, koji u sebi nosi sve elemente sukoba i sudara, trebali bi da otkriju g. Spahu, svu opasnost njegovog orijentisanja van okvira srpskog pravca«. U članku »Radić, Korošec, Spaho — Obrazovanje antidržavnog bloka«, (*Balkan*, 86, 29. III 1923) ocijenjeno je da su se Korošec, Spaho i Radić sastali u Zagrebu sa ciljem ne da ruše vladu nego da ruše Vidovdanski ustav i državno jedinstvo. Oni su — kako ističe *Balkan* — složni samo u jednom cilju a to je — neodoljiva želja da razruše Kraljevinu SHS. U istom tonu pisao je i *Cicvarićev Beogradski dnevnik* (1194, 11. IV 1923). Tu je rečeno da je položaj države prema federalistima gotovo isti kao što je bio položaj Srbije prema neprijateljima na bojnopolju, te da Radić, Spaho i Korošec samo drugim sredstvima nastavljaju akciju koju su za vrijeme rata vodili protiv Srbije. Oni su prema nama bili i ostali neprijatelji« — zaključuje list. O tome, međutim, dr M. Ivanić u članku »Novi put« piše da je lako proglašavati protivnike Pašića za državne neprijatelje, ali da treba gledati u oči istini i opasnosti koja prijeti. »Kad se svi Hrvati vide zbijeni u jedan veliki blok, kad je isto to sa Slovencima i bosanskohercegovačkim Muslimanima; kad naposljetku, vidimo da se ova tri ogranka celokupnoga naroda našega zbijaju u jedan blok, da prave jedan borbeni front, onda je glavno pitanje: ko je do toga doveo?« (*Radikal*, 407, 30. III 1923). Nezvanični organ Saveza zemljoradnika *Novosti* (574, 31. III 1923) pišu da su Srbi revoltirani stvaranjem Federalističkog bloka i da su protiv pregovora sa Spahom, jer smatraju da Spahu ni u kom slučaju ne treba pustiti u vladu.

⁸⁸ *Pravda*, 77, 5. IV 1923.

nego tražimo autonomiju«. Članak se završava konstatacijom o neodrživosti shvaćanja da se samo pravoslavni Srbi smatraju prijateljima države a da se svaki onaj ko se usudi i najmanje prigovoriti radikalnoj korupciji i nasiljima proglašava antidržavnim po uobičajenom radikalnom receptu.⁸⁹

Jedna karakteristika Federalističkog kluba bila je u tome što su HRSS, SLS i JMO poslije izbora 18. marta 1923. godine, istupile kao predstavnici hrvatskog, slovenačkog i muslimanskog naroda nasuprot Narodnoj radikalnoj stranci, kao predstavnici srpskog naroda.⁹⁰ Druga je karakteristika da su stranke Federalističkog bloka bile anticentralistički orijentisane sa parolom »revizije Ustava«. Konačno je postojeću konstelaciju u Federalističkom bloku karakteriziralo to da je glavnu ulogu imala HRSS.

Koliki god je obrazovanjem Federalističkog bloka bio uspjeh Radićeve politike, on je u nizu poteza pokazivao da nije pravilno ocjenjivao novostvorenu situaciju. Istina je da je HRSS odbila da pregovara sa NRS bez učešća predstavnika SLS i JMO. Međutim, bilo je malo takta u istupima predstavnika HRSS, naročito Stjepana Radića, kada su izjavljivali da su Muslimani i Slovenci prisiljeni da sarađuju sa HRSS. Radić je nadalje više puta u vrijeme formiranja Federalističkog bloka i kasnije isticao hrvatstvo Muslimana, kao i želju da u rješavanju hrvatsko-srpskog spora Bosna i Hercegovina odluči plebiscitom da li će se opredijeliti prema Zagrebu ili Beogradu.⁹¹

Radićevo postavljanje alternative da li će Bosna i Hercegovina pripasti Srbiji ili Hrvatskoj bila je neprihvatljiva za Muslimane. Radić je čvrsto vjerovao da će se Muslimani i Hrvati, nezadovoljni državnom upravom, izjasniti za Hrvatsku, što znači da će većina u Bosni i Hercegovini biti na hrvatskoj strani. Govoreći o plebiscitu u smislu opredjeljenja samo za Zagreb i Beograd, bez mogućnosti samoopredjeljenja stanovništva Bosne i Hercegovine u kojem bi ove zemlje imale i ravnopravan tretman sa ostalim pokrajinama u državi, Radić se stavio na pozicije slične pozicijama Narodne radikalne stranke i beogradskih vladajućih krugova.

Kao što smo pomenuli, suština odnosa Federalističkog bloka sa vladajućom Narodnom radikalnom strankom bio je hrvatsko-srpski spor i neriješena pitanja između srpske i hrvatske buržoazije. Zato je funkcija JMO i SLS u Federalističkom bloku bila drugorazrednog značaja. To se ogledalo i u činjenici da odnosi u Federalističkom bloku nisu bili regulisani, odnosno da nisu postojale precizirane obaveze stranaka, niti jasno formulisani ciljevi Bloka.⁹²

3. Učešće JMO u donošenju Markovog protokola

Reagovanje vladajućih krugova na formiranje Federalističkog bloka, posebno oštri prigovori i prijetnje, kao i stalni pritisak organa vlasti na

⁸⁹ *Pravda*, 77, 5. IV 1923.

⁹⁰ O tome u *Pravdi* (77, 5. IV 1923) piše: »Izbori su ispali kao plemenski plebiscit: na jednoj strani Srbi, na drugoj Hrvati, Slovenci i bosanskohercegovački Muslimani«.

⁹¹ Tomislav Išek, »Markov protokol« i politika »sporazuma« HRSS s osvrtnom na Bosnu i Hercegovinu, Godišnjak Društva historičara BiH, XVII/1966—1967, 266 i 262—3.

⁹² T. Išek, »Markov protokol«, i politika »sporazuma« HRSS sa osvrtnom na BiH, 273.

pristalice i članstvo opozicionih stranaka, bili su jedan od povoda da vodstvo HRSS izjavi da je za sporazum sa vladajućom Narodnom radikalnom strankom. Ima mišljenja da je pritisak vladajućih krugova prema Federalističkom bloku imao cilj da se privole na sporazum i time produži vlast radikala, kojoj je bila zaprijetila ozbiljna opasnost usljed jačanja opozicionih snaga. Ima, pak, mišljenja da je HRSS postigla uspjeh što je, s obzirom na poziciju radikala, uspjela da Pašić pristane na razgovore.⁹³ Može se uzeti da je momentalni interes i Narodne radikalne stranke i Hrvatske republikanske seljačke stranke bio da se dođe do međusobnih sporazuma. U tom pravcu s obje strane se taktiziralo, pa su upućene delegacije HRSS u Beograd i NRS u Zagreb dok konačno 12. i 13. aprila 1923. godine nije došlo u Zagrebu do sastanka predstavnika Narodne radikalne stranke sa vodstvom HRSS, SLS i JMO.

Što se tiče prisustva delegata SLS i JMO, poznato je da je vodstvo HRSS, kao glavni pregovarač sa NRS, postavilo uslov da pregovorima prisustvuju i delegati ostalih stranaka Federalističkog bloka.⁹⁴ Tako su u ime JMO prisustvovali dr Mehmed Spaho, predsjednik JMO, dr Halid Hrasnica, predsjednik Poslaničkog kluba JMO i Hamzaliya Ajanović, narodni poslanik i urednik *Pravde*.

Na pregovorima se raspravljalo o promjeni administracije u smislu samouprave, pri čemu su i Slovenci i Muslimani i Hrvati — kako ističe Stjepan Radić — naveli čitav niz strašnih činjenica o bezakonju vlasti, dok su raspravama o kulturnim i gospodarskim pitanjima najživlje sudjelovali Slovenci, Muslimani i bunjevački zastupnik pop Blaško Rajić.⁹⁵

Federalistički blok i Narodna radikalna stranka sporazumjeli su se, uglavnom, o tri važna pitanja, i to: prvo, da HRSS ne napušta svoju politiku apstinencije Narodne skupštine; drugo, da poslanici JMO, SLS i tri poslanika Bunjevačko-šokačke stranke uđu u Narodnu skupštinu i budu

⁹³ Vid. Tomislav Išek, Aktivnost hrvatskih stranaka u Bosni i Hercegovini u izborima 1923. godine. *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, III/1967, 3, 1942; od istog autora: Odnos Hrvatske seljačke stranke prema Bosni i Hercegovini do 1928. godine, *Prilozi*, IV/1968, 4, 203—206; F. Čulinović, *Jugoslavija I*, 416—419.

⁹⁴ Predstavnici NRS insistirali su na pregovorima samo sa HRSS, napominjući da su JMO i SLS vjerske organizacije i da u prisutnosti Spahe i Korošca ne bi nipošto razgovarali, jer njihove organizacije »nisu narodne, političke i socijalne«. Pošto je neposredno pred razgovore sa NRS bio sklopljen načelan sporazum između HRSS, SLS i JMO, to su funkcioneri HRSS insistirali na prisustvu svojih saradnika kao ravnopravnih partnera u pregovorima Federalističkog bloka sa NRS. Time je, uostalom, HRSS jačala svoje pozicije. (Vid. T. Išek, »Markov protokol« i politika »sporazuma« HRSS s osvrtnom na BiH, 240 i 242, bilješke br. 31, 42, 45 i 77).

⁹⁵ Josip Horvat, Politička povijest Hrvatske 1918—1929, Zagreb 1938, 312—3. Nije bez interesa da se ovdje navede jedna ocjena Danila Dimovića o državnoj upravi u Bosni i Hercegovini objavljena u beogradskom *Preporodu* upravo u vrijeme potpisivanja Markovog protokola. Prema Dimoviću, Srbi su u Bosni i Hercegovini nosioci državne misli, vodiči uprave, ali zato i nosioci odgovornosti. »Uprava je u Bosni« — nastavlja Dimović — »veoma slaba. Autoritet vlasti je pao. Sve kao da se nalazi u nekom zaostajanju, opadanju i propadanju. Neobrađene njive, iskrivljeni krovovi, izrovani drumovi, sporost sudova, sve to izaziva nezadovoljstvo, a ovo se opet okreće protiv Srba, kao nosilaca vlasti i odgovornosti. Nisu to Srbi krivi, i ako se ne da poreći da u pitanju političkih metoda prema Muslimanima i katolicima Srbi u Bosni nisu bili baš najsretnije ruke«.

neki »centrum« između radikala i opozicije i treće, da vlada neće provoditi odredbe Vidovdanskog ustava koje propisuju podjelu države na oblasti.⁹⁶

Prema navedenom, Federalistički klub, odnosno HRSS postigao je uspjeh u odgađanju podjele države na oblasti, dok je Narodna radikalna stranka nedolaskom poslanika HRSS u Narodnu skupštinu uspjela da učvrsti svoju vlast izborom nove homogene radikalske vlade.⁹⁷

⁹⁶ F. Čulinović, Jugoslavija, I, 416.

Preduvjeti sporazuma »izaslanika NRS, predstavnika naroda hrvatskog i slovenskog i JMO« — prema Markovom protokolu — jesu promjena režima i administracije u Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni, te da Narodna radikalna stranka mora dokazati djelom da ne misli nijedno pitanje za uređenje međusobnih odnosa rješavati silom. U Markovom protokolu se navodi pojedinačno šta je sve potrebno učiniti za Hrvatsku, Sloveniju i Bosnu i Hercegovinu. Što se tiče Bosne i Hercegovine, tekst glasi:

»1) da se na istaknutija upravna mjesta postave sposobniji i objektivniji činovnici s potrebnim kvalifikacijama, koji će voditi računa o potrebama i raspoloženju čitavog naroda, a naročito da se sadašnji pokrajinski namjesnik (koji je otvoreno zauzeo proti većini naroda u Bosni i Hercegovini neprijateljski stav) zamijeniti boljim i nepristrasnijim.

2) da se razmještanje činovnika vrši po stvarnoj potrebi, a ne iz partijskih razloga, te da se izvrši ispravka premještanja i otpuštanja, koja su u poslednjoj godini zbog takvih razloga učinjena.

3) da se svim samoupravnim tijelima (općinama, trgovačkoj komori itd.) povрати samouprava i da se u tu svrhu raspišu odmah izbori za sve gradske i organizovane seoske općine te da se u još neorganizovanim selima postavljaju seoski glavari izborom.

4) da se privredne ustanove u Bosni i Hercegovini i od strane vlade i od strane Narodne banke razmjerno jednako pomažu te da im se ne čine kao dosele smetnje u njihovom razvoju.

5) da se povрати oteto oružje na koja su vlasnici imali oružane listove, te da se vrate na svoja mjesta svrgnuti seoski glavari.

6) da se seoski narod u gladnim i oskudnim krajevima pomogne hranom i sječenom i da se to ne dijeli prema vjerskoj ili partijskoj pripadnosti, već prema potrebi i oskudicama.

7) da se obustavi razdioba općinskih pašnjaka te da se oduzeti pašnjaci općinama natrag povrate, a razdioba državnog zemljišta koja nisu općinama potrebna vrši po stvarnoj potrebi.

8) da se povećaju razmjerno krediti za osnovne škole i uzdržavanje cesta te za izjednačenje dodatka muslimanskim svećenicima s onim drugih vjeroispovjesti.

Konačno imade se bezuvjetno obustaviti započeta parcelizacija kako Hrvatske, tako Slovenije, te Bosne i Hercegovine.

Predstavnici HRSS-a, SLS-a i JMO-a u parlamentu omogućiti će svojim držanjem NRS-u izbor privremenog predsjednika Skupštine i sastav radikalne homogene vlade. Isto tako omogućiti će gornji predstavnici i verifikaciju svih mandata u verifikacionom odboru u Narodnoj skupštini.

U svrhu definitivnog sporazuma pregovori se produbljuju. Po pročitaniu zaključeno je i potpisano: ... »Sljede potpisi prisutnih pregovarača«. (*Pravda*, 153, 15. VII 1923; *Slobodan dom*, 30, 17. VII 1923).

⁹⁷ Tomislav Išek smatra da je NRS zahvaljujući »Markovom protokolu« postigla stabilizaciju svojih pozicija dok je HRSS osudila sebe i svoje partnere na iščekivanje poteza NRS (T. Išek, »Markov protokol« i sporazum HRSS s osvrtom na BiH, 256).

Franjo Tuđman je »Markov protokol« ocijenio kao taktički potez Radikalne stranke da držanjem HRSS u apstinenciji zadrži većinu u Skupštini, a time i vladu u svojim rukama. Bez obzira što je »Markov protokol« — prema Tuđmanu — bio prvi korak javnog priznanja »da treba tražiti *modus vivendi* s Federalističkim blokom, on je, prije svega, označavao makijavelizam Pašićeve politike i neprinci-

S obzirom da je Markov protokol prvenstveno rješavao pitanje odnosa HRSS i NRS,⁹⁸ nije se moglo ni očekivati da se njime rješavaju i neka značajna pitanja, vezana za položaj i status JMO i SLS. Upravo dogovor da poslanici JMO i SLS uđu u parlamenat objektivno je značio produženje neizvjesnog položaja tih stranaka, a time i neizvjesnosti u postizanju rezultata u njihovoj političkoj aktivnosti. Poslanici JMO i SLS vežući se za načelan sporazum sa HRSS, s jedne strane, ostajali su i dalje u opoziciji, ali bez izgleda za neki uspjeh. Prema Markovom protokolu poslanici HRSS i dalje su ostali izvan Narodne skupštine, pa su JMO i SLS bile i odviše slabe da u Skupštini postignu kakve rezultate.

S druge strane, Hrvatska republikanska seljačka stranka i lično Radić precijenili su političke implikacije koje su proizilazile iz pakta o obrazovanju Federalističkog bloka. Oni su u tome paktu gledali »odlučnu opredijeljenost« većine stanovništva u Bosni i Hercegovini u korist Hrvatske. Bili su uvjerenja da bi se u slobodnoj plebiscitarnoj odluci većina bosanskohercegovačkog stanovništva izjasnila za »federaciju sa miroljubivom i neutralnom Hrvatskom«. Zbog toga su u razgovorima o rješavanju srpskohrvatskih odnosa spominjali da se u eventualnom novom državnom uređenju pitanje Bosne i Hercegovine riješi plebiscitom. Postavljali su jedinu alternativu prema kojoj stanovnici Bosne i Hercegovine treba da odluče da li će ostati uz »unitarističku i centralističku Srbiju, ili ući u federaciju sa miroljubivom i neutralnom Hrvatskom«.⁹⁹

HRSS je isticala da se politika sporazuma između Slovenaca, Muslimana i Hrvata ne smije napustiti, obrazlažući da imaju zajedničkog političkog pro-

pijelno popuštanje stranaka Federalističkog bloka koje su zbog uskih stranačkih i klasnih interesa dopuštale da se izigravaju njihovi programski ciljevi (Uvod u historiju socijalističke Jugoslavije, *Forum*, Zagreb, 1963, 3, 564).

Sporazum između Federalističkog bloka i NRS *Obzor* (101, 14. IV 1923) je prokomentarisao kao uslov i potrebu da se mijenja dotadašnje temeljno načelo po kome su samo Srbi upravljali državom, jer su oni bili na svim iole važnijim mjestima i samo su se njihovi zahtjevi uvažavali na račun drugih. Zato je, prema *Obzoru*, potrebno da u svim nadležnostima i u svim budžetskim izdacima zavlada »pravedan razmjer« i da nestane podjele na pobijeđene i pobjeditelje, što znači da »radikalni mogu i moraju promijeniti svoj režim, ako hoće, da opozicija s njima pregovara i da ih tolerira na vlasti«.

Međutim, *Beogradski dnevnik* u članku »Znate li... Vidite li...« (1228, 16. V 1923) napada Radića i poziva Srbe, junake s Kumanova i sa Suvobora da se bore protiv toga što im i danas sude Turci, što se predsjednik okružio Turcima, što priznaje turske svce i Muhameda kao proroka. Napadajući Pašića zbog sporazuma sa Radićem, *Beogradski dnevnik* navodi da je sramota da srpski junaci moraju da strahuju od »takvih đukela« kao što su Mehmed Spaho i Stjepan Radić i da se daju od njih pobijediti. U pozivu srpskim junacima da spasavaju zemlju dok se to može postići sa manje žrtava kaže se: »Vi morate u najkraćem roku pocepati famozni Zagrebački protokol i morate Otadžbinu osloboditi i Nikole Pašića, i Stjepana Radića, i Mehmeda Spahe i Kenan Zijabega i Antuna Korošca, i sve one žgadije koja sačinjava njihovu političku pratnju! Vi to možete, junaci, samo ako hoćete«.

⁹⁸ U saopštenju o pregovorima ističe se kako je utvrđeno da i Narodna radikalna stranka i Hrvatska republikanska seljačka stranka »smatraju za potrebno i moguće, da se sva međusobna sporna pitanja između Hrvata i Srba riješe međusobnim sporazumom«, poslije čega su predstavnici NRS i HRSS zajedno sa predstavnicima SLS i JMO konkretizovali više tačaka, koje bi se morale izvršiti kao *preduvjet* sporazuma (*Pravda*, 86, 15. IV 1923).

⁹⁹ *Slobodni dom*, 25, 11. IV 1923. i 26, 20. VI 1923.

tivnika beogradsku vladu, koja bi voljela da pojedinačno razgovara sa Korošcem, Spahom i Radićem i koja pokušava da ih međusobno zavadi i razbije postojeću koaliciju.¹⁰⁰ Zato je u zagrebačkoj štampi, posebno u krugovima bliskim Hrvatskoj zajednici, oštro reagovano na napade radikala na Spahu i bosanskohercegovačke Muslimane zbog njihove saradnje sa Radićem i HRSS.¹⁰¹

Kao što se vidi, ponovo je, u ovoj prilici, još više, aktuelizirano pitanje — čija je Bosna. I sa srpske i sa hrvatske strane »dokazivano« je kako je ona »srpska«, odnosno »hrvatska«. Ovim problemima vodstvo JMO posvetilo je u partijskom listu uvodnik »Sporazum i Bosna«. Tu se naglašava da je Bosna uvijek bila središte srpsko-hrvatskog spora, pošto su i jedni i drugi »natezali« istorijske činjenice kako je kome trebalo. »Svakome ko poznaje istoriju« — nastavlja se u uvodniku — »jasno je da Bosna nikada nije bila ni srpska ni hrvatska i da je ona kroz istoriju uvijek znala sebi osigurati zaseban položaj i makar kakve samostalnosti«. Zato se »bosanski problem koji je osebujan ne može rješavati samo sa srpskog ili samo hrvatskog stanovišta«, jer Bosna ima svoj »posebni historijski razvoj, i socijalni život, posebno tlo i sastav pučanstva, posebni mentalitet Bosanaca i Hercegovaca« koji »traže i poseban način tretiranja«.¹⁰² Mora se, međutim, naglasiti da je

¹⁰⁰ *Pravda*, 94, 25. IV 1923. Stjepan Radić je isticao da Beograd naprosto ne priznaje Spahinu grupu, jer nije srpska. Radiću je Bosna razlog da neće doći do sporazuma sa radikalima. On tvrdi da neće dozvoliti da se od Bosne načini Makedonija (*Slobodni dom*, 23, 30. V 1923).

¹⁰¹ *Obzor* (107, 20. IV 1923) u uvodniku navodi kako beogradski listovi napadaju dra Spahu da je anacionalan, jer je »Turko«. Pri tome je kontradiktorno da je dva puta bio ministar. *Obzor* zaključuje: »Kad im je po volji, onda je „ispravan Srbin“, a kad im nije po volji, onda je „Potiorekov sluga“». Sa takvim smicalicama ne da se voditi ozbiljna politika. Austrija je okupirala Bosnu, bila je jaka, imala je iza leđa Njemačku, pa ipak je ta Austrija računala sa osjećajima Muslimana i nastojala da ih pridobije. Mora se priznati — nastavlja *Obzor* — »ne samo Hrvatima i Slovencima, nego i Muslimanima ono, što se priznaje Nijemcima i što se priznaje Džemijetu, jer ne zahtijevaju ništa što bi bilo na štetu države; traže samo zaštitu protiv beogradske oligarhije«. *Obzor* smatra da se može raspravljati o formi, o sredstvima, kako da se provede zaštita nacionalnih, vjerskih, i prvenstveno ekonomskih interesa, ali ne može se poricati pravo Hrvatima, Slovencima i Muslimanima da upotrijebe sva legalna sredstva za zaštitu svojih interesa.

¹⁰² *Pravda*, 117, 31. V 1923. Citirani dio *Pravdinog* članka »Sporazum i Bosna« istovremeno je i odgovor na pisanje prof. dra Arandelovića u beogradskim *Novostima* (619, 27, 28 i 29. V 1923), koji, polemisch sa Radićem, naglašava da se u pitanju: hoće li Bosna uz Srbiju ili Hrvatsku muslimanski glasovi ne uzimaju u obzir jer »Muslimani nemaju nacionalne svesti«. »Do svetskog rata«, nastavlja prof. Arandelović, »Muslimani se nisu smatrali ni Srbima ni Hrvatima. Oni su jedna vjerska zajednica koja bi najviše volela da se ujedini sa Kemalovom Turskom. Današnje njihovo hrvatstvo baš i da postoji, ne znači ništa za tako veliko pitanje, jer pitanje Bosne naročito sa ekonomskog gledišta zadire u problem opstanka Srbije i srpskog naroda, pošto preko Bosne Srbija izlazi u svet, na more«. Zatim Arandelović postavlja pitanje da li Hrvati misle »da ima i jednog Srbina koji može zamisliti da se, poslije svijih žrtava svetskog rata, prepreči Srbiji put moru, da se ona nađe u istom položaju, u kome je bila do svetskog rata kad je tražila „koridor“? Hoće li Srbi tražiti puta na more preko federativne bosanske države ili preko federativne bosanskohercegovačke države?« Njegov zaključak je da sa Hrvatima ne može biti sporazuma sve dok »Radić sasvim ne napusti ideju o hrvatskoj Bosni i Sremu i seljačkoj mirotvornoj republici«. —

Povodom *Pravdinog* članka »Sporazum i Bosna« *Srpska riječ* je u uvodniku »Dru Spahi i drugovima« (110, 1. VI 1923) iznijela posljednju riječ bosanskih radi-

osim nacionalističkih gledanja na Bosnu bilo i onih kompromisnih. Teza o posebnosti i samostalnom političkom položaju Bosne nalazila je u ovo doba zagovornika u građanskim političkim krugovima i izvan muslimanske sredine.¹⁰³

Može se reći da se u ovo doba položaj JMO nije gotovo ništa izmijenio u političkom životu, kao što se, uostalom, nije izmijenio položaj ni HRSS, a niti SLS, bez obzira na Markov protokol i odluku da JMO uđe u Narodnu skupštinu i da zajedno sa SLS služi kao »centrum« između radikala i opozicije. Zbog opozicionog stava u Narodnoj skupštini, poslanike JMO (kao i ostale funkcionere stranke sve su više kontrolisali organi vlasti, koji su preduzimali niz mjera protiv članstva i pristalica JMO. Oni su svakodnevno osjećali reperkusije opozicionog stava Poslaničkog kluba JMO i učešća predstavnika JMO u Federalističkom bloku. Karakteristična su u tom pravcu bila i neka naređenja Pokrajinske uprave u Sarajevu. Saglasno tim naređenjima, veliki župan tuzlanske oblasti daje uputu sreskim poglavarima na području svoje oblasti u pogledu dodjeljivanja, odnosno oduzimanja oružnih listova. U uputstvu se naglašava da za »protudržavni rad« treba da osjete nenaklonost državnih vlasti prvenstveno vođe i agitatori revizionističkih stranaka. Međutim, kako se pomenuta naređenja Pokrajinske uprave ne mogu primjenjivati na poslanike revizionističkih stranaka, to ih — kako stoji u uputi — treba primjenjivati prvenstveno na njihove agitatore i osvjedočene protivnike ujedinjenja i ustavom uspostavljenog državnog uređenja, bez obzira na njihov društveni položaj i lokalni ugled koji uživaju.¹⁰⁴

Zbog striktno primjene pomenute naredbe Pokrajinske uprave u Sarajevu o dodjeljivanju i oduzimanju oružnih listova, kao i zbog oduzimanja

kala u pitanju Bosne i Hercegovine, a to je — autonomistički pokret u Bosni i Hercegovini, uperen je protiv Srba i Srbije, jer »Bosna i Hercegovina su čisto srpske pokrajine, koje su većito težile za sjedinjenjem sa majkom Srbijom. Zato Bosna ne želi autonomije niti o njoj može i smije odlučivati Spaho«. I u jednom ranijem uvodniku *Srpska riječ* (80, 19. IV 1923) je naglasila da »Bosna i Hercegovina, koje spadaju u sferu srpskih interesa, ne mogu nikad biti predmet nekog pogađanja, jer je Bosna za svakog Srbina predmet izvan diskusije«.

¹⁰³ *Hrvatska sloga*, informativni hrvatski list za politiku, prosvjetu i narodno gospodarstvo, Sarajevo (1, 3. V 1923) u članku »Čija je Bosna« ističe da je najbolje »da Bosna i Hercegovina ostanu za sebe«, jer »to stanovište odobravaju svi bosanskohercegovački Hrvati katolici, a nema sumnje da ga jednako odobravaju i svi bosanskohercegovački Muslimani. Ovo stanovište opravdano je našom višestoljetnom prošlošću, našim posebnim mentalitetom, našim posebnim socijalnim, kulturnim i ekonomskim prilikama. Ni pod Srbijom, ni pod Hrvatskom ne bi se mi Bošnjaci i Hercegovci osjećali u cjelini sretnim, a kad se takvima ne bi svi osjećali ne bi mogli ni napredovati. Ovo stanovište svoje hrvatsko-katoličke i muslimanske braće dijele bez dvojbe i daleko veći dio bosanskohercegovačkih Srba pravoslavnih«. *Hrvatska sloga* ne poriče da je Bosna i srpska, jer je od njegovog stanovništva dvije petine Srba, ali je Bosna isto tako i hrvatska i muslimanska, jer je u njoj gotovo četvrtina stanovništva Hrvata, a gotovo trećina Muslimana. Na tvrdnje da je Bosna srpska »jer su Srbi bezbroj krvi za nju prolili«, *Hrvatska sloga* odgovara da su Hrvati i Muslimani takođe prolijevali krv za Bosnu i Hercegovinu, pa je zbog toga ona i njihova. Povodom pisanja *Srpske riječi* (97, 11. V 1923) i izjave dra Srškića u Narodnoj skupštini da je Bosna srpska, *Hrvatska sloga* (33, 12. VI 1923) je pisala da Bosanci stoje na stanovištu Bosna — Bosancima.

¹⁰⁴ ABiH, PU, Pov. 5517/1923. U naređenju Pokrajinske uprave, između ostalog, kaže se da se svim muslimanima i katolicima ima oduzeti oružje, jer je njih 90% glasalo za Radića i Spahu. (SBNS, XXV, saziv 1, 328).

inuhtarskih dozvola pristalicama JMO, poslanici JMO su više puta intervenisali kod organa vlasti.¹⁰⁵

Poslanici JMO su nadalje u Skupštini podnijeli interpelaciju povodom tajnosti pisama.¹⁰⁶ Povodom učestalih progona Muslimana, Poslanički klub JMO odlučio je da se bar najvažniji konkretni primjeri putem upita i interpelacije iznesu pred Skupštinu sa zahtjevom da prestanu progoni.¹⁰⁷

Tako su u zajednici sa poslanicima SLS protestovali kod predsjednika Skupštine zbog napada »srpskih nacionalista« na poslanike JMO u Zemunu i u Hotel »Centralu«.¹⁰⁸ O ovome je dosta pisano u *Pravdi*, a tako i o ubistvu direktora Saveza hrvatskih seljačkih zadruga Jure Soče, koji je pao kao žrtva »Orjune«.¹⁰⁹ Ovi i slični napadi bili su povod da je zahtijevano raspuštanje Orjunške družine, pa se pri tome navodilo kako u protivnom prijeti opasnost od građanskog rata.¹¹⁰ U *Pravdi* je nadalje pisano o progonima Muslimana, koji su se desili poslije martovskih izbora u Mostaru, Stocu, Čajniču, Livnu i Avtovcu kod Gaoka.¹¹¹

Istovremeno započinje i jedna akcija koja će duže vremena biti jedna od preokupacija u politici JMO. Radi se o akcijama povodom oduzimanja seoskih ispaša muslimanskim seljacima. Dešavalo se, moglo bi se reći sistematski, da su vlasti dodjeljivale orarno (državno) zemljište dobrovoljcima koje je dotle služilo za ispaše muslimanskih sela. Takve slučajeve koji su se u aprilu i maju 1923. desili u tuzlanskom, zborničkom i djelimično vlaseničkom i gračaničkom srezu *Pravda* je prokomentarisala kao novi napad na ekonomsku samostalnost Muslimana, kao grupu i nečovječnu pljačku siromašnog muslimanskog seljaka od koga se oduzimaju ispaše i dodjeljuju srpskim bogatašima. To je ocijenjeno kao sistematsko uništavanje muslimanskog sela koje se, kao i uskraćivanje kredita muslimanskim novčanim zavodima i

¹⁰⁵ *Pravda*, 68, 24. III 1923. O oduzimanju oružja od pristalica JMO govorio je u Narodnoj skupštini poslanik Salih Baljić. On je naglasio da se nošenje oružja, odnosno izdavanje oružnog lista u Bosni i Hercegovini smatra čašću i povjerenjem kod državnih vlasti. Zato se oduzimanje oružnog lista od pristalica JMO tumači kao da vlast u njih nema povjerenja, kao što ima u druge (SBNS XXV saziv, 6. II 1923, 53). Koliko je JMO ovom pitanju posvećivala pažnju, vidi se i po tome što je i u »Markovom protokolu« »formulisano« da se povрати oteto oružje na koje su vlasnici imali oružne listove« (*Pravda*, 153, 15. VII 1923). Prema tome i politikom dodjeljivanja oružnih listova kršene su odredbe »Markova protokola«.

¹⁰⁶ ABiH, Pov. br. 6018/1923.

¹⁰⁷ *Pravda*, 119, 3. VI 1923.

¹⁰⁸ *Beogradska Pravda*, 104, 18. IV 1923; *Cicvarićev Beogradski dnevnik*, 1201, 18. aprila 1923; *Beogradska Tribuna* (85, 18. VI 1923) je pisala da su »Orjunovci napali u Zemunu muslimanske narodne poslanike grupe Spahine«. — *Hrvatska sloga* (88, 19. IV 1923. i 91, 21. IV 1923) je pisala da je grupa od 20 srpskih nacionalista napala kamenjem poslanike JMO u Zemunu, vrijeđajući muslimanske svetinje i prijeteci im obračunom. Zbog toga su dr Korošec i dr Hrasnica zatražili intervenciju predsjednika Narodne skupštine dra Peleša.

¹⁰⁹ *Pravda*, 88, 18. IV 1923; 89, 19. IV 1923; 90, 20. IV 1923; 91, 21. IV 1923.

¹¹⁰ *Pravda*, 91, 21. IV 1923.

¹¹¹ *Pravda*, 72, 29. III 1923; 73, 30. III 1923; 74, 1. IV 1923; 76, 4. IV 1923; 80, 8. IV 1923; 111, 24. V 1923.

»nečovječna i hajdučka otimačina« muslimanskih posjeda, »ne može razumjeti, zaboraviti i oprostiti«. ¹¹²

Nije bez interesa spomenuti da je »Šikanama« vlasti dao izvjesnu podršku i sam muftija Maglajlić, koji je prethodno na izborima doživio strašan debakl. Na njegov prijedlog izdato je naređenje svim poglavarima srezova u tuzlanskoj oblasti da se vjerske molitve (dove) ne smiju održavati bez odobrenja muftijskog ureda odnosno nadležnog kotarskog vakufskog povjerenstva. Osnovni razlog izdavanja takvog naređenja je u tome što su se uz dove održavale i političke skupštine. ¹¹³ Kako je poslije poraza disidenata na izborima među muslimanskim stanovništvom jedino djelovala Jugoslavenska muslimanska organizacija, to se pomenuta naredba isključivo odnosila na onemogućavanje JMO da za političke skupove konisti okupljene Muslimane prilikom vjerskih molitvi i sličnih sastajanja. Uviđajući namjeru muftije Maglajlića i organa vlasti, predstavnici JMO iz Tuzle i Puračića, članovi Centralnog odbora stranke, žalili su se reis-ul-ulemi na Maglajlićeve postupke. Tim povodom veliki župan tuzlanske oblasti izvijestio je Pokrajinsku upravu u Sarajevu da je zabranu naredio kako se vjerske molitve i sastanci ne bi »izrabljivale i u političke stranačke svrhe, kao što je za vrijeme zadnje predizborne borbe bilo«. Zato veliki župan smatra da je Maglajlićev postupak posve opravdan. ¹¹⁴

Kurs progona članstva i pristalica JMO bio je naglašen utoliko da su preduzimane mjere čak i protiv onih koji nisu bili energični u progonu Spahinih pristalica. Sreski poglavar u Glamoču zahtijevao je od Pokrajinske uprave u Sarajevu da se smijeni Bagladi, komandir žandarmerijske stanice u Glamoču, zato što dozvoljava svojim potčinjenim, jednom Muslimanu da se druži sa spahinovima i odlazi u Islamsku čitaonicu i drugom Hrvatu da se druži sa radićevoima i odlazi u Hrvatsku čitaonicu. ¹¹⁵ Sreski poglavar u Konjicu zahtijevao je od Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu da ne dozvoli dolazak u konjički srez opštinskom službeniku iz Mostara Čišiću, jer je »veliki pristaša Spahine grupe«; njega bi Komesarijat u Mostaru, kao takvog trebao dovesti u red, sugeriše se u ovom službenom aktu. ¹¹⁶

Razumljivo je da su poslanici JMO zajedno sa predstavnicima SLS nastupili na Narodnoj skupštini kao opozicija prema radikalskoj vladi, mada je njeno konstituisanje, kako je već navedeno, omogućeno baš na osnovu Markovog protokola. Poslanici JMO osobito su isticali zapostavljenost i neravnopravnost Bosne i Hercegovine i u njoj naročito Muslimana u odnosu na druge krajeve i narode. Oni su istupali sa dokazima, naročito prilikom

¹¹² *Pravda*, 114, 27. V 1923. U članku »Najnovija protumuslimanska gesta naših vlastodržaca« navodi se primer sela Rince, gdje su se Muslimani oduprli diobi zemljišta i oduzimanju ispaša pa bili iskundačeni i zatvoreni, dok je u susjednom selu na protest srpskih seljaka takva dioba bila obustavljena.

Pitanje bosanskohercegovačkih ispaša već je u decembru 1923. bilo predmet interpelacije poslanika JMO i raspravljanja u Parlamentu (*Pravda*, 268, 7. XII 1923; 269, 8. XII 1923; 270, 11. XII 1923; 271, 12. XII 1923; 272, 13. XII 1923; 273, 14. XII 1923; 274, 15. XII 1923; 275, 16. XII 1923; 276, 18. XII 1923).

¹¹³ ABiH, PU, Pov. 5412/1923.

¹¹⁴ ABiH, PU, Pov. 7372/1923.

¹¹⁵ ABiH, PU, Pov. 5780/1923.

¹¹⁶ ABiH, PU, Pov. 8345/1923.

raspravljanja o budžetu.¹¹⁷ Redovno su glasali protiv prijedloga vlade i isticali da ne mogu dati povjerenje vladi.¹¹⁸

Ovako držanje poslanika JMO nailazilo je na oštra reagovanja radikal-skih poslanika, prvenstveno iz Bosne i Hercegovine. Nisu izostala ni vrijeđanja. Poslije jednog takvog istupa u Skupštini ministra šuma i rudnika dra Milana Srškića (5. juna 1923) poslanici JMO namjeravali su da napuste Skupštinu.¹¹⁹ U saopštenju povodom toga naglašava se da je Poslanički klub JMO održao sastanak sa Koroščevim Jugoslavenskim klubom i da su oni kao »članovi revizionističkog bloka« došli u Narodnu skupštinu kako bi proveli u djelo započeti rad među »zavađenom braćom«. Radi toga, — naglašava se u saopštenju — ne samo da najoštrije osuđuju nego i duboko žale, što je vlada odredila za govornika u debati svoga člana dra Milana Srškića »koji je na izazivački način svojim govorom vrijeđao jednu stranku našeg bloka«. Dalje se konstatuje da oni svojim radom nisu dali povoda za ometanje rada

¹¹⁷ U finansijskom odboru Narodne skupštine 8. juna 1923. u diskusiji o vanrednim kreditima ministarstva pošta, poljoprivrede i voda, te ministarstva šuma i ruda Salih Baljić je insistirao na regulaciji Neretve i zaštiti Počiteljskog polja, te sela Višići i Ravno, gdje je Neretva već odnijela nekoliko desetaka kuća i gotovo svu zemlju od koje je tamošnji svijet živio. Zahtijevao je, takođe, da se u sljedeće budžetske dvanaestine unese kredit za gradnju čatrnja u Hercegovini. Husejin Alić je tražio milion dinara za popravak demolirane zgrade državne ergele u Goraždu, dok je Ismet Gavrankapetanović tražio da se počne sa pošumljavanjem Hercegovine i da se što prije izađe u susret domaćoj industriji, naročito ćilimarstvu i drvenoj industriji (*Pravda*, 124, 9. VI 1923). Na insistiranje poslanika Hamzalije Ajanovića 29. maja 1923. da mu se odgovori na više pitanja o naknadi štete za opljačkana i oštećena imanja, naročito muslimanska u novembru i decembru 1918. za koja djela su pronađeni krivci, ali se na sudu predmeti zavlache, odgovorio je ministar pravde dr Lazar Marković. Izjavivši da je jedan dio tužbi završen, a drugi aboliran, te da u pitanju Ajanovića nema podataka na koje bi konkretno odgovorio, javio se za riječ Husejin Alić i naglasio da se Muslimanima nanijela ogromna šteta pod parolom da se zemlja ima oduzimati od »Turčina« i naveo konkretne primjere ubistva i pljačke. Alić je pri tome spomenuo imena Malića Kulenovića — Haračlije iz Kulen-Vakufa, dra Alije Džinića u Bosanskoj Dubici, Husejina Salihbegovića, iz sela Obudovca, srez Brčko, Izeta Jahića iz Gradačca, Alije Izetbegovića iz Samca, Hadži Selima Džinića iz B. Luke, Smaila Smailbegovića iz Bos. Gradiške itd. (*Pravda*, 126, 12. VI 1923).

¹¹⁸ Na sjednici Narodne skupštine 4. maja 1923. Džafer Kulenović je, iznoseći niz nezakonitih postupaka prema Muslimanima u Bosni i Hercegovini, istakao da Ustav ne odgovara potrebama i željama naroda i da se zbog toga pojavljuje potreba njegove revizije. U vezi s tim naglasio je kako su oba izbora pokazala da je Bosna »više hrvatska nego srpska«, ali ipak dodajući da ona »nije ni srpska, ni hrvatska nego nas Bosanaca i Hercegovaca«. (*Pravda*, 120, 5. VI 1923; *Vreme*, 523, 6. VI 1923).

¹¹⁹ Dr Srškić je u skupštinskoj debati napao muslimanske poslanike i vodstvo JMO da u »besvesnom muslimanskom svetu« stvaraju i održavaju osjećaje mržnje i neraspoloženja prema Beogradu, da siju zavadu između Muslimana i ostalog svijeta u Bosni i Hercegovini, da drže na okupu Muslimane zahvaljujući tome što je muslimanski svijet slabo politički izgrađen, konzervativan u čuvanju svojih navika i običaja naročito vjerskih, što ga se može »lako uplašiti i ubediti kako se neko sprema da mu povredi njegov din — ograniči slobodu vere. To je jedna psihološka strana muslimanske duše«. Iskorištavajući navedene muslimanske karakteristike, prvenstveno vjersko osjećanje, Spaho je — prema Srškićevu govoru — uspio da sa malo truda stvori veoma jaku stranku koja je u stanju da sa 99% svojih birača izađe na izbore. Srškić je tvrdio dalje da Spaho i poslanici JMO generališu pojedinačne ispade prema Muslimanima kako bi i dalje mogli muslimanske mase držati izolovano kao vjersku cjelinu i time ometati proces njihove nacionalne asimilacije. Početak odvajanja Muslimana od »zajedničke nacionalne

na iskrenom bratskom sporazumijevanju, te da držanje radikala ne zadovoljava ni SLS, zbog čega su poslanici JMO odlučili da napuste Skupštinu, ukoliko se ponove napadi radikala.¹²⁰

Odmah poslije istupa dra Srškića govorio je poslanik Salih Baljić. On je, između ostalog, naglasio da su Muslimani s oduševljenjem dočekali završetak rata, ali da su pojedinci sijali mržnju koju su »Muslimani plaćali i krvlju i imetkom i još uvijek plaćaju, jer vlasti nijesu na svome mjestu«. Pored svih »proгона« — nastavio je Baljić — »Muslimani su saradivali kod izgradnje ustava i uvjeravali Beograd, da hoće Kraljevinu SHS i da žele više nego iko što skoriju konsolidaciju prilika, kako bi se popravila »loša administracija i nejednakost, loše gospodarstvo i ekonomski nazadak«. Baljić je govorio o teškim »prilikama u Bosni i Hercegovini navodeći primjere o progonima pristaša JMO, kao i da istupanje dra Srškića »još više stvara jaz između Srba i Muslimana«.¹²¹

Osim toga, Baljić je u izjavi beogradskom *Vremenu* (13. VI 1923) naglasio kako su poslanici JMO svojim držanjem u konflikcionom odboru i u Narodnoj skupštini išli do krajnjih granica kako bi dali mogućnosti radikalnoj vladi da počne provoditi preduslove zagrebačkog sporazuma. Međutim, Baljić smatra da u radikalnom klubu postoje podijeljena mišljenja na rješavanju srpskohrvatskog spora i u vezi vođenja daljih pregovora sa Federalističkim blokom. Protest radikalnog ministra u skupštini protiv pregovora Radikalne stranke sa Zagrebačkim blokom — kako kaže Baljić — neće ni zaoštriti ni omesti da ustraju u borbi za pravedne zahtjeve koji ni ukoliko nisu specijalno muslimanski, nego zajednički cjelokupnom narodu. Srškićev

i državne ideje», kako tvrdi Srškić, datira od formiranja JMO kada su uzeli i ime jugoslovensko kako bi i na taj način muslimanski svijet držali na jednoj liniji protiv društva i države nacionalno indiferentnim i politički neutralnim. Srškić je još rekao da je pitanje Bosne i Hercegovine skinuto s dnevnog reda ulaskom srpske vojske u Bosnu i Hercegovinu. (*Vreme*, 523, 6. VI 1923).

Pored Srškićevog istupa poslanik Toma Oraovac je takođe u Skupštini napao politiku JMO i njenog predsjednika dra Spahu. On se ne može načuditi zašto Spaho ide u Zagreb, kada su Muslimani »cvijet našega naroda« i čisti Srbi, kada je Bosna bila srpska kakva će vječno i ostati, jer je »za nju more srpske krvi proliveno«. Oraovac je prijetio »ludom Radiću«, Spahi i zavedenim Muslimanima da su »međe naše jedinstvene države mačem i srpskom krvlju omeđene i da te međe niko i nikada ne može pokvariti«, jer ih »čuvaju braća i sinovi onih nenadmašnih boraca i mučenika i vitezova koje su te međe svojom krvlju i kostima svojim omeđili. Oni treba da znaju da će ovi današnji htjeti, smjeti i umjeti očuvati krvlju stečenu ujedinjenu našu veliku državu protiv koje rije smetnjački i luđački nekakvi Radić, a koga u luđačkom bijesu pomaže Spaho sa svojom kompanijom« (*Srpska riječ*, 117, 9. VI 1923. i 118, 11. VI 1923).

¹²⁰ *Pravda*, 122, 7. VI 1923. — Rad i stavove Poslaničkog kluba JMO potpuno je usvojio Centralni odbor stranke na zasjedanju 14. i 15. jula 1923. Tada je konstatovano da je radikalna vlada na sporazum sa Zagrebačkim blokom odgovorila »pojačanom silom i prijetnjama«. Centralni odbor na osnovu najnovijih postupaka Radikalne vlade došao je do uvjerenja da je »traženje pokrajinskih autonomija sa finansijskom samostalnošću opravdano najjačim ekonomskim razlozima«. To se — prema Centralnom odboru — ogleda u vladinom uvođenju jednakog poreza na neizjednačene državne prireze pri čemu se nejednakosti još više povećavaju na štetu Bosne i Hercegovine. Na toj osnovi je i dalje znatno povećanje nejednakosti u državnim rashodima, kao i zavođenje »srednjevjekovnog kuluka« (*Pravda*, 154, 17. VII 1923).

¹²¹ *Pravda*, 123, 8. VI 1923.

govor Baljić nije shvatio kao definitivni prekid sa Zagrebačkim blokom, a podržavanje nesnosnoga režima u Bosni i postupanje prema Muslimanima od strane policijskih vlasti ocijenio je kao tendenciju da JMO bude umjerenija u svojim zahtjevima.¹²²

Centralni odbor JMO na sjednici održanoj 14. i 15. jula 1923. također je raspravljao o političkoj situaciji i zadacima poslanika. Tom prilikom je konstatovano da su radikali krivi zašto nije došlo do potrebnog sporazuma i rješenja spora »između zavađene braće«. Zato se od poslanika tražilo da ustraju u odlučnoj borbi protiv radikalskog režima u kome je »oličena hegemonija jednog plemena i jedne vjere«. Ako ustreba, poslanicima su date instrukcije da mogu napustiti i Skupštinu. Istovremeno je Poslaničkom klubu data puna sloboda odlučivanja.¹²³

Ovakav stav Centralnog odbora JMO *Hrvatska sloga* je ocijenila kao izražaj kompaktnosti zagrebačkog revizionog bloka u čijem okviru će JMO »raditi za izvojštenje pokrajinskih autonomija s finansijskom samostalnošću, opravdano najjačim ekonomskim razlozima«. Na taj način JMO kao najjača stranka u Bosni i Hercegovini legitimira se kao reprezentant »svih bosansko-hercegovačkih Hrvata i hrvatske ideje, koja znači ideju bratstva i jednakopravnosti, ideju morala i državne snage, ideju mira i ljubavi«. *Hrvatska sloga* je, povodom komünikea Centralnog odbora JMO, konstatovala da JMO »vindi-cira sebi pravo, da odlučno sudjeluje u javnim poslovima, koji se tiču ove države i njezine izgradnje«, jer za to ima sve uvjete: »ima složne i zbijene redove, ima narodni, na moralnim zasadama izgrađeni program, ima odlučne sile koje je narod poslao u Skupštinu«.¹²⁴

Učešće poslanika JMO i SLS u radu Narodne skupštine postalo je gotovo bespredmetno, jer su njihovi prijedlozi bili redovno odbijani, a upiti i inter-pelacije na pojedine ministre najvećim dijelom ignorisani. U takvoj situaciji, s obzirom na zaključke Mankovog protokola, oni su u Skupštini bez poslanika HRSS bili prepušteni na milost i nemilost radikalske vlade i njihove većine. Kao što se moglo i očekivati, prva pružena prilika dala je povoda da predstavnici Jugoslovenskog kluba (22. juna 1923) zaprijetu da bi mogli napustiti Skupštinu. Kao razlog uzet je slučaj da vanredni prirezi na državni porez budu usvojeni u predloženom obliku.¹²⁵ Takva izjava primljena je veoma povoljno u Poslaničkom klubu JMO, gdje je naglašavano da će biti potpuno solidarni sa Jugoslovenskim klubom ako dođe do napuštanja skupštine, jer za takav stav imaju više razloga. Poslanici JMO — kako su sami objašnjavali — sve više dolaze do uvjerenja da je svaki rad u Skupštini uzaludan, da su u posljednje vrijeme pojačani progoni Muslimana u Bosni i Hercegovini, te da radikalskoj vladi, kada su u pitanju Muslimani, nisu svete ni odredbe Ustava ni pozitivni zakoni. Kao dalji važan razloga za eventualno napuštanje Skupštine navodili su radikalsku odluku o šesterostrukom povećanju poreza na zemlju u Bosni i Hercegovini, gdje je najveće poresko opterećenje s obzirom na postojanje dvije vrste poreza: od vrijednosti zemlje, a drugi desetinski paušal, koji je postao od vrlo visoke desetine. Dok u ostalim pokrajinama postoji samo po jedan — zemljišni porez, u Bosni i Hercegovini se obadva

¹²² *Pravda*, 130, 16. VI 1923.

¹²³ *Pravda*, 154, 17. VII 1923.

¹²⁴ *Hrvatska sloga*, 62, 18. VII 1923.

¹²⁵ *Pravda*, 136, 23. VI 1923.

poreza povećavaju na šestostruki iznos.¹²⁶ Ovakvu odluku o povećanju poreza poslanici JMO su obilato koristili u političkoj agitaciji protiv bosanskih radikala, koji su predlagali i glasali za takvu odluku.¹²⁷ Oni su, takođe, iznosili podatke o neravnomjernom vladinom proračunu prihoda od vanrednog prireza za 1923. godinu.¹²⁸

Učešće poslanika JMO i SLS u radu Narodne skupštine, bez predstavnika HRSS nije moglo polučiti bilo kakve rezultate, posebno u vezi sa zajedničkim zahtjevom odnosno orijentacijom Federalističkog bloka za izmjenu Ustava. Opozicioni stav i kritika vlade Nikole Pašića, kao i određene prijetnje poslanika JMO i SLS napuštanjem Skupštine, radikali nisu smatrali značajnim niti ozbiljnim razlogom da tome moraju posvetiti veću pažnju. Na drugoj strani neuspjesi JMO i SLS u Narodnoj skupštini dali su povoda da se u beogradskim političkim krugovima spominje kako postoje nesuglasice među strankama revizionističkog bloka. Sa namjerom razbijanja tog bloka isticano je, pored ostalog, kako Radić i dr Korošec ne misle ozbiljno na dra Spahu, te da će ga oni lako odgurnuti od sebe ako to bude zahtijevala potreba sporazuma s Beogradom.¹²⁹

¹²⁶ U članku »Težak teret na naše težake« (*Pravda*, 136, 23. VI 1923) konstatuje se da povećanje zemljišnog poreza treba da donese u Vojvodini 96 miliona dinara, u Hrvatskoj 76 miliona, u Bosni i Hercegovini 86 miliona, u Sloveniji 30 miliona i u Srbiji (sa Makedonijom) 134 miliona. Ukazujući na činjenice o plodnosti i površini zemlje i brojnosti stanovništva pojedinih pokrajina, zaključuje se da će težački svijet u Bosni i Hercegovini biti nesrazmjerno više opterećen nego u ostalim krajevima. U članku se naglašava da su poslanici JMO odlučno ustali protiv takve nepravde, a da bosanski radikali ni jednom riječju nisu branili seljake i njihove interese u Bosni i Hercegovini, nego su glasali za šestostruko povećanje i desetin-skog paušala i poreza na vrijednost zemlje.

¹²⁷ U nekoliko brojeva *Pravde* u vidu proglasa ponavljan je kraći tekst u kome se opominju seljaci da razmisle o postupcima bosanskih radikala, koji su glasali za namete seljacima putem šestostrukog povećanja poreza na zemljarinu i paušal, šestostrukog povećanja cestarine i uvođenja 14-dnevnog kuluka. (*Pravda*, 143, 4. VII 1923; 144, 5. VII 1923; 145, 6. VII 1923; 146, 7. VII 1923; 147, 8. VII 1923; 148, 10. VII 1923; 149, 11. VII 1923).

¹²⁸ Pod naslovom »Slika beogradske pravednosti« objavljeni su u *Pravdi* (145, 6. VII 1923) podaci o vladinom proračunu prihoda od vanrednog prireza za 1923. godinu, prema kojima otpada na Vojvodinu (bez Srema) 122 597 635 dinara, Hrvatsku i Slavoniju 94 202 950, Bosnu i Hercegovinu 92 260 300, Sloveniju 37 424 550, Dalmaciju 6 392 600 i Srbiju 158 405 373 dinara. — Detaljnije o razlikama u plaćanju poreza u Kraljevini SHS na štetu »prečanskih« krajeva, vid. Nadežda Jovanović, Unutarpolitički razvoj Jugoslavije 1925 — 1929, 155 — 162.

S obzirom da su u Bosni i Hercegovini bile teške ekonomske prilike, naplata poreza je pricinjavala velike teškoće državnim organima. Ilustrativan je u tom pogledu službeni izvještaj poglavara sreza u Višegradu krajem 1925. godine u kome ističe da mu je najveća briga naplata poreza. Poreski organi to nemilosrdno izvršavaju iako je stanovništvo vrlo siromašno. Zbog toga vlada ogromno nezadovoljstvo, jer se i ono malo stoke što ima prodaje u bescijenje. Sreski poglavar predlaže da se ima obzira bar prema invalidima i sirotinji, koji od oslobođenja nisu primili potpore od države, pa radi poreza prodaju u bescijenje i posljednju kravu (ABiH, veliki župan sarajevske oblasti — u daljem tekstu: VZSO, Pov. 2982/1925).

¹²⁹ *Vreme*, 515, 29. V 1923. — Bilo je i listova koji su potpuno ignorisali ulogu JMO i SLS u Federalističkom bloku. U tom smislu je pisao *Beogradski dnevnik* (1204, 12. IV 1923) navodeći da se na Spahu i Korošca i njihov autonomizam ne treba ni obazirati, jer »Spahi treba više haka, a Korošec što više materijalne koristi za njegove Slovence. Inače, obojica i njihovi glasači čim se malo jače lupne nogom,

Takve vijesti su uznemirile vodstvo JMO. Tim povodom je pripremljen intervju sa vođama HRSS i SLS u kojem su prvo Korošec a zatim Radić iznijeli svoja mišljenja i stavove o zagrebačkom sporazumu i odnosima među strankama Federalističkog bloka.

Dr Korošec je istakao da su se stranke u načelu sporazumjele da je njihov cilj revizija Ustava, da će se o taktici i metodama dogovoriti od slučaja do slučaja, dok u ostalim pitanjima slobodno svaka stranka ima svoje stajalište. On je naglasio da je teško i slovensko i hrvatsko pitanje, jer se za Muslimane u Bosni i Hercegovini bore i Hrvati i Srbi računajući sa činjenicom da je većina tamo gdje su Muslimani. Zbog toga će, kako kaže dr Korošec, još dugo vremena jedna stranka biti prema Muslimanima veoma neraspoložena, dodajući da Slovenci poštuju zagrebački pakt, neće ostaviti Muslimane i da su uvijek na strani autonomije. Korošec je za zakonodavnu samoupravu Bosne i Hercegovine kao jedini lijek za konsolidaciju prilika u zemlji, za potpuno rješenje srpsko-hrvatskog spora, jer je »Bosna i Hercegovina središte najživlje borbe političkih i plemenskih jedinica« koje uvijek nalaze odjeka u srpskom i hrvatskom narodu izvan Bosne i Hercegovine.¹³⁰

Predsjednik HRSS Stjepan Radić u intervjuu *Pravdi* izjavio je da među strankama Federalističkog bloka nema nikakvih nesuglasica i da se srpsko-hrvatski spor ne može potpuno i definitivno riješiti mimoilaženjem Bosne i Hercegovine. Dodao je da ne može biti govora o tome da se on i Korošec upuste u pregovore sa kojom srpskom strankom mimoilaženjem JMO. To je riješeno još prije početka razgovora sa radikalima, kada je »a limine odbijen zahtjev radikalskih izaslanika da se ne govori ni sa Spahom ni o Bosni«. Toga su, kako kaže Radić, svjesne srpske stranke pa se nijedna ne usuđuje tako nešto predložiti i ponuditi.¹³¹

Besperspektivnost politike stranaka Federalističkog bloka, posebno težak položaj JMO i njenih pristalica, eventualna mogućnost da budu napušteni od HRSS i SLS, uticali su da je vodstvo JMO iniciralo sastanke predstavnika sve tri stranke Federalističkog bloka. Prvo su se 10. juna 1923. sastali u Zagrebu predstavnici JMO i HRSS, koji su razmotrili političku situaciju nastalu poslije »poznatih događaja u Narodnoj skupštini«. Konstatovali su ponovno »jednodušnost i saglasnost u presuđivanju političkih prilika«. ¹³² Nakon nekoliko dana sastali su se, takođe u Zagrebu, predsjedništvo hrvatskog narodnog zastupstva, predsjedništvo slovenskog narodnog zastupstva i JMO. Oni su, povodom raznih unutrašnjih i vanjskih događaja, raspravili »glavna načelna taktična i aktuelna pitanja« i utvrdili da između njih »postoji u svemu potpun i jednodušan sporazum«. ¹³³

Tromjesečni period poslije potpisivanja Markovog protokola, federalističke stranke su ocijenile kao period u kome radikalna stranka nije pokazala volju za sprovođenje sporazuma nego je »nastupila sa još većim terorom, silom i bespravljem protiv stranaka Zagrebačkog sporazuma«. To je bio

savijaju pokorno glavu. Naposljetku, za Spahu i njegove jednogverne ima dosta zemlje u Aziji, a Korošcu niko ne smeta da pokupi svoje poklonike i prevede ih u Austriju, u kojoj bi se osećali kao u pravoj otadžbini.

¹³⁰ *Pravda*, 118, 1. VI 1923.

¹³¹ *Pravda*, 125, 10. VI 1923.

¹³² *Pravda*, 126, 12. VI 1923.

¹³³ *Pravda*, 129, 15. VI 1923.

razlog da je prestala obaveza federalističkih stranaka da drže u tajnosti »Zagrebački protokol«, pa su ga istovremeno objavile u svojim stranačkim listovima. Povodom toga isticano je da se u »Zagrebačkom protokolu« traži jedino da Radikalna vlada zavede upravu u Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni i Hercegovini kakva treba da bude po postojećim zakonima i ustavu. Zato su potpise radikalskih predstavnika na takvom sporazumu tumačili kao njihovo priznanje da su »stranka korupcije, reakcije i prevare«. ¹³⁴

U tom pravcu poslanici i vodstvo JMO razvili su živu političku aktivnost. Ta njihova djelatnost umnogome se poklapa sa aktivnošću predstavnika HRSS pa je u nekim mjestima, gdje žive izmiješano Muslimani i Hrvati, dolazilo do gotovo istovetnih političkih istupa Muslimana i Hrvata. To nije promaklo pažnji ni organa vlasti, koji upozoravaju nadležne da »opozicionelni radnici vode antidržavnu zakulisnu propagandu u veliko, ne vjeruju u opstanak ovakve države«, te da su u »tjesnim vezama i solidarni«. Oni su — prema izvještaju iz Konjica — svojim radom polučili takav efekat da se može konstatovati da muslimanske i hrvatske mase »nemaju ni malo ljubavi prema svojoj otadžbini«. ¹³⁵

4. Učešće vodstva JMO u Opozicionom bloku i stav prema vladi Pašić-Pribićević

Radikali su stalno radili na tome da poslanici HRSS ne dođu u Narodnu skupštinu, jer su samo na taj način, uz pomoć Džemijeta i Njemačke stranke, obezbjeđivali izvjesnu većinu u parlamentu, i to sa 130 poslanika prema 115 poslanika opozicionih stranaka. Ostvarivši svoju zamisao za produžavanje vlasti, radikali su se sve više ignorantski odnosili prema preduvjetima sporazuma sa Federalističkim blokom, naglašavajući — kako je Pašić izjavio u Skupštini — punu odlučnost vlade za sprovođenje politike u duhu čuvanja načela Vidovdanskog ustava. Takva izjava je značila potpuno obezvređivanje Markovog protokola. ¹³⁶ To je izazvalo negodovanje među strankama Federalističkog bloka, pa je pored ostalog Stjepan Radić u jednom govoru (14. jula 1923) veoma oštro istupio protiv radikalske vlade, njenog predsjednika Pašića kao i protiv dvora. Nekoliko dana poslije toga istupa (21. jula 1923) Radić je pobjegao u inostranstvo. ¹³⁷ Taj momenat je bio značajan za dalji politički život u Kraljevini SHS, posebno za odnos opozicionih stranaka i radikala, kao i za međusobne odnose unutar Federalističkog bloka.

Nalazeći se sve pod jačim pritiskom opozicionih stranaka radikali su još morali voditi računa i o odnosima prema svojim saradnicima kako ne bi izgubili neophodnu većinu u parlamentu. Zbog toga, na vijest da Džemijet

¹³⁴ *Pravda*, 156, 19. VII 1923.

¹³⁵ ABiH, PU, Pov. 8345/1923.

¹³⁶ F. Čulinović, *Jugoslavija*, I, 425.

¹³⁷ Na vijest o predstojećem hapšenju, Stjepan Radić je 19. jula 1923. nestao iz Zagreba. Skrivao se od vlasti sve do organizovanog prebacivanja u Mađarsku 21. jula 1923, odakle je otputovao u Beč, a odatle u Pariz, zatim London i Moskvu. U zemlju se vratio 12. avgusta 1924. (Zvonimir Kulundžić, *Atentat na Stjepana Radića*, Zagreb 1967, 178. Vid. H. Morović, *Stjepan Radić pod Obznanom 1925. godine*, *Mogućnosti*, Split, XVIII/1971, 7).

više neće pomagati vladu,¹³⁸ radikali su počeli govoriti o obnovi radikalsko-demokratske koalicije. Kako do toga nije došlo, radikali su nastavili sa »razbijanjem« Federalističkog bloka.

Poslije niza neuspjelih akcija da izoluju SLS i JMO od HRSS, u novonastaloj situaciji radikali ponovo pokušavaju da pridobiju SLS kako bi ojačali svoje pozicije a oslabili opoziciju. U tom cilju radikali su krajem avgusta 1923. nudili Slovencima administrativnu autonomiju spajanjem ljubljanske i mariborske oblasti. O tome su razgovarali poslanik SLS Kulovec i radikalski ministar Velizar Janković. I prisustvo Krune i članova vlade Katoličkog kongresa u Ljubljani, protumačeno je kao jedno od sredstava za pridobijanje Slovenaca za politiku radikala.¹³⁹

Ova akcija radikala, kao i slične ranije, ostala je bez uspjeha. Već 19. septembra 1923. predstavnici HRSS, SLS i JMO na sastanku u Zagrebu, upoznajući se sa zaključkom Hrvatskog narodnog zastupstva o potpunom prekidu svih pregovora sa Beogradom i raspravljajući o političkoj situaciji, jednodušno su konstatovali da radikalska vlada ne samo da ne poštuje preuzete obaveze u Markovom protokolu, nego je »nastavila sa daljim još žestićim progonima ne držeći se pri tome ni svojih vlastitih zakona«. Zato su predstavnici Federalističkog bloka i na tome sastanku odlučili da nastave započetu borbu protiv radikalskog režima.¹⁴⁰

U duhu zaključaka Federalističkog bloka, poslanici SLS i JMO nastavili su, prema svojim mogućnostima, političku borbu protiv radikalne vlade. Zato nisu izostala dalja vrijeđanja i napadi na poslanike JMO. Na jedan takav ispad radikalskog poslanika Pavlovića Poslanički klub JMO je odlučio da uloži protest kvalifikujući Pavlovićev ispad kao krivično djelo. U vezi s tim, predsjednik Poslaničkog kluba JMO dr Hrasnica uspio je pridobiti za zaključak JMO predsjednika Jugoslovenskog kluba dra Korošca, potpredsjednika Demokratskog kluba Grizigona i potpredsjednika Zemljoradničkog kluba Jovanovića. Oni su, kao predstavnici opozicionih klubova izdejsvovali kod predsjednika parlamenta Ljube Jovanovića, uz prisustvo predsjednika Radikalskog kluba Marka Đuričića, da se poslanik Pavlović na sjednici Parlamenta javno izvini i požali na ispad koji je učinio prema JMO. Tako se

¹³⁸ Poslanici Džemijeta, početkom decembra 1923. u Finansijskom odboru Narodne skupštine, glasali su protiv budžeta ministarstva pravde. Ovo je *Politika* (5612, 7. XII 1923) prokomentarisala kao nove vladine teškoće u kojima se Džemijet javlja osjećajući da je pogodan trenutak da dobije »bar nešto od onoga što traži. Mučni pregovori — nastavlja *Politika* — koje je vlada primorana da periodično vodi s Džemijetom i Njemcima da bi obezbjedila većinu opet su na dnevnom redu, što očigledno nije dobar znak za stabilnost vlade i njene većine«. Džemijet je tih dana kao uslov da bi pomogao vladu postavljao sljedeće zahteve: donošenje zakona o šerijatskim sudovima, vakufsku autonomiju, otvaranje vjerskih škola, rješavanje agrarnog pitanja »u Južnoj Srbiji tako da Muslimanima bude zagarantovan potreban maksimum i da se skine sekvestar s muslimanskih imanja (naših podanika)«. Peti uslov je bio »da se što prije osigura javna bezbjednost u južnim krajevima«. Nakon pregovora radikali su postigli sporazum sa Džemijetom prihvativši njihove uslove (*Politika*, 5614, 9. XII 1923; 5615, 10. XII 1925; 5616, 11. XII 1925; 5617, 12. XII 1925).

¹³⁹ *Pravda*, 188, 1. IX 1923.

¹⁴⁰ *Pravda*, 204, 20. IX 1923.

Pavlović, uz saglasnost svoga Radikalskog kluba, na sjednici Parlamenta 1. oktobra 1923. izvinio zbog izraza kojim je vrijeđao Poslanički klub JMO.¹⁴¹

Bez obzira što se u konkretnom primjeru radi o manje važnom pitanju u političkom životu tadašnjeg doba, na ovaj način je postala primjetna sve izraženija saradnja poslanika svih opozicionih partija u Parlamentu. Upravo na ovakvim primjenima se sve više očitavala izolovanost radikala i njihovo suprotstavljanje ne samo partijama Federalističkog bloka nego i ostalim opozicionim partijama.

U takvoj atmosferi, interpelacija JMO o podjeli muslimanskih seoskih ispaša u Bosni i Hercegovini dobrovoljcima, sa namjerom da se nanese šteta muslimanskim seljacima, izazvala je burnu sjednicu u Skupštini i još veću konfrontaciju JMO i opozicionih partija prema radikalima. Poslanici JMO (Hamzaliya Ajanović, dr Atif Hadžikadić i Hifzija Đumišić) veoma dokumentovano su ukazali na nepravilne postupke vlasti prema muslimanskim seljacima koji su bili u najvećoj bijedi.¹⁴² U odbranu vladine politike radikalski poslanik dr Vlada Andrić je isticao da vlada podjelom ispaša hoće da ispravi nepravde koje su Srbima učinjene za pet stotina godina, te da je zemlja koja je u rukama Muslimana oteta.¹⁴³ Tom prilikom protiv radikala su govorili zemljoradnički poslanik Čedo Kokanović, poslanik SLS Josip Gostničar i demokrata Sreten Vukosavljević. Gostničar je ukazao da se agrarna reforma sprovodi prema interesima radikala, što je potvrdio i Kokanović, koji je argumentovano govorio i o radikalskim nasiljima u Bosanskoj krajini, od kojih, pored Muslimana, stradaju i Srbi pristalice Zemljoradničke stranke.¹⁴⁴

¹⁴¹ *Pravda*, 214, 2. X 1923.

¹⁴² *Pravda*, 269, 8. XII 1923.

¹⁴³ Skupštinsku raspravu o interpelaciji JMO u pogledu oduzimanja muslimanskih seoskih i gradskih ispaša u Bosni i Hercegovini posebno je prikazala *Srpska riječ* (258, 11. XII 1923) citirajući istupanje nekih radikalskih poslanika. Istaknute su riječi Kobasice upućene poslanicima JMO: »Mi ćemo se još jednom s vama obračunati. Doći će do krvi među nama. Mi hoćemo vaše špijunske krvi. Srpska krv još nije osvećena. Ademaga Mešić, Mujaga Kapetanović, Džindo još nisu obješeni«. Zatim su citirane riječi Koste Majkića: »I sad treba podignuti nekoliko vješala na Terazijama, da zavlada drugi red u državi«, kao i riječi prote Ubavića: »Mi ćemo se još jednom ogledati«.

¹⁴⁴ *Pravda*, 270, 11. XII 1923; SBNS, redovni saziv za 1923 — 1924, I, 144 — 150; *Srpska riječ* (258, 11. XII 1923) u komentaru skupštinske sjednice pod naslovom »Propast Spahinovaca« čudi se da su zemljoradnici podržali Spahu i napadali radikale, te da je »na sramotu srpsku govorio Čedo Kokanović koji je branio Spahu i drugove«, kojima su u pomoć pritekli katolički pop Blaško Rajić, slovenski klerikalac Gostničar. Govor demokrate Sretena Vukosavljevića koji se — prema *Srpskoj riječi* — inače uvijek borio protiv Muslimana u Sandžaku, mnogo je iznenadio. »Desilo se ono« — nastavlja *Srpska riječ* — »što niko nije mogao pretpostavljati. Sva je opozicija (spahinovci, Džemijet, demokrate, zemljoradnici, klerikalci) napustila skupštinsku salu prije glasanja, solidarišući se sa predlogom muslimanskog poslanika Ajanovića, koji je predložio nepovjerenje ministru agrara Simonoviću«.

Sreten Vukosavljević je govorio da demokratima treba da budu suzdržljiviji kada se od njih traži »nacionalna solidarnost u borbi protiv bosanskih Muslimana«, jer mu se čini da radikali u pitanju ispaša »imaju da svrše jedan svoj politički obračun sa JMO«. Rekao je da su pogrešne ocjene radikala da kolonizovanjem državotvornih elemenata treba u Bosni braniti i osigurati državu od bosanskih

Isto tako, predstavnici opozicionih stranaka u raspravi o interpelacijama zemljoradnika i demokrata u pogledu uvođenja kuluka bili su vrlo oštri protiv radikala, govoreći kako politička vlast iskorištava kuluk u stranačke svrhe, da progoni pristaše opozicionih stranaka, te da je radikalna vlada gora od turske, jer su njeni zulumi veći od zuluma turske uprave.¹⁴⁵ Prema zemljoradničkom poslaniku Kokanoviću, uvođenje kuluka je zadalo veliki udarac ideji narodnog jedinstva, jer su time pogođeni svi slojevi naroda, a naročito zemljoradnički stalež.¹⁴⁶

Opozicioni stav i u tom smislu politička aktivnost JMO bili su predmet brojnih napisa radikalne štampe u Beogradu i Sarajevu. U njima je JMO napadana naročito zbog postavljanja zahtjeva za autonomijom Bosne, »putom koje Muslimani treba da budu isključivi gospodari u Bosni i Hercegovini i da povrate izgubljene privilegije.«¹⁴⁷ U vezi s tim početkom januara 1924. prigovarano je JMO za mijenjanje stavova o državnom uređenju, pri čemu je naročito ukazano na njihovu nedosljednost prilikom glasanja za centralistički Vidovdanski ustav. Zato je vodstvo JMO proglašavano lakomislenim, a muslimanske mase zaostalim, koje nisu u stanju da vrše na kakvu kontrolu nad svojim vodstvom, jer su bez ikakvog socijalnog kriterija i bez ikakve sposobnosti za prosuđivanje. Tvrdi se da nema eklatantnijeg primjera u političkoj prošlosti kako narod može da bude esap (roba), a političko vodstvo trgovac i računđija, kao što je slučaj sa Spahinim Muslimanima.¹⁴⁸

Samouprava je početkom februara 1924. napala vodstvo JMO povodom prijedloga za formiranje Muslimanskog kulturno-prosvjetnog društva »Narodna uzdanica«, ističući da je to protuteža »Gajretu« sa »naročitom namjerom da vaspitava i prosvjećuje muslimansku omladinu u neprijateljskom raspoloženju prema Srbiji i cjelokupnom srpstvu«. Tvrdi da postoji isključivo tutorstvo frankovaca u političkom vodstvu Muslimana, separatizam u politici i plemenska orijentacija prema Zagrebu, kao »alfu i omegu«, u radu Spahinih poslanika, *Samouprava* zaključuje da je rad na formiranju »Narodne uzdanice« zakulisni rad na polju prosvjete koji predstavlja zločin, pa poziva nadležne da u interesu unutrašnje konsolidacije u Bosni učine kraj Spahinom nedozvoljenom radu.¹⁴⁹

Prijeteći ton *Samouprave* bio je još oštiri u sljedećim mjesecima. Pisalo se kako u ime Muslimana govore oni isti ljudi koji su u prvoin svjetskom ratu angažovali muslimanske dobrovoljce, od kojih su stradala sva srpska sela oko Drine, te da je politika muslimanskih vođa inaugurisana mržnjom protiv Srba, jer su se »združili sa Radićem da bi dokrajčili nedovršeno djelo izdaje«. Spaho je optuživan da je raširio famu u Bosni: da Srbi mrze Muslimane i da su odlučili iskorijeniti ih. Zato mu je poručeno da prestane sa agitacijom protiv Srba i Srbije koji su već dvije godine na

Muslimana. Osudio je radikalne tvrdnje da su Muslimani »anacionalni, antinacionalni i antidržavni«, naglasivši da »radikali danas jedno misle o Muslimanima, a sutra će misliti sasvim drugačije« (SBNS, redovni saziv za 1923—1924, I, 148).

¹⁴⁵ *Pravda*, 27, 1. II 1924.

¹⁴⁶ *Pravda*, 29, 3. II 1924.

¹⁴⁷ *Vreme*, 726, 26. XII 1923.

¹⁴⁸ *Samouprava*, 4, 4. I 1924.

¹⁴⁹ *Samouprava*, 23, 1. II 1924.

nišanu njegovog »prljavog frankovačkog oružja«. ¹⁵⁰ Pored toga, ponavljane su optužbe da je vodstvo JMO antidržavno i da mu se ni pod kojim uslovima ne može dozvoliti učešće u državnoj vlasti. ¹⁵¹

Na ovakve i slične napise u vladinoj štampi odgovarano je u partijskom listu JMO. Tako je za autonomizam JMO isticano da se on ne bazira ni na kakvim posebnim državnopravnim ili nacionalnim aspiracijama, niti je taj autonomizam dogma, nego samo »rezultat praktičnog iskustva sa centralizmom i živa praktična potreba, da se omogući pravilan i zdrav ekonomski i kulturni razvoj naroda u Bosni i Hercegovini«. Ponavljane su tvrdnje da stranke koje su se zalagale za centralističko uređenje nisu uspjele da ostvare ni najnužniju jednakost i ravnopravnost građana svih pokrajina. Zbog toga su, za stvari koje bi trebalo bez icajeg traženja rješavati, bile izazivane vladine krize. ¹⁵²

Zabranu osnivanja »Narodne uzdanice«, *Pravda* je objašnjavala citiranjem *Samouprave*, koja je naglašavala kako vodstvo JMO smeta radikalima na ostvarenju njihove želje da izvrše stapanje Muslimana sa Srbima, odnosno da Muslimane asimiliraju i posrbe preko »Gajreta«. ¹⁵³ To se isticalo kao glavni razlog zašto krše ustavna načela i ne dozvoljavaju Muslimanima da svoju djecu odgajaju po svojoj volji. Zato *Pravda* poručuje radikalima da prestanu sa nasiljima i tjesnogrudošću i da na djelu priznaju Muslimane za svoju braću. ¹⁵⁴

U *Pravdi* je, u ovom periodu pisano da radikalski progoni i zastrašivanja Muslimana još više utvrđuju Muslimane u uvjerenju da su na pravom putu i da samo takvim stavom mogu očekivati konsolidaciju unutrašnjih političkih prilika u zemlji i »svoj vlastiti spas od beogradske najezde«. ¹⁵⁵ Radikalski su postupci i djela — kako je isticano u *Pravdi* — potpuno opravdali zaključak da oni vode protivislamsku politiku i da rade na uništavanju Muslimana. ¹⁵⁶

Analizirajući političku poziciju svoje stranke poslije stupanja u Federalistički blok, a naročito krajem 1923. godine, vodstvo JMO konstatovalo je da je načelni sporazum sa HRSS i SLS ojačao stranku, ali da joj nije davao mogućnosti da s uspjehom radi u Narodnoj skupštini na ostvarenju svoga političkog programa.

Nastavljajući započeti rad sa HRSS i SLS, vodstvo JMO je odlučilo da traži i nove saveznike. Saveznik se našao u Demokratskoj stranci, koja je više puta u skupštini istupala sa istim ili sličnim opozicionim stavovima prema radikalskoj vladi. Prema jednoj novinarskoj vijesti, šefovi opozicionih grupa dr Spaho, dr Korošec i Davidović, sastali su se u Beogradu 22. januara 1924. radi nastavljanja razgovora o obrazovanju Opozicionog bloka. Poslije pretresanja pitanja u vezi sa radom opozicije i sa stvaranjem Opozicionog bloka, postignut je potpun sporazum i utvrđeno da se i pored

¹⁵⁰ *Pravda*, 83, 5. IV 1924.

¹⁵¹ *Pravda*, 85, 8. IV 1924.

¹⁵² *Pravda*, 6, 8. I 1924.

¹⁵³ *Pravda*, 23, 1. II 1924.

¹⁵⁴ *Pravda*, 31, 6. II 1924.

¹⁵⁵ *Pravda*, 5, 6. I 1924.

¹⁵⁶ *Pravda*, 83, 5. IV 1924. i 273, 15. XII 1923.

velikih programskih razlika može naći osnova za složan rad opozicije. Dogovoreno je da se nastave razgovori radi utvrđivanja pojedinih tačaka rada programa opozicije.¹⁵⁷

Pregovori JMO i SLS sa demokratima obavljali su se uz prethodna obavještenja i saglasnost Hrvatske republikanske seljačke stranke.¹⁵⁸

Polovinom februara 1924. dr Vlatko Maček, potpredsjednik HRSS, poslije boravka u Beogradu i razgovora sa predstavnicima opozicionih grupa, izjavio je dopisniku ljubljanskog *Slovenca* da se Opozicioni blok mora organizovati i učvrstiti, a da će ga oni pomagati koliko bude nužno. Naveo je da je nacrt programa Opozicionog bloka sličan Mankovom protokolu i da predviđa reviziju Ustava, koju su načelno prihvatili i demokrati. Osnov za glavne tačke radnog programa Opozicionog bloka bio je nacrt o sporazumu dra Voje Marinkovića, koji su u načelu prihvatili dr Korošec i dr Spaho.¹⁵⁹

Rad na formiranju Opozicionog bloka Stjepan Radić je u Beču 15. februara 1924. prokomentarisao kao »svršenu stvar« navodeći da se upravo razrađuju detalji kako će se i kada rušiti vlada. Beogradska *Pravda* objavljujući ove stavove Radića naglašava da će oni izazvati iznenađenje u parlamentarnim krugovima i da će radikali učiniti novi nalet na opoziciju kako bi spriječili formiranje i aktivnost Opozicionog bloka.¹⁶⁰

¹⁵⁷ *Pravda*, 19, 23. I 1924.

¹⁵⁸ Dr Mehmed Spaho, Naša organizacija u 1924. godini, *Pravda* — Kalendar JMO za godinu 1925, 38. — U ovo doba HRSS je pokušala pridobiti vodstvo JMO da istupi iz skupštine ako bi došlo do ratifikacije ugovora s Italijom. O tome je sačuvano pismo potpredsjednika i sekretara HRSS dra Vlatka Mačeka i dra Stjepana Košutića predsjedniku JMO dru Mehmedu Spahi pred ratifikaciju ugovora sa Italijom. S obzirom na interesantnost pisma, citiraćemo ga u cijelosti. Ono glasi: »Zagreb, 11. II 1924. Velecijenjeni prijatelju i druže! Nakon povratka izaslanika HRSS iz Beograda uzelo je predsjedništvo ponovno u pretres ratifikaciju Rimskog ugovora te je zaključeno, da je neophodno potrebno, ako se već ratifikacija ne može spriječiti, da se barem pred cijelim svijetom pokaže, da je cijela ta mešetarija obavljena bez ikakvog sudjelovanja Hrvata i Slovenaca. Zato držimo, da je jedini pravi postupak u toj stvari taj, da JMO i SLS ne samo za ratifikaciju ne glasaju, nego uz oštar prosvjed izađu iz skupštine. Ujedno Vas molimo, da ovaj naš zaključak saopćite i g. Korošcu te stalno očekujemo, da ćete se u tome složiti s nama i prema tome postupiti. Uplivalo bi vrlo dobro za odnošaje u opozicionom bloku, kad biste na isti postupak mogli skloniti i demokrate i zemljoradnike, nu ako to ne uspije nije nikakva nesreća, jer će biti pred cijelim svijetom jasno da su ugovor ratificirali samo Srbi. Sa odličnim poštovanjem Predsjedništvo HRSS, podpredsjednik dr Vlatko Maček; tajnik dr Stjepan Košutić« (PZS, originalno pismo).

¹⁵⁹ Marinkovićev Nacrt o samoupravama nije zadovoljavao Zemljoradnički klub, jer je bio »odveć tjesnogrudan«, a njihov stav o širokim funkcijama autonomnih područja istaknut je u Nacrtu ustava Zemljoradničke stranke (*Pravda*, 39, 15. II 1924).

¹⁶⁰ *Pravda*, 40, 16. II 1924. — U članku »Ko je kriv« (*Nova pošta*, nezavisni opšteslavenski informativni dnevnik, Subotica, 153, 3. I 1924) Staglijar — Majevčanin Rude tvrdi da je previše grešaka državotvornih partija i da »samo naivnici mogu verovati da je Korošćev i Hrasničin boravak u Beču slučaj u času kada u njemu razdira Radić. Sastanak Radić — Korošec — Hrasnica u Beču jest najjača demonstracija separatističkog bloka pred inostranstvom«. — Nismo mogli ustanoviti da je Hrasnica putovao u Beč radi sastanka sa Radićem. Takođe nismo mogli utvrditi tačnost podatka u izvještaju velikog župana sarajevske oblasti da sastanku Centralnog odbora JMO 24. februara 1924. nije prisustvovao Hamzaliya Ajanović, zbog toga što se nalazi u Beču na pregovorima sa Radićem. (Vid. napomenu broj 169).

Faktički u ovo vrijeme još uvijek nije bio formiran Opozicioni blok. Tada se tek raspravljalo o modalitetima sporazuma, kako unutar stranaka Federalističkog bloka, tako i između njih i Demokratske stranke. Na sastanku stranačkih prvaka Federalističkog bloka u Zagrebu 17. februara 1924. godine, raspravljalo se o tri nacrtu za Opozicioni blok, i to o nacrtu Ljube Davidovića, dra Voje Marinkovića i dra Antuna Korošca. Funkcioneri HRSS, SLS i JMO sporazumjeli su se o onim tačkama pomenutih nacrtu koje se ne tiču programa ni jedne stranke. Konstatovano je da su demokrati načelno pristali na reviziju Ustava, koja je neophodna za promjene nadležnosti oblasti u čemu se slažu sve opozicione stranke. Takođe je na osnovu beogradskih razgovora SLS i JMO sa Demokratskom strankom, predsjedništvo HRSS dalo svoje primjedbe i saglasnost da će njeni poslanici na poziv dra Korošca doći u Skupštinu kada bude potrebno u cilju obaranja Pašićeve vlade. Na ovom sastanku izražena je jednodušnost u prosuđivanju političke situacije i definitivnom stvaranju sporazuma »između dijelova naroda hrvatskog, slovenskog i srpskog«, te u utvrđivanju dalje taktike u realizaciji zaključaka sastanka.¹⁶¹

Prema jednom mišljenju izraženom u *Slobodnom domu* saradnjom SLS i JMO sa demokratima i zemljoradnicima (Lazićem) uz pristanak još i dvojice poslanika ornogorskih federalista stvoren je *uži opozicioni blok*, koji u Parlamentu ima 106 poslanika. Ovaj blok po svojim koncepcijama i politici postaje revizionistički blok. Prema njemu su izražavali simpatije i poslanici Njemačke stranke (8) i neki poslanici »Džemijeta« (5), koji su kasnije i prešli na stranu opozicije.¹⁶² U takvoj situaciji kada je opozicija imala 119 prema Pašićevih 117 poslanika, predsjedništvo HRSS — prema *Slobodnom domu* — sporazumjelo se najprije s Korošcem, onda sa Spahom i napokon sa Davidovićem, da HRSS pošalje toliko zastupnika u Skupštinu koliko je potrebno da se Pašićeva vlada sruši. Takav savez je bio *širi opozicioni blok*.¹⁶³

Trebalo je da se izgradi i usvoji zajednička politička platforma za zajednički nastup i širi program Opozicionog bloka.¹⁶⁴ Radikali, politički

¹⁶¹ *Slovenec*, političen list za slovenski narod, Ljubljana (glavni organ SLS) 41, 19. II 1924. i 42, 20. II 1924; *Pravda*, 43, 20. II 1924; *Srpska riječ* u članku »Pred odlukom« (34, 18. II 1924) stranke Opozicionog bloka naziva »srbožderima«.

¹⁶² F. Čulinović, *Jugoslavija*, I, 426.

¹⁶³ *Pravda*, 46, 23. III 1924.

¹⁶⁴ U našoj istoriografiji do sada nije iznošena detaljnija osnova za ovaj sporazum opozicionih stranaka. Prema jednom dokumentu koji smo dobili od Spahine porodice, izgleda da je i vodstvo JMO bilo razradilo osnovu na kojoj bi se sporazumjele opozicione stranke. S obzirom na to da je ovaj dokumenat, po svemu sudeći, bio nacrt ili predlog vodstva JMO i da je značajan za ocjenu djelatnosti JMO u ovom periodu, te da do sada nije bio pristupačan javnosti, citiraćemo ga u cjelini. To je »Osnova za sporazum opozicionih grupa«. Ona glasi:

»Stanje u našoj državi je vrlo teško. Nezadovoljstvo u masi naroda raste svakim danom. Nepoštovanje zakona, toleriranje korupcije, ružno partizanstvo, koje stalno ističe partiju pred državu, zadaju najozbiljniju brigu i dovode u pitanje red i mir u zemlji.

Da bismo sačuvali državu od kobnih posljedica ovakve uprave, sporazumili smo se, da udruženom snagom, na osnovu naročito izrađenog programa, damo državi jedan nov režim, koji bi ističući zakon kao najvišu volju, suzbio sve nedostatke i mane današnjice.

uzdrmani, ušli su u igru ukazujući demokratima kakve im sve opasnosti prijete ukoliko se odluče na saradnju sa HRSS, SLS i JMO, a pristalicama Federalističkog bloka na beskorisnost njihovih kompromisa sa demokratima, jer da realnu politiku mogu voditi samo u sporazumu sa radikalima.¹⁶⁵ Iako su opozicione stranke predviđale i očekivale da će radikali svim sredstvima čuvati svoje pozicije, ipak se ispostavilo da su snage opozicije isuviše bile uvjerene u mogućnost i efikasnost ostvarivanja pozicija i prava parlamentarne većine, zaboravljajući pri tome na niz faktora i okolnosti koji su značajni u političkoj borbi za prevlast u jednom društvenom sistemu kakva je bila Kraljevina SHS, a to su, pored ostalih, aparat vlasti, dvor, vojska, policija, pijemontska uloga srpske buržoazije, političke tradicije itd.

Ostajući na svojim stranačkim programima, nalazimo, da pored razlika programatskih ima i zajedničkih ideja u našim programima, koje mogu poslužiti kao široka osnovica za zajednički rad. Na osnovu toga sporazumjeli smo se:

Načelno smo se sporazumjeli:

1. Stvoriti opozicioni blok; 2. Oboriti vladu g. Nikole Pašića. Momenat za to odrediće se sporazumno; 3. Primiti vlast u svoje ruke, ako na to i Kralj pristane; 4. Pokušati rad sa ovom Nar. skupštinom. Ako taj rad bude onemogućen od strane opozicije, ići na slobodne izbore; 5. Još pri prijemu mandata za formiranje vlade opozicionog bloka, obezbijediti i mandat za rasturanje Narodne skupštine i vršenje izbora; 6. Kad se dobije većina nastaviti poslove po programu ovom, koji je zajednički izrađen. Radom stvoriti novu atmosferu, u kojoj bi se moglo definitivno izvršiti sređivanje unutrašnjih prilika u zemlji; 7. Kako uviđamo da je sadašnji režim štetan po bitne interese naroda i države, svojim toleriranjem pa i pomaganjem nezakonitosti i korupcije, posmatramo najprečom potrebom: a) Ugušiti nemilosrdnu korupciju u našoj državi, koja zahvata i činovnika i građanina; b) Dati odmah — što je moguće pre — jednu dobru administraciju sa čestitim činovništvom, bez obzira na partijska obilježja. 8. U parlamentu, poslije izvršenih izbora, pristupiti: a) Potrebnom izjednačenju svih zakona, b) Da donese nove zakone: 1) o Centralnoj upravi; 2) o Samoupravi: opštine, sreza, okruga i oblasti; 3) Zakone sve, koji uvođe u život te široke samouprave i dekoncentrišu administraciju, prenoseći poslove sa centrale na samoupravna tijela i niže administrativne zajednice; 4) o Zemljoradničkom kreditu; 5) O porezu; 6) O invalidima; 7) O agraru; 8) Revizija činovničkog zakona; 9) Revizija zakona o naknadi štete od grada i pomora stočnog. Najzad donijeti i druge zakone, o kojima se sporazumijemo.

Po svršetku ovog programa, pošto se spremi teren, ublaži zaoštrenost odnosa, pristupa se rješavanju i drugih pitanja, tražeći načina da se definitivno utvrdi unutrašnji mir u državi.

U ovaj se sporazum, poslije izvršenja izbora, mogu pozvati i druge grupe, koje bi prihvatile ovaj program.

Sporazum se može delimično ili i u cjelini objaviti samo po pristanku svih grupa.

Komunike o tome izdat će se sporazumno. Beograd; 1924.« (PZS; original pisan mastilom na četiri stranice).

Dokumenat, kao što se vidi, ne sadrži potpise i datum njegovog sastavljanja. Izgleda da se radilo o nacrtu osnova za sporazum i da je njegova verifikacija zavisila od svake pojedine stranke opozicionog bloka. Kako se ne raspolaže drugom dokumentacijom o ovom pitanju, ne zna se da li je pomenuti dokumenat u cijelosti ili sa izvjesnim izmjenama usvojen. S obzirom na aktivnost opozicionih stranaka u Narodnoj skupštini kao i na kasnija nastojanja Davidovićeve vlade (vlade Opozicionog bloka) da neka od navedenih pitanja realizuje, vidi se da je tekst »Osnova za sporazum opozicionih grupa« obuhvatio najbitnija pitanja na osnovu kojih je došlo do formiranja Opozicionog bloka.

¹⁶⁵ *Odjek* (nezvanični glavni organ Demokratske stranke), Beograd, 53, 29. II 1924).

S obzirom na vanrednu važnost formiranja Opozicionog bloka u političkom životu Kraljevine SHS, štampa je davala veliki publicitet akcijama koje su u vezi s tim preduzimane.

Osim radikalske štampe, koja je, razumljivo, s nepovjerenjem komentarisala nastojanja opozicionih stranaka za obaranje Pašićeve vlade, ostala beogradska štampa je sagledavala ozbiljnost situacije ukazujući, pored ostalog, da je na pomolu najkrupniji događaj u unutrašnjoj politici poslije Vidovdanskog ustava. U tom smislu *Republika* tvrdi da ni same grupe parlamentarnog opozicionog bloka ne pridaju, ili bar javno ne priznaju »svu dalekometnost i ogroman značaj koji on uopšte treba da ima za budući razvoj prilika u zemlji«. ¹⁶⁶

Beogradske *Novosti* ukazivale su na lošu unutrašnju i spoljnu politiku Pašićeve vlade koja je dovela do saradnje svih stranaka u opoziciji i njihovog jedinstvenog nastojanja za obaranje te vlade i dovođenja na čelo uprave u zemlji ljudi iz sviju stranaka, kao i van stranaka uz obavezno poštovanje da budu zastupljeni predstavnicima svih jugoslavenskih pokrajina, ikako bi se moglo otpočeti »sređivanje prilika u zemlji i rješenja nacionalnog problema«. ¹⁶⁷

Demokratski *Odjek* je konstatovao da je Opozicioni blok izradio svoj program i da je ostalo samo pitanje taktike, koja ne zavisi samo od bloka, nego i od drugih faktora i okolnosti u vezi sa opštom situacijom u Parlamentu. Međutim, *Odjek* navodi da je potpuno obezbijeđen »pad Pašićevog režima i nemogućnost da on ma u kojoj formi i ma kojom smicalicom vaskrsne ni u nekoj poslovnoj ni izbornoj vladi«, jer je u tome postignuta potpuna saglasnost svih opozicionih stranaka. ¹⁶⁸

O aktivnosti poslanika JMO na stvaranju Opozicionog bloka i njegovoj programskoj orijentaciji, raspravljao je i Centralni odbor JMO na sjednici 24. februara 1924. Jednoglasno je usvojen izvještaj Poslaničkog kluba, odobren njegov rad i nastojanje oko obrazovanja Opozicionog bloka. Ovlašten je Poslanički klub JMO da nastavi i privede kraju pregovore, jer je sporazum opozicionih stranaka jedini put za rješenje teškog unutrašnjeg spora i ukidanja svih tegoba i zala koja su nastupila otkako je radikalna vlada preuzela vlast. ¹⁶⁹

¹⁶⁶ *Republika*, Beograd, 16, 28. II 1924.

¹⁶⁷ *Novosti*, 964, 12. II 1924. — Među zemljoradnicima bila su podvojena mišljenja o Opozicionom bloku i njegovim političkim akcijama. Njihovo raspoloženje i odnos prema Opozicionom bloku izraženi su u Glavnom organu Saveza zemljoradnika *Selo* (173, 2. III 1924) u članku »Bosanski begovi — Radić i Pižonovci«. Tu se napada Joco Jovanović — Pižon što vodi pregovore sa radićevcima i sa »onim reakcionarnim i mračnjačkim tipovima bosanskim begovima koji nas mrze kao Srbe, koji na svakom koraku ruše državu i rade protiv nje i u zemlji i van zemlje, sa onima koji su isisali krv na pamuk bednom bosanskom težaku«. Pižonovci se upozoravaju da ne izdaju svoje majke i očeve i da ne prodaju srpske seljake Radiću i Spahi, te da ne raskopavaju ono »što je srpski seljak svojom krvlju sagrađio, zašto je seljak svoje kosti lomio«.

¹⁶⁸ *Odjek*, 52, 28. II 1924. i 53, 29. II 1924.

¹⁶⁹ *Pravda*, 48, 25. II 1924; beogradska *Pravda*, 54, 25. II 1924. — Prema depeši velikog župana sarajevske oblasti Miloradu Vujičiću, ministru unutrašnjih djela u Beogradu, poslanik Hamzaliya Ajanović nije prisustvovao sjednici Centralnog odbora jer se nalazi u Beču na pregovorima kod Radića (ABiH, VZSO, str. pov. 475/1924).

Podršku formiranju Opozicionog bloka i njegovom programu, osim Centralnog odbora JMO, pružili su Hrvatsko narodno zastupstvo u Zagrebu, vodstvo SLS i Glavni odbor Demokratske stranke, koji su činili glavne političke stranke bloka.¹⁷⁰ Na osnovu saopštenja u štampi vidi se da je 7. i 8. marta 1924. Opozicioni blok održao završne sjednice o svome formiranju. Od tada postoji opozicioni front potpuno osiguran sa svojim saveznicima. Prema ranije utvrđenoj taktici Opozicionog bloka, potpredsjednik HRSS Predavac je toga dana (8. marta 1924) u Skupštini podnio na verifikaciju 20 nespornih mandata.¹⁷¹

Ipak, što se tiče odnosa unutar Opozicionog bloka, može se konstatovati da su bili prisniji odnosi među strankama bivšeg Federalističkog bloka i da je prema Demokratskoj stranci postojala izvjesna rezervisanost. Na takav zaključak upućuje dogovor između predstavnika HRSS, SLS i JMO 8. marta

Pred ovo zasjedanje Centralnog odbora — kako izvještava veliki župan — među uglednim pristalicama JMO javno se govorilo o izvjesnim trzavicama i nesuglasicama u Poslaničkom klubu JMO u kojem postoje tzv. »desnica« i »ljeвица«. U »ljevice« su izraziti Hrvati — frankovci, koji hoće pošto-poto da se političko vodstvo bosanskohercegovačkih Muslimana vodi javno i otvoreno pod hrvatskim bajrakom. »Ljevicu« sačinjavaju poslanici: dr Halid Hrasnica, dr Atif Hadžikadić, Salih Baljić, Edhem Mulabdić, dr Šefkija Behmen, Hasan Miljković, Hamid Kurbegović, Hamzalija Ajanović i Husejin Alić, izraziti Hrvati, koji pokušavaju da u klubu provode ono što hoće njihov pokrovitelj Adem Mešić, a po instrukcijama koje dobiva iz Zagreba«. U tome im, međutim, smetaju ostali poslanici na čelu sa drom Mehmedom Spahom. Zato nemaju »dovoljno povjerenja u dra Spahu i njegovih ono nekoliko drugova u Klubu«. »Usljed svega toga« — nastavlja se u izvještaju — »javno i otvoreno se govorilo, čak i iz njegovih redova da će na ovom zasjedanju Centralnog odbora doći do važnih promena u vodstvu stranke JMO. Kao kandidati na mesto dr Spahe, spominjali su se: dr Hrasnica, dr Hadžikadić, pa i Hamzalija Ajanović, koji je ovih dana postao i zet Adema Mešića i za koga se Mešić naročito zauzimao«. Zatim se navodi da su »ljevičari« očekivali podršku članova Centralnog odbora iz provincije, koja je, međutim, potpuno izostala. Za svoje kombinacije nisu mogli pridobiti nikoga, jer su svi članovi Centralnog odbora ostali na strani dra Spahe i dali mu potpuno povjerenje. »Ljevičari« su — prema izvještaju — ministru unutrašnjih djela — za vrijeme zasjedanja »uvideli da je Spaho kako u narodu tako i među delegatima od njih mnogo jači«. Zato pitanje promjene vodstva u stranci »nisu smeli uopšte da potežu na sednicama i Spaho je ostao i nadalje gospodar situacije u svojoj stranci«. Ali, prema jednom obavještenju — nastavlja se u izvještaju — blagodareći novoj Hrvatsko-muslimanskoj centralnoj banci u Sarajevu, čiji je predsjednik Adem Mešić »situacija u muslimanskom elementu i kod izaslanika na idućem zasjedanju Centralnog odbora, a i kod samih njihovih narodnih poslanika će se ubrzo znatno izmeniti u korist izrazitih Hrvata-nacionalista u muslimanskom poslaničkom klubu« (ABiH, VŽSO, str. pov. 483/1924).

Bosanski radikali su, prema navedenom izvještaju velikog župana iz Sarajeva, očekivali rascjep u JMO. Takva njihova priželjkivanja izražena su i u njihovom glasilu. Pred sastanak Centralnog odbora JMO *Srpska riječ* (37, 23. II 1924) u uvodniku je pisala da postoje oprečna shvatanja u Poslaničkom klubu JMO »u političkim naziranjima i taktici organizacije«. Te opreke su takve prirode da se »može otvoreno govoriti o ozbiljnoj krizi u klubu i organizaciji JMO«. Za spahinove se kaže da su »većinom ekstremni elementi, koji su za bratoubilačku borbu protiv Srba i Srbije, kojima su Radić i Zagreb iznad svega, pa i iznad interesa muslimanskog elementa, koga oni zastupaju«. Pošto se očekivanja radikala nisu ispunila, isti list je bio prinuđen da komentarišući zaključak sa sastanka Centralnog odbora JMO konstatuje da je »osujećen rascjep u organizaciji« ali da i dalje odnosi u vodstvu JMO »nisu čisti miti jasni« (*Srpska riječ*, 38, 25. II 1924).

¹⁷⁰ *Pravda*, 57, 7. III 1924.

¹⁷¹ *Pravda*, 59, 9. III 1924.

1924. godine, na kojem je Predavac obavijestio dra Korošca i dra Spahu da je Hrvatsko narodno zastupstvo zaključilo da pomogne akciju Opozicionog bloka za rušenje radikalne vlade. Međutim, — kako stoji u zapisniku sa tog sastanka — »ako bi rušenje radikalne vlade i uz potpunu pomoć HRSS, držanjem Demokratske stranke koje bi bilo protivno ugovoru o stvaranju Opozicionog bloka, bilo onemogućeno, sva tri predstavnika udruženih stranaka su se sporazumjeli, da će se u tom slučaju svom snagom založiti kod svojih klubova i stranaka da zajednički napuste Narodnu skupštinu«. U slučaju da dođe do takve situacije Predavec se obavezao »da će se svom snagom založiti kod svoje stranke da se između svih triju udruženih stranaka očuvaju i učvrste što tješnji prijateljski odnosi i da se eventualni međusobni sporovi riješe na prijateljski način i na zadovoljstvo svih triju stranaka«. ¹⁷²

Ova koalicija se praktično pokazala kao jedan od brojnih sličnih saveza građanskih stranaka u Kraljevini SHS, koji nije imao čvrste osnove niti sposobnosti da mijenja osnovni pravac političkog razvoja u zemlji.

Formiranjem Opozicionog bloka radikali i njihova vlada našli su se u teškom položaju. Zato Pašić poziva pojedine predstavnike opozicionih stranaka na saradnju i obrazovanje koalicione vlade. U pismu predsjedniku Jugoslovenskog muslimanskog kluba 24. marta 1924. obavještava ga da mu je kralj povjenio mandat za sastav novog kabineta, da prema novoj situaciji u Narodnoj skupštini pokuša »proširiti parlamentarnu bazu za dalji skupštinski rad, zadobijanjem saradnje onih skupštinskih grupa, koje su voljne svojom saradnjom pripomoći da se produži rad u skupštini na osnovu Vidovanskog ustava i na principu jedinstvenog državnog uređenja, koje se slože i sa Senžermenskim međunarodnim ugovorom o miru, a i sa istorijskim porukama crpljenim iz nesrećne prošlosti našeg naroda«. Pašić poziva da mu se dođe 25. marta u 13,30 časova na razgovor i izmjenu mišljenja. ¹⁷³ O Pašićevim pozivima raspravljali su 25. marta 1924. šefovi opozicionih stranaka Davidović, dr Spaho i dr Korošec. Oni su odlučili »da ni dr Spaho, ni dr Korošec ne idu Pašiću, da Blok koji se upravo i stvorio radi obaranja Pašićeve vlade, ne ulazi ni u kakvu kombinaciju sa njime«. Na taj način su opozicione stranke manifestovale kako je Blok potpuno organizovan i spreman za jedinstven istup. ¹⁷⁴

Akcija opozicionih stranaka i njihov odraz među stanovništvom bili su predmet redovne pažnje organa vlasti. Tako, na primjer, na traženje velikog župana sarajevske oblasti sreski poglavari su izvještavali o raspoloženju posebno muslimanskih i hrvatskih masa prema formiranju Opozicionog bloka.

Prema izvještajima sreskih načelnika u martu 1924. godine u Fojnici, »Muslimani Spahine grupe jedva čekaju kakvu promjenu u njihovu korist«, dok u Rogatici »vođe Muslimana, koji su skoro svi Spahinovi voleli bi da padne današnja vlada, nadajući se da bi obrazovanjem druge vlade ušli i Spaho i drugi kao ministri«. U Višegradu, međutim, Muslimani ne pokazuju interes za političku situaciju, dok se »pravoslavni seljaci već pitaju, je li moguće, da će doći Turci na vladu«. Muslimani u sarajevskom srezu odušev-

¹⁷² PZS, Originalni zapisnik pisan rukom, mastilom. Potpisali su ga J. Predavec, dr Korošec i dr Spaho.

¹⁷³ PZS, Originalno Pašićevo pismo, pisano rukom, mastilom.

¹⁷⁴ *Pravda*, 74, 26. III 1924.

ljavaju se Spahom i uvjerenja su da se i vlada boji Spahe. U Foči su Muslimani zadovoljni što je JMO ušla u opozicioni blok. Vijest o stvaranju Opozicionog bloka Muslimani u Čajniču »koji su skoro svi pristaše JMO« primili su povoljno, jer se nadaju da će Opozicioni blok doći na vladu, od čega će oni imati koristi. Očekivani dolazak Radićevih poslanika u Narodnu skupštinu u Visokom je povoljno komentaran jer su spahinovci i radićevci očekivali da će njihovi ljudi doći na vlast. Radikali su to cijenili kao opštu korist za državu, ali pod uslovom da se »ne smije prepustiti vlast«. Zbog toga je novinska vijest da će spahinovi doći na vlast »veoma neugodno se dojmila ovdašnjih Srba«. Seljaci se boje da će se na njihovu štetu rješavati agrar.¹⁷⁵

U novonastaloj situaciji poslanici JMO obišli su svoje izborne srezove poslije čega su 12. maja 1924. na plenarnoj sjednici JMK konstatovali da je »teror PP korupcionaškog režima zauzeo velike i ozbiljne dimenzije, da su redovi JMO čvrsti i nepokolebljivi i da širom Bosne i Hercegovine svi Muslimani sa velikim oduševljenjem i povjerenjem prate borbu svojih zastupnika protiv ovog nesnosnog režima«.¹⁷⁶ Ocijenili su, inače, da u slučaju novih izbora protivnici JMO neće moći nimalo oslabiti jedinstvo JMO i njen uticaj među Muslimanima u Bosni i Hercegovini.¹⁷⁷

Pod sve većim pritiskom opozicionih partija radikali su tražili saveznike među centralistički raspoloženim demokratima sa Svetozarom Pribićevićem na čelu. Odmah poslije rascjepa u Demokratskoj stranci i formiranja Samostalne demokratske stranke, čija je programska orijentacija bila čuvanje narodnog i državnog jedinstva u duhu Vidovdanskog ustava, došlo je do sporazuma između SDS i Narodne radikalne stranke. Tako je (27. marta 1924) obrazovana nova koaliциона vlada Pašić — Pribićević, koja je u svojoj deklaraciji isticala potrebu »čuvanja narodnog i državnog jedinstva« i neprikosnovenost Vidovdanskog ustava. Stranke Federalističkog bloka su to protumačile kao namjeru da se izvrši podjela zemlje na oblasti suprotno Markovom protokolu, koji su radikali poništili svojim držanjem. Zato je vodstvo HRSS odlučilo da se suprotstavi toj namjeri Pašić — Pribićevićeve vlade slanjem svojih poslanika u Skupštinu, što je postavilo na dnevni red verifikaciju mandata HRSS, a tim indirektno i opstanak PP vlade. Međutim, Pašić — Pribićević vlada, svjesna te činjenice, verificirala je samo jedan dio mandata HRSS i uspjevši da izglasa državni budžet, podnijela ostavku.

Ovakvi postupci Pašić — Pribićević vlade nailazili su na sve žešći otpor opozicionih stranaka, a time i JMO. Okupljanje opozicionih stranaka, kako je novinarima izjavio dr Spaho, bilo je zasnovano na principima zajedničkog rada i ideji sporazuma, pravde, ravnopravnosti i zakonitosti u borbi protiv vladinih nezakonitosti.¹⁷⁸

¹⁷⁵ ABiH, VZSO, Str. pov. 645/1924, list 3, 4, 5, 11 — 13.

¹⁷⁶ *Pravda*, 110, 13. V 1924.

¹⁷⁷ *Pravda*, 98, 24. IV 1924.

¹⁷⁸ *Pravda*, 90, 13. IV 1924. — U pitanju funkcije vodstva JMO u jačanju Opozicionog bloka može se kazati da ona nije bila mala. Međutim, teško je prihvatiti mišljenje i stavove inaugurisane iz redova JMO da je najviše njihovim zauzimanjem ostvaren Opozicioni blok (*Pravda*, 85, 8. IV 1924), ili da je Poslanički klub postao »stožerom zbližavanju i sjedinjavanju predstavnika Srba, Hrvata i Slovenaca u Narodnoj skupštini«. (*Pravda*, 85, 8. IV 1924). Ovako formulisani stavovi uslijedili su najvjerovatnije zato što se imao u vidu velik angažman JMO u nastojanjima oko formiranja Opozicionog bloka.

Obrazovanje Pašić — Pribićevićeve vlade dalo je povod velikom županu sarajevske oblasti da traži od potčinjenih sreskih poglavara izvještaje o političkom raspoloženju u narodu. Prema tim izvještajima pristalice JMO nisu očekivale koalicionu Pašić — Pribićevićevu vladu. Oni su smatrali da će se kriza vlade riješiti u korist opozicionih stranaka, pa prema tome i u korist JMO, očekujući od takve vlade u kojoj bi bio dr Spaho »koristi za Bosnu i Hercegovinu«. Takvo mišljenje je bilo Muslimana pristaša Spahe u Fojnici.¹⁷⁹ Ostavku Pašićeve vlade Muslimani u Foči su primili sa zadovoljstvom računajući da pobjeda politike JMO znači dolazak Spahe na vlast. To zadovoljstvo je, međutim, nestalo formiranjem Pašić — Pribićevićeve vlade, pa su pristalice JMO isticale »da PP vlada neće biti duga vijeka, i da će morati pasti, čim se verifikiraju neverifikirani mandati ostalih Radićevih poslanika«.¹⁸⁰ U Čajniču su Muslimani sa neraspoloženjem primili vijest o obrazovanju PP vlade, jer su oni svi pristaše JMO. Među njima ima dosta onih koji ne vjeruju da je formiranjem Pašić — Pribićevićeve vlade stvar posve okončana očekujući da će se u posljednjem momentu okrenuti u korist JMO i da će grupe opozicije ipak doći na vlast.¹⁸¹ Kod Muslimana u Višegradu osjećala se potištenost, jer su se nadali da će dr Spaho doći na vladu.¹⁸² Pristaše Spahine i Radićeve stranke — prema izvještaju iz sarajevskog sreza — očekivali su da će se vladina kriza riješiti u korist grupe »Spaho — Radić«, kojima pripisuju sve zasluge u Opozicionom bloku, smatrajući samo njih dvojicu »kao jake i svemoćne političke sile protiv kojih da ni država ne sme ništa preduzeti«. Interesantan je dio izvještaja koji govori da su radnici katolici i muslimani »zaraženi mržnjom protiv same države gledajući u njoj Srbiju i Srbe pa kao takovi, poznato je, da su očekivali sa nestrpljenjem smenu vlade g. Pašića sa Spahom i Radićem«. U ovom izvještaju se, dalje tvrdi da su vođe Muslimana i Hrvata protiv svega što je srpsko, pa je prirodno da su njihove mase istog mišljenja kao i oni, a to znači da su »neraspoloženi spram Beograda i naročito spram g. Nikoli Pašiću, predsjedniku vlade«. Zato su — prema izvještaju — Muslimani i Hrvati očekivali sa sigurnošću rušenje Pašićeve vlade »a s tim Srba i Srbije«. Navodi se i izjava jednog viđenijeg predstavnika Zemljoradničke stranke u Nahorevu, koji ne vjeruje da su poslanici Zemljoradničke stranke zajedno sa Spahom glasali protiv vlade, jer on smatra »da niko nije veći neprijatelj težaku i „krstu“ koliko Spaho«.¹⁸³

Aktivnost opozicionih političkih stranaka bila je sve veća s obzirom na teškoće u kojima su se nalazili radikali. Te su poteškoće povećane s obzirom na izvjesnu tendenciju dvora da se obrazuje koncentraciona vlada. Opozicione stranke su sve više istupale jedinstveno kao Opozicioni blok. Jedan od takvih nastupa bio je odgovor opozicije o uvjetima za stupanje u koncentracionu vladu mandatora Marka Trifkovića.¹⁸⁴ U tom odgovoru

¹⁷⁹ ABiH, VZSO, Pov. 854/1924, list 17 i 9.

¹⁸⁰ ABiH, VZSO, Pov. 854/1924, list 6 i 7.

¹⁸¹ ABiH, VZSO, Pov. 854/1924, list 3.

¹⁸² ABiH, VZSO, Pov. 854/1924, list 8.

¹⁸³ ABiH, VZSO, Pov. 854/1924, list 15 i 14.

¹⁸⁴ Ministar za izjednačenje zakona Marko Trifković uputio je 10. maja 1924. pismo predsjedniku JMO u kome ga moli da se sastanu radi sporazuma o sastavu koncentracione vlade. (PZS, Originalno Trifkovićevo pismo pisano rukom, mastilom).

Opozicioni blok, načelno, prima prijedlog o koncentracionalnoj vladi. Međutim, kao preduslove postavlja: prvo, bezuslovno se moraju isključiti sve grupe ili pojedinci koji su protiv iskrenog sporazuma između Srba, Hrvata i Slovenaca; drugo, izvođenje pred sud svih lica koje je javno mnjenje već optužilo da su vršili ili pomagali korupciju u zemlji i treće, da je vlada dužna poštovati sva građanska i politička prava, zagarantovana Ustavom i zakonom.¹⁸⁵ Posljednji, treći uslov opozicije, koliko god bio načelan, diktiran je tadašnjim stvarnim prilikama u kojima se gotovo najmanje poštovala zakonitost. Tih dana (13. maja 1924), sastali su se predstavnici poslaničkih klubova opozicionih stranaka, i to: demokrata, HRSS, SLS, JMO, zemljoradnika, Njemačke stranke i Džemijeta, koji su jednodušno odlučili da ulože protest kod predsjednika Narodne skupštine povodom povrede imuniteta narodnih poslanika i sistematskog rasturanja zborova opozicionih stranaka, uz pomoć naročito spremljenih lica i grupa, a uz zaštitu i saradnju državnih organa, koje »potpomaže i sama kraljevska vlada«.¹⁸⁶ Predstavku su predali sutradan šefovi navedenih opozicionih stranaka. Odlučno su zahtijevali prestanak terora i poštivanje ustavnih i zakonskih propisa o garantovanju slobode i udruživanju, jer u protivnom ne žele snositi odgovornost za teške i nemile posljedice do kojih može doći.¹⁸⁷

Marko Trifković, kao što je poznato, poslije odgovora opozicionih stranaka, konsultovao se sa Nikolom Pašićem, i odlučio da mandat vrati kralju. Odmah poslije toga povjeren je sastav vlade Nikoli Pašiću, pa je tako obrazovana druga Pašić — Pribićevićeva vlada (21. maja 1924).

Udružene opozicione stranke energično su protestovale protiv obrazovanja Pašić — Pribićevićeve vlade. Ponovno su ukazivale da je vlada sastavljena od stranaka koje nemaju većinu u Skupštini kao i na mogućnost nastupanja teških posljedica za državu i narodni život. Opozicione stranke su se ogradile od odgovornosti za takvo rješenje i eventualne posljedice.

U saopštenju Opozicionog bloka povodom formiranja druge Pašić — Pribićevićeve vlade naglašava se, između ostalog, da su se oni udružili da stvore »mogućnost bratskog sporazuma između svih narodnih elemenata, a naročito između Srba i Hrvata (...) uspostavljanjem zakonitosti i poštenja u državnoj upravi i suzbijanjem korupcije, partizanstva i netrpeljivosti«. Na takvom programu, koji je isticao parole borbe za ustavnost i parlamentarizam, oni su dobili većinu u Skupštini.¹⁸⁸

U nizu akcija protiv PP vlade, Opozicioni blok je povodom zaključivanja rada Narodne skupštine (27. maja 1924) i odluke da će se redovno zasjedanje održati 20. oktobra iste godine, izdao proglas »Narodu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca«. U proglasu se ističe da je zaključenjem rada Skupštine izvršen državni udar, jer je na upravi zemlje ostala vlada protiv koje se izjasnila većina naroda preko svojih izabраниh zakonskih predstavnika. Na taj način je odgođeno obavljanje hitnih poslova, kao što su: donošenje invalidskog zakona, zemljoradničkog zakonodavstva, pružanje pomoći poplavljenim krajevima, odgovori na brojne interpelacije kojima se utvrđuju

¹⁸⁵ *Pravda*, 110, 13. V 1924.

¹⁸⁶ *Pravda*, 111, 14. V 1924.

¹⁸⁷ *Pravda*, 112, 15. V 1924.

¹⁸⁸ *Pravda*, 118, 22. V 1924.

korupcija, bezakonje i nasilje vlade i njenih organa. Pošto zaključenje rada Skupštine znači obustavljanje parlamentarnog režima i započinjanje režima lične volje i apsolutizma Opozicioni blok zahtijeva »da se učinjena pogreška ispravi time što će se Narodna skupština odmah sazvati u vanredni saziv i tako vratiti u svoja prava.¹⁸⁹

Isto tako, na sastanku šefova stranaka Opozicionog bloka (Demokratske stranke, HRSS, SLS, JMO) u Zagrebu 14. juna 1924. godine, konstatovano je da »pod vladom, koja je u ime parlamentarne manjine prisvojila svu državnu vlast, raste nasilje i širi se lična i imovinska nesigurnost, produžuje se korupcija i time se ruše temelji državnog poretka«. Opozicioni blok ukazuje na sve veće nezadovoljstvo naroda i neophodnu potrebu da se obezbijede ustavna i parlamentarna prava.¹⁹⁰

Vodstvo JMO bilo je svjesno da u političkom životu može uspjeti samo pod uslovom da muslimanski redovi budu jedinstveni i pruže podršku njihovoj politici. Zato je i bilo u stalnoj vezi sa svojim pristašama.

Funkcioneri stranke, osobito poslanici JMO, sistematski su obilazili niže organizacije i koristili sve druge oblike partijske aktivnosti da upoznaju svoje birače sa političkom situacijom i politikom koju oni vode u Skupštini zajedno sa stranačkim saveznicima okupljenim u opozicionom bloku. Takva politička aktivnost bila je uslovljena sve izraženijom mogućnošću održavanja izbora prije zakazanog roka, zatim izvjesnom aktivnošću disidenata JMO, kao i najnovijim nastojanjem radikala da pojedine muslimanske političare izvan JMO okupe u cilju formiranja jedne nove muslimanske stranke, koja bi bila pandan JMO, ili ako to ne bi mogla postići, bar da oslabi redove JMO, pogotovo ukoliko bi došlo do izbora i borbe za muslimanske glasače.¹⁹¹

Kao praktičan oblik okupljanja većeg broja članova i pristalica stranke, vodstvo JMO je uvelo tzv. Dan organizacije, koji je u svim mjestima i kotarskim organizacijama dosta brižljivo pripreman. Takvim proslavama i skupovima redovno su prisustvovali funkcioneri stranke i njeni poslanici. Jedna od prvih takvih svečanosti održana je u Sarajevu 23. maja 1924. godine. Na tom dosta posjećenom skupu, poslije govora prvaka JMO, usvojena je

¹⁸⁹ *Pravda*, 125, 31. V 1924. Vid. F. Čulinović, *Jugoslavija*, I, 429 — 431; Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, 339 — 341, 401.

¹⁹⁰ *Pravda*, 137, 15. VI 1924.

¹⁹¹ Polovinom maja 1924. Šerif Arnautović, Mustafa Halilbašić, ing. Suljaga Salihagić, dr Mustafa Mutevelić i još neki muslimanski političari kontaktirali su sa radikalima u Beogradu u cilju osnivanja nove muslimanske političke stranke u koju bi ušli i neki članovi bivšeg Bosanskog sabora. U tom cilju oni su u drugoj polovici maja počeli sa održavanjem pouzdaničkih sastanaka i slanjem pisama prijateljima u pojedinim mjestima Bosne i Hercegovine. U agitaciji su se služili širenjem vijesti da je pokretu za formiranje nove stranke pristupio i reis-ul-ulema Čaušević (*Pravda*, 114, 17. V 1924). U ovom poslu organi vlasti su svesrdno pomagali Šerifa Arnautovića i njegove saradnike (*Pravda*, 118, 22. V 1924). Nastojanja radikala da stvore novu muslimansku stranku oslanjanjem na bivše članove Bosanskog sabora jasno su izražena u pismu istaknutog radikala Avde Hasanbegovića upućenog dru Lazi Markoviću 12. maja 1924. godine, gdje se navodi da su među Muslimanima počeli da rade »u vezi one naše kombinacije sa starim borcima i poslanicima iz bivšeg bosanskog sabora«. Hasanbegović se nada uspjehu jer im u tome »pomažu naši najsigurniji i najpovjerljiviji ljudi u provinciji« (AJ, zbirka dr Lazara Markovića — u daljem tekstu: LM — kutija 1, omot H). Tada je i poglavar sreza u Fojnici u izvještaju za maj 1924. godine isticao da je stvoren »dobar teren za jednu novu muslimansku stranku« koja bi mogla okupiti dosta pristaša (ABiH, VZSO, Pov. 1578/1924).

rezolucija u kojoj se potpuno odobrava politički rad poslanika, koji je u saglasnosti sa programom JMO i izbornim proglasom Zemaljske skupštine. Konstatuje se zadovoljstvo postignutim uspjehom Poslaničkog kluba JMO da je »svojim iskrenim radom i odlučnim nastupom u Narodnoj skupštini postao stožerom bratimljenja i ujedinjenja SHS«. Zato obećavaju dalju pomoć poslanicima »koji visoko dižu zastavu građanske slobode, jednakosti i ravnopravnosti svih građana«. Istovremeno Muslimani grada Sarajeva i okolice protestuju protiv neustavnog nasilničkog rasturanja građanskih zborova po terorističkim organizacijama uz pasivno držanje vlasti.¹⁹²

Slična odobravanja i podrška poslanicima JMO, kao i osuda neparlamentarnog načina rješavanja krize, te zahtjevi za sazivanjem Narodne skupštine, bili su izraženi u rezolucijama sa skupština ili zborova JMO u Gračanici, zatim Vlasenici, Tešnju, Rujincu — Maglaj, Petrovcima — Tuzla i drugim mjestima.¹⁹³

Stav JMO prema drugoj Pašić — Pribićevićewoj vladi vidljiv je i iz proglasa »Pristašama i prijateljima JMO« od 31. maja 1924. Tu se, pored ostalog, objašnjava da je PP vlada, koju je obrazovala skupštinska manjina, pogazila suverenitet naroda i njegovog zakonskog predstavnitva, zadajući na taj način težak udarac parlamentarizmu i ustavnosti. U proglasu se navodi da su na upravu zemlje došli »nosioci korupcije, bezakonja, nasilja i začelnici svega nezadovoljstva među građanima« i da je predstavnicima opozicije onemogućen rad i kontrola nad radom vlade i nad državnim poslovima. Za Opozicioni blok se kaže da ima cilj da suzbije korupciju, da zavede zakonitost, jednakost i ravnopravnost i da se omogući dolazak poslanika HRSS u skupštinu i na taj način istakne hitna potreba rješavanja spora između Srba, Hrvata i Slovenaca. Poslanici JMO u proglasu ističu svoju ulogu u »zblježavanju i sjedinjavanju predstavnika Srba, Hrvata i Slovenaca u Narodnoj skupštini«. Tvrdi se da je vlada neustavna i da stanje nije samo neparlamentarno, nego da ono »predstavlja i državni udar«, pošto upravu zemlje vodi vlada koja ne predstavlja ni sve Srbe u državi. Posebno se ističe funkcija Poslaničkog kluba JMO, čiji su poslanici u teškim uslovima parlamentarnog rada naglašavali potrebu sporazumijevanja Srba, Hrvata i Slovenaca, osuđivali »nasilničku« politiku radikalne vlade i najenergičnije pobjeđali »korupciju i partizanstvo u kojima se guši sva zemlja«. Pored uvreda, prijetnji i napada koje su doživjeli poslanici JMO, kako stoji u proglasu, ostali su vjerni programu i riječi danoj biračima da spajaju a ne razdvajaju, da mire, a ne zavađaju, da spasavaju, a ne uništavaju. Upozoravaju svoje pristae i prijatelje da čuvaju slogu i organizaciju, jer na taj način čuvaju svoj ponos i svoju čast, iako su izloženi raznim progonima, nesavremenim zakonima, nejednakim porezima i nesnosnim nametima.¹⁹⁴

Vodstvo JMO, posebno njen vođa dr Mehmed Spaho, u ovom periodu razvili su kampanju da se radikali u Bosni i Hercegovini svesrdno koriste

¹⁹² *Pravda*, 120, 24. V 1924. — U izvještaju velikog župana iz Sarajeva za zbor JMO u Sarajevu navodi se da, s obzirom na veliku propagandu, nije polučio uspjeh, jer »prisutni nisu pokazali osobito oduševljenje pri govorima poslanika JMO« (ABiH, VZSO, Pov. 1309/1924).

¹⁹³ *Pravda*, 132, 10. VI 1924; 145, 26. VI 1924; 150, 2. VII 1924; 151, 3. VII 1924; 166, 25. VII 1924.

¹⁹⁴ *Pravda*, 125, 31. V 1924.

državnom administracijom, sreskim načelnicima i državnim funkcionerima kao glavnim sredstvom svoje agitacije. U tu svrhu postavljali su u Bosni i Hercegovini nekvalifikovane funkcionere iz Srbije, a penzionisali domaći kadar sa fakultetskom spremom. Takvo činovništvo je Muslimanima prijeto kad se ne bi izjašnjavalo za radikale, dok su krediti Narodne banke oduzimani onim novčanim zavodima koji se nisu angažovali na strani radikala, i dodjeljivani novčanim zavodima koji nisu kreditno sposobni, ali su — prema izjavama dra Spahe — radikalski korteši.¹⁹⁵

Tadašnje teške prilike u Bosni i Hercegovini nije isticalo samo vodstvo JMO. O tome su pisali listovi u Hrvatskoj, takođe i demokratska štampa u Beogradu. Tako, na primjer, *Hrvatski list* iz Osijeka piše o opštoj pauperizaciji i nezadovoljstvu u Bosni i Hercegovini, dok beogradske *Novosti* ističu da su i pravoslavni, i katolici, i muslimani u Bosni i Hercegovini sve nezadovoljniji lošom, skupom, pristrasnom i sporom centralnom upravom, opštim zastojem u privredi, zanatstvu, trgovini, saobraćaju. Za Bosnu nema škola, kredita, željeznica, a pored velikih poreza, taksa i kuluka, postavljaju se iz Srbije »policijски kuluk činovnici, koji su predstavnici radikala i njihovi korteši, činovnici pečalbari«. Ovakvim stanjem u Bosni su nezadovoljni zemljoradnici, ali isto tako i činovnici, koji su u lošem materijalnom stanju.¹⁹⁶

O dosta teškom položaju Muslimana u Bosni i Hercegovini pisao je zagrebački list na njemačkom jeziku *Der Morgen*, koji ističe da bosanski Muslimani »umiru i iščezavaju postepeno«, jer i najbogatije muslimanske porodice usljed ekonomske krize žive u najvećoj nevolji, iako su odlični trgovci i sposobni za konkurenciju. »Naročito je« — prema listu *Der Morgen* — »u zaostajanju i opadanju muslimansko zanatstvo, dok je pitanje zaposlenja muslimanskog ženskinja vrlo aktuelno i sa stanovišta daljeg razvitka Muslimana uopšte«.¹⁹⁷

Na napade radikala, posebno *Samouprave* da je JMO vjerska organizacija, da je u političkoj aktivnosti zloupotrijebila agrar, da se u izornoj agitaciji i posebno u borbi protiv disidenata JMO koristila parolom »din je u opasnosti«, kao i na prijedloge da JMO bude realnija i trezvenija u politici i posebno prema radikalima, vodstvo JMO je isticalo da je ostalo dosljedno svojoj programskoj politici, iako je u nekim slučajevima, usljed konkretnih političkih prilika i odnosa, moralo privremeno odstupiti od nekih svojih zahtjeva, odnosno programske orijentacije, kako je bilo u vrijeme donošenja Vidovdanskog ustava. Međutim, naglašava se da privremeni neuspjesi ne znače i odstupanje od bitnih načela programa stranke, kao što je autonomizam JMO, od koga nisu odustali. Naveden je i podatak da je dr Spaho prilikom glasanja za Vidovdanski ustav navodno izjavio da »samo odgađa za bolja vremena rad oko izvršenja autonomističkog programa JMO«.¹⁹⁸

Zaoštavanje odnosa između radikalsko-pribičevićevskih snaga i Opozicionog bloka bilo je neminovna posljedica političkih borbi, u prvom redu srpske i hrvatske buržoazije i naraslih nesporazuma i teškoća oko vlasti, odnosno uticaja na vlast. Na jednoj strani, radikali zajedno sa samostalnim demokratima, pokušavali su svim mogućim sredstvima da očuvaju vlast, dok

¹⁹⁵ *Pravda*, 155, 9. VII 1924.

¹⁹⁶ *Pravda*, 161, 19. VII 1924.

¹⁹⁷ *Pravda*, 137, 15. VI 1924.

¹⁹⁸ *Pravda*, 115, 18. V 1924. i 135, 13. VI 1924.

su ostale opozicione stranke pokušavale da legalnim, parlamentarnim putem dođu na vlast. Zato su JMO, SLS i Demokratska stranka, pored pojedinačnih akcija, povremeno zajedno istupali u ime opozicije. Pored ostalog, oni su 7. jula 1924. godine, izdali rezoluciju u kojoj su konstatovali da u zemlji postoji veliko nezadovoljstvo zbog nepoštivanja zakona i tolerisanja korupcije, te da je za saniranje veoma zaoštrenih političkih odnosa neophodno stvoriti uslove za dalekosežnu saradnju. Imajući to u vidu, predstavnici JMO, SLS i Demokratske stranke, sporazumjeli su se da će prethodne pogodnosti za široku saradnju ostvariti na taj način što će, ostavljajući po strani pitanje programskog stanovišta svojih stranaka, najprije ostvariti saradnju sa ostalim strankama, poslije čega će moći pristupiti rješavanju pitanja uređenja države. Na toj osnovi su se sporazumjeli u sljedećem:

»1. da se sve tri grupe udruže i koordiniraju svoje napore da onemoguće produženje sadašnje političke situacije i ovakve daljne vladavine,

2. da u tom slučaju, ako bi kruna apelirala na njih ili na jednu od njih, prime zajedničku obavezu vlade pod uvjetima i po načinu, koji će se zasebno predvidjeti,

3. da se tog zadatka prema političkoj situaciji mogu primiti samo onda, ako njihova vlada dobije ovlaštenje da raspusti narodnu skupštinu i provede slobodne izbore,

4. da njihova zajednička vlada što prije zavede korektnost u državnoj upravi i uguši korupciju i bezakonje,

5. da takova vlada dađe upravi čiste činovnike i bez obzira na partijsko obilježje,

6. da izvrši ove zakone i poslove: zakon o invalidima (po mogućnosti još sa ovom skupštinom), zatim najpotrebnije izjednačenje zakona, te zakon o Centralnoj upravi, o samoupravama i općinama, o izjednačenju poreskih tereta, za koje bi se sporazumjeli.¹⁹⁹

Dva dana poslije ovog saopštenja predstavnika JMO, SLS i Demokratske stranke, došao je u Beograd potpredsjednik HRSS Predavec sa poslanicima Dragutinom Kovačevićem, Pavlom Radićem i drom Pernarom, radi konferencije Opozicionog bloka. Poslije sastanka funkcionera Opozicionog bloka, i to: Lj. Davidovića, J. Predaveca, A. Korošca i dra M. Spahe, izdato je saopštenje u kome se konstatuje »da se zemlja još uvijek nalazi u neustavnom i neparlamentarnom stanju, koje je još pogoršano nasiljima i nezakonjima vlade i njenih organa, koja se u svim krajevima vrše nad građanima, koji ne pripadaju vladinim strankama«. Ukazujući na nužnost izlaska iz ovako teške situacije, Opozicioni blok predlaže kao jedino rješenje da se narodna skupština sazove u vanredan saziv, izjavljujući da su opozicione stranke, koje sačinjavaju većinu, spremne da prime odgovornost za rad u skupštini i da za to imaju izgrađen program, koji su u stanju zajednički realizovati. Na sastanku je izražena »potpuna jednodušnost u prosuđivanju svih aktuelnih političkih pitanja«, a Davidoviću dato ovlaštenje da prema političkoj situaciji sazove sljedeći sastanak predstavnika opozicionih stranaka.²⁰⁰

¹⁹⁹ *Pravda*, 154, 8. VII 1924.

²⁰⁰ *Pravda*, 156, 10. VII 1924.

Saopštenja Opozicionog bloka o nasiljima i teroru koji su Pašić — Pribićevićeva vlada i njeni organi vršili nad članstvom i pristalicama opozicionih stranaka zasnivali su se na konkretnim primjenima, koji su gotovo redovno saopštavani i u štampi opozicionih stranaka. Vladin najjači adut sastojao se u raspolaganju instrumentima državne vlasti. Iz povjerljivih izvještaja sreskih poglavara i velikih župana u Bosni i Hercegovini očito je da su organi vlasti na osnovu naređenja i uputstva viših organa vlasti sprovodili, pored ostalog, sistematske akcije za slabljenje uticaja JMO i HRSS u Bosni i Hercegovini. Tako u šifrovanom telegrafskom izvještaju sreskog poglavara u Fojnici dra Kočovića obavještava se veliki župan u Sarajevu i ministar unutrašnjih djela u Beogradu da je postignut željeni rezultat u nastojanju za »slabljem Muslimanske stranke i Radićevaca« u njegovom srezu, te da se datum izvještavanja (5. juli 1924) može smatrati »početkom daljnjeg potpunog razbijanja redova Spahe i Radića«.²⁰¹

Upravo kada se Pašić — Pribićevićeva vlada nalazila u najtežoj situaciji da očuva vlast, njeni organi su bili najdrastičniji. Najčešće se to dešavalo pred pad PP vlade, odnosno pred formiranje vlade narodnog sporazuma, kako se nazivala vlada Ljube Davidovića.

Radi ilustracije tadašnjih političkih prilika i posebno situacije u kojoj su se našli pristalice i funkcioneri JMO, navešćemo neke izrazitije primjere koji karakterišu tu situaciju.

U Rogatici je, na primjer, u junu 1924. godine, na prijavu radikalskih prvaka, radi pravljenja »nereda« kažnjen sa deset dana zatvora funkcioner JMO Ragib Čapljić, koji je, prema uputstvu velikog župana iz Sarajeva, istovremeno optužen i »za uvredu države«. Isto tako na prijedlog velikog župana, Direkcija šuma u Sarajevu ukinula je svoje naređenje (br. 36640 od 1. decembra 1923), kojim je Ragibu Čapljiću odobreno 500 m³ četinar-skog drveta za snabdijevanje vodene pilane.²⁰²

U julu i avgustu 1924. godine bilo je više napada na Muslimane, pristalice JMO u raznim mjestima Bosne i Hercegovine. Zabilježen je, na primjer, napad radikala na Muslimane kod Hreše u blizini Sarajeva,²⁰³ zatim nasilja radikalskih činovnika u Banjoj Luci, koji oduzimaju tuđu zemlju, nasilje sreskog poglavara u Stocu Jove Lazarevića prema učiteljicama i teror žandarma narednika Narančića i sreskog poglavara Pante Čirića u Prijedoru.²⁰⁴

U *Pravdi* je iznesen i jedan tipičan primjer zloupotrebe vlasti u svrhu pridobijanja članova JMO za radikalnu stranku: Na prijedlog sreskog poglavara Zdunića, oduzeto je oružje od Ibrahima Mehmedagića s obrazloženjem da mu nije potrebno. Međutim, na obavještenje žandarmerijske stanice II žandarmerijske brigade u Kaknju (br. 1041 od 12. juna 1924), da je Mehmedagić obećao napustiti Spahinu stranku i odlučio preći u Radikalnu

²⁰¹ ABiH, VŽSO, Pov. 1737/1924.

²⁰² ABiH, VŽSO, Pov. 1517/1924.

²⁰³ *Pravda*, 149, 2. VII 1924.

²⁰⁴ *Pravda*, 162, 20. VII 1924. — Žandarmi su napali muslimanske svatove u Goraždu (*Pravda*, 172, 31. VII 1924); žandarmerijski narednik iz Ribnika Petar Đermanović izaziva i progoni Muslimane (*Pravda*, 179, 9. VIII 1924); registrovani su napadi na pristalice JMO u Kladnju, gdje im psuju »tursku« majku (*Pravda*, 182, 13. VIII 1924).

stranku, kao i da će »sa sobom povesti više emigranata iz Spahine stranke« poglavar dr Zdunić je ulkinuo svoju odluku i naredio da se Mehmedagiću vrati oružje.²⁰⁵

U ovo vrijeme i u drugim mjestima se oduzima oružje od Muslimana, kao što se oduzimaju i dozvole za vođenje trafika (Puračić i dr.).²⁰⁶

U radikalskim pritiscima na Muslimane nisu bila pošteđena ni njihova vjerska osjećanja, a to je nailazilo na otvorena reagovanja muslimanskog političkog vodstva, ali isto tako i muslimanskih masa.²⁰⁷

²⁰⁵ *Pravda*, 175, 5. VIII 1924.

²⁰⁶ *Pravda*, 182, 13. VIII 1924.

²⁰⁷ Šira muslimanska reagovanja su uslijedila na vijesti da se muslimanskim poštanskim službenicima ne daju dopusti za vrijeme vjerskih bajramskih praznika (*Pravda*, 164, 23. VII 1924), da policijskim službenicima u Sarajevu nije bilo dozvoljeno obući novo odijelo, za bajramske praznike, dok su pravoslavni i katolici za Uskrs i Božić dobili i slobodne dane (*Pravda*, 171, 30. VII 1924), da je u Trebinju upravo na bajramske praznike izvršeno nezakonito hapšenje Muslimana (*Pravda*, 165, 24. VII 1924).

Osim već navedenih postupaka prema članstvu i pristalicama JMO u toku skupštinskih izbora 1923. godine i neposredno poslije njih, nastavilo se i kasnije sa prijetnjama, napadima, progonima i maltretiranjima, prvenstveno prema funkcionerima JMO. Od toga, međutim, nisu bili pošteđeni ni muslimanski birači, pristalice i članovi JMO. Nepotpun pregled takvih slučajeva ostavlja utisak da to nisu bili pojedinačni i slučajni primjeri, nego da se radilo o sistematskoj akciji organa vlasti pod rukovodstvom radikalskih političara. To je, uostalom, uočljivo iz napisa u *Pravdi* objavljenih u 1923. godini. U njima se iznose podaci o napadu na štampariju *Pravde* (br. 62), zabrani održavanja zborova JMO u Bukovici (63), tući čovjeka koji je klicao dru Spahi (65), o progonu pristalice JMO u Livnu (80), o napadu na Muslimane i progonu JMO (82 i 84), o napadu srpskih nacionalista na poslanike JMO u Zemunu i u hotel-Centralu 17. aprila 1923. (89, 91 i 93), o nesnosnom stanju u Varcar-Vakufu (100), o oduzimanju muslimanskih ispaša i upropaštavanju zbog toga stotina muslimanskih porodica (105 i 76), o progonima Muslimana i članova JMO u stolačkom kotaru (108), o zlikovačkom nasrtaju na Muslimane u Avtovcu kod Gacka i teror u Maglaju (111 i 119), o Orjunaškim akcijama protiv Muslimana u Mostaru (129), o progonu Muslimana prilikom hodočašća na Ajvatovcu (134), o ubistvu Muslimana u Travniku (148) i progonima u Banjoj Luci (157), o diskriminaciji šerijatskih sudija (148 i 149), o postupku radikalnih vladodržaca prema Muslimanima (171), o Orjunaškom napadu na prostore JMO u Sarajevu (191), o ubistvu Muslimana u Prijedoru (195—6, 199—200, 205, 207 i 218), o ponovnoj zapljeni *Pravde* (201), o izazovu radikalnih poslanika prema muslimanskim poslanicima u Skupštini (224), o zabrani zbora JMO u Bosanskoj Krupi (244), o bezakonju nad Muslimanima u Srebrenici (260), o diskriminaciji prema pristašama JMO u kulučenju u Bosanskoj krajini, te o priznanju ministra Janjića da se vrše nepravde Muslimanima (277).

Što se tiče 1924. godine, do formiranja vlade Ljube Davidovića, *Pravda* je pisala o zapljeni Kalendara-*Pravda* (br. 21), o redukciji državnih službenika Muslimana i zabrani rada muslimanskog kulturnog društva »Narodna uzdanica« (23), o zabrani održavanja godišnje skupštine »Muslimanske banke« u Stocu (87 i 110), o rasturanju velikog zbora JMO u Banjoj Luci (112), zatim u Gornjem Vakufu (118), te pouzdaničkih sastanaka JMO u Kozarcu i Bužinu — kotar Krupa (120 i 121), o penzionisanju ionako malog broja muslimanskih profesora, kao i o napadu pripadnika organizacije SRNAO na poslanika JMO dra Behmena (141).

Na osnovu mjesečnog izvještaja o političkoj situaciji u Srebrenici za februar 1924. godine, veliki župan tuzlanske oblasti dr Defterdarević (aktom br. 487 prez. od 6. III 1924) zahtijeva od delegacije ministarstva finansija u Sarajevu (broj 265, prez., 12. III 1924) da se ukloni iz državne službe poreski ovrhovitelj u Srebrenici Avdo Siručić, jer je kao poznati pristaša i član organizacije dra Spahe javno napadao kulturno-prosvjetno društvo »Gajret«, i režim što je zabranio rad društva »Narodna uzdanica« (PZS, ovjereni prepis akta).

Glava VI

UČEŠĆE JMO U DAVIDOVIĆEVOJ VLADI I BLOKU NARODNOG SPORAZUMA I SELJAČKE DEMOKRATIJE

1. JMO i vlada Ljube Davidovića

Dok su opozicione stranke jačale svoje pozicije, kako pojedinačno među svojim pristalicama, tako isto i u zajedničkom usaglašavanju stavova u borbi za vlast, dotle su radikali pored represalija prema članstvu i pristalicama opozicionih stranaka, uživajući podršku dvora računali na izvjesne nesuglasice među opozicionim strankama s obzirom na različite pojedinosti u programskim dokumentima pojedinih stranaka. Radikali su bili mišljenja da nije moguće naći kompromisno rješenje koje bi bar približno zadovoljilo sve opozicione stranke.¹

Na vrhuncu krize Pašić — Pribićevićeve vlade (26. jula 1924), širi glavni odbor Narodne radikalne stranke razmatrao je političku i parlamentarnu situaciju, te utvrdio da dotadašnja njihova politika najbolje služi jedinstvu države i naroda, da među radikalima vlada sloga i jedinstvo i pored izvjesnih podvojenih mišljenja u raspravama o konkretnim pitanjima prije donošenja odluka, te da se izražava puno povjerenje vodstvu stranke koje će i dalje »u duhu programa i tradicija radikalne stranke da njeguje i razvija odnose bratstva i sloge između Srba, Hrvata i Slovenaca«.²

Pašić — Pribićevićeva vlada, koja je bila vlada skupštinske manjine, pored svih nastojanja za održanjem na vlasti, bila je prisiljena da podnese ostavku. Kralj je povjerio novi sastav vlade predstavnicima skupštinske većine, odnosno Opozicionom bloku, pa je 27. jula 1924. obrazovana Davidovićeve vlada. U njoj su bile zastupljene JMO, SLS, Demokratska stranka i grupa radikalskih disidenata, dok su četiri ministarska mjesta predviđena za HRSS ostala nepopunjena.³

Davidovićeve vlada sazvala je Skupštinu u vanredni saziv i podnijela joj svoj program rada, u kojem se naglašavalo da će vlada svom snagom nastojati da zavede red i zakonitost u državnoj administraciji, da iskorijeni korupciju, da razvije »samoupravni život«, u kom pravcu će pristupiti donošenju i uvođenju zakona o opštinama, te da će odmah pristupiti praved-

¹ *Pravda*, 157, 11. VII 1924.

² *Pravda*, 168, 27. VII 1924.

³ Vlada je bila sastavljena od 5 predstavnika Demokratske stranke, 4 SLS, 3 JMO i 1 nezavisan radikal. Predsjednik ministarskog savjeta bio je Ljubomir Davidović, dok su od JMO zauzimali položaje: dr Mehmed Spaho, ministar finansija; dr Halid Hrasnica, ministar pravde i zamjenik ministra pripreme za Ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona i dr Šefkija Behmen, ministar za socijalnu politiku i zamjenik ministra narodnog zdravlja, dok su upražnjena mjesta ministra vjera i ministra šuma i ruda zastupali dr Antun Korošec i Ilija Šumenković (F. Čulinović, Jugoslavija, II, 295—6).

nom rasporezivanju i izjednačavanju svih poreskih tereta u cijeloj zemlji. Vlada je predvidjela još donošenje predloga zakona o invalidima, pomoći postradalima od poplava, zemljoradničkom kreditu i o izmjeni i dopuni Zakona o činovnicima.⁴ Taj plan nije, međutim, bio realizovan, niti je inercija politike prethodnih Pašićevih ministarskih kabineta, uključujući progone ljevičarskih radničkih organizacija, odlučnije zaustavljena.

Vlada je u Skupštini dobila podršku ne samo poslanika SLS, JMO i Demokratske stranke nego i poslanika Zemljoradničke stranke, Njemačke stranke i Džemijeta. Međutim, opozicija sa radikalima na čelu u Skupštini je istupila protiv vlade ističući kako su ugroženi osnovni »državni i nacionalni interesi« zbog toga što se vlada oslanja na HRSS, u kojoj »jačaju partikularističke i separatističke težnje« i koja bi kao »komunistički orijentisana« trebala da potpada pod udar Zakona o zaštiti države.⁵

Osim opozicionog stava u Skupštini, radikalski poslanici i vodstvo njihove stranke preduzelo je vrlo oštru i sistematsku kampanju protiv vlade u štampi.⁶ Naročito su bila značajna njihova istupanja na stranačkim sastancima i političkim zborovima. Na drugoj strani, kod dvora, vlada je, takođe, nailazila na nerazumijevanje i teškoće u realizaciji svoje političke platforme. Analizirajući položaj u kome se vlada našla u početku svoga rada, Ljuba Davidović je, neposredno poslije pada vlade, izjavio da je njego-

⁴ *Pravda*, 177, 7. VIII 1924.

⁵ Branislav Gligorijević, O pitanju ulaska predstavnika HRSS u Davidovićevu vladu 1924. i o krizi i padu te vlade, *Istorija XX veka*, VII, Beograd 1965, 348. U ovom radu Gligorijević detaljno obrađuje stav radikala i dvora prema Davidovićevoj vladi, posebno pitanje ulaska predstavnika HRSS u vladu, te krizu i pad Davidovićeve vlade. Zato će naša razmatranja biti više usmjerena na politiku JMO u to vrijeme.

⁶ Beogradska *Republika* je pisala da Pašićeva i Pribićevićeva štampa svakodnevno ističu da je »srpstvo u opasnosti«, a učešće Muslimana i katolika u radu koristi da »na najsravniji način raspaljuje i nacionalnu i vjersku netrpeljivost«. *Republika* upozorava radikale da su im bili dobri i Turci i Arnauti i Nijemci i Rumuni, kada su im osiguravali većinu a da sada jugoslovenske Muslimane nazivaju Turcima »gorim od krdžalija« samo zato što nisu u savezu s njima. Zato *Republika* postavlja pitanje da li jedna politička grupa smije pozivati narod na odbranu srpstva i pravoslavlja samo zato što u jednoj vladi nisu sve sami Srbi i što u njoj ima Muslimana i katolika. (*Pravda*, 176, 6. VIII 1924).

Na tvrđenje beogradskog *Trgovinskog glasnika* (239, 21. X 1924) da se u okviru Vidovdanskog ustava mogu zadovoljiti sve stranke, te da kriza šteti trgovcima i privredi dr D. Arandelović u članku »Čudni ljudi« (*Radikal*, 68, 23. X 1924) navodi da do krize dolazi »otuda što Hrvati i Slovenci i Muslimani priznajući ovu državu, uporno traže reviziju Vidovdanskog ustava. Celokupna politička borba i sve naše nedaće i u privrednom i opštekulturnom životu potiču otuda što se jedna srpska politička partija angažovala za to da se ovaj Ustav održi, da se Hrvati i Slovenci i Muslimani nagone na njegovo priznanje, ma i po cenu političkih trzavica, rušenja parlamentarizma, po cenu žrtvovanja privrednih i kulturnih interesa državnih, po cenu gubljenja državnog ugleda u međunarodnoj zajednici, čak i po cenu krvi, bratske krvi«. Dr Arandelović zatim nastavlja: »Kad je već Vidovdanski ustav smetnja konsolidovanju države, a on to jeste, jer ga Hrvati i Slovenci i Muslimani, pa i znatan dio Srba neće kad se njegovom pametnom i sporazumnom revizijom može postići zajednička saradnja sviju građana ove kulturno i privredno zaostale države, pa zašto onda da se ne saglasimo na njegovu reviziju i na taj način izbegnemo ove neprestane trzavice«.

va vlada »sasvim slučajno — sasvim slučajno« došla na upravu zemlje, te da je već sutradan po obrazovanju »gotovo bila u krizi«. ⁷

Nema, istina, sumnje da je Davidovićeve vlada bila privremena politička kombinacija, u kojoj su vladine stranke, svaka pojedinačno, težile da ostvare što veći uticaj a time i svoje uže partijske interese. Neki kraljevi protuustavni postupci prema Davidovljevoj vladi su, opet, potvrđivali koliko je već tada buržoaski parlamentarizam u Kraljevini SHS bio u dubokoj krizi.

Napadi radikala nisu bili upereni samo protiv Davidovićeve vlade. Oni su bili usmjereni posebno protiv vodstva JMO, ali i protiv Muslimana kao cjeline. U tom smislu mogu se pomenuti napadi u štampi na ministra pravde dra Halida Hrasnicu, u kojima se, pored ostalog, navodilo da su došla teška vremena jer je vlada u rukama »Turaka«. ⁸ Još veća aktivnost, prvenstveno, bosanskih radikala bila je na političkim skupovima, na kojima se direktno prijetilo muslimanskim političarima i Muslimanima uopšte. ⁹ Na toj osnovi su radikali pokušali ostvariti jači uticaj među srpskim stanovništvom u Bosni i Hercegovini, raspirujući vjerske i nacionalne nesuglasice i netrpeljivosti u političke svrhe.

Uočavajući prave namjere radikalskih političara, vodstvo JMO je upozoravalo svoje članstvo i pristaše da se čuvaju provokacija radikalskih »plaćenih agenata«, koji izazivanjem nemira i nereda žele dokazati da je Davidovićeve vlada nesposobna da drži red i mir u zemlji. Savjetovali su svojim biračima da ne reaguju na radikalske provokacije, nego da preko svih izazivanja prelaze s dostojnim prezirom, a da izazivače prijave vlastima, te da

⁷ Govor Ljube Davidovića, šefa Demokratske stranke na široj sjednici Centralnog odbora Demokratske stranke za grad Beograd održanoj 12. XI 1924, Beograd 1924, 7—8 i 10. Citirano prema: B. Gligorijević, O krizi i padu Davidovićeve vlade, 348—9.

⁸ *Pravda*, 184, 15. VIII 1924. — Napadi na dra Hrasnicu u *Balkanu*, Beogradskom dnevniku i *Reči* ponukali su dra Momčila Ivanića, nezavisnog radikala, da u vezi s tim napiše više članaka. On se čudi zašto se podgrijava stara kleveta o dru Hrasnici, koji je, nakon istrage, od Pašića i Pribićevića dobio visoko mjesto potpredsjednika Narodne skupštine. Braneci Hrasnicu, dr Ivanić napada Pašića i Pribićevića što siju mržnju u narodu, koji je živio razdvojeno i koji je vjerski i plemenski razdijeljen (*Radikal*, 2, 5. VIII 1924; 5, 8. VIII 1924, 10, 10. VIII 1924).

U članku »Oko jednog krivog mišljenja« dr Ivanić odgovara Mihailu Rankoviću, vlasniku *Smotre*, koji je u »nekoliko mahova dao izraza svome negodovanju i osudi, zbog toga što su postali ministrima naša muslimanska braća g. dr M. Spaho, i g. dr H. Hrasnica. G. Ranković veli da su preci ove gospode, za turske vladavine, dovoljno gospodarili Srbima, koji su kroz vekove pištali pod teretom turske uprave«. Dr Ivanić smatra da ne smije niko odgovarati za postupke svojih predaka, te da se ne smiju činiti nikakve zamjerke »da neko nije smeo postati ministrom, jer je Musliman« (*Radikal*, 7. 10. VIII 1924).

Dr D. Arandjelović u članku »Dokle ćemo tako?« (*Radikal*, 23, 30. VIII 1924) oštro reaguje što radikali i samostalni demokrati učešće Muslimana u Davidovićevoj vladi prikazuju kao »nacionalnu« sramotu nazivajući vladu da je »šuckorsko-kačaka« i da predstavlja opasnost po srpstvo, po državu, po monarhiju.

⁹ Vodstvo JMO je i u ovoj fazi pratilo i reagovalo na ispaide radikalskih vođa. Tako su, npr. u *Pravdi* više puta pisali o govoru Nikole Pašića u Bijeljini u kojem je tražio krvi bosanskohercegovačkih Muslimana. Komentarisali su govoru popa Veljka Grgurevića i Stjepe Kobasice u Jezeru kod Jajca kojim su razdražili pravoslavne seljake u toj mjeri da su stradala trojica Muslimana. Slično se desilo i prilikom istupanja dra Srškića u Cajniču, poslije čega su bila napadnu-

paze da li će biti kažnjeni. Ako vlasti ne bi kaznile izazivače, članovi JMO su tek tada trebali da o svemu izvijeste svoje partijsko vodstvo. U tom smislu je, na primjer, Kotarski odbor JMO u Sarajevu izdao instrukcije svim mjesnim odborima sarajevskog kotara.¹⁰

Slične instrukcije su davane članstvu JMO i u drugim mjestima. O tome su, takođe, dosta govorili i poslanici JMO na partijskim skupovima. Oni su molili aktiviste da nastoje svakog pristašu JMO da odvrate od ma kakvog reagovanja na izazove »plaćenih političkih individua«. Na planu suzdržavanja muslimansko političko rukovodstvo je savjetovalo mjesnim i kotarskim organizacijama da budu prijazni prema Muslimanima koji su »zalu-tali« i zbog toga bili izvan JMO.¹¹

Poteškoće su bile i u tome što je u državnom aparatu bilo najviše radikalskih pristalica, koji su i agitovali za Narodnu radikalsku stranku. U *Pravdi* je komentarisano da Davidovićeva vlada i stranke koje je sačinjavaju neće tražiti da državni činovnici korteširaju i da sile svijet da stupa u vladine stranke, kao što su to činili radikali. Zato su naglašavali da politička orijentacija državnih činovnika ne smije dolaziti do izražaja u njihovom službenom radu. Činovnik je pozvan da zakone strogo poštuje i primjenjuje prema svim građanima, bez obzira kojoj političkoj stranci pripadali.¹²

Muslimani nisu bili pošteđeni ni ubistava, naročito u krajevima u kojima se javljala »hajdučija«. Tu su pljačkani i ubijani muslimanski seljaci, bilo pojedinačno ili u grupama. Do jednog takvog ubistva došlo je, upravo, poslije prijetnji i napada na Muslimane u Jajcu, Čajniču, zatim u Visokom, Glamoču i drugim mjestima. To je bilo 27. septembra 1924. kada su u bilečkom srezu zaklani Bećir Bajramović, Salko Zećo, Halil Čatović i

ta dvojica Muslimana. Tvrdeći da radikali otvoreno pripremaju pokolje Muslimana, u Bosni i Hercegovini, u *Pravdi* su citirali kako je radikalski poslanik protorej Pavle Ubavić u Glamoču 28. avgusta 1924. rekao: »Meni je Nikola Pašić rekao, da ćemo mi s oružjem u ruci premlatiti Hrvate i Muslimane i najposlije ostatak iz zemlje protjerati ili ih dotjerati dotle, da nam budu robovi i pred nama kleče«. U istom cilju navedene su riječi dra Milana Srškića izgovorene pristašama Radikalne stranke u Visokom 21. septembra 1924. kada je rekao: »Vi ste postali Spahini kmetovi. Zato pripravite oružje i municiju, jer će doći momenat, a taj nije daleko, kad će se to morati raščistiti«. Razbuktavanju vjersko-nacionalnih strasti poslužili su i govori drugih vođa radikala, prvenstveno sveštenika. *Pravda* citira govor popa Grgurevića, koji je u Jajcu, 14. septembra 1924. pozivao Srbe na obračun sa Muslimanima rekavši: »Sud sluša bega Kapetanovića i ide plijeniti siromašnog kmeta, ali tada se nađe mlado Srpče i udari krvopiju bega nožem u trbuh! Živjelo mlado Srpče! Eto tako braćo Srbi i svi treba i — mora da se pokažete kao i to mlado Srpče«. U tom tonu je nastupio i protorej Matej Popović u Modriči 17. septembra 1924. rekavši: »Mi ćemo s Muslimanima već obračunati i u tom obračunu oni će izvući tanji kraj«. Navodeći i komentarišući navedene izjave, *Pravda* se posebno osvrće na ispade sveštenika koji su u političkoj zaslijepljenosti prestali da »izgovaraju riječi mira i božije pravde«, naglašavajući da bi duboko požalili ako bi navedena trojica »Bacili sjenu i na one mnoge uzorne i časne pravoslavne svećenike, koji su i u crkvi i van crkve isti i koji se, kako nam je iz pojedinih slučajeva poznato, u mnogom zapuštenom muslimanskom kraju brinu za muslimane kao i za pravoslavne«. Prema *Pravdi* Ubavić, Grgurević i Popović ničim ne zaslužuju sveštениčko ime (*Pravda*, 220, 27. IX 1924).

¹⁰ *Pravda*, 194, 28. VIII 1924.

¹¹ *Pravda*, 195, 29. VIII 1924.

¹² *Pravda*, 195, 29. VIII 1924.

Asim Halkija. Tom prilikom su »hajduci« napali i Jovana Jovrića, koga su samo »orobili«. ¹³

Povodom navedenih ubistava muslimanskih seljaka, poslanici JMO intervenisali su kod ministra unutrašnjih djela i njegovog pomoćnika, da se pove-de istraga i da se pojačaju sigurnosne mjere. Ovakva stradanja tumačili su kao posljedicu smišljene radikalske politike i razdražujućeg djelovanja njihovih vođa na stranačkim skupštinama i pouzdaničkim sastancima, poslije kojih je gotovo redovno dolazilo do prolijevanja muslimanske krvi. ¹⁴

Tadašnje teškoće Jugoslavenske muslimanske organizacije nisu bile ograničene samo na provokatorsko djelovanje radikalskih političara. One su bile uzrokovane i nesuglasticama u partijskom vodstvu JMO. O tome, istina, nije pisano u štampi, a niti smo o tome našli podataka u izvještajima organa vlasti. I zbog toga smatramo korisnim iznijeti opširnije o čemu se radi:

Samo nekoliko dana poslije imenovanja Davidovićeve vlade (6. VIII 1924), dr Mehmed Spaho je uputio pismo potpredsjedniku JMO dru Halidu Hrasnici, obavještavajući ga da se zahvaljuje na časti predsjednika JMO, ministra finansija i na poslaničkom mandatu. Razloge je, kako navodi, iznio na sjednici Poslaničkog odbora, tvrdeći da poslije postignutog dobrog uspjeha, nije zaslužio da na klupskoj sjednici bude dočekan »s uvredama i nedostojnom kritikom« zbog izbora jednog od trojice ministara koji je on izvršio »po svom najboljem osvjedočenju i imajući pred očima samo interese zajedničke stvari, te želeći polučeni uspjeh što bolje osigurati«. Napominjući da su i ostali šefovi stranaka odlučivali koje će ličnosti biti ministri i da zbog toga nisu bili kritikovani, dr Spaho navodi da je izgubio svaku volju za nastavak započetog rada. Zato smatra da bi bilo štetno i po interese organizacije i po uspješan rad nove vlade ako bi ostao na funkcijama koje zauzima, napominjući da će i dalje ostati vjeran član JMO, da će rad Poslaničkog kluba najlojalnije pomagati i da »ovo sve smatram samo našom unutrašnjom stvari«. ¹⁵

Prema odgovoru predsjednika Poslaničkog kluba JMO Mustafe Kapetanovića od 9. avgusta 1924. proizlazi da je dr Spaho uputio pismo slične sadržine i Poslaničkom klubu JMO. U zaključku Poslaničkog kluba, koji dru Spahi pismeno saopštava M. Kapetanović, žali se što dr Spaho svoje primjedbe nije iznio na sjednici Kluba, nego se obratio pismom. Naglašava se da kritika poslaničkog rada ne može biti razlog niti povod za davanje ostavke na položaj predsjednika Centralnog odbora. Takođe ne smatraju opravdanim i dovoljnim razloge za ostavku na položaj ministra finansija i dužnosti poslanika. U pismu se konstatuje da je »kritika pojedinih poslanika na klupskoj sjednici od 6. ov. mj. (avgusta, primjedba A. P.) koja se je ticala samo jednog dijela rada g. ministra, bila umjerena i načelna, a nipošto nije sadržavala »nezaslužene uvrede i nedostojnu kritiku«. Kritika je imala nešto tempera-

¹³ *Pravda*, 221, 28 IX 1924.

¹⁴ *Pravda*, 221, 28. XI 1924.

¹⁵ PZS, Koncept Spahinog pisma, pisan rukom, mastilom.

Nekoliko mjeseci kasnije, pred februarske skupštinske izbore 1925. godine, *Srpska riječ* (168, 8. II 1925) je pisala da je dr Spaho diktator u stranci kome se ozbiljno suprotstavlja »frankovačko krilo u JMO« na čijem čelu su: Hamzalića Ajanović, zet Adema Mešića, dr Atif Hadžikadić i Salih Baljić. Oni su se suprotstavili dru Spahi pored ostalog i zato što je »proturio« dra Šefkiju Behmena za ministra u Davidovićevoj vladi.

mentniji ton, poslije navođenja motiva za tu odluku. Međutim, kritika nije bila uperena protiv Spahine ličnosti, već samo i jedino protiv jedne njegove akcije kojom je, smatra se, okrnjio pravo Poslaničkog kluba. Spahina shvaćanja i prikazivanja te kritike, Poslanički klub je shvatio da nema prava da podvrgne kritici rad pojedinih svojih članova, što bi moglo prouzrokovati samovolju pojedinaca. Klub kritiku smatra opravdanom i zbog toga što dr Spaho »ni naknadno nije zatražio odobrenje ni za onaj dio svoga rada, protiv koga se je klub izjasnio«, premda je i sam na sjednici kluba »priznao, da je taj dio njegova rada, o kome je bilo riječi, pogrešan, jer da je u opreci s mišljenjem i raspoloženjem gotovo cijeloga kluba«. »Svjestan odgovornosti« — nastavlja se u zaključku kluba — »koju nosi za svoj rad i pred narodom i pred budućnosti, klub drži, da mu je to bila dužnost da brani svoja prava i da jednom za vazda onemogućí svako presizanje u pravo kluba. (...) Klub je bio izveo stvar na čistac konstatacijom, da naknadno prima na znanje svršen čin, pred koji je klub bio doveden, ali da traži da se prvom prilikom u suglasnosti sa klubom ta pogreška ispravi«. Potom se kritikuje Spahin stav da je njegovim radom postignut neočekivani uspjeh, ističući kako je poznato »da je taj uspjeh rezultirao iz rada i života ne samo svih poslanika već i iz rada i žrtava svih naših pristaša«. Isto tako Klub ne razumije Spahu kako je mogao doći »do najdubljeg osvjedočenja, da će se interesi naše zajedničke stvari i polučeni uspjeh moći jedino osigurati izborom onog jednog od trojice ministara u koga samo on ima lično povjerenje«. Međutim, izjavom dra Š. Behmena, kao i Dž. Kulenovića o spremnosti da povuku konsekvencije koje su u skladu sa raspoloženjem i zaključkom Kluba, omogućeno je pravilno saniranje stanja, pa Klub smatra da su daljnje Spahine konsekvencije nepotrebne i suvišne. »Šta više« — nastavlja se u Kapetanovićevom pismu — »Klubu nije razumljivo, kako može šef stranke u ovako važnim časovima i po naš narod i po našu državu radi ovakve jedne sitnice dovoditi u pitanje ovako teškom mukom polučeni uspjeh, pogotovo kad ni klub kao cjelina niti i jedan od njegovih članova nije imao namjeru, da njegov politički rad potcjenjuje, a još manje da njegovu ličnost vrijeđa«. Na kraju se konstatuje da je ovakvim stavom Klub dao Spahi zadovoljštinu i da ovu stvar smatra potpuno likvidiranom.¹⁶

Dr Spaho, kao predsjednik stranke, smatrao je da bez teškoća može samostalno rješavati personalna pitanja oko postavljanja ministara u vladu, pa čak i mimo znanja i saglasnosti svojih najbližih partijskih saradnika. Suprotno Spahinom stavu, poslanici JMO su smatrali da bitna pitanja, među kojima i personalna, treba zajednički da rješavaju u duhu statutarne pravila. U stvari, to je bio pokušaj ograničavanja prevlasti i samovolje pojedinaca, makar se radilo i o vođi stranke. Međutim, u konkretnom primjeru, došlo je do obostranog popuštanja u kome je — kao što inače biva — bolje prošao vođa stranke. Dr Spaho, osjećajući popularnost u muslimanskim masama, iskoristio je prigovore kao priliku i povod da podnese ostavku i time, na određen način, ucjeni poslanike za sarikcionisanje donesenih odluka po njegovoj želji, kao i za dobivanje još većih ovlašćenja i provođenje vlastitih planova u ostvarenju partijske politike. U političkoj situaciji u kojoj se našla JMO njeni poslanici su popustili u zahtjevima prema partijskom vođi, prven-

¹⁶ PZS, Originalno Kapetanovićevo pismo, pisano rukom, mastilom.

stveno zbog toga što su se plašili da bi Spahina ostavka mogla da stvori teškoće u realizaciji partijske politike, za što su bili povoljni uslovi ulaskom JMO u vladu Ljube Davidovića. Sa ovakvim ishodom Spaho je unaprijed računao. Cilj mu je bio da učvrsti svoje lične pozicije u stranci.

Položaj Davidovićeve vlade od prvih početaka bio je nezavidan, prvenstveno zbog sve bezobzirnijeg stava radikala i podrške koju su u tome dobivali od dvora, koji je Davidovićevu vladu smatrao privremenom i nužnom za izvlačenje iz krize u koju je bila zapala kamarila. U situaciji u kojoj je dvor preduzimao razne mjere da radikale ponovo dovede na vlast, bile su bezuspješne i mnogobrojne akcije HRSS da pomogne i učvrsti pozicije Davidovićeve vlade. Mnoge od tih akcija su, upravo, radikali i dvor koristili za protuakcije u obaranju Davidovićeve vlade. Akoija dvora i radikala na rušenju Davidovićeve vlade krunisane su ostavkom ministra vojske i mornarice generala Stevana S. Hadžića. Na kraljevo insistiranje, iako izvan parlamentarne prakse, Davidović je 16. oktobra 1924. podnio ostavku vlade, koja se uspjela održati na vlasti svega oko tri mjeseca.¹⁷

Vijest o ostavci vlade, vodstvo HRSS je primilo sa iznenađenjem. Na sastanku Hrvatskog narodnog zastupstva 23. oktobra 1924. godine povodom parlamentarne krize, konstatovano je da dvor nastoji prenijeti težište javnog života izvan Parlamenta, uvodeći na taj način lični apsolutistički režim. Zauzet je stav da koncentracionu vladu svih parlamentarnih stranaka smatraju »jedinim ustavnim i parlamentarnim izlazom iz krize samo onda, ako se toj vladi povjeri provedba slobodnih izbora«. ¹⁸ Istoga dana u jednom govoru Stjepan Radić je za Davidovićevu vladu rekao da je »privremena«, te da je uži opozicioni blok prilikom krize imao zasebno držanje, pristajući na Davidovićevu politiku, dok su poslanici HRSS imali drukčije mišljenje. Na takav Radićev istup reagovao je uži opozicioni blok, demantujući pomenute navode. To je, pored ostalog, dovelo do slabljenja pozicija Opozicionog bloka, ne samo u odnosu na očuvanje vlasti nego i u odnosu na »odbranu parlamentarizma i demokratije«. U stvari, to je bila i želja dvora i radikala, koji su i kasnije preduzimali niz mjera da što više podvoje uži i širi blok, a naročito sam uži blok. U tom pravcu išlo je i davanje mandata K. Timotijeviću za obrazovanje šire koncentracione vlade.¹⁹

Što se tiče držanja JMO u vrijeme krize Davidovićeve vlade i posebno u vrijeme konsultovanja za sastav koncentracione vlade čiji je mandator bio K. Timotijević, može se reći da je vodstvo JMO bilo dosljedno zajedničkim zaključcima vodstva Demokratske stranke, SLS i JMO.

Na Timotijevićev prijedlog za sastav koncentracione vlade Polanički klub JMO je odgovorio da nije mogao zauzeti određeni stav pošto mu nije poznato stanovište Radikalne stranke u pogledu sporazuma. Za razliku od radikala, koji su isticali da se sporazum treba postići pregovaranjem, Posla-

¹⁷ Detaljniju razradu ulaska predstavnika HRSS u Davidovićevu vladu, te o krizi i padu Davidovićeve vlade, vid. B. Gligorijević, O krizi i padu Davidovićeve vlade; od istog autora: Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1970.

¹⁸ B. Gligorijević, O krizi i padu Davidovićeve vlade, 391—2; *Pravda* 242, 24. X 1924.

¹⁹ B. Gligorijević, O krizi i padu Davidovićeve vlade 393—5.

nički klub JMO, u skladu sa stavom užeg bloka, smatrao je da će se »sporazum puno lakše i uspješnije postići zajedničkim radom u državnim poslovima i ostvarenjem međusobnog povjerenja, zavođenjem reda i zakonitosti u zemlji i suzbijanjem korupcije«.²⁰

Osim toga, Spaho je sa Korošcom, Davidovićem i Petrovićem, telegrafski tražio objašnjenje od HRSS o govoru Radića od 1. novembra 1924. godine, u kome je prigovarao Demokratskoj stranci zbog kolebljive i dvosmislene politike, te SLS i JMO što izbjegavaju da stupe u »federalistički blok«, na čemu je ponovo radila HRSS.²¹

Saznavši uslove Radikalne stranke o Timotijevićevom programu za obrazovanje vlade, Poslanički klub JMO je odgovorio Timotijeviću da se iz uslova vidi da oni pristaju da se produži rad Davidovićeve vlade, naročito na sporazumu sa Hrvatima i Slovencima, što je trebalo biti zadatak Timotijevićeve koncentracione vlade. Tu se navodi da je službena politika Radikalne stranke bila »direktno uperena protiv Hrvata, Slovenaca, Muslimana i Katolika i protiv sporazuma«. Osim toga, Poslanički klub JMO je naglasio da uslov Radikalnog kluba o primjenjivanju »zakona prema svima i svakome« i o tome dato posebno tumačenje »opravdava sumnje, da se pod tim kriju stari metodi rada g. Pašića i Pribićevića o proganjanju političkih stranaka«. Zato je Poslanički klub JMO zaključio »da je držanjem radikalnog kluba obrazovanje koncentracione vlade onemogućeno«.²²

Pošto Timotijević nije uspio obrazovati vladu, kralj je raspustio skupštinu i povjerio novi sastav vlade Nikoli Pašiću, koji je 6. novembra 1924. obrazovao osmu Pašićevu ili treću Pašić — Pribićevićevu vladu, koja je i sprovela nove skupštinske izbore.

Povodom raspuštanja skupštine i obrazovanja treće Pašić — Pribićevićeve vlade, šefovi stranaka Opozicionog bloka (Ljubomir M. Davidović, dr Vlatko Maček, dr Antun Korošec, dr Mehmed Spaho i Nastas N. Petrović) uputili su 7. novembra 1924. »prijateljima narodnog sporazuma« proglas u kome se naglašava da je vlada narodnog sporazuma neparlamentarnim putem morala dati ostavku i da su protivne stranke počele sa organizovanjem i naoružanjem svojih pristalica, kako bi se na izborima »dočepale većine«. »Stranke narodnog sporazuma« — nastavlja se u proglasu — »braniće još većom odlučnošću parlamentarizam i čuvati suverenitet narodne volje. One će nastaviti borbu i protiv korupcije, premda je silom onemogućeno da se krivci odmah stave pod sud. Na kraju pozivaju narod i njemu ostavljaju da se odluči da izabere: bratski sporazum, ustavnost, parlamentarizam, poštenje, ili međusobnu mržnju i borbu, apsolutizam, nasilje i korupciju.«²³

²⁰ B. Gligorijević, O krizi i padu Davidovićeve vlade, 396.

²¹ B. Gligorijević, O krizi i padu Davidovićeve vlade, 397.

²² *Pravda*, 252, 6. XI 1924; Vid. B. Gligorijević, O krizi i padu Davidovićeve vlade, 399. — Istom prilikom demokratski klub je odgovorio Timotijeviću da uvjeti radikala znače prekid sa Davidovićevom politikom. Zbog toga smatraju da mandat treba vratiti kruni, jer je karakter mandata koncentracija, a ne koalicija kako traže radikali«. Time je jasno rečeno da radikali unaprijed odbijaju saradnju sa HRSS (*Pravda*, 252, 6. XI 1924; B. Gligorijević, O krizi i padu Davidovićeve vlade, 399).

²³ *Pravda*, 254, 8. XI 1924; *Pravda* — kalendar JMO za godinu 1925, 36 — 42.

2. Politička opredijeljenost bosanskohercegovačkih Muslimana na skupštinskim izborima 8. II 1925.

Treća Pašić — Pribićevićeva vlada raspisala je skupštinske izbore za 8. februar 1925. godine. U nastojanjima da obezbijedi što bolji izborni uspjeh, težište svoga djelovanja Pašić — Pribićevićeva vlada je usmjerila protiv glavnog političkog protivnika — Hrvatske republikanske seljačke stranke i njenih saveznika SLS, JMO i Demokratske stranke. U tome se izdašno koristila činovničkim aparatom koji je, i do tada, služio radikalima. Svakodnevno su vršena nasilja i progoni članova i pristalica opozicionih stranaka. U Bosni i Hercegovini više su bile progonjene JMO i HRSS, ova posljednja osobito jer su na nju tada protegnute sankcije Zakona o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi. Progonjena je i Zemljoradnička stranka, premda je okupljala isključivo pripadnike srpske nacionalnosti. Posebnu funkciju u ostvarivanju izborne pobjede vladinih stranaka imale su nacionalističke organizacije: Srpska nacionalna omladina (SRNAO) i Udruženje srpskih četnika »Petar Mrkonjić«, koje su uoči izbora i na sam dan izbora predstavljale »udarnu pesnicu režima, glavne batinaše i pogromaše«.²⁴

Radikalna stranka, posebno u Bosni i Hercegovini, u predizornoj propagandi, nastojala je svoje partijske interese prikazati kao državne interese. Glasanje za radikale je, ne bez razloga, izjednačavala sa glasanjem za kralja. Pošto su srpski birači bili podijeljeni između radikala, zemljoradnika i demokrata, Narodna radikalna stranka je to tumačila kao direktnu opasnost za Srbe, tim prije što su Muslimani jedinstveni uz Spahu, a Hrvati uz Radića. S tim u vezi bosanski radikali su isticali da je srpstvo u opasnosti. Zato su pozvali Srbe na okup kako bi jedinstvom Srba potvrdili da je Bosna srpska.²⁵

²⁴ Nusret Šehić, Prilog proučavanju februarskih izbora 1925. godine u Bosni i Hercegovini, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, VII/1967, 226.

Udruženje »Petar Mrkonjić« uoči izbora izdalo je proglas u kome se, između ostalog, navodilo: »Nastojte bilo milom, bilo silom, da nacionalna radikalna svest iznese konačnu pobjedu na budućim izborima za Narodnu skupštinu« (SBNS, vanredan saziv za 1925, 87).

²⁵ *Srpska riječ* (172, 22. XI 1924) je pisala: »Za Srbiju je Bosna i Hercegovina ono što je za Francusku Elzas i Lorena. Ona je zauvijek spojena sa Srbijom i nema te sile koja je može rastaviti od Srbije. Nikakvo glasanje ne može da izazove neke imaginarne promjene. Bosna je srpska. I ostaće srpska: milom ili silom«.

U članku »Čija je Bosna« (*Srpska riječ*, 26, 1. IV 1925) Krsta Marić potvrđuje da je Bosna srpska i upozorava da treba da bude srpska i ekonomski i činovnički. Kritikuje zašto to već nije ostvareno, jer se samo na taj način može »sve Muslimane srbizirati«. Marićev je zaključak da muslimanske mase glasaju za Spahu iz vjerskog fanatizma i da bi se one »lako srbizirale« ako bi osjetile da je Bosna srpska ne samo istorijski nego i ekonomski i činovnički. »Bez ove promjene sav naš trud među Muslimanima biće uzaludan«, završava Marić.

U izornoj agitaciji bosanski radikali su upozoravali Spahu i Radića da znaju i da upamte da je Kraljevina SHS u mukama i krvi stvorena, pa će se »samo ako zatreba i krvlju braniti« (*Srpska riječ*, 3, 10. I 1925). Prenaglašeno isticanje državnosti radikala dosta je reljefno izraženo, na primjer, u izornoj poruci »Samo složno napred za Kralja i Otadžbinu« (*Srpska riječ*, 4, 14. I 1925) ili u članku pod naslovom »Srbi, branite Kralja i Otadžbinu« (*Srpska riječ*, 7, 24. I 1925). Istovremeno su kao antidržavni, pored radićevaca, proglašavani spahinovci, zemljoradnici i demokrati (*Srpska riječ*, 3, 10. I 1925; 4, 14. I 1925;

Ovakvi postupci radikala prouzrokovali su na drugoj strani još čvršće povezivanje muslimanskih masa oko JMO i hrvatskih masa oko HRSS uprkos svim represivnim mjerama koje su prema njima preduzimane.

Kao što su izborni rezultati pokazali, radikali ni ovog puta nisu uspjeli stvoriti uporišta među Muslimanima, iako su na tome stalno radili od ujedinjenja, a naročito u predizbornim situacijama. Ni ovom prilikom nisu postigli uspjeh angažovanjem pojedinih muslimanskih političara, prvenstveno bivših zemljoposjednika koji su bili formirali posebnu muslimansku političku stranku — *Narodnu muslimansku organizaciju*, sa zadatkom slabljenja uticaja JMO. Na tom planu, kao što je već pomenuto, radikali su počeli raditi još u maju 1924. godine. Međutim, do konkretnih akcija je došlo upravo pred februarske izbore 1925. Tako je početkom decembra 1924. u Travniku održana konferencija Muslimana koji su se izjasnili protiv JMO zastupajući »politiku naslanjanja na Srbe, odricanja autonomizma i revizije agrarnih uredaba«. Neki pojedinci su zahtijevali i direktni »pristup radikalima«. Zaključili su da pošalju delegate u Beograd na pregovore sa radikalima.²⁶

Jedna grupa muslimanskih političara — Spahinih protivnika — u Sarajevu, održala je 6. januara 1925. osnivačku skupštinu Narodne muslimanske organizacije. Pored napada na politiku JMO, izabrana su i tri delegata (Mujo H. Baščaušević, dr Mustafa Mutevelić i Šemso Salihbegović) za »zemaljsku« konferenciju u Derventi.²⁷ Tu konferenciju je pripremao privremeni Egzekutivni odbor Muslimanske narodne organizacije. Upućen je poziv Muslimanima za skupštinu u vidu opširnijeg letka, koji su potpisali: predsjednik Rifat Sulejmanpašić i članovi: Mustafa Halilbašić, ing. Suljaga Salihagić, dr Sulejman Hafizović i Muhamed Bišćević. Prema ovom proglasu, u Derventi je

5, 17. I 1925). U članku »Ko su neprijatelji?« *Srpska riječ* (6, 21. I 1925) na prvo mjesto stavlja sve one koji cijepaju redove radikala. Na drugo i treće mjesto dolaze oni koji rade za Težačku stranku i za stranku »izdajnika Radića«. Na četvrtom mjestu su svi oni koji rade za »stranku Radićevog najvjernijeg prijatelja, jataka i ortaka Mehmeda Spahu«. U ovom članku se apeluje na partijske pristalice da šalju *Srpskoj riječi* podatke za sve »neprijatelje« iz svoga kraja da bi poslije izbora »oni koji su ostali vjerni Spahi i Radiću iskusili svoju nevjernost Državi, da plate sve grijehe koje pomažući Radića i Spahu čine prema Državi i njenim interesima«. Povodom ovakvog pisanja *Srpske riječi*, list zemljoradnika u Bosni i Hercegovini *Težački pokret* je konstatovao da radikali »pred svake izbore dignu dreku da je država u opasnosti od Spahe, Radića i Korošca, a poslije kad sjednu na vlast prave s njima pregovore, protokole i slično«.

Nekoliko članaka radikali su posvetili isključivo Muslimanima. U poruci Muslimanima u sarajevskom okrugu istakli su zašto ne smiju glasati za Spahu (*Srpska riječ*, 6, 21. I 1925). Zatim su pisali zašto su Muslimani u Foči postali radikali, te da hercegovački Muslimani pristupaju radikalima (*Srpska riječ*, 3, 10. I 1925; 6, 21. I 1925; 11, 6. II 1925). Tvrdili su da su Muslimani u Bosanskoj krajini protiv Spahe, da su spahinovci u Kupresu doživili fijasko, te da JMO nema pristalica u Sandžaku (*Srpska riječ*, 3, 10. I 1925; 4, 14. I 1925; 5, 17. I 1925; 7, 24. I 1925; 9, 31. I 1925; 10, 4. II 1925). U poruci »Muslimanima« upozoravaju se Muslimani na islamsko učenje i muslimanske vjerske dužnosti, te na opasnost koja im prijeti od »boljševizma« sa kojim sarađuje Radić (*Srpska riječ*, 4, 14. I 1925). Autor članka »Islam i Republika« neki »Mualim« naglašava da je islamsko učenje samo za parlamentarizam i da u islamu nemaju osnove tvrdnje Tahira Dautbegovića iznesene u letku »Islam i Republika« u kome poziva Muslimane da glasaju za HRSS (*Srpska riječ*, 8, 28. I 1925).

²⁶ *Narod*, političko-informativni list (demokratski list), Sarajevo, 94, 11. XII-1924.

²⁷ ABiH, VZSO, Pov. 299/1924.

7. januara 1925. trebalo obaviti sve formalnosti oko osnivanja političke stranke, kao i utvrditi kandidacione liste za predstojeće izbore. Međutim, iz proglasa izdatog 8. januara 1925. godine u Derventi, vidi se da je na »zemaljskoj« skupštini raspravljano, uglavnom, o učešću na izborima i o načinu kako da muslimanske birače odvoje od JMO i da ih pridobiju za svoju politiku. U proglasu Narodne muslimanske organizacije naglašava se da su kod kraljevske vlade i vodstva Narodne radikalne stranke naišli na »potpuno razumijevanje« za svoje nevolje i da su postigli častan sporazum za sve muslimanske potrebe. Napadajući vodstvo JMO da za šest godina nije riješilo nijednu stvar »na čast, korist i sreću našeg naroda« konstatuju da JMO vodi otvorenu protusrpsku politiku, zbog čega muslimanski narod od njih ne može očekivati nikakvo poboljšanje svoga položaja, naročito pojedinci koje su »svojim šarlatanskim radom doveli na prosjački štap«. »Za razliku od takve politike vodstva JMO« — nastavlja se u proglasu — »nas nekoliko starih narodnih boraca riješismo kroz šest dana u Beogradu s našim velikim prijateljima i državicima cijeli niz najaktuelnijih pitanja u korist našeg naroda«. Ukazujući na značaj sporazuma koji su postignuti sa vodstvom Radikalne stranke navodi se da su najvažnija muslimanska pitanja — pitanja »kruha« i »opstanka« obuhvaćena rješenjem pitanja slobodnih ispaša, besplatnog ogreva za siromašne građane, jeftinih kredita za zanatlije, seljake i trgovce, zatim rješenjem pitanja školovanja i vaspitanja djece na državni trošak za siromašne i upropaštene porodice, isplate agrarnih obligacija u gotovom i izmjene agrarnih zakona, koji treba da budu jednaki za sve, te rješenjem pitanja snabdijevanja zemljom muslimanskih težaka, koji su »do sada gotovo lišeni blagodati agrarne reforme«.²⁸

Potpisnici proglasa objašnjavaju da su takav uspjeh mogli postići zato što su svoj politički rad razvijali u sporazumu sa vodstvom Radikalne stranke, kao glavne predstavnice srpskog naroda, čijih je preko milion života uzidano u temelje države, od kojih su stotine hiljada pale za oslobođenje i

²⁸ Vodstvo Narodne muslimanske organizacije postiglo je sporazum sa Narodnom radikalnom strankom u sljedećem:

»1. da se našoj omladini pribavi više sredstava za nauku i vaspitanje nego je to do sada bilo. 2. Da se našim čestitim vjerskim službenicima osigura egzistencija u granicama državnog budžeta. 3. Da se našem siromašnom narodu kako seoskom tako i gradskom osigura besplatno drvarenje u državnim šumama. 4. Da se s našim seoskim ispašama ne postupa, kako se je to do sada radilo, nego da se osigura dovoljna količina ispaša i da se pri tome ne vrijeđaju bez nužde običaji i osjećanja našega svijeta. 5. Da se našim zanatlijama i našim težacima pribave jeftini krediti kako ne bi morali pasti u ruke nesavjesnih lihvara. 6. Da se našim novčanim zavodima i trgovačkim preduzećima pribave što jeftiniji krediti. 7. Da se pogreške učinjene našim činovnicima bilo nezaslužnim penzionisanjem bilo premještanjem isprave. 8. Da naši željezničari ne moraju nositi kape sa strehodom, ako neće. 9. Da se odmah pristupi likvidaciji zaostalih hakova iz 1918. g. 10. Da se isplate rente srazmjerno prihodima bivših kmetskih zemalja do dana likvidacije — ukoliko ovo dvoje do sada nije izvršeno. 11. Da se sve agrarne obligacije isplate u GOTOVOM i to u što kraćem roku. Ovaj će se pribaviti zajmom, ako za to ne bude budžetske mogućnosti. Pri tome će se paziti da taj novac ne dođe u ruke raznih špekulanata, nego u ruke onih, na čije su ime obligacije izdane. 12. Da se ne dira u Beglučku uredbu, kako se bilo počelo. 13. Da se muslimanskim težacima daje besplatno zemlja pod istim uslovima kao i drugima. 14. Da se donese agrarni zakon koji će važiti za svu zemlju i koji će biti pravičan i jednak za sviju nas i za sve krajeve« (Fotokopija proglasa NMO nalazi se kod autora, a izrađena je zahvaljujući ljubaznosti dra Asima Musakadića iz Sarajeva, vlasnika originala).

ujedinjenje Bosne i Hercegovine. Zato je, po njihovom mišljenju, jedina i prava državotvorna politika samo ona koju vodi većina Srba u Kraljevini SHS.

Navodeći da vlada »najlojalnije ispunjava zaključenje sporazuma« pozivaju Muslimane da 8. februara 1925. okrenu leđa JMO, jer da od toga zavisi da li će svih 14 tačaka sporazuma biti izvršeno.²⁹

Izborni proglas Narodne muslimanske organizacije potpuno se oslanja na politiku Narodne radikalne stranke. Upravo zbog poznatog stava radikala prema Muslimanima, ni političari koji su nastupali kao Narodna muslimanska organizacija nisu mogli računati na bilo kakvu podršku muslimanskih masa. To je bio dovoljan razlog da vodstvo JMO nije poklanjalo veću pažnju djelovanju ove muslimanske političke grupacije. Jedino je u *Pravdi* registrovana radikalna politička orijentacija vodstva NMO i njihova ranija saradnja sa radikalima, koji su kao vladajuća partija najkrivlji za sve teškoće u koje je zapao muslimanski narod.³⁰

Interesantno je da su i neki srpski listovi u Beogradu i Sarajevu pisali protiv muslimanskih političara okupljenih u Narodnoj muslimanskoj organizaciji. Štaviše, za njih se u demokratskom listu tvrdilo da su kao vjerne sluge austrougarskog režima bili poznati zbog svoje protivsrpske politike i najekstremnijih nazadnjačkih pogleda u rješavanju agrarnog pitanja. Naglašavajući da će svaki ustupak ovim muslimanskim političarima u pogledu

²⁹ Proglas Narodne muslimanske organizacije su potpisali:

1. Rifat Sulejmanpašić, posjednik iz Bugojna; 2. Alija Alibegović, trgovac i posjednik iz Janje; 3. Asim Alibegović, trgovac i posjednik iz Dervente; 4. Abas Ajanović, privatni činovnik iz Tešnja; 5. Mustafa Ajanović, ekonom iz Tešnja; 6. Izet Arnautović, posjednik iz Travnika; 7. Ramiz Begović, posjednik iz Dervente; 8. Muhamed Bišćević, posjednik iz Bišća; 9. Omer Bukvić, trgovac iz Tešnja; 10. Hasan Čengić, trgovac iz Sarajeva; 11. Mujo Čehajić, težak iz N. Sela (srez Tešanjski); 12. Hasan Dedić, posjednik iz Skender-Vakufa; 13. Suljo Dizdarević, iz Velike (srez Derventski); 14. Hakija Džinić, trgovac i posjednik iz Modriče; 15. Hadži Suljo Eminagić, ekonom iz Tešnja; 16. Rifat Ferizbegović, trgovac i posjednik iz Tešnja; 17. Alija Gradašević, posjednik iz B. Luke; 18. Ahmed B. Gradašević, iz Gradačca; 19. Dr Sulejman Hafizović, ljekar iz Travnika; 20. Mustafa Halilbašić, posjednik iz Sarajeva; 21. Muhamed Hafiz Hadži Agić, imam iz Dervente; 22. Mujo Hadžibašćaušević, trgovac iz Sarajeva; 23. Selim Hadžiselimović, trgovac iz K. Varoši; 24. Ahmed Havurdić, trgovac iz Dervente; 25. Muhamed Huska, učitelj iz Zenice; 26. Bećir Idrizbegović, posjednik iz Bugojna; 27. Pašo Ibrišagić, posjednik iz Dervente; 28. Husein Jusufbegović, posjednik iz Dervente; 29. Mujo Kazaz, bankovni činovnik iz Banje Luke; 30. Mula Redžo Kruškić, imam iz Bobara (srez Tešanjski); 31. Smail Kulenović, trgovac iz Varcar-Vakufa; 32. Omer Kurdija, težak iz Pijužića (srez Tešanjski); 33. Dr Rešid Kurtagić, sudija iz Zagreba i Vlasenice; 34. Safet Ljubović, posjednik iz Bijeljine; 35. Muhamed Muhamedbegović, ekonom iz Gradačca; 36. Ibrahim Mević, težak iz Kaloševica (srez Tešanjski); 37. Rašid Mujagić, trgovac iz Tešnja; 38. Dr Mustafa Mutevelić, advokat iz Sarajeva; 39. Kasim Pelesić, trgovac iz Dervente; 40. Mehmed Ramić, težak iz Mrketića (srez Tešanjski); 41. Osman N. Salihbegović, ekonom iz Bijeljine; 42. Šemso Salihbegović, gradski nadveterinar iz Sarajeva; 43. Šado Sivić, težak iz Tešnja; 44. Sadik Sulejmanović, sekretar ministarstva iz Beograda; 45. Muhamed Širbegović, bankar iz Tešnja; 46. Murat Zaimović, ekonom iz Tuzle; 47. Zaim Zečević, trgovac iz Visokog i 48. Suljaga Ing. Salihagić, iz Banje Luke (fotokopija proglasa »Muslimanima Bosne i Hercegovine« sa navedenim potpisima nalazi se kod autora).

³⁰ *Pravda*, 114, 17. V 1924; 118, 22. V 1924; 7, 10. I. 1925.

revizije agrarnih uredaba biti na štetu seljaka, prvenstveno Srba, zaključuje se da ni srpstvo, a ni radikalni neće imati nikakve koristi od politike koju bi oni mogli povesti »naslanjajući se na Srbe«.³¹

Osim putem Narodne muslimanske organizacije, pokušavalo se razbiti redove Jugoslavenske muslimanske organizacije i putem stvaranja *Muslimanske radikalne stranke*. Jednu takvu akciju povelili su Hamdija Afgan, Husnija Đumrukčić, Edhem Bahtijarević i Muhamed Bajagić u Banjoj Luci. Oni su 18. jula 1924. održali skupštinu u prisustvu tridesetak Muslimana, uglavnom, državnih i opštinskih službenika, te nekoliko radnika Tvornice duhana.³² Ova grupacija djelovala je pod nazivom »Akcioni odbor Muslimanske radikalne stranke«, čiji je vođa bio ing. Suljaga Salihagić. Oni su početkom decembra 1924. uputili cirkular na sve srezove banjolučkog okruga, pozivajući »trijezne Muslimane« da odlučno nastupe »protiv frankovštine koja hara u redovima JMO«.³³

Na stvaranju ogranaka Muslimanske radikalne stranke bila je razvijena aktivnost naročito u fočanskom srezu. U tom cilju, prema izvještajima sreskih poglavara, u januaru 1925. godine, održani su partijski zborovi *Muslimanske radikalne omladine* u Kalinoviku, Hotevlju, Jeleču, Vukoču i Slatini, koji su bili dobro posjećeni i na kojima je dosta pristalica JMO napustilo stranku i pristupilo Muslimanskoj radikalnoj omladini, zahvaljujući prvenstveno aktivnosti Mustafe Sadikovića i Smaila Čengića iz Foče.³⁴

U vezi sa nastojanjima razbijanja jedinstva JMO, interesantno je da pred februarske izbore 1925. uopšte ne računaju na svoje ranije saradnike i pomagače, disidente JMO, okupljene u *Jugoslovenskoj muslimanskoj narodnoj organizaciji* (JMNO). Zanimljiv je tadašnji ponovni pokušaj maglajlićevaca da se približe vodstvu JMO nudeći »pomirenje dvaju krila JMO« na ranije objavljenoj osnovi u njihovom listu *Iršad*, gdje je bila predviđena izmjena programa i dotadašnjeg političkog pravca JMO.³⁵ Vodstvo JMO je odgovorilo izvršnom odboru JMNO da u JMO ne postoje dva krila, da su vrata JMO otvorena svakom Muslimanu »koji iskreno želi slogu sa svojom braćom, koji se svojim držanjem nije ogriješio o interes naše zajednice i koji nije pomagao protivnarodni režim u proganjanju nedužnih Muslimana«, te da je način pristupa organizaciji propisan statutom stranke.³⁶ Na ovakav energičan odgovor uslijedila je izjava predsjednika privremenog vodstva

³¹ *Narod*, 94, 11. XII 1924. — Beogradski *Balkan* (359, 29. XII 1924) u članku »Krupna pogreška« prokomentarisao je sporazum predstavnika Narodne muslimanske organizacije kao popuštanje bosanskom begovatu, koji je za vrijeme Austrije uživao poseban ekonomski i politički položaj. *Balkan* ocjenjuje da je pogrešna politika radikala prema bosanskom begovatu i bosanskim Muslimanima, jer se oni ne mogu pridobiti davanjem privilegija i na lijep način, pošto oni imaju »naročito poimanje o državi i autoritetu njenom. Država za njih znači snagu i silu, i kao takva ona kod njih nailazi na poštovanje i divljenje«. Zato, kako navodi *Balkan*, Muslimane treba pritegnuti ako ih se misli pridobiti.

³² *Pravda*, 168, 27.VII 1924.

³³ *Večernja pošta*, 1028, 5. XII 1924.

³⁴ ABiH, VZSO, Pov. 299/1924, list 109 i 110.

³⁵ *Pravda*, 284, 16. XII 1924.

³⁶ *Pravda*, 284, 16. XII 1924. — O ovom pitanju i mjesni odbori JMO zauzimali su isti stav. U tom duhu, na primjer, mjesni odbor JMO u Bosanskoj Dubici poslije raspravljanja na sjednici 4. decembra 1924. o predlogu mjesnog odbora da zajednički nastupe na predstojećim izborima odgovorio im je, pored ostalog,

JMNO Maglajlića, u kojoj ističe, da se u »ovim ozbiljnim trenucima ustežu od svakog polemisanja« i da mirne duše savijaju »svoj islamski i jugoslovenski bajrak«, te da idu ukraj sa ciljem da ne bi nikom smetali, u, možda, sudbonosnim izborima. Ne žele smetati ni svojim protivnicima, ni svojim pristašama.³⁷

Izjava vodećih ličnosti u JMNO da se povlače iz političkog života i da neće smetati jedinstvu Muslimana »u sudbonosnim izborima« pospješila je brže odlučivanje i posljednjih njihovih pristalica da se ponovo vrate u Jugoslavensku muslimansku organizaciju. To je prokomentarisala *Pravda* tvrdnjom da su propale nade muslimanskih političara — protivnika JMO, koji su pronosili vijest o sporovima unutar JMO i koji su lažnim obećanjima, uz pomoć radikala, nastojali ostvariti uticaj među muslimanskim biračima.³⁸

U borbi za potpunije obuhvatanje muslimanskih birača Jugoslavenska muslimanska organizacija se susretala sa ozbiljnom akcijom Hrvatske republikanske seljačke stranke na pridobijanju bosanskohercegovačkih Muslimana za svoju politiku. Hrvatska republikanska, seljačka stranka, posebno njen predsjednik Stjepan Radić, ozbiljno su računali na podršku muslimanskih masa. U tom pravcu davali su izjave i vršili obimnu propagandu, koristeći se pri tome i vjerskim osjećanjem Muslimana.³⁹ Osim ponovo rasturanog letka »Islam i Republika«, u kome se, pored ostalog, pokušava ukazati na sličnosti učenja islama i HRSS, štampani su i drugi propagandni materijali sa porukama Muslimana da glasaju za HRSS. Tako, na primjer, u jednom letku se navodi da među 22 poslanička kandidata HRSS iz Bosne i Hercegovine ima 8 muslimana Hrvata republikanaca.⁴⁰ U svemu tome vodstvu

sljedeće: »Veseli nas da je odbor Vaše organizacije uvidio da nesloga braću Muslimane vodi do očite propasti, te da ste za ljubav bratske sloge spremni likvidirati sa Vašom strankom. (...) Budući da ste u našem mjestu organizirana stranka, zato prije nego što stupite u našu organizaciju i dobijete članske legitimacije molimo vas da kroz glasilo JMO »Pravda« izjavite da ste likvidirali sa Vašom strankom u našem mjestu i izjavite kroz »Pravdu« da pristupate u redove JMO. Nakon toga ćemo Vam izdati naše legitimacije i upisati Vas kao članove iste Organizacije« (AGS, neregistrovana građa).

³⁷ *Večernja pošta*, 1035, 15. XII 1924.

³⁸ *Pravda*, 286, 18. XII 1924. Pored opšte kompaktnosti članstva i vodstva JMO u odnosu na sve vrste njihovih protivnika, bilo je pojedinih lokalnih partijskih vođa i aktivista koji su, mimo centralnog vodstva stranke, pokušavali pridobiti pojedine funkcionere u mjesnim i kotarskim organizacijama JMO za svoju kandidaturu, kako bi je istakli na zemaljskoj konferenciji mimo centralnog vodstva stranke. Na taj način je pripremao svoju kandidaturu dr Sulejman Alečković, advokat iz Travnika, angažujući svoje prijatelje u drugim odborima JMO da njega istaknu za nosioca kandidatske liste u okrugu. U jednom pismu dr Alečković upozorava svoga prijatelja da pri agitaciji i apelu na druge ne upotrijebi »ni jednu riječ makar i pravednog gneva prema onih par gore na Olimpu«, nego da ističe zapostavljanje travničkog okruga »pred seljacima sarajevskog kotara«, kao i izjavu dra Spahe da »se više nikoga neće kandidovati na dva okruga« (Originalno Alečkovićevo pismo upućeno 28. novembra 1924. Mustajbegu Bećirbegoviću u Bugojnu nalazi se kod autora).

³⁹ Organi vlasti su zaplijenili letke »Islam i Republika«, koje je rasturao Hakija Hadžić u Doboju, Zenici i Kaknju. Staviše, kod poslanika JMO Dupovca zaplijenjeno je 165 komada istih letaka (ABiH, VZSO, Pov. 173/1925). O predizbornoj aktivnosti HRSS u Bosni i Hercegovini vid. Nusret Šehić, Prilog izučavanju februarskih izbora 1925. godine u BiH, 231. Inače, o položaju HRSS pred ove izbore vid. F. Culinović, Jugoslavija, I, 436 — 444.

⁴⁰ ABiH, VZSO. Pov. 327/1925.

HRSS nije ništa smetala saradnja sa JMO u borbi protiv Pašić — Pribićevićeve vlade, niti neuspjeh koji su doživjeli u martovskim izborima 1923. godine, kada su dobili svega oko 2 300 muslimanskih glasova, uglavnom u Cazinskoj krajini, iako je i tada Radić tvrdio da su se bosanskohercegovački Muslimani opredijelili za HRSS.

Upravo na ovu Radićevu zabludu upozorio je dr Spaho u intervjuu *Jugoslavenskom listu*, naglasivši da su netačne Radićeve izjave da JMO nije za »seljačka prava« i da je seljački republikanski pokret zahvatio mnoga muslimanska sela, a mjestimice i muslimansko građanstvo. Takve Radićeve nerealne ocjene — prema riječima dra Spaha — oslabile su opozicioni front, jer je u prošlim izborima u bihaćkom okrugu ostao bez mandata, a zbog 2 300 muslimanskih glasova, koliko je dobio Radić, JMO je izgubila treći mandat na račun radikala. Ipak, dr Spaho smatra normalnim da u izbornoj borbi dolazi do otimanja glasova, dodajući da navedeni Radićevi postupci neće nimalo smetati da poslije izbora zajedno nastave započeti rad »za potpunu ravnopravnost i slobodu«. ⁴¹ Tome neće smetati ni neodgovorne Radićeve izjave da je vodstvo JMO stupilo u savez sa HRSS pod prijetnjom muslimanskih masa da će napustiti organizaciju ukoliko ne stupe u savez sa HRSS. ⁴²

Prilično tolerantan Spahin stav prema Radiću i HRSS prouzrokovao je, međutim, još veću aktivnost vodstva HRSS prema muslimanskim biračima i prema JMO. U tom smislu partijski organ HRSS *Slobodni dom* isticao je da se od 18 poslanika JMO njih 17 priznaje Hrvatima i da se 90% Muslimana u Bosni i Hercegovini ili priznaje Hrvatima ili pristaje uz politiku HRSS. Na osnovu toga, *Slobodni dom* je tvrdio da Spaho udaljuje Muslimane od hrvatstva. Zbog toga, Spaho bi poslije izbora »mogao biti politički mrtvac«. ⁴³

U političkoj atmosferi koju karakteriše stalni i raznoliki pritisak na pristalice JMO da napuste svoju organizaciju i da poklone povjerenje muslimanskim političarima izvan JMO, zatim HRSS ili Narodnoj radikalnoj stranci, vodstvo JMO, u skladu sa statutarnim odredbama, održava Zemaljsku skupštinu na kojoj se, pored ostalog, vrši predlaganje lica za kandidatske liste na izborima. Na skupštini je analiziran rad organizacije i Poslaničkog kluba od prošlih izbora, što je, najvećim dijelom, ušlo i u izborni proglas usvojen na skupštini.

U izbornom proglasu, pored ostalog, naglašava se da je za budući rad organizacije jasan putokaz program JMO, naročito njegov dio o autonomističkom uređenju, o jednakosti i ravnopravnosti svih građana bez razlike vjere, narodnosti i staleža, te dio o pravednoj podjeli blagodati od države i dužnosti prema njoj. Upozoravaju se Muslimani da će predstavljati ozbiljnih politički faktor i da će se o njima voditi računa pri rješavanju krupnih pitanja u državi samo pod uslovom ako budu složni i jedinstveni. Zato Muslimani treba mirno i dostojanstveno, sa punom političkom sviješću, da

⁴¹ *Jugoslavenski list*, 271, 21. XI 1924.

⁴² Navedene Radićeve postupke vodstvo JMO je, ipak, okvalifikovalo kao razbijanje redova JMO, napominjući da će njegove nade za uspjeh među muslimanskim biračima biti jalove kao i radikalske. (*Pravda*, 286, 18. XII 1924).

⁴³ *Slobodni dom*, 51, 17. XII 1924.

glasaju za kandidate JMO, prezirući strah, kao i laskave riječi onih koji potkopavaju jedinstvo Muslimana.

Za razliku od ranijih izbornih proglašenja, sada se posebno poklanja pažnja sandžačkim Muslimanima. Naglašava se da bosanskohercegovačke i sandžačke Muslimane ne spajaju samo vjerske i rasne veze, nego i geografski položaj, a naročito »dobro shvaćene ekonomske i kulturne potrebe i jednih i drugih«.⁴⁴

U ovoj izbornoj aktivnosti vodstvo JMO uputilo je apel i Muslimanima iz Crne Gore. Njima se savjetuje da glasaju za Demokratsku stranku, odnosno za njenog nosioca liste u Crnoj Gori Ljubu Davidovića, za koga navode da je zastupnik parlamentarne i demokratske vladavine, jedine garancije za mir i red u državi neophodan, naročito, Muslimanima.⁴⁵

Pored uobičajenih obilazaka mjesnih i kotarskih organizacija i održavanja sjela i pouzdaničkih sastanaka, zatim partijskih konferencija i javnih zborova, poslanici i članovi Centralnog i Radnog odbora stranke izvršili su obimne i uspješne izborne pripreme među članstvom i pristalicama.⁴⁶

Ni ovom prilikom vodstvo JMO, koje je kao i većina lidera drugih građanskih stranaka u Bosni i Hercegovini davalo svojoj partiji ekskluziv na nacionalni karakter, nije izostavilo čitav arsenal propagandnih parola. Uticalo se i ovaj put na vjerska osjećanja Muslimana, poistovjećujući njihove vjerske obaveze sa obavezama prema JMO, odnosno sa obavezama da svi izađu na izbore i glasaju za kandidate JMO. Usmena propaganda u ovom smislu bila je više zastupljena od propagande u štampi koja takođe nije izostala.⁴⁷

Osobitu pažnju vodstvo JMO posvetilo je upoznavanju svakog člana organizacije sa zakonskim pravima i njegovim dužnostima prema organizaciji. Detaljna uputstva šta treba da radi svaki član i pristalica JMO, a posebno svaki čuvar kutije JMO na dan izbora, objavljivana su više puta u partijskom listu.⁴⁸ Više puta su citirane i odredbe Zakona o činovnicima i Zakona o izborima narodnih poslanika, koje zabranjuju državnim, posebno političkim činovnicima, da vrše teror nad pristalicama opozicionih partija. Zahtijevano je od nižih organizacija i članstva da svaku zloupotrebu državnih činovnika dokumentuju i odmah prijave sudu, a kopiju materijala da dostave Radnom odboru JMO, kako bi svako odgovarao za svoja djela »kad li — tad li«.⁴⁹ Ovakva uputstva i organizacija izbora doprinijeli su ne samo dobrom uspjehu JMO na izborima nego i sakupljanju dokumentovanog materijala o nasiljima i drugim zloupotrebama radikala u vrijeme izbora.

S obzirom da je bilo mnogo nasilja, proganjanja i maltretiranja pristalica opozicionih stranaka, među kojima i pristalica JMO, mi ćemo spo-

⁴⁴ *Pravda*, 281, 12. XII 1924.

⁴⁵ *Pravda*, 26, 1. II 1925.

⁴⁶ Koliku je pažnju posvećivalo vodstvo JMO specifičnim potrebama izborne agitacije u pojedinim svojim organizacijama može poslužiti kao primjer analiziranje ranijih izbornih rezultata u Sarajevu, gdje je svega oko 60% muslimanskih birača izlazilo na izbore. Zato su zaključili da u ovim izborima treba posvetiti posebnu pažnju propagandi kako bi se povećalo učešće muslimanskih glasača i u Sarajevu.

⁴⁷ *Pravda*, 25, 30. I 1925.

⁴⁸ *Pravda*, 30, 6. II 1925.

⁴⁹ *Pravda*, 290, 23. XII 1924.

nienuti samo neke drastičnije, kako bi se bar približno mogla sagledati tadašnja politička atmosfera i situacija u Bosni i Hercegovini, posebno položaj u kome se našla JMO.

Cjelokupni državni aparat, počevši od velikih župana pa sve do poreznika i šumara, bio je angažovan od Pašić — Pribićevićeve vlade u predizbornoj aktivnosti u Bosni i Hercegovini. Pored protuzakonite agitacije u korist radikala, državni činovnici su vršili i razne zloupotrebe. Ne birajući sredstva za postizanje izborne pobjede, vladajuće partije (Nacionalni blok) posebnu su funkciju odredile terorističkim organizacijama Srpskoj nacionalnoj omladini (SRNAO) i Udruženju srpskih četnika »Petar Mrkonjić«.⁵⁰

U našem razmatranju biće govora samo o nekim postupcima prema pristalicama JMO.

U proglasu Glavnog odbora Udruženja srpskih četnika »Petar Mrkonjić« za Bosnu i Hercegovinu naređuje se svim članovima organizacije da agituju za »nacionalni blok«, a protiv opozicionih stranaka: HRSS, JMO i Saveza zemljoradnika, te da nastoje »bilo milom bilo silom« da radikali pobijede na izborima. Naglašava se da treba proglasiti za izdajnike države svakoga ko ne glasa za radikale, a neprijateljima zaprijetiti da će ih četnici prije u »krvi utopiti nego što će im dozvoliti da ruše državu«.⁵¹

Naoružani četnici, na primjer, u sarajevskom okrugu vršili su teror i nasilja pred izbore, pa i na sam dan izbora, naročito u Kalinoviku i njegovoj okolini, Čelebiću i drugim mjestima fočanskog sreza. Oni su putujući iz sela u selo terorisali narod i prijetili mu »pokoljem i paležom kuća« ako ne glasaju za radikale.⁵² Na dan izbora pristalice JMO nisu bile pošteđene četničkog terora ni u samom Sarajevu. Tako, npr. na biralištu u Šerijatskoj školi predsjednik biračkog odbora, inače predsjednik Glavnog odbora Udruženja četnika za Bosnu i Hercegovinu, otežavao je glasanje Muslimanima i Hrvatima, zbog čega je došlo do sukoba i tučnjave, koja je prerasla u demonstracije četnika i »srnaovaca«, koji su zatim izvršili napad na redakciju *Jugoslavenskog lista*.⁵³ Isto tako, u Gornjem Šeheru u Banjoj Luci »srnaovci« su izazvali sukob sa pristalicama JMO, zbog čega svi birači nisu mogli glasati.⁵⁴

Takođe, na dan izbora četnici (Vido Pušara, Vlajko Nikolić, Svetozar Žalica i Mitar Maltić) bacili su bombu kod jednog glasačkog mjesta u Visokom, sa ciljem da zaplaše i rastjeraju birače JMO. Oni su rastjerivali birače i u selima Donje i Gornje Moštre.⁵⁵ U selu Gračanica (visočki srez) pomenuti četnici zajedno sa žandarmima rastjerivali su muslimanske birače, koji su pazili da birački odbor ne premješta kuglice u radikalsku kutiju. Pošto se masa nije htjela rasturiti, žandarmi i četnici su upotrijebili oružje i pogo-

⁵⁰ O terorističkoj aktivnosti SRNAO i Udruženja srpskih četnika »Petar Mrkonjić« u predizbornoj aktivnosti u Bosni i Hercegovini vid. Branislav Gligorić, Srpska nacionalna omladina (SRNAO), Istorijski glasnik, 1964, 2—3, 26—30; Nusret Šehić, Prilog proučavanju februarskih izbora 1925. godine u BiH, 226—7 i 236—8.

⁵¹ ABiH, VZSO, Pov. 1023/1925; SBNS, vanredan saziv za 1925. godinu, 87.

⁵² SBNS, Vanredan saziv za 1925. godinu, 87.

⁵³ ABiH, VZSO, Pov. 378/1925.

⁵⁴ SBNS, Vanredan saziv za 1925. godinu, 82.

⁵⁵ SBNS, Vanredan saziv za 1925. godinu, 87—88.

dili trojicu, od kojih je Began Bešlić poginuo, a dvojica teško ranjena.⁵⁶ Osim toga, »srnaovci« su u Visokom zaprijetili ubistvom predsjedniku biračkog odbora dru Zekiću ukoliko dođe na biralište.⁵⁷

Četnici su prisiljavajući pristalice JMO u Čelebićima da glasaju za radikale služili se batinjanjem. Zato, oko 300 pristalica JMO nije glasalo.⁵⁸

Udruženje četnika »Petar Mrkonjić«, prema izvještaju velikog župana sarajevske oblasti, priprema u proslavi Bogojavljenjske noći (19. I 1925) demonstracije protiv Muslimana.⁵⁹

Brojni su, takođe, nezakoniti postupci organa vlasti prema pristalicama JMO. Tako, na primjer, sreski načelnik u Rogatici Nikolić uhapsio je, krajem novembra 1924. godine, tajnika kotarskog odbora JMO Ragiba Čapljića zato što je zahtijevao da se poštuju propisi Zakona o biračkim spiskovima.⁶⁰ U decembru 1924. godine, takođe je uhapšen Ahmed Šahinović, predsjednik JMO u Bužimu, jer je prije tri mjeseca navodno psovao Nikolu Pašića.⁶¹ Nešto kasnije, u januaru 1925. godine u Bosanskoj Gradišci uhapšen je sreski kandidat na listi JMO i nekoliko njegovih pristalica, pa su u policiji bili prisiljavani da stupe u Radikalnu stranku.⁶² Sreski poglavar u Prnjavoru zaprijetio je predsjedniku opštine da će biti smijenjen sa dužnosti, a sin mu otpušten iz državne službe, ukoliko ostane kao kandidat na sreskoj listi JMO.⁶³

Premještaji, pa i penzionisanja, državnih činovnika koji su simpatizali opozicione stranke ili pripadali njima, predstavljali su sastavni dio radikalne politike, koju je realizovao državni aparat. Od progona nisu bili izuzeti ni činovnici sa najnižim zvanjima. Interesantno je, u tom pogledu, da je Ahmed Paralović, služitelj Pošte u Rogatici, na traženje sreskog načelstva premješten u Usoru, jer je rođak Ragiba Čapljića, sekretara JMO, kome navodno dostavlja zapažanja iz Pošte.⁶⁴ Takođe je karakteristična zabrana vršenja dužnosti vjerskom službeniku Mehmedu Bećireviću na terenu visočkog sreza. Tu zabranu i njegovo protjerivanje iz Visokog, gdje ima svoju kuću i živi sa petoro djece preko osam godina, sreski poglavar u Visokom objašnjava pretpostavljenom da Bećirević ne pruža garanciju da neće zloupotrijebiti hodaenje po selima za protuzakonitu agitaciju u korist JMO, zbog čega je donio odluku da je daljnji boravak Bećirevića u srezu visočkom »opasan za javnu sigurnost i zakonski red«.⁶⁵

⁵⁶ ABiH, VŽSO, Pov. 375 i 486/1925.

⁵⁷ SBNS, Vanredni saziv za 1925, 88. — »Srnaovci« su u drugim mjestima cijepali proglase JMO, a na nekoliko kuća članova JMO potrgali su i državne zastave. U Banjoj Luci su izvršili napad na prostorije muslimanskog društva »Fadilet«. (*Pravda*, 7, 10. I 1925, i 38, 17. II 1925).

⁵⁸ ABiH, VŽSO, Pov. 486/1925.

⁵⁹ ABiH, VŽSO, Pov. 123/1925.

⁶⁰ Povodom hapšenja Ragiba Čapljića, predsjednik JMO dr Spaho je uputio brzojav kralju Aleksandru, u kome, pored ostalog, navodi da je Čapljić morao prenočiti u okovima u hladnoj sobi, te da se njemu obraća za poštovanje ustavom zajamčenih građanskih prava, »jer je svaka intervencija za zaštitu slobode građana kod vlade uzaludna« (*Pravda*, 269, 26. XI 1924).

⁶¹ *Pravda*, 277, 6. XII 1924.

⁶² SBNS, Vanredan saziv za 1925, 82.

⁶³ SBNS, Vanredan saziv za 1925, 81.

⁶⁴ ABiH, VŽSO, Pov. 50/1925.

⁶⁵ *Pravda*, 280, 11. XII 1924. — Na odluku sreskog načelnika Bećirević se žalio velikom županu u Sarajevo, koji je potvrdio prvobitno rješenje. Poslije toga

Jedna dosta uobičajena vrsta pritiska prema pristalicama JMO sprovedena je putem oduzimanja oružja i oružnih listova, zatim obrtnica i glavar-skih muhura. Na taj način državni organi su izražavali nepovjerenje prema pristalicama JMO, proglašavajući ih indirektno, a nekada i direktno, anti-državnim elementima. To se, uostalom, vidi iz zahtjeva sreskog poglavara u Visokom (str. pov. br. 12, od 22. XII 1924) da se oduzmu duhanske dozvole dvadesetionici Muslimana i šestorici Hrvata jer su »nepouzđani i sumnjivi«. Za Muslimane je kasnije obrazložio da su »glasali za Spahu, anacionalni i protivni državnom uređenju«. ⁶⁶ Iz odluke sreskog poglavara u Foči (krajein januara 1925) o oduzimanju oružja i oružnih listova od 43 Muslimana vidi se da je to uslijedilo samo zato što su »agilne pristaše JMO«. ⁶⁷ Ili, dok su, na primjer, Asimu i Rasimu Dupovcu u Drozgometvi kod Pazarića, oduzete obrtnice i oružni listovi, kao članovima mjesnog odbora HRSS, Osmanu Dupovcu i Rasimu Šećeroviću oduzete su, takođe, obrtnice, iako misu u odboru HRSS. Zbog toga, Jovo Princip moli velikog župana u Sarajevu da se dozvoli rad Osmanu Dupovcu i Šećeroviću, jer su ispravni i pošteni ljudi. ⁶⁸

Istovremeno sa oduzimanjem oružja i oružnih listova od pristalica JMO veliki župan bihaćke oblasti vršeći agitaciju protiv JMO u cazinskom srezu davao je oružne listove svim Muslimanima koji su bili spremni da se bore protiv JMO. ⁶⁹

O oduzimanju glavar-skih (muhtarskih) muhura pomenućemo da je, na primjer, starješina sreske ispostave u Kozarcu oduzimaio muhure u cilju pridobijanja sreskih glavara za Radikalnu stranku. ⁷⁰ Sa istim ciljem je sreski poglavar u Bihaću oduzeo muhure seoskim starješinama u Izačić Gradu, Kuli, Prekounju Gornjem, Prekounju Donjem i nekim drugim selima. ⁷¹ U opštini Slatina (Foča) oduzet je muhur Mustafi Pašaliću zato što je pristalica JMO. ⁷²

građani Visokog su se žalili ministru unutrašnjih djela u Beogradu, navodeći da se u Bećirevićevom slučaju očito radi o jednoj predizbornoj i stranačkoj osveti. Sa istim objašnjenjem žalili su se i protiv odluke sreskog načelnika u Visokom kojem su Esad Oruč i drugovi iz Visokog, kako se u žalbi navodi, nepravedno osuđeni na po 20 dana zatvora nepretvorivo u globu. Zahtjevu građana je udovoljeno (ABiH, VZSO, Pov. 982/1925).

⁶⁶ Na spisku za oduzimanje dozvola su bili: 1. Mehmed Smailhodžić, Cunište; 2. Mato Malić — Ceprljević, Vareš; 3. Jozo Zekić, Vareš; 4. Franjo Franjković, Vareš; 5. Alija Zaimović, Bele Vode; 6. Jozo Barbarić, Breza; 7. Omer Colan, Breza; 8. Salih Hasanspahić, Ramenića; 9. Bećir Vrago, Smailbegovići; 10. Ragib Konjičanin, Doboj; 11. Ibrahim Bečić, Goduša; 12. Sulejman Lemeš, Uvorići; 13. Avdo Džafić, Kralupi; 14. Sulejman Herceglija, Mokronoge; 15. Hrnjo Ramić, Seoča; 16. Salko Bimbašić, Moštre; 17. Adem Sikira, Papratnica; 18. Huso Avdukić, Podkraj; 19. Alija Genjac, Poriječani; 20. Alija Imamović, Poriječani; 21. Filip Filipović, Sutjeska; 22. Jusuf Sarac, Kr. Sutjeska; 23. Mahmut Zečević, Vratnica; 24. Derviš Laletović, Visoko; 25. Mustafa Mević, Visoko i Ivo Matijević, Visoko (ABiH, VZSO, Pov. 494/1925).

⁶⁷ ABiH, VZSO, Pov. 274/1925.

⁶⁸ ABiH, VZSO, Pov. 143/1925.

⁶⁹ *Pravda*, 5, 8. I 1925.

⁷⁰ SBNS, Vanredan saziv za 1925, 81.

⁷¹ *Pravda*, 4, 6. I 1925.

⁷² *Pravda*, 285, 16. XII 1924.

Poseban vid onemogućavanja partijskog rada bio je zabranjivanje ili raspuštanje skupova i skupština JMO, napadi na pojedine poslanike JMO,⁷³ i česta zapljena stranačkog lista *Pravda*.⁷⁴ Sve je to imalo cilj da stvori i pojača psihozu straha i nesigurnosti kod Muslimana, prvenstveno običnih ljudi i nižeg partijskog vodstva, te da utiče na smanjenje njihove privrženosti i odanosti vodstvu JMO, koje je kao suparnička snaga smetalo ostvarivanju radikalskih interesa u Bosni i Hercegovini.

S obzirom na brojna izborna nasilja radikalnih vlasti u Bosni i Hercegovini i Sandžaku, koja su, uglavnom, iznošena u *Pravdi*, dr Spaho, dr Hrasnica i dr Šefkija Behmen uputili su krajem januara 1925. godine u ime Poslaničkog kluba JMO, žalbu kralju Aleksandru. U žalbi su naveli da državne vlasti u Bosni i Hercegovini i u bjelopoljskom okrugu⁷⁵ vrše strašna nasilja nad Muslimanima, koja se »sve više množe i bivaju sve strašnija«, bez obzira što su vladu neprestano obavještavali o svakom pojedinom nasilju. Smatrajući da je iluzorno žaliti se i tražiti zaštitu od vlade koja je uzrok nasilja na koja se žale, odlučili su da kralja upoznaju sa »najkrupnijim zulumima« i da ga zamole za »zaštitu naroda i za kaznu knivaca«. Poslije nabranja pojedinih slučajeva Spaho, Hrasnica i Behmen ističu da nema gotovo nijednog sela i varoši u Bosni i Hercegovini u kojima se ne raspuštaju opštinska i kotarska vijeća, zatim postavljaju komesari, oduzimaju muhtarski muhuri, oružni listovi i maloobrtničke dozvole, izriču najopasnije kažnjive prijetnje i obećanja, oduzimaju članske legitimacije JMO, plijeni sakupljena članarina, nasilno upisuju članovi JMO u Radikalnu stranku. Zatim u žalbi naglašavaju da je u izbornu agitaciju za radikale, a protiv njih, upregnut državni aparat

⁷³ *Pravda*, 295, 31. XII 1924; 27, 3. II 1925; 28, 4. II 1925; ABiH, VZSO, Pov. br. 299/25.

⁷⁴ ABiH, VZSO, Pov. 298/1924; 2957/1925.

⁷⁵ U žalbi kralju poslanici JMO pominju bjelopoljski okrug aludirajući na poznati pokolj nekoliko stotina Muslimana u Šahovićima 9. novembra 1924. Povo-dom tog događaja, delegacija Muslimana iz Šahovića i Pavina Polja uputila je 21. novembra 1924. poznati »Memorandum kralju o krvoproliću u Šahovićima« u kome detaljno opisuju kako je pripreman i izvršen pokolj. Na kraju Memoranduma pišu: »Što se tiče našeg daljnjeg opstanka smjerno molimo Vaše veličanstvo da učini shodnu odredbu kojom bi nam se omogućilo da se dignemo s naše očevine i da se naselimo u kojem drugom kraju naše Kraljevine, gdje bismo mogli mirno i nesmetano živjeti i razvijati se pod Vašom zaštitom. Dozvolu za preseljenje na drugo mjesto tražimo zbog toga, što smo čvrsto uvjereni, da će ostajanje na našim ognjištima izazvati ponovno nasilja i pokolje, kao što je i sada izazvalo«. (*Pravda* — kalendar JMO za 1925. godinu, 91—92). Pokolj Muslimana u Šahovićima i Pavinom Polju bio je predmet raspravljanja na sjednici Centralnog odbora JMO 8. decembra 1924. U kominikeu sa te sjednice stoji da Centralni odbor »s gnušanjem osuđuje i sam nasrtaj oboružanih bandi na goloruke Muslimane, a naročito držanje državnih vlasti, koje su omogućile i mirno gledale to klanje« (*Pravda*, 279, 10. XII 1924). Karakteristično je da vodstvo JMO sve do pokolja u Šahovićima ne istupa u odbranu sandžačkih Muslimana, premda redovno prati zbivanja u Sandžaku i u *Pravdi* objavljuje sve teškoće i stradanja tamošnjih Muslimana. Krvoproliće u Šahovićima vodstvo JMO je ocijenilo kao značajan momenat i dobru šansu za proširenje svoga uticaja izvan Bosne i Hercegovine, kao događaj o kome kao politički predstavnici Muslimana nisu smjeli šutjeti, tim prije što se niko od drugih političkih stranaka nije stavio u odbranu muslimanskog stanovništva. Pokolj u Šahovićima i ubistva Muslimana u Rožaju vodstvo JMO je iskoristilo i kao jak propagandni materijal protiv radikala u Bosni i Hercegovini (*Pravda*, 295, 31. XII 1924). Pitanje kačaka u Sandžaku zaslu-žuje posebnu naučnu obradu.

od velikog župana pa do policajaca i žandarma, te da čitanjem svih pojedinih slučajeva ne žele zamarati i uzrujavati kralja »jer toga ima toliko mnogo i tako odvratnoga, da bi se time ispunile knjige, i kad bi se te knjige podnijele Vašem Veličanstvu na samo čitanje, to bi značilo Vašem Veličanstvu nanijeti veliku žalost i bol«. Žalba se završava riječima: »Naše su nevolje i suviše teške i zato smo slobodni zamoliti Vaše Veličanstvo za najhitniju zaštitu, koju dim prije očekujemo, što nam je Vaše Veličanstvo u više prilika dozvolilo, da se smijemo izravno obratiti i zamoliti Vašu zaštitu«. ⁷⁶

Sve ove činjenice, međutim, nisu smetale dru Mehmedu Spahi da upravo tih dana (1. februara 1925) prisustvuje dvorskom balu, gdje je vodio »srdačan razgovor« sa kraljem Aleksandrom. ⁷⁷ Najvjerovatnije je da je ovu priliku kralj iskoristio da izvjesnim obećanjima »umiri« dra Spahu i na taj način, ostvarujući svoje interese, ublaži zahtjeve političkog vodstva Muslimana.

U predizbornom periodu vodstvo JMO ostalo je dosljedno osnovnim principima i ciljevima Opozicionog bloka. To vrijedi i za situaciju nastalu 23. decembra 1924. usvajanjem od strane Ministarskog savjeta prijedloga odluke ministra unutrašnjih djela Bože Maksimovića, kojom se na HRSS primjenjuje Zakon o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi. ⁷⁸ Odmah poslije toga, početkom januara 1925. godine, počela je da se primjenjuje odluka vlade o rasturanju i zabrani rada HRSS. ⁷⁹ To je bio razlog da su se u Poslaničkom klubu JMO u Beogradu 8. januara 1925. godine sastali dr Korošec, Lj. Davidović, Pavle Radić, dr Spaho, dr Krstelj, dr Arandžević i Rudo Bičanić. U kominikeu koji je poslije toga izdat naglašava se da su nasilja i bezakonja toliko učestala »da je nad zemljom proglašeno opsadno stanje«. Zatim se navodi da policijske vlasti uz pomoć »povlašćenih bandi za rasturanje zborova uništavaju slobodu zbora i dogovora«, da se hapse narodni poslanici bez obzira na imunitet, kao i poslanički kandidati.

⁷⁶ *Pravda*, 18, 23. I 1925.

⁷⁷ U vezi s prisustvom dra Spahe na dvorskom balu, *Politika* (6029, 5. II 1925) je objavila vijest da je dr Spaho za vrijeme posjete interniranom dru Mačeku izjavio kako mu je na dvorskom balu s najvišeg mjesta data izjava da će Opozicioni blok dobiti vladu odmah poslije izbora. Ovu vijest dr Spaho je kategorički demantovao kao intrigu onih kojima nije bio simpatičan njegov srdačni razgovor sa kraljem (*Pravda*, 30, 6. II 1925). Istog dana (6. II 1925) ministar unutrašnjih djela Božo Maksimović šifrovanim telegramom (Pov. 561) javio je velikom županu u Sarajevo sljedeće: »Najenergičnije demantujte lažnu i tendencioznu vijest, da je Nj. V. kralj obećao g. Spahi, da će 9. ov. mj. dobiti vladu. Nije bilo ni reči o davanju vlade g. Spahi, niti ma šta slično tome« (ABiH, VŽSO, Pov. 344/1925). Postupajući u ovom pravcu *Srpska riječ* (11, 6. II 1925) je pisala da će Spaho za svoje izmišljotine povući konsekvence.

⁷⁸ Predlog ministra Bože Maksimovića je glasio: »1. Da se odmah rasturi HRSS, koja je stupanjem u Seljačku internacionalu postala sastavni dio Komunističke internacionalne; 2. Da se u budućnosti zabrane svi zborovi i konferencije i svaki rad ove stranke kao i izlaženje svih publikacija, knjiga i novina; 3. Da se na HRSS najstrože primijene propisi čl. 18. Zakona o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi; 4. Da se odmah uzapte sve arhive, novine, publikacije i prepiske HRSS; 5. Da se hitno preduzme krivično postupanje prema vodstvu HRSS« (*Pravda*, 2, 3. I 1925).

⁷⁹ ABiH, VŽSO, Pov. 122/1925 — Veliki župan sarajevske oblasti izdao je naređenje (Pov. 9, od 2. januara 1925) o rasturanju HRSS i obavljanju pretresa u stanovima istaknutih članova HRSS.

Pred strahom od narodnog suda — kako stoji u kominikeu — vlada je pribjegla novom i skrajnjem nasilju: brutalnoj zloupotrebi zakona o zaštiti države sa jednim ciljem da se ogromna većina Hrvata liši svog biračkog prava. Međutim, potpisnici kominikea sumnjaju da će se zloupotreba Zakona o zaštiti države ograničiti samo na HRSS s obzirom da se hapse i drugi politički predstavnici i kandidati sa njihovih lista.⁸⁰ Administrativne vlasti nedozvoljeno potčinjavaju sebi i sudove, čime se ruše temelji na kojima jedna pravna država može jedino opstojati. Na kraju se konstatuje: »Protiv ovakvog grubog gaženja ustava i zakona, protiv bezobzirnog nepoštovanja osnovnih građanskih sloboda i prava Opozicioni blok najodlučnije protestira. Za svoja djela krivci moraju odgovarati. Opozicioni blok će sve učiniti, da momenat stroge i nepoštedne odgovornosti što prije dođe.«⁸¹

⁸⁰ Vodstvo JMO kao da je bilo uvjereno da vlada namjerava proširiti primjenu Zakona o zaštiti države i na druge stranke. Upravo je u to vrijeme u bečkom listu *Der Oesterreichische Volkswirt* (14, 8. I 1925, s. 359) objavljena vijest da je 17. decembra 1924. jugoslovenska vlada najavila namjeru da se pozove na Ligu naroda zbog »bosanskih Muhamedanaca«, koji su se kao nacionalna manjina ogriježili o ustanove mirovnog ugovora o zaštiti nacionalnih manjina, koje od njih zahtijevaju »najveću lojalnost prema postojećem poretku države u kojoj žive«. Stoga — prema *Volkswirtu* — prijeti beogradska vlada, s obzirom na izbornu borbu, raspustom stranke bosanskih Muslimana, zbog njihova opoziciona držanja.

Nezavisno od apsurdnosti teze o Muslimanima kao »nacionalnoj manjini«, potrebno je napomenuti, s obzirom na političke prilike u zemlji i na sve ono što je Pašić — Pribićevićeva vlada preduzimala, da je navedenu vijest o raspuštanju političke stranke bosanskih Muslimana upravo lansirala Pašić — Pribićevićeva vlada da bi zastrašila Muslimane prijetnjom o raspuštanju JMO.

Svjesni opasnosti kojoj su bili izloženi, poslanici JMO već su 14. januara 1925. reagirali postavljanjem javnog pitanja vladi, posebno predsjedniku Ministarskog savjeta i ministru inostranih djela. Pitanje glasi: »1. Da li je doista kraljevska vlada uputila Savezu Naroda kakav akt, u kome se Muslimani Bosne i Hercegovine proglašavaju nacionalnom manjinom? 2. Je li voljna kraljevska vlada ovaj akt, ako je on doista upućen Savezu naroda, objaviti? 3. Koji su razlozi rukovodili kraljevsku vladu, da upravo sada kuša proglasiti Muslimane Bosne i Hercegovine nacionalnom manjinom, kad je neosporno da su Muslimani Bosne i Hercegovine i po svojoj prošlosti i po jeziku sastavni dio jugoslovenskog naroda. 4. Kako kraljevska vlada donosi u sklad svoj akt sa ranijim držanjem u svim prilikama, iz koga se jasno vidi da su svi članovi sadašnje vlade bez izuzetka smatrali Muslimane Bosne i Hercegovine svojom rođenom braćom?« Pitanje su potpisali svi poslanici JMO, i to: dr Mehmed Spaho, dr Halid Hrasnica, Hamzalija Ajanović, Husejin Alić, Salih Baljić, dr Šefkija Behmen, dr Abdulah Bukvica, Husejin Čumavić, Ismet Gavrankapetanović, Hivzija Đumišić, dr Atif Hadžikadić, Muhamed Hrasnica, Mustafa Kapetanović, dr Džafer Kulenović, Hamid Kurbegović, Hasan Miljković i Edhem Mulabdić (*Pravda*, 11, 15. I 1925).

Ovo pitanje je skinuto sa dnevnog reda na taj način što je *Samouprava* (14, 21. I 1925) uz ovlaštenje »sa mjerodavne strane« kategorički demantovala vijest u *Volkswirtu*, s napomenom da je to »Spahin izborni trik«. — O ovome je *Avala* javila 22. januara 1925. godine sljedeće: »Bečki list „Der Eesterajhiše Folkswirt“ od 3. januara o. g. objavio je vest da je kraljevska vlada 17. decembra prošle godine optužila Društvu naroda bosanske Muslimane da su se tobože kao nacionalna manjina, ogrešila o odredbe ugovora o miru koje se odnose na zaštitu nacionalnih manjina. Ovlašćeni smo kategorički izjaviti da je ova vest pomenutog lista potpuno izmišljena. Iz Odelenja za štampu Ministarstva inostranih dela« (A-DSIP, Presbiro, Politička agencija »Avala« — telegrafski izvještaj za januar 1925, str. 106). — *Srpska riječ* (7, 24. I 1925) objavila je *Samoupravin* demanti pod naslovom »Spahin izborni trik« i pozvala Muslimane da napuste Spahu.

⁸¹ *Pravda*, 6, 9. I 1925. Vid. Franjo Tuđman, Uvod u historiju — *Forum*, 1963, 4, 718.

Istog dana šefovi stranaka Opozicionog bloka (Ljubomir Davidović, dr Antun Korošec, dr Mehmed Spaho, Pavle Radić i Nastas Petrović po ovlaštenju) uputili su predsjedniku Narodne skupštine Ljubi Jovanoviću pismo u kome najenergičnije protestuju povodom hapšenja dra Vlatka Mačeka i još nekoliko poslanika HRSS, na koji način je zagrebačka policija povrijedila imunitet narodnog poslanika. Pozivaju predsjednika Skupštine da ustane u zaštitu imuniteta, očekujući da će najenergičnije vršiti svoju dužnost i opravdati povjerenje kojim su ga za predsjednika Skupštine birali svi poslanici, pa i oni koje je zagrebačka policija pohapsila, a bez čijeg povjerenja ne bi zauzimao položaj predsjednika Narodne skupštine.⁸²

U atmosferi opšteg pritiska na pristalice opozicionih stranaka i apsolutne poslušnosti državnog aparata u korist vladajućih partija, prvenstveno Narodne radikalne stranke, održani su izbori 8. februara 1925. godine. Od ukupno 515 602 birača u Bosni i Hercegovini glasalo je 426 708 ili 82,7%. U poređenju sa ostalim krajevima u zemlji to je bio najveći procenat učešća birača na izborima. Uspjeh pojedinih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini je bio sljedeći:

	Glasova	%	Mandata
Narodna radikalna stranka	121 291	28,2	14
Nacionalni blok (Radikalna i Samostalna demokratska stranka)	51 759	12,2	7 (6+1)
Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO)	127 690	29,9	15
Hrvatska rep. selj. stranka (HRSS)	83 387	19,5	10
Zemljoradnička stranka	26 326	6,2	2
Jugoslavenska samostalna demokratska stranka	5 791	1,4	—
Jugoslavenska demokratska	4 871	1,2	—
Hrvatska pučka stranka (HPS)	1 782	0,5	—
Srpska stranka	1 747	0,4	—
Narodna muslimanska organizacija (NMO)	1 463	0,4	—
Hrvatska seljačka stranka (Ivan Marinčić)	321	0,1	—
Samostalna muslimanska (M. Bišćević)	167	0,0	—
Neopredijeljena stranka (Kosta Popadić-Sokanić)	113	0,0	—
U K U P N O:	426 708	100,0	48 ⁸³

Za razliku od izbora u 1920. i 1923. godini Jugoslavenska muslimanska organizacija na izborima 8. februara 1925. godine nije uspjela zadržati primat u Bosni i Hercegovini ni po broju glasova, ni po broju mandata, ako se uzmu zajedno obje radikalne grupe (NRS i Nacionalni blok), bez obzira što

⁸² *Pravda*, 6, 9. I 1925. Vid. Mita Dimitrijević, *Mi i Hrvati*, 160.

⁸³ Statistika Izбора narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 8. februara 1925, Beograd 1926, 60 — 70 i 140 — 157.

je dobila veći broj glasova nego ranijih izbora.⁸⁴ Sada je po broju glasova, a i po broju mandata na prvo mjesto došla Narodna radikalna stranka zahvaljujući, prvenstveno, izrazitim predizbornim pripremama u kojima je bio angažovan cjelokupni državni aparat.⁸⁵

Jedna od karakteristika izabranih poslanika JMO jeste u tome što je među njima izabran samo jedan koji ranije nije bio poslanik (Nurija Pozderac). Naime, ostalih 14 poslanika JMO već su bili birani na izborima 1920. i 1923. godine.⁸⁶

U našoj istoriografiji dovoljno je istaknuto da su februarski izbori 1925. godine provedeni u uslovima policijskog terora i vladinog nasilja koje je impliciralo brojne progone, hapšenja, pa i krvoprolića. Osim toga, vršene su razne zloupotrebe, pa i na sam dan izbora, kada je dolazilo do falsifikovanja izbornih rezultata.⁸⁷ Posebnu su ulogu imali, kako je rečeno, članovi terorističkih organizacija Srnao i Udruženje srpskih četnika »Petar Mrkonjić«. Njihovi napadi su bili različitog intenziteta, od prijetnji i zastrašivanja do onemogućavanja glasanja, fizičkih napada i ubistava.

Događaji koji su se desili na sam dan glasanja, bili su povod vođama opozicionih stranaka da se, nekoliko dana poslije izbora (12. februara), sastanu u Beogradu. U saopštenju koje su izdali konstatuje se da su opozicione stranke sačuvale svoje pozicije, dok je Demokratska stranka iz izbora izašla pojačana, dobivši mandate u Šumadiji na račun Pribićevića, što se tumači da je ideja narodnog sporazuma iskreno prihvaćena i među Srbima.

⁸⁴ Poslanički mandat u ovim izborima bio je uslovljen tzv. »količnikom« (broj, koji se dobivao podjelom ukupno dobivenih glasova sa brojem mandata u jednoj izbornoj jedinici). Znači, pri podjeli mandata nije se uzimao u obzir ukupni broj dobivenih glasova jedne političke stranke u svim izbornim jedinicama. Odlučivao je uspjeh stranke samo u jednoj izbornoj jedinici. Zato je svaka stranka, koja je pretendovala na mandate, morala postići »količnik« u izbornoj jedinici, gdje je postavila svoju listu, a »količnik« je bio različit s obzirom na učešće stranaka, njihovu jačinu, broj glasalnih i druge faktore. Zbog toga se desilo da je JMO dobila u ukupnom broju više glasova nego ranijih izbora, a manji broj mandata. Pojedinačno uzevši, u Bosni i Hercegovini najveći broj glasova dobila je JMO, koja je iza sebe ostavila radikale, nacionalni blok, HRSS, demokrate i zemljoradnike. Upor. Nadežda Jovanović, Unutarpolitički razvoj Jugoslavije 1925 — 1929, Beograd 1969, doktorska disertacija, 36. Narodna biblioteka u Sarajevu).

⁸⁵ Švajcarski list *Journal de Geneve* (11. februara 1925) pišući o izborima u Jugoslaviji ističe da se borba vodila oko federalizma, ali da je Pašić dobio većinu na taj način što je uspio da decimira male opozicione grupe, naročito Muslimane, Turke i Arnaute u južnoj Srbiji itd. Nasuprot 48 raznih kandidatskih lista *Journal de Geneve* ipak zapaža izvjesnu nacionalnu koncentraciju, koja se izražava u tome što se u svim dijelovima zemlje svaki narod okuplja oko svoje najjače stranke (*Pravda*, 43, 22. II 1925).

⁸⁶ Izabrani poslanici JMO su: 1. dr Abdulah Bukvica, ljekar; 2. dr Atif Hadžikadić, profesor u penziji; 3. Edhem Mulabdić, školski nadzornik; 4. Ismet Gavrankapetanović, načelnik u penziji; 5. dr Mehmed Spaho, ministar na raspolaganju; 6. Nurija Pozderac, posjednik; 7. Salih Baljić, profesor; 8. dr Halid Hrasnica, ministar n. r.; 9. Hamzalija Ajanović, bivši narodni poslanik; 12. Husejin Alić, profesor; 13. Husejin Čumavić, trgovac; 14. dr Džafer Kulenović, advokat i 15. dr Šefkija Behmen, ministar n. r. (Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 8. februara 1925. godine, 152 — 157).

⁸⁷ F. Čulinović, Jugoslavija I, 447 — 457; F. Tuđman, Uvod u historiju, *Forum*, 1963, 4, 720; Nusret Šehić, Prilog proučavanju februarskih izbora 1925. godine u BiH, 237 — 242.

Tu činjenicu, predstavnici opozicionih partija (dr Korošec, Žebot, dr Spaho, dr Hadžikadić, dr Šefkija Behmen, Pavle Radić, prof. dr Polić, Davidović, dr Kumanudi i Nastas Petrović), smatraju veoma značajnom i na osnovu nje zaključuju da bi izbori »bez strahovitog nasilja i bezakonja, kao i bez nečuvjenih falsifikata, kakvi su činjeni na dan 8. februara, donijeli potpunu pobjedu politici narodnog sporazuma i demokratske vladavine«.⁸⁸

Sutradan (13. februara 1925), šefovi stranaka Opozicionog bloka poslije vijećanja izdali su takođe kominike u kome naglašavaju da su skupštinski izbori 8. februara obavljani prema unaprijed određenom planu da Pašić—Pribićevićeva vlada pod svaku cijenu dobije većinu, bez obzira na zakonske odredbe. Pod direktnim uticajem vlade prije izbora — kako se navodi u kominikeu — »pohapšeno je »na hiljade naročito seljačkih glasača«, dok su mnogi poslanički kandidati pozatvarani. »Sistematski je sprečavano održavanje zborova i konferencija čak i u privatnim domovima i stanovima ili ih je brutalnim žandarmskim kundacima rasturavala«. Uoči izbora, suprotno zakonskim odredbama, direktnim rješenjem vlade ili njenih organa smijenjeni su neki predstavnici biračkih odbora u Hrvatskoj i na njihovo mjesto postavljeni »režimski ljudi«. U kominikeu se dalje ističe da mnogim čuvarima kutija opozicionih lista nije dopušten dolazak na biralište ili su u toku izbora izbacivani da ne bi prisustvovali prebrojavanju kuglica, a oni koji se nisu htjeli pokoriti »prosto su premlaćeni ili ubijeni«. Mnogi birači nisu pušteni da glasaju ili su bili istjerani sa birališta »napadajem naročito pribavljenih razbijačkih četa, organizovanih vladinih plaćenika i puškaranjem i plotunima od strane žandarmerije«. U nekim krajevima zemlje birači su prisiljavani da javno glasaju za vladine stranke, dok je na biralištima koja su ostala bez čuvara opozicionih kutija izvršeno falsifikovanje izbornih zapisnika.

Najbezobzirnija proganjanja — ističe se u kominikeu — nastavljena su prema onim koji su svoj glas dali za opozicione stranke sa ciljem da se izazove otpor kako bi se optužio blok narodnog sporazuma »da pribavlja revoluciju u zemlji«. Na osnovu toga vlada bi trebala da opravda »još teže progone i nezakonja«, koja priprema.⁸⁹ Zato se savjetuje biračima da ne podlegnu vladinim provokacijama i nasilju, te da sačuvaju svoju prisebnost i »sačekaju pobjedu pravde i poštenja seljačke države i narodne suverenosti«.

Na kraju se konstatuje da Pašić — Pribićevićeva vlada ni poslije izbora nema »ni parlamentarnog ni moralnog oslonca« da bi mogla ostati na upravi zemlje, te da za stvoreno stanje u zemlji snose knivicu svi državni faktori, koji su činili ili dopustili da se čine zločini, nasilja i bezakonje. Za to će se boriti Opozicioni blok, koji ostaje u cjelini vjeran samo programu ideje narodnog i bratskog sporazuma.⁹⁰

Istovremeno sa kominikeom šefova opozicionih stranaka *Politika* je objavila intervju dra Spahe o rezultatima izbora. Za dra Spahu je veoma

⁸⁸ *Pravda*, 35, 13. II 1925.

⁸⁹ U vladinim krugovima tvrdilo se da će se povesti istraga protiv vođa opozicionih stranaka zbog širenja lažnih izbornih vijesti kojima se »buni narod«. To je bila sadržina pitanja koje je dopisnik *Politike* postavio dru Spahi nekoliko dana poslije izbora. Spahin odgovor je glasio: »Ako je ko izazvao uzbunu izazvali su je vladini organi i njezini pouzdani« (*Politika*, 6037, 13. II 1925). — O ovome će biti još riječi u daljem izlaganju.

⁹⁰ *Pravda*, 36, 14. II 1925.

važna činjenica da je Demokratska stranka ojačala u Srbiji, da teror i nasilje, koji su se često manifestovali i u upotrebi vatrenog oružja, nisu postigli svoj cilj, iako su falsifikovani izborni rezultati. Dr Spaho nabraja da su u Bosni i Hercegovini falsifikovani izbori u Podlugovima i Čelebiću, a da je u Obrama (srez visočki) prema zapisniku glasalo 100% iako je vraćeno 97 birača — pristalica JMO s obrazloženjem da su već glasali. Takođe, prema riječima dra Spahe, utvrđeno je da među glasalim ima 20 mrtvih prema matičnim knjigama, kao i da je bilo slučajeva da su na ime mrtvih glasali drugi. Za ilustraciju nasilja i krvoprolića naveo je da su naoružani četnici rasturajući birače na biralištu u Gračanici (srez Visočki) pucali i jednog Muslimana ubili a dvojicu teško ranili. Kao dalju karakteristiku izbora dr Spaho navodi uspjeh HRSS da zadrži svoju snagu i pored toga što je na nju primijenjen Zakon o zaštiti države. Uzimajući u obzir cjelokupni rezultat izbora u Bosni i Hercegovini i prilike pod kakvim su održani, dr Spaho konstatuje da se većina naroda u Bosni i Hercegovini i ostalim prečanskim krajevima, osim Vojvodine, izjasnila protiv Pašić — Pribićevićeve vlade, a za politiku sporazuma, ravnopravnosti i zakonitosti. Za JMO je rekao da je dobila 15 000 glasova više nego prošlih izbora, ali da je usljed izbornih mahinacija dobila manje mandata. Ipak, za njega su ovi izbori pokazali da JMO i dalje ostaje jedini pravi predstavnik Muslimana u Bosni i Hercegovini.⁹¹

Interesantno je spomenuti da su opozicioni listovi u Sarajevu u prvim izvještajima o rezultatima izbora lansirali vijest da su izbori ispali u korist opozicije, a ne vlade. Takvi napisi su se pojavili u vanrednim izdanjima *Pravde* i *Jugoslavenskog lista*. Veliki župan sarajevske oblasti odmah je o tome (10. februara 1925) izvijestio ministra unutrašnjih djela sa napomenom da takvo pisanje opozicionih listova izaziva reagovanje pristalica vladine stranke. Zato je on upozorio redaktore pomenutih listova na način pisanja o izbornim rezultatima. Zbog tog upozorenja, kod župana sarajevske oblasti je protestovao dr Spaho. Veliki župan dalje izvještava da je preduzeo mjere da se zakazane manifestacije ne pretvore u demonstracije.⁹² Na ovu depešu odmah je reagovao ministar unutrašnjih djela naredivši (11. februara 1925) da se suzbiju vijesti kako je opozicija pobijedila na izborima i da se onemogućuje provokacije. Istovremeno, u *Večernjoj pošti* izašlo je saopštenje Ministarstva unutrašnjih poslova o izbornim rezultatima, kojim se negira pisanje *Pravde* i *Jugoslavenskog lista*. U vezi s tim veliki župan izvještava da je policija onemogućila manifestacije kažnjavanjem kolovođa.⁹³

Svjesni svojih postupaka u izbornoj borbi, a upozoreni prvim izjavama vođa opozicionih stranaka o izbornom terorizmu, vladini predstavnici su očekivali akciju opozicionih poslanika u verifikacionom postupku u Skupštini. Zato su, odmah poslije izbora, tražili od velikih župana da sakupe sve podatke o navodnom terorizmu opozicionih stranaka u izborima. Tako je, na primjer, glasilo naređenje državnog podsekretara Vildera koje je uputio velikom županu sarajevske oblasti sa napomenom da se podaci prikupe u »najkraćem roku« kako bi imali »naš materijal za verifikaciju«.⁹⁴ Interesantni su izvještaji sreskih poglavara o ovom pitanju. Prema tim izvještajima,

⁹¹ *Pravda*, 36, 14. II 1925.

⁹² ABiH, VZSO, Pov. 376/1925.

⁹³ ABiH, VZSO, Pov. 390/1925.

⁹⁴ ABiH, VZSO, Pov. 602/1925.

navodni teror opozicije se ogledao u tome što je »JMO agitovala među Muslimanima tajno i strogo, a uspjeh HRSS treba pripisati javnoj i tajnoj agitaciji rimokatoličkog sveštenstva«. ⁹⁵ U Višegradu su »na više mjesta bile hodže čuvari kutija JMO, pa je to bilo najjače sredstvo i način agitacije«. ⁹⁶ Iz Visokog je javljeno da su pristaše opozicionih stranaka uzeli oštar, defanzivni stav i *potajno* se dogovarali i organizovali u jedan front. ⁹⁷ U izvještaju iz Čajniča od 1. marta 1925. stoji: »Opaža se od strane JMO teror, koji vrše na Muslimane, koji su glasali za Radikalnu partiju, pa je čak bilo i ličnih pretnji kako pred izbore tako i po izborima. Nastojao sam da se to spreči i poveo sam protiv nekolicine istragu«. ⁹⁸

Kako se vidi, ovi su izvještaji mogli malo poslužiti u vladine svrhe, štaviše, mnogi sreski poglavari nisu imali bilo šta izvijestiti o »teroru« opozicije. Čak su neki to i naglasili. Tako, na primjer, Policijska direkcija za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu izvještava 3. marta 1925. godine da se na području Sarajeva »nijesu dogodili nikakvi slučajevi terora od strane opozicije nad pristalicama vladajućih stranaka prije izbora, na dan izbora, a ni poslije izbora«, te da nije bilo ni upotrebe vjere kao agitacionog sredstva. ⁹⁹ Isto tako, iz Vareša obavještavaju da »partije koje pripadaju opoziciji za sve vrijeme izbora nisu provodile nikakva terora nad pristalicama vladinih stranaka«. ¹⁰⁰

Za razliku od vladinih organa, opozicione stranke su raspolagale sa bezbroj dokumenata i podataka o izbornom teroru vladajućih stranaka. O tome su izneseni brojni i precizni podaci u izvještaju vođa opozicionih stranaka koji su podnijeli 19. marta 1925. Verifikacionom odboru novoizabrane Narodne skupštine. Pored podataka o vladinom teroru prilikom izbora u ostalim krajevima zemlje, za Bosnu i Hercegovinu se, između ostalog, navodi da su izbori za Narodnu skupštinu, obavljani 8. februara 1925. godine, provedeni pod najvećim terorom državnih vlasti. »Ceo administrativni aparat« — nastavlja se u izvještaju — »stavio se u službu izborne agitacije za Narodnu radikalnu stranku. Ne samo Veliki župan, sreski poglavari, nego i obični poslužitelji u raznim državnim zvanjima uticali su sa svojim pretnjama i raznim obećanjima na raspoloženje birača i prema tome na rezultat izbora. Delenje seoskih ispaša, oduzimanje oružnih listova, raznih obrtnica, glavarskih muhura po svim selima duž čitave zemlje, obrazovanje terorističkih udruženja SRNAO i »Petar Mrkonjić«, zatvaranje pristaša opozicionih stranaka provođeno je po jednom unapred pripremljenom sistemu, a to sve radi toga da bi se birači što više zastrašili, odnosno privukli da glasaju za kandidate režimske Radikalne stranke. I najosnovnija prava pojedinih građana nisu bila ničim zaštićena, jer propisi zakona i Ustava nisu dolazili do svog izražaja i svaki onaj, koji je pripadao neregimskoj stranci, morao je doći do uvjerenja da u ovoj zemlji nema svetinje, koja bi bila zaštićena«. ¹⁰¹

⁹⁵ ABiH, VZSO, Pov. 602/1925.

⁹⁶ ABiH, VZSO, Pov. 602/1925.

⁹⁷ ABiH, VZSO, Pov. 528/1925.

⁹⁸ ABiH, VZSO, Pov. 528/1925.

⁹⁹ ABiH, VZSO, Pov. 602/1925.

¹⁰⁰ ABiH, VZSO, Pov. 602/1925.

¹⁰¹ SBNS, Vanredni saziv za 1925, 81.

3. Uloga JMO u formiranju »Bloka narodnog sporazuma i seljačke demokratije«

Izborni teror PP vlade prema opozicionim strankama i njihovom vodstvu nastavljen je i poslije februarskih izbora 1925. godine. Najdrastičniji primjer u tom pogledu je bilo zadržavanje u zatvoru izabranih poslanika HRSS. Opozicione stranke suočene sa takvom političkom stvarnošću sve su više osjećale potrebu zajedničke saradnje i borbe protiv PP vlade. Pored navedenih protesta u vezi s izbornim nasiljem vladajućih partija, šefovi opozicionih stranaka održali su trodnevnu konferenciju u Beogradu (23 — 25. februara 1925) na kojoj su se dogovorili o glavnim tačkama sporazuma i odlučili da se udruže i obrazuju stalnu političku zajednicu pod imenom. *Blok narodnog sporazuma i seljačke (ljudske) demokratije*, koji će imati svoje organe, i to: predsjednika, izvršni odbor (širi i uži) i plenarnu sjednicu narodnih poslanika Bloka.

Na konferenciji je konstatovano da su njihove stranke na izborima odobrile politiku narodnog sporazuma, da je za tu politiku većina naroda i da su stranke ovlaštene i dužne da još odlučnije rade na izgradnji sporazuma, te da stranke Bloka ne mogu ni pojedinačno ni sve zajedno ulaziti ni u kakve kombinacije sa Radikalnim klubom kao cjelinom, posebno zbog načina provođenja izbora u koje su radikali išli sa parolom »Protiv sporazuma«.

Poslije konferencije izdat je kominike u kome se, pored konstatacije o obrazovanju Bloka, navodi da vlada, protiv Ustava i zakona, drži u zatvoru izabrane poslanike sa namjerom da na taj način utiče na sastav verifikacionog odbora, a time i na definitivni sastav same skupštine. Ocjenjujući postupak PP vlade kao »čisto nasilje«, Blok najavljuje da će u slučaju da vlada nasiljem spriječi ma i jednog izabranog poslanika da dođe na sjednicu Narodne skupštine, preduzeti najenergičnije mjere da spriječi stvaranje takvog jednog sudbonosnog presedana.¹⁰²

Nacrt radnog sporazuma Bloka narodnog sporazuma i seljačke demokratije¹⁰³ jednoglasno je usvojen na sjednici Poslaničkog kluba JMO 6. marta

¹⁰² *Pravda*, 46, 25. II 1925.

¹⁰³ U tekstu »Protokola narodnog sporazuma i seljačke (ljudske) demokratije«, pored konstatacije da su stranke Opozicionog bloka osnovale stalnu političku zajednicu Blok narodnog sporazuma i seljačke (ljudske) demokratije sa određenim organima, stoji da Blok za osnovu svoga rada uzima Deklaraciju Davidovićeve vlade od 12. avgusta 1924. godine koju će dopuniti i drugim potrebnim zakonskim predlozima. Osnovne tačke i načela Bloka djelimice su izraženi u saopštenju predsjedništva HRSS od 24. septembra 1924. i to: »1. Stranke bloka stojeći na principu ravnopravnosti Srba, Hrvata i Slovenaca složne su u tom da je država SHS jedna cjelina, čije su granice nepovređive, a čije se definitivno uređenje može izvršiti slobodnim narodnim sporazumom Srba, Hrvata i Slovenaca, a prema dolje izloženim načelima; 2. Definitivno izvađanje narodnog sporazuma izvršiće se normalnim i ustavnim putem, bez ikakvog unutarnjeg potresa i slabljenja našeg međunarodnog položaja na osnovu demokratske vladavine, što je najpotpunije moguće samo u parlamentarnoj monarhiji engleskog tipa, zasnovanoj i izvršenoj u narodnoj suverenosti; 3. Naša država ima da bude seljačka (ljudska) demokratski uređena na principu samouprave (selfgouvernement) od općina do parlamenta; 4. Nadležnost parlamenta i drugih zajedničkih predstavničkih tijela, kao i položaj i odnos njima odgovornih organa odrediće se ustavom; 5. Blok u cjelini i pojedine

1925. godine, kada se Klub i konstituisao.¹⁰⁴ Dva dana ranije, na sjednici Hrvatskog narodnog zastupstva (4. marta 1925) odobren je ulazak HRSS u Blok i prihvaćen predloženi nacrt narodnog sporazuma, s napomenom da ga vodstvo Bloka može popuniti i usavršiti.¹⁰⁵ Istoga dana u Ljubljani je Jugoslovenski klub odlučio da stupi u Blok i odobrio njegov »dalekosežni program«.¹⁰⁶ I u Demokratskom klubu nacrt radnog sporazuma Bloka jednoglasno je prihvaćen 5. marta 1925. godine.¹⁰⁷

Poslije takvog pojedinačnog prihvatanja nacrta radnog sporazuma Bloka narodnog sporazuma i seljačke demokratije i prve sjednice Narodne skupštine sazvane u vanredni saziv (7. marta 1925), na kojoj je pročitano pismo uhapšenih poslanika HRSS, u kome traže da budu pušteni na slobodu, kako bi mogli učestvovati u radu Skupštine, održana je 8. marta 1925. godine plenarna sjednica Bloka, kojoj su prisustvovali svi poslanici, osim uhapšenih. Za predsjednika je jednoglasno izabran Ljubomir Davidović. U užji izvršni odbor su izabrani: Davidović, dr Korošec, dr Spaho i Pavle Radić, a u širi izvršni odbor: Davidović, dr Veljković, Voja Marinković, dr Kumanudi, Pavle Radić, Lorković, Karlo Kovačević, dr Korošec, dr Kulovec, Sušnik, dr Honjec, dr Spaho, dr Hrasnica, dr Hadžikadić i Baljić. Sutradan je održana sjednica užeg odbora Bloka na kojoj su razmatrana pitanja taktike Bloka. Toj sjednici su, pored članova užeg odbora, prisustvovali još: dr Trumbić, dr Polić, dr Veljković, dr Kumanudi, Karlo Kovačević i Nastas Petrović.¹⁰⁸

U ovom političkom trenutku najaktuelnije pitanje je bilo verifikacija mandata HRSS i držanje u zatvoru poslanika HRSS Stjepana Radića, dra Vlatka Mačeka, dra Juraja Krnjevića, Josipa Predaveca, Stjepana i Augusta Košutića. Na tom pitanju Blok je bio najviše i angažovan. Tako je na sjednici šefova Bloka narodnog sporazuma 19. marta 1925. godine konstatovano

stranke u njemu složne su da je njihova politika potpuno samostalna i opredijeljena jedino voljom naroda i narodnim interesima i stoga ostaju i ubuduće slobodne i nezavisne od svake obaveze prema inostranstvu, i to tako da narodni interesi budu u skladu sa idealnim i čvrstim težnjama za potpunim mirom; 6. Blok isključuje diktaturu svake vrste i u privrednim pitanjima na načelu staleškog sporazuma i saradnje; 7. Blok će izvoditi sve potrebne društvene reforme i stajće na načelu održanja privatne svojine, koje treba da se uređuje u duhu socijalne pravde i socijalnih interesa. Privredni život naročito seljačkog naroda ima se razvijati na zadružnim načelima» (ARP, LJD, 90. Protokol su potpisali: A. Korošec, Lj. Davidović, H. Hrasnica, P. Radić i M. Petrović). Vid. B. Gligorijević, Demokratska stranka, 455; SBNS, Vanredni saziv za 1925, 98—99; *Pravda*, 68, 24. III 1925.

¹⁰⁴ Za predsjednika Jugoslavenskog muslimanskog kluba izabran je dr Halid Hrasnica, za potpredsjednika dr Atif Hadžikadić, za sekretara Husejin Alić i za blagajnika Nurija Pozderac (*Pravda*, 54, 7. III 1925).

¹⁰⁵ Hrvatsko narodno zastupstvo, pored odobravanja ulaska HRSS u Blok, istaklo je svoj pacifizam, kao i uvjerenje »da je najuspješniji način borbe protiv divljačkog despotizma režima u parlamentu, gdje treba povesti najžešću sistematsku borbu, a prema potrebi i potpunu parlamentarnu apstinenciju«. Istovremeno je Hrvatsko narodno zastupstvo odalo počasti »svim žrtvama izborne strahovlade radikalsko-batinaškog bloka«. Osudilo je »mučitelje i progonitelje seljačkog naroda«, a pozdravilo »srpsko seljaštvo, koje je za ideju sporazuma izdržalo muke i progone u teškoj našoj zajedničkoj borbi« (*Pravda*, 52, 5. III 1925).

¹⁰⁶ *Pravda*, 52, 5. III 1925.

¹⁰⁷ *Pravda*, 53, 6. III 1925.

¹⁰⁸ *Pravda*, 56, 10. III 1925; B. Gligorijević, Demokratska stranka, 454.

da postoje četiri moguća rješenja verifikacije mandata HRSS, i to: prvo, da se ponište svi mandati HRSS; drugo, da se ponište mandati onih poslanika koji nisu i prije bili članovi Hrvatskog narodnog zastupstva, a da se mandati novih narodnih poslanika verificiraju; treće, da se ponište samo mandati zatvorenog vodstva HRSS i četvrto, da se verificiraju svi mandati HRSS. U vezi s ovim zaključeno je da se privremenom predsjedniku Narodne skupštine uputi pismo, kojim se traži puštanje zatvorenih poslanika na slobodu, kako bi mogli u Skupštini učestvovati u diskusiji povodom izvještaja verifikacionog odbora u kome se iznosi predlog za odluku o mandatima.¹⁰⁹

Vođe opozicionih stranaka predviđele su mogućnosti poništenja mandata HRSS, ali, ipak, o tome nisu detaljnije raspravljale, niti su bile donijele odluku kako bi na takav vladin postupak reagovale. Samo su naglašavali da bi u slučaju poništenja mandata HRSS Blok narodnog sporazuma i seljačke demokratije donio odluku od »dalekosežne važnosti« i da bi bili prisiljeni »boriti se svim sredstvima«. Takav stav iznio je dr Spaho dopisniku zagrebačkog *Jutarnjeg lista*, naglašavajući da bi poništenje mandata bez sudske presude značilo grubu povredu Ustava i pozitivnih zakona i da bi to moglo imati sudbonosnih posljedica. Iz Spahine izjave očito je da on prenaplašeno vjeruje u uspjeh opozicije računajući na činjenicu da stranke Bloka imaju podršku većine naroda i da su na prvoj skupštinskoj sjednici Bloka pokazale visok stepen discipline i jednodušnosti, odnosno, kako kaže, »borbenu spremu u akciji i vještinu u taktici«.¹¹⁰

Putem pritiska i sile Pašić — Pribićevićeva vlada je prijetila poništenjem svih mandata HRSS. Istovremeno je vršen pritisak i na Stjepana Radića u zatvoru s obzirom da su vlada i dvor u programu Bloka narodnog sporazuma vidjeli spremnost HRSS za dalje popuštanje. U zatvoru je Stjepan Radić dao izjave koje su značile napuštanje ranijih zahtjeva HRSS. Tom prilikom dao je i upute za izjavu Pavla Radića o priznavanju političkog sistema na Vidovdanskom ustavu.¹¹¹ Pored priznanja Vidovdanskog ustava, monarhije i dinastije Karađorđevića, Pavle Radić je u Narodnoj skupštini 27. marta 1925. ponovio svoju izjavu datu u Verifikacionom odboru 14. marta 1925. da HRSS nema nikakve veze sa Trećom komunističkom internacionalom, za što je, u to vrijeme, bila optužena.¹¹²

I pored ovakve izjave Pavla Radića, poništeni su mandati uhapšenih poslanika HRSS. Verificiran je 21 mandat, dok je za ostale određena skupštinska anketa da ocijeni da li će se njihovi mandati poništiti ili ne.¹¹³

Uporedo dvor uspostavlja dalje kontakte sa vodstvom HRSS. U tom pravcu kralj je četiri puta primio u audijenciju Pavla Radića. Rezultat takve politike dvora bila je poruka Stjepana Radića upućena iz zatvora kralju Aleksandru u kojoj ističe da HRSS ne traži reviziju Ustava, već priznaje Pašićevo gledište, napominjući »neka se ustav oproba, na godinu, dvije, tri i više, pa neka se onda mijenja prema narodnoj potrebi, ako se pokaže

¹⁰⁹ *Pravda*, 65, 20. III 1925.

¹¹⁰ *Jutarnji list*, 4708, 13. III 1925.

¹¹¹ B. Gligorijević, *Demokratska stranka*, 457.

¹¹² SBNS, Vanredni saziv za 1925, 222.

¹¹³ SBNS, Vanredni saziv za 1925, 234.

da je to potrebno. Mi ne postavljamo nikakvih državno-pravnih zahtjeva i ne kanimo ih postavljati». ¹¹⁴

Promjenom politike HRSS vodstvo JMO je bilo iznenađeno. ¹¹⁵ Usljebile su i optužbe *Slobodnog doma* da Blok narodnog sporazuma nije dovoljno pomogao HRSS u pitanju verifikacije mandata. *Pravda* je tada pisala da je Radić svojom politikom nepotrebno izvrgao Hrvate nasilju, bezakonjima, progonima i ekonomskom upropaštavanju, tim prije što je na svim izborima dobivao dosta mandata kojima se je »u Narodnoj skupštini i društvu s ostalom opozicijom mogao odlučno suprotstaviti dosadašnjim antihrvatskim režimima«. ¹¹⁶

S obzirom na promjenu kursa vladajućih krugova prema HRSS, *Pravda* konstatuje da su nestali oštri napadi na Radića i njegovu stranku, a da su učestali na dra Korošca i dra Spahu i njihove stranke sa ciljem cijepanja Bloka narodnog sporazuma. ¹¹⁷

Štampa vladajućih stranaka doista je otpočela pravu kampanju protiv JMO i njenog vodstva. Za Spahinu politiku *Samouprava* je pisala da »nema u vidu ništa trajno i veliko«, da je u politici »detaljista«, jer se veže za običnu dnevnu politiku, da se JMO »nalazi na smrtnom ropcu«, da je protiv nje potrebna borba jer je »klerikalna« itd. ¹¹⁸ Istovremeno beogradsko *Vreme* napada Muslimane da su fatalisti, koji nisu sposobni za organizaciju, zbog čega u borbi za autonomiju nisu uspjeli ni osnovati svoju državu. Muslimanima se zamjera da su u svim pokretima imali lozinku »din je u opasnosti«, te da na tome počiva i JMO. Na toj osnovi, privrženost bosansko-hercegovačkih Muslimana Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji tumači se »samo verskim zanosom«. ¹¹⁹ *Vreme* je, poslije izjave radićevaca u Skupštini, pisalo da je JMO izgubila svoj *raison d'être*, jer je opstojala na »postojanju srpskohrvatske nenormalnosti« špekulišući sa razdorom između Beograda i Zagreba pomažući čas jednu čas drugu stranu. ¹²⁰

Za napad na politiku JMO listovi vladajućih stranaka iskoristili su pisanje *Pravde*, neposredno poslije izbora, o tome da su Jevreji u Bosni i Hercegovini glasanjem za radikale ustali protiv Muslimana, jer su pomogli njihovog najjačeg neprijatelja Radikalnu stranku. Tom prilikom *Pravda* je o Jevrejima pisala vrlo pogrdno navodeći da su bez političkog uvjerenja i da

¹¹⁴ *Hrvatsko pravo*, glavne novine Hrvatske stranke prava, Zagreb, 6. VIII 1925. Citirano prema: F. Čulinović, Jugoslavija I, 476.

¹¹⁵ Odmah poslije Radićeve izjave u Skupštini, vođa JMO dr Spaho u izjavi za *Jutarnji list* (29. III 1925) izrazio je bojazan da će radikali imati razumijevanja za Radićevu izjavu i njegovu novu političku orijentaciju. Zatim je u uvodniku *Pravde* (76, 2. IV 1925) pod naslovom »Poslije izjave Pavla Radića« ocijenjeno da je Radićeva izjava izazvala izvjesnu poremećenost u orijentaciji opozicionih grupa i da je stvorila mogućnost za različite kombinacije, pa i iznenađenja.

Vodstvo JMO je posebno upozoravalo na opreznost u sporazumijevanju sa radikalima, jer je — prema njihovom mišljenju — glavni cilj radikala — razbijanje Bloka narodnog sporazuma (*Pravda*, 80, 7. IV 1925).

¹¹⁶ *Pravda*, 86, 15. IV 1925.

¹¹⁷ *Pravda*, 82, 9. IV 1925.

¹¹⁸ *Samouprava*, 78, 7. IV 1925.

¹¹⁹ *Vreme*, 1146, 26. II 1925. — Interesantno je da je *Vreme* neposredno pred izbore objavilo izjavu reis-ul-uleme Čauševića u kojoj poručuje Muslimanima da »din nije u opasnosti«.

¹²⁰ *Vreme*, 1217, 10. V 1925.

su svoje kuglice prodali radikalima, zaboravljajući da kao trgovci žive »isključivo od Muslimana«. Konstatujući da je onaj ko ustaje protiv JMO otvoreni protivnik bosanskohercegovačkih Muslimana, *Pravda* ističe da je dobro shvaćeni vlastiti interes bezuvjetno nalagao da se »Jevreji, ako već neće da pomognu Muslimane u njihovoj pravednoj borbi, da se bar drže posve neutralno«. Umjesto toga, kako navodi *Pravda*, Jevreji su glasajući za radikale pomogli im da u sarajevskom okrugu izvuku i treći mandat, koji »neosporno pripada Muslimanima«. Naglašavajući da su se Jevreji na izborima otvoreno stavili na stranu protiv Muslimana, bili su pozivani muslimanski trgovci da svoje potrebe podmiruju kod trgovaca Muslimana i muslimanskih prijatelja, kako ne bi pomagali neprijatelja. Ovu akciju *Pravda* je povelala pod parolom: »Svoj svome«. ¹²¹

U ovom smislu bilo je više članaka u *Pravdi*, zbog čega su neki brojevi bili i zaplijenjeni. ¹²²

Akciju vodstva JMO protiv Jevreja beogradski listovi: *Samouprava*, *Vreme* i *Politika* iskoristili su za sinhronizovani napad na funkcionere JMO, njihovu politiku i uopšte na Muslimane. Naročita meta napada bio je vrhovni vjerski starješina muslimana reis-ul-ulema Čaušević. Za njega su pisali da je uvijek bio »prepokoran sluga svakom prekosavskom silniku austrijskom«, da »nema mere za svoje neprijateljsko držanje prema državi«, da je džamiju upotrebio za stranačku govornicu propovijedajući sveti rat protiv Jevreja, da je po svom držanju »ne Bošnjak, ne nacionalno ravnodušan, no pravi Anadolac«, da je Čaušević glavni uzročnik »anacionalnosti« Muslimana i da bi njegovo uklanjanje sa položaja ubrzalo »nacionalizovanje Muslimana« itd. itd. ¹²³ Prikazujući Čauševića kao antidržavnog i anacionalnog elementa stvaralo se raspoloženje u političkoj javnosti za njegovo smjenjivanje sa položaja reis-ul-uleme. To jasno proizlazi iz pisanja Grigorija Božovića, da u Bosni ima nacionalnih ljudi i da ne treba Čauševiću smetati »da i dalje turkuje do mile volje. Dajte mu penziju pa neka ide ikud mu srce želi: jal u Stambol, jal u Angoru«. ¹²⁴

Napisi protiv muslimanskog vjerskog poglavara i osvrti na takva pisanja objavljeni u *Pravdi* i zagrebačkom *Hrvatu*, prouzrokovali su suprotan efekat od onoga što su željeli vladajući krugovi. *Pravda* i *Hrvat* komentarišući pisanje beogradske štampe protiv Čauševića isticali su da vladajući krugovi žele da reis-ul-ulemu smijene sa položaja zato što im se zamjerio kada se energično zauzeo za Muslimane u istočnoj Hercegovini, koji su poslije ujedinjenja bili proganjani pa i ubijani. Napade na Čauševića oni su tumačili kao napade na vjersko-prosvjetnu autonomiju i želju za njenim uništenjem. Istovremeno su naglašavali da je islamska svijest muslimanskih masa toliko razvijena da će znati pružiti jak otpor pokušaju kršenja zagarantovane vjersko-prosvjetne autonomije. ¹²⁵

¹²¹ *Pravda*, 34, 12. II 1925. — Povod za ovakvo pisanje *Pravde* bilo je isticanje zahvalnosti radikala za korektno, požrtvovano i patriotsko držanje Jevreja i njihovo glasanje za Nacionalni blok.

¹²² *Pravda*, 36, 14. II 1925; 37, 15. II 1925; 44, 23. II 1925 (zaplijenjen); 45, 24. II 1925; 54, 7. III 1925; 65, 20. III 1925.

¹²³ *Samouprava*, 35, 15. II 1925; *Vreme*, 1146, 26. II 1925. Upor. *Srpska riječ*, 38, 16. V 1925. i 39, 20. V 1925.

¹²⁴ *Politika*, 6037, 13. II 1925.

¹²⁵ *Pravda*, 87, 16. V 1925. i 113, 20. V 1925.

Na taj način vodstvo JMO umnogome je svratilo pozornost na položaj i prilike u kojima su se našli Muslimani i JMO. Istovremeno, zauzeti vlastitim problemima i napadima kojima su bili izloženi, smanjili su, a zatim i prestali pisati protiv Jevreja, tako da je taj problem ubrzo nestao iz političkog života.

Povodom istupa vodstva JMO protiv Jevreja nužno je konstatovati da njihov bojkot jevrejskih trgovaca nije uspio, niti je mogao uspjeti, s obzirom na činjenicu da su muslimanski trgovci u velikoj mjeri bili zaduženi kod Jevreja. U vezi s tim Policijska direkcija u Sarajevu izvještava da je bojkot ostao bez efekta »pošto su Jevreji trgovački i ekonomski organizovani i jedini u stanju privredne krize da daju robu na kredit i svi manji trgovci upućeni su da se kod njih snabdijevaju«. Inače, za pomenutu akciju JMO vlasti su bile jako zainteresovane, što potvrđuju njihovi brojni izvještaji o ovom pitanju. Prema tim izvještajima, samo je u Višegradu, Visokom i Rogatici bojkot Jevreja »donekle uspio«. To je bio povod da su Jevreji iz tih mjesta slali deputacije u Sarajevo radi zaštite, poslije čega je uslijedilo kažnjavanje nekolicine pristalica JMO, koji su prednjačili u agitaciji bojkota Jevreja.¹²⁶

Ovaj primjer rasplamsavanja vjersko-nacionalističkih strasti sa strane vodstva JMO prema Jevrejima, uz sve ono što smo kazali o rasplamsavanju nacionalističkih strasti u vrijeme izbora, upućuje na zaključak da su februarSKI izbori 1925. godine u Bosni i Hercegovini pojačali nacionalističko-vjerske suprotnosti u kojima je došlo do jače polarizacije i zatvorenosti nacionalnih grupacija, što je bilo značajno i za dalji politički i posebno nacionalni razvoj Srba, Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini.¹²⁷ Kampanja JMO protiv Jevreja pokazuje da se vodstvo ove stranke nije dosljedno pridržavalo vlastitog političkog načela nacionalne tolerancije kada je u pitanju bio njihov odnos prema jednoj relativno malobrojnoj skupini.

Što se tiče funkcije JMO u Bloku narodnog sporazuma i seljačke demokratije, pored onoga što je već rečeno, interesantno je da vodstvo JMO više puta naglašava svoje programsko načelo: »Zbližavaćemo, a nipošto dijeliti«. U vezi s tim poslanik JMO dr Atif Hadžikadić krajem aprila 1925. godine pisao je da su predstavnici bosanskohercegovačkih Muslimana stalno i iskreno isticali i zastupali politiku »zbližavanja i bratskog sporazuma« i pored optužbi za »tobožnji separatizam, anacionalizam, pa čak i antidržavnost i srbofobstvo«. U duhu pomirljive politike JMO, dr Hadžikadić naglašava da sređenje prilika u zemlji leži »u bratskom sporazumu i ravnopravnosti svih građana bez razlike imena i vjere«, što znači da treba ostaviti po strani krajnosti i nemogućnosti, kao što su velikosrpski centralizam i Radićevo republikanstvo, a prihvatiti politiku JMO i njenih saveznika. Dr Hadžikadić ocjenjuje da je poslije izjave predstavnika HRSS u Narodnoj skupštini da priz-

¹²⁶ ABiH, VZSO, Pov. 615/1925.

¹²⁷ Poglavar visočkog sreza poslije izbora izvještava da je vjerski i plemenski antagonizam prema Srbima »izgleda još veći nego prije izbora« (ABiH, VZSO, Pov. 2981/1925).

Karakteristično je da u to vrijeme *Pravda* piše da je cjelokupni politički život zahvatila zagušljiva atmosfera, dajući mu »ekskluzivističku plemensku orijentaciju« koja je našla odraza u svim parlamentarnim grupama, osim u JMO, koja, kaže se, nije »zadahnutu plemenskim šovinizmom« (*Pravda*, 89, 18. IV 1925).

naju monarhiju i narodnu demokratiju Karađorđevića, jedinstvo i temeljne zakone zemlje, nastupila takva politička atmosfera u kojoj je moguće rasplitanje situacije sporazumijevanja, ali ne, kako to Pašić želi, pritiskom i ucjenjivanjem uhapšenog Radića. Plašeći se direktnog sporazuma HRSS i radikala, dr Hadžikadić ističe da Hrvati treba da ostanu u Bloku i da samo u sporazumu sa Blokom pregovaraju sa radikalima. Upozoravajući da u zemlji postoje dva različita fronta: »jedan sporazumaški i revizionistički i drugi antisporazumaški i nasilnički«, dr Hadžikadić smatra da bi »Blok narodnog sporazuma, koji je usvojio zajednički program te time postao faktički jedna partija« trebao i formalno da postane jedna velika partija. Na taj način bi se manifestovala jednodušnost Bloka narodnog sporazuma i upozorilo radikale da ne mogu računati na njegovo cijepanje. Dr Hadžikadić pledira da se pođe dalje od obrazovanja Bloka, i to tako da se formira jedinstvena politička stranka sa jednim imenom. Predložio je da ime bude demokratsko. U tom slučaju bi kao i u drugim zemljama postojale dvije velike stranke: radikalska i demokratska.¹²⁸

Prema prijedlogu dra Hadžikadića koji je izražavao mišljenje vodstva JMO u datoj situaciji, očito je da se stranka bori za mjesto u političkom životu. Predviđajući mogućnost direktne saradnje HRSS sa radikalima vodstvo JMO nastoji da onemogući takav potez predlažući formiranje jedinstvene političke stranke bez obzira na vjerske karakteristike, nacionalne i regionalne okvire pojedinih postojećih stranaka. Za njih je u tom momentu bilo najvažnije da sačuvaju klasne pozicije i ekonomske interese muslimanskog građanstva. Ovaj politički potez vodstva JMO potvrđuje već konstatovanu činjenicu da »male« političke stranke ne mogu postizati gotovo nikakvih uspjeha bez oslonca na jače i veće stranke, koje predstavljaju značajne faktore u političkom životu. Uostalom, sudbina »malih« stranaka je u savezima i koalicijama sa drugim strankama, što je vodstvo JMO stalno praktikovalo u svojoj političkoj aktivnosti.

4. Politika vodstva JMO u vrijeme radikalsko-radićevske koalicije

Vodstvo JMO u nastojanju da učvrsti Blok narodnog sporazuma i seljačke demokratije putem tješnje saradnje među strankama Bloka ili putem stvaranja jedinstvene stranke polazilo je od svojih vlastitih problema. Poslije odstupanja vodstva HRSS od proklamovane politike i njegovog sve većeg približavanja vladajućoj Narodnoj radikalnoj stranci, vodstvo i pristalice JMO bili su izloženi raznim napadima i maltretiranjima prvenstveno od organa vlasti. U takvoj situaciji normalno je bilo očekivati, između ostalog, i nestrpljenje birača, pa i aktivista stranke s obzirom na njihov dosta težak položaj, upravo zbog podrške JMO kao opozicione stranke. Vodstvo JMO je svoju političku aktivnost, makar redovno podešavalo tako da muslimanske mase drži u određenoj napetosti i iščekivanju rješenja njihovih životnih pitanja. Pri tome je stalno naglašavana potreba sloge i jedinstva, kao osnovni uslov ne samo za postizanje nekih političkih uspjeha nego i kao uslov opstanaka. Ovakva propaganda bila je uspješna s obzirom na činjenicu da su ponav-

¹²⁸ *Pravda*, 94. 23. IV 1925.

ljani propusti i greške prema svim slojevima Muslimana, da su povremeno vrijeđana njihova vjerska osjećanja, kao i da su se dešavala ne baš rijetka ubistva Muslimana, za koja krivci, uglavnom, nisu odgovarali.

S obzirom na navedene okolnosti i činjenice, Poslanički klub JMO na sjednici 5. maja 1925. jednoglasno je konstatovao da su se prilike u Bosni i Hercegovini nakon izbora izrazito pogoršale. To je bio povod za odluku da se podnesu interpelacije o provođenju opštinskih izbora, o oduzimanju oružja i oružnih listova, o podjeli ispaša, o neprovođenju izbora u središnjim i okružnim uredima za osiguranje radnika, o nesnosnom stanju u Sandžaku i postavljanju nekvalifikovanih upravnih činovnika.¹²⁹

Poslanici JMO, kao članovi Bloka narodnog sporazuma, u Narodnoj skupštini 1925. i 1926. godine zauzimali su stalno opozicioni stav. U tom smislu nije im bilo teško istupati, s obzirom na veoma tešku privrednu i političku situaciju u zemlji i brojne slabosti i propuste vladajućih partija. Međutim, poslanici JMO u Skupštini su govorili o bosanskohercegovačkim problemima, u kojima su gotovo redovno isticali zapostavljenost i težak položaj Muslimana, posebno muslimanskog seljaštva.

Razvoj političkih događaja u 1925. godini doveo je do sporazuma HRSS sa Narodnom radikalnom strankom, koji je bio vidno obilježen formiranjem (18. jula 1925) radikalsko-radićevske vlade.¹³⁰ Nas konkretno interesuje odnos vodstva JMO prema ovom događaju.

Prvih dana poslije sporazuma HRSS sa radikalima, vodstvo JMO uzdržavalo se od komentara, naglašavajući da je od sadržaja sporazuma poznato samo ono što je već izvršeno, a to je da su radićevci dobili 4 ministarska mjesta, da im je vodstvo pušteno iz zatvora, da je proces protiv njih aboliran i da je ukinuta primjena Obznane na HRSS. Radićevci su prihvatili da se Ustav ima striktno provoditi u djelo, da se na taj način u praksi vidi šta u njemu ne valja i prema tome da se onda mijenja. Zato je u *Pravdi* pisalo da treba sačekati djela radikalsko-radićevske vlade da bi se mogla dati realna ocjena radikalsko-radićevskog sporazuma i prema njemu mogao zauzeti određeni stav, a da se to neće dugo čekati.¹³¹ Ovakav stav je iznio i dr Spaho nekoliko dana poslije formiranja radikalsko-radićevske vlade, naglašavajući da za ocjenu RR sporazuma treba sačekati ili da se sporazum objavi (što znači da dr Spaho kao član užeg odbora Bloka narodnog sporazuma nije bio upoznat sa detaljima sporazuma HRSS sa radikalima), ili da se nova vlada vidi na djelu. Međutim, dr Spaho je izrazio sum-

¹²⁹ *Pravda*, 101, 6. V 1925.

¹³⁰ O radikalsko-radićevskom sporazumu i ulasku predstavnika u vladu, te o odnosu Bloka narodnog sporazuma prema radikalsko-radićevskoj vladi, vid. N. Jo-
vanović, *Unutarpolitički razvoj Jugoslavije*, 76—125.

¹³¹ *Novi Glasnik JMO*, organ JMO, 2, 21. VII 1925. — Interesantno je da je članstvo JMO, na primjer, u Fojnici prije radikalsko-radićevskog sporazuma izražavalo bojazan da poslanički klub JMO usljed sporazuma HRSS sa radikalima ne bi »ostao na cjedilu« (ABiH, VZSO, Pov. 961/1925, list 76). Poslije sporazuma HSS sa radikalima pristaše JMO u Fojnici pokazale su življe interesovanje kojim će pravcem poći vodstvo stranke. Pri tome su pojedinci ispoljavali izvjesnu netrpeljivost i bojazan (ABiH, VZSO, Pov. 2980/1925). U novembru 1925. u istom mjestu pristaše JMO već izražavaju bojazan od budućih opštinskih izbora, jer smatraju da bi, pod RR vladom, po njih nepovoljno ispali, pa ne bi mogli učestvovati u lokalnoj samoupravi, niti bi mogli biti zastupljeni u opštinskom časništvu (ABiH, VZSO, Pov. 2765/1925, list 14).

nju u iskrenost radikala, s obzirom na mnogobrojna njihova nasilja prema Hrvatima u vrijeme i poslije izbora. Osim toga, dr Spaho smatra da se ne može govoriti o ravnopravnosti sporazuma kad se vodstvo HRSS po nalogu radikala nalazi u zatvoru, protivno i sudskim odlukama.¹³²

U skupštinskoj debati o deklaraciji radikalsko-radićevske vlade u ime Poslaničkog kluba JMO govorio je dr Atif Hadžikadić. On je naglasio da poznate činjenice o sporazumu i njegovoj realizaciji nisu u skladu sa prvom tačkom narodnog sporazuma, a to je revizija Ustava. Dio deklaracije RR vlade u kome se naglašava da će se vlada starati o potpunoj ravnopravnosti Srba, Hrvata i Slovenaca i o primjeni i poštovanju zakona, dr Hadžikadić je ocijenio kao prazne riječi, jer da pravde u državi nema kad je slobodno građane »u nekim krajevima ubijati kao muhe ili kao pašcad, a da niko zbog toga ne bude zvat na odgovornost« ili kad je dopušteno »neodgovornim elementima, da oni naoružani od organa državnih vlasti čine pokolje nad Muslimanima«. Dr Hadžikadić je iskoristio priliku i detaljno govorio o pokolju Muslimana u Šahovićima 9. i 10. novembra 1924. godine, napominjući da je cijelo selo Šahovići srasnjeno sa zemljom, jer su popaljene kuće, a poklano mlado, staro, slabo i nejako. Broj poklanih i izgorjelih u kućama iznosi na stotine, a materijalna šteta nakon osam mjeseci nije procijenjena. To mu je bio najbolji primjer »kako se nekažnjeno uništavaju domovi i životi Muslimana. Zbog jedne glave, zbog glave Boška Boškovića, na stotine Muslimana zaklano je i popaljeno«. Zatim je dr Hadžikadić govorio da u Bosni i Hercegovini »vlada strahovita kriza« u kojoj propada naročito muslimanski seljak, jer je »najviše pod udarom vlasti koja ide za njegovim ekonomskim slabljenjem«, oduzimanjem krčevina i za njegovu egzistenciju najpotrebnije ispaše. Navodio je konkretne primjere podjele privrednih kredita po partijskom ključu, pri čemu su potpuno zapostavljeni Muslimani u Bosni i Hercegovini. Zato kao sinovi Bosne i Hercegovine, koja ne traži ništa drugo nego pravdu, ravnopravnost i primjenu zakona, ne mogu dati povjerenje vladi, pa će glasati protiv vladine deklaracije.¹³³

Nešto kasnije, u avgustu 1925. godine dr Spaho u jednom intervjuu dopisnicima lista *Politika*, *Obzor*, *Jutanji list* i *Der Morgen*, naglasio je da su uz sve ograde pozdravili RR sporazum, te da očekuju ispunjenje onoga što je vlada obećala u deklaraciji. Od novih saradnika u vladi očekuju prvenstveno da poprave sve ono zlo prijašnjeg režima, koje su »kritikovali s nama zajedno, čak i mnogo oštrije nego mi«. Dr Spaho se nada da će se popraviti stanje u cijeloj državi u svim granama državne administracije naj-

¹³² *Novi glasnik JMO*, 2, 21. VII 1925.

¹³³ *Novi Glasnik JMO*, 3, 28. VII 1925; SBNS, Vanredan saziv za 1925, 525. — Prvi uspjesi radikalsko-radićevske parlamentarne većine u Skupštini (usvajanje Zakona o dvanaestinama i Zakon o štampi) podstakli su šefove stranaka okupljenih u Bloku narodnog sporazuma na intenzivniju saradnju. Održali su nekoliko sjednica. Poslije pretresanja političke situacije sačinili su 28. jula 1925. kominike, koji je sutradan bio usvojen i na zasebnim sjednicama poslaničkih klubova DS, SLS i JMO. U kominikeu se navodi da šefovi grupa ostaju u međusobnom kontaktu radi sporazuma o saradnji i zajedničkim akcijama u Skupštini, kao i radi proučavanja programske i taktičke osnove za akciju u novostvorenoj situaciji. Krajnji cilj njihove akcije je »definitivna konsolidacija unutarnjih odnosa, osiguranje zakonitosti i pravnog poretka, odbrana demokratskih i slobodoumnih ustanova i parlamentarne vladavine« (*Politika*, 6200, 30. VII 1925).

kasnije do sastanka Skupštine u oktobru, napominjući da će se prema tim rezultatima određivati dalje držanje JMO.¹³⁴

Centralni odbor JMO na svom zasjedanju 12. septembra 1925. godine izrazio je žaljenje što sporazumom između Narodne radikalne stranke i HSS nije ostvaren pravi narodni sporazum za koji se JMO zalagala i što nisu ispunjena ni obećanja koja je RR vlada dala u svojoj deklaraciji. Zato Centralni odbor smatra da »Poslanički klub JMO treba da nastavi započetu borbu za punu jednakost i ravnopravnost, za strogo poštivanje samouprave, za zakonitost i red u državnoj upravi, a protiv nasilja, korupcije i strančarstva«.¹³⁵

U novogodišnjem intervjuu *Obzoru* dr Spaho je o ovom pitanju još dodao da je bolje što je došlo do radikalsko-radićevskog sporazuma i što su Hrvati prišli saradnji u državnim poslovima makar i sa znatno manjim uticajem nego to odgovara njihovoj snazi. Dr Spaho smatra da je, takođe, dobro što su i radikali, koji su zagovarače sporazuma nazivali izdajicama, priznali potrebu sporazuma i što je skinuta s dnevnog reda laž da su kralj i država u opasnosti.¹³⁶ U tom smislu dr Spaho je govorio na zboru u Rogatici 16. aprila 1926. godine.¹³⁷

U drugoj polovini marta 1926. godine vodstvo JMO otvorenije istupa protiv radikala kao neiskrenih političkih saradnika, s obzirom na gorko iskustvo koje su ranije stekli u saradnji sa Pašićem. Za njega su pisali da je neiskren u namjerama i nepovjerljiv u radu. Bez dobre volje u izgladivanju sporova, Pašić je paralisao svaki sporazuman rad u vladi. Za Pašića — prema *Pravdi* — ne vrijedi ni pismeni sporazum ni usmeno obećanje. Zbog toga, nijedna opoziciona stranka na osnovu vlastitog iskustva ne bi više dozvolila da bude upotrebljena kao snaga koja će »vladina kola iz blata izvlačiti«, pošto je očito da je radikalsko-radićevski sporazum došao u krizu.¹³⁸

Inače, neposredno poslije formiranja RR vlade vodstvo JMO smatralo je kao najaktuelnije političko pitanje — pitanje opštinskih izbora u Bosni i Hercegovini, dok je na ekonomskom planu isticalo važnost teške ekonomske krize i nesnosnih i neopravdanih poreskih tereta. Ali, ono je pridavalo važnost i novoj uredbi o imamskim (sveštениčkim) dodacima i o novom organizovanju muslimanskih vjerskih džemata (opština). Tu uredbu su ocijenili kao povredu člana 12. Ustava i postojećih zakona, zato što ministar vjera donosi odluke o formiranju vjerskih opština, i to samo u BiH i samo za islamsku vjeroispovijest.¹³⁹

¹³⁴ *Novi Glasnik* JMO, 5, 25. VIII 1925. — Na skupovima JMO funkcioneri stranke izražavali su nadu da će Pavle i Stjepan Radić kao ministri pomoći Muslimanima u pravednijem rješavanju agrarnog pitanja i nekih pitanja iz oblasti prosvjete (ABiH, VZSO, Pov. 96/1926, list 16).

¹³⁵ *Novi Glasnik* JMO, 8, 18. IX 1925.

¹³⁶ *Novi Glasnik* JMO, 1, 5. I 1926.

¹³⁷ ABiH, VZSO, Pov. 1102/1926, list 3 i 4. — Vođa Samostalne demokratske stranke Svetozar Pribićević na zboru u Sarajevu 21. februara 1926. rekao je da su se on i Pašić složili da zajednički spasu državu od Radića i da su na februarske izbore 1925. išli sa parolom da izbori treba »da budu novo Kosovo za spas države«. Međutim, nastavio je Pribićević, radikali »koji su pretili Lazarevom kletvom onome ko ne stupi u borbu za spas države od Radića, udružuju se sa Stjepanom Radićem da zajednički spasavaju državu od Pribićevića« (ABiH, VZSO, pov. 638/1926, list 198).

¹³⁸ *Pravda*, 12, 23. III 1926.

¹³⁹ *Novi Glasnik* JMO, 5, 25. VIII 1925.

U vezi s tim, na sjednici Finansijskog odbora Narodne skupštine dr Spaho je oštro napao ministra vjera M. Trifunovića što se dodaci imamima u Bosni i Hercegovini dijele isključivo onima koji pripadaju režimskim strankama.¹⁴⁰

To je bio osnovni motiv i pitanja poslanika JMO H. Alića, N. Pozderca i I. Gavrankapetanovića upućenih ministru vjera o imamskim dodacima. Oni su dokazivali da radikali odlučivanjem o materijalnim pitanjima muslimanskog sveštenstva pokušavaju proširiti svoj politički uticaj među Muslimane.¹⁴¹

O ovom pitanju u štampi je isticano da su i ranije protiv Muslimana u Bosni i Hercegovini izdavane razne uredbe, ali da je nova karakteristična po tome što se u njoj jasno vidi da je uperena protiv muslimana i njihovih vjerskih ustanova u Bosni i Hercegovini. Radikali su na ovaj način željeli da direktno utiču na političku opredijeljenost muslimanskih vjerskih službenika, a time i šire na muslimanske mase. Ovakav potez radikala imao je realnu osnovu s obzirom na činjenicu da su istaknutiji aktivisti u političkim strankama u Bosni i Hercegovini bili iz svešteničkih redova sve tri konfesije, a naročito iz pravoslavne i islamske. Na ovakvu akciju radikali su se odlučili i iz razloga što su postigli izvjestan uspjeh i prije ove uredbe, kada je Ministarstvo vjera, na osnovu diskrecionog prava, dijelilo imamske dodatke, prvenstveno onim muslimanskim vjerskim službenicima koji su pristupali radikalnoj stranci.¹⁴²

Ovo pitanje raspravljano je i na sjednici Centralnog odbora JMO 12. septembra 1925. godine. Pored konstatacije da su pomenutom uredbom povrijeđena vjerska samouprava i vjerska osjećanja Muslimana, Centralni odbor ističe da je time grubo povrijeđeno i načelo jednakosti prema pojedinim vjeroispovijestima u čisto vjerskim pitanjima. Na sastanku je potvrđeno da načinom sprovođenja uredbe i izuzetnim mjerama jedino prema Muslimanima »vlada hoće da u čisto unutrašnje vjerske poslove unosi strančarstvo, što će neminovno dovesti do nepotrebnih trzavica radi povrede vjerskih osjećanja«.¹⁴³

Pažnju vodstva JMO, a i šireg članstva stranke u to vrijeme (polovinom avgusta 1925) privuklo je ubistvo petorice Muslimana iz sela Bahori kod Gacka i pljačka njihove imovine. Među gatačkim Muslimanima nastao je

¹⁴⁰ *Novi Glasnik* JMO, 1, 14. VII 1925.

¹⁴¹ *Novi Glasnik* JMO, 3, 28. VII 1925. — Kao primjer netolerantnog stava ministra vjera prema Muslimanima istaknut je Miša Trifunović, koji je poslije Stjepana Radića preuzeo ministarstvo prosvjete. On nije ništa preduzeo da se za direktora Šerijatske gimnazije, koju pohađaju isključivo Muslimani, postavi Musliman, premda među nastavnicima srednjih škola ima i Muslimana sposobnih i kvalifikovanih za mjesto direktora. Ovo je tim čudnije što u Bosni i Hercegovini u 17 potpunih i nepotpunih gimnazija, 4 učiteljske škole i na 6 mjesta prosvjetnih inspektora nema nijedan direktor niti inspektor Musliman (*Pravda*, 32, 10. VIII 1926).

¹⁴² *Novi Glasnik* JMO, 7, 9. IX 1925. — O ovom problemu biće više riječi kada budemo govorili o pokušajima razbijanja JMO u muslimanskim socijalnim sredinama u kojima su radikali povremeno dobijali izvjestan broj muslimanskih glasova.

¹⁴³ *Novi Glasnik* JMO, 8, 18. IX 1925.

»paničan strah pred općim pokoljem«. Oni su se odmah obratili vodstvu JMO za hitnu intervenciju i zaštitu. Zato je dr Spaho brzojavno zahtijevao kod zamjenika predsjednika vlade Manka Đuričića, ministra unutrašnjih djela Bože Maksimovića i ministra Pavla Radića, najenergičnije mjere za islijeđenje krivaca i zaštitu života i imetka Muslimana gatačkog sreza.¹⁴⁴

Ubistvo trojice Talovića i dvojice Memića, te pljačka i paljenje njihovih imanja izazvalo je negodovanje ne samo Muslimana nego i ostalih građana, prvenstveno Srba, bez obzira na političku orijentaciju ili pripadnost. U Nevesinju su se sastali predstavnici svih političkih partija i poslali brzojavni protest ministru unutrašnjih poslova, zahtijevajući da se odmah pošalje anketa koja će izviditi slučaj i krivce kazniti. U Mostaru su Muslimani, takođe, bez obzira na političko mišljenje i partijsko opredjeljenje, održali javni miting sa kojeg su uputili ministru unutrašnjih djela oštru protestnu rezoluciju za zaštitu života i imetka Muslimana.¹⁴⁵

O ovom događaju zagrebački *Obzor* piše da je pokolj izvršen bez ikakvog povoda, da su pale nevine žrtve, a »ubijeni su samo zato jer su Muslimani«, te da se Muslimani po Hercegovini ubijaju »iz vjerske i nacionalne mržnje koja traži osvetu«. *Obzor* zatim konstatuje da su vlasti odobravale progone Muslimana, koji su van zakona, da je »muslimansko pitanje aktuelno i neodgodivo — jer nije moguće da vlada nastavi svoju politiku progona Muslimana, a da Hrvatska seljačka stranka to podupire. Ne radi se tu o stranci, posve je neuzgredna stvar kako će se vlada držati prema Spahi i njegovoj stranci, nego se radi o Muslimanima Bosne i Hercegovine bez obzira na stranke«. Zbog opozicionog stava Poslaničkog kluba JMO »ne smiju stradati Muslimani Bosne i Hercegovine, a još manje biti zanemarena Bosna i Hercegovina«. U vezi s tim raspravljajući o pitanju čija je Bosna i Hercegovina, *Obzor* ističe da je Bosna zajednička onih koji u njoj žive, prvenstveno seljaka koji su raja, kako Srba, tako pogotovu Hrvata i Muslimana. Zato

¹⁴⁴ Povodom stradanja gatačkih Muslimana, u štampi se pisalo da je za sedam godina od ujedinjenja palo žrtvom zločinačkih bandi u istočnoj Hercegovini 78 Muslimana (*Novi Glasnik* JMO, 5, 25. VII 1925).

¹⁴⁵ S obzirom da su u Bosni i Hercegovini u periodu Kraljevine SHS bile veoma rijetke zajedničke političke akcije pripadnika sve tri nacionalne grupacije i pripadnika raznih političkih struja i stranaka, donosimo puni tekst brzojava predstavnika svih političkih stranaka iz Nevesinja, koji glasi: »Gospodinu Boži Maksimoviću, ministru unutrašnjih djela, Beograd. Predstavnici svih političkih frakcija bez razlike vjere i plemena na današnjem pouzdaničkom sastanku jednoglasno osuđuju više puta opetovani prepad koji je izvršen na 11. VIII o. g. u Gatačkom srezu nad petoricom Muslimana koji su radili poljske radove u sred dana i koji su svi pali kao žrtve zločinačke bande. Pošto Muslimani sreza Gatačkog ne nalaze nikakvo utočište kod nadležnih vlasti u Gatačkom srezu, jer je to već iksti slučaj, da se ni jedna istraga nije s uspjehom privela kraju, jednodušno tražimo da se javni poredak i javna bezbjednost popravi u Gatačkom srezu, jer ni jedan Musliman nije više siguran tamo za svoj život i imetak. Radi toga pozivamo gospodina Ministra unutrašnjih djela da smjesta pošalje anketu koja će izviditi slučaj i krivce privesti zasluženju kazni. Kao najefikasnije sredstvo predlažemo kontribuciju i velike ucjene jer iz iskustva znamo da su to najbolje mjere. Za Narodnu radikalnu stranku: Svrđlin Mitar, Tomanović Todo, Glogovac Milisav; za Demokratsku stranku: Drago Vuković, Danilo Lažetić; za Samostalnu demokratsku stranku: Gavra Albijanić; za JMO: Husno Gruda, Saćir Kazazić, Šukrija Pekušić; za HRSS: fra Srećko Škorput, Đorđe Precca, Vlada Bunoza i Matan Perković« (*Novi Glasnik* JMO, 5, 25. VIII 1925).

među najtežim pitanjima koja treba da rješava RR vlada spada i rješavanje »pitanja Bosne, a u njima pitanje Muslimana«. ¹⁴⁶

Samouprava je povodom stradanja Muslimana pisala da Muslimani moraju razlikovati razbojнике od svoje braće pravoslavne vjere i da se kačak i razbojnik Mehonić u južnoj Srbiji, ne može identifikovati sa Muslimanima. *Novi glasnik JMO* slaže se sa *Samoupravom* da »Muslimani nemaju ništa zajedničkog s kačakom Mehonićem, kao što ni Srbi s kačakom Vujovićem«, što je više puta ranije naglašavao. Zato sada *Samoupravi* postavlja pitanje zašto je u vezi s Mehonićem 9. novembra 1924. godine, moralo glavom platiti nekoliko stotina nevinih Muslimana u Sahovićima, i to na prevaru i uz pomoć vlasti, ili zašto je u vezi s Mehmedom Konjuhom u Zagoru (Vučitrn), početkom 1923, moralo pasti 23 muslimanske glave, među kojima osmero muške i ženske djece od 1 — 8 godina, te na kraju zašto zbog svega toga nije niko stavljen pred sud, niti je ikome »ma i vlas sa glave falila«. ¹⁴⁷

Svi ovi apeli, molbe, traženja i zahtjevi nisu mogli odmah uroditi plodom. Lična i imovinska sigurnost Muslimana u gatačkom, bilečkom i trebinjskom srezu i dalje je bila ugrožena, iako je bio likvidiran Majo Vujović, glavni odmetnik koji je vršio zlodjela u tim krajevima. Zato se i desilo da je do jula 1926. godine broj ubijenih Muslimana u pograničnim krajevima Hercegovine narastao na 126 lica, uglavnom seljaka, a da je popaljeno ili uništeno oko 500 muslimanskih seoskih zadruga. Tome broju treba dodati još i koju hiljadu muslimanskih porodica, koje su se iselile iz tih krajeva ostavljajući svoje kuće i zemlju bez ikakve zaštite. ¹⁴⁸

Najnovija ubistva trojice braće Česića početkom jula 1926. godine u planini Sitnici, sela Vilogorac, opštine Vlahovići u srezu Ljubinje i Hamida Hebiba u planini Kobilja glava, rodnom iz Cernice, srez Gacko, ponovo su oživjeli polemike i pisanja u štampi o položaju Muslimana u tim krajevima.

Tim povodom u *Pravdi* se iznose podaci o tome da su nasljednici Maja Vujovića, Petar Roganović, Majova sestra i drugi pod vidom »Kosovskih osvetnika« sebi stavili u zadatak da istrijebe »Turke« iz Hercegovine. U tom cilju oni su obrazovali nekakav »bratoubilački bataljon« i proglasili nekakav krivični zakon, po čijem paragrafu 155 za »Turke« nema druge kazne nego »ubiti ili premlatiti«. S obzirom da od ovih odmetnika strdaju gotovo jedino Muslimani, *Pravda* uzima to kao razlog zašto se ne zavedu i iznimne mjere, kako se postupalo u Sandžaku i Makedoniji pri istrebljenju kačaka. U slučaju da se ne stane na put ovoj »bratoubilačkoj akciji i trijebljenju »Turaka«, *Pravda* upozorava na mogućnost obrazovanja dobrovoljačkih kontra-četa po uzoru na onu u južnoj Srbiji, koje će samo uzeti u zaštitu nedužan muslimanski svijet, koji je »do sada i suviše pretrpio usljed zvjer-skih a i šovenskih hirova (kojekakvih primitivnih i kriminalnih tipova«. *Pravda* poziva štampu da digne glas protiv ovih zvjerstava, koja se nekažnjeno i nesmetano učiniše nad Muslimanima gornje Hercegovine. »Još je vrijeme« — upozorava *Pravda* — »kad imamo strpljenja, da u ime kulture bratstva, časti našeg naroda i naše države upravljamo apel svim trijeznim i mjerodavnim u našoj zemlji, da porade sve, da muslimanski elemenat u ovim

¹⁴⁶ *Novi Glasnik JMO*, 5, 25. VIII 1925.

¹⁴⁷ *Samouprava*, 193, 28. VIII 1925; *Novi Glasnik JMO*, 6, 3. IX 1925.

¹⁴⁸ *Pravda*, 29, 20. VII 1926.

krajevima prestane biti više žrtvom zvjerstva i huškalačkih parola neuravnoteženih elemenata. Još je vremena, jer sa tužnim i krvavim bilansom ubijenih, popaljenih, popljačkanim i rastjeranim Muslimanima trebinjskog, bilećkog i gatačkog kotara skrećemo pažnju svega kulturnoga svijeta». ¹⁴⁹

Prvu priliku poslije ubistva i pljačke muslimanskih seljaka u gatačkom srezu, poslanici JMO uskonistili su u Narodnoj skupštini da o tome opširnije govore i podnesu interpelaciju. Detaljno je o tome govorio Salih Baljić. ¹⁵⁰ Tom prilikom govorio je i Ismet Gavrankapetanović. On je ubistvo i pljačke u Gačku i Bileću naveo kao primjere lične i imovinske nesigurnosti Muslimana. Naglasio je da je Bosna i Hercegovina gubitkom svoje individualnosti potpuno nazadovala i da je »naopaka i zulumčarska« uprava dovela do toga da se u Bosni i Hercegovini više ne zna šta je to pravda, jednakost, sloboda i ravnopravnost svih građana pred zakonom. Vlada održava pravnu i ekonomsku nejednakost i nastavlja nasilja i bezakonja protiv cjelokupne opozicije, a naročito »goni nas Muslimane kao bespravno roblje«. Tvrdi da vlast ekonomski uništava Muslimane Gavrankapetanović je naveo da se to očito vidi iz sprovođenja agrarne reforme, kojoj se nije pristupilo sa ciljem jedinstvenog i pravednog rješenja za čitavu zemlju, nego se gledalo, prvenstveno, na partiju i vjeru zbog čega je agrarna reforma u Bosni i Hercegovini uperena jedino protiv Muslimana. Kao dalji dokaz ekonomskog uništavanja Muslimana naveo je oduzimanje ispaša od muslimanskih seljaka i oduzimanje obrtnih dozvola od muslimanskih privrednika. ¹⁵¹

Tokom 1926. godine poslanici JMO bili su veoma aktivni i u postavljanju pitanja pojedinim ministrima i predsjedniku vlade. Oni su pojedinačno postavljali pitanja: o poštovanju prava servituta, o nepostojanju zaštite Muslimana u fočanskom srezu, o ometanju bajramske zastave, o neopravdanom sakupljanju priloga u školama, o smjenjivanju muhtara i knezova Muslimana u bijeljinskom kotaru, o bezrazložnom i protuzakonitom ograničavanju slobode šestorice Muslimana iz sela Jabuke kod Foče, o nepravilnom postupku sreskog načelnika u Višegradu prema Muslimanima, o nasiljima lugaara Trifka Trifunovića iz Podžeplja (Rogatica) prema Muslimanima, o zapuštenosti puteva i njihovoj nedovoljnoj mreži u Bosni i Hercegovini, o isplati plata trojici imama koji ne vrše dužnost, o samovoljnom ograničavanju slobode Muslimana u Međedi, o zaštiti muslimanskog groblja u selu Ratajima (Miljevinu), o čitankama za osnovne škole u kojima se naglašava pravoslavlje, što za bosanske prilike ne odgovara (ovo pitanje su postavili Edhem Mulabdić, dr Šefkija Behmen i Salih Baljić u zajednici sa poslanicima Demokratske stranke drom Grgom Anđelinovićem i Ljubom Mihajlovićem), o nepravilnoj razdiobi imamskih dodataka u tuzlanskom srezu, o uvođenju nameta na kirije u Sarajevu, o šamaranju seljaka od sreskog poglavara u Vlasenici, o zlostavljanju seljaka iz Rahića (Brčko) od žandarmerije, o davanju drva za ogrev i građu stanovnicima malih varoši, o nepravilnoj podjeli ispaša u vlaseničkom kotaru, zatim zašto se ne ukida kuluk u bihaćkoj oblasti, o protivzakonitom sakupljanju priloga za postradale od poplave, o kome-

¹⁴⁹ *Pravda*, 29, 20. VII 1926.

¹⁵⁰ *Novi Glasnik JMO*, 1, 14. VII 1925. i 5, 25. VIII 1925; SBNS, Vanredan saziv za 1925, 599—600.

¹⁵¹ *Novi Glasnik JMO*, 6, 25. VIII 1925; SBNS, Vanredan saziv za 1925, 674—5 i 124—5.

sarskom gospodarenju u gradskoj opštini u Kulen-Vakufu, o nezakonitostima oko korištenja ispaša »Jelasi«, o samovolji žandarmerijskih organa u sarajevskom okrugu, o nezakonitom suđenju u agrarnim sporovima u Bosni i Hercegovini (intempolacija), o rasporedu kredita za održavanje puteva i mostova, o isplati odšteta za beglučka zemljišta u Bosni i Hercegovini, o oslobođenju kazni sadiocima duhana, o ukidanju vođenja šumskih rasprava od policijskih organa, o rasipanju državne imovine prilikom radova na čišćenju korita Drine, dozvoljavanju prava servituta Srbima iz bosanskopetrovačke opštine a zabranjivanju prava Muslimanima iste mahale i iste opštine, o nezakonitom radu poreskih organa u Bosni i Hercegovini, o nepravilnoj podjeli krčevine Vinodol na štetu seljaka iz Husumovaca, koji se državni porezi i prirezi namjeravaju prepustiti oblastima za obavljanje redovnih funkcija, te o nezakonitim podjelama ispaša u sarajevskom okrugu.¹⁵²

O političkoj aktivnosti Poslaničkog kluba JMO poslije izbora raspravljao je Centralni odbor stranke na vijećanju 12. septembra 1925. godine. Tom prilikom, Centralni odbor je odobrio dotadašnji rad Poslaničkog kluba i preporučio mu da nastavi saradnju sa strankama, koje su ostale vjerne idejama pravog sporazuma i koje iskreno zastupaju načelo prave i istinske ravnopravnosti i jednakosti svih građana bez obzira na vjeru i narodno ime. U tom pravcu naročito je preporučio učvršćivanje odnosa sa Demokratskom strankom. O unutrašnjim odnosima u stranci konstatovano je da su čvrsti redovi organizacije, da svijest pristasa stranke nije popustila, da nema nikakvih razloga za izmjene u samoj organizaciji ili njezinom programu, te da će nastaviti svoj rad u znaku »istinskog i punog narodnog i državnog jedinstva u jugoslovenskom duhu«. Na sastanku Centralnog odbora raspravljana su i neka druga pitanja, pa je u vezi sa provođenjem agrarne reforme konstatovano da je grubo povrijeđeno načelo jednakosti svih građana u državi, jer se agrarna reforma u Bosni i Hercegovini i prema posjedniku i prema seljaku (naročito oduzimanjem seoskih ispaša), sprovodi po sasvim drugim načelima nego u drugim krajevima zemlje, pri čemu, kao i u drugim granama državne uprave, vlada »strančarstvo i korupcija«. Takođe je konstatovano da je podržavanjem, obnavljanjem i zavođenjem komesarijata u opštinama Bosne i Hercegovine povrijeđeno načelo o samoupravama, a da je uredbom Ministarskog savjeta o dodacima na skupoću sveštenicima povrijeđeno načelo samouprave priznatih vjeroispovijesti u državi. Centralni odbor ističe da se cjelokupnom privrednom politikom vlade zapostavljaju interesi Bosne i Hercegovine i da se »podržavaju nejednakosti u blagodatima, koje država daje i u teretima koje državljani za nju podnose«. Centralni odbor smatra opravdanim sve žalbe stanovništva Bosne i Hercegovine u pogledu nejednakosti opterećenja posrednim i neposrednim porezima. Naročito podvlači da su sredstva predviđena u budžetu za pojedine grane privrede i prosvjete u Bosni i Hercegovini u takvom nesrazmjeru u odnosu na druge pokrajine i da seosko i gradsko stanovništvo Bosne i Hercegovine očigledno ide ka ekonomskoj propasti. Državne kreditne ustanove, takođe, nepravredno postupaju prema privrednicima u Bosni i Hercegovini, pa se posljedice ta-

¹⁵² *Novi Glasnik* JMO, 4, 26. I 1926. i 14, 6. IV 1926; *Pravda*, 29, 20. VII 1926; 31, 3. VIII 1926; 33, 17. VIII 1926; 35, 31. VIII 1926; 36, 7. IX 1926; 37, 14. IX 1926; 38, 21. IX 1926; 40, 5. X 1926; 43, 26. X 1926; 44, 2. XI 1926; 45, 9. XI 1926; 46, 16. XI 1926; 48, 30. XI 1926; 49, 7. XII 1926; 50, 14. XII 1926.

kvog postupanja još više osjećaju u postojećoj ekonomskoj krizi. Centralni odbor je potvrdio da je cjelokupna državna uprava »još uvijek u rukama ne-kvalifikovanog i partizanskog činovništva«.¹⁵³ Zanimljivo je da se u kominikeu Centralnog odbora uopšte ne spominju ubistva i pljačke Muslimana u istočnoj Hercegovini kojima su se, inače, obilno koristili u političkoj propagandi.

Poslije ovog zasjedanja Centralnog odbora objavljeno je upozorenje svim kotarskim i mjesnim odborima JMO da je Centralni odbor zaključio da se obnove svi odbori u duhu statuta organizacija. Prema zaključku Centralnog odbora stranke, izbornim sastancima u pojedinim krajevima prisustvovali poslanici.¹⁵⁴

Nakon toga, uslijedilo je održavanje zborova, konferencija i skupština mjesnih i kotarskih organizacija JMO, kojima su prisustvovali poslanici. Iz mase tih skupova za ilustraciju ćemo napomenuti samo neke. Tako, na primjer, na velikom zboru JMO u Žepi (Rogatica) prisustvovao je Ismet Gavrankapetanović,¹⁵⁵ na skupštini u Kladnju, Brčkom, Zvorniku, Kozluku, Janji, Čelincu i Gornjoj Tuzli bio je dr Mehmed Spaho, a na pouzdaničkim sastancima u travničkom okružju dr Džafer Kulenović, dok je u Višegradu i Rudom bio dr Šefkija Behmen, koji je prisustvovao i na kotarskoj skupštini JMO u Fojnici.¹⁵⁶ Skupštinama i sastancima u srezovima Brčko i Bijeljina prisustvovali su dr Džafer Kulenović i dr Abdulah Bukvica.¹⁵⁷ Poslanik Salih Baljić prisustvovao je sastancima i skupštinama JMO u više mjesta u Hercegovini.¹⁵⁸ Na skupštini pododbora JMO »Sloga« u Sarajevu bio je dr Šefkija Behmen.¹⁵⁹

Na ovim skupštinama, zborovima i pouzdaničkim sastancima poslanici su detaljnije govorili o aktivnosti Poslaničkog kluba, o ozbiljnoj političkoj i ekonomskoj situaciji, posebno u Bosni i Hercegovini koja, opet, naročito pogađa sve muslimanske slojeve, te o daljem pravcu rada.¹⁶⁰ Naročito su

¹⁵³ *Novi Glasnik JMO*, 8, 18. IX 1926. — Povodom saopštenja Centralnog odbora o održanom zasjedanju u *Politici* (6246, 14. IX 1925) je objavljen jedan stav koji nije sadržan u kominikeu Centralnog odbora. U njemu se ističe da je dr Spaho rekao da njegova stranka ima odlučno muslimanski karakter i da bi ih biračka masa napustila kad bi JMO taj karakter izgubila, te da JMO nije za fuziju bilo sa kojom strankom dok Davidović i Korošec ne revidiraju svoje programe i ne dovedu ih u sklad sa programom JMO. Tek poslije toga — kako piše u *Politici* da je izjavio dr Spaho — može se ozbiljno pristupiti stvaranju jedne velike jugoslovenske stranke, a ukoliko uopšte do fuzije dođe, ona se mora izvesti vrlo postupno. Do tada potrebno je da JMO zadrži potpuno odriježene ruke. — Na ovakav postupak *Politike* reagovao je poslanik JMO dr Šefkija Behmen zahtijevajući od *Politike* da izvrši ispravku, jer navedeni stav nije uopšte sadržan u kominikeu Centralnog odbora, niti je dr Spaho na zasjedanju Centralnog odbora govorio u pomenutom smislu (*Novi Glasnik JMO*, 9, 22. IX 1925).

¹⁵⁴ Sa ovog zasjedanja Centralnog odbora stranke uslijedilo je obavještenje da je iz JMO istupio član Centralnog odbora Hasan Saračević iz Kulen-Vakufa i Mehmed Lalić, tajnik Kotarskog odbora JMO u Tešnju (*Novi Glasnik JMO*, 8, 18. IX 1925).

¹⁵⁵ *Novi Glasnik JMO*, 10, 29. IX 1925.

¹⁵⁶ *Novi Glasnik JMO*, 11, 6. X 1925.

¹⁵⁷ *Novi Glasnik JMO*, 12, 13. X 1925.

¹⁵⁸ *Novi Glasnik JMO*, 13, 20. X 1925. i 18, 24. XI 1925.

¹⁵⁹ *Novi Glasnik JMO*, 22, 22. XII 1925.

¹⁶⁰ Poslanici JMO gotovo su svuda isticali neodrživost RR vlade i njenu promjenu u korist stranaka iskrenog sporazuma, pri čemu će i JMO zauzeti odgovarajući položaj. U ovom smislu iznošene su opšte konstatacije na javnim skupovima.

upozoravali na razne provokacije vladinih listova i organa vlasti koji šire vijesti o »previranju« i raspadanju JMO. Takve postupke poslanici JMO su ocijenili kao nastavak radikalske akcije za slabljenje JMO. Funkcioneri JMO u vezi s tim su objašnjavali da su sve takve i slične akcije propadale zahvaljujući slozi i jedinstvu svih pristalica JMO. Zato su upozoravali na potrebu daljeg očuvanja i učvršćivanja političkog jedinstva Muslimana, kao zaloge njihovog opstanika i prosperiteta. Inače, ove posjete poslanika mjesnim i kotarskim organizacijama JMO bile su nastavak njihove ranije prakse da obilaze organizacije i održavaju redovan kontakt sa biračima. Oni su tu praksu nastavili i kasnije. Koristili su se svakom prilikom da budu što više u mjestima, naročito svoga izbornog sreza. U tom duhu su bili i zaključci Poslaničkog kluba JMO objavljeni u štampi poslije sastanka 31. marta 1926. kada je odlučeno, pored ostalog, da poslanici za vrijeme skupštinskog odmora obiđu svoje birače i da ih obavijeste o svome radu.¹⁶¹ U ovom kontaktiranju sa članovima organizacije i biračima bila je značajna lična veza poslanika sa mnogim uticajnim ličnostima, uglavnom funkcionerima JMO u pojedinim mjestima.

Insistiranje na jedinstvu redova JMO u ovom periodu imalo je dvostruki značaj za organizaciju i njeno vodstvo. Prvo, suzbijali su akcije organa vlasti na razbijanju JMO i slabljenju njenog uticaja u muslimanskim masama i drugo, odstranjivali su izvjesnu rezignaciju i pasivnost koja je nastala kod članstva i pristalica JMO usljed dugogodišnjeg opozicionog stava. Na ovakav zaključak upućuje više izvještaja organa vlasti o političkoj aktivnosti JMO. Ti izvještaji u pojedinim slučajevima nose pečat izvjesne jednostranosti, ali time ne gube na svojoj dokumentacionoj važnosti.

Poglavar čajničkog sreza u novembru 1925. izvještava da se »kod pristalica JMO osjeća izvjesno nepovjerenje, mada u manjem obimu, u svoje vođe«. On radi na pridobijanju nezadovoljnika za Narodnu radikalnu stranku i tvrdi da bi imao zadovoljavajućih rezultata da se tom njegovom radu ne protive pojedini radikali koji mu svojim nesmišljenim radom smetaju, jer neće, tako sami kažu, da sarađuju sa »Turcima«, prigovarajući mu što štiti

Poslanici JMO održali su i pouzdaničke sastanke, prisustvovali određenim sijelima i imali razgovore sa najagilnijim članovima, odnosno lokalnim funkcionerima organizacije. Kakav je bio karakter tih sastanaka i šta su poslanici JMO na njima govorili, može se u izvjesnoj mjeri vidjeti iz jednog izvještaja rogatičkog sreskog poglavara u kome se kaže da su dr Spaho, Ismet Gavrankapetanović i Fehim Spaho poslije zbora JMO 16. aprila 1926. bili na jednom intimnom sijelu na kome je dr Spaho, između ostalog, rekao i sljedeće: »Prva vladina kriza, koja će uskoro uslijediti, doneće nam izbornu vladu g. Ljube Davidovića, u koju imade ući svakako i naša stranka. G. Ljubo Davidović imade prvu i glavnu zadaću da osigura vojsku za nas, da vojsku pridobije za sebe, pa onda da provodi izbore. A to neće biti teško postići, jer u vojsci ima danas nezadovoljnika« (ABiH, VZSO, Pov. 1099/1926).

¹⁶¹ Na sjednici Poslaničkog kluba JMO 31. marta 1926. raspravljano je, pored ostalog, o komesarijatskom režimu u opštinama, koji vlada podržava u punoj mjeri u Bosni i Hercegovini, zatim o mnogim nepravdama i nasiljima koja nanose organi vlasti pristalicama JMO. Raspravljalo se i o ekonomskim pitanjima, posebno o agrarnoj politici ministra Pavla Radića. Jednoglasno je zaključeno da je postupak agrarnih vlasti uperen kako protiv građanskog, tako isto protiv seljačkog dijela muslimanskog naroda. Zbog toga je Klub odlučio da povede oštru borbu protiv režima u Narodnoj skupštini i da u tu svrhu podnese nekoliko interpelacija (*Pravda*, 14, 6. IV 1926).

i protežira spahinovce i šuokore, pa su se u tom smislu žalili i ministru dru Srškiću. Poglavar sreza zaključuje da u ovakvom stavu pojedinih radikala »najčešće ulogu igra lični interes«. ¹⁶² U sličnoj je situaciji i poglavar sreza sarajevskog, koji u avgustu 1925. godine, piše da je dolazio u kontakt sa pojednim viđenijim članovima JMO, i to: načelnikom opštine Alićem, Zaimom Glođom iz Hrasnice, Mehom Gljivom iz Ivančića, pa je primijetio da nisu puno zagrijani za JMO. Osim toga, tvrdi »da u nekom delu Muslimana težaka opada osećaj za rečenu organizaciju i kad bi bilo malo intenzivnijeg poverljivog rada kod ovakvih pristalica i bivših agitatora te grupe, mišljenja san da bi se redovi ove organizacije znatno uzdignuli«. ¹⁶³ Sličan mu je izvještaj i za decembar 1925. godine, kada javlja da se kod JMO osjeća »neka obezglavljenost i dezorijentacija, te bi malo življi rad sa strane radikala među njima imao velikog uspjeha po radikalnu stranku«. ¹⁶⁴

Konkretniji podaci o nastojanjima organa vlasti da razbiju JMO i o kolebanjima u toj partiji postoje u izvještajima poglavara sreza fočanskog u periodu od avgusta do decembra 1925. U avgustu on, na primjer, izvještava da je među pristašama JMO primijećen pokret da napuštaju stranku i da pređu u Narodnu radikalnu stranku. ¹⁶⁵ U septembru je — prema izvještaju poglavara sreza — zbog nesloge i namjere da raspuste organizaciju JMO u Foču dolazio poslanik JMO Ismet Gavrankapetanović. ¹⁶⁶ Istim poslom 9. oktobra 1925. doputovali su u Foču dr Spaho, dr Behmen, dr Hrasnica, Fehim Spaho i Bičakčić, predsjednik Mjesnog odbora JMO u Sarajevu. Oni su prisustvovali zboru JMO na kome je izabran novi kotarski odbor JMO. Poglavar sreza izvještava da ovom zboru nije prisustvovao predsjednik JMO i sreski kandidat Salih Remzi Muftić, koji je 23. oktobra 1925. u svom stanu održao »konferenciju sa 18 viđenijih i uglednih domaćina. Desetorica od prisutnih su članovi sreskog odbora JMO. Na ovoj konferenciji — kako izvještava sreski poglavar — Muftić je obrazložio da je politika Spahe neumjesna. Muftić kao vođa JMO u ovom srezu neće više dopustiti Spahinu politiku. Misli likvidirati stranku u fočanskom srezu. Prisutni su se svi — nastavlja se u izvještaju — sa ovom odlukom slagali. Polovinom novembra Muftić će održati sjednicu sa časnicima sreskog odbora JMO i nada se da će sa svojim predlogom prodrijeti. Po likvidiranju JMO osnovala bi se privremeno Samostalna muslimanska stranka za srez fočanski, kojoj bi bila za sada temeljna načela ekonomsko i kulturno podizanje našeg sreza; stupila bi u sporazum sa sreskim odborom Narodne radikalne stranke u Foči za zajednički rad i u političkom pravcu.« ¹⁶⁷ Ovaj izvještaj, na traženje velikog župana sarajevske oblasti, dopunio je sreski poglavar objašnjenjem na koji način Muftić u Foči misli likvidirati JMO. Sreski poglavar napominje da je informacije o akciji likvidacije JMO u Foči dobio od samoga Muftića, koji računa da će na sjednici Sreskog odbora JMO imati natpolovičnu većinu i tako odmah likvidirati JMO. Međutim, da bi imao vremena lagano spremiti mase za prelaz u Narodnu radikalnu stranku, namjerava umjesto JMO

¹⁶² ABiH, VŽSO, Pov. 2765/1925.

¹⁶³ ABiH, VŽSO, Pov. 1981/1925.

¹⁶⁴ ABiH, VŽSO, Pov. 2980/1926.

¹⁶⁵ ABiH, VŽSO, Pov. 1981/1925.

¹⁶⁶ ABiH, VŽSO, Pov. 2266/1925.

¹⁶⁷ ABiH, VŽSO, Pov. 2324/1925.

najprije osnovati Samostalnu muslimansku stranku, a zatim stupiti u sporazum sa sreskim odborom Narodne radikalne stranke u Foči. Nova stranka bi odmah brzojavno pozdravila predsjednika vlade Pašića »izražavajući mu povjerenje i obavezu da će njegovu vladu u provođenju njezinih političkih pravaca pomagati«. Poslije sporazuma Samostalne muslimanske stranke sa Narodnom radikalnom strankom Muftić misli da bi trebalo održati zbor i izabrati zajednički novi sreski odbor Narodne radikalne stranke u koji bi ušli i Muslimani. »Tim časom prestao bi fingirani naziv Samostalne muslimanske stranke, jer bi svi bili članovi Narodne radikalne stranke. Po mom mišljenju« — nastavlja poglavar sreza — »ovu akciju Salih Remzi Muftića sa naše strane trebalo bi podupreti, pa molim u tom pogledu dalje instrukcije«. ¹⁶⁸

U izvještaju za novembar 1925. sreski poglavar u Foči javlja da se Muftićeva akcija na likvidaciji JMO nalazi u stagnaciji zbog njegove bolesti, ali da konferiše sa jednomišljenicima koji ga posjećuju u stanu. Za razliku od Foče, u području Kalinovika ta akcija nailazi na sve veći broj pristaša, a vodi je Sulejman Jažić. ¹⁶⁹

Sličnih akcija direktnog angažovanja lokalnih funkcionera JMO da svoje članstvo privedu Narodnoj radikalnoj stranci bilo je i u drugim mjestima. Postoje podaci o takvim akcijama u Fojnici i Goraždu. U sačuvanoj službenoj prepisci se naglašava da ih treba nastaviti uprkos stavu mjesnih radikalnih vođa koji »ne mogu raditi s Turcima« i njihovog strahovanja da mogu biti potisnuti sa položaja koje imaju u Narodnoj radikalnoj stranci. ¹⁷⁰

Navedene akcije organa vlasti uslijedile su, uglavnom, poslije zapažanja da se u redovima JMO primjećuje potištenost i dezorijentacija, da se osjeća previranje i gotovost pojedinaca za napuštanje stranke, da se, pored opšteg mirovanja i ravnodušnosti, čuju oštrije osude prema vodstvu stranke, jer da »njihove pristaše, odnosno njihov dio naroda ne može ovako dalje izdržati sedeći većito u opoziciji«. Takva je, na primjer, bila službena ocjena djelovanja JMO u Fojnici. ¹⁷¹

Slični su bili izvještaji sreskih poglavara iz Sarajeva i Visokog. Oni su, krajem 1925. i početkom 1926. godine, također, javljali da su Muslimani deprimirani i dezorijentisani u političkom pravcu, da nisu zadovoljni sa političkim stanjem, da ima negodovanja protiv vodstva JMO povodom radikalno-radićevskog sporazuma, da muslimanski seljaci, izgleda, gube vjeru u svoje političko vodstvo, jer su zasićeni »jalovom politikom svojih vođa« — tražeći od njih drugu orijentaciju i pozitivan »opipljiv rad«. ¹⁷² U Goraždu su pristaše JMO — prema izvještaju sreskog poglavara — neraspložene prema vodstvu JMO zbog njihovog opozicionog stava koji onemogućava da se ostvare njihove želje i potrebe. To je razlog da se kod »većine njenih pristaša oseća sklonost prelazu Narodnoj radikalnoj partiji«. ¹⁷³ Muslimani

¹⁶⁸ ABiH, VZSO, Pov. 2477/1925. list 1 i 2.

¹⁶⁹ ABiH, VZSO, Pov. 2765/1925.

¹⁷⁰ ABiH, VZSO, Pov. 108/1926.

¹⁷¹ ABiH, VZSO, Pov. 1702, 1981 i 2544/1925.

¹⁷² ABiH, VZSO, Pov. 961, 1702 i 1981/1925; 142 i 291/1926.

¹⁷³ ABiH, VZSO, Pov. 944/1926. — Kao argumentacija da su Muslimani »dosta ohladnili prema dosadašnjem svome, gotovo jedinom, političkom predstavniku, Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji«, veliki župan sarajevske oblasti, pored ostalog, navodi da nema izgleda na uspjeh akcija vodstva JMO da svoj nedjeljni stranački list *Pravdu* pretvori u dnevni list (ABiH, VZSO, Pov. 149/1926).

u Višegradu kolebali su se da li da ostave JMO usljed nezadovoljstva sa politikom vodstva stranke.¹⁷⁴

Prateći stvarno raspoloženje svojih pristalica, vodstvo JMO je pravovremeno reagovalo gotovo u svim slučajevima gdje su vlasti organizovanije radile na likvidiranju JMO. Kao i u Foči prilikom izbora novog kotarskog odbora, upravo u vrijeme najjače aktivnosti organa vlasti na razbijanju tamošnje organizacije JMO, gotovo u istom sastavu funkcionera održan je pouzdanički sastanak u Fojnici krajem septembra 1925. godine (dr Spaho, dr Hrasnica, dr Behmen i Fehim Spaho).¹⁷⁵

Aktivnost vodstva JMO nije bila u svim mjestima istog intenziteta, jer je, umnogome, zavisila od radikalskih akcija protiv JMO. Aktivnost u masama se nastavljala, bez obzira što se nije radilo o predizbornoj atmosferi. Pojedini poslanici obilazili su svoje — ali ne samo svoje — birače. Tokom januara 1926. godine poslanik JMO dr Šefkija Behmen dolazio je u visočki srez četiri puta, kako bi bio što više u kontaktu sa biračima. Prema izvještaju sreskog poglavara, dr Behmen je bio vrlo hladno dočekan. U Visokom nije mogao održati ni pouzdanički sastanak.¹⁷⁶ Poslanik Ismet Gavrankapetanović je više puta sam dolazio na područje čajničkog sreza, čiji je sreski poglavar, takođe, pokušavao razbiti JMO. Gavrankapetanović se obilato služio, pored ostalog, i obećanjima, kako je to i inače bilo u praksi buržoaskih partija. To je činio i na pouzdaničkom sastanku JMO u Čajniču septembra 1925. godine. Tada je, između ostalog, govorio da će JMO ubrzo doći na vlast, da će Bosna i Hercegovina dobiti autonomiju, te da će seljaci doći na vlast, kao i dobiti ispaše oduzimanjem zemlje od dobrovoljaca. Gavrankapetanović je primao od pojedinaca molbe za oružne listove i lovačke karte obećavajući svima povoljna rješenja. Njemu su se žalili Muslimani da im šumski organi ne izdaju uredno servitutno pravo.¹⁷⁷

O političkom raspoloženju Muslimana i uticaju JMO u muslimanskim masama rogatičkog sreza poglavar sreza u decembru 1925. godine konstatuje da JMO još uvijek stoji gotovo nepokolebljiva i da je moguće svagdje prije načeti njihove redove nego u njegovom srezu, gdje Muslimani smatraju da im je vjenska dužnost da pripadaju Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji. Kao drugi razlog kompaktnosti JMO navodi da poslanik Gavrankapetanović češće održava veze sa narodom, da prima molbe i žalbe birača na osnovu kojih interveniše i postiže vrlo dobar uspjeh. Iz naročitih obzira on ne želi da u izvještaju navodi njegove pojedine uspješne intervencije, ali zaključuje da to narod uviđa i zato poštuje i voli Gavrankapetanovića.¹⁷⁸ S obzirom na ovakvu situaciju u rogatičkoj organizaciji JMO, sreski poglavar preduzima niz mjera za slabljenje uticaja JMO i za privlačenje Musli-

¹⁷⁴ ABiH, VŽSO, Pov. 638/1926.

¹⁷⁵ ABiH, VŽSO, Pov. 2266/1925.

¹⁷⁶ ABiH, VŽSO, Pov. 291/1926.

¹⁷⁷ ABiH, VŽSO, Pov. 2266/1925. i 96/1926. — Prema nekim izvještajima organa vlasti, poslanici JMO praktikovali su da u susretima sa biračima primaju njihove molbe i žalbe. U tom smislu rogatički žandarmerijski vod obavijestio je komandanta III žandarmerijskog puka da je dr Spaho poslije zbora JMO u Rogatici 16. aprila 1926. otišao u kuću uglednog muslimanskog trgovca Akšamije, gdje je od naroda primao razne molbe i žalbe (ABiH, VŽSO, Pov. 1102/1926, list 13).

¹⁷⁸ ABiH, VŽSO, Pov. 2980/1926, list 2 i 3.

mana u redove Narodne radikalne stranke. Pored ostalog, on je u martu 1926. godine uspio da u rukovodstvo Muslimanske trgovačke banke i Poljoprivredne banke »ubaci« pored Muslimana, Spahinih protivnika, još i pet Srba, potisnuvši iz upravnog odbora Muslimanske trgovačke banke Ragiba Čapljića, sekretara Kotanskog odbora JMO u Rogatici, čiji je uticaj počeo da slabi. Za predsjednika Upravnog odbora izabran je Hasan Šahinpašić, najveći politički protivnik Čapljića, a po svom političkom opredjeljenju pripadao je Maglajlićevoj grupi, a »danas je radikal«. Ukazujući na promjenu političkog raspoloženja među rogatičkim Muslimanima navodi da se ugledni Muslimani: Hasan Šahinpašić, Muharem Šuljak, Omer Sijerčić, Ibrahim Teskeredžić, Idriz Šahinpašić, Ahmet Hadžiahmetović, Sejdalića Karahmet, Galib Hafizović i drugi okupljaju oko Edhema Šehovića, koji je nekada bio jedini opredijeljen kao Srbin i radikal, zbog čega su ga Muslimani, kako ističe sreski poglavar, mrzili i govorili mu da je gori od »vlaha«. Slabljenje JMO, prema izvještaju iz Rogatice, osjeća se i na selu, jer je u seoskoj opštini Brda oko 20 Muslimana dalo izjavu da prelaze u Narodnu radikalnu stranku, dok su u Međedi i nekim drugim selima »mnogi Muslimani izjavili da prelaze i da će preći u radikale«. U vezi sa ovom situacijom poglavar sreza konstatuje da u rogatičkoj organizaciji JMO postoje dvije grupe od kojih spahinovce vode Ragib Čapljić¹⁷⁹ i Muhamed Hrenovica iza kojih stoje Lutvo Dajdžić i Osman Alkšamija, predsjednik JMO, dok drugu grupu čine Muslimani nacionalno opredijeljeni kao Srbi koji su preuzeli upravni odbor Muslimanske trgovačke banke. Borba između ove dvije grupe nije se — prema izvještaju prenijela na čisto političko polje i u narod.¹⁸⁰ Ovakvo stanje unutar JMO zahtijevalo je veće angažovanje vodstva stranke na saniranju prilika. U tu svrhu, pored ostalog, organizovan je zbor JMO u Rogatici u aprilu 1926. godine na kome su govorili dr Spaho i Gavrankapetanović u prisustvu oko 1 200 lica. Poglavar sreza o ovom zboru je izvijestio da spada među najslabije koje je do tada održao dr Spaho. Na zboru je vladalo mrtvilo i nije mu prisustvovala većina ozbiljnijih i viđenijih građana — Muslimana koji su važili kao nepokolebljive pristaše JMO. Na osnovu toga on zaključuje da dr Spaho sve više gubi uticaj i u samoj Rogatici »toj njegovoj najvećoj i najčvršćoj kuli«.¹⁸¹

¹⁷⁹ Krajem jula 1926. godine Ragib Čapljić je u ime rogatičkih Muslimana uputio predstavku velikom županu sarajevske oblasti protiv sreskog poglavara u Rogatici Kovačevića da progoni Muslimane. Na to je sreski poglavar Kovačević, pored ostalog, odgovorio da je predložio da se Čapljićeva molba za oružni list odbije »jer je skroz nepopravljiva osoba«, i kao takav se »vodi u spisku antidržavnih elemenata, red br. 1«. Kovačević smatra da se Čapljić žalio zato što se plaši da će Muslimani jednog dana pristupiti Srbima i možda se nazvati Srbi, što bi bilo za njega najstrašniji poraz«, jer »neprestano propoveda hrvatstvo među muslimanskim masama, koji za takvo nacionalno osvešćenje nemaju baš ni malo smisla« (ABiH, VZSO, Pov. 1760/1926).

¹⁸⁰ ABiH, VZSO, Pov. 944/1926. — Poslije sukoba Ragiba Čapljića sa svojim sekretarom Ilijasom Tafrom, ovaj posljednji se angažovao na privlačenju Muslimana u Narodnu radikalnu stranku stupivši u dobre odnose sa njenim predsjednikom Milanom Jankovićem, kome je u radnju dovodio Muslimane, seljake (ABiH, VZSO, Pov. 2497/1926, list 37). Prilazak Muslimana Radikalnoj stranci u Rogatici trebao je, pored ostalog, da pospješi otklanjanje trzavica i postizanje jednodušnosti u samoj Radikalnoj stranci.

¹⁸¹ ABiH, VZSO, Pov. 1065/1926.

Jače i otvorenije suprotstavljanje vodstva JMO protiv akcija funkcionera vlasti, prvenstveno lokalnih, da smanje uticaj JMO u korist radikala pospješilo je izvjesnu aktivnost unutar JMO na učvršćivanju partijske discipline i političke svijesti. Na drugoj strani, rezultat akcija sreskih poglavara početkom 1926. godine mogao bi se svesti na konstataciju da u nekim mjestima Muslimani održavaju vezu sa radikalnim prvacima nastojeći zadobiti njihovu naklonost, ali da su neodlučni da raskinu vezu sa ljudima iz JMO. Takav je, na primjer, bio izvještaj iz Visokog za mart 1926. godine.¹⁸²

Na planu agitacije protiv JMO i pokušaja pridobijanja Muslimana za politiku Narodne radikalne stranke bili su angažovani i najistaknutiji funkcioneri radikalne stranke u Bosni i Hercegovini, naročito početkom 1926. godine, kada su smatrali da su redovi JMO uzdrmani.¹⁸³ Pored agitacije na skupovima radikala, oni su održavali i posebne političke sastanke i konferencije sa Muslimanima.

U ovom pogledu bio je zapažen nastup jednog od istaknutijih bosanskih radikala dra Vlade Andrića, tadašnjeg državnog podsekretara, u Muslimanskoj čitaonici u Fojnici polovinom januara 1926. godine. Tom prilikom Andrić je, između ostalog, ukazivao na potrebu da Muslimani ostave JMO zbog njenog opozicionog stava, koji im ne pruža nikakve izgleda na uspjeh. O nekoj autonomiji Bosne i Hercegovine ne treba uopšte ni misliti »jer su prošla ona vremena kada se nastojalo na Drini podići panmake«. Pozvao je Muslimane da se oslobode tih predrasuda i da prihvate zdraviju i realniju politiku zajedničkog rada sa ostalima na sređivanju prilika u državi. Prema izvještaju velikog župana sarajevske oblasti na ovom skupu pored dra Avde Hasanbegovića, pravnog referenta županijske oblasti, govorili su i ugledni fojnički Muslimani: Derviš Salihagić i Edhem Salihagić, dotadašnje pristalice JMO. Oni su izjavili da uviđaju štetnost politike JMO, kao i potrebu da priđu radikalima.¹⁸⁴

Za razliku od dra Andrića, koji je vršio agitaciju direktno među Muslimanima, u njihovoj čitaonici i uz pomoć lokalnih muslimanskih političara, vođa bosanskohercegovačkih radikala dr Milan Srškić, takođe, polovinom januara 1926. godine na konferencijama Radikalne stranke u Goraždu i Čajniču, na kojima su prisustvovali i Muslimani, isticao je »potrebu zajedničkog rada i sloge između Srba i Muslimana«. Takvo istupanje dra Srškića bilo je povod da ga jedna grupa Muslimana u Goraždu pozove da u Muslimanskoj čitaonici govori o političkim prilikama u zemlji. On je poziv prihvatio i govorio, pored ostalog, o slozi i zajedničkoj borbi Muslimana i Srba pod austrougarskom okupacijom ističući »kakve sve blagodati mogu imati Mu-

¹⁸² ABiH, VZSO, Pov. 944/1926.

¹⁸³ Za akciju radikala na pridobijanju Muslimana karakterističan je jedan izvještaj neidentifikovanog povjerenika iz Bosne i Hercegovine (bez datuma) koji se nalazi u zbirci dokumenata Vojislava M. Jovanovića (dvorske hartije) u Diplomatskom arhivu Državnog sekretarijata za inostrane poslove u Beogradu. Tu se daje ocjena stanja u Bosni i Hercegovini i predlozi za jačanje radikalskih pozicija među Muslimanima. Podnosilac izvještaja smatra da bi najveću pažnju trebalo posvetiti bosanskohercegovačkim Muslimanima, jer su oni »jedan vrlo važan faktor, naročito zbog toga što se nalaze u sruu naše države«. To su — nastavlja se u izvještaju — »Hrvati osjetili« i »ne propuštaju nijednu priliku da ih iskoriste, ne žaleći ni materijalnih sredstava« (A-DSIP, DH, XIX).

¹⁸⁴ ABiH, VZSO, Pov. 149/1926.

slimani, ako se okanu politike otuđenja i odvajanja od Srba».¹⁸⁵ Poslije ove konferencije dotadašnje pristalice JMO osnovale su u zajednici sa članovima Narodne radikalne stranke, privremeni odbor stranke čiji je predsjednik Lekso Vitorović, a potpredsjednik Hafiz Bešlija, sa zadatkom da popišu članove, sazovu skupštinu i izaberu definitivni mjesni odbor. Poglavar sreza, u vezi s ovim, izvještava da je u izgledu da će većina Muslimana napustiti JMO.¹⁸⁶

Veliki župan sarajevske oblasti pozitivno je ocijenio navedenu aktivnost dra Andrića i dra Srškića kao i predviđene sastanke sa Muslimanima u drugim mjestima s obzirom da je dr Srškić od Muslimana iz raznih mjesta dobio poruke da dođe u njihovu sredinu.¹⁸⁷ Po mišljenju velikog župana, »postignut je nesumnjivo jak uticaj među ovdašnjim muslimanskim masama, što je Radikalna stranka otpočela sa političkim pridobijanjem Muslimana u ovim krajevima«. Ali, odmah nakon takve konstatacije, veliki župan upozorava da tu »novu politiku« treba jače naglasiti kod vodstva Radikalne stranke, ako se želi da ona donese pozitivne rezultate, jer upravo ta »nova politika nailazi mjestimično na otpor pojedinih Srba — funkcionera u radikalnim organizacijama, iz najraznovrsnijih razloga«. On navodi dva najvažnije razloga za to: prvo, što pojedinci ne mogu da zaborave političke borbe između Radikalne stranke i JMO i drugo, što pojedinci strahuju da će ih »nova politika možda, potisnuti sa položaja koje su do sada imali u radikalnoj stranci«.¹⁸⁸ U prilog ovakve tvrdnje ističe se kao primjer da su predsjednik i potpredsjednik sreskog odbora Radikalne stranke u Čajniču u razgovoru sa poglavarom sreza, kad im je spomenuto da vodstvo Radikalne stranke želi »novu politiku zbližavanja sa Muslimanima«, izjavili: »Kažite vi i ministru i županu da mi sa Turcima nećemo da radimo«. Zato veliki župan predlaže da vodstvo Radikalne stranke, a »specijalno njen vođa

¹⁸⁵ ABiH, VZSO, Pov. 149/1926.

¹⁸⁶ ABiH, VZSO, Pov. 291/1926.

¹⁸⁷ U vezi sa konstatacijom velikog župana sarajevske oblasti da je dr Srškić iz raznih mjesta dobio poruke od Muslimana da dođe u njihovu sredinu, interesantan je telegram poglavara sreza u Fojnici u kome izvještavajući o uspjehu sastanka dra Andrića sa Muslimanima u Fojnici naglašava da »sličan prijateljski sastanak u Kiseljaku nije nikako održan« (ABiH, VZSO, Pov. 108/1926, list 20).

O akciji susreta radikalskih prvaka sa muslimanskim biračima — pristalicama JMO poglavar visočkog sreza početkom februara 1926. godine izvještava da se među Muslimanima pronose verzije da će pozvati ministra Srškića da održi zbor među Muslimanima u cilju napuštanja JMO. Na kraju naglašava da je nekoćina muslimanskih prvaka savjetovana da teren dobro pripreme, pa tek onda da pozovu dra Srškića (ABiH, VZSO, Pov. 291/1926).

¹⁸⁸ ABiH, VZSO, Pov. 149/1926. — Navedenim razlozima za pružanje mjestimičnog otpora »novoj politici«, radikala prema Muslimanima treba dodati još jedan značajan za Rogaticu, a taj je — nesuglasice među mjesnim funkcionerima Narodne radikalne stranke (ABiH, VZSO, Pov. 149/1926, list 29 i 30). U februaru 1926. godine u Visokom je ocijenjeno da se proces prilaženja Muslimana Narodnoj radikalnoj stranci »razvija vrlo polako, jer je srpski živalj prema Muslimanima dosta nepovjerljiv, pa se drži dosta rezervisano i time donekle koči i ovo približavanje muslimana«. Bez obzira na ovu činjenicu, poglavar sreza očekuje da će se nekoliko muslimanskih sela ubrzo izjasniti da prelaze u Narodnu radikalnu stranku, jer to otvoreno manifestuju. U prilog takvom zaključku navodi da je u Brezi na svetosavskoj zabavi bilo oko 120 domaćina Muslimana i da je spremljeno sve za osnivanje kulturnog društva »Gajret« (ABiH, VZSO, Pov. 638/1926).

g. Pašić, čiji je autoritet kod ovdašnjih Srba najjači, jasno i glasno na zgodan način, dekretira novu politiku pridobijanja Muslimana». ¹⁸⁹

Sa stanovišta borbe političkih stranaka za uticaj na birače, posebno u vezi sa načinom i oblicima te borbe kojima se koristila Narodna radikalna stranka protiv JMO, interesantan je dalji razvoj događaja u vezi sa pridobijanjem Muslimana za Narodnu radikalnu stranku u fojničkom srezu.

Poslije nastupa dra Andrića u Muslimanskoj čitaonici u Fojnici polovinom januara 1926. godine muslimanska inteligencija počela je da propagira interesovanje i simpatije kod muslimanskog stanovništva za radikale. Organi vlasti, da bi u tom postigli veći uspjeh, premjestili su iz Bosanskog Petrovca u Fojnicu Mustafu Mustajbegovića, šerijatskog sudiju, koji je bio poznat kao otvoren pristalica Narodne radikalne stranke i njen borac, a rodom iz fojničkog sreza. Istovremeno su šerijatskog vježbenika Muhasilovića premjestili iz Fojnice u Foču, jer je »izvjestitelj i najpouzdanija ličnost JMO«, koji pri svim zapaženim pokretima među Muslimanima protiv JMO redovno obavještava vodstvo JMO u Sarajevu i po dobivenim instrukcijama nastoji paralisati takve pokrete. Insistirajući na realizaciji premještanja Muhasilovića, sreski poglavar istovremeno upozorava velikog župana na potrebu što bržeg dolaska novog šerijatskog sudije Mustafe Mustajbegovića u Fojnicu, jer kao »vrlo obljubljena ličnost, naročito među Muslimanima Fojnice i Busovače, a poznat kao veliki protivnik JMO ne bi mogao ostati pasivan u vremenu u kome se osjeća veliko kolebanje pristaša JMO«. ¹⁹⁰

Sve je to uticalo na izvjesnu pasivnost u fojničkoj organizaciji JMO, kao i početne diferencijacije u njenim redovima usljed prelaska pojedinih istaknutijih članova JMO u Narodnu radikalnu stranku. U tom smislu sreski poglavar ističe da pokret prelaženja radikalnoj stranci preuzimaju viđeniji i uticajniji Muslimani iz Fojnice sa dobrim izgledima na uspjeh po selima. ¹⁹¹

Dolaskom šerijatskog sudije Mustajbegovića u Fojnicu kao da je uslijedilo dalje diferenciranje u redovima JMO u korist radikala. Pod njegovim uticajem — tvrdi se — »nekoliko starih i viđenijih Muslimana otvoreno je ustalo protiv svake daljnje politike JMO u gradu Fojnici«. Mustajbegović je zatim »obrazovao jedan odbor viđenijih građana, koji će sazvati sve Muslimane iz Fojnice i okoline, radi biranja novog Radikalnog mjesnog odbora, u kome bi se vidno istakle neke najuglednije i rado viđene osobe«. ¹⁹²

Sva nastojanja organa vlasti i rad pojedinih muslimanskih političara u Fojnici u korist radikala krunisani su 1. decembra 1926. godine izborom novog sreskog odbora Narodne radikalne stranke u Fojnici. Predsjednik je postao Derviš ef. Salihagić, potpredsjednici: Mihajlo Čavić, Marijan Dragi-

¹⁸⁹ Sreski poglavar u Čajniču objašnjava da predsjednik i potpredsjednik Radikalne stranke ne žele da sarađuju sa Muslimanima iz ličnih razloga »jer sveštenik g. Komadanović reflektira na poslanički mandat, pa u slučaju ako bi Muslimani prešli u Radikalnu stranku, boji se konkurencije (jer Muslimana u područnom srezu ima dva puta više nego pravoslavnih, isti slučaj i sa Vladom Stojanovićem u Goraždu) a Veljo Miović misli da će pomoću svog položaja lakše sanirati svoje ne baš tako sjajno materijalno stanje, a takođe, kao i Komadanović boji se konkurencije Muslimana« (ABiH, VŽSO, Pov. 149/1926).

¹⁹⁰ ABiH, VŽSO, Pov. 944/1926.

¹⁹¹ ABiH, VŽSO, Pov. 2797/1926, list 187 i 115.

¹⁹² ABiH, VŽSO, Pov. 2797/1926, list 80 i 69.

čević i Abdullatif Sikinić, sekretar Mustafa Mustajbegović i blagajnik Mustafa ef. Huzbašić. Izborom ovih ličnosti kao vodećih u fojničkom srezu sreski poglavar smatra da je stvorena solidna baza za uspješan rad radikalne stranke, a kao najagilnije ličnosti u izbornoj kampanji za Radikalnu stranku ističe Abdullatifa Sikirića i hafiz Ibrahim Kehića, predsjednika mjesnog odbora u Prkosu.

Upravo u vrijeme jačanja uticaja Narodne radikalne stranke među Muslimanima u fojničkom srezu obavljale su se pripreme i otpočela je agitacija za oblasne izbore. Pri izboru kandidata za oblasnu skupštinu polovinom decembra 1926. godine na sastanku JMO u Gromiljaku je konstatovano da »JMO u srezu fojničkom manjkaju jake i viđene ličnosti, koje bi stale prema onima iz Radikalne stranke, pa je zato pala odluka, da nosiocem liste u ovom srezu bude brat vođe JMO g. Fehim Spaho«. Poglavar sreza, u vezi s tim, konstatuje da dr Spaho nije uspio da se bratovim imenom kao nosiocem na njegovoj listi paralizira i potpuno osujeti pokret kod Muslimana za Radikalnu stranku, jer je pristupanje najjaćih i najuglednijih ličnosti u Radikalnu stranku očito djelovalo i na široke muslimanske mase.¹⁹³

Na širem planu političke borbe protiv Jugoslavenske muslimanske organizacije, u situaciji kada kod njenog članstva preovladava izvjesna besperspektivnost, Narodna radikalna stranka uz puno angažovanje državnog aparata, pored pokušaja da na razne načine okupi Muslimane u svoje redove, pristupa i stvaranju posebne organizacije muslimanske omladine, po uzoru na Srpsku nacionalnu omladinu (SRNAO). Za ovu radikalnu akciju karakteristično je da se ne radi na okupljanju muslimanske omladine u organizacijama SRNAO, nego se insistira na stvaranju slične posebne muslimanske organizacije koja će među Muslimanima biti »kao opozicija Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji, koja je dosadašnjim svojim radom, zbog svojih partijskih ciljeva, sprečavala nacionalno osveštavanje nacionalno neopredijeljenih muslimanskih masa u Bosni i Hercegovini«. Prema ovoj ocjeni, koju je dao veliki župan sarajevske oblasti, muslimanska omladinska organizacija imala bi prvenstveno politički značaj i kao takva bila bi glavni protivnik u borbi protiv JMO. Dalji zadatak bi joj bio razvijanje srpske nacionalne misli među Muslimanima i rad na njihovom nacionalnom osvješćavanju u tom smislu.¹⁹⁴

¹⁹³ ABiH, VZSO, Pov. 2797/1926, list 14 i 15.

¹⁹⁴ Članovi muslimanske omladinske organizacije »Osman Đikić« veoma su agilno obavljali svoju funkciju političke borbe protiv JMO, naročito pred oblasne i skupštinske izbore 1927. godine, kada su njeni članovi, pored ostalog, izvršili neuspjeli atentat na predsjednika JMO dra Mehmeda Spahu (*Pravda*, 72, 4. IX 1927). Bez obzira na takvo ogromno angažovanje u borbi protiv JMO, oni su stalno naglašavali da su nacionalna a ne politička organizacija. Međutim, pošto je prema izjavama velikog župana u Sarajevu Nikolića JMO sprečavala nacionalno osvješćivanje Muslimana, to je i organizacija muslimanske omladine »Osman Đikić«, iako nacionalna organizacija, svoju aktivnost usmjeravala upravo najviše na borbu protiv JMO, kako su to i predviđali njeni osnivači (ABiH, VZSO, Pov. 1810/1927, list 28). To se, uostalom, konstatuje i u obrazloženju odluke o zabrani djelatnosti organizacije muslimanske omladine »Osman Đikić« donesene neposredno poslije uspostavljanja šestojanuarske diktature. Obrazloženje glasi: »Protivno svojim Pravilima ova organizacija se je od početka svoga osnutka mešala u političke poslove i bavila politikom, što je policijska direkcija u Sarajevu utvrdila: 1. Pred izbore članova oblasne skupštine (januar 1927. godine) sazvala je ova organizacija javni

Akoiju za organizovanje muslimanske omladine na pomenutim osnovama u Sarajevu je započelo nekoliko mladih lica, koji su se »priznavali« Srbima, početkom 1926. godine osnivanjem organizacije: Muslimanska omladina »Osman Đikić«. Ova organizacija početkom jula iste godine — prema izvještaju velikog župana sarajevske oblasti — brojila je preko 700 omladinaca Muslimana iz Sarajeva, postigavši značajan uspjeh u tome što je uspjela da ostvari uticaj u nekoliko muslimanskih čitaonica u Sarajevu, koje su do tada predstavljale kvantovske partijske organizacije JMO. Na taj način sebi je obezbijedila prostorije i inventar ranija četini pododbora JMO, te došla »do svoje bleh-muzike i tri tamburaška zbora«, koje je svojevremeno za svoje pododbore nabavila JMO. Dalju značajnu karakteristiku organizacije »Osman Đikić« veliki župan vidi u tome što su od svojih članova sastavili »jednu uniformisanu četu od 80 mladića«, te što kao svoj simbol nose srpsku trobojku.

Jedan od najvažnijih zadataka muslimanske omladinske organizacije »Osman Đikić« u drugoj polovini 1926. godine bio je da »preotmu za svoju organizaciju još dva dosadašnja kvantovska pododbora JMO u Sarajevu, pa da zatim, ako budu imali sredstva, otpočnu rad i na organizovanju muslimanske omladine van Sarajeva, po drugim mjestima Bosne i Hercegovine«. S obzirom na ovakvu funkciju i zadatke organizacije »Osman Đikić«, veliki župan sarajevske oblasti izvještava ministra unutrašnjih djela Božu Maksimovića da ovaj pokret muslimanske omladine zaslužuje naročitu pažnju, jer »ako se podrži i produži, može imati u budućnosti vrlo dobrih rezultata u pravcu nacionalne, pa i političke orijentacije Muslimana u Bosni i Hercegovini«.¹⁹⁵

U vezi sa isticanjem srpske buržoazije o srpskom porijeklu i srpskoj nacionalnosti Muslimana značajno je pomenuti da u ovom periodu kod srpskih masa u Bosni i Hercegovini nije bilo oduševljenja za političku saradnju sa Muslimanima, pogotovu za njihov prijem u Radikalnu stranku. Čak se za politička opredjeljenja Muslimana za Narodnu radikalnu stranku i prelazak pojedinih članova JMO u tu stranku isticalo da taj prelaz nije spontan i da »ne rezultira iz dubokog osvjedočenja, nego više iz oportunističkih razloga, a rijetko kao plod jake i ubjedljive agitacije i osvjedočenja«.¹⁹⁶ Ovakva ocjena sreskog poglavara u Sarajevu izgleda da je bila odraz tadašnjeg

zbor u Hotelu »Imperijal« i zaključila da će u oblasnim izborima potpomagati bivšu Narodnu radikalnu stranku... 2. Na dan 3. septembra 1927. godine pred izbore za narodne poslanike funkcioneri ove organizacije... toliko su se politički angažovali da su zbor Mehmeda Spahe na Vratniku pokušali rasturiti. 3. Na minulim opštinskim izborima isticala se je politički i na svim biralištima angažovala je svoje ljude koji su upućivali birače kako će glasati« (ABiH, VZSO, Pov. 626/1929).

¹⁹⁵ ABiH, VZSO, Pov. 1631/1926. — Beogradski *Balkan* je pisao da se među Muslimanima u Bosni i Hercegovini širi srnaovski pokret (192, 18. VII 1925. i 86, 30. III 1926). Takve *Balkanove* tvrdnje, međutim, nisu odgovarale stvarnosti. Niti su se širile muslimanske organizacije »Osman Đikić«, koje su tretirane kao srnaovske organizacije niti su Muslimani stupali u četnička udruženja. Od ukupno 863 člana Udruženja četnika u Bosni i Hercegovini, 36 je bilo Muslimana ili 4,17% (Nusret Šehić, Politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja na području Bosne i Hercegovine u razdoblju između dva rata — doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1969, 90 — 91 i 99 — 101).

¹⁹⁶ ABiH, VZSO, Pov. 944/1926.

realnog političkog stanja i pravog političkog opredjeljenja, posebno nacionalnog osjećanja bosanskohercegovačkih Muslimana. To, uostalom, potvrđuje i izvještaj sreskog poglavara u Visokom. On smatra da rad Muslimana u Brezi na osnivanju podružnica »Gajreta« i svoje čitaonice krajem 1926. godine »ima za cilj zabaviti Muslimane same sobom i ne puštati ih u dodir s našim ljudima, jer ako dolaze u dodir s našim ljudima i u našu čitaonicu postoji veća vjerovatnost, da će ih više preći u radikalnu stranku«. Zato pretpostavljenima predlaže da se pričeka sa osnivanjem pododbora »Gajreta«, u kom pravcu je dao upute »našim ljudima, a i Muslimanima«.¹⁹⁷

Brezanski primjer dosta dobro reflektuje političko-nacionalne tendencije tog trenutka. Vodstvo JMO, iako je imalo svoju »Narodnu uzdanicu«, podržavalo je mjesni odbor JMO u osnivanju podružnice »Gajreta« i čitaonice, nezavisno od opšte srpske orijentacije »Gajreta«, posebno u njegovim vrhovima, jer u tom trenutku nije imalo mogućnosti za bolje rješenje. Ocijenili su to kao bolju soluciju od solucije po kojoj bi se Muslimani usljed nepostojanja vlastite čitaonice okupljali u tamošnjoj srpskoj čitaonici. Ovakvim postupkom vodstvo JMO je ipak obezbjeđivalo jedinstvo svojih birača, a istovremeno onemogućavalo nastojanje mjesnog vodstva HSS u Brezi da pridobiju Muslimane za svoju politiku. Na drugoj strani, opet, vodstvo HSS mirilo se sa osnivanjem »Gajreta« u Brezi samo iz razloga da radikali ne bi ostvarili uticaj na Muslimane, kad to njima već nije uspjelo. Time bi se moglo objasniti što su organi vlasti, kao eksponenti vladajuće Radikalne stranke nastojali da što duže onemoguće formiranje muslimanske čitaonice i pododbora »Gajreta«. Ipak je konačno odobreno osnivanje »Gajretova« pododbor, jer je sigurno ocijenjeno da je to manje opasno nego da se osnuje pododbor muslimanskog kulturno-prosvjetnog društva »Narodna uzdanica« koje je bilo potpuno pod uticajem vodstva JMO.

Na planu borbe oko uticaja na muslimanske mase u ovom periodu vodstvo JMO, kao i ranije, moralo se ne samo suprotstavljati stalnim akcijama radikala i organa vlasti, nego i nastojanjima Hrvatske seljačke stranke, koja je i dalje razvijala svoju aktivnost u tom pravcu. Osnovni ton takvoj politici dao je Stjepan Radić u svojim govorima putujući kroz Bosnu i Hercegovinu, naročito na zboru u Sarajevu 31. januara 1926. na kome je bilo oko 8 000 lica, među kojima najviše Muslimana. Tom prilikom, Radić je istakao da je došao do uvjerenja da su Muslimani očuvali Bosnu, da oni treba da budu »naša veza sa cijelim islamskim svijetom«, da je u Sarajevo došao radi Muslimana, te da bez njih nema napretka u državi, zbog čega treba da stupaju ili u HSS ili NRS. Poslije zbora, na banketu, odgovarajući na pozdrave, Radić je, između ostalog, izjavio da je u Bosnu došao da kaže Muslimanima da su oni Hrvati i da su oni uvijek bili pravi predstavnici hrvatstva u ovim krajevima, te da u Bosni neće biti ravnopravnosti za sve dok Muslimani ne priđu Hrvatima. U vezi sa boravkom Radića u Sarajevu veliki župan Nikolić izvještava ministra unutrašnjih djela u Beogradu Božu Maksimovića da je Radić uzvratio posjetu reis-ul-ulemi Čauševiću, koji mu je najviše govorio o tome kako treba da se zauzme za bosanskohercegovačke Muslimane. Radić je to obećao Čauševiću, kako izvještava Nikolić, koji je inače pridavao poseban značaj susretima Radić — Čaušević s obzirom na sa-

¹⁹⁷ ABiH, VZSO, Pov. 240/1926.

držinu Radićevih govora po Bosni u kojima je pozivao Muslimane da se izjasne kao Hrvati.¹⁹⁸

Kao što se vidi, nasuprot predstavnicima srpske buržoazije, koji su isticali srpski karakter Bosne i Hercegovine i srpsku nacionalnost bosansko-hercegovačkih Muslimana, Radić je tvrdio da su Muslimani nacionalno Hrvati. Doduše, pri tome pravio je razliku između »pravih« i muslimanskih Hrvata.¹⁹⁹

Ovakav Radićev stav prema Muslimanima podstakao je organizacije HSS na ozbiljniji rad oko uključivanja Muslimana u Hrvatsku seljačku stranku. U prilog takvom radu išla je i već istaknuta pasivizacija članstva JMO, kao i dosta jaka i organizovana aktivnost radikala na pridobijanju Muslimana za svoju politiku. Jedna od takvih akcija mjesnih odbora HSS bila je u Brezi, gdje je šef željezničke stanice Jurić preko direkcije rudokopa u Brezi, posebno preko direktora Maha, protežirao muslimanske radnike, nastojeći ih pridobiti za HSS.²⁰⁰ Jurić je, takođe, nagovarao viđenije Muslimane u Brezi da pređu u HSS. Jurić nije imao uspjeha. Sreski poglavar iz Visokog u vezi s tim izvještava da je imam Smailbegović na Jurićeve nagovore da pređe u HSS odgovorio da Muslimani ne žele biti sluga sluzi, već dobrom gospodar, izražavajući na taj način simpatije Muslimana prema radikalima.²⁰¹

5. Stvaranje Demokratske zajednice

Opozicioni stav vodstva JMO prema vladinoj politici i stalna saradnja sa ostalim opozicionim strankama nije urodila očekivanim rezultatima za zadovoljavanje osnovnih želja partijskog članstva. To je bio jedan od važnijih razloga zašto je vodstvo JMO ulagalo napore za stvaranje novih mogućnosti za uspješniju političku aktivnost.

Višegodišnji opozicioni stav JMO stvarao je samo teškoće njezinom članstvu i pristalicama, pa je to prouzrokovalo izvjesnu pasivnost članstva, indiferentnost prema političkim akcijama, nespokojstvo za budućnost, a kod nekih i nezadovoljstvo prema politici vodstva JMO. To nezadovoljstvo se ispoljavalo i u osipanju stranke, odnosno u prelasku nekih pojedinaca u vladajuću Radikalnu stranku. Ove okolnosti uticale su na vodstvo JMO da razmišlja o mogućnostima učvršćivanja svoga položaja.

¹⁹⁸ ABiH, VŽSO, Pov. 240/1926, list 27, 28 i 2; *Dom*, glasilo HSS, 5, 3. II 1926. i 6, 10. II 1926. — Radić je prilikom prvog javnog zбора u Bosni i Hercegovini govorio »da bi Bosna bila svačija i ničija da u Bosni nije bilo Muslimana«. (*Dom*, 27, 4. XI 1925).

¹⁹⁹ Radićevo razlikovanje »pravih« i »muslimanskih Hrvata« osjećalo se i u svakodnevnoj politici HSS. Karakteristično je u tom pogledu, na primjer, da je veliki broj poznatih članova HSS odsustvovao sa skupštine mjesnog odbora u Sarajevu, zbog toga što je do tada partijske poslove vodio Hakija Hadžić, dok bi »želja dosta velikog broja Hrvata u Sarajevu bila, da na čelu njihove organizacije bude jedan Hrvat — katolik« (ABiH, VŽSO, Pov. 149/1926, list 1). Ovakav odnos prema osvjeđenim Hrvatima iz muslimanske sredine naravno da je, pored ostalog, otežavao i usporavao proces nacionalizovanja Muslimana u pravcu hrvatske nacionalne ideologije.

²⁰⁰ ABiH, VŽSO, Pov. 2980/1926.

²⁰¹ ABiH, VŽSO, Pov. 240/1926, list 1.

Iz iskustva saradnje u Davidovićevoj vladi ocijenjena je korisnost oslon na Demokratsku stranku, i to u jačoj organizacionoj vezi između dvije partije nego što je to bilo u dotadašnjoj saradnji opozicionih stranaka. Zagovaralo se stvaranje Demokratske zajednice, koja bi bila jača od klasičnih političkih koalicija, ali u kojoj bi i JMO i Demokratska stranka zadržale samostalnost u rješavanju unutarpartijskih pitanja. Demokratska zajednica bi prvenstveno imala zadatak da zajednički istupaju JMO i Demokratska stranka u skupštinskim poslovima i u odnosima sa drugim strankama.

Prve vijesti o jednoj takvoj mogućoj političkoj kombinaciji prodrle su u javnost još u avgustu 1925. godine, kada je dr Spaho na pitanje novinara da li ima izgleda za fuziju JMO sa Demokratskom strankom i da li su u tom pravcu poduzeti ikakvi koraci, odgovorio da se o tome još nije razgovaralo, ali da je glavna stvar da se JMO i Demokratska stranka slažu u pogledu na aktuelna politička pitanja, da tijesno sarađuju u Skupštini i da među njima nema nikakvih važnijih programskih razlika.²⁰²

S obzirom na interes u političkoj javnosti o mogućnoj fuziji JMO i Demokratske stranke, već u septembru 1925. godine predstavnici i jedne i druge stranke dali su saglasne izjave o tom pitanju. Oni su istakli da među njima nema nikakvih znatnih razlika ni u načelnim, ni u političkim pitanjima taktike, što se jasno vidi iz njihovog rada od stvaranja Opozicionog bloka.²⁰³ Predstavnici JMO, su, osim toga, naglašavali da je sadašnji sastav Demokratske stranke garancija ne samo da se u državi »upravlja u duhu istinske ravnopravnosti i jednakosti svih građana, bez obzira na vjeru i narodno ime«, već da usvaja i gledište JMO da se agrarna pitanja treba da rješavaju po jednakim načelima u cijeloj državi, a ne kako je do tada rađeno, tj. da se donošenjem izuzetnih agrarnih uredbi u Bosni i Hercegovini oštećuju samo muslimanski pojedinci, a u posljednje vrijeme i muslimanski seljaci, kojima su »nemilosrdno oduzimate općinske ispaše«.²⁰⁴

Agrarno pitanje u ovoj situaciji funkcioneri JMO su naglašavali uglavnom iz dva razloga. Prvo, što je muslimanskoj javnosti bilo poznato da su u donošenju prvih zakonskih akata za rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini učestvovali i predstavnici Demokratske stranke zajedno sa radikalima i drugo, što je tada bilo veoma aktuelno životno pitanje muslimanskih seljaka — oduzimanje prava korištenja seoskih ispaša.

U početku se, izgleda, mislilo na stvarnu fuziju JMO i Demokratske stranke, pa je trebalo članstvo pripremiti i pridobiti za jednu takvu kombinaciju.

U pripremnom periodu za stvaranje Demokratske zajednice od strane Demokratske stranke izneseno je u javnost da je JMO bila prva stranka koja je podržala njihovu borbu za široku narodnu samoupravu od opština do oblasti, da se JMO »uz prirodno zastupanje posebnih vjerskih interesa svojih birača« bori protiv zapostavljanja interesa Bosne i Hercegovine u ko-

²⁰² *Novi Glasnik* JMO, 5, 25. VIII 1925.

²⁰³ Centralni odbor JMO u saopštenju od 13. septembra 1925. preporučio je Poslaničkom klubu JMO da što više učvrsti odnose sa Demokratskom strankom, koja je svojim predlogom o širokim samoupravama i dekoncentraciji državne vlasti pokazala da između JMO i Demokratske stranke u krupnijim pitanjima nema gotovo nikakvih programskih razlika. (*Novi Glasnik* JMO, 8, 18. IX 1925).

²⁰⁴ *Novi Glasnik* JMO, 7, 9. IX 1925.

jima »caruje samovoljni i partizanski centralizam«, da je JMO zauzela jedno od odlučujućih mjesta u političkom životu zemlje, te da je u svakodnevnim političkim akcijama sve više produbljivana iskrena saradnja muslimanskih političkih vođa sa Demokratskom strankom.²⁰⁵

Na kongresu Demokratske stranke krajem 1925. godine, Ljuba Davidović je u referatu o unutrašnjoj političkoj situaciji govorio i o saradnji sa JMO. Tom prilikom je naglasio da Demokratska stranka stoji u korektnim prijateljskim odnosima sa svim opozicionim strankama, a naročito sa JMO, sa kojom »i po programu stojimo vrlo blizu, a po taktici smo mal'te ne jedno isto«. Zbog toga Davidoviću se čini da »nerazboriti ljudi zapodevaju u Bosni i Hercegovini jednu ružnu igru, koja će, ne daj bože, lako moći da se izvrgne u jedno versko pitanje. Ja se bojim da taj pritisak nema za svoju kobnu posledicu poklič „Na okup Muslimani“!« Davidović je zatim iznio stav Demokratske stranke prema slobodi vjeroispovijesti, naglasivši da su oni za slobodu vjeroispovijesti, da su uvijek čuvali svoju vjeru, ali da su i poštovali svačiju drugu, te da su bili i da će uvijek biti branioci vjerske slobode, imajući u vidu razne vjeroispovijesti u zemlji.²⁰⁶

Iznošenje stava Demokratske stranke prema slobodi vjeroispovijesti na tako značajnom skupu kakav je kongres stranke nesumnjivo je bio u skladu sa opštim nastojanjima i Demokratske stranke i JMO da stvaraju uslove za bolju i čvršću saradnju, posebno da se muslimanskim masama obeća da u slučaju fuzije JMO sa Demokratskom strankom neće biti ugrožena njihova vjerska osjećanja niti prava kao vjerske zajednice.

Prema tome, vođe i Demokratske stranke i JMO nastojale su, svako na svojoj strani i na što je moguće bolji način, da pripreme svoje članstvo, ali i da uvjere i suprotnu stranu o potrebi stvaranja što boljih odnosa i saradnje među strankama. Takva aktivnost sa manje ili više intenziteta bila je tokom cijele 1926. godine u kojoj je, pored uobičajene saradnje poslanika u skupštinskom radu, došlo i do nekih konkretnijih akcija na planu podrške pristalica JMO Demokratskoj stranci, konkretno na opštinskim izborima avgusta 1926. godine. Vodstvo JMO je više puta pozivalo svoje prijatelje u Crnoj Gori, zatim u Prijepolju, te u Plevlju da na opštinskim izborima glasaju za Demokratsku stranku, sa kojom JMO uspješno sarađuje.²⁰⁷

Javne manifestacije saradnje JMO i Demokratske stranke ogledale su se i u prisustvovanjima istaknutijih funkcionera Demokratske stranke zborovima i skupovima JMO. Jedan takav zbor održao se 2. avgusta 1926. u Arnautovićima kod Visokog uz prisustvo oko 6 000 muslimanskih birača. U ime Demokratske stranke iz Beograda zboru su prisustvovali Ljubo Mihajlović i Milutin Stanković, urednik partijskog lista *O d j e k*.

Na zboru su govorili predstavnici obje stranke ističući osnove za zajednički politički rad u borbi protiv »korupcije, nepoštenja u državnoj upravi i strančarenja u državnoj administraciji«, kao i to da su na posljednjim izborima doživjeli iste muke i isti teror, koji ih je još više učvrstio u saradnji. Taj zajednički rad demokrata i JMO, prema riječima Ljube Mihajlovića, stvorio je od njihovih stranaka jednu dušu, jedno tijelo, zajedničke ideale.

²⁰⁵ *Novi Glasnik JMO*, 20, 9. XII 1925.

²⁰⁶ *Novi Glasnik JMO*, 21, 15. XII 1925.

²⁰⁷ *Pravda*, 30, 27. VII 1926. i 32, 10. VIII 1926.

U tom svjetlu treba shvatiti i njihovo prisustvo na zboru JMO, kao i prisustvo dra Šefkije Behmena, zajedno sa predsjednikom Davidovićem, na zborovima Demokratske stranke u južnim krajevima Srbije.

Milutin Stanković je, takođe, ukazao na zajedničke ideale obje stranke objasnivši da put JMO ide kroz Demokratsku stranku, jer zajedno teže visokim načelima kao što su: pravda, sloboda, bratstvo, jednakost i sretnija budućnost, koji zahtijevaju i njihovu solidarnost držeći se načela: brat je mio koje vjere bio. Za zapostavljenost Bosne i njenog stanovništva Stanković je okrivio radikalne političare o čemu su, opet u ime JMO, govorili dr Spaho, Ismet Gavrankapetanović i dr. Šefkija Behmen. Oni su, pored ostalog, isticali svoju borbu za poboljšanje prilika u Bosni i Hercegovini, napadajući radikale za sve veće poreze u Bosni i Hercegovini, za stranačku raspodjelu koncesija, za uplitanje u muslimansku vjersku autonomiju, za neodržavanje opštinskih izbora u Bosni i Hercegovini, za rasipanje državnog dobra itd.

Dr Šefkija Behmen je pobijao radikalne napade na demokratske vođe i vodstvo JMO koje prikazuju kao antidržavne elemente, jer su navodno protiv kralja. Štaviše, podsjećao je na slučajeve da je među radikalima bilo izdajnika, što se ne može tvrditi za demokrate i Muslimane. Njegov zaključak je bio da je srpski i muslimanski narod uz demokrate i JMO i da narod nikad nije izgubio bitku, iako su propadale države i moćne carevine, te da mora propasti i radikalni režim koji se silom popeo narodu na grbaču.²⁰⁸

Prisustvo funkcionera Demokratske stranke zborovima JMO i predstavnika JMO partijskim skupovima demokrata, dr Spaho je ocijenio kao početak prenošenja zajedničkog rada u narod, jer su se osvjedočili da se Demokratska stranka iskreno zalaže za pravi narodni sporazum i istinsku ravnopravnost i jednakost svih građana bez obzira na vjeru i narodno ime. Zato je — prema riječima dra Spahe — JMO preporučila svojim prijateljima u »Južnoj Srbiji« i Crnoj Gori da na opštinskim izborima istupaju složno sa Demokratskom strankom na osnovu čega je u mjestima gdje žive Muslimani došlo do sporazuma sa Demokratskom strankom, na čijim listama su kandidovani i Muslimani za predsjednike opština.²⁰⁹

S obzirom na stalni pritisak radikala i vlasti prema pristalicama i vodstvu JMO, naročito u 1926. godini, o čemu je bilo govora u prethodnom poglavlju, početkom septembra objavljen je jedan uvodnik u *Pravdi* u kome se odgovara vođi bosanskih radikala dru Srškiću, koji se isticao u napadima na JMO i u vrijeđanju Muslimana. U *Pravdi* se navodi da su napadi dra Srškića najbolja potvrda da vodstvo JMO vodi politiku koja stvarno odgovara ne samo interesima bosanskohercegovačkih Muslimana nego i interesima cijele Bosne i Hercegovine. Tvrdi se da je dr Srškić sa svojim stranačkim saradnicima sveštenicima Veljom Grgurovićem, Dušanom Subotićem i Mate-

²⁰⁸ ABiH, VZSO, Pov. 1862/1926. — Prisustvo poslanika Demokratske stranke političkim sastancima i zborovima članstva i pristalica JMO praktikovano je i poslije stvaranja Demokratske zajednice. Zapaženi su bili zborovi koje su zajedno držali u Hercegovini u oktobru 1926. godine demokrati: Ljuba Davidović, Jeremije Radojević, Milutin Stanković, Vasilije Grdić, i Vasiljević, te poslanici JMO Salih Baljić i dr Šefkija Behmen, i to u Konjicu, Mostaru, Nevesinju, Ostrošcu, Bileći, Gacku, Stocu i Rječici (*Pravda*, 41, 12. X 1926).

²⁰⁹ *Pravda*, 33, 17. VIII 1926.

jom Popovićem, te Kobasicom i drom Andrićem najveći neprijatelj »svoje braće Muslimana«, jer da to najbolje ilustruje njihov rad od ujedinjenja. »Našim posjednicima je« — nastavlja se u *Pravdi* — »na boljševički način oteta zemlja; u muslimanskim selima su rasparcelizirane ispaše pravoslav-
nim seljacima; Muslimani činovnici su pobacani iz službe; Muslimanima nije zagarantovana sigurnost ni imetka, niti života; pravoslavnom seljaku je slobodno u svako doba silom otjerati Muslimana, svejedno da li agu ili seljaka, sa njihove zemlje, a da za to ne odgovara niko; u ovoj našoj djedovini, za koju smo tolike krvi prolili, danas svak ima više prava, nego li „jednokrva braća Muslimani“. Mi smo danas u jednom zaista vanzakonskom stanju. Ovo svaki Musliman danas osjeća. I onaj koji ima slučajno radikalnu kartu.«²¹⁰

Navedena radikalna politika prema Muslimanima, takođe je doprinosila zbližavanju JMO i Demokratske stranke, koje su samo u saradnji mogle računati na izvjestan jači pritisak na radikalnu politiku, koja je — ne treba gubiti iz vida — bila izraz interesa i želja samoga dvora.

Spoznavajući i imajući u vidu cjelokupna politička kretanja i odnose polovinom 1926. godine, vodstvo JMO i Demokratske stranke našli su najbolji izlaz u stvaranju što čvršće političke veze koja će omogućiti jedinstveno političko istupanje u svim oblastima društvenog života. Svjesni te činjenice, u Sarajevu su se 10. septembra 1926. godine sastali najodgovorniji predstavnici obje stranke (Ljuba Davidović, Ljubo Mihajlović, A. Mijović, dr Mehmed Spaho, dr Šefkija Behmen, Ismet Gavrankapetanović i Edhem Mulabdić) da pred sastanak Narodne skupštine pretresu političku situaciju sa željom da svoje dosadašnje odnose još više učvrste i da stvore trajnu bazu za parlamentarni režim i zakonitost, punu jednakost i ravnopravnost svih građana, poštivanje i sprovođenje širokih samouprava, suzbijanje privredne i finansijske krize i odlučne borbe protiv korupcije. Riješili su da prije sastanka Narodne skupštine predlože svojim klubovima osnivanje zajedničkog parlamentarnog predstavništva obadvije stranke pod imenom Demokratske zajednice. »Time će se dosadašnjem iskrenom savezu Demokratske stranke i JMO, koji je postao u dugom zajedničkom radu, a zasnovan na punom međusobnom povjerenju i na jednakom gledanju na sva aktuelna pitanja, dati vanjski oblik, a presjeći spletke protivnika zajedničkog rada Demokratske stranke i JMO.«²¹¹

Nešto kasnije, 5. oktobra 1926. održana je zajednička sjednica poslaničkih klubova JMO i Demokratske stranke na kojoj je raspravljen prethodni prijedlog za stvaranje Demokratske zajednice. Članovi oba poslanička kluba, pored ostalog, konstatovali su da je dotadašnja saradnja Demokratske stranke i JMO potvrdila da među njima postoji saglasnost u političkim, ekonomskim i socijalnim pitanjima, posebno u politici narodnog sporazuma, u zalaganju za punu jednakost i ravnopravnost svih građana, za parlamentarni režim i zakonitost, za sprovođenje i poštovanje širokih sporazuma, te u radu

²¹⁰ *Pravda*, 36, 7. IX 1926. — Citirani tekst u *Pravdi* bio je povod da je zaplijenjen taj broj *Pravde*, jer se »inkrimisanim stavkom citiranog članka izaziva mržnja protiv države kao cjeline, te vjerski i plemenski razdor« (*Pravda*, 37, 14. IX 1926).

²¹¹ ABiH, VZSO, Pov. 2108/1926; *Slobodna tribina* 678, 18. IX 1926; *Pravda*, 37, 14. IX 1926. — Dolazak funkcionera Demokratske stranke u Sarajevo i njihov cjelokupni boravak bio je pod stalnom kontrolom policijske direkcije za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu (ABiH, VZSO, Pov. 2232/1926).

na liječenju privredne i finansijske krize i iskorjenjivanju korupcije. Stvaranje Demokratske zajednice — prema saopštenju sa sastanka — treba smatrati kao podsticaj za pribiranje svih demokratskih snaga u društvu na čemu će se angažovati Demokratska zajednica. Poslanici Demokratske stranke i JMO prihvatili su prijedlog o osnivanju Demokratske zajednice kao političkog predstavnika Demokratske stranke i JMO, koja će za ostvarenje ideja imati sljedeće organe za rad: Plenum Demokratske zajednice, koji sačinjavaju svi članovi oba kluba i predsjedništvo Demokratske zajednice sastavljeno od sedam članova. U njihovu nadležnost spada rukovođenje cjelokupnim političkim i parlamentarnim radom Demokratske zajednice, dok će posebni klubovi JMO i Demokratske stranke otpravljati poslove posebnog i lokalnog karaktera.²¹²

Stvaranje Demokratske zajednice u javnosti je prokomentarisano kao značajan događaj u političkom i parlamentarnom životu zemlje.

Radikalni krugovi, koji su proricali, priželjkivali i podsticali disidentske akcije sa ciljem razbijanja Demokratske stranke, a naročito JMO, bili su, u izvjesnom smislu, iznenađeni stvaranjem Demokratske zajednice. Jedinu pozitivnu stranu njenog formiranja su vidjeli u tome što će ubrzati proces nacionalnog osvješćivanja Muslimana.²¹³ Što se tiče bosanskih radikala, oni su bili prilično uznemireni, jer, izgleda, takav aranžman nisu očekivali niti im je bilo prijatno ovakvo rješenje »muslimanskog pitanja«, tim prije što su računali da će pridobiti muslimanske mase za svoju politiku. Osim toga, bosanski radikali su se plašili da bi u slučaju proširenja vladine koalicije pomoću Demokratske zajednice, eventualni ulazak dra Spahe u vladu znatno naškodio njihovim partijskim pozicijama u Bosni i Hercegovini.²¹⁴

Radikali su čak pri samom stvaranju Demokratske zajednice očekivali istupanja iz poslaničkih klubova JMO i Demokratske stranke. Listovi kao što su: *Vreme* i *Reč* isticali su da Demokratska zajednica ne predstavlja ništa kada nije došlo do konačnog stapanja stranaka i kada nije izvršena likvidacija JMO. Prigovori su upućeni i zbog toga što Demokratska zajednica nema programa.²¹⁵ Posebno je *Vreme* prigovaralo Demokratskoj stranci što nije pomogla da sve stranke izvrše pritisak na JMO da napusti muslimanski vjerski front.²¹⁶

²¹² *Pravda*, 41, 12. X 1926; *Slobodna tribuna*, 681, 9. X 1926.

²¹³ *Vreme*, 1702, 15. IX 1926. — Nikola Uzunović je Demokratsku zajednicu ocijenio kao »značajnu i interesantnu stvar« koja znači »gubitak jedne političke organizacije na vjerskoj osnovi« (*Politika*, 6604, 13. IX 1926).

Stvaranje Demokratske zajednice za *Samoupravu* (207, 14. IX 1926) znači »iščezavanje čisto plemenskih, vjerskih, staleških i provincijskih stranaka«.

Bilo je mišljenja da Demokratska zajednica, pored ostalog, treba da suzbije uticaj HSS na muslimanske mase u Bosni i Hercegovini (Omer Kajmaković, Demokratska zajednica, *Politika*, 6606, 15. IX 1926).

²¹⁴ *Pravda*, 38, 21. IX 1926; *Novosti*, Zagreb, 253, 13. IX 1926. i 254, 14. IX 1926. — Povodom stvaranja Demokratske zajednice vođa bosanskih radikala dr Srškić je izjavio da je svakako bolje da Spaho ide u demokrate nego u Džemijetlije. Istaknuti radikalni funkcioner u Bosni i Hercegovini dr Vlado Andrić ponovio je tvrdnje radikala o apsurdnosti organizovanja JMO na vjerskoj osnovi od čega je imala štete cijela država, napose Bosna i Hercegovina. Za njega je osnivanje Demokratske zajednice korak naprijed u političkom progresu Muslimana i cijele Bosne i Hercegovine (*Obzor*, 247, 14. IX 1926).

²¹⁵ *Pravda*, 41, 12. X 1926; *Vreme*, 1724, 7. X 1926.

²¹⁶ *Vreme*, 1702, 15. IX 1926.

Osnovna zamjerka stvaranju Demokratske zajednice, kao što se vidi, odnosila se na to što nije likvidirana JMO.

Stjepan Radić je žalio što se vodstvo JMO opredijelilo za Demokratsku zajednicu.²¹⁷ Hrvatski federalisti, međutim, napadali su Radića što je izdao i izigrao JMO i što je na političkim zborovima u Bosni i Hercegovini insistirao da se Muslimani deklarišu za hrvatstvo ili srpstvo, kako je to istovremeno na drugoj strani činio vođa bosanskih radikala dr Srškić. Oni smatraju da su Muslimani nacionalno Hrvati, da su bili na hrvatskoj strani i da se nisu bojali borbe, ali da »zaziru od sramote, koju je našem narodnom obrazu nanio Stjepan Radić«, te da su od nevolje pristupili Demokratskoj zajednici, jer sami u beogradskoj skupštini nisu mogli igrati nikakvu ulogu, a nisu mogli sa radikalima koji ih žele likvidirati iz javnog života.²¹⁸

Narodna politika, glasilo SLS u Zagrebu, takođe je osuđivalo Stjepana Radića i njegovu politiku prema Muslimanima za koje su se Hrvati jako borili. Odluka muslimanskih poslanika, »koji su svi od reda Hrvati«, da sa jednom srpskom strankom stvore jedinstveni parlamentarni klub znači »neugodnu stvar za izrazito hrvatske stranke«. Za to su krivi ponajviše radićevci »koji nisu znali ni htjeli da Muslimane privežu uza se«. *Narodna politika* ističe da ni Narodna radikalna stranka ne može biti zadovoljna postupkom muslimanskih poslanika.²¹⁹

U vezi sa reagovanjem *Hrvata* i pisanjem *Narodne politike* karakteristično je da je Stjepan Radić poslije neuspjeha da pridobije Muslimane za svoju politiku počeo kao i dr Srškić da im prijeti, između ostalog, kako će izbornom koalicijom radikala i radićevaca dobiti sve mandate u Bosni i Hercegovini i na taj način Muslimanima pokazati da nisu nikakav politički faktor. Radić je poslije stvaranja Demokratske zajednice za muslimanske činovnike u upravnoj službi govorio da su najgori. Ovakve Radićeve postupke vodstvo JMO je ocijenilo kao prihvatanje, sa njegove strane, radikalske politike prema Muslimanima, koja nikada nije polučila uspjeh među složnim redovima JMO.²²⁰

Interesantno je reagovanje nezavisnih radikala na stvaranje Demokratske zajednice. Oni smatraju da taj potez demokrata i JMO predstavlja ozbiljnu opasnost po radikale, jer je snaga novostvorene zajednice mnogo veća nego što to pokazuje njihov broj mandata. Ukazujući na opasnost po radikale list nezavisnih radikala *Radikal* konstatuje da je do toga došlo usljed kratkovidnosti i neozbiljnosti nekih radikalskih političara, prvenstveno iz Bosne, jer nisu nastavili državničku politiku pokojnog Stojana Protića, čije ime je među bosanskohercegovačkim Muslimanima izgovarano sa »neizmjernim poštovanjem i sa beskrajnom ljubavlju« i kada je Radikalna stranka »imala sve simpatije bosansko-hercegovačkih Muslimana i njihovih vođa«.²²¹

²¹⁷ T. Išek, Odnos HSS prema BiH do 1928, 212.

²¹⁸ *Hrvat*, 2012, 14. IX 1926; *Pravda*, 38, 21. IX 1926.

²¹⁹ *Narodna politika*, 38, 17. IX 1926. — Predsjednik SLS dr Korošec izrazio je zadovoljstvo što je Demokratska zajednica postala druga najjača parlamentarna grupa i što ona znači dalji korak ka uprošćavanju »rastrzanog parlamentarnog života« (*Politika*, 6604, 13. IX 1926).

²²⁰ *Pravda*, 45, 9. XI 1926.

²²¹ *Pravda*, 38, 21. IX 1926.

Demokratska štampa, kao i sarajevska *Pravda*, pored ukazivanja na značaj i važnost Demokratske zajednice za politički život u zemlji, najviše su pažnje posvetili odgovorima na pisanje radikalske štampe. Tako, na primjer, novosadski *Narod* komentarišući izjavu dra Vlade Andrića, o Demokratskoj zajednici, upozorava Andrića da je zaboravio da kaže da su se bosanski Muslimani počeli da organizuju na vjerskoj osnovi tek onda kada su pojedinci u Radikalnoj stranci, da bi prikrili pljačkanje, počeli da »raspaljuju pravoslavnosrnaovačku vjeru, netrpeljivost i plemenski ekskluzivizam i htjeli sve Muslimane da odmah prevedu u pravoslavlje«. Zato *Narod* smatra sasvim prirodnim što su se bosanski Muslimani počeli da organizuju na vjerskoj bazi.²²² *Slobodna tribina* i *Novosti* u Zagrebu, te *Narodna sloga* u Pančevu, takođe su odgovarali na pisanje radikalskih listova, ističući dugogodišnju saradnju JMO i Demokratske stranke, zatim da Demokratska zajednica obezbjeđuje dobre pozicije u Bosni i Hercegovini, gdje su do tada demokrati bili slabi, te da je stvaranje Demokratske zajednice odobreno od naroda. Ne provodi se formalno stapanje stranaka, nego se stvara parlamentarna zajednica, koja predstavlja novu etapu u saradnji dviju stranaka.²²³

S obzirom na način stvaranja Demokratske zajednice, njenu organizacionu strukturu i ustanovljene organe, programsku orijentaciju i predviđeni način djelovanja ovdje se može govoriti o jednom specifičnom i originalnom obliku političke saradnje dvije stranke, koji je u konkretnim uslovima odgovarao Demokratskoj stranci, a naročito JMO. Stvaranjem Demokratske zajednice JMO je izbjegla stapanje sa Demokratskom strankom, ojačala je svoje pozicije u Parlamentu i stvorila realnije izgleda za dolazak na vlast, te obezvrijedila protivničke prigovore o vjerskom karakteru stranke i hrvatskoj nacionalnoj orijentaciji poslanika JMO.²²⁴ Na drugoj strani, Demokratska stranka je, takođe, ojačala svoj uticaj u Narodnoj skupštini, osigurala podršku u Bosni i Hercegovini, južnim krajevima Srbije i u Crnoj Gori, gdje živi muslimansko stanovništvo, te stvorila mogućnost za šire okupljanje svih »demokratskih snaga« u zemlji za borbu protiv radikalskog režima, pretendujući da ona predstavlja demokratske snage srpskog naroda.²²⁵

²²² *Pravda*, 38, 21. XI 1926.

²²³ *Slobodna tribina*, 681, 9. X 1926; *Novosti*, Zagreb, 255, 15. IX 1926; *Narodna sloga*, nedeljni list DS, Pančevo, 38, 19. IX 1926.

²²⁴ Jugoslavenska muslimanska organizacija stvaranjem DZ »navijestila je odlučnu borbu zlonamjernom vjerskom i plemenskom podvajanju«. Zato napadi radikala na JMO da je upotrebljavala vjerski momenat u borbi protiv radikala gotovo potpuno otpada. U prilog toj tvrdnji navodi se kako su JMO i Demokratska stranka na oblasnim izborima krajem 1926. godine u mnogim mjestima istupile zajedno, dakle ne odvajajući Muslimane od Srba i obratno. (*Pravda*, 8, 15. II 1927).

²²⁵ Stvaranje Demokratske zajednice, Marinkovićeva grupa u Demokratskoj stranci je shvatila kao ojačanje kraljevih napora da se obrazuje jedna čvršća stranačka grupa koja bi poslužila kao oslonac dvoru. U širim demokratskim krugovima preovladalo je shvatanje da se stvaranjem Demokratske zajednice »ide na likvidaciju vjerskih i plemenskih stranaka«. (B. Gligorijević, Demokratska stranka, 469).

Za predsjednika Demokratske stranke Davidovića Demokratska zajednica je predstavljala »početak« stvaranja jedne velike političke organizacije koja treba da prikupi sve demokratske snage u zemlji, koje žele »stvaranje novog režima za sprovođenje prave i istinske politike narodnog sporazuma« sa ciljem likvidacije

Zanimljivi su izvještaji organa vlasti o raspoloženju muslimanskih masa i mjesnih funkcionera JMO prema stvaranju Demokratske zajednice. Na osnovu brzojavnog šifriranog naređenja velikog župana u Sarajevu u prvim izvještajima iz Višegrada, Čajniča, Fojnice, Rogatice, Visokog i Foče, krajem septembra 1926. godine, konstatuje se da je sporazum vođa Demokratske stranke i JMO među pristalicama JMO potencirao dezorijentisanost koja je u posljednje vrijeme među njima, inače, sve više zapažala. U muslimanskim masama Demokratska zajednica nije prihvaćena kao nova programska orijentacija. Uočeno je, na primjer, da vođe JMO nisu svojim pristalicama objašnjavale značaj sporazuma sa Demokratskom strankom, iako je do tada to bila redovna praksa kada se radilo o značajnim odlukama. Reagovanje na stvaranje DZ bilo je predmet posebnog izvještaja velikog župana sarajevske oblasti upućenog ministru unutrašnjih djela. U tom izvještaju se, pored ostalog, navodi da je JMO bila stalno van svih kombinacija za dolazak na vlast, zbog čega su Muslimani, »u svemu, pa i u političkom opredjeljivanju oportunistički raspoloženi«, počeli u posljednje vrijeme pokazivati gotovost da se »politički orijentišu u pravcu nepovoljnom za JMO«. Pri takvom stanju stvari — ocjenjuje veliki župan Nikolić — vođe JMO se i pored osnivanja DZ boje da li će moći zadržati veliku većinu Muslimana »koji su do sada za njima, bezuslovno, u politici išli«. Prema njegovom mišljenju, vodstvo JMO se boji da uvođenjem Muslimana makar samo i preko jednog zajedničkog poslaničkog kluba, u jednu političku grupaciju, koja nije samo i isključivo muslimanska, ne natjeruje Muslimane na razmišljanje »da li za njih, možda ne bi bilo bolje, da se — pristupajući političkoj reorijentaciji, na koju su silom nagnani — politički opredele onako, kako vođe JMO ne žele«. Imajući u vidu navedene okolnosti vodstvo JMO je — kako stoji u izvještaju — nastojalo da najjačim razlozima objasni stvaranje Demokratske zajednice. U tom smislu kao glavne razloge su navodili:

Prvo, JMO u Demokratskoj zajednici ne gubi samostalnost; ona i dalje ostaje kao zasebna politička stranka jer se ne vrši fuzija stranaka, nego samo udruživanje poslaničkih klubova sa ciljem da se stvori jedan politički faktor koji u najskorijoj budućnosti treba da ima prvenstvenu ulogu u političkom životu zemlje.

Drugo, prema mišljenju vodstva JMO, koalicija između Narodne radikalne stranke i HSS se neće moći dugo održati, pa će biti neminovno raspisati nove poslaničke izbore, pri čemu Demokratska zajednica, kao najjača politička grupa u parlamentu, mora dobiti vladu koja će imati zadatak da provede izbore. S obzirom da su izgledi za dolazak stranke na vlast najprikladniji u agitaciji među partijskim članstvom, vodstvo JMO je nekim svojim aktivistima — kako navodi Nikolić — tvrdilo da DZ već ima formalno obećanje da će imati vladu, koja će provesti naredne poslaničke izbore.

unutarpolitičke zaoštrenosti i ozdravljenja privrednog stanja, uvođenje jednakosti i zakonitosti, što nije u stanju ostvariti postojeći režim (N. Jovanović, Unutarpolitički razvoj Jugoslavije, 222—3).

Izražavajući mišljenje dvorskih političkih krugova *Politički glasnik* (51, 11. X 1926) je pisao da će se stvaranjem Demokratske zajednice JMO »potpuno i konačno privoleti monarhiji i jedinstvu«. Vid. B. Gligorijević, Demokratska stranka, 470.

Treće, Demokratska zajednica omogućava JMO da svoju djelatnost proširi i među Muslimane u Sandžaku i Crnoj Gori, što je do tada sprečavala i Narodna radikalna stranka i Demokratska stranka.

Bilo je, međutim, pojedinaca u JMO koji su navedena objašnjenja vodstva stranke — kako izvještava veliki župan — uzimali kao potvrdu da je partijsko vodstvo griješilo, zbog čega se plaše da i u najnovijoj političkoj kombinaciji nisu pogriješili, tim prije što se po njihovom mišljenju za Muslimane u Bosni i Hercegovini osnovno i najvažnije pitanje — »stvaranje što boljih i snošljivijih odnosa sa Srbima pravoslavne vere«, koji su u velikoj većini članovi Narodne radikalne stranke, koja predstavlja takvu političku snagu da se pri kombinacijama za dolazak na vlast ne može zaobići. Zato su Muslimanima najpreči radikali, jer stvaranje DZ ne rješava najvažnije njihovo pitanje. Na ovakve primjedbe vodstvo JMO je odgovorilo da je Narodna radikalna stranka pred rascjepom,²⁶ i da nisu nailazili na predušretljivost radikala za stvaranje zajednice sa njima, te da je Demokratska stranka, stranka budućnosti.

Veliki župan Nikolić svoj izvještaj ministru unutrašnjih djela zaključuje uvjeravanjem da su pristalice JMO sa osobitim povjerenjem dočekali osnivanje Demokratske zajednice, te da bi vodstvo JMO moglo zadobiti povjerenje Muslimana samo u slučaju da u skoro vrijeme dođe na vlast. Zaključak je Nikolića da je stvaranje DZ još više politički dezorijentisalo muslimanske mase u Bosni i Hercegovini pred koje se postavilo pitanje potrebe njihove političke preorijentacije. Upravo takvo raspoloženje među Muslimanima on smatra kao idealnu mogućnost da se muslimanske mase odvoje od njihovih političkih vođa, pri čemu je Narodna radikalna stranka u najboljim okolnostima da ih uvede u svoje redove. Ali za to bi — prema Nikoliću — bilo u prvom redu potrebno da se Muslimanima otvore vrata Narodne radikalne stranke na taj način što bi se od vodstva stranke jasno i nesumnjivo dekretirala politika pridobijanja Muslimana uz smišljenu, sistematsku i organizovanu akciju u tom pravcu. Sve okolnosti koje proističu iz današnjeg

²⁶ Tvrdnje spahinovaca da je Narodna radikalna stranka pred rascjepom nisu bile bez osnova kada se zna da je poslije interpelacije u Parlamentu o Radi Pašiću i predlogu grupe poslanika HSS, početkom maja 1926. godine da se donese Zakon o korupciji i skupštinskom anketom utvrde dotadašnje korupcionaške malverzacije na štetu države, došlo do otvorenog podvajanja u redovima Narodne radikalne stranke. Čak je u Skupštini, pored Kluba Narodne radikalne stranke, formiran i »Radikalni klub« na čelu sa Ljubom Jovanović. Od tada, unutar Narodne radikalne stranke, uglavnom, postoje tri frakcije, i to: »pašićevci«, zatim grupa oko Glavnog odbora stranke (Marko Trifković) i grupa oko Ljube Jovanovića (Čulinović, Jugoslavija, I, 486 — 7 i 496 — 7).

B. Gligorijević navodi da su u Radikalnoj stranci stvorene tri struje: Pašićevo krilo, krilo Lj. Jovanovića i tzv. centar na čelu sa Uzunovićem (B. Gligorijević, Demokratska stranka, 464). Istu podvojenost među radikalima navodi i Nadežda Jovanović. Ona je detaljnije obradila sukob između Nikole Pašića i Ljube Jovanovića, koji je sa još 10 radikalskih poslanika isključenih iz stranke formirao poseban Radikalni klub u Skupštini (N. Jovanović, Unutarpolitički razvoj Jugoslavije, 144 — 150).

Kako se taj proces odvijao u nižim organizacijama u Bosni i Hercegovini, ilustrativan je primjer radikalske organizacije u Sarajevu, u kojoj su krajem 1928. godine postojale četiri grupe, od kojih su prvu grupu sačinjavali vukićevićevci, drugu pristaše Đoke Rađe, dok su u trećoj bile pristaše Đorđe Mandrape, a u četvrtoj pristaše Glavnog odbora (ABiH, VZSO, Pov. 2381/1928).

političkog raspoloženja bosanskohercegovačkih Muslimana — tvrdi Nikolić — nesumnjivo bi išle naruku toj akciji i dovele bi do uspjeha.²²⁷

Osnovna težnja vladajućih krugova bila je, dakle, i dalje da teškoće vodstva JMO iskoriste za sebe, prvenstveno u cilju pridobijanja muslimanskih birača za Narodnu radikalnu stranku. U tom smislu je intoniran i izvještaj velikog župana sarajevske oblasti upućen ministru unutrašnjih djela o reagovanju Muslimana na stvaranje Demokratske zajednice, u kome se, pored ostalog, predlaže smišljenija, sistematska i organizovana akcija radikala prema bosanskohercegovačkim Muslimanima. To je, u stvari, nastavljajanje ranijih radikalskih akcija za razbijanje JMO. Zato je najnoviji prijedlog za pridobijanje Muslimana povod za zaključivanje da vladajući krugovi usljed subjektivnih ocjena nisu mogli sagledati pravo stanje, položaj i političko raspoloženje Muslimana, pa prema tome ni prave uzroke veza-nosti muslimanskih masa uz JMO i njeno vodstvo. Ti uzroci su, međutim, bili prvenstveno u osobito teškom ekonomskom, prosvjetnom, socijalnom, vjerskom, nacionalnom i političkom položaju Muslimana, koji se od ujedinjenja nije poboljšavao, a bio je, upravo, posljedica radikalske politike. Zato su sva nastojanja radikala da stvore jači uticaj među Muslimanima ostala bez uspjeha.

6. Stav i akcija vodstva JMO prema oblasnim izborima u Bosni i Hercegovini

Oblasni izbori u Bosni i Hercegovini zakazani za 23. januar 1927. godine bili su za JMO višestruko značajni. Prvo, to je bila ponovna šansa da se JMO potvrdi kao čvrsta i najjača bosanskohercegovačka stranka, suprotno

²²⁷ ABiH, VZSO, Str. Pov. 2251/1926. — Poglavar sreza čajničkog činio je sve da pristalice JMO ubijedi u štetnost stvaranja DZ, uz istovremeno nastojanje da ih što više pridobije za radikale. Djelujući u tom pravcu, isticao je da je Demokratska stranka oduvijek bila i ostala neprijateljski raspoložena prema JMO, da je pristala na stvaranje Demokratske zajednice kako bi je iskoristila u borbi protiv vladajućih partija i da bi ojačala svoj položaj poslije smanjenja broj mandata na posljednjim skupštinskim izborim. Osim toga, među Muslimanima je govorio da će JMO stvaranjem Demokratske zajednice izgubiti veliki broj birača s obzirom da u novoj situaciji gubi vjerski značaj. — Poglavar sreza fojničkog, međutim, glavnu korist od stvaranja DZ vidio je u tome što je na taj način muslimanski svijet konačno otrgnut od Stjepana Radića. — Poglavar sreza rogatičkog, opet, smatra da će se likvidirati muslimanska politička stranka kao vjerska organizacija i da će se Muslimani osloboditi vjerskih okova (ABiH, VZSO, Str. Pov. 2251/1926, list 10—12).

Izvještaj poglavara sreza u Visokom nešto se razlikuje od izvještaja njegovih kolega iz Čajniča, Fojnice i Rogatice, jer konstatuje da za lokalne funkcionere JMO Demokratska zajednica postoji samo na papiru, jer u stvarnosti i dalje egzistira samo JMO. Lokalni funkcioneri Narodne radikalne stranke, međutim, ocjenjuju da se JMO odlučila za Demokratsku zajednicu iz razloga što »osjeća da se njezini redovi ljuljaju, pa da na taj način spase situaciju« (ABiH, VZSO, Pov. 2797/1926).

U izvještaju od 25. marta 1927. godine veliki župan sarajevske oblasti izvještava ministra Božu Maksimovića da se moglo očekivati da će poslije obrazovanja DZ »držanje JMO biti promijenjeno u tom smislu da se može govoriti o preorijentaciji ove političke stranke, i o napuštanju od njene strane onoga stava, koji je ona, pre toga, imala«. Međutim, prema napisima u *Pravdi*, on zaključuje da JMO nije sasvim napustila ono držanje koje je ranije imala (ABiH, VZSO, Pov. 598/1927).

radikalnim tvrdnjama da je u raspadu; drugo, bez obzira što je JMO bila opoziciona stranka, pružala joj se šansa da njeni ljudi učestvuju u oblasnim samoupravama; treće, kandidovanjem i izborom oblasnih poslanika JMO je proširivala krug partijskih aktivista do tada ograničen, uglavnom, na poslanike i članove Centralnog odbora stranke i četvrto, JMO je ovim produžavala kontinuitet političke aktivnosti poslije februarskih izbora 1925. godine.

Sve ove šanse dobivale su još više na značaju s obzirom da su se izbori održavali u vrijeme veoma represivnih mjera organa vlasti prema opozicionim strankama, što je bilo produžetak raznih zloupotreba i terora još iz februarskih izbora 1925. godine.

Vodstvo JMO nije htjelo propustiti šansu koja mu se ukazala povodom oblasnih izbora, pa je poduzelo sve što je moglo da bi postiglo izborni uspjeh. Korištena su sva iskustva postignuta u skupštinskim izborima. U tome je JMO imala bogato iskustvo. Izbornu kampanju su počeli krajem novembra 1926. detaljnim upozorenjem članstva i pristalica na rokove za biračke spiskove, prijave kandidata, na način prijave i potrebne obrasce, kao i druge pojedinosti u vezi s izborom.²²⁸ Kasnije, neposredno pred izbore, više puta su u *Pravdi* ponavljana detaljna uputstva o ponašanju i obavljanju dužnosti čuvara kutija. Posebno je izašlo upozorenje »svim odborima i pristasa« da prate kretanje policijskih činovnika, naročito sreskih poglavara za vrijeme izborne kampanje. Na taj način su se suprotstavljali njihovom direktnom učešću u izbornoj kampanji. Vodstvo JMO, u vezi s tim, pozivalo je svoje odbore i pristalice da, ukoliko primijete da policijski činovnici održavaju političke sastanke, odmah jave sve takve slučajeve sa potrebnim dokazima i podacima, naročito vrijeme kada su i mjesto gdje su održali sastanke, te potrebne svjedoke, kako bi Poslanički klub JMO mogao protiv njih podnijeti tužbe, pošto im izborni zakon i zakon o činovnicima najstrože zabranjuju održavati političke skupove.

Ovo upozorenje je samo jedan detalj iz niza preduzetih mjera JMO u solidnoj organizaciji izbora za oblasne poslanike. Upravo sve te ozbiljne pripreme omogućile su kasnije poslanicima JMO da u Narodnoj skupštini istupe sa konkretnim podacima argumentovano o izbornim zloupotrebama radikalne vlade, zahtijevajući da se svi prekršioci pozovu na odgovornost.²²⁹

U izrazito intenzivnoj, sistematskoj i obimnoj izbornoj agitaciji, vodstvo JMO je nešto više nego ranije isticalo da je svaki Musliman koji ne dođe na biralište samim tim protiv interesa svoje muslimanske braće, koji će takve proglasiti izdajnicima i otpadnicima svoje zajednice, pa u takvim sudbonosnim momentima za Muslimane, kakvim su smatrani oblasni izbori, ni strah od terora ne može biti opravdanje. Zato se naglašavalo da se ne smiju opravdavati radi nedolaska na glasanje »ni sakati, ni đuturumi, ni bolesni«, jer za nemoćne imaju kola i nosila, a za čobana ima mlađa zamjena. Izlazak Muslimana na izbore javno se proklamovao kao borba protiv nepravdi i nasilja a za odbranu svojih prava i svoje časti, za bolju budućnost i napredak svih Muslimana i njihovih pokoljenja.²³⁰

²²⁸ *Pravda*, 48, 30. XI 1926.

²²⁹ *Pravda*, 3, 18. I 1927.

²³⁰ *Pravda*, 2, 11. I 1927. i 3, 18. I 1927. — Na nekim mjestima agitatori JMO su sa ciljem da pod svaku cijenu postignu izborni uspjeh išli čak dotle da su navodno isticali kako će svaki Musliman koji ne dođe na izbore izgubiti sva vjerska

Oblasni izbori su bili ponovna prilika da političko vodstvo Muslimana među svojim pristalicama više od dva mjeseca ponavlja mnoge već iskazane optužbe na račun radikala, naročito u vezi sa zloupotrebom u vrijeme i poslije februarskih izbora 1925. godine, zatim u vezi sa zapostavljanjem Bosne i Hercegovine i neravnopravnim položajem bosanskohercegovačkih Muslimana ističući da su od ujedinjenja preživjeli »najteže časove u svojoj historiji« i da to poniženje i materijalno uništenje Muslimana neće nikada zaboraviti.²³¹

U ovoj izbornoj borbi funkcioneri JMO su, za razliku od ranije, ukazivali na važnost JMO za egzistenciju Muslimana koji — prema njihovom računu — iako su u teškom položaju, nisu ni izdaleka u onakvoj situaciji u kakvoj su Muslimani u Sandžaku, čije su gotovo beznađežno stanje objašnjavali kao posljedicu nepostojanja njihove muslimanske, političke stranke. Zato su tvrdili da Muslimani u Bosni i Hercegovini imaju za svoje postojanje da zahvale JMO i njenom »mudrom« vodstvu.²³²

Na više zborova funkcioneri JMO su prvi put otvoreno govorili o veoma teškom materijalnom položaju u kome se nalazi stranka, apelujući na to da članstvo i svi Muslimani dobrovoljnim priložima priteknu u pomoć, jer da ne treba dopustiti da materijalne neprilike dovedu u pitanje aktivnost, a kamoli postojanje organizacije.²³³

Prema nekim izvještajima organa vlasti, funkcioneri JMO su se u izbornoj agitaciji obilato koristili vjerskim osjećanjima Muslimana i brojnim svojim agitatorima, koji su po njihovim instrukcijama, priređujući sijela okupljali muslimanski svijet i agitovali, pored ostalog, da Srbi gone Muslimane i da radikali svim silama rade da se riješe Muslimana i njihovih predstavnika. Otvoreno su bojkotovali Muslimane koji su se kandidovali na radikalnim listama, pa čak nekima i prijetili.²³⁴

prava, pa mu se neće dozvoliti ulazak u džamiju, niti će ga kad umre sahraniti po vjerskim obredima (ABiH, VZSO, Pov. 598/1927).

²³¹ *Pravda*, 3, 18. I 1927; ABiH, VZSO, Pov. 2693/1926. i 240/1927. — Dešavalo se da su predstavnici vlasti raspuštali pojedine zborove JMO zbog govora njihovih funkcionera protiv vlasti. Poglavar sreza u Fojnici smatra da su oštra istupanja funkcionera JMO protiv vlasti bila upravo sa tendencijom da im vlast raspusti zbor kako bi time postigli jači politički efekat kod muslimanskog naroda (ABiH, VZSO, Pov. 118/1927). Bilo je i policijskih kažnjavanja zatvorom kandidata JMO. U Rogatici je, na primjer, neposredno pred izbore kažnjen Ragib Čapljić sa četrnaest dana zatvora zbog toga što je »izazivao mržnju među Muslimanima i Srbima«. Čapljić je, iako izabran za oblasnog poslanika odmah poslije izbora, takođe, kažnjen sa osam dana zatvora što je uveče poslije glasanja poglavaru sreza rekao »da su država i vlast kupovali one kuglice koje su nađene u kutiji kandidatske liste Osmana Hasanagića, invalida, disidenta JMO plaćajući za svaku kuglicu po 1 000 dinara« (ABiH, VZSO, Pov. 389/1927, list 10).

U Kalinoviku su u sreskoj ispostavi prisiljavani čuvari kutija JMO da se odreknu čuvanja kutija. U Bosanskoj Kostajnici policija je rastjerala zbor JMO, dok je u Kladnju bio zatvoren nosilac liste JMO Avdo Hasić. Nedaleko od Zvornika uhapšen je kandidat za oblasne izbore Husein Čumavić, narodni poslanik. Povodom toga poslanik Ismet Gavrankapetanović uložio je 15. januara 1927. protest predsjedniku Narodne skupštine zahtijevajući zaštitu poslaničkog imuniteta (*Odjek*, 16. I 1927).

²³² *Pravda*, 3, 18. I 1927; ABiH, VZSO, Pov. 240/1927, list 99.

²³³ ABiH, VZSO, Pov. 240 i 2123/1927, list 155—6.

²³⁴ Sreski poglavar iz Čajniča, poslije upita poslanika JMO u Skupštini o zloupotrebama prilikom oblasnih izbora, izvijestio je velikog župana sarajevske

Ovakva politička i vjerska isključivost pristalica JMO prema Muslimanima koji nisu uz JMO izgleda da je uslijedila kao reakcija prvenstveno muslimanskih građanskih političara na radikalna nastojanja da razbiju JMO. S obzirom na tadašnji značaj vjerske komponente u društvenom, a ne samo političkom životu u Bosni i Hercegovini, vodstvo JMO, upravo je taj faktor upotrijebilo kao najefikasnije sredstvo u borbi protiv radikala, držeći na taj način muslimanske mase pod svojom isključivom kontrolom i manipulišući njima. Objektivno, takva politika vodstva JMO, pa i radikala, vodila je ka daljoj izolaciji i Muslimana i Srba, a u nekim mjestima i ka produbljavanju netrpeljivosti između Muslimana i Srba.

Oblasni izbori su održavani u vrijeme najjače političke akcije bosanskih radikala na slabljenju JMO i pridobijanju muslimanskih birača. Pojedini sreski poglavari upravo u vrijeme izborne kampanje pojačavali su svoju aktivnost na pridobijanju Muslimana za radikalnu politiku. Pri tome su se koristili i nezadovoljstvom pojedinih aktivista JMO što nisu bili kandidovani za oblasne poslanike na listama JMO.²³⁵ Takva raspoloženja su

oblasti (Ad. Pov. br. 82/1927. od 11. IV 1927) da su agitatori JMO za Muslimane koji su se kandidovali na radikalnoj listi govorili da su plaćeni od »vlaha«, da su islam prodali, a za jednoga da ima u kući ikonu i da ne posti ramazan (mjesec posta). Svešteniku Nedžibu Zgodi, koji je agitovao za radikale, prijetili su da će ga, ako glasa za radikale, ubiti kolcima čim pređe prag džamije. U opštini Omačina, pošto je 19 Muslimana glasalo za radikale, objavljen je njihov spisak, pa se muslimansko ženskinje počelo od njih kriti kao od vjerskih otpadnika, kako se desilo Sabitu Zuki, trgovcu, Husi Džabiji i Vejsilu Sadikoviću. U opštini Sijerčici, svešteniku Harendži, kao radikalnom pristalici, zaprijetili su seljani da ne smije dolaziti u džamiju i da će spaliti sve ćilime u džamiji ako bi on kao nevjernik (jer nije pristalica JMO), oskrnavio džamiju. Takođe i u opštini Zakalje mještani su odbili da klanjaju džumu (podnevna svečana molitva koja se obavlja petkom u džamiji) sa Munibom Hodžićem, zamjenikom imama Hubanića, jer je »vlah« (pristalica radikala). Isto se desilo i imamu Hasibu Hodžiću u opštini — Batovo, gdje su agitatori zaprijetili da će svima Muslimanima koji budu glasali za radikale pribiti krstove na kuću, jer su provjerili, što se poslije izbora i desilo kada je Hakija Seljo na kuću Adema Heraka udario krst od drveta sa natpisom »Jovan Herak — novovjerac«. Muslimane koji su se opredijelili za radikale u opštini Bezovini nazivali su vjerolomnicima i neljudima prijeteci im da će ih otjerati kada Demokratska zajednica dođe na vlast. U opštini Oglečevo agitatori JMO su i fizički napali Aliju Zlatarca i Mehu Bečića, pa usljed stalnih prijetnji Bečić ne smije da izlazi iz kuće. Poglavari sresa čajničkog pretpostavlja da su imami po džamijama vršili agitaciju u korist JMO, jer su muslimanski birači gotovo poistovjetili JMO sa vjerskom zajednicom izjavljujući da će glasati »za Muslimane, tamo gdje mi moja vjera i zakom naređuju«. Zaključak je poglavara sresa da je vodstvo JMO činilo silan i nevjerovatan pritisak na svoje pristalice svim mogućim vjerskim institucijama i sredstvima, te da im je prijeteci tučom, bojkotom i paljevinom svima onim Muslimanima koji ne budu glasali za JMO uspjelo da postignu takvu disciplinu da se i »sa listom na kojoj su bili najviđeniji Muslimani kao kandidati NRS malo uspjelo« (ABiH, VZSO, Pov. 691/1927).

²³⁵ U decembru 1926. godine poglavari sresa fočanskog konstatuje da je JMO dosta jaka i dobro organizovana, ali da je izvjestan broj njenih pristaša zaprijetio apstiniranjem usljed nezadovoljstva u kandidovanju svojih poslanika, dok je drugi obećao prelaz u redove radikala, u kom pravcu on »u veliko i radi« (ABiH, VZSO, Pov. 2797/1926, list 17). Takođe, u decembru 1926. godine prema izvještaju iz Čajniča, među Muslimanima se zapaža širi pokret za prelaz u Narodnu radikalnu stranku, zbog čega poglavari sresa javlja da će agitaciju podvostručiti da bi u tom pogledu što bolji uspjeh polučio (Isto, list 30). S obzirom na neraspoloženje jedne grupe viđenijih Muslimana u Rogatici sa određivanjem oblasnih kandidata JMO, tamošnji sreski poglavari je intenzivno radio na postavljanju druge muslim-

neki organi vlasti precijenili jer su na osnovu pojedinačnih slučajeva izvlačili opšte zaključke kao da su organizacije JMO u pojedinim mjestima pred rascjepom. Ipak, po svemu sudeći, nezadovoljstvo u redovima Jugoslavenske muslimanske organizacije nije bilo baš ni tako malobrojno, a niti beznačajno. To se vidi i po tome što su se u pojedinim mjestima pojavile liste bivših članova JMO, pa su čak neki isticali da istupaju u ime JMO, (kandidovanja Faika Kurtagića u Vlasenici i Izeta Jahića u Gradačcu). Povodom takvih slučajeva *Pravda* je upozoravala muslimanske birače da su liste JMO samo one koje su objavljene u partijskom glasilu.²³⁶

U *Pravdi* je objavljeno upozorenje svim odborima JMO da će svi oni članovi koji bi radili, agitovali i na kojim drugim načinom se zalagali za koju protivničku ili tzv. disidentsku listu protiv službeno oglašanih lista JMO za oblasne izbore, biti isključeni iz organizacije u smislu paragrafa 7 i 9 Statuta JMO. Tom prilikom Radni odbor stranke je saopštio da pored Kurtagićeve i Jahićeve liste ne priznaje kao liste JMO ni listu Saliha Krese i dra Bariše Smoljana u Mostaru, Derviša Salihagića i Abdullatifa Sikirića u Fojnici, Mustafe Šišića u Zenici, Hadži Hajdara Bajrambašića za srez Zenicu i Osmana Hasanagića (tzv. invalidska lista) u Rogatici.²³⁷

S obzirom da su muslimanske disidentske liste uglavnom inspirisane i podsticane od radikala, bilo je nekih nagovještaja da bi moglo doći do bliže saradnje lokalnih predstavnika JMO i HSS. U tom smislu su istupali neki funkcioneri obiju stranaka, na primjer, u fojničkom srezu.²³⁸ Međutim,

manske liste nasuprot zvanične liste JMO. Na osnovu takvog stanja on smatra da je na pomolu rascjep JMO zbog čega je vodstvo kotarske organizacije u velikoj brizi. Po mišljenju poglavara, ako dođe do rascjepa Spahine stranke, to bi bilo od sudbonosnog značaja po JMO, jer bi prevladali ljudi koji simpatišu radikale (Isto, list 23).

²³⁶ *Pravda*, 1, 4. I 1927.

²³⁷ *Pravda*, 2, 11. I 1927. — Na prijedlog mjesnih i kotarskih organizacija JMO Radni odbor stranke je zbog rada protiv službenih lista JMO isključio iz JMO: Izeta Jahića, Ahmed Hilmi Muftića, Abdullatifa Sikirića, člana Centralnog odbora Muhameda Butuma, Mustafu O. Čišića, Saliha Kresu, Saliha H. M. Eficu, Muhameda Milovića, Faika Kurtagića, Mehu Topčagića, Salku Hadžiomerovića, Hasu Ferizovića, Hadži-Malića Malićbegovića, Mehmedaliju Arnautovića, Šemsu Abdulahefendića (*Pravda*, 51, 2. XII 1926; 52, 28. XII 1926; 3, 18. I 1927; 13, 22. III 1927). Poglavlar sreza rogatičkog povodom prijavljivanja tzv. invalidske liste isticke da isticanje dvojice Srba na toj listi neće imati nikakvog uticaja NA PRISTALICE Narodne radikalne stranke, jer Risto Ivanović neće povući za sobom nikoga svoga, a Lazar Jovićić je iz sela Dobrašina u kome su u većini Muslimani. Zato on tvrdi da se tzv. invalidska lista ima smatrati kao čisto muslimanska te da je to početak rascjepa JMO, pa su pristalice te liste izjavile da će pristupiti radikalima (ABiH, VZSO, Pov. 240/1927, list 34).

²³⁸ Hakija Hadžić, funkcioner HSS, govorio je u Kiseljaku da je razgovarao sa drom Spahom, koji je odlučio da svoje pristalice u fojničkom srezu uputi na zajednički rad sa radićevcima. Prema izvještajima organa vlasti, dr Halid Hrasnica je lokalnim funkcionerima u JMO u Busovači predlagao saradnju sa HSS, pa čak i da glasaju za njihovu listu, ukoliko JMO ne postavi svoju samostalnu listu (ABiH, VZSO, Pov. 240/1927, list 31 i 32). U vezi s ovim karakteristično je da je čak stranačko glasilo HSS *Dom* tvrdilo »kako su gotovo u svoj Bosni postavljene sporazumno kandidatske liste Seljačke stranke i Muslimana« (*Dom*, 50, 15. XII 1926).

Prema pismenom saopštenju ministra unutrašnjih djela Bože Maksimovića kralju Aleksandru (K. br. 3542, od 23. XII 1926) na sastanku predstavnika HSS i JMO 29. novembra 1926. u Brčkom bilo je razgovora o uzajamnom pomaganju

do te saradnje nije došlo prvenstveno zbog toga što su pristalice JMO insistirale na svojoj samostalnoj listi.²³⁹ Našavši se u takvoj situaciji, vodstvo JMO je u izvjesnoj mjeri korigovalo svoju izbornu kampanju u tom pravcu što je u borbi protiv muslimanskih samostalnih kandidatskih lista isticalo svoje liste na kojima su postojali istaknutiji i popularniji funkcioneri JMO. Izgleda da je to bio jedan od važnijih razloga uspjeha JMO u nekim mjestima. Karakteristično je u tom pogledu isticanje u Fojnici kandidature glavnog urednika *Pravde* Fehima Spahe, brata dra Mehmeda Spahe nasuprot samostalnoj listi Abdullatifa Sikirića, bivšeg člana Centralnog odbora JMO.²⁴⁰

Oblasni izbori su održani u znaku opšteg pritiska organa vlasti prema svima onima koji su istupali protiv radikala. To se naročito odnosi na pristalice JMO, prema kojima su vršene brojne nezakonitosti i nepravilnosti. Pritisak vlasti je, na primjer, u fočanskom srezu prešao u otvorena nasilja prema biračima JMO, a onda su još uslijedili i izborni falsifikati. Raznovrsni pritisci su činjeni prema Muslimanima u Rogatici, Fojnici, Kiseljaku, Busovači, Kreševu, Moštrama, Han-Stjenici, Vratnicama i nekim drugim mjestima.²⁴¹

S obzirom na veoma dobro organizovanu izbornu kampanju od strane vodstva JMO njeni birači su se uspješno suprotstavljali nekim pritiscima vlasti. Istovremeno pružajući svesrdnu podršku vodstvu stranke oni su svojim lokalnim političarima, u duhu uputstva Centralnog odbora JMO, brižljivo prikupljali podatke o mnogobrojnim izbornim zloupotrebama vlasti. Ti pedantno prikupljeni podaci poslužili su poslanicima JMO kao solidna osnova za oštru borbu protiv vlade. Oni su u Narodnoj skupštini neposredno poslije oblasnih izbora, iznoseći podatke o zloupotrebama vlasti, zahtijevali, naročito putem upita i interpelacija, pozivanje na odgovornost svih prekršilaca i njihovih naredbodavaca sa ministrom unutrašnjih poslova Božom Maksimovićem na čelu.²⁴²

za vrijeme izbora, i to na taj način što će u slučaju manjine Hrvata ili Muslimana podržavati liste JMO odnosno HSS. U tešanjskom srezu — kako stoji u saopštenju — Muslimani i radićevci su zajednički istupali. Ovo uzajamno pomaganje HSS i JMO Boža Maksimović je prokomentarisao kao štetno za Radikalnu stranku i da je »u nesaglasnosti sa sadašnjom vladinom koalicijom« (A-DSIP, DH, XXIV).

U jednom članku u *Domu* (19. I 1927) navodi se da su radikali u mnogim mjestima uspjeli da spriječe zajedničko istupanje HSS i JMO.

²³⁹ Članstvo JMO u visočkom i fojničkom srezu insistiralo je na samostalnim listama JMO (ABiH, VZSO, Pov. 240/1927, list 32, 57 i 70). U Višegradu, međutim, JMO nije uspjela da dođe do sporazumne liste sa Samostalnom demokratskom strankom i Zemljoradničkom strankom pa je istupila samostalno (Isto, list 58). Nije došlo do zajedničke liste ni sa demokratima u Foči (Isti, list 61).

²⁴⁰ Fehim Spahe je pobijedio na izborima, a potom je bio izabran za predsjednika Oblasnog odbora sarajevske oblasti (ABiH, VZSO, Pov. 632/1927).

²⁴¹ ABiH, VZSO, Pov. 384, 333, 338 i 718/1927; *Pravda*, 5, 25. I 1927. i 6, 1. II 1927.

²⁴² Navedeni postupci radikala prema pristalicama JMO ipak nisu bili preka vodstvu JMO da nekoliko mjeseci kasnije po ulasku u Vukićevićevu vladu sugeriše svojim nižim organizacijama saradnju sa radikalima. Čak je u tom pravcu postojala i sugestija predsjednika vlade Vukićevića. Zato već u maju 1927. godine imamo pojavu da pojedini kotarski odbori JMO stupaju u vezu sa radikalima birajući zajednička tijela za ekonomsko unapređenje svoga kraja (Višegrad) ili zaključujući sporazume o zajedničkoj saradnji u izboru seoskih glavara i medžlisa (odbora) u opštinama rogatičkog sresa.

Zanimljiva je s tim u vezi interpelacija poslanika Ismeta Gavrankapetanovića, koju je podnio 3. septembra 1927. godine ministru unutrašnjih poslova povodom »strahovitog izbornog terora« za vrijeme oblasnih izbora u fočanskom srezu na biralištima: Hotovlje, Kalinovik, Cvilin, Čelebić, Jabuka, Bakići, Bastasi, Vikoš, Osanica i Paunci. U interpelaciji se iznose precizni podaci o tome da je poglavar sreza fočanskog organizovao vršenje terora nad pristalicama JMO pomoću seoskih stražara gotovo na svim pomenutim biralištima; da je dužnost predsjednika biračkog odbora na glasačkom mjestu Jabuka vršio mjesni paroh Vasilije Jovičić, inače predsjednik Mjesnog odbora radikalne stranke u Foči, koji je, pored ostalog uskratio preko osamdesetorici Muslimana glasanje; da je na glasačkom mjestu Bakići nezakonito izborima rukovodio zvaničnik kotarskog suda u Foči, gdje je lugar Vlatko Ivanović onemogućavao u vršenju dužnosti zamjenika čuvara kutije JMO Mušana Reisa; da je Risto Vokić, predsjednik biračkog odbora na glasačkom mjestu Bastasi pribrojao dvadeset kuglica radikalima; da je Andrija Aždajić predsjednik biračkog odbora glasačkog mjesta Vikoš onemogućavao u radu čuvara kutije JMO Mustadifa Husovića; da je na glasačkom mjestu Osanica nekolicini birača JMO onemogućeno da glasaju gdje je žandarmerijski narednik Luka Mazepa tukao toljagom pristalice JMO, a osamdesetogodišnjeg Rustana Peštoka iz Bogušića vukao za bradu; da je poglavar sreza fočanskog na dan izbora bio na biralištima Paunci i Osanica; da je starješina sreske ispostave u Kalinoviku nekoliko dana prije izbora zabranio Šabanu Panjeti i Smaji Karačiću da čuvaju kutije JMO, da je na biralištu Hotovlje poslao žandarmerijskog narednika Vasu Bodnara, Jožu Pavića lugara, Sulejmana Jažića, zvaničnika sreske ispostave i Jovu Jagličića, vođu srnaovaca, koji su prijetili biračima JMO, a da je sam starješina ispostave na dan izbora bio duže vrijeme na glasačkom mjestu Kalinovik; na biralištu Hotovlje jedno vrijeme su bile izmijenjene kandidatske liste na kutijama JMO i NRS i njihov položaj, te je izborni postupak završen prije zakonskog roka.

Na zahtjev ministra unutrašnjih djela, veliki župan sarajevske oblasti je odgovorio na prigovore u interpelaciji. Karakteristično je da veliki župan ne poriče navedene zloupotrebe, nego jedino pokušava da ih opravda i na taj način umanjí njihov značaj.²⁴³

Interesantno je istaći u vezi sa postupcima organa vlasti prema pristalicama opozicionih stranaka, prvenstveno prema pristalicama JMO, da je postojalo naređenje ministra unutrašnjih djela »da se osigura puna sloboda

U vezi sa insistiranjem na saradnji radikala i JMO u Bosni i Hercegovini, karakteristično je da ekstremniji radikali u Visokom nisu bili tim zadovoljni niti su odobravali takvu politiku svoga vodstva. Za razliku od njih Muslimani, vodeći ljudi u Narodnoj radikalnoj stranci, u Fojnici »iako nezadovoljni novostvorenom političkom kombinacijom pokazuju ipak dovoljno razumijevanja, jer postepeno shvataju novu kombinaciju državnom potrebom« (ABiH, VZSO, Pov. 2342/1927, list 27, 83, 90 i 104).

I kasnije je ta saradnja podržavana. Tako je, na primjer, Klub oblasnih poslanika JMO u Bihaću odlučio se za saradnju sa članovima Skupštine koji pripadaju Narodnoj radikalnoj stranci (*Pravda*, 22, 30. V 1928). U čajničkom srezu se, takođe, ističe potpuna politička i vjerska trpeljivost između Srba i Muslimana (ABiH, VZSO, Pov. 2534/1928).

²⁴³ ABiH, VZSO, str. pov. 389/1927. i Pov. 606/1927.

izbora« i da se »ne pruža nikakav opravdan povod za proteste i žalbe birača i predstavnika političkih stranaka«, te da se za obezbjeđenje izbora mogu koristiti službenici finansijske kontrole i šumski čuvari.²⁴⁴

Imajući u vidu ministarsko naređenje, kao i da je opoziciona štampa dosta pisala o zloupotrebama policijskih vlasti, veliki župan sarajevske oblasti poslao je 11. februara 1927. godine ministru unutrašnjih djela Boži Maksimoviću svoje objašnjenje svih pojedinih slučajeva o kojima je pisala štampa, napominjući da to čini iz razloga što pretpostavlja da će ih poslanici opozicionih stranaka koristiti u predstojećoj budžetskoj debati u Skupštini.

Veliki župan pokušava da opravda postupke potčinjenih sreskih poglavara i starješina ispostava, koji su svi od reda pod prijetnjama odvrćali pojedince da odustanu od kandidatura na listama JMO i SDS, kao i pojedince da odustanu od čuvanja njihovih kutija na dan izbora. Opozicione napise o zloupotrebama policijskih vlasti u vezi sa oduzimanjem oružnih listova i smjenjivanjem seoskih starješina, članova i pristalica JMO, kao i prigovora u vezi sa putovanjima sreskih poglavara u cilju agitacije u korist radikala, nastojao je ublažiti objašnjenjem da je to sve rađeno u skladu sa zakonskim propisima. Osim toga, pravdao je poglavara sreza rogatičkog zbog određivanja nekoliko glasačkih mjesta izvan glasačkog područja, zatim što je uhapsio Stevu Zelenovića-Cvijetića iz Klečkovaca i oduzeo mu revolver, te što je izvršio presudu po kojoj je kandidat JMO za rogatički srez Ragib Čaplijić kažnjen za šumsku krivicu sa 50 dinara globe i sa 17 670,75 dinara na ime naknade šumske štete. Za poglavara sreza fojničkog dao je objašnjenje što je kaznio Ahmeta Salihagića zvanog »Brkica« iz Kiseljaka. Takođe je pravdao kažnjavanje studenta Relje Jovanovića pristalice SDS u Višegradu i postupak poglavara sreza u Visokom koji je u uredovnom danu seoskim starješinama dijelio izborni proglas Narodne radikalne stranke i što je pokušao odrediti izborni mjesto van područja glasačkog mjesta Kraljeva Sutjeska II. Potom veliki župan navodi da su proizvoljna tvrđenja SDS da je poglavar sreza čajničkog obećavao biračima državnu zemlju, zajmove od Sreske pripomoćne zaklade i Narodne banke ako budu glasali za radikale. Na kraju je pravdao sreskog poglavara u Foči u vezi sa napisima da je seoska straža po njegovom naređenju vršila teror nad pristalicama JMO i što je kaznio zatvorom zamjenika kandidata na listi Zemljoradničke stranke Gavru Fuluriju, a starješinu ispostave u Kalinoviku što je uhapsio Ristu Lalovića iz Vlaholja, kandidata Zemljoradničke stranke te starješinu ispostave u Goraždu što je zabranio održavanje konferencije JMO u Goraždu.²⁴⁵

Organi vlasti, objašnjavajući motive prigovora JMO u cilju diskreditovanja njihovog vodstva, isticali su da agitatori JMO napadaju na srpske svećinje i da su izabrani kandidati JMO protivnici srpstva, te da su nastupali sa parolom »din je u opasnosti«.²⁴⁶

U oblasnim izborima došlo je do jače saradnje JMO i Demokratske stranke. To se manifestovalo posebno u postavljanju zajedničkih kandidatskih lista Demokratske zajednice u sarajevskoj, tuzlanskoj i mostarskoj oblasti, gdje su obezbijedili 15 mandata. Međutim, pored ovih zajedničkih lista JMO je istupila i sa samostalnim listama u svim oblastima, osim mostarske.

²⁴⁴ ABiH, VZSO, Pov. 98 i 105/1927.

²⁴⁵ ABiH, VZSO, Str. pov. 320/1927.

²⁴⁶ ABiH, VZSO, Pov. 188, 225, 598/1927.

Pojedine stranke su na izborima u Bosni i Hercegovini dobile sljedeći broj mandata, i to:

Jugoslavenska muslimanska organizacija	52 mandata
Narodna radikalna stranka	47 „
Hrvatska seljačka stranka	36 „
Savez zemljoradnika	28 „
Demokratska zajednica (JMO i DS)	15 „
Samostalna demokratska stranka	10 „
Nezavisni radikali	1 „
Udružena opozicija	1 „
Ukupno:	190 mandata ^{*247}

Jugoslavenska muslimanska organizacija je, prema tome, iz oblasnih izbora izašla kao najjača bosanskohercegovačka stranka zahvaljujući političkom jedinstvu muslimanskog stanovništva. Pored svih nastojanja radikala za slabljenjem JMO ona je i dalje zadržala kompaktnu muslimansku biračku snagu. Zato je poslije izbora partijski list mogao tvrditi da su Muslimani ponovo potvrdili visoku svijest, neodoljivu snagu, polet i požrtvovanje, kao i da su odobrili politiku vodstva JMO, koje je na ovaj način dobilo legitimaciju da i dalje bude jedini politički predstavnik bosanskohercegovačkih Muslimana.

²⁴⁷ *Pravda*, 5, 25. I 1927. — Jedino je u fočanskom srezu preko hiljadu Muslimana glasalo za Narodnu radikalnu stranku (ABiH, VZSO, Pov. 165 i 2342/1927). Interesantan je, međutim, izvještaj poglavara sreza višegradskog, koji javlja velikom županu da je starješina ispostave u Rudom kaznio 15 Muslimana koji su povodom objavljivanja izbornih rezultata manifestovali, kao što su radili i Srbi — radikali, ali nisu kažnjeni. Zato je poglavar sreza »razjasnio starješini ispostave da nije trebao ove ljude kazniti, a nikako ovako strogo, jer su bili izazvani manifestacijama pristaša Narodne radikalne stranke, a tim više što ljudi nisu napadali ni na koga i što su mirno manifestovali« (ABiH, VZSO, Pov. 163/1927).

Glava VII

JMO U VLADAMA VELJE VUKICEVIĆA

1. Ulazak poslanika JMO u vladu Velje Vukićevića

Poslije stvaranja Demokratske zajednice vodstvo JMO se angažovalo da članstvu i pristalicama objasni svrhu stvaranja DZ sa osnovnim ciljem učvršćivanja vlastitih redova s obzirom na stalne radikalske želje i akcije da razbiju redove JMO. Ova aktivnost vodstva JMO urodila je plodom jer se pored svih mjera, osobito organa vlasti, nije uspjelo odvojiti mase stranačkih pristalica od njihovih političkih vođa.¹

Osim unutarpartijskih aktivnosti, poslanici JMO su bili veoma aktivni u Skupštini, i to prvenstveno u okvirima Demokratske zajednice istupajući zajedno sa poslanicima Demokratske stranke, osobito kada se radilo o nekim ozbiljnijim pitanjima, kakvo je, na primjer, bilo — optužba protiv ministra unutrašnjih djela Bože Maksimovića.

Kada je riječ o saradnji JMO i Demokratske stranke, onda treba spomenuti da se ona očitovala ne samo u zajedničkom radu u Skupštini već i u novim posjetama funkcionera Demokratske stranke nekim zborovima i sastancima organizacije JMO. Isto tako, uslijedile su dalje posjete funkcionera JMO partijskim skupovima demokrata u nekim mjestima Sandžaka i Crne Gore. U ovom periodu bila je značajna saradnja JMO i Demokratske stranke prilikom oblasnih izbora održanih 23. januara 1927. godine.

Osim navedenih oblika saradnje sa demokratima, poslanici JMO u opštem opozicionom držanju u Skupštini istupali su i sa nekim upitima koji su se odnosili prvenstveno na zaštitu članstva JMO, ali i nešto šire na zaštitu interesa Bosne i Hercegovine. Pored ranije navedenih upita i interpelacija podnesenih u 1926. godini, poslanici JMO su početkom 1927. godine postavljali upite povodom zabrana ribolova na rijeci Uni, o nezakonitoj

¹ U odgovoru na upit poslanika JMO koji je postavljen u Skupštini u kome se tvrdi da sreski poglavari prisiljavaju muslimanske vjerske službenike da pristupaju u Narodnu radikalnu stranku i da se kao takvi javno deklarišu, poglavar sreza čajničkog, obavještavajući velikog župana sarajevske oblasti (Pov. 353, 7. II 1927) potvrđuje da su mu neposredno pred oblasne izbore dolazila dvojica muslimanskih vjerskih službenika (imama) i da su mu bez pritiska izjavili »da se osjećaju dužni glasati za Narodnu radikalnu stranku, jer ona je izdejsvovala njihove plate, koje oni sada redovno primaju, ali da to ne smiju činiti ni za živu glavu, jer će im pristaše JMO zapaliti kuće i zabraniti ulazak u džamiju«. Šef ispostave sreza čajničkog u Goraždu u izvještaju velikom županu sarajevske oblasti (Pov. 154, 7. IV 1927) potvrdio je radikalsku partijsku pripadnost upravnog aparata kada je povodom skupštinskog upita poslanika JMO Gavrankapetanovića navodio da su opozicioni poslanici preduzeli nedostojnu kampanju protiv Narodne radikalne stranke u kojoj su glavne napade uperili protiv poglavara srezova, šefova ispostava i drugih činovnika »koji su po načelima radikali«, jer smatraju da im oni čine najveće smetnje (ABiH, VZSO, Pov. 696/1927).

zabrani drvarenja muslimanskim seljacima iz Pahića, Srednjih i Donjih Biščana, Nuića i Gaj Mahale (Opština Bosanski Petrovac), zbog natpisa na šerijatskoj sudačkoj školi u Sarajevu, o žandarmerijskim »zulumima« u selu Slatina (Foča), o pristrasnom dijeljenju oružnih listova, povodom opravke mosta u selu Breška (Tuzla), o zlostavljanju Alije Agića od žandarma u Subotici (Bijeljina),² te o nepravilnostima u radu komesara za gradsku opštinu u Sarajevu.³

Pored ovih upita, poslanici JMO su bili naročito aktivni u skupštin-skim debatama o budžetu za 1927/28. godinu. Istupanja su im bila pripremljena, konkretna i argumentovana.

U jednom članku u *Pravdi* o budžetskoj debati u Skupštini ocijenjeno je da govori poslanika JMO znače nešto više nego obična diskusija, jer svi skupa čine jednu nerazdvojnu cjelinu i predstavljaju program stranke za bližu budućnost, u kome je centralno pitanje zapostavljenost Bosne i Hercegovine.⁴ Zbog pridavanja ovakve važnosti govorima poslanika JMO u budžetskoj debati, izniječemo osnovne misli koje su oni iskazali u Skupštini.

Ismet Gavrankapetanović je, zauzimajući opozicioni stav i kritikujući vladine postupke, detaljno govorio o nepravilnostima prilikom oblasnih izbora i nezakonitim postupcima sreskih poglavara u Rogatici, Čajniču, Foči i Goraždu, koji zloupotrebljavaju vlast u političke svrhe. Govorio je i o otpuštanju činovnika koji nisu uz radikale, te o nezadovoljstvu naroda, pa čak i radikalskih pristalica. Njegov zaključak je bio da u zemlji, krivnjom režima, caruje nepravda, bezakonje, apsolutna pravna nesigurnost, najcrnja reakcija, najveća samovolja i najgore proganjanje.⁵

Salih Baljić je, takođe, oštro kritikovao vladu zbog oligarhijskog sistema unutrašnje uprave u kome su sreski poglavari apsolutni gospodari na svome terenu, jer predstavljaju policijsko-političku, a takođe i obrtnu, školsku, šumsku, poljoprivrednu, građevinsku, vojnu i samoupravnu vlast. Za sreske poglavare Čamparu u Konjicu i Sremčevića u Trebinju naglasio je da su prisiljavali ljude da budu radikali. U vezi s tim naglasio je da sreski poglavari najviše izigravaju Ustav i građanska prava, jer vrše bezakonje i samovolju protiv koje su građani nezaštićeni. Ne poštuje se ni činovnički zakon ni Zakon o odgovornosti činovnika. Baljić je posebno upozorio da su

² *Pravda*, 1, 4. I 1927; 8, 15. II 1927; 12, 15. III 1927; 16, 12. IV 1927; 18, 26. IV 1927. godine; A BiH, VZSO, Pov. 718/1928.

³ A BiH, VZSO, Pov. 696/1927. — Partijsko glasilo *Pravda* i dalje je redovno ukazivala na propuste i zloupotrebe organa vlasti prema Muslimanima ističući, na primjer, nasilja komesara u Mostaru Čemalovića, zatim nasilje lugara Bože Divljana u Gacku, koji je isprebijao Džemaludina Bahtijarevića, tuču žandarma koji su isprebijali Husu Bašića, izazivanje Muslimana u Višegradu uz dozvolu vlasti, kao i kažnjavanje Muslimana u Orašcu kod Kulen-Vakufa, iako su bili napadnuti od pravoslavnih. Osim toga, ukazivano je na nepravilnosti u vezi sa određivanjem visine i dodelom imamskih (svešteničkih) dodataka, oko oduzimanja kestenara muslimanskim džematima (odborima) i oduzimanje ispaša muslimanskim selima u fočanskom srezu, te o zatezanju isplate ratne štete u istočnoj Bosni, gdje su najviše pogođeni Muslimani (*Pravda*, 17, 19. IV 1927; 18, 26. IV 1927; 19, 3. V 1927; 28, 12. VI 1927; 37, 24. VII 1927; 51, 10. VIII 1927; 97, 11. X 1927; 102, 15. XI 1927; 104, 29. XI 1927).

⁴ *Pravda*, 15, 2. IV 1927.

⁵ SBNS, redovan saziv za 1926/27, IV, 17 — 22.

poreska opterećenja vrlo velika i da ih ne mogu izdržati ni seljaci, ni zanatlije a ni trgovci.⁶

Dr Abdulah Bukvica kritikovao je vladu što je predviđeno malo sredstava za lijekove i liječenje sirotinje (90 000 dinara za oko 600 hiljada siromašnih u Bosni i Hercegovini), naglašavajući da zbog slabih socijalno-ekonomskih prilika u Bosni i Hercegovini haraju epidemije pjegavca, srdobolje i šarlaha. On se protivio i nerealnim izvozninama i trošarinama u pojedinim srezovima.⁷

S obzirom da su poreska opterećenja u Bosni i Hercegovini velika (u Srbiji po glavi stanovnika 700 dinara, a u Bosni i Hercegovini 1 500 dinara), Hamid Kurbegović je izrazio sumnju da će se realizovati planirani državni prihodi, pa je u vezi s tim postavio pitanje načina finansiranja oblasti u kojima opozicija ima većinu. Osudio je nepravilno reduciranje sadnje duhana u Hercegovini, dok je za Zakon o taksama rekao da vrlo mnogo opterećuje stanovništvo.⁸ U raspravi o budžetu ministarstva inostranih poslova Kurbegović je ukazao na štete koje se nanose državi nepostojanjem trgovinskih ugovora, navodeći da zbog toga Italija kao posrednik na našem drvetu zarađuje novac, dok se posebna šteta nanosi na taj način što se poslovi daju firmama iz Njemačke, a naši kapaciteti ostaju neiskorišteni i ljudi nezaposleni. Kurbegović je, zatim, osudio carinsku politiku koja je na štetu domaće industrije u kojoj je 50% neiskorištena mlinska i poljoprivredna, dok je 13 000 tona duhana ostalo neprodato. On smatra da je pogrešna politika zapostavljanja kućne radinosti, posebno u Bosni i Hercegovini od koje živi veliki broj porodica. Energično je istupio protiv organa vlasti što oduzimaju dozvole Muslimanima koji neće u Radikalnu stranku. Izjasnio se protiv davanja ovlaštenja vladi da mijenja činovnički zakon, jer je to već bilo zloupotrebљeno penzionisanjem slobodnih činovnika koji nisu htjeli služiti radikalnoj stranci, pa bi se i dalje otvorila mogućnost za zloupotrebe.⁹

Nurija Pozderac je govorio o teškom ekonomskom stanju seljaštva koje bijedno živi, jer se o njemu ne vodi briga, pa nema neophodnih kredita, rasadnika, poljoprivrednih škola, kao ni najnužnijih veterinara i drugih obrazovanih ljudi.¹⁰

Mustafa Kapetanović je kritikovao vladu zašto se odšteta za kmetske zemlje, iako je mala, nije isplatila na vrijeme i što su isplate vršene u malim iznosima sa kojima se nije moglo ništa započeti raditi. Osudio je postupke vlasti prema muslimanskim seljacima kojima se ne dodjeljuje zemlja ili se opet drugima protivno propisima oduzima zemlja (u selu Bešići — Kotor Varoš), kao i to što se u političke svrhe zloupotrebljava podjela ispaša, pri čemu su vrlo mnogo prikraćeni Muslimani, i to »ne samo pristaše JMO« (u mjestima Lišća, Umka, Turske Kolibe, Katoličke Kolibe — Bosanski Brod, Kotorsko — Derventa, Dušanovac, bivši Obradovac — Bos. Gradiška i Derventa).¹¹

⁶ SBNS, redovan saziv za 1926/27, IV, 59 — 66 i 312 — 315.

⁷ SBNS, redovan saziv za 1926/27, IV, 178 — 182.

⁸ SBNS, redovan saziv za 1926/27, IV, 288 — 295.

⁹ SBNS, redovan saziv za 1926/27, V, 253 — 259.

¹⁰ SBNS, redovan saziv za 1926/27, V, 145 — 148.

¹¹ SBNS, redovan saziv za 1926/27, V, 334 — 338 o političkim zloupotrebama u rješavanju agrarnih pitanja govorio je i poslanik Zemljoradničke stranke u Bosni i Hercegovini Čedo Kokanović na skupštinskom zasjedanju 27. marta 1927. godine.

Dr Halid Hrasnica je ukazao na zapostavljanje Bosne i Hercegovine u kojoj jedva 20% sposobne djece ide u školu, jer nema škola, kao i na to da će sirotinja morati plaćati liječenje u bolnicama, jer su oslobođeni plaćanja samo oni sa vrlo minimalnim porezima, što usljed nejednakosti poreskog opterećenja ide na štetu prečanskih krajeva. U prilog tvrdnje o zapostavljenosti Bosne i Hercegovine dr Hrasnica je još navodio da se u Bosni i Hercegovini naplaćuje porez na oduzete zemlje i da se i dalje zadržavaju trošarina i drugi tereti, te da se uvode izbori u Vojvodini, ali ne i u Bosni i Hercegovini. Na toj osnovi se — kako navodi dr Hrasnica — nove zgrade u Beogradu oslobađaju svih poreza i prihoda za 20—30 godina, a u drugim mjestima oslobađaju se samo poreza na kiriju, i to za 10—12 godina. Svojoj argumentaciji je još dodao da se sudijski ispit propisuje samo u pojedinim pokrajinama. Uvođenje kotarskih sudova u Grahovu i Drvaru a ne i u Velikoj Kladuši, gdje žive pretežno Muslimani, iako postoji zahtjev i obezbijeđena zgrada, prokomentarisao je kao zapostavljanje Muslimana.¹²

Istupanje poslanika JMO u skupštinskim debatama protiv režima, posebno protiv policijskog režima koji je zaveo ministar unutrašnjih djela Božo Maksimović, samo su jedan dio onoga što su o tome u Skupštini iznijeli i ostali opozicioni poslanici, prvenstveno demokrati i zemljoradnici. Opozicioni poslanici, uključujući poslanike JMO, podnijeli su Narodnoj skupštini optužbu protiv Bože Maksimovića zbog zloupotreba učinjenih prilikom oblasnih izbora. U iscrpnoj i argumentovanoj optužbi Demokratske zajednice navodi se, između ostalog, da je Božo Maksimović zaveo policijski teror i »batinaški režim«, u kome su pod njegovom upravom policijski organi izvršili brojna zlodjela batinanjem, šamaranjem, proganjanjem i zlostavljanjem mnogih građana a da za to nisu odgovarali. Maksimović je optužen da je zaveo takav režim u kome se građani dijele na privilegovane — vladine pristalice i na progonjene — protivnike režima. Optužbe Demokratske zajednice bile su predmet raspravljanja u čitavom toku martovskog zasjedanja koje se završilo odgađanjem rasprave do 19. aprila 1927. navodno zbog Uskrsa. Ispostavilo se, međutim, da je do prekida skupštinskog zasjedanja došlo prvenstveno iz taktičkih razloga, kako bi se onemogućila debata o odgovornosti Bože Maksimovića, a time i njegovih naredbodavaca i saučesnika. Šesta Uzunovićeva radikalska vlada bila je potpuno uzdrmana, i to ne samo djelovanjem opozicije nego i nesuglasticama unutar samih radikala, pa je Uzunović nekoliko dana prije nastavka skupštinskog zasjedanja podnio ostavku koju je kralj uvažio. Sutradan, 17. aprila 1927. imenovana je nova vlada sa Veljom Vukićevićem na čelu.¹³

Mandat za sastav vlade povjeren Vukićeviću iznenadio je mnoge političare. Izgleda da je trebalo da sastavi koncentracionu radnu vladu, kao

On je tvrdio da su partijski momenti bili presudni u rješavanju agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini. Neškolovani činovnici i sreski poglavari koji su po dolasku u Bosnu tek tada čuli za begluk morali su stvari rješavati naopako. Kokanović je posebno istakao da se podjela ispaša vrši nesavjesno, jer ih dobivaju oni koji na to nemaju pravo, kao što su sreski poglavari i oni koji dobro plate u što se uvjerio i podsekretar dr Andrić, te da se to sve čini isključivo iz političkih razloga da bi radikali pridobili birače i razbili Zemljoradničku stranku u Bosni i Hercegovini (SBNS, redovan saziv za 1926/27, V, 330).

¹² SBNS, redovan saziv za 1926/27, V, 422—427.

¹³ Ferdo Čulinović, Jugoslavija, I, 495—6.

izraz krize tadašnjeg parlamentarnog i političkog života u zemlji. Do toga, međutim, nije došlo, jer predsjednici HSS i SLS nisu bili zastupljeni u vladi, iako je prilikom imenovanja vlade ostalo nepopunjenih pet resora. Vukićević je, osim članova svoje radikalne grupe, u vladu uveo i grupu demokrata na čelu sa Vojom Marinkovićem, poznatim »dvorskim čovjekom«, kome je povjerio ministarstvo inostranih poslova. Iz JMO u vladu je ušao njen predsjednik dr Mehmed Spaho, kome je povjereno ministarstvo trgovine i snabdijevanja.

Tako se vodstvo JMO nakon četverogodišnjeg opozicionog držanja, izuzev kratkog perioda Davidovićeve vlade od 27. jula do 6. novembra 1924. godine ponovo uključilo među vladajuće stranke. Na taj korak vodstvo JMO se odlučilo bez dvoumljenja zato što im je opoziciono držanje stvaralo ogromne poteškoće u ostvarivanju vlastitih klasno-političkih interesa, koji su stalno bili ugroženi od srpske i hrvatske buržoazije. Zato su i iskoristili prvu priliku koja im se ukazala za ulazak u vladu, bez obzira što sa svojim tretmanom u Vukićevićevoj vladi nisu bili zadovoljni jer su, po njihovom mišljenju, bili neadekvatno zastupljeni (samo sa jednim ministrom).

2. JMO i skupštinski izbori 11. septembra 1927. godine

Ulazak svojih predstavnika u vladu Velje Vukićevića vodstvo JMO, a i Demokratske stranke objašnjavalo je kao korisno za sprovođenje slobodnih izbora. To je Demokratskoj zajednici bio glavni razlog za donošenje odluka da sarađuju sa radikalima. U tom pravcu su i djelovali njihovi predstavnici u vladi, nastojeći da se bar grube greške državnog aparata svedu na manju mjeru. Inače, cjelokupna politička aktivnost i JMO i Demokratske stranke poslije prihvatanja saradnje sa radikalnom grupom Velje Vukićevića bila je orijentisana na dalje učvršćivanje vlastitih redova i pripremanje svojih birača za naredne izbore, koji su se uskoro očekivali s obzirom na ekonomske, a naročito političke odnose u zemlji i odnose političkih snaga u Parlamentu. U tom poslu je došlo do još jače i raznovrsnije saradnje između demokrata i JMO, koja se do tada najviše ispoljavala u aktivnosti DZ u Parlamentu. Pojačano je međusobno komuniciranje na terenu koje se sastojalo u posjetama poslanika i funkcionera Demokratske stranke Bosne i Hercegovine i organizacijama JMO, kao i funkcionera JMO sastancima demokrata u Sandžaku. Vršene su i pripreme da u budućim izborima, bar u nekim izbornim okruzima, istupe zajednički kako bi postigli što bolji efekat. Pri rješavanju ovog dosta složenog pitanja vodili su računa o mnogobrojnim prigovorima upućenim na saradnju demokrata i JMO, prvenstveno iz radikalskih sredina.

Politika vodstva JMO poslije ulaska u vladu Velje Vukićevića poprimila je nešto drugačiji tok nego što je bio do tada. S obzirom da je i JMO postala partija na vlasti njena kritičnost i osjetljivost prema aktuelnim problemima u zemlji je bila neuporedivo manja nego u vrijeme opozicionerstva. Promjena njene politike jasno se očitovala u aktivnosti poslanika koji su usljed raspuštanja Narodne skupštine svu pažnju posvetili nižim organizacijama stranke, prisustvujući brojnim njihovim sastancima i zborovima na kojima su, za razliku od ranijih napada na vladu, uglavnom objašnjavali političku situaciju i položaj JMO. U toj aktivnosti poslanici su naglašavali

da je za potpuniji uspjeh stranke neophodno održati i jačati slogu i jedinstvo Muslimana, koji se u borbi »za opstanak i slobodan razvoj« mogu osloniti samo na vlastite snage. Svjesni svoga položaja, kako u odnosu na ostale političke stranke i prilike u zemlji, tako i u odnosu prema članstvu, vodstvo JMO je isticalo da će biti potrebno još mnogo vremena, naporna i promišljena rada, strpljenja i izdržljivosti da bi svoj program proveli u djelo.¹⁴

Sa takvom opštom orijentacijom poslanici i drugi funkcioneri JMO obilazili su organizacije, održavali zborove, obnavljali lokalna rukovodstva, intervenisali kod organa vlasti za rješavanje pojedinih zahtjeva svojih birača, sve sa ciljem da produže političku kompaktnost svojih pristaša i na taj način obezbijede njihovu podršku u predviđenim novim skupštinskim izborima.

Na planu učvršćivanja organizacije važnu ulogu je odigrala činjenica da je predsjednik stranke dr Spaho bio u vladi i da je neposredno poslije preuzimanja dužnosti izvršio postavljanje nekih Muslimana na odgovorne dužnosti u svom ministarstvu.¹⁵ Taj potez dra Spahe, kao i nešto tolerantniji stav organa vlasti prema Muslimanima, koji su očekivali dalja poboljšanja svoga ekonomskog, kulturnog, socijalnog i prosvjetnog stanja, te političkog položaja stvorili su takvo političko raspoloženje među Muslimanima da je priličan broj bivših članova JMO, koji su iz raznih razloga tokom 1925. i 1926. godine bili prešli u tada vladajuću radikalnu stranku, molilo za ponovni prijem u JMO. Na ovaj proces je, takođe, uticao jedan opšti bojkot gotovo svih Muslimana protiv onih koji su prelazili u radikale, naročito pred oblasne izbore.¹⁶ Ovaj bojkot, kao psihološki faktor, ne treba potcijeniti pri ocjeni razloga zašto su se pojedinci vraćali u JMO, pogotovo ako se ima u vidu da su slučajevi disidentstva bili upravo u vrijeme najžešćih pritisaka na pristalice JMO uz punu zaštitu upravnih vlasti.

¹⁴ *Pravda*, 15, 2. IV 1927. i 24, 9. VI 1927. — Kada je u pitanju odnos vodstva i članstva JMO karakteristično je, na primjer, da se u ovom periodu članstvo mnogo više obraćalo poslanicima za rješavanje ličnih pitanja. To je bio glavni razlog što je u *Pravdi* izašlo upozorenje da moraju biti taksirane sve molbe i druge predstave koje se upućuju raznim nadležnostima posredstvom poslanika, kao i da za obavljanje poslova u Beogradu upućuje ne dolaze lično u Beograd, nego da svoje zahtjeve upućuju na poslanike, prvenstveno posredstvom mjesnih odbora stranke, jer se na taj način »mnogo jeftinije i brže svršavaju poslovi« (*Pravda*, 102, 15. XII 1927).

¹⁵ Na položaj u Ministarstvu trgovine i industrije u maju 1927. godine imenovan je dr Safvet Kučukalić, dok su Hamid Filipović, iz Glamoča i Karahasanović iz Foče postavljeni kao suplenti u Beogradu i Subotici, a Osman Mujkić iz Stoca za stručnog učitelja u Zanatској školi u Sarajevu (*Pravda*, 22, 24. V 1927). Pred skupštinske izbore u avgustu 1927, dr Spaho je u dva navrata protestovao kod predsjednika Vukićevića što ne izvršava postignuti sporazum o policijskim činovnicima u Bosni, jer bivši ministar i vođa bosanskih radikala dr Srškić »preko policijskih organa i dalje vrši teror« (*Reč*, Beograd, 1006, 9. VIII 1927).

¹⁶ U nekim mjestima je bio takav pritisak muslimanskog stanovništva na one koji su iz njihovih redova bili prešli u Narodnu radikalnu stranku da su i organi vlasti morali intervenisati, zbog čega je dolazilo do ozbiljnijih sukoba muslimanskog stanovništva sa žandarmerijom i drugim predstavnicima vlasti. Tako se, na primjer, desilo u opštini Slatina (Foča), gdje su pristalice JMO onemogućavale obavljanje funkcije svome svešteniku (imamu) Mustafi Karoviću, jer je bio prešao u Narodnu radikalnu stranku. Karovića je uzela u zaštitu žandarmerija pokušavajući silom da mu omogući obavljanje dužnosti. Prilikom te inter-

Poslije promjene vlade disidenti nisu mogli više očekivati zaštitu upravnih vlasti, pa se njihova situacija pogoršavala. Zato su gotovo svi oni koji su iz karijerističkih razloga bili prešli u radikale u novoj situaciji nastojali da se ponovo vrate u JMO. Takvu želju su izražavali i oni koji su iz razloga očuvanja egzistencije prelazili u radikale. Prema njima je u organizacijama JMO bilo razumijevanja za razliku od stava prema onima koji su svjesno radili na slabljenju političke snage i organizacije Muslimana, pa im zbog toga nije bio dozvoljen povratak u stranku. Boreći se za sve one koji su trenutno posumnjali u ispravnost politike JMO ili koji su političko opredjeljenje mijenjali iz nužde, poslanici JMO su na javnim skupovima pozivali da se vrate u organizaciju svi oni koji su je napustili iz bojazni ili pod terorom.¹⁷

Ovako diferenciran stav prema Muslimanima koji su izražavali želju za povratak iz Narodne radikalne stranke u JMO, kao i težnja muslimanskih političara da se u državnom aparatu isključi radikalska politika, bili su predmet posebnih rasprava u radikalskim krugovima. Oni su povodom toga isticali da muslimansko političko vodstvo progoni Srbe-muslimane, a i druge prikazujući kao da time vodstvo JMO vodi antisrpsku politiku. U vezi s ovim, zanimljiv je odgovor u *Pravdi* o pitanju onih malobrojnih Muslimana postavljenih za gradske komesare koji na te dužnosti nisu dolazili zato što su se u nacionalnom pogledu isticali kao Srbi. *Pravda* na to reaguje navodeći da za to postoje posve drugi razlozi, u prvom redu politički. U *Pravdi* se navodi da se JMO ne može pripisati antisrpska orijentacija, jer tijesno sarađuje sa srpskom Demokratskom strankom. U redovima JMO »nalazi se vrlo lijep broj muslimana-Srba nacionalista i dobrovoljaca, koji su i onda kada je bilo najteže, slobodno i požrtvovano isticali svoju nacionalnost. Nekolicina ovakvih prekaljenih Srba nacionalista zauzimaju u našoj stranci najistaknutije položaje, pa već samo njihovo prisustvo isključuje svaku mo-

vencije došlo je do direktnog sukoba žandarma sa vjernicima, pa je u tom sukobu bilo i povrijeđenih (ABiH, VZSO, Pov. 718/1927). — Poglavar sreza čajničkog u martu 1927. godine izvještava da prima usmene i pismene tužbe »da članovi JMO mnogo napadaju na one Muslimane, koji su prilikom prošlih oblasnih izbora glasali za listu Narodne radikalne stranke nazivajući ih odmetnicima i izdajicama islamske vere«. Zato je on preduzeo potrebne korake da bi ove ispade spriječio. U vezi sa ovim pitanjem poglavar sreza je tvrdio kako se JMO u oblasnim izborima koristila i vjerom ističući da će svaki Musliman koji glasa za drugu partiju osim JMO biti otpadnik vjere i kao takav anatemisan. To se i potvrdilo poslije izbora pošto se oni koji nisu glasali za JMO »preziru, napadaju i vrijeđaju, pa čak neće sa njima da se upitaju, a ima slučajeva, gde su zabranili istima ulaz i u svoju kuću, iako su bliža rodbina« (ABiH, VZSO, Pov. 2342/1927). Karakterističan je stav pristalica JMO u Busovači koji su ulazak dra Spahe u vladu tumačili kao mogućnost jačanja njihovih pozicija u Bosni i Hercegovini, te da će vodstvo stranke »nastojati svim silama udariti večiti žig sramote na čelo svima onim viđenijim Muslimanima koji su napustili njihovu politiku i prešli Radikalnoj stranci« (ABiH, VZSO, Pov. 2342/1927, list 107).

¹⁷ ABiH, VZSO, Pov. 1810/1927; *Pravda*, 35, 22. VII 1927. — U vezi sa akcijom da se u JMO vrate svi Muslimani koji su pod pritiskom ili iz teških materijalnih prilika bili prešli u Narodnu radikalnu stranku dr Srškić je na zboru radikala u Višegradu 21. avgusta 1927. naglasio da se »Muslimani koji su u radikalnoj stranci ne boje ništa i da im se ne smije ništa desiti« (ABiH, VZSO, Pov. 1810/1927, list 175).

gućnost da bi, ma koja akcija naše stranke, mogla da bude uperena protiv Srba-muslimana». ¹⁸

Raspisivanje parlamentarnih izbora vodstvo JMO je spremno dočekalo, jer je u kratkom vremenu od ulaska u Vukićevićevu vladu učinilo dosta na učvršćivanju svojih redova. Udovoljavajući statutarnim obavezama, centralno vodstvo stranke pripremilo je Zemaljsku skupštinu na kojoj je, pored raspravljanja o dotadašnjem radu, trebalo odrediti budući pravac politike i poslaničke kandidate za izbore.

U nastojanjima da se ne vrše bitne izmjene u vodstvu stranke i sastavu poslanika, neposredno pred Zemaljsku skupštinu pojavio se uvodnik u *Pravdi* u kome se upozorava da se kod mnogih članova stranke javlja želja da budu kandidovani, bilo što misle da su to zaslužili ili da to traže njihovi lokalni interesi ili iz drugih razloga. Ta pojava se ocjenjuje kao normalna, ali se istovremeno upozorava da nije moguće zadovoljiti sve te dosta brojne ambicije. ¹⁹

Zato se apeluje na skupštinske delegate da pri određivanju poslaničkih kandidata imaju u vidu prvenstveno opšte interese Muslimana, a tek u drugom planu lične ambicije i lokalne interese. U uvodniku, istina, nije definisan pojam »opštih interesa« i ko bi ih predstavljao. Istovremeno se naglašava da opšti muslimanski interesi zahtijevaju da se na izbore izađe složno, te da nema žrtve koja se ne može podnijeti da bi se sačuvala sloga, koja je prvi uslov za uspjeh. Dalje se savjetuje da pri izboru kandidata treba izabrati takve koji će svojom sposobnošću i svojim karakterom najbolje i najčasnije zastupati muslimanske interese. Među takve ličnosti u prvom redu treba da dođu oni koji su već pokazali da znaju i umiju da vode narod mudro, časno i pošteno, i da zastupaju njegove interese, kako su to činili dosadašnji poslanici JMO. Za njih se u uvodniku *Pravde* ističe da su »položili ispit poštenja, čestitosti, mudrosti i političke sposobnosti«. U prilog ponovnog izbora poslanika JMO istican je kao vrlo važan razlog — kontinuitet u poslaničkom parlamentarnom radu. ²⁰ U ovim stavovima se očigledno krila težnja da se populariše vodstvo JMO i na njenom čelu zadrži određena ekipa.

Sa istom tendencijom bio je još jedan uvodnik u *Pravdi*. U njemu se ističe »neustrašiva« i »nepokolebljiva« borba poslanika JMO, koji su uspjeli da se prestane sa onim »nečuvenim progonima, čije su žrtve bili Muslimani Bosne i Hercegovine«, te da se Muslimanima »prizna mjesto u zemlji za koju su i naši prolijevali more krvi«. Zahvaljujući radu svojih poslanika — nastavlja se u uvodniku — Muslimani su priznati kao jak činilac javnog života i kao najkompaktnija i najtrajnija, a prema tome i najjača politička organizacija, čija je snaga za proteklih osam godina samo jačala, jer je u svojim redovima stalno okupljala cjelokupnu muslimansku biračku masu

¹⁸ *Pravda*, 20, 10. V 1927.

¹⁹ Izvjestan broj muslimanskih političara u sreskim i okružnim mjestima koji nisu mogli doći u obzir da budu predloženi za poslaničke kandidate pokušali su da se sporazumiju sa protivnicima JMO, kako bi uspjeli ostvariti svoje političke ambicije. Međutim, pada u oči da su takvi pojedinci u izbornim kombinacijama sa radikalima ili sa HSS-om uglavnom istupali kao potpisnici kandidacionih lista NRS ili HSS, a izrazito malo kao nosioci liste ili kao sukandidati. Karakteristično je da je u Mostaru na radikalsku listu Laze Markovića stavljeno 6 Muslimana (*Pravda*, 41, 29. VII 1927).

²⁰ *Pravda*, 28, 12. VII 1927.

u Bosni i Hercegovini, a posljednjih godina proširila djelatnost i afirmisala se u Sandžaku okupljajući tamošnje Muslimane kao svoju braću »po krvi, jeziku i vjeri«, koji su još jače osjetili »teror i progone« nego što su ih osjetili Muslimani u Bosni i Hercegovini, zbog čega su se javno i neustrašivo izjasnili za slogu, jedinstvo i — program svih slavenskih Muslimana.²¹

Istovremeno vodstvo JMO je nastojalo u javnosti prikazati JMO kao političku stranku koja je ostala ne samo jedini predstavnik Muslimana nego i pravi zastupnik interesa cijele Bosne, te da je njena zasluga da je veći dio parlamentaraca a i širc javnosti čuo za Bosnu i Hercegovinu koja je, iako bogata, postala najsiromašnija pokrajina u državi, toliko siromašna da cijeli neki njeni srezovi formalno gladuju. Ali — tvrdi vodstvo JMO — da nije bilo Muslimana i njihove političke stranke, Bosna bi stradala još gore nego što je stradala.²²

Kurs naglašen u ova dva uvodnika napisana s tendencijom da vladajuća garnitura u stranci zadrži svoje pozicije, došao je do izražaja na Zemaljskoj skupštini 16. i 17. jula 1927. godine, kada je, pored ostalog, usvojeno da se ovlašćuje predsjednik stranke dr Spaho da sa užim vodstvom riješi sva pitanja oko kandidovanja u svim okruzima i da se unaprijed odobravaju sve promjene, koje u tom pravcu budu učinjene od predsjednika i užeg vodstva stranke, koji se ovlašćuju da iz bilo kojeg razloga upražnjena mjesta na kandidatskim listama mogu popuniti drugim kandidatima. Skupština je, takođe, ovlastila uže vodstvo stranke da u sporazumu sa kompetentnim organima Demokratske stranke utvrdi sporazum u vezi sa kandidovanjima, kao i kandidatske liste u kojima će zajedno nastupati kandidati obje stranke.²³

Ovakav postupak vodstva JMO očito ukazuje na tipično razvijanje oligarhijskih tendencija u partiji, jer je gotovo sva prava odlučivanja u stranci preuzela jedna mala grupa ličnosti u vrhovnom vodstvu.

Sve ove očito oligarhijske tendencije protumačene su, međutim, suprotno našoj konstataciji o pojavi oligarhijskih tendencija u stranačkom organu, kao dokaz jedinstva u stranci i povjerenja koje vodstvo uživa među članstvom.²⁴

Osnovni pravac aktivnosti JMO u izbornoj kampanji izložen je u proglašenju »Pristašama i prijateljima JMO i Demokratske zajednice«, usvojenom na Zemaljskoj skupštini 16. i 17. jula 1927. godine. Poslije detaljnijeg objašnjenja

²¹ *Pravda*, 29, 15. VII 1927.

²² *Pravda*, 30, 16. VII 1927.

²³ *Pravda*, 33, 20. VII 1927. — Na zasjedanju okružnih skupština JMO u Sarajevu 15. jula 1927. godine, dan prije zemaljske skupštine, određeni su za poslaničke kandidate, i to: za sarajevsku oblast: dr Mehmed Spaho kao nosilac liste, a sreski kandidati dr Halid Hrasnica i Ismet Gavrankapetanović; za mostarsku oblast: Salih Baljić, kao nosilac liste, a sreski kandidat dr Pero Mandić, demokrata; za banjalučku oblast: Ljuba Davidović, kao nosilac liste, a sreski kandidati Sveto Marinković, Mustafa Kapetanović i Šukrija Alagić; za bihaćku oblast: Hušejin Alić, kao nosilac liste, a sreski kandidati Hasan Miljković i Nurija Pozderac; za travničku oblast: dr Džafer Kulenović, kao nosilac liste, a sreski kandidati Hamid Kurbegović i dr Islam Filipović, te za tuzlansku oblast: dr Mehmed Spaho, a sreski kandidati dr Atif Hadžikadić, Edhem Mulabdić i dr Abdulah Bukvica (ABiH, VZSO, Pov. 1810/1927).

²⁴ *Pravda*, 33, 20. VII 1927.

politike JMO od skupštinskih izbora 1925. godine do formiranja Vukićevićeve vlade, u proglasu se iznosi program rada izborne vlade Demokratske zajednice i radikala u kome je ona tražila raspuštanje skupštine, što je i usvojeno, pa su raspisani izbori za 11. septembar 1927. godine.²⁵

Program i pravac politike JMO — prema proglasu — ostao je isti. Međutim, pošto JMO usvaja vladin program koji je »veoma dugoročan«, u sljedećem periodu će naročitu brigu posvetiti sprovođenju u život opštinske samouprave i proširenja djelokruga oblasnih samouprava, zaštititi vjersko-prosvjetne autonomije, smanjenju državnih poreza i njihovoj pravednoj raspodjeli na sve krajeve zemlje. Posebnu pažnju će posvetiti obezbjeđenju jeftinih kredita seljacima i zaštiti radništva putem rasterećenja raznih tereta kojima je bio opterećen. Takođe će se boriti za zaštitu invalida, ratnih udovica, siročadi i državnih penzionera, dok će izrazitu pažnju posvetiti čišćenju državne uprave od nekvalifikovanog i »partizanskog« činovništva.

U proglasu se posebno naglašava potreba sloge i kompaktnosti Muslimana, jer od toga zavisi koliko će biti jaki i koliko će se voditi računa o njihovim željama i potrebama.

Jedno poglavlje u proglasu posvećeno je pristašama i prijateljima Demokratske zajednice. Tu se naglašava da JMO i Demokratska stranka istupaju zajedno na izborima i da su sve njihove kandidatske liste, u stvari, liste Demokratske zajednice, bez obzira da li su na pojedinim listama izmiješani kandidati obje stranke ili samo kandidati jedne stranke. Apeluje se na članove JMO i Demokratske zajednice da za svaku listu DZ rade sa puno žara i ljubavi, složno, bez obzira na vjersko i narodno ime kako bi DZ izašla iz izbora kao najjača stranka u državi.²⁶

Za razliku od ranijih izbornih proglaša JMO u ovom, pored ukazivanja na saradnju sa Demokratskom strankom, na dva mjesta naglašava borbu

²⁵ Vukićevićeva vlada je u obrazloženju potrebe novih izbora tvrdila da se mora prići reviziji postojećeg stanja i odnosa koji zahtijevaju donošenje zakona koji se odnose na organizaciju vrhovne i samoupravne vlasti i regulisanje vjerskih odnosa; zatim donošenje zakona o administrativnoj podjeli zemlje na oblasti, zakona o definitivnom saniranju i konsolidaciji državnih finansija i zakona kojima će se otkloniti privredna kriza i obezbijediti intenzivniji privredni razvitak zemlje; donošenje zakona o računovodstvu i organizaciji finansijske vlasti, o neposrednom porezu i revizi fiskalnih odnosa i cjelokupnog privrednog zakonodavstva; donošenje novih, odnosno revizija dosadašnjih agrarnih zakona; provođenje što prije u život pitanja jeftinih kredita osnivanjem poljoprivrednih i potrošačkih zadruža; donošenje niza zakona o javnim radovima, građenju željeznica i puteva, melioracionih radova itd. i zaključivanje vanjskih zajmova u cilju stvaranja povoljnih uslova za privredno snaženje zemlje pri čemu najveću pažnju treba posvetiti razvitku industrije kako bi se zadovoljili proizvođači sirovinama i potrošači industrijskim proizvodima, jer neuređene prilike u poljoprivredi i industriji, kao i u državnoj upravi, utiču na trgovinu kojoj, takođe, treba pružiti mogućnost punoga razvoja. Svim ovim mjerama — kaže se u proglasu — najbolje će se pomoći radničkom staležu koji trpi oskudicu svake vrste usljed zastoja u industriji i trgovini, pa se poboljšanju radničkog položaja mora posvetiti osobita briga.

²⁶ ABiH, VZSO, Pov. 1803/1927; *Pravda*, 33, 20. VII 1927. — Izborni proglas JMO beogradske *Novosti* su ocijenile kao realan, naročito što se tiče glavnih zadataka JMO, koji, ako ništa drugo, jedanput upozoravaju na razna pitanja bez čijeg rješenja ne može biti željenoga mira i napretka u zemlji. U *Novostima* se, osim toga, ističe da su Muslimani u DZ pokazali sve stvaralačke i pozitivne osobine jednog dobrog i iskrenog saveznika, pa se Demokratska zajednica može smatrati kao jedan »ozbiljan korak za konačno stapanje dviju stranaka« (*Pravda*, 40, 28. VII 1927).

JMO za poboljšanje položaja radništva. Isticanje radništva u proglasu najvjerojatnije je posljedica jačeg procesa »pauperizacije« muslimanskog stanovništva u gradovima, ali takođe i pojačane agitacije Socijalističke partije, koja je isticala da svi radnici treba da glasaju za radničku partiju kojoj je na čelu Jakšić. Na zborovima Socijalističke partije napadane su buržoaske partije što agituju da su u opasnosti srpstvo, hrvatstvo i muslimanstvo i posebno što Spaho agituje da je »din u opasnosti«.²⁷

Poslije niza partijskih konferencija Socijalističke partije na kojima je napadana JMO, dr Spaho je našao za shodno da na zborovima JMO govori i o radničkom pitanju »koje je po varošima najaktuelniji socijalni problem«.²⁸

Uočljivo je da u proglasu nema poglavlja posvećenog Muslimanima u Sandžaku, kako je to bilo u proglasu za februarske izbore 1925. godine, kada je bio mnogo slabiji uticaj JMO u Sandžaku. No, bez obzira na to, vodstvo JMO posvetilo je dosta pažnje biračima u Sandžaku i u Crnoj Gori. Te krajeve je, pored ostalih, obilazio i dr Spaho, koji se kandidovao kao nosilac liste DZ za raško-zvečanski okrug.

Pošto je Spahina kandidacija u Sandžaku značila jačanje pozicije Demokratske zajednice na račun radikala, uslijedili su oštri prigovori pa i protesti protiv Spahinog kandidovanja. U tome se isticao ministar vjera Dragomir Obradović, koji je protestovao kod zvaničnih faktora u vladi sa

²⁷ ABiH, VŽSO, Pov. 1810/1927, list 42, 104, 186 i 222. — Na brojnim izbornim sastancima i konferencijama Socijalističke partije u Sarajevu prisustvovali su i muslimanski radnici kojima su, pored ostalih, govorili mjesni funkcioneri stranke Rizo Ramić i Ibrahim Beširević. Na ovim skupovima posebno je napadana JMO kao buržoaska partija koja je osnovana na vjerskoj osnovi, da Spaho drži zborove po džamijama i da govori protiv Zakona o osiguranju radnika, te da treba produžiti radno vrijeme. Zbog svega toga ukazivano je da nijedan muslimanski radnik ne bi trebalo da glasa za JMO (list 152). Analizirajući uspjeh Spahinih konferencija u Sarajevu, na jednom sastanku Socijalističke partije je konstatovano da su Spahini birači najvećim dijelom sirotinja i radnici koji bi morali biti uz Socijalističku partiju, tim prije što Spaho ne kazuje kako misli riješiti ekonomsku krizu i pomoći radnicima (list 20). Pored prisustva muslimanskih radnika sastancima Socijalističke partije u Sarajevu, na sastanku te Partije u Sjetlini 31. VIII 1927. prisustvovalo je oko 150 radnika, većinom Muslimana; na tom sastanku govorio je predsjednik podružnice Fadil Dobrača (list 81 i 83). Na zboru Socijalističke partije u Višegradu 21. VIII 1927. godine kritikovana je orijentacija Muslimana prema Spahi, Srba prema radikalima i Hrvata prema Radiću, uz naglašavanje da su njihove partije buržoaske i da rade protiv radničkih interesa, koji su zajednički i potpuno isti bez obzira da li su radnici muslimani, pravoslavni ili katolici. Zbog toga je na zboru istaknuto da radnici ne treba da glasaju za Spahu, radikale i Radića, nego za svoje radničke kandidate (list 115).

Inače, kao što je već spomenuto, Muslimani su zajedno sa Srbima, Hrvatima i pripadnicima drugih nacionalnosti aktivni sudionici u radničkom pokretu, Socijaldemokratskoj partiji Bosne i Hercegovine i Komunističkoj partiji Jugoslavije. Ova vrsta političke aktivnosti Muslimana, kao i odnos političkih organizacija radničke klase prema Muslimanima zaslužuju posebna istraživanja i obradu. U ovom radu je predmet rasprave građanska politička stranka bosanskohercegovačkih Muslimana JMO.

²⁸ *Pravda*, 72, 4. IX 1927. — I kasnije, poslanici JMO se povremeno interesuju za neka aktuelna pitanja veoma ugroženog radničkog standarda. Međutim, treba istaći da je navedeno interesovanje vodstva JMO uslijedilo isključivo kao reakcija na sve jaču propagandu i uticaj radničkih partija među dosta brojnim muslimanskim »pauperizovanim« stanovništvom, čiji je, naročito, ekonomski položaj bio izrazito težak. Prema tome, zalaganje funkcionera JMO za rješavanje nekih radničkih pitanja samo su taktički i trenutačni potezi muslimanskog političkog vodstva za očuvanje svojih pozicija u muslimanskim radničkim sredinama.

obrazloženjem da kandidacija dr Spahe znači oživljavanje »Džemijeta«. U znak protesta Obradović je, prema pisanju štampe, podnio uslovnu ostavku na ministarski položaj, koja bi važila ako dr Spaho ne povuče svoju kandidaturu.²⁹ Ova mala afeta likvidirana je na taj način što je ministar Obradović, poslije potvrđivanja Spahine kandidature od Izvršnog odbora Demokratske stranke, demantovao da je podnio uslovnu ostavku i da je protestovao protiv Spahe.³⁰

Dr Spaho je sa kandidatima na njegovoj listi (Dušan Davidović, Halko Hamzagić, Lazar Jaćović i Rasim Čatović) uputio poseban proglas »Narodu okruga raškog i zvečanskog« u kome objašnjava politiku Demokratske zajednice.³¹ Osim toga, dr Spaho je uputio poseban apel Muslimanima u Sandžaku, i to u okruzima prijevoljskom, bijelopoljskom i beranskom da glasaju za listu Demokratske stranke kojoj je nosilac dr Voja Marinković, jer je to lista Demokratske zajednice, što znači da je to i lista JMO, jer zajedno istupaju na izborima.³² Sličnu poruku je dr Spaho uputio i Muslimanima u Crnoj Gori upozoravajući ih da glasaju za kandidata Demokratske stranke Andriju Radovića, koji je, prema zaključku Zemaljske skupštine JMO s obzirom na saradnju sa Demokratskom strankom, istovremeno i kandidat JMO.³³

²⁹ *Pravda*, 53, 12. VIII 1927. — Na pisanje beogradske *Reči* (1009, 12. VIII 1927) da kandidovanje dra Spahe u Sandžaku znači oživljavanje »Džemijeta«, *Pravda* (53, 12. VIII 1927) se osvrnula da su na Spahinoj listi kandidovani muslimani i pravoslavni, i to u okrugu u kome žive Muslimani koji govore »našim jezikom — i koji su sasvim isto što i Muslimani u Bosni i Hercegovini«, dok su na radikalskoj listi Obradovića najistaknutiji bivši članovi »Džemijeta«. U *Pravdi* (55, 14. VIII 1927) je istaknuto da kampanja radikala protiv dra Spahe ima jedini cilj da se vještački stvori zabuna i neraspoloženje u muslimanskim biračkim masama onih krajeva u Sandžaku gdje Muslimani usljed brojnosti imaju vrlo jak uticaj, kako bi taj uticaj bio smanjen, ako već ne može biti posve eliminisan. Povodom napada radikala na dra Spahu, *Politika* (6928, 12. VIII 1927) je objavila intervju jednog demokratskog poslanika koji je za dra Spahu rekao da je najveći nacionalista, jer je prije rata među Muslimanima važio kao srpski orijentisan, dok je poslije rata prihvatio jugoslovensku orijentaciju, a sada grupiše Muslimane »Južne Srbije« oko Muslimana naše krvi i jezika iz Bosne, što je mnogo bolje nego da se grupišu na vjerskoj osnovi oko Turaka i Albanaca.

³⁰ *Reč*, Beograd, 1010, 13. VIII 1927. — U ovom listu se tvrdi da je ministar Obradović bio podnio uslovnu ostavku povodom Spahinog kandidovanja u raško-zvečanskom okrugu i da je njegova akcija protiv Spahe bila u skladu sa intencijama predsjednika Vukičevića. Zato su Obradovićev demanti ocijenili kao reteriranje Vukičevića, koji nije uviđao posljedice takve akcije, posebno s obzirom da se vlada posljednjih dana »nalazi u vrlo teškom položaju«. — O Obradovićevim prijetnjama ostavkom i sporu Obradović—Spaho pisao je u više navrata list radikala u Sarajevu *Sloboda* tvrdeći, između ostalog, da su i radikali i demokrati u vladi protiv Spahine kandidature (*Sloboda*, 454, 12. VIII 1927; 455, 13. VIII 1927; 456, 14. VIII 1927; 457, 16. VIII 1927; 458, 17. VIII 1927).

Spahino kandidovanje u raško-zvečanskom okrugu ponovo je zaoštrilo i komplikovalo odnose između Vukičevića i Davidovića. Vukičević se, međutim, malo obazirao na Davidovićevu aktivnost, jer je bio siguran u podršku demokratskih ministara. Osim toga, Spahino kandidovanje je Vukičević iskoristio i za pojačanu borbu unutar Demokratske stranke da bi oslabio Davidovićev položaj i spriječio raskid koalicije (N. Jovanović, Unutarpolitički odnosi u Jugoslaviji, 339).

³¹ ABiH, VZSO, Pov. 1803/1927.

³² *Pravda*, 73, 6. IX 1927.

³³ *Pravda*, 69, 1. IX 1927.

U vezi sa kandidovanjem dra Spahe u raško-zvetačanskom okrugu bilo je protivljenja i u Demokratskoj stranci prvenstveno od strane dra Milorada Šoškića, koji se kandidovao mimo odluke partijskog vodstva postavljajući odvojenu listu protiv zvanične liste Demokratske zajednice na kojoj je nosilac dr Spaho. Zbog toga je na sastanku Izvršnog odbora Demokratske stranke 22. avgusta 1927. dr Šoškić isključen iz stranke, kao i Stojan Anđelković i Joco Georgijević i njihovi zamjenici, koji su se, takođe, kandidovali na odvojenim listama protiv DZ.³⁴ Partijsko vodstvo demokrata, ukazujući na stalni napredak saradnje sa JMO i osjećajući korist od zajedničkog istupanja na izborima, nije dozvolilo da dovede u pitanje taj posao, pa je energično postupilo prema dru Šoškiću, koji nije poštovao partijske odluke.

Pored više zvaničnih izjava o pozitivnim rezultatima rada Demokratske zajednice i doprinosa JMO tome, Ljuba Davidović je takva mišljenja iznosio i u razgovorima privatnog karaktera. O tome se, na primjer, izvještavaju organi vlasti da je Davidović prilikom boravka u Sarajevu 2. avgusta 1927. godine, pored susreta i dogovora sa partijskim prvacima JMO i lokalnim funkcionerima Demokratske stranke da u sarajevskoj oblasti Demokratska stranka na izborima istupi samostalno, u jednom razgovoru izjavio da u cijelosti odobrava politiku i pravac dra Spahe i da između njih nema nikakva nesporazuma, te da se samostalno istupanje JMO i Demokratske stranke u nekim oblastima ne smije uzeti kao znak kakva nesporazuma ili nesuglasica u vodstvu tih stranaka.³⁵

Angažovanje JMO u Sandžaku, prema jednoj izjavi Ljube Davidovića, omogućilo je Demokratskoj stranci bliže kontakte sa političkim prvacima iz bivše stranke »Džemijet«, sa kojima su zasnivali odnos, kao što je u početku bio i sa JMO. Davidović je naglasio da saradnja sa Muslimanima iz »Južne Srbije« ide polako i obazrivo i da će prva posljedica toga sporazuma biti isticanje zajedničke liste u južnoj Srbiji.³⁶ Pristupanje Albanaca i Turaka u Demokratsku stranku sa zadovoljstvom je primljeno u JMO, čiji su prvaci isticali da je to uslijedilo iz osjećanja solidarnosti sa bosanskohercegovačkim Muslimanima. U vezi s tim oni se nadaju da će Albanci i Turci poslije pristupanja saradnji sa demokratima postati isto tako »jak faktor pozitivnog djelovanja u državi kao što je to i JMO«.³⁷

Dalja karakteristika izbornog proglasa JMO jeste umjerenost prema protivnicima i orijentacija na vlastite probleme i zadatke.³⁸

³⁴ *Pravda*, 62, 24. VIII 1927.

³⁵ Poslije prisustva jednom broju predizbornih skupova JMO, odnosno Demokratske zajednice u Bosni i Hercegovini, Davidović je, impresioniran tim susretima, po povratku u Beograd izjavio novinarima da nijedna stranka nije tako organizovana kao JMO, pa čak ni Korošćeva stranka. Jugoslavenska muslimanska organizacija je — kako kaže Davidović — stranka koja svakog časa i u svaka doba može da prikupi nekoliko stotina ljudi za održavanje zbora ili konferencije, navodeći da je, na primjer, u Kozarcu već u 7 sati ujutro bilo prisutno oko 400 ljudi (*Pravda*, 57, 18. VIII 1927).

³⁶ *Pravda*, 39, 27. VII 1927.

³⁷ *Pravda*, 43, 31. VII 1927.

³⁸ Za razliku od stava JMO u proglasu Izbornog odbora NRS za travničku oblast od 1. septembra 1927. napadaju se Stjepan Radić, Mehmed Spaho, Ante Trumbić, Korkut, komunisti, Svetozar Pribićević i Ljuba Davidović, kao »puzavci i sluga bečkog cesara i turskog sultana« koji se udružuje protiv Narodne radikalne stranke zato što ona svojom politikom »satra Turke i Germane, Bugare i Mađare

U ovoj izbornoj kampanji JMO nije ni pokušala da se bori za jevrejske glasače, kako je to činila na februarским izborima 1925. godine. Sigurno je da je to bila posljedica zaoštrenih odnosa muslimanskih i jevrejskih političkih prvaka, poslije neuspjelog bojkota vodstva JMO protiv Jevreja zbog februarских izbora 1925. godine. Zato se na ovom polju vodstvo JMO nije ni angažovalo, jer nije imalo bilo ikakvih izgleda na uspjeh.³⁹

Da učešće u izborima, kao što je poznato, predstavlja jednu od glavnih funkcija političkih partija, to se moglo jasno sagledati iz aktivnosti JMO pred skupštinske i oblasne izbore, a posebno iz veoma razrađenog i dobro organizovanog nastupa u skupštinskim izborima 11. septembra 1927. Pored detaljno precizirane saradnje sa Demokratskom strankom u vezi s određivanjem kandidatskih lista, prisustva funkcionera obje stranke na partijskim zborovima u Bosni i Hercegovini i Sandžaku, kao i zajedničkih osnovnih pravaca i oblika aktivnosti, vodstvo JMO se pobrinulo da niz drugih detalja ne propusti, pogotovo onih na osnovu kojih se stiče utisak o organizaciji, disciplini, jačini i spremnosti stranke za izbornu borbu. U tom pravcu maksimalno je intenziviran rad svih funkcionera stranke, posebno poslanika, kao i partijskih foruma. Tako je, na primjer, Radni odbor stranke održavao sjednice svake srijede. Uvedena je dežurna služba u svim partijskim organizacijama,⁴⁰ a poslanici su permanentno obilazili organizacije i održavali pouzdaničke sastanke, konferencije i zborove, koji su bili, uglavnom, dobro posjećeni. Partijski list *Pravda* počeo je izlaziti kao dnevnik i u njemu su,

i što narod više ne zna ni za agu, ni za bega, već za sebe, za svoga kralja i za boga, te »što na prijesto srpski dovede mrko unučje crnoga djeda, junaka nad junacima, sokoła nad sokolima, slavom i tugom slavnom opjevanog Petra Mrkonjića, našeg prvog kralja i oslobodioca«. U proglasu stoji: »Srbija je majka naša. Politika njena, politika je naša. Jugoslavija je nikla u Beču i Pešti«; tvrdi se da je protivnicima Narodna radikalna stranka kriva »što se pušta da i kod nas ono bude, što je danas u Rusiji crnoj, što ne pušta u zemlju i narod boljševike i komuniste iz Rusije, iz Bugarske, Beča i iz Pešte«.

Predsjednik Glavnog odbora Seljačke stranke Dimitrije Gašić u proglasu »Biračima travničke oblasti« izdatom u Mrkonjić-Gradu 28. jula 1927. godine, pored ostalog, naglašava da je zadatak njegove stranke da radi na tome da se država ne prozove »Jugoslavija« nego »Srbija« (Originalni proglasi štampani ćirilicom, formata 60 x 45 i 45 x 30 cm, nalaze se kod autora. Dobio sam ih na korištenje od Mustafe Bećirbegovića, penzionera u Sarajevu).

³⁹ Za jevrejske glasove su se borili Narodna radikalna stranka, Demokratska stranka i Socijalistička partija Jugoslavije. Najjači uticaj su, ipak, imali radikali, koji su u izbornoj borbi naglašavali da oni jedini garantuju Jevrejima zaštitu, slobodu i ravnopravnost, te da ni do sada nisu pravili »nikakvu razliku između Srbina Mojsijeve vjere i Srbina pravoslavne vjere«, dok su demokrati osporili politička prava Jevrejima, a JMO u džamijama pozivala Muslimane da bojkotuju Jevreje (ABiH, VZSO, Pov. 1810/1927, list 91 i 26). Advokat dr Jakob Kajon se zalagao da Jevreji glasaju za Demokratsku stranku (list 90), a dr Mojsije Zon i Salamon Montiljo, kao funkcioneri Socijalističke partije, ukazujući da su do tada Jevreji bez obzira na stalež, pomagali radikale, pozivali su jevrejske radnike da to više ne čine, nego da glasaju za svoju radničku partiju (list 186).

⁴⁰ Kotarski odbor JMO u Fojnici u izbornoj kampanji je — prema izvještaju organa vlasti — koncentrisao svu pažnju na provođenje čvrste organizacije na selima i jačanju stranačkih redova u gradu. Zbog toga je u Fojnici iznajmljen naročiti lokal, koji služi za klupske prostorije kotarskog odbora JMO u kome odbornici sa predsjednikom i potpredsjednikom naizmjenično vrše svakodnevnu službu, dajući i primajući razne informacije u čisto stranačkim pitanjima. Najživlja akcija JMO u navedenom smislu se osjeća u Busovači, koju vodi predsjednik mjesnog odbora Edhem Ekmečić, trgovac (ABiH, VZSO, Pov. 2342/1927).

pored ostalog, više puta ponavljana razna detaljna uputstva biračima, mjesnim odborima, čuvarima kutija i drugima koji su bili uključeni u izbornu agitaciju.⁴¹ Objavljen je i posebno štampan glavni izborni proglas stranke, kao i brojni lokalni proglassi prilagođeni vlastitim prilikama i potrebama.⁴² U stvari, dobro je bila organizovana cjelokupna partijska mašinerija u kojoj je vidno mjesto pripadalo partijskom aparatu, funkcionerima i brojnim aktivistima stranke. U ovoj izbornoj aktivnosti JMO je nešto više nego ranije težila izvjesnoj spektakularnosti, naročito u vezi s održavanjem javnih zborova koji su bili masovno posjećivani. Ta spektakularnost se, između ostalog, ogledala u tome što su partijski funkcioneri svugdje dočekivani na svečan način sa dobrodošlicama, slavlucima, pozdravnim govorima, cvijećem, konjanicima, muzikom, barjacima i drugim znacima poštovanja, te u tome što su zborovi JMO poprimali svečani karakter. Sve je to, naravno, ostavljalo jak utisak, prvenstveno, na funkcionere Demokratske stranke koji su obično prisustvovali značajnijim zborovima JMO. Održavanje zborova, pored ostalog, najavljivano je i posebnim brojnim lecima i plakatima. Na zborovima je obično sudjelovalo po više hiljada ljudi. Takve manifestacije JMO ostavljale su snažan utisak i na povratnike JMO.

U nizu dobro organizovanih, masovno posjećenih i uspjelih partijskih zborova JMO, u javnosti su imali veći publicitet oni koji su održani u Arnautovićima kod Visokog, u Tuzli, na Vratniku u Sarajevu, u Rogatici, Gradačcu, Pećigradu, Kladnju, Višegradu, Mostaru, Gračanici, Zavidovićima i Vlasenici. Na svim ovim skupovima, pored najuticajnijih ličnosti iz JMO bili su i funkcioneri Demokratske stranke, a na svakom od njih prisustvovalo je od četiri do deset hiljada lica.⁴³

Govori i agitacija funkcionera ove stranke kretali su se u okvirima opštih političkih stavova njihovih stranaka, uglavnom iskazanih u predizbornim proglasima, a zasnovanim na programskoj orijentaciji Vukićevićeve vlade. Na nekim skupovima su vođe JMO ipak iskoristile priliku da odgovore

⁴¹ Obimnost preduzetih samoorganizacionih izbornih priprema može se djelimično sagledati iz jednog ponovljenog uputstva svim odborima, pristašama i čuvarima kutija u kome se naglašava da svaki pristaša i prijatelj JMO i Demokratske stranke mora doći i glasati za listu DZ i pobrinuti se da ni jedan prijatelj ne izostane od glasanja. Čuvari kutija se upozoravaju da moraju čuvati kutiju ne obazirući se na prijetnje vlasti i protivnika, zabilježiti u zapisnik svaku nezakonitost i nepravilnost, potpisati svaku stranicu zapisnika kao i ispod teksta gdje se ubilježava koliko je kuglica nađeno u kojoj kutiji, paziti da sve pristaše stranke glasaju angažujući za to naročito određene ljude, te hitno obavještavati mjesni odbor stranke, a ovaj Radni odbor u Sarajevu, o svim eventualnim nepravilnostima kao i o toku i rezultatima izbora (*Pravda*, 76, 9. IX 1927).

⁴² Raznovrsnost propagandnih formi ogledala se i u štampanju proglasa i letaka u pojedinim mjestima koji su, zavisno od prilika, bili pisani u ime JMO, ili u ime Demokratske zajednice. Kao jedan od kurioziteta u pristupu lokalnim prilikama može se uzeti proglas Sreskog odbora Demokratske zajednice u Gradačcu pod naslovom: »Biračima sreza gradačackog« u kome se pored Srba i Muslimana pozivaju i Hrvati da glasaju za listu DZ »jer dokle god se ne budu Vaše kuglice izmiješale u kutiji Demokratske zajednice, kao što ste i Vi pomiješani po selima, varošima i pijacama, znajte da dotle nema selameta ni Muslimanima, ni Srbima, ni Hrvatima« (ABiH, VZSO, Pov. 1803/1927, list 80).

⁴³ ABiH, VZSO, Pov. 1810/1927; *Pravda*, 40, 28. VII 1927; 45, 2. VIII 1927; 49, 7. VIII 1927; 50, 8. VIII 1927; 56, 15. VIII 1927; 60, 21. VIII 1927; 65, 27. VIII 1927; 66, 28. VIII 1927; 71, 3. IX 1927; 74, 7. IX 1927.

na razne napade i vrijeđanja radikalnih vođa, naročito dra Srškića, izvršena na radikalnim partijskim zborovima ili objavljenim u njihovoj štampi. O tome su na više zborova govorili, ističući da su apsurdni Srškićevi i radikalni prigovori Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji i dru Spahi da stvara vjerski front, da hoće Bosnu da »poturči« i u nju da dovede Kemal-pašu, da su agitovali kako je »din u opasnosti«, da vjersku bazu JMO prenose u Sandžak i »Južnu Srbiju«, te da su protiv kralja i Srba.⁴⁵

Funkcioneri JMO su uzvraćali da radikali tako postupaju zato što su najodgovorniji za vrlo teške ekonomske prilike, bijedu i nezaposlenost u zapostavljenoj Bosni i Hercegovini, u kojoj su od ujedinjenja stalno bili na vlasti, a stalno su odbijali svaki predlog za saradnju, kao i upozorenja i molbe da ne dozvole da se sa Bosnom postupa drugačije nego sa ostalima.⁴⁶

U borbi protiv JMO naročito se angažovala radikalna organizacija muslimanske omladine »Osman Đikić« u Sarajevu.⁴⁶ Članovi ove organizacije agitovali su prvenstveno među muslimanskom omladinom da glasa za radikale. Ova organizacija je, štaviše, pristupila i pokušaju jednog terorističkog ubistva. Njen sekretar Mahmut Alajbegović, činovnik velikog župana sarajevske oblasti i Ahmed Kemura, činovnik Gradske štedionice, sa nekoliko

⁴⁴ Brojni su prilozi u bosanskim radikalnim listovima *Sloboda* i *Sloga* u kojima se piše protiv JMO i DZ. Pored već poznatih napada radikala i prigovora JMO i DZ, u ovim listovima se sa oštrim razbijanjem Demokratske zajednice pisalo da u DZ postoje ozbiljnija neslaganja, da je Demokratska stranka dosta izgubila saradnjom sa JMO, da kandidovanjem dra Spahe u raško-zvečanskom okrugu JMO stvara muslimanski vjerski front, da su škodljivi po državu i naciju itd., itd. (Vid. članke u *Slobodi*, i to: »G. Spahov pohod u Južnu Srbiju« (459, 18. VIII 1927); »Zar novi verski front« (461, 20. VIII 1927); »G. dr Milan Srškić odgovara g. dr Spahi« (463, 23. VIII 1927); »Karanten na Drini« (464, 24. VIII 1927); »Škodljiv po državu i naciju« (468, 28. VIII 1927); kao i napise u *Slogi* (glasilo hercegovačko-dubrovačkih radikala; u podnaslovu stoji: »Političko-informativni list«) i to: »Muslimani na radikalnoj listi« (21, 22. VII 1927); »Izjave g. dr Lazara Markovića — Za složnu i naprednu Hercegovinu« (22, 28. VIII 1927); »Hercegovački Muslimani otvorite oči« (26, 18. VIII 1927).

Navodimo i dvije izjave dra Srškića na zborovima radikala u Rogatici i Višegradu 21. i 29. avgusta 1927. U Rogatici je, između ostalog, govorio »da Spaho vara svijet sa Kemalom, kad Kemal otkriva bule, vješa ahmedije i nabija šešire«. U Višegradu je Srškić prijetio »da radikalna stranka neće dozvoliti da se klerikalno-džemijetska zaraza raširi u Južnoj Srbiji nego će ovde na Drini postaviti jednu političku karantenu u kojoj će se morati prečistiti svi oni koji misle da u Južnoj Srbiji mogu stvarati verske frontove i sejati mržnju i zavađu između Muslimana i Pravoslavnih«. (*Sloboda*, 463, 23. VIII 1927). Povodom ove Srškićeve izjave zagrebačka *Slobodna tribuna* (728, 3. IX 1927) je pisala da je »alarm protiv tobožnjeg stvaranja nekakvog vjerskog panislamskog fronta« i zahtjev da se protiv bosanskih Muslimana stvori »karanten na Drini« njegova informacija dolična samo dru Srškiću, te da on nema prava da povlači karantenu i tako granicama razdvaja državu. Zatim se u listu tvrdi da bosanski radikali napadaju Davidovića i Demokratsku stranku da »daju JMO protektorat za širenje panislamskog anacionalnog pokreta«, jer radikali u Demokratskoj zajednici vide najveću opasnost, pa bi čak »voljeli da su bosanski Muslimani na vjerskom frontu, nego što su sastavni dio Demokratske zajednice«. *Slobodna tribuna* na kraju konstatuje da »JMO, sastavni dio Demokratske zajednice, vrši jednu patriotsku i državnu misiju kad Muslimane na jugu pomažu privoditi u državnu politiku«.

⁴⁵ ABiH, VZSO, Pov. 1810/1927, list 14, 40, 103 i 147.

⁴⁶ ABiH, VZSO, Pov. 1810/1927, list 28.

pripadnika organizacije, izvršili su neuspjeli atentat na dra Mehmeda Spahu prilikom održavanja zbora JMO na Vratniku u Sarajevu 3. septembra 1927. godine.⁴⁷

Atentat na dra Spahu, ministra trgovine i industrije, maksimalno je iskorišten od strane JMO u predizbornoj agitaciji. Prikazan je kao posljedica nastojanja radikala da onemoguće vođu bosanskohercegovačkih Muslimana u borbi za ravnopravan tretman i bolji život Muslimana.⁴⁸ Ova radikalska akcija (kao i napadi ranijih godina na dra Spahu u Višegradu i »El-Kameru« u Sarajevu) na političkom planu je upravo koristila vodstvu JMO i lično dru Spahi. Na taj način Spaho je objektivno sticao samo veću popularnost kao »neustrašivi« borac za muslimanska prava.

⁴⁷ *Pravda*, 72, 4. IX 1927. — Odmah poslije atentata, dr Spaho je sastavio pismo predsjedniku vlade Vukićeviću u kome opisujući događaj ističe da je žalosno da se organi župana i komesara gradske opštine usuđuju da pucaju na aktivnog ministra, tim prije što je on sa svojim prijateljima upozoravao velikog župana na rad tih ljudi. Dr Spaho zatim piše da »veliki župan u posljednje vrijeme postupao isto onako kako je postupao pred izbore u februaru 1925. godine«. »Za zamjenike predsjednika biračkih odbora postavljaju se ljudi koji su prošlih izbora vršili nasilja i falsifikate«. Kada je Nikoliću na to ukazao, on mu je odgovorio da »to rade njemu potčinjeni organi, ali ipak nije naredio da se to popravi«. U vezi s tim Spahin je zaključak da veliki župan sprema gore izbore nego su bili oni od 8. februara 1925. Žato, osjećajući svoju dužnost, na vrijeme upozorava predsjednika vlade na mišljenje »da u sarajevskoj oblasti neće biti slobodnih i pravičnih izbora dok je na dužnost veliki župan Milan Nikolić i opštinski komesar Hadžomerović«. (PZS, koncept pisma napisan je rukopisom dra Spahe, mastilom). Alajbegović je poslije neuspjelog atentata otpušten iz službe, a nakon višemjesečne sudske istrage i osuđen na 6 mjeseci zatvora (ABiH, VZSO, Pov. 1949/1927; *Pravda*, 50, 21. XI 1928).

Nekoliko dana poslije Spahine predstavke, 10. septembra 1927. predsjednik ministarskog savjeta Vukićević, koji je obavljao i funkciju ministra unutrašnjih djela, uputio je velikom županu u Sarajevu šifrirani brzojav u kome se naređuje da se spriječe mogući naredi za vrijeme glasanja kako bi se zajamčila sloboda izbora u koju mu svrhu u krajnjem slučaju stoji na raspolaganju i vojska (ABiH, VZSO, Pov. 1798/1927). Istovremeno je bila napuštena organizacija »Muslimanska omladina Osman Đikić«, čiji su bili članovi uhapšeni Alajbegović i Kemura (*Pravda*, 78, 11. IX 1927).

⁴⁸ Izgleda da je neuspjeli atentat na dra Spahu suprotno željama onih koji su ga planirali, pospješio aktivnost JMO, jer nije trebalo čekati ni pet dana da se održi ponovni zbor JMO na Vratniku, i to na otvorenom prostoru uz prisustvo oko 4000 lica. Na ovom zboru dr Šefkija Behmen je nagovijestio da će JMO ukoliko se prema njenim vođama bude postupalo kao ranije, biti prisiljena pribjeći zakonskoj zaštiti nužne odbrane i postupiti po načelu oko za oko, zub za zub, glava za glavu (ABiH, VZSO, Pov. 1810/1927, list 40). Na zboru JMO Uzeir Hadžihasanović je oštro napao radikale što su pokušali ubiti vođu bosanskih Muslimana dra Spahu. U vezi s tim on je naglasio da su se Muslimani organizovali u JMO zato što ih je na to natjerala bijeda, nepravda i »vlaški zulum«, te da to nije bio nikakav prkos nego zaštita života, prava i slobode, jer su radikali od Muslimana htjeli napraviti raj. To Muslimani — prema riječima Hadžihasanovića — nisu dali, jer su oni starosjedioci i najbolji sinovi Bosne, zbog čega je Bosna njihova i o njenoj sudbini treba da oni odlučuju. Zato su pružali otpor Turskoj, a kamoli neće bosanskim radikalima koji su htjeli da prisvoje tuđe pravo i koji su svojim kortešima davali sve da bi što bolje zavadili »jednokrvnu braću«. Ali, šta će sada davati kortešima, nastavio je Hadžihasanović, kada je nestalo kmetova, nestalo šuma i ispaša pa od Muslimana nemaju više šta oteti, jer su im već davno sve oteti, pa su Muslimani danas svi siromasi«. Na kraju je sa zadovoljstvom

U ovoj izbornoj kampanji nisu izostali ni pojedinačni napadi na Muslimane od članova četničkog udruženja »Petar Mrkonjić«. To se, na primjer, desilo u Rogatici, povodom čega je dr Spaho intervenisao kod ministra unutrašnjih djela.⁴⁹

Kao i za vrijeme svih ranijih izbora, tako je i ovom prilikom vodstvo HSS pokušalo da ostvari uticaj među bosanskohercegovačkim Muslimanima sa ciljem da glasaju za kandidate HSS. U tome je naročito prednjačio predsjednik mjesne organizacije HSS u Sarajevu Hakija Hadžić. On je sa Mujom Nuhićem, Hasanom Čanom, Sejfom Sijerčićem i još nekim svojim prijateljima intenzivno agitovao u muslimanskim sredinama.⁵⁰ Na drugim skupovima HSS u Bosni i Hercegovini takođe je napadana JMO i njeno vodstvo, ali je za razliku od radikala na većini tih skupova istovremeno isticano da su muslimanske mase čvrsto uz JMO i da će ona dobiti sve muslimanske mandate. Agitatori HSS naglašavali su da je potreban duži rad u muslimanskim masama kako bi im se skinula »koprena sa očiju« da bi uvidjele da su na krivom putu i da bi pošle putem kojim ide HSS.⁵¹

Svi pokušaji slabljenja JMO ostali su bez uspjeha, jer su muslimanski birači na izborima 11. septembra 1927. godine ponovo, i to u većoj mjeri nego ikad ranijih izbora, glasali za kandidate JMO. Najbolje se to vidi iz izbornih rezultata u Bosni i Hercegovini, koji izgledaju ovako:

Narodna radikalna stranka	111 671 glasova	14 mandata
Jugoslavenska muslimanska organizacija	58 623 „	9 „
Demokratska zajednica	68 498 „	10 mandata ⁵²

konstatovao da nisu svi Srbi kao što su bosanski radikali i da svi najčestitiji Srbi sarađuju sa Muslimanima u DZ (ABiH, VZSO, Pov. 1810/1927, list 80).

Koliko je atentat na dra Spahu korišten u predizbornoj agitaciji, može se sagledati iz činjenice da je o tome govorio i predsjednik Demokratske stranke Ljuba Davidović na zboru u Beogradu 6. septembra 1927. (*Novosti*, Beograd, 2004, 7. IX 1927).

⁴⁹ ABiH, VZSO, 1555/1927.

⁵⁰ S obzirom na to da Hakija Hadžić na ovim izborima, a ni ranije, nije imao uspjeha među Muslimanima i da u sarajevskoj oblasti HSS nije obezbijedio poslanički mandat, na sastancima sarajevske organizacije ove stranke neposredno poslije izbora, istaknuto je nezadovoljstvo sa njegovim radom, jer se nisu ostvarile nade da će »privući Muslimane u HSS« (ABiH, VZSO, Pov. 2123/1927).

⁵¹ ABiH, VZSO, Pov. 1810/1927, list 143. — O kompaktnosti muslimanskih masa i njihovoj sigurnoj podršci kandidatima JMO izvještavali su i poglavari srezova iz Rogatice, Fojnice i Sarajeva, iako su — kako smo ranije prikazali — vrlo intenzivno radili, naročito tokom 1926. godine na pridobijanju Muslimana za radikale sa izgledima na velike uspjehe (ABiH, VZSO, Pov. 2342/1927, list 51—58, 71, 75, 122 i 144).

⁵² Među 10 izabranih kandidata na listi Demokratske zajednice samo je jedan od njih (Maksim Curković, zemljoradnik) demokrata izabran u Tuzli. Ostalih devet izabranih su poslanici JMO. U Bosni i Hercegovini za kandidate JMO i DZ glasalo je 127 121 lice. Upoređujući rezultate izbora 1927. godine sa izborima 1925. godine dr Laza Kostić konstatuje da je za sve tri kandidatske liste DZ dato oko 2 000 demokratskih glasova, a da su ostalo bili glasovi JMO, koja je, prema tome, dobila ukupno 125 121 glas. Međutim, ako se zna da je lista dra Mehmeda Spahe u zvečansko-raškom okrugu dobila 5 205 glasova i jedan mandat, onda bi realno bilo da se glasovi dobiveni u Bosni i Hercegovini na listama JMO i DZ smatraju kao glasovi JMO, a oni dobiveni u zvečansko-raškom okrugu na listi DZ kao glasovi

Hrvatska seljačka stranka	70 801	„	8	„
Savez zemljoradnika	48 587	„	6	„
Samostalna demokratska stranka	19 097	„	1	„
SDS i Savez zemljoradnika	13 431	„	—	„
Jugoslavenska pučka stranka	6 835	„	—	„
Demokratska stranka	4 435	„	—	„
Socijaldemokratska stranka	2 365	„	—	„
Hrvatska narodna zajednica	1 103	„	—	„
Srpska stranka	1 247	„	—	„
Nezavisni radnici (radničko-seljačko republ. savez)	992	„	—	„
Hrvatski blok (federalisti)	375	„	—	„
Nezavisna hrvatska seljačka stranka	280	„	—	„
Bez partijskog programa	195	„	—	„
Ukupno:	406 555 glasova		48 mandata	⁵³

Prema izbornim rezultatima JMO je, i po broju dobivenih glasova (127 121) a i po broju mandata (18), ponovo došla na prvo mjesto među strankama u Bosni i Hercegovini. Iza JMO po broju dobivenih mandata dolaze Narodna radikalna stranka sa 14 mandata, zatim HSS sa 8, Savez zemljoradnika sa 6 i Samostalna demokratska stranka sa jednim mandatom.

Za novoizabrane poslanike JMO karakteristično je da su ponovo izabrani svi poslanici koji su bili birani 5. februara 1925, osim Hamzalije Ajanovića, koji je u međuvremenu poginuo u saobraćajnoj nesreći. Međutim, kako je JMO dobila 18 mandata, to su pored ranijih poslanika izabrana i četvorica novih (Alija Salihkadić, trgovac; dr Mahmut Behmen, advokat; Mustafa Kapetanović, odvjetnički perovođa i Ragib Čapljić, trgovac). U nacionalnom pogledu jedan se iskazao kao Srbin, 11 kao Hrvati i 6 kao neopredijeljeni.⁵⁴

Poslanički klub JMO konstituisao se 4. oktobra 1927. godine. Za predsjednika je izabran dr Halid Hrasnića, a za potpredsjednika dr Atif Hadžikadić. Dužnost sekretara je ponovo povjerena Husejinu Aliću, a blagajnika Nuriji Pozdercu, dok je za knjižničara izabran Edhem Mulabdić.

Raspravljajući tom prilikom o političkoj situaciji, poslanici JMO su ocijenili da u Bosni i Hercegovini vidnu ulogu ima pitanje organizovanja opština i u vezi s tim donošenje novih uredaba o razgraničenju i organizovanju opština, kao i obavljanje opštinskih izbora. Konstatujući opšte nezadovoljstvo sa načinom kako je razgraničenje obavljeno, kao i potrebu da se na što lakši način omogući mijenjanje postojećeg razgraničenja, Posla-

Demokratske stranke. Takav omjer bi odgovarao međusobnoj podjeli dobivenih mandata na listi DZ, jer je od ukupno 20 mandata JMO zadržala 18, a demokratska stranka dva. (Dr Laza M. Kostić, Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 11. septembra 1927. godine, Beograd 1928, XLI, 24, 313 i 366).

⁵³ Tabela je sastavljena prema knjizi: Dr Laza Kostić, Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 11. septembra 1927. godine, 24213 L—LI).

⁵⁴ Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 11. septembra 1927. godine, XLIX i 363—368.

nički klub JMO je zaključio da posebna grupa poslanika detaljno prouči to pitanje i da podnese Klubu konkretne prijedloge.⁵⁵

Tako je, u stvari, počela intenzivnija aktivnost vodstva JMO za zakonsko regulisanje organizovanja opština u Bosni i Hercegovini, kao jednoj od šansi za ostvarenje njihovog jačeg političkog uticaja u Bosni i Hercegovini. Za raspisivanje opštinskih izbora u Bosni i Hercegovini vodstvo JMO je u ovoj fazi imalo dosta realne izgleda s obzirom na činjenicu da je učestvovalo u vladi.

Vraćajući se na ocjenu izbora, naročito u Bosni i Hercegovini, značajno je za naša razmatranja konstatovati da poslanici JMO kao članovi parlamentarne većine nisu istupali u skupštinu sa podacima o izbornim zloupotrebama organa vlasti izvršenih prema JMO, niti protiv zloupotreba kojih je bilo još više prema pristalicama HSS, SDS i Savezu zemljoradnika, a izrazito mnogo prema nosiocima tzv. radničkih lista i njihovim agitatorima i pristalicama, povodom čega su poslanici opozicionih stranaka oštro protestovali u Skupštini.⁵⁶

3. Podrška poslanika JMO vladi Velje Vukićevića protiv Seljačko-demokratske koalicije

U Verifikacionom odboru Narodne skupštine poslanici HSS, SDS i Saveza zemljoradnika, u izdvojenom mišljenju o verifikaciji mandata, iznijeli su, pored ostalog, da su izbori provedeni pod »nezapamćenim terorom vlasti« i »falsifikatima biračkih zapisnika«. Izdvojena mišljenja o izbornim zloupotrebama podnijeli su i članovi Slovenske ljudske stranke, kao i nekoliko poslanika Demokratske stranke i radikala. Obrazlažući svoje optužbe protiv Velje Vukićevića i njegove vlade, neki poslanici su nagovještavali jak uticaj »tajnih sila« u političkom životu zemlje, aludirajući time na uticaj dvora.⁵⁷

Tako je na jednoj strani dolazilo do veće polarizacije opozicionih stranaka prema vladi, a na drugoj strani do saradnje poslanika HSS i SDS u Parlamentu, naročito na planu borbe protiv vladine privredne politike na štetu »prečanskih« krajeva. Na toj osnovi došlo je do direktnih susreta partijskih prvaka HSS i SDS, do tada ljutih protivnika. To je, u stvari, bio početak stvaranja tzv. »Prečanskog fronta«.⁵⁸

Radi jačanja opozicionog fronta protiv dosta solidne većine koju je u Parlamentu imala Vukićevićeva vlada, iako nije bila na čvrstim pozicijama zbog nejedinstvenosti u radikalnim i demokratskim redovima, vodstvo HSS, Samostalne demokratske stranke i Saveza zemljoradnika predložilo je partijskim prvacima Demokratske zajednice da stvore zajednički demo-

⁵⁵ *Pravda*, 96, 4. X 1927.

⁵⁶ SBNS, redovni saziv za 1928/1929, 1, 103—108. — O postupcima prema agitatorima tzv. radničkih listi vid. F. Čulinović, *Jugoslavija*, I, 498—9. U *Pravdi* je jedino pisano o zloupotrebi izvršenoj na biralištu Sokolovo u bihaćkom okrugu pomoću koje su radikali obezbijedili sebi drugi mandat. Zbog toga je Okružni sud u Bihaću zatražio hapšenje predsjednika biračkog odbora u Sokolovu Milana Radunila (*Pravda*, 84, 91 i 97 od 1927).

⁵⁷ F. Čulinović, *Jugoslavija*, I, 503—508.

⁵⁸ F. Čulinović, *Jugoslavija*, I, 508—511.

kratski opozicioni blok. Taj predlog nije bio prihvaćen usljed otpora demokratskih poslanika okupljenih oko Voje Marinkovića. Jedino je ostvaren čvršći savez između Hrvatske seljačke stranke i Samostalne demokratske stranke potpisivanjem 10. novembra 1927. sporazuma o »Seljačko-demokratskoj koaliciji« i stvaranjem »Kluba seljačko-demokratske koalicije«. Njegov je zadatak bio da ostvare jedinstvene akcije inače samostalnih i zasebnih stranaka, koje i dalje zadržavaju »posebne klubove kao stranačke organe i parlamentarno-tehničke jedinice«.

Seljačko-demokratska koalicija je nastavila sa oštrim napadima na Vukićevićevu vladu koja je, opet, nastojala da raznim manevrima razbije ili oslabi saradnju Radića i Pribićevića. To je bio razlog da je Seljačko-demokratska koalicija poslije sastanka partijskih prvaka u Zagrebu 21. januara 1928. godine, izdala rezoluciju u kojoj se naglašava da je SDK prema svim drugim političkim faktorima jedinstvena cjelina u Parlamentu i izvan njega, da ona traži vladu parlamentarne koncentracije svih stranaka i grupa, koje su za izvođenje »našeg ustava« i utvrđenih načela parlamentarizma. Nadalje se u rezoluciji ističe da SDK sa sebe skida odgovornost što će morati do krajnosti pooštriti borbu u Parlamentu i prenijeti je u narod i što će biti prisiljena da u toj borbi upotrijebi još neka oštra sredstva. Poslije toga Vukićević je 26. januara 1928. godine pokušao razbiti SDK ponudom HSS tri mjesta u vladi. Ta Vukićevićeva namjera nije uspjela, jer je njegov prijedlog Radić odbio ponavljajući da se ne može prema SDK postupati kao prema pojedinačnim partijama, jer SDK nastupa kao cjelina prema svim drugim strankama i faktorima.⁵⁹

Vukićevićev položaj se komplikovao i time što su demokratski članovi vlade demisionirali na osnovu zaključka Demokratskog kluba od 1. februara 1928, pa je Vukićević bio prisiljen da podnese ostavku vlade. Poslije konsultovanja šefova stranaka povodom ostavke vlade, kralj je mandat za sastav vlade ponovo povjerio Velji Vukićeviću. Tako je došlo do njegove druge vlade u koju je pored svojih ranijih saradnika okupio i Slovensku ljudsku stranku, čiji je predsjednik dr Antun Korošec dobio resor ministarstva unutrašnjih poslova.

Okupljanjem predstavnika JMO i SLS u svoju vladu, Vukićević je ne samo dobio potrebnu parlamentarnu većinu nego je, na taj način, umnogome umanjio mogućnost Seljačko-demokratskoj koaliciji da istupa kao predstavnik »prečanskih« krajeva. Ipak, to nije smetalo SDK da i dalje vrlo oštro istupa protiv vlade, naročito prilikom debate o predlogu poslanika SDK 27. februara 1928. godine da se izabere anketni odbor koji će »ispitati stanje u Upravi grada Beograda«, kako bi Skupština mogla donijeti odluku o prilikama u »Glavnjači«. Veoma oštri napadi SDK na vladu i žustra polemika sa vladinim predstavnicima bila je povod krvavog obračuna sa studentima koji su 29. i 30. maja 1928. godine demonstrirali u vezi sa namjerom vlade da Narodna skupština ratifikuje »Nettunske konvencije« zaključene između Kraljevine SHS i Italije još 1925. godine, sa veoma štetnim posljedicama za našu zemlju.⁶⁰

⁵⁹ F. Čulinović, Jugoslavija, I, 511 — 513.

⁶⁰ F. Čulinović, Jugoslavija, I, 514 — 524.

Odnosi između vlade i opozicije poprimali su sve oštiri ton. U proljetnom zasjedanju Skupštine, pored svakojakih uvreda, dešavale su se i tuče među poslanicima. Kako nisu bile rijetke ni opstrukcije SDK, u vladinim krugovima je bilo zagovornika radikalnijeg rješavanja tih opstrukcija. Štaviše, govorilo se i o potrebi generalske vlade, a ispoljavala su se i separatistička mišljenja u odnosu na državnu zajednicu. Situacija u Skupštini se svakodnevno pogoršavala, jer su sukobi između radikala i poslanika SDK bili sve oštiri. Atmosfera je već u junu bila neizdržljiva i njen epilog je bio poznato krvoproliće u Narodnoj skupštini 20. juna 1928. godine, kada je Puniša Račić ubio dra Đuru Basaričeka i Pavla Radića, najbliže saradnike vođe HSS Stjepana Radića, koji je bio takođe smrtno ranjen.⁶¹ Iako su se desili tako sudbonosni događaji, koji su izazvali opšte proteste, pa i demonstracije u nekim krajevima zemlje, koje su krvavo ugušivane, Vukićevićeva vlada nije pomišljala na ostavku niti je dvor pomišljao na raspuštanje Narodne skupštine, što je u tim momentima SDK izričito zahtijevala. Tek poslije opšteg neraspoloženja i pritisaka koji su bili sve snažniji, Vukićević je podnio ostavku vlade. Međutim, to nije ništa izmijenilo tešku političku situaciju u kojoj se zemlja nalazila. Dvor je poslije neuspješne želje da general Hadžić formira vladu, povjerio mandat predsjednika Slovenske ljudske stranke dru Antonu Korošcu, koji je 27. jula 1928. godine sastavio vladu od predstavnika radikala, demokrata, SLS, JMO, koja je bila gotovo identična sa prethodnom Vukićevićevom vladom i koja je produžila njenu politiku drastične borbe protiv opozicionera produbljujući opštu krizu u Kraljevini SHS.

Ova promjena vlade, kao i mnoge ranije, svjedoči o nestabilnosti režima u Kraljevini SHS, kao i o načinu na koji je dvor rješavao političke krize i produžavao svoju vladavinu, zahvaljujući uskoklasnim i uskostranačkim interesima pojedinih istaknutijih partijskih vođa koji su pri tome imali u vidu prvenstveno svoje interese i interese svojih najbližih saradnika. Od takve politike, kao što se vidi, nije se nimalo razlikovala ni politika vodstva JMO.

Upravo zbog učešća poslanika JMO u dvije Vukićevićeve vlade, a kasnije i u Koroščevoj vladi, oni su bili predmet napada Seljačko-demokratske koalicije, posebno Stjepana Radića i glasila HSS *Narodni val*. Međutim, najžešći napadi i vrijeđanja su bila od vođe bosanskih radikala dra Milana Srškića i njegovih najbližih saradnika. Oni su nastavili raniju politiku borbe za lični prestiž u Bosni i Hercegovini. Muslimanske birače su smatrali kao svoje neotuđivo pravo. U ostvarivanju takve radikalske politike prema Muslimanima najviše im je smetala — kako su sami izjavljivali — JMO i njeno vodstvo. Razumljivo je zašto su onda svoju borbu najviše usmjerili protiv dra Mehmeda Spahe i JMO.

Prema tome, po svemu sudeći glavni napadi na JMO, njeno vodstvo i lično na dra Spahu, nisu bili inspirisani njihovim učešćem u vladinoj koaliciji i podrškom koju su pružali vladinoj parlamentarnoj većini, nego onemogućavanjem HSS i Narodne radikalne stranke da ostvare jači uticaj u

⁶¹ F. Čulinović, *Jugoslavija*, I, 531 — 534. — Opširnije o ubistvu poslanika HSS u Narodnoj skupštini vid. Zvonimir Kulundžić, *Atentat na Stjepana Radića*, Zagreb 1967.

Bosni i Hercegovini pridobijanjem muslimanskih birača za svoju politiku. To je bila suština radikalskih i radićevskih napada na muslimanske političke prvake i njihovu politiku, koji su poslije septembarskih izbora 1927. godine trajali cijelo vrijeme do šestojanuarske diktature.

Dr Srškić i njegovi istomišljenici u propagandi protiv JMO i dalje su isticali da su ugroženi srpski interesi u Bosni i Hercegovini, da »šuckori« progone srpske nacionalne stradalnike, dobrovoljce, četnike, austrijske taoce i internirce, da učešće JMO u Vukićevićevoj vladi ometa »prirodni proces nacionalnog osvješćivanja« Muslimana, da je JMO »džemijetsko-begovska« organizacija, zasnovana na vjerskoj osnovi, da Muslimani i njihova organizacija imaju »turski« mentalitet itd., itd.⁶²

Neraspoloženje prema JMO bosanski radikali su pokušavali prenijeti i na Glavni odbor stranke u Beogradu, i to u dva maha, prvi put u maju, a drugi put u oktobru 1928. godine. Tada je dr Srškić, u duhu svojih stavova o JMO, pokušao umanjiti njenu političku ulogu, sa ciljem njenog uklanjanja iz vlade. Ipak, to mu nije uspjelo, jer je većina u Glavnom odboru Narodne radikalne stranke bila za dalje učešće JMO u koalicionoj vladi.⁶³

Kakav je karakter i kakve posljedice imala navedena radikalska propaganda može se vidjeti iz jednog uvodnika *Obzora*, u kome se ističe da je ta propaganda bila povod »divljačkom i zločinačkom napadaju nahuškanih seljaka koji su, izlazeći iz crkve, demolirali i zapalili stan jednog Muslimana, ne brinući se za živote osmoro osoba, među kojima šestoro djece«. Riječ je o napadu na predsjednika mjesnog odbora JMO u Čelebiću Emina Kaljanca, koji je ispred napadača uspio pobjeći, ali su mu radnju i kuću paljenjem potpuno uništili.⁶⁴

⁶² *Pravda*, 11, 14. III 1928; 17, 25. IV 1928; 22, 30. V 1928; 40, 3. X 1928; 49, 14. XI 1928. — Dr Srškić je na radikalskom zboru u Sarajevu 25. oktobra 1928. napao dra Spahu i njegovu politiku, kao i režim što je dozvolio »veliki uticaj JMO«. Tom prilikom je naglasio da je protiv sadašnjeg sporazuma sa Muslimanima, jer je »uperen protiv naše nacionalne srpske i hrvatske politike, tj. protiv nacionalnog osvješćivanja Muslimana« (ABiH, VZSO, Pov. 2038/1928). Na konferenciji radikala u Visokom 16. septembra 1928. dr Srškić je pred opštinske izbore pozivao Srbe na okup, jer je »današnja vlada svojom upravom podigla verske i plemenske barjake«. Zatim je naglasio da u vladi moraju biti zastupljeni Srbi, Hrvati i Slovenci, dok sa »Muslimanima možemo razgovarati kad oni više ne budu u vjerskoj organizaciji, već se razidu po političkim partijama« (ABiH, VZSO, Pov. 1715/1928).

Boža Maksimović, bivši ministar unutrašnjih djela u jednoj izjavi beogradskim listovima početkom marta 1928. godine, protivio se učešću JMO u vladi i nastojanjima da se popravi položaj Muslimana. Po njegovom mišljenju, ako su Muslimani do tada bili nezadovoljni svojim položajem, a Srbi pravoslavni više zadovoljni i više favorizirani, taj se odnos sada ne može popraviti na taj način što će Muslimani postati zadovoljni, a pravoslavni nezadovoljni. Kao dokaz da se tako radi, naveo je protest jedne muslimanske vjerske organizacije protiv školske svetosavske proslave, prikazujući to kao drastičan primjer ostvarenja prava Muslimana na račun Srba (*Vreme*, 2234, 10. III 1928; *Politika*, 7137, 11. III 1928).

⁶³ *Pravda*, 22, 30. V 1928. i 40, 3. X 1928).

⁶⁴ *Obzor*, 21. IV 1928. — U uvodniku ovog broja *Obzora* konstatuje se da je »žalosno, da glavni organ HSS stoji otvoreno na strani Srškića u pitanju škandaloznog napadaja i rušenja imovine predsjednika JMO u Čelebiću« videći u tome samo »oluju narodnog gnjeva« koja se diže protiv režima. *Obzor* smatra da je tako mogao svojedobno pisati samo pokojni Čokorilo, koji je tražio da se Muslimani protjeraju iz Bosne. U istom broju, u drugom članku *Obzor* opisuje teško

Povodom radikalskih napada, vodstvo JMO je ponavljalo da je osnovno geslo njihove politike u odnosu na Srbe i Hrvate bilo: »Spajamo, a ne razdvajamo; mirimo a ne zavađamo; spasavamo a ne uništavamo«. ⁶⁵ U vezi s tim, jednom drugom prilikom je iznesena tvrdnja da se nijedna politička partija nije toliko zalagala za sporazum između Srba i Hrvata i za sređivanje zategnutih odnosa u zemlji kao što je to činila JMO, koja je upravo od dra Srškića i njegovih prijatelja pretrpjela »mnoge zulume i nepravde samo zato što se otvoreno zalagala za bratski sporazum«. Zato JMO ne propušta nijednu priliku da i jednoj i drugoj zavađenoj strani preporuči umjerenost, kao uslov sporazuma. ⁶⁶

stanje koje je zavlдалo u Bosni kao »posljedica strahovitog huškanja i harangiranja protiv Muslimana, što su ga provodili neki političari, nastojeći da Muslimane potpuno unište«. Prema *Obzoru*, samo je trebalo mala iskra da se mržnja pretvori u divlju, razarajući bijes. To je indirektno izvršila akcija dra Srškića, jer nije moglo drugačije ni biti u bosanskoj sredini »gdje već decenijama prikazuju Muslimane kao renegate ili Turke« sa željom da »Muslimani budu trajno u ovom nesnosnom podređenom položaju, u kojem su bili do sada«. — O čelebićkom slučaju zagrebačka *Slobodna tribuna* pisala je da »nosi na sebi sva obilježja pogroma« koji je sva pristojna javnost oštro osudila kao zvjersko djelo.

Dr Srškić je slučaj u Čelebiću okarakterisao kao tešku optužbu Vukićevićeve sprege sa Spahom i kao rezultat sadističkih progona koje vrši JMO u Bosni i Hercegovini. Sa Srškićem su povodom događaja u Čelebiću dijelili radost *Ninčićevo Vreme* (2270, 18. IV 1928) i radikalski list *Oslobođenje* (15, 22. IV 1928). Tu se izražava radost što je nastupilo »bosansko proleće«, jer se u Bosni i Vojvodini »sprovodi politika na štetu srpskog elementa«. — Glavni organ HSS *Narodni val* u čelebićkom događaju vidio je »oluju narodnog gnjeva« protiv vladajućeg režima.

Povodom slučaja u Čelebiću *Pravda* (16, 18. IV 1928) je ponovila da je JMO oduvijek smatrala jednom od svojih prvih i najvažnijih zadaća stvaranje »atmosfere pomirljivosti i snošljivosti u našem narodu«. Ali, to ne znači da će dozvoliti »da razularena i od provokatora harangirana masa navaljuje na naše ljude, robi ih, pljačka, kidiše na njih i pali im krov nad glavom«. *Pravda* ovim upozorava one koji »razumiju« javna nasilja i grozne zločine, kakav je bio u Čelebićima i podvlači da pristalice JMO »koji su imali da pretrpe toliko toga u ovih posljednjih deset godina, koji su ubijani i maltretirani uništavani« neće »u beskraj trpiti ovakvo zločinačko izazivanje«. Povodom slučaja u Čelebiću vodstvo JMO upućuje apel vladi da stane na kraj zločinstvima, a svoje pristalice upozorava »da ne reagiraju na ove teške izazove i da se drže mirno vjerujući u pravdu i zakonitost« navodeći da su oni u stanju da pribave punu satisfakciju za ovaj »strašni zločin«. Nadaju se da će pristalice JMO i ovoga puta sačuvati svoju hladnokrvnost i preći preko izazivanja s kojima se produžuje, jer nije daleko dan kada će se obračunati sa ljudima »koji su krivci ovog zločina, kao i sa onima koji ih pokušavaju opravdati«.

⁶⁵ *Pravda*, 101, 8. XI 1927.

⁶⁶ *Pravda*, 40, 3. X 1928. — Kao rezultat intenzivne radikalske agitacije protiv JMO i Muslimana uslijedili su, prema *Pravdi*, napadi na Muslimane još u gračaničkom srezu i u Zenici (34, 22. VIII 1928). I ubistvo H. Muhameda Memića početkom februara 1928. godine u Bosanskom Novom, kao i prije toga ubistvo Avde Tatlića, pristalice JMO, *Pravda* pripisuje Srškićevim zaslugama zbog njegovog stalnog podstrekavanja srpskih masa protiv Muslimana (53, 12. II 1928).

U ovom periodu došlo je do ubistva Redžić Mehmeda i Grahović Asima na zboru Samostalne demokratske stranke u Cetingradu polovinom oktobra 1928. zato što su na izjave dra Srđana Budisavljevića da je dr Spaho krvnik, reagovali vikanjem »živio dr Spaho«. Redžić i Grahović napadnuti od mase ostali su na mjestu mrtvi, a »mrcvareni su gvozdenim štapovima, šta više i kolja su na njih nabijana«. I ovaj događaj je uzbudio političku javnost, naročito muslimansku. Štampa SDS je objašnjavala da je do ubistva pristalice JMO došlo zbog toga što su ometali zbor SDS po nagovoru svojih poslanika. Ove insinuacije odbacio je Poslanički klub JMO iznoseći podatke o cijelom događaju naglašavajući da je

Sa istim ciljem slabljenja položaja JMO u vladinoj koaliciji, a istovremeno i sa ciljem razbijanja Demokratske zajednice, radikali su u nekoliko mahova pokušavali prikazati JMO kao nesolidnog saveznika demokrata, koji iz te saradnje izvlači više koristi, te da se vodstvo JMO tajno sporazumijeva sa Veljom Vukićevićem i da ga pomaže bez obzira na držanje Demokratske stranke.⁶⁷

S obzirom da su ovakve vijesti mogle nanijeti štetu interesima vodstva JMO, koje je nakon dužeg vremena, kao vodstvo jedne od vladajućih stranaka, počelo da neke od njih realizuje, o tome je raspravljano i na sjednici Poslaničkog kluba JMO 23. novembra 1927. Tada je konstatovana jednoдушnost poslanika JMO u svim važnijim političkim događajima, kao i da su proizvoljne vijesti o sporazumijevanju poslanika JMO sa Vukićevićem mimo Demokratske zajednice, jer se Klub jednoglasno odlučio za produženje koalicije sa Demokratskom strankom.⁶⁸

U opštim napadima na vladinu koaliciju Hrvatska seljačka stranka i njen vođa Stjepan Radić nisu izostavljali ni vodstvo JMO, kao člana koalicije. Bilo je i vrijeđanja Muslimana posebno od strane Radića, što je nailazilo na oštra reagovanja u muslimanskim sredinama, a takođe i u nekim hrvatskim političkim krugovima.⁶⁹

žalosno da su baš Muslimani pridržani u zatvoru. U principu osuđujući svako nasilje, Poslanički klub JMO najodlučnije izjavljuje da pristalice JMO nisu provodile nered niti vršili nasilja, jer da to »nisu običaji muslimanskih birača« (Pravda, 43, 23. X 1928).

⁶⁷ Večernja pošta, 1916, 19. XI 1927; Pravda, 100, 1. XI 1927.

⁶⁸ Pravda, 104, 29. XI 1927. — Za produženje saradnje JMO sa Demokratskom strankom nisu bile od bitnog uticaja izvjesne nesuglasice koje su se baš tada pojavile u nekim mjestima, kao što je bilo, na primjer, neslaganje u izboru opštinskog komesara u Gacku kada je JMO predlagala Ristu Grđića, Stevu Vukovića ili Antu Košutića, a Demokratska stranka Camila Sarića, pa je na kraju izabran radikal Nikola Šeata (Pravda, 2, 11. I 1928). Postojale su nesuglasice i u Sarajevu povodom »slučaja Grđić«, za koji je odlučeno da se ne raspravlja u javnosti i na štetu stranaka, nego da ga rješavaju nadležni partijski forumi (ABiH, VŽSO, Pov. 52/1928).

⁶⁹ Stjepan Radić je u skupštinskoj debati Muslimane nazvao »Sulejmanima« i »Turcima«. Na ovo je uslijedio odgovor Poslaničkog kluba JMO koji je 4. XI 1927. izložio u Skupštini dr Mahmut Behmen. On je ukazao na istorijat odnosa JMO i HSS.

Radićev postupak je osuđen i od zagrebačkih listova Hrvat (2371, 28. XI 1927), Novosti (330, 29. XI 1927), Slobodna tribuna (741, 3. XII 1927) i drugih. Upor. Dr Rudolf Horvat, Hrvatska na mučilištu, Zagreb, 1942, 363.

Ovom pitanju je Obzor posvetio uvodnik u kome napada Radića zbog politike prema Bosni i Hercegovini, Hrvatima i posebno prema Muslimanima, zato što ne zna da su »prirodni i jedini mogući saveznici bosanskih Hrvata-katolika naši Muslimani«. Ukazujući na potrebu saradnje sa Muslimanima, Obzor upozorava Radića na visoku političku svijest Muslimana i njihovu privrženost JMO, kao i na to da se do sada jasno pokazalo da ni najzvučnije ime nije bilo u stanju da pokoleba redove JMO, jer su jednostavno odbacivali čak i ljude koji suraspolagali neograničenim povjerenjem i ljubavlju Muslimana, koji su među Muslimanima bili poštovani kao sveci. Odbacili su ih od sebe čim su bili napustili JMO. Osim toga, nastavlja Obzor, Radić mora znati da su bosanski Hrvati svjesni šta su dužni političkim predstavnicima Muslimana od kojih su dobivali potporu u najtežim momentima, istovremeno »kada su kod svojih hrvatskih poslanika nailazili na zatvorena vrata«, a to je bilo »kada su im radikalski boljševici htjeli da otmu hljeb iz usta, kada su ih hapsili i proganjali«. Zaključak je Obzora da su bosanski

Na liniji kompromitiranja muslimanskih političara i njihove stranke u štampi su početkom oktobra 1928. godine proturene vijesti o sporazumijevanju radićevaca i JMO koji »održavaju« zajedničke političke sastanke u pojedinim mjestima.⁷⁰

Radićeva vrijeđanja dra Spahe i Muslimana prvenstveno su štetila interesima vodstva HSS, jer su takvi ispadi, uz solidnu propagandu vodstva JMO, doprinosili jačanju veza obespravljenih muslimanskih masa sa muslimanskim građanskim političkim vodstvom, kome su pružali podršku očekujući od njega izvjesnu zaštitu. Ovo je bila normalna posljedica tadašnje političke situacije u kojoj nijedna druga politička grupacija u Bosni i Hercegovini nije pokazala interes za muslimanske probleme.

Za Jugoslavensku muslimansku organizaciju, ipak, ostaje i u ovom periodu najaktuelnije pitanje jedinstva i čvrstine stranke. Sada, kada stranka učestvuje u vlasti, pojavljuju se razne želje i ambicije, naročito lokalnih rukovodilaca koji u nekim mjestima ugrožavaju dotadašnju slogu. Tu i tamo se zapažalo i postojanje malih frakcija unutar pojedinih mjesnih i kotarskih organizacija. Nije, istina, dolazilo do izdvajanja iz redova JMO, ali unutar organizacije članstvo se grupiše uglavnom oko lokalnih rivala. Takvih tendencija bilo je u vrijeme oblasnih izbora (23. januara 1927), ali još više ih se ispoljilo prilikom prvih opštinskih izbora u Bosni i Hercegovini (28. oktobra 1928). Zbog toga je u nekim mjestima došlo do pojave odvojenih, odnosno duplih lista JMO na opštinskim izborima. To mjesno rivalstvo bilo je jače izraženo u organizacijama JMO u Rogatici, Foči, Visokom, Čajniču, Banjoj Luci, Tuzli i Sarajevu.⁷¹

Ova unutarpartijska pitanja bila su predmet raspravljanja i na zasjedanju Centralnog odbora stranke 21. i 22. aprila 1928. Iz saopštenja Centralnog odbora vidi se da su postojali sporovi u pojedinim sreskim organizacijama JMO i da je u vezi s tim CO donio odluke na osnovu kojih će se ti sporovi raspraviti i ukloniti da bi se očuvali složni redovi organizacije. Karakterističan je zaključak Centralnog odbora JMO da se pod prijetnjom isključenja zabranjuje pristalicama JMO javno raspravljanje unutarpartijskih stvari bilo na zborovima, sastancima ili u štampi.⁷² Prijetilo se isklju-

Hrvati-katolici doživjeli daleko više koristi od poslanika JMO nego od svih poslanika HSS zajedno sa njihovim šefom (*Obzor*, 305, 14. XI 1927).

I poslije ovakve osude Stjepan Radić nastavlja u Skupštini da vrijeđa dra Spašu govoreći kako će biti istjeran »iz vlade kao pseto«, ako se ne bude »pokoravao kao podvlašćeni nadvlašćenom«. Na zahtjev poslanika JMO, Stjepan Radić je za ovu uvredu bio kažnjen pismenom opomenom predsjednika Skupštine (*Pravda*, 4, 25. I 1928).

⁷⁰ *Politika*, 7328, 24. IX 1928; 7333, 29. IX 1928; 7335, 1. X 1928.

⁷¹ *ABiH*, VZSO, Pov. 742, 2026, 2032, 2040, 2043 i 2534/1928; *Pravda*, 15, 11. IV 1928.

⁷² *Pravda*, 17, 25. IV 1928. — Ozbiljnije razmimoilaženje u JMO bilo je u tuzlanskoj organizaciji, gdje su početkom 1928. godine postojala i dva mjesna odbora JMO, jedan koji je podržavao poslanika dra Atifa Hadžikadića i drugi koji je bio protiv njega. Na sastanku Centralnog odbora, kome su prisustvovali predstavnici obje grupe iz Tuzle, zaključeno je da Salih Baljić i Husejin Alić otputuju u Tuzlu i ispituju razloge nesuglasica, te da od oba postojeća odbora izaberu jedan jedinstven i zajednički mjesni odbor. Deputacijama iz Tuzle preporučena je pomirljivost u interesu stranke, što su primili na znanje i obavezali se da će se pokoriti zaključku Centralnog odbora i izvidima poslanika (*ABiH*, VZSO, Pov.

čenjem iz organizacije ukoliko se sporovi budu raspravljali javno. Polazilo se od toga da iznošenje sporova u javnosti, naročito ako su oni ozbiljniji, može da ima negativne posljedice za akcionu sposobnost stranke. Zato je CO JMO i preduzeo hitne i energične mjere za otklanjanje nesuglasica, angažujući pri tome najviše funkcionere stranke. U ovom periodu opažena je i tendencija ponovnog vraćanja u JMO pojedinaca koji su se u međuvremenu bili opredijelili za radikale.⁷³

Izgleda da je i među najvišim funkcionerima JMO u ovom periodu dolazilo do nesuglasica. O tome, istina, nema potpuno vjerodostojnih podataka. Ali, ne treba sasvim odbaciti ni vijesti koje je u vezi s tim više puta u 1928. godini objavljivala sarajevska *Večernja pošta*, navodeći, između ostalog, da nisu dobri odnosi između Saliha Baljića, s jedne strane, i dra Šefkije i dra Mahmuta Behmena, s druge strane.⁷⁴ Isti list je, pišući o JMO polovinom 1928. godine, navodio da opada članstvo JMO koje pristupa osnivanju Muslimanske seljačke stranke, koja bi se kasnije pripojila HSS.⁷⁵ Obje ove vijesti u *Pravdi* su protumačene kao nastojanje da se unese nespokojsvo u redove JMO.⁷⁶

Na opštem planu konsolidovanja unutarpartijskih odnosa poslužila je odluka Centralnog odbora da se tokom 1927. i 1928. godine izvrše izbori mjesnih i kotarskih odbora JMO. To je bila pogodna prilika da se iz političkog života eliminišu pojedinci za koje se smatralo da su kršili partijsku disciplinu i koji iz bilo kojih razloga nisu odgovarali vodstvu stranke. Zato je u nizu izbornih partijskih sastanaka i konferencija bilo i takvih na kojima su birani gotovo potpuno novi odbori, dok je opet na nekim izvršeno samo kooptiranje novih članova u odbore.⁷⁷ Ovaj posao nije bilo teško ostvariti, jer je vodstvo stranke na osnovu stalne političke mobilnosti članova i mjesnih organizacija imalo jasan pregled aktivnosti i stavova gotovo svih, ako ne i svih lokalnih funkcionera JMO. Zato su i praktikovali da najuticajnije ličnosti JMO idu na partijske izborne sastanke u one organizacije gdje su postojale teškoće u radu zbog razmimoilaženja ili nesaglasnosti lokalnih aktivista. S obzirom na ishod partijskih izbora u JMO, može se konstatovati da je ta akcija centralnog vodstva stranke najviše koristila njegovim interesima, jer je pored obezbjeđenja pouzdanih ličnosti u tim odborima ostva-

742/1928). U drugim organizacijama sporovi su bili lakše prirode, pa su i brže otklanjani, kao što je bilo, na primjer, u Foči (ABiH, VZSO, Pov. 2342/1927, list 10 i 2534/1928).

⁷³ Poglavlar sreza višegradskog, u julu 1928. godine, izvještava »da se JMO pojačava na račun radikala, jer priličan broj Muslimana radikala povratio se je opet u JMO, a to je razlog što su njihovi predstavnici u vladi« (ABiH, VZSO, Pov. 1358/1928). Dvadeset i dva lica iz Prusca i Predola (Fojnica) istupili su iz Narodne radikalne stranke i vratili se u JMO (*Pravda*, 6, 8. II 1928). Učešće JMO u Vukićevičevoj vladi je bilo povod trideset sedmorici Muslimana u Bosanskom Šamcu da napuste Narodnu radikalnu stranku i da se vrate u JMO (*Pravda*, 23, 31. V 1927).

⁷⁴ *Pravda*, 25, 20. VI 1928.

⁷⁵ *Večernja pošta*, 2078, 2. VI 1928.

⁷⁶ *Pravda*, 23, 6. VI 1928.

⁷⁷ *Pravda*, 18, 26. IV 1927; 22, 24. V 1927; 23, 31. V 1927; 24, 9. VI 1927; 27, 5. VII 1927; 28, 12. VII 1928; 29, 15. VII 1927; 34, 21. VII 1927; 40, 28. VII 1927; 49, 7. VIII 1927; 5, 1. II 1928; 6, 8. II 1928; 7, 15. II 1928; 9, 29. II 1928; 13, 28. III 1928; 15, 11. IV 1928; 18, 2. V 1928; 21, 23. V 1928; 22, 30. V 1928; 28, 11. VII 1928; 37, 12. IX 1928; 49, 14. XI 1928; 50, 21. XI 1928; 54, 19. XII 1928.

reno i izvjesno organizaciono učvršćenje stranke i nešto življa partijska aktivnost koja je, pored toga, bila uslovljena i trovrsnim izborima u kratkom vremenskom periodu — oblasnim, skupštinskim i opštinskim.

Za ocjenu aktivnosti JMO u ovom periodu značajno je da se bar u najkraćim crtama nešto kaže kako se vodstvo stranke odnosilo prema članstvu i na koji način je uspijevalo da ga i dalje drži na okupu. Karakteristično je, na primjer, da je na stav vodstva JMO prema štetama koje su se nanosile Muslimanima uticala činjenica da i oni učestvuju u vlasti zbog čega bi trebalo da budu odgovorni za javnu bezbjednost i sigurnost građana, pa prema tome i Muslimana. Zbog toga su oni poslije svih slučajeva u kojima su tada stradali Muslimani izričito preporučivali pomirljivost i strpljivost ističući da Muslimani treba da imaju povjerenje u svoje političke predstavnike koji su garancija da će se satisfakcija dobiti zakonskim putem. Činjenica je da se položaj Muslimanima nešto popravio poslije ulaska dra Spahe u Vukićevićevu vladu, bez obzira na navedene incidente. Na sastanku Centralnog odbora stranke 21. i 22. aprila 1928. odobrena je politika sporazuma u koalicionoj vladi, ali je u isti mah konstatovano da provođenje potpunog sporazuma nailazi na teškoće ne samo zbog otpora političkih predstavnika već i zbog toga što je njegovo provođenje »povjereno mnogim organima državne uprave, koji su ranije vodili bezobzirnu borbu protiv JMO«, pa ne mogu da se oslobode te svoje navike. Zato je i odlučeno da Poslanički klub sve konkretne slučajeve saopšti vladi i da traži da se provođenje politike sporazuma povjeri ljudima koji će umjeti i htjeti da je iskreno provode u život.⁷⁸

Ostaje da se kaže da je vodstvo JMO u novoj situaciji obraćajući se svojim pristalicama, prigodom blagdana i proslava, isticalo raniju zapostavljenost Muslimana, kao i to da njihov novi položaj nije više drugorazređan, jer su počeli osjećati da se postupak vlasti prema njima izmijenio, bar u tome što se više ne vrše bezakonja. Pojedini funkcioneri su, međutim, tvrdili da su Muslimani osigurali sebi »punu političku i vjersku slobodu«.⁷⁹ Takav tretman Muslimana — prema tekstovima s očito naglašenom propagandističkom tendencijom u *Pravdi* — postignut je zahvaljujući muslimanskoj slozi i posebno energičnim akcijama vodstva JMO. Naglašavalo se da su Muslimani postali »jedna svjesno i čvrsto organizovana zajednica«, zbog čega se sa njima u političkom životu računa kao sa jednim »pozitivnim faktorom koji ima puno prava da zahtijeva razumijevanje za svoje želje«.⁸⁰ Istovremeno se ukazivalo da se sve nepravde nisu mogle odstraniti za kratak period koliko JMO učestvuje u vladi. Na taj način je vodstvo pravdalo opšte slabosti režima i vladinu politiku u kojoj su intenzivno učestvovali, naročito slabosti u rješavanju tada ozbiljnih ekonomskih, političkih, nacionalnih, kulturnih i socijalnih problema u zemlji. Međutim, u cilju očuvanja svoje popularnosti u muslimanskim masama, vodstvo JMO je tvrdilo da dok se oni nalaze na mjestima gdje se odlučuje, da se neće ponoviti slučajevi da Muslimani »stradavaju i da budu izvrgnuti progonima, nepravdama, nezakonitostima i šikanacijama«.⁸¹

⁷⁸ ABiH, VZSO, Pov. 742/1928; *Pravda*, 17, 25. IV 1928.

⁷⁹ *Pravda*, 51, 28. XI 1928. i 53, 12. XII 1928.

⁸⁰ *Pravda*, 104, 29. XI 1927. i 22, 30. V 1928.

⁸¹ *Pravda*, 22, 30. V 1928.

Vodstvo JMO, koristeći se prilikom što se nalazi u vladi, uspjelo je da riješi i za njih dva važna pitanja. Prvo, održani su 28. oktobra 1928. godine prvi opštinski izbori u Bosni i Hercegovini i, drugo, usvojen je krajem 1928. godine Zakon o beglučkim zemljama. Pri obrazloženju Zakona bilo je naglašeno da se povišicom naknade interesentima »tek donekle« izlazi u susret njihovom »opravdanom« zahtjevu, kao i JMO.⁸²

O pitanju seoskih ispaša i muslimanskih seoskih beskućnika, Mustafa Kapetanović je, u parlamentarnom odboru Narodne skupštine, istakao da je dotadašnja agrarna politika u pogledu seoskih ispaša provođena neracionalno i s nepravdama prema pristalicama JMO. »Mi smo tražili reviziju ispaša — nastavio je Kapetanović — ne da gonimo dobrovoljce koji su dobili zemlju i sami je obrađuju, nego da se povrati ona zemlja selima koja je nepravедно od njih oduzeta i data dobrostojećim ljudima koji nisu imali za nju potrebe, te ljudima koji se nikada nisu bavili zemljoradnjom, niti su voljni da zemlju sami obrađuju«. Kapetanović je naglasio da je u BiH najviše muslimanskih seljaka beskućnika, da ih ima na hiljade. Zahtijevao je da se muslimanskim beskućnicima dodijeli državna zemlja, koje ima dosta, jer je to država dužna da učini. Tom prilikom Kapetanović je, govoreći o teškom ekonomskom stanju muslimanskih seljaka, naveo podatak da ima 20 000 muslimanskih seljačkih porodica u BiH koje nemaju po osobi ni 2 dunuma zemlje, a da, na primjer, u Odžaku, srez Derventa, ima 200 porodica sa 965 osoba koje sve skupa imaju 112 dunuma zemlje, odnosno 12 hektara.⁸³

Baveći se, osim toga, nekim ekonomskim, kulturnim i socijalnim problemima Muslimana u BiH, poslanici JMO su u Skupštini i u vladi insistirali na suzbijanju gladi u Hercegovini, izjednačavanju poreza, uređenju muslimanske vjerske nastave, razduženju seljaka, otpisu desetinskog paušala postradalima, otvaranju osnovnih škola u BiH, kao i na obnavljanju seljačkog zadrugarstva. Neka od ovih pitanja su bila i riješena, pa je u vezi s tim *Pravda* isticala zasluge poslanika JMO, posebno dra Mehmeda Spahe, kao ministra.⁸⁴

⁸² SBNS, redovan saziv za 1927/1928, XI, 222. — Tokom 1928. godine u više mjesnih i kotarskih organizacija JMO raspravljano je pitanje donošenja nove beglučke uredbe, kao i pitanje seoskih ispaša i muslimanskih seljaka beskućnika. Dajući podršku Poslaničkom klubu JMO u pogledu utvrđivanja sporazuma o novoj osnovi zakona o beglučkim zemljama, insistirali su na što bržem njegovom usvajanju (Stolac i Gračanica). Takođe se apelovalo na dra Spahu »da uloži sve sile da se pitanje beglučkih zemalja, kao i pitanje seoskih ispaša i beskućnika, riješi na prvom zasjedanju narodne Skupštine (*Pravda*, 35, 29. VIII 1928. i 38, 19. IX 1928).

⁸³ *Pravda*, 34, 22. VII 1928.

⁸⁴ *Pravda*, 1, 1. II 1928; 6, 8. II 1928; 8, 22. II 1928; 10, 7. III 1928; 20, 16. V 1928; 25, 20. VI 1928; 40, 3. X 1928; 50, 21. XI 1928.

Iako su bili u vladi i sačinjavali parlamentarnu većinu, poslanici JMO su se i dalje koristili upitima i interpelacijama kao oblikom rada u ostvarivanju svojih ciljeva. U ovom periodu podnijeli su više upita u vezi s nepravilnim dijeljenjem seoskih ispaša na štetu Muslimana sa zahtjevima za reviziju i korekciju podjele i uzurpacije ispaša u fočanskom, vlaseničkom i gatačkom srezu, zatim u vezi sa isplatom uskraćene privremene rente, i gradnjom unske željezničke pruge Bihać—Knin, povodom izgradnje porušenog mosta u Breškama (Tuzla), o nepravilnoj raspodjeli fonda za podizanje radničkih stanova, prema kome bi Sarajevo trebalo dobiti 13%, a nije dobilo ništa, te zašto se ne isplaćuje zarada radnicima kod poduzetnika Drakalovića u Vlasenici. Još su postavljali pitanja u vezi sa obezbjeđenjem prehrane stanovništva čajničkog sreza i ublažavanjem gladi na području

Na kraju ovog poglavlja potrebno je ukazati na još jedan fenomen koji se javlja u političkom životu Muslimana. U muslimanskim redovima počinje da izrasta generacija mlađih intelektualnih kadrova (Hasan Kikić i dr.), koji uočavajući težak život muslimanskog naroda sa simpatijama primaju progresivne ideje i djelatnost muslimanskih radničkih agitatora, ranijih i tadašnjih funkcionera u revolucionarnom radničkom pokretu Bosne i Hercegovine (Mustafa Golubić, Meho Kurto, Akif Šeremet, Avdo Čardžić, Ahmed Kobić, Mehmed Guja, Mahmut Altumbabić, Mehmed Jakubović i dr.). Ti mlađi muslimanski intelektualci susretali su se i sa pomenutim radničkim propagatorima, naročito u izbornoj kampanji za skupštinske izbore 11. septembra 1927. godine i opštinske izbore 28. oktobra 1928. godine, kada su u muslimanskim, prvenstveno radničkim sredinama pokušavali razviti svoju političku aktivnost. U to vrijeme se, takođe, održava jedan veoma značajan skup muslimanske intelektualne elite u Sarajevu — Kongres Muslimana intelektualaca (6. i 7. septembra 1928) na kome se raspravljalo u prvom redu o ekonomskim, kulturnim, prosvjetnim i socijalnim pitanjima i problemima bosanskohercegovačkih Muslimana.

Javljale su se i oštre kritike na račun funkcionera JMO od strane muslimanskih radničkih predstavnika (Rizo Ramić, Ibrahim Beširević, Redžep Gorušanović i drugi). Tendencije protiv politike vodstva JMO ispoljavali su i muslimanski intelektualci okupljeni oko lista *Reforma*.⁸⁵ Jedan od glavnih aktera u listu *Reforma* bio je Edhem Bulbulović, ranije poslanik Komunističke partije Jugoslavije u Konstituenti, koji je — iako se poslije atentata na ministra Draškovića povukao iz političkog života — razvijao aktivnost na kulturnom i socijalnom planu.

Međutim, ova progresivna političko-kulturna kretanja u bosanskohercegovačkom muslimanskom društvu, iako se javljaju u vrijeme ozbiljne ekonomske i političke krize u zemlji, još uvijek nisu bila toliko snažna da jače uzdrmaju dotadašnji ogromni ugled i uticaj funkcionera JMO, a posebno njihovog vođe dra Mehmeda Spahe.⁸⁶ Postavljala su se na jedan nov način izvjesna goruća pitanja Muslimana. Vodstvo JMO na čelu sa Spahom nije ih bilo u stanju ni pravilno osjetiti, a kamoli riješiti, kao što nije uspjelo riješiti, odnosno kao što je sporo rješavalo i pitanja kao što su: ispaše, seljaci beskućnici, gradski proletarijat, nezaposlenost, nedostatak kapitala za privrednu aktivnost, uvećani porezi, vrijeđanje Muslimana kao vjernika.

Uprkos zaista značajnim političkim naporima JMO, jedna od slabih strana njenog djelovanja bila je u tome što je vrlo malo doprinijela na kulturnom i ekonomskom podizanju Muslimana, te naročito prosvjećivanju muslimanskog seljaštva. Sve se svelo na apele da svaki pojedinac i svi skupa

Kalinovika, kao i o žandarmerijskim nasiljima u Knežini i u gračaničkom srezu (*Pravda*, 100, 1. XI 1927; 6, 8. II 1928; 17, 25. IV 1928; 26, 27. VI 1928; 29, 18. VII 1928; 30, 25. VII 1928; 39, 26. VII 1928; 41, 10. X 1928; 42, 17. X 1928; 43, 23. X 1928; 49, 14. XI 1928).

⁸⁵ *Reforma*, političko-informativni list, bila je organ »Reforme«, organizacije naprednih Muslimana. Izašlo je svega deset brojeva lista. Prvi 23. marta, a deseti 6. jula 1928. godine.

⁸⁶ Prosvjetno-kulturna i socijalno-privredna kretanja Muslimana u Bosni i Hercegovini zaslužuju posebna razmatranja.

treba da rade na prosvjetno-kulturnom i ekonomskom obrazovanju Muslimana, pri čemu se navodilo da svaki seljak, učitelj, radnik, sveštenik, trgovac, profesor, narodni poslanik i zanatlija, mogu svojim radom korisno učiniti za muslimansku zajednicu iz koje je izrastao i koja mu obezbjeđuje opstanak, jer je polje rada ogromno; može se raditi i na selu, i u gradu i u porodici, pošto su Muslimani svugdje zaostali. U ovom apelu se naročito podvlači da ne treba da gledaju jedan na drugoga niti da čekaju jedan drugoga, nego da svako iz vlastite inicijative vrši svoju dužnost, jer je veoma koristan ma i najsitniji rad.⁸⁷

4. Vodstvo JMO i prvi opštinski izbori u Bosni i Hercegovini 1928. godine

Opštinski izbori u Bosni i Hercegovini su bili stalno u centru političke aktivnosti JMO. Nebrojeno puta su poslanici JMO u vezi s tim postavljali upite i interpelacije u Narodnoj skupštini zahtijevajući da se raspišu i održe opštinski izbori u Bosni i Hercegovini.⁸⁸

Osnovni razlog takve politike vodstva JMO je bio u tome što su opštinski izbori, s obzirom da je u gradovima bilo brojnije politički kompaktno stanovništvo, predstavljali jedinstvenu priliku da predstavnici JMO u lokal-

⁸⁷ Dr Šefkija Behmen, Nakon rješenja agrarnog pitanja, *Pravda*, 53, 12 XII 1928.

⁸⁸ Iznijećemo samo važnije zahtjeve poslanika JMO za održavanje opštinskih izbora. U decembru 1921. zahtijevali su donošenje propisa o opštinskim izborima u Bosni i Hercegovini, kao što je to bilo učinjeno za druge krajeve zemlje (*Pravda*, 372, 20. XII 1921). Poslije toga je bilo najavljeno održavanje opštinskih izbora u Bosni i Hercegovini za 10. juna 1922. shodno članu 60. Zakona o izborima opštinskih zastupstava u Sloveniji, čije se pravno djeystvo odnosilo i na Bosnu i Hercegovinu i Dalmaciju. Međutim, ubrzo je saopšteno da se izbori odlažu, jer navedeni zakon nije pravilno proglašen važećim i za Bosnu i Hercegovinu (*Pravda*, 77, 1. IV 1922. i 112, 14. V 1922; ABiH, PU, 6310/1923). Povodom odlaganja opštinskih izbora u Bosni i Hercegovini, vodstvo JMO je energično tražilo njihovo održavanje (*Pravda*, 239, 22. X 1922. i 240, 24. X 1922). Nadalje 12. oktobra 1923. poslanici JMO su podnijeli interpelaciju o opštinskim izborima, koju su ponovili i u februaru 1924. (*Pravda*, 223, 12. X 1923; 48, 26. II 1924; 49, 27. II 1924). I kasnije su još tri puta podnosili interpelacije o nepoštivanju opštinske samouprave u Bosni i Hercegovini, i to u maju i novembru 1925, te u novembru 1926. godine, kada su u Skupštini pokrenuli diskusiju o ovom pitanju. U interpelacijama su insistirali na ukidanju komesara u gradskim i organizovanim seoskim opštinama, na raspisivanju opštinskih izbora, zatim, da se kod postavljanja načelnika i odbornika u još neorganizovanim opštinama poštuje volja većine stanovništva sela, te da se objasni zašto je obustavljen rad na organizovanju seoskih opština na postojećem zakonu i zašto ministar unutrašnjih djela i pored svoga obećanja na sjednici Parlamenta od 9. jula 1923. godine nije naredio da se provedu opštinski izbori u organizovanim opštinama u Bosni i Hercegovini (*Pravda*, 28, 2. II 1924). Podno-seći interpelaciju i pripremajući se za rasprave u Narodnoj skupštini o opštinskim samoupravama, Poslanički klub JMO je tražio od svih mjesnih odbora JMO da mu u najkraćem roku dostave tačne podatke o stanju u njihovim opštinama, naročito u onim gdje su uvedeni komesarijati; traženi su i podaci o tome kada, na koji način i ko je imenovan komesarom, zatim o zloupotrebama i šteti koju su pojedine opštine pretrpjele usljed postojanja komesarijata, neprovođenja opštinskih izbora (*Pravda*, 49, 27. II 1924).

nim okvirima igraju važnu političku ulogu.⁸⁹ Tu okolnost su uočavali i drugi političari.

Raspravljajući o opštinskim izborima u BiH u novembru 1922. godine Sreten Jakšić, funkcioner Socijalističke partije u Sarajevu, isticao je da su radikali, koji vladaju Bosnom i sarajevskom opštinom, protiv izbora, jer znaju da bi iz izbora izašli kao mala grupa pošto su oni samo srpska partija, a Srbi su politički veoma podijeljeni između radikala, zemljoradnika, demokrata, socijalista i komunista. Hrvati bi, prema Jakšiću, prošli nešto bolje, a najbolje bi prošla Spahina grupa, jer bi odnijela veliku većinu muslimanskih glasova. Na taj način bi za gradonačelnika došao Musliman, a to je pitanje od velike važnosti za radikalnu, a i druge partije. U takvoj situaciji, kako ocjenjuje Jakšić, radikali se radije odlučuju da održe isključivo svoj uticaj u opštini, iako time postaju i jedini krivci za odgađanje izbora i za nesnosno stanje u sarajevskoj opštini.⁹⁰

Interesantan je tekst o opštinskim izborima u BiH koji je objavljen avgusta 1926. godine u zagrebačkom listu *Jugoslovenski Lloyd*. Pored iznošenja podataka o strahovitom ekonomskom propadanju bosanskih gradova i njihovih stanovnika bez obzira na vjeru i narodnost, zahtijeva se da se što prije provedu izbori, da se uklone nesposobni komesarijati i da se legalnim predstavnicima naroda pruži prilika da učine što je moguće za spasavanje varoši. U članku se tvrdi da je podržavanje opštinskih komesarijata u Vojvodini do »banalnosti poznata stvar«, tj. da se režim izgovara time što bi se u Vojvodini na opštinskim izborima mogle suviše da afirmišu nacionalne manjine. Međutim, za Bosnu i Hercegovinu režim nema nikakav odgovor, osim što se boji velikog porasta opozicije i što bi opštinski izbori bili još jedna manifestacija protiv policijskog režima.⁹¹

⁸⁹ U Bosni i Hercegovini u 66 organizovanih gradskih opština Muslimani su sačinjavali polovinu stanovništva. Prema popisu 1910. godine, u gradovima je bilo pravoslavnih 18,92%, muslimana 50,76%, i katolika 24,49%, dok je 1931. godine bilo: pravoslavnih 22,34%, muslimana 50,43% i katolika 23,38%. — Ako se ima u vidu nacionalna struktura gradskog stanovništva, kao i to da su u njima svu vlast imali postavljeni komesari, te da su smjenjivanje i postavljanje novih seoskih starješina vršili sreski poglavari »u sporazumu sa viđenijim kućnim starješinama«, onda nije teško uvidjeti da su sreski poglavari imali neograničenu mogućnost da utiču na političku orijentaciju seoskih starješina i na njihovo angažovanje u političke svrhe. Uostalom, to se jasno može sagledati iz podataka organa vlasti u Bosni i Hercegovini prema kojima je pred martovske izbore 1923. u vrbaskoj oblasti smijenjeno 28 seoskih starješina, od kojih 13 zbog zloupotrebe pri sastavljanju biračkih spiskova; u bihačkoj oblasti smijenjeno je 34; u mostarskoj oblasti 42 i jedno seosko vijeće; u sarajevskoj oblasti smijenjeno je 19 seoskih starješina; u travničkoj oblasti 50 i u tuzlanskoj oblasti 54, od kojih 7 zbog pretjerane agitacije u korist JMO (ABiH, PU, 6310/1923).

⁹⁰ *Glas slobode*, organ Socijalističke partije Jugoslavije, Sarajevo, 44, 2. XI 1922. — I kasnije je *Glas slobode* (45, 8. XI 1923) isticao da su radikali protiv opštinskih izbora u Bosni i Hercegovini, jer su svjesni da bi Spaho dobio većinu.

⁹¹ *Jugoslovenski Lloyd*, Zagreb, 192, 26. VIII 1926. — Radikalna vlada je energično bila protiv održavanja opštinskih izbora u Bosni i Hercegovini, iako je poslije održavanja izbora u Dalmaciji ministar finansija polovinom marta 1927. godine podnio amandman u Skupštini, kojim se u članu 114 ovlašćuje ministar unutrašnjih djela da može u roku od tri mjeseca raspisati opštinske i gradske izbore u Banatu, Bačkoj i Baranji. Ovaj predlog je naišao na oštro reagovanje vodstva JMO, koje je upoznavalo javnost da predloženim amandmanom svi krajevi

Povodom stalnih odgađanja opštinskih izbora u Bosni i Hercegovini, vodstvo JMO je iznijelo u javnost da se pravi razlozi odgađanja opštinskih izbora jasno vide iz povjerljive naredbe ministra unutrašnjih djela izdate krajem 1923. U njoj se od kotarskih predstojnika u BiH traži da strogo povjerljivo i pod ličnom odgovornošću izrade planove, kako bi se u postojećim gradskim opštinama mogli majorizirati Muslimani. Prema pisanju *Pravde*, različiti su bili predlozi sreskih poglavara. Jedni su predlagali kolonizaciju Srba u gradska područja. Za realizaciju predloga bila bi potrebna i podjela ispaša gradskih opština. Drugi su smatrali da izvjesna srpska sela iz okoline gradskih opština treba pripojiti tim opštinama kako bi se smanjio postotak Muslimana u gradskim opštinama. Treći su predlagali da izvjesne muslimanske mahale treba izdvojiti iz gradskih opština i pripojiti ih srpskim selima u okolini grada sa ciljem stvaranja novih opština. Četvrti su predložili da se pomoću različitih privilegija i koncesija, s jedne strane, i pritiskom, s druge strane, razbije jedinstvo muslimanskog naroda i da se pomoću Muslimana — vladinih pristalica obezbijedi većina u gradskim opštinama.

Navedeni predlozi sreskih poglavara u komentarima *Pravde* nisu izazvali čuđenje vodstva JMO. Ono je smatralo da je ta akcija vlade sastavni dio njene politike nepriznavanja bosanskohercegovačkih Muslimana, iako većinu stanovništva gotovo u svim gradovima sačinjavaju Muslimani i da, prema tome, Muslimanima treba da pripada uprava u gotovo svim bosanskohercegovačkim urbanim opštinama. Upravo zbog te činjenice koja uvjerljivo demantuje tezu radikala o isključivo srpskom karakteru Bosne i Hercegovine, oni su se energično zalagali protiv opštinskih samouprava u Bosni i Hercegovini.⁹²

Kao razlog kršenja opštinske samouprave u Bosni i Hercegovini, jedan od istaknutijih funkcionera JMO Salih Baljić je isticao i bezumno »partizanstvo« i netoleranciju prema pristalicama JMO, odnosno Muslimanima, koje nanosi neizmjernu štetu u ekonomskom pogledu čitavoj Bosni i Hercegovini, a »razdor i mržnju u društvenom i građanskom životu«. S obzirom da je stanovništvo bosanskohercegovačkih gradova pretežno muslimansko, to je komesarskim režimom potrebno »trovati i mutiti, mržnju i razdor sijati, šikanacije i progone podržavati, ne bi li se razbili redovi JMO, ne bi li gradovi Bosne i Hercegovine izgubili onaj karakter, koji i po broju stanovništva i po svojoj prošlosti do sada imaju«. Baljić smatra da je u ovo uvjeren svaki neuki, a nekamoli obrazovani muslimanski građanin.⁹³

u zemlji dobivaju opštinsku samoupravu, pa i nacionalne manjine, a da se to jedino uskraćuje Bosni i Hercegovini (*Pravda*, 13, 22. III 1927; ABiH, VZSO, Pov. 598/1927).

⁹² *Pravda*, 28, 2. II 1924. — U vezi sa pomenutim pisanjem *Pravde* nismo mogli pronaći akt slične sadržine u Arhivu Bosne i Hercegovine niti u drugim arhivima. Međutim, karakteristično je da radikalska štampa nije demantovala navedene tvrdnje u *Pravdi*. Treba ovdje pomenuti i izjavu poslanika Ismeta Gavrankapetanovića, koji je, govoreći u Narodnoj skupštini o nepravедnoj podjeli ispaša, tvrdio da se time, pored ostalog, želi da izvrši majorizacija prema Muslimanima prije opštinskih izbora (SBNS, redovan saziv za 1925/1926, III, 2).

⁹³ *Pravda*, 24, 15. VI 1926. — U novembru 1925. godine Salih Baljić je u Skupštini povodom opštinskih izbora u Bosni i Hercegovini govorio da se oni ne sprovode samo z razloga što b JMO mala većinu. U tom smislu je istupao i dr Mehmed Spaho (SBNS, redovan saziv za 1925/1926, 448 i 15).

S obzirom da su opštinski izbori već održavani u svim krajevima zemlje, osim u Bosni i Hercegovini, te da je JMO učestvovala u Vukićevićevoj vladi, vodstvo JMO je održavanje opštinskih izbora u Bosni i Hercegovini smatralo među važnijim svojim zadacima. Ono je realno očekivalo da će njihovo insistiranje uroditi plodom, pa su u tom pogledu još od početka 1928. godine počeli pripremati svoje birače.

Vodstvo JMO je još početkom februara 1928. godine upozoravalo svoje pristalice da treba da uvide važnost opštinskih izbora i da na tome mnogo rade kako ih opštinski izbori i izbori za ispostave opštinskih samouprava ne bi zatekli nepripravne. Oni naglašavaju da bosanskohercegovački Muslimani, koji su oduvijek bili »elemenat reda, rada i političke umješnosti« moraju da pokažu da su potpuno dorasli zadaćama savremenog demokratskog doba, za čije su ostvarenje podnijeli mnogobrojne žrtve.⁹⁴

Naročitu propagandnu aktivnost vodstvo JMO je razvilo poslije donošenja Uredbe o izboru općinskih vijeća u Bosni i Hercegovini od 20. decembra 1927. i raspisivanja opštinskih izbora za 28. oktobar 1928. godine. Sa zvaničnog se mjesta tvrdilo da je narod u Bosni i Hercegovini raspisivanje izbora primio sa »velikim zadovoljstvom«.⁹⁵ Uslijedila su razna i više puta ponovljena uputstva partijskim članovima i prijateljima, kao i mjesnim organizacijama stranke. One su upozorene da treba da provjere biračke spiskove, da unesu potrebne izmjene, kao i da paze na rokove za predaju kandidatskih lista.

Što se tiče predlaganja kandidata, vodstvo JMO je upozoravalo da to moraju biti stare, oprobane i iskrene pristalice JMO, dorasle zadacima opštinskih vijećnika. Izričito je zabranjivano da se predlažu lica koja su napuštala stranku ili su tek pristupila stranci. Sugerisano je da se u svim mjestima istaknu samostalne liste JMO, jer je ocjena vodstva bila da su sve organizacije u stanju da to učine.⁹⁶ Osim toga, upozoreni su mjesni odbori i pristalice JMO na uputstvo Ministarstva unutrašnjih djela u pogledu poštovanja zakonitosti prilikom izbora. U vezi s tim pozivali su ih da obavještavaju radni odbor stranke u Sarajevu o svim propustima i nepravilnostima oko opštinskih izbora, kao i da se izbore da predsjednici izbornih odbora budu pristalice JMO u mjestima gdje Muslimani i JMO imaju apsolutnu većinu.⁹⁷

I na ovim izborima pojedini lokalni muslimanski političari kandidovani su izvan JMO. Najjače takve liste bile su u Sarajevu Asima Dugalića i Mustafe Halilbašića,⁹⁸ te Hamdije Afgana u Banjoj Luci. Njihovo kandidovanje, kao i nekih ličnosti u Goraždu, Maglaju, Derventi i Bos. Gradiški, vodstvo JMO je tumačilo kao želju da razbiju muslimansku slogu i jedinstvene redove njihove stranke.⁹⁹ Na planu borbe protiv tih muslimanskih

⁹⁴ *Pravda*, 5, 1. II 1928.

⁹⁵ ABiH, VZSO, Pov. 2534/1928, list 43.

⁹⁶ *Pravda*, 36, 5. IX 1928; 37, 12. IX 1928; 38, 19. IX 1928. — U pojedinim mjestima radikali su pronosili vijesti da će oni sa JMO istupati na zajedničkim listama (ABiH, VZSO, Pov. 2534/1928, list 50).

⁹⁷ *Pravda*, 39, 26. IX 1928.

⁹⁸ Na izborima za Ustavotvornu skupštinu Mustafa Halilbašić je bio nosilac liste Muslimanske narodne stranke, koja je kao stranka zemljoposjednika dobila svega 306 glasova. Halilbašić je inače bio i poslanik u Bosanskom saboru.

⁹⁹ *Pravda*, 39, 26. IX 1928. i 42, 17. X 1928. — Muslimani političari izvan JMO u nastojanju da obezbijede izborni uspjeh napadali su vodstvo JMO da radi protiv interesa Muslimana, jer su dozvolili da se agrarno pitanje riješi na štetu

političara vodstvo JMO je, pored ostalog, upozoravalo članstvo i pristalice da su neki koji su se povratili u JMO pokušali da se kandiduju za opštinske izbore i kada im to nije uspjelo, oni su postavili svoje posebne liste čak pod imenom JMO. Ukazujući na tu okolnost, napominje se da su takva lica ponovo primljena u organizaciju, ali kao obični članovi koji treba da radom dokažu jesu li u JMO »pristupili iskreno, iz uvjerenja ili samo zato da bi se domogli kakva položaja«. ¹⁰⁰ U vezi s ovim uslijedilo je obavještenje u *Pravdi* da liste Bećira Zeće u Jablanici i Hase Mujagića u Kozarcu nisu liste JMO. Istovremeno su objavljene izjave Fehima Bičakčića, Smaila Čane, N. Šaćiragića, A. Kadribegovića, Hilmiye Sikirića, Alije i Hasana Čatića, te Fehima Zildže da su na prevaru uneseni na listu Asima Dugalića u Sarajevu i da se odriču svoga potpisa. Tako je bilo sa Fehimom Aguševićem, Asimom Hasibovićem i Ismetom Alajbegovićem, koji su se odrekli kandidature na listi Mustafe Halilbašića, takođe u Sarajevu. ¹⁰¹

U cilju što jasnije orijentacije svojih birača, vodstvo JMO je tražilo od svih odbora JMO da dostave popis zvaničnih lista JMO radi objavljivanja u partijskom glasilu. I na taj način se željelo da se onemoguće pojedinci da stvaraju zabunu među pristalicama JMO. Odziv mjesnih odbora je bio dobar, pa je u *Pravdi* objavljeno 149 kandidatskih lista sa isticanjem podataka o njihovim nosiocima. ¹⁰²

U nastojanju da parališe dosta intenzivnu kampanju sarajevskih muslimanskih političara na slabljenju Spahine stranke, vodstvo JMO je, pored

muslimanskih zemljoposjednika, zatim da su materijalno upropastili Vakuf (muslimanska vjerska imovina), Muslimansku obrtničku banku i Muslimansku trgovačku banku, te da su odustali od autonomističkog programa i da se ne brinu za muslimansku sirotinju. Osim toga, Asim Dugalić, dr Husejin Mašić i neki drugi pojedinci nastojali su kod Muslimana u Sarajevu izazivati negodovanje protiv dra Spahe i njegovih saradnika kao »ovdašnjih« i »Sarajlija«, koji su u uskom krugu zadržali vlast u odnosu na »otudašnje« i »došle«, kojih u Sarajevu ima gotovo 80% u odnosu na starosjedioce. Zanimljivo je da je u ovoj agitaciji dr Husejin Mašić, bivši poslanik JMO, naglašavao da on pripada JMO, ali da je samo protiv nepravilno sastavljene liste (ABiH, VŽSO, Pov. 2026/1928, list 11). — U cilju efikasnije borbe protiv JMO Halilbašićeva grupa je predlagala ujedinjenje sa Dugalićevom grupom pod uslovom da Halilbašić bude nosilac liste. Upravo taj uslov je razlog da se nisu mogli sporazumjeti (ABiH, VŽSO, Pov. 2034/1928). U vezi sa navedenom agitacijom vodstvo JMO je brzo reagiralo. Formirali su, pored ostalog, »Akcioni odbor useljenih Muslimana« na čijem čelu su bili: Ibrahim S. Cerić, M. Alija Zuhrić, Alaga Mešić i Emin Agić. Oni su izdali proglas pod naslovom »Braćo Muslimani« u kome se osuđuje podjela Muslimana na stare i nove Sarajlije, na »ovdašnje« i »otudašnje« kao izraz ličnih ambicija usamljenih pojedinaca da omalovaže uspjehe JMO i oslabe jedinstvo Muslimana, koji su 95% uz JMO. Zato oni pozivaju sve Muslimane u Sarajevu, naročito »otudašnje«, da glasaju za dra Mehmeda Spahu, »vođu i neustrašivog borca za narodna prava« (original proglasa koji je štampan u vidu letka nalazi se kod dra Asima Musakadića u Sarajevu. Fotokopija kod autora). Pored toga, održavani su i posebni sastanci »otudašnjih« pristalica JMO u Sarajevu (ABiH, VŽSO, Pov. 2032/1928, list 11).

¹⁰⁰ *Pravda*, 42, 17. X 1928.

¹⁰¹ *Pravda*, 42, 17. X 1928; 43, 23. X 1928; 44, 30. X 1928. — U fočanskom srezu, međutim, JMO je na više mjesta istakla po dvije liste (ABiH, VŽSO, Pov. 2354/1928, list 39).

¹⁰² Nosioци kandidatskih lista JMO po zanimanju su bili: seljaci 71, trgovci 39, posjednici 19, mualimi (vjerski nastavnici) 6, muhtari (scoske starješine) 2, industrijalci 2, narodni poslanici 2, ekonomski 2, te po jedan gradonačelnik, komesar, oblasni poslanik, bankovni činovnik, bivši šerijatski sudija i ministar (*Pravda*, 41, 10. X 1928; 42, 17. X 1928; 43, 23. X 1928; 44, 30. X 1928).

ostalih preduzetih mjera, kandidovalo dra Mehmeda Spahu kao nosioca liste JMO u Sarajevu. Taj potez je trebalo da bude najefikasniji udarac protivnicima JMO, jer je tadašnja popularnost dra Spahe u muslimanskim masama bila nesumnjivo velika. To je, izgleda, bio presudan činilac da Dugalić i Halilbašić nisu mogli računati na ozbiljniju podršku muslimanskih birača.¹⁰³

Ni prilikom ovih izbora JMO nije bila pošteđena napada radikala u ranijem stilu. U tome se naročito isticao dr Milan Srškić, koji se tada ubrajao u malu grupu političara bliskih dvoru. Poznata je bila njegova netrpeljivost prema JMO i njenom predsjedniku dru Mehmedu Spahi. On je na zborovima i u štampi isticao da su opštinski izbori raspisani zahvaljujući JMO kako bi ona »potpuno iskoristila svoj uticaj na vlasti, koji je u Bosni i Hercegovini isključiv i najjači«.

Priznao je nebrigu radikalskih poslanika za Bosnu i Hercegovinu zbog čega je prepuštena dru Spahi. Pravdajući to što se u Bosni i Hercegovini deset godina čekalo na raspisivanje opštinskih izbora, rekao je da je to bilo iz razloga »što je u Bosni i Hercegovini preostalo najviše zamršenih problema iz prošlosti, koji su kočili normalni tok političkoga života i kulturni i privredni razvoj ovih krajeva«. Naglašavao je da je vlada Vukićević — Spaho — Korošec raspisala izbore u doba najviše vjerske i plemenske podvojenosti, tvrdeći da se na izbore ide kao u doba krstaških ratova. Oštro je napadao režim što je dozvolio veliki uticaj JMO, naglašavajući da se sporazum vlade sa JMO provodi pod cijenu »najbezobzirnijeg progona i najdrskijeg izazivanja« radikalskih pristalica i da je saradnja sa JMO uperena »protiv naše nacionalne srpske i hrvatske politike, tj. protiv nacionalnog osveščivanja Muslimana«. Kritikovao je tzv. Spahin paragraf Ustava (član 135, stav 3) kojim su zadržane pokrajinske granice Bosne i Hercegovine sa šest oblasti, jer je takva odredba omogućila dru Spahi da paktirajući sa Hrvatima protiv Srba i obratno osigurava svoj uticaj u tim oblastima. U vezi s tim dr Srškić je poručivao dru Spahi da je Bosna i Hercegovina svoju sjajnu nacionalnu misiju završila danom ujedinjenja od kada je on stalno insistirao »da Bosna i Hercegovina, kao pokrajinska individualnost i kao geografski pojam, treba za navijek da nestane. Svaki onaj ko granice Bosne i Hercegovine čuva, ometa pravo ujedinjenja i protivnik je sporazuma između Srba i Hrvata«.¹⁰⁴ Zato je on za reviziju Ustava, ali takvu reviziju koja će čuvati jedinstvo i cjelinu države i koja će zauvijek ukloniti vjersku i plemensku mržnju. Da bi se to postiglo, dr Srškić naglašava da treba poraditi na tome da Bosna i Hercegovina po komunikacionim vezama i po prirodnom zakonu bude jedno sa Srbijom, Hrvatskom, Dalmacijom i Crnom Gorom, kako bi se JMO, kao i džemijetska organizacija, stopila u ogromnom broju nacionalnih glasova i izgubila svoj upliv u narodu.¹⁰⁵

¹⁰³ Objašnjavajući kandidovanje dra Spahe kao nosioca liste na opštinskim izborima u Sarajevu, dr Niko Andrijašević je tvrdio da je JMO time htjela onemogućiti pokušaj razbijanja JMO i stvaranja više lista. Međutim, taj potez JMO podstakao je vodstvo HSS i NRS, pa su i oni u Sarajevu kandidovali svoje uglednije predstavnike: dra Šuteja, odnosno dra Srškića (ABiH, VZSO, Pov. 2040/1928, list 6).

¹⁰⁴ Nije bez interesa spomenuti da je dr Srškić bio jedan od glavnih aktera podjele na banovine u doba šestojanuarske diktature.

¹⁰⁵ ABiH, VZSO, Pov. 2038/1928. — U ovoj izbornoj agitaciji pojedini bosanskohercegovački radikalski prvaci počeli su priznavati da se Bosna i Hercegovina

Srškićevi stavovi o državnom uređenju i u vezi s tim kritika Spahine politike, koincidiraju sa stavovima Asima Dugalića, koji je sa svojom grupom obezbijedio dva mjesta za vijećnike u Gradskoj skupštini.¹⁰⁶

Izbornu agitaciju karakterisalo je nastojanje vodstva JMO da opravda svoje učešće u vladi, ističući da su prestali nekadašnji progoni Muslimana. Podvlačilo se da su uspjeli da se izglasa poreski zakon kojim se ukidaju nesrazmjerno veća opterećenja u Bosni i Hercegovini. Raspisivanje opštinskih izbora u Bosni i Hercegovini pripisivali su sebi u zaslugu, a to su

nalazi u teškom ekonomskom stanju i da su izrazito zapostavljene u odnosu na druge krajeve, posebno u odnosu na Srbiju, te da se treba oduprijeti beogradskoj čaršiji koja na razvalinama Bosne i Hercegovine ostvaruje svoje interese. Dalje su potvrdili da su radikalski poslanici slabo zastupali interese Bosne i Hercegovine ističući da više ne mogu pomagati beogradsku čaršiju na svoju štetu, koja vodi »našoj i njihovoj propasti«. Osim toga, žalili su što su se pojavile razne struje u stranci i što su sve ostale stranke kompaktnije od radikala. Ukazujući na žalosnu činjenicu da na dosadašnjim izborima nije glasalo ni 70% Srba, pozivali su Srbe na jedinstvo po uzaru na Muslimane i Hrvate (ABiH, VZSO, Pov. 2534/1928, list 37 i 38; 1715/1928).

Istina, i ranije su radikalski političari u Bosni i Hercegovini ukazivali na kompaktnost muslimanskih birača. Tako su na zboru radikala u Grbavici (Jajce) sveštenik Veljko Grgurević i Milorad Radović okrivljavali demokrate i zemljoradnike što Srbi nisu jedinstveni ističući »kako su se Hrvati, Slovenci i Muslimani organizovali i stupili svaka grupa u svoju (jednu) stranku, pa bi tako trebalo da i Srbi svi budu u jednoj stranki, a ne pocepani u više stranaka« (ABiH, PU, Pov. 7259/1923).

Na političku kompaktnost Muslimana i njihovu okupljenost u JMO i Hrvata u HSS ukazivala je i politička grupa Avrama Altarca pozivajući Jevreje da na izborima istupe jedinstveno i ujedinjeni, jer će »samo tako moći postići cilj« (ABiH, VZSO, Pov. 1938. i 2004/1928). Ovakva agitacija među Jevrejima imala je uspjeha, pa su istupili odvojeno od radikala, ali ipak sa dvije liste. Postigli su maksimum glasova na izborima (ABiH, VZSO, Pov. 2070/1928). I ovaj primjer pokazuje koliko su u Bosni i Hercegovini politički život i partijska organizovanost bili uslovljeni vjersko-nacionalnom pripadnošću njenih stanovnika.

Povodom brojnih Srškićevih napada na Spahu i JMO, Svetozar Pribićević se u jednom govoru pitao kako je moguće da Srškić ne poštuje stranačku politiku pa napada Spahu, koji u vladi sarađuje sa radikalima. Ako to on želi i dalje činiti, onda bi dr Srškić, prema mišljenju Pribićevića, morao povući i konsekvence pa dati ostavku u Narodnoj radikalnoj stranci i položiti mandat u Skupštini (*Pravda*, 37, 31. X 1928).

¹⁰⁶ Dugalić je u nastojanju da politički djeluje među Muslimanima i poslije opštinskih izbora održao 9. decembra 1928. skupštinu svojih pristalica i formirao *Muslimanski građanski klub JMO*. Tom prilikom je zaključeno da se Klub neće baviti politikom, ali će to — prema riječima predsjednika Kluba Dugalića — pojedinci morati da čine jer nisu zadovoljni politikom vodstva JMO, pošto je ona fatalna za bosanskohercegovačke Muslimane, »pa i centralizam, kojega su oni izglasali, jer je štetan ne samo za Muslimane Bosne i Hercegovine, nego i za cijelu državu« (ABiH, VZSO, Pov. 2534/928, list 10). — Na navedenoj skupštini se vodila polemika oko naziva Kluba. Odlučeno je da se zove Muslimanski građanski klub JMO, bez obzira što je 60 prisutnih bilo protiv toga da u nazivu bude i »JMO«. Djelimični Dugalićev i Halilbašićev uspjeh kao da se ima pripisati nepopularnosti pojedinih kandidata JMO. To proizilazi iz izvještaja Policijske direkcije u Sarajevu o izbornim rezultatima u kome se konstatuje da su Halilbašić i Dugalić dobili muslimanske glasove samo zbog toga što među biračima postoji nezadovoljstvo prema nekim kandidatima koji su od strane JMO kandidovani za opštinske vijećnike (ABiH, VZSO, Pov. 2070/1928). Radikalska orijentacija Dugalića i Halilbašića došla je do izražaja i u radu opštinskog vijeća, gdje su pristupili tzv. Opozicionom bloku, koji je obrazovao dr Uroš Krulj okupljajući pristalice Srškićeve politike (*Pravda*, 49, 14. XI 1928).

isto tvrdili i za donošenje novih agrarnih propisa. Posebno je naglašavana važnost opštinskih izbora za JMO, koja, s obzirom da je najjača politička stranka u Bosni i Hercegovini, treba da ima odlučni uticaj u opštinama.¹⁰⁷

Uspjeh JMO na izborima nije dolazio u pitanje. Međutim, funkcioneri stranke, pored nastojanja da na izborima dobiju što veći broj mandata, insistirali su i na tome da opštinski izbori budu politička manifestacija jedinstva muslimanskih birača i njihove podrške vodstvu stranke. Zato su agitovali da svi birači dođu na birališta, pa čak i tamo gdje imaju sigurnu većinu i gdje će bez većih napora izvojevati pobjedu. Izlazak na biralište muslimanskih birača i glasanje za JMO smatrali su najboljim odgovorom »neprijateljima Muslimana« koji su se kandidovali na samostalnim listama sa ciljem razbijanja JMO — »najveće i najmoćnije zaštitnice muslimanskog interesa« u kojoj su okupljeni svi svjesni Muslimani Bosne i Hercegovine, zbog čega je i priznata kao politički faktor prvoga reda u Bosni i Hercegovini.¹⁰⁸

U posebnoj poruci predsjednika stranke dra Spahe biračima ukazuje se, pored ostalog, da treba da razlikuju one liste gdje se, nakon svih pokušaja, pa i Radnog odbora stranke, nije moglo izaći sa jedinstvenom listom, pa su obje priznate kao liste JMO. Spaho žali što su u takvim slučajevima glavnu ulogu igrali lični momenti, ali se nada da to podvajanje neće nanijeti velike štete uspjehu JMO na izborima. Pošto su i jedni i drugi ostali iskreni prijatelji JMO, dr Spaho apeluje na birače u mjestima gdje su istaknute dvije liste JMO da se u izbornoj borbi ne svađaju i da čuvaju interese JMO kako bi i poslije izbora u opštinama zajednički radili za dobro muslimanske zajednice. Međutim, sasvim je drugačije sa listama koje su istakli pojedinci koji se nazivaju pristalicama JMO, a to su učinili protivno odluci nadležnog partijskog foruma. Takve liste se ne mogu i ne smiju smatrati listama JMO, jer su one isto što i liste svih ostalih protivnika JMO, samo s tom razlikom što takve treba oštrije suzbijati, jer oni pokušavaju da direktno slabe snagu JMO.¹⁰⁹

Interesantan je proglas Mjesnog odbora JMO u Sarajevu »Biračima grada Sarajeva« u kome se iznosi komunalni program stranke. Tu se, pored ostalog, tvrdi da je privredno nazadovanje Sarajeva posljedica okolnosti što više nije glavni grad i centar Bosne i Hercegovine. Zato će se predstavnici JMO zalagati da Sarajevo bude središte cjelokupnog života Bosne i Hercegovine, a tako i za oživljavanje privredne djelatnosti kako bi se građanima pružila mogućnost rada i privrede. U vezi s tim insistiraće na dugoročnom zajmu čiju bi polovicu sredstava utrošili u podizanje privrednih i rentabilnih ustanova, koje bi svojim prihodima amortizirale drugi dio zajma, potreban za neproduktivne, komunalne potrebe grada. U proglasu se zatim ističe da će se zalagati za donošenje generalnog urbanističkog plana, za uređenje ulica, rasvjete, vodovoda i kanalizacije, za dobijanje beskamatne pozajmice za izgradnju jeftinih ali zdravih stanova za siromašne građane i izgradnju javnih kupatila, kao i otvaranje novih ambulanti. Naročitu brigu će posvetiti izboru i kvalifikaciji opštinskih činovnika, kao i reformi opštinske finan-

¹⁰⁷ ABiH, VŽSO, Pov. 2032/1928; *Pravda*, 42, 17. X 1928.

¹⁰⁸ *Pravda*, 43, 23. X 1928, i 44, 25. X 1928.

¹⁰⁹ *Pravda*, 43, 23. X 1928.

sijske politike u pravcu što većeg rasterećenja građana od izravnih i posrednih opštinskih poreza, posebno Gradskoj štedionici, koju treba reorganizovati, kao i prihodu od prometa stranaca za čije će se unapređenje posebno zalagati.

U prosvjetnoj politici izabrani predstavnici JMO će se starati da školske zgrade odgovaraju higijenskim i pedagoškim zahtjevima i da njihov raspored u gradu bude ravnomjeran potrebama pojedinih dijelova grada, te da Sarajevo dobije što prije rudarsko-šumski fakultet. Insistirao, makar i administrativnim mjerama, da sva djeca dorasla za školu i pohađaju školu, kao i na sistematskom suzbijanju nepismenosti. Za rješavanje socijalnih pitanja tražio da se osnuje sirotište i zavod za napuštenu djecu, kao i jedno popravište.¹¹⁰

Pada u oči da se u proglasu ne poklanja pažnja radništvu, pa ni muslimanskom. O tome nije bilo govora ni na zborovima JMO. Potrebno je napomenuti da je na ovim izborima nastupila i Komunistička partija Jugoslavije, i to kao lista Republikansko-radničko-seljačkog bloka. Nositelj liste u Sarajevu bio je Ognjen Prica. Među agitatorima bio je određen broj i Muslimana — komunista, a na nekim konferencijama među prisutnima je »bilo većina mlađih Muslimana«.¹¹¹ U proglasu »Proletarijatu grada Sarajeva« Republikansko-radničko-seljački blok je iznio platformu svoje aktivnosti. Osvrćući se na političku situaciju u zemlji, u proglasu se ističe da je srbijanska buržoazija, da bi produžila svoj krvavi režim, kupila potrebne lakeje kao što su Spaho i drugi, te da su opštinski izbori u Bosni i Hercegovini rezultat trgovine između Beograda i Spahe, kome su izbori samo plaća za učešće u krvavom režimu protiv Hrvata i ostalih potlačenih naroda. Zato — kako se u proglasu tvrdi — opštinski izbori treba Spahi da posluže za opravdanje pred bosanskohercegovačkom buržoazijom i begovima, kao i da istovremeno prekriju oči radničkoj klasi i seljačkoj sirotinji, da ih umiri u pokornosti.¹¹² Aktivnost nosilaca liste Republikansko-radničko-seljačke koalicije, uprkos policijskim progonima, bila je jačeg intenziteta nego što je to bilo u vrijeme skupštinskih izbora u septembru 1927. godine.

To je bio jedan od razloga što je vodstvo JMO ocijenilo da je najoportunije pitanje radništva ostaviti ovaj put po strani, tim prije što mu nisu imali pružiti bilo kakve šanse. Ne osjećajući da bi mu tada prijetila opasnost od radničkog pokreta, vodstvo JMO smatralo je da je najbolje da u ovom pogledu zauzme pasivan stav. Jedino je na sam dan izbora u *Pravdi* upućen jedan uopšten apel radnicima u kome se navodi da JMO ima samo jedan cilj, a to je da Muslimanima bude dobro i da je sigurno da će JMO bolje zaštititi interese muslimanskih radnika nego i jedna od »socijalističkih, ko-

¹¹⁰ *Pravda*, 42, 17. X 1928.

¹¹¹ Prilikom isticanja kandidata za listu Republikansko-radničko-seljačkog odbora ispred Željezničke radionice prisustvovalo je 8 radnika, od kojih su trojica bili Muslimani. U odbor za sastav liste su izabrani: Asim Alajbegović, Srđan Prica, Mehmed Jakubović, Vid Perić i Pero Pešut. Pored konstatacije da je na konferenciji bila prisutna »većina mlađih Muslimana«, u izvještaju Policijske direkcije u Sarajevu se navodi da su na toj konferenciji od poznatih komunista bili prisutni: Ibrahim Dabranin, Stojan Karan, Redžep Gorušanić, Živko Kotrošanin, dr Ljubo Živković, Ilija Ramljak, Boško Lukić, Ignac Ivanišević, Pavo Tvrtković i Hamdija Mrzić (ABiH, VZSO, Pov. 1762/1928).

¹¹² A-IRPS, RP II, 53.

munističkih, namješteničkih, seljačkih, blokovskih i ko zna kakvih stranaka«, te da na listi JMO »ima i dobrih radnika, koji znaju šta vas boli, šta vi hoćete i šta vam treba«. ¹¹³

Rezultati opštinskih izbora su potvrdili da je JMO bila i ovog puta najbolje organizovana i najjača stranka u Bosni i Hercegovini, jer je osvojila i najviše opštinskih mandata. Izborni uspjeh pojedinih političkih stranaka je bio sljedeći:

Jugoslavenska muslimanska organizacija	1 466 mandata
Narodna radikalna stranka	1 357 „
Hrvatska seljačka stranka	749 „
Savez zemljoradnika	454 „
Seljačko-demokratska koalicija	182 „
Demokratska stranka	123 „
Samostalna demokratska stranka	74 „
Pojedinačne muslimanske liste	31 „
Disidenti JMO	15 „
Vanstranačke liste	9 „
Socijalisti	6 „
Radničke liste	4 „
U k u p n o:	4 470 mandata ¹¹⁴

U pojedinim mjestima JMO je imala izrazitu nadmoć. Tako je bilo i u Sarajevu, iako je tu razvijena najjača propaganda protiv Spahe i njegove stranke. Ta nadmoć JMO se vidi iz sljedećeg pregleda uspjeha pojedinih stranaka u Sarajevu, i to:

Lista	Glasova	Mandata	%
J M O	3 722	11	31,42
H S S	2 427	7	20,00
N R S	2 014	6	17,14
Jevrejska (A. M. Altarac)	945	3	8,56

¹¹³ *Pravda*, 45, 27. X 1928. — Da JMO nije poklanjala stvarnu pažnju muslimanskim radnicima kao svojim biračima potvrđuje, pored ostalog, i podatak da od 149 nosilaca kandidatskih lista nije bio nijedan radnik. (*Pravda*, 41, 10. X 1928; 42, 17. X 1928; 43, 23. X 1928; 44, 30. X 1928).

¹¹⁴ *Jugoslavenski list*, 257, 30. X 1928. — Navedeni podaci se uzimaju kao službeni podaci koje je saopštilo Ministarstvo unutrašnjih djela. Međutim, zbir mandata iznesenih u *Jugoslavenskom listu* po okruzima ne odgovara ukupnom zbiru postignutih mandata pojedinih stranaka. Tako, na primjer, prema zbiru mandata po okruzima NRS je dobila 1 363 mandata umjesto iskazanog zbirnog broja 1 537 ili više 6 mandata, Savez zemljoradnika 554 umjesto 454 ili više 100 mandata, SDS 76 umjesto 74 ili više 2 mandata. Seljačko-demokratska koalicija dobila je 172 umjesto zbirno iskazanih 182 ili manje 10 mandata. Osim toga, nisu posebno iskazane pojedinačne muslimanske liste, osim u tuzlanskom okrugu deset lista JMO disidenata. Izgleda da su ostale pojedinačne muslimanske liste iskazane kao liste JMO. Nismo imali prilike da provjerimo autentičnost podataka koji su objavljeni kao službeni podaci, pa naše primjedbe treba uzeti kao prilog za eventualne korekcije, koje ne bi bitno uticale na uspjeh pojedinih političkih stranaka, osim na Savez zemljoradnika, niti su mogle uticati na odnos snaga među strankama u Bosni i Hercegovini.

Jevrejska (dr Baruh)	698	2	5,72
Halilbašića lista	514	2	5,72
Dugalića lista	419	2	5,72
S D S	393	1	2,86
Građanska lista	367	—	—
Radničko-namještentička	250	—	—
Radničko-seljački blok	229	—	—
Zanatlijska lista	149	—	—
Demokratska lista	142	—	—
Ukupno:	12 269	35	100% ¹¹⁵

Od ukupnog broja postignutih muslimanskih mandata u Bosni i Hercegovini JMO je obezbijedila 1 466 ili 97%, dok su sve ostale liste dobile svega 46 mandata ili oko 3%.¹¹⁶

Računajući na takav ishod izbora, vodstvo JMO je još u izbornoj kampanji isticalo da će poslije izbora nastojati da se u opštinskim poslovima sporazumije sa predstavnicima svih stranaka u duhu tradicije svoje politike u Bosni i Hercegovini.¹¹⁷ U tom smislu je bilo i uputstvo kotarskim i mjesnim odborima JMO da sklapaju aranžmane sa drugim partijama tamo gdje JMO ima relativnu većinu, i to tako da obezbijede dvotrećinsku većinu kako bi nesmetano mogli sprovesti sve poslove. Naročito se upozoravaju vijećnici koji su u nekim gradovima izabrani na razdvojenim listama JMO da u opštinskim poslovima moraju nastupati zajednički.¹¹⁸

¹¹⁵ AGS, prez. ured Gradskog poglavarstva u Sarajevu, 1132/1928, spis: izbori opštinskih vijećnika 28. X 1928. Upor.: *Jugoslavenski list*, 257, 30. X 1928. i *Večernja pošta*, 2204, 29. X 1928. Navodimo, na primjer, podatke za Stolac, gdje je JMO odnijela pobjedu sa 6 od ukupno 11 mandata, u Mostaru je JMO dobila takođe 6 mandata. Tu su i radikali postigli 6, a HSS 4 mandata, građanski i muslimanski blok obezbijedili su po dva mandata (Nedim Šarac, Učešće KPJ u opštinskim izborima u Bosni i Hercegovini 1928. godine, Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine, 1/1961, 267).

¹¹⁶ Muslimanske mandate izvan JMO pojedinačno su dobili: u Sarajevu Halilbašića i Dugalića lista po dva mandata, u Goraždu »JMO-disidenti« 5 mandata, u Fojnici »Vanpartijska lista« 4 mandata, u Mostaru »Muslimanski blok« 2 mandata, u Stocu »Muslimanski radikali« (Hasan Šehić) jedan mandat, u Livnu »JMO-disidenti« jedan mandat, u Bugojnu »JMO-disidenti« jedan mandat, u Brčkom »Vanstranačka lista« tri mandata, u Maglaju Edhem Uzuirbegović 5 mandata, u Banjoj Luci Hamdija Afgan 3 mandata, u Derventi »JMO-disidenti« 2 mandata, u Bos. Gradiški »JMO-disidenti« 4 mandata, u Kozarcu (Bos. Novi) »JMO-disidenti« 4 mandata, u Cazinu »JMO-disidenti« 2 mandata i u Bos. Krupi »JMO-disidenti« 2 mandata (*Jugoslavenski list*, 257, 30. X 1928).

U izvještajima organa vlasti o opštinskim izborima u BiH uglavnom se konstatuje da su političke stranke zadržale svoje pozicije, da je interesovanje za opštinske izbore bilo veće nego za prošle poslaničke i da je u svim partijama zapažena izvjesna podvojenost, pa izbori »nose sa sobom značaj ličnosti«, a tek potom politički značaj, jer su u prvom planu borbe između ambicija uglednijih ljudi i familija, što je naročito svojstveno Muslimanima koji su svjesniji familijarnih tradicija, zbog čega kod njih ima više podvojenih lista; Muslimani su uz istaknute ličnosti JMO osim pojedinaca »koji se iz čisto ličnih razloga trve, dok su po saosjećanjima apsolutno svi za JMO«. Prema brojčanoj snazi, Muslimani su dobili i odgovarajući broj vijećnika (ABiH, VZSO, Pov. 2534/1928, list 21, 25, 33, 40, 82).

¹¹⁷ *Pravda*, 43, 23. X 1928.

¹¹⁸ *Pravda*, 47, 31. X 1928.

U nastojanjima da ima potpun pregled uticaja JMO u opštinskim samoupravama, Radni odbor stranke zahtijevao je od kotarskih odbora tačne podatke za svaku opštinu o broju glasova i broju vijećnika svake liste, imena izabranih vijećnika JMO, zatim imena predsjednika opština, odnosno gradonačelnika i imena potpredsjednika, odnosno podnačelnika, te ko u opštini sačinjava većinu, a ko manjinu i kako su glasovi porazdjeljeni.¹¹⁹

Izborni uspjeh JMO i odnos partijskih snaga u pojedinim mjestima bili su presudan faktor da je 84 vijećnika sa liste JMO izabrano za gradonačelnike i predsjednike opština.¹²⁰ Ovaj podatak je dovoljno ilustrativan šta su opštinski izbori značili za JMO, za njenu politiku i tretman u političkom životu i odnosima u Bosni i Hercegovini.

Događalo se da su, međutim, u nekim mjestima funkcioneri radikali nastavili sa svojom propagandom protiv izabranih vijećnika JMO, ističući kako je srpstvo u opasnosti od »Turaka«, da će stradati dobrovoljci na račun begova i šuckora, da JMO nije pouzdan saveznik, jer spahinovci sarađuju sa vijećnicima HSS itd., itd.¹²¹

Ova istupanja radikala *Pravda* je okarakterisala ne samo kao zlonamjerna nego i kao mnogo infamna, jer stavljaju u pitanje patriotizam Muslimana. To je bio povod da se u *Pravdi* istakne da su Muslimani ispravni građani ove zemlje, u kojoj su se rodili i odrasli, a iz koje neće ići niti će dozvoliti da se sumnja u njihov patriotizam, naglašavajući da niko ne može iznijeti u javnost nijedan konkretan primjer koji bi bio u stanju da na Muslimane baci ma i najmanju sjenku u tom pogledu. Zbog toga, vodstvo JMO podvlači da ne dozvoljava nikome da se pravi većim patriotama od Muslimana i da niko ne može imati patent na patriotizam, a da patriotizam bosanskih radikala nije ništa drugo nego maska pod kojom kriju svoje sebične interese i ciljeve, zaboravljajući da njihov takav »patriotizam ide isključivo na štetu državnu i na štetu pravog patriotizma«, jer je pravi patriotizam onaj koji okuplja i koji leži u srcima, a ne onaj koji razjedinjuje i koji se upotrebljava u izazivačke svrhe.¹²²

U takvoj atmosferi, kada JMO učestvuje u vladi, kada ponavlja izborne uspjehe i kada su izloženi oštrim napadima radikala, pojedini funkcioneri JMO prenaglašeno ističu funkciju i ulogu JMO i bosanskohercegovačkih Muslimana u političkom životu pojedinih mjesta i uopšte u Bosni i Hercegovini. Pojavljuju se izjave u kojima se tvrdi da su Muslimani sposobni da izgleda sve vjerske, plemenske, pa čak i staleške protivnosti koje u Bosni i Hercegovini postoje, jer su oni konstruktivni, gospodarski realni, nacio-

¹¹⁹ *Pravda*, 47, 31. X 1928. i 48, 7. XI 1928.

¹²⁰ *Pravda*, 48, 7. XI 1928; 49, 14. XI 1928; 50, 21. XI 1928; 51, 28. XI 1928; 52, 5. XII 1928; 54, 19. XII 1928; 55, 28. XII 1928.

¹²¹ *Glas Bosne*, političko-informativni list, Sarajevo, 2, 5. XI 1928. Na kritiku dra Srškića da je JMO poslije opštinskih izbora stupila u saradnju sa vijećnicima HSS, *Pravda* je isticala da inicijativa za saradnju nije došla od dra Srškića, koji je u Sarajevu u manjini. »JMO, iako predstavlja najjaču političku grupaciju u Sarajevu, gotovo je punih deset godina bila uklonjena iz prava saodlučivanja u gradskoj opštini upravo zahvaljujući dru Srškiću, kome nije nikada palo na pamet da je neopravdano i nedemokratski, pa čak i nasilnički, upravljati sarajevskom opštinom mimo volje većine građana« (*Pravda*, 48, 7. XI 1928).

¹²² *Pravda*, 48, 7. XI 1928.

nalno široka pogleda i konsekventni radnici na »izmirenju, bratskoj saradnji i slobodnom učešću u komunalnim i političkim poslovima u interesu naroda i otadžbine«. Ovo je bila prilika da se istakne kako Muslimani, ekonomski uništeni, nisu izgubili borbeni duh i da njihova politička i narodna svijest sadrži i jezgru državnostvornosti, koja je jača od svega onoga negativnoga što su učinili drugi na štetu Muslimana, a i na štetu ostaloga naroda i države.¹²³ Očigledno je da su ovakvi pogledi i mišljenja bili motivisani izazivanjem određenih moralno-političkih efekata, a nisu bile lišene ni nacionalističke pozadine.

Opšti zaključak u vezi sa opštinskim izborima u Bosni i Hercegovini jeste taj da je ponovno došla do izražaja vjersko-nacionalna karakteristika političkog okupljanja i političkog života u Bosni i Hercegovini, koje je, usljed neriješenih ekonomskih, socijalnih, političkih i nacionalnih problema, potencirano od srpskih, hrvatskih i muslimanskih građanskih političara, sve više vodilo ka političkoj i nacionalnoj izolaciji naroda koji žive u Bosni i Hercegovini. Sve je to, opet direktno onemogućavalo stvaranje bilo kakvog zajedničkog fronta ili pokreta srpskih, hrvatskih i muslimanskih masa za nacionalnu slobodu i prosperitet Bosne i Hercegovine, kao njihove zajedničke domovine. To su priznavali čak i neki građanski političari, koji su sa svojih pozicija osuđivali političko opredjeljivanje po vjeri i »plemenu« kao i isticanje radikala da je srpstvo u opasnosti, spahinovaca da je »din u opasnosti« i radićevaca da su Hrvati u opasnosti, pozivajući svaki svoje birače na okup u borbu protiv ostalih. Takva politička stvarnost je kod nekih funkcionera Demokratske stranke u Bosni i Hercegovini učvršćivala uvjerenje da su i Srbi, i Hrvati, i Muslimani u Bosni prije svega pripadnici Bosne i Hercegovine i da bi kao Bosanci trebalo u Parlamentu da brane bosansko staršovište i bosanske interese, kao što to rade i Srbijanci koji pomažu Srbiji i Srbijancima bez obzira što se dijele na više političkih strana.¹²⁴

Opštinski izbori, kao što je bilo i razumljivo, nisu uticali na radikalnije promjene u bosanskohercegovačkom društvu, pa čak ni na odnose među političkim strankama, koje su i ovom prilikom pridobile onaj dio biračke mase koja im je davala povjerenje i u ranijim skupštinskim i oblasnim izborima. Jedino je nešto veći uticaj ostvarila JMO u opštinskim upravama, i to na račun radikala, što je za njeno vodstvo bilo veoma značajno s obzirom na stalnu borbu sa radikalima za ravnopravan politički tretman Muslimana i stranački prestiž u Bosni i Hercegovini. Međutim, kao što je poznato, događaji koji su uslijedili nakon nešto više od dva mjeseca — zavođenje šestojanuarske diktature — onemogućili su razvijanje bilo kakve političke inicijative izabranih opštinskih vijećnika.

¹²³ *Pravda*, 51, 28. XI 1928.

¹²⁴ ABiH, VŽSO, Pov. 2040/1928, list 2.

JUGOSLAVENSKA MUSLIMANSKA ORGANIZACIJA I ŠESTOJANUARSKA DIKTATURA

1. Vodstvo JMO u vrijeme i neposredno poslije proglašenja šestojanuarske diktature

Državno-ekonomske i političke prilike u Kraljevini SHS, naročito tokom 1928. godine, postajale su sve komplikovanije. U zemlji je, kao posljedica desetogodišnje privredne politike, nastupila gotovo potpuna ekonomska stagnacija. Bila je velika nezaposlenost, naročito na selu koje je naglo siromašilo. Na političkom planu sve je više ograničavan parlamentarizam na račun jačanja apsolutističkih tendencija dvora i unitarizma zasnovanog na nacionalnoj hegemoniji.¹ Jedan od vidnih rezultata oštre konfrontacije nacionalnih buržoazija i odlučnijeg uticaja dvora u političkom životu zemlje bilo je i krvoproliće u Narodnoj skupštini, koje je nagovijestilo kraj parlamentarnog života u Kraljevini SHS.

Kraljev odnos prema zahtjevu Seljačko-demokratske koalicije, neposredno poslije ubistva poslanika HSS, da se raspusti Skupština, formira koncentraciona vlada i raspišu novi izbori, samo je bio još jedan dokaz da dvor i njegovi bliski saradnici ni u najtežoj političkoj krizi nisu bili spremni da uzmu u obzir bilo čije predloge za sređenje te krize ako nisu bili usmjereni ka zavođenju režima diktature. Zato je dvor ignorisao predloge SDK i brojne proteste u zemlji. Formiranje vlade dra Antuna Korošca bila je dovoljna garancija dvoru da se za kratko vrijeme može pripremiti razrješenje postojeće krize putem zavođenja diktature.

Izgleda, međutim, da vodstvo JMO nije bilo odlučno da li da uđe u Koroščevu vladu. U političkim krugovima u to vrijeme ozbiljnije se govorilo o »amputaciji« prečanskih krajeva iz sastava Kraljevine SHS. U slučaju »amputacije« Bosna i Hercegovina ne bi mogla sačuvati svoju cjelinu, jer bi vjerovatno bila podijeljena između dvije nove države. Uzimalo se da su

¹ Tendencije dvora i vladajućih krugova oko dvora ka nacionalnom unitarizmu i državnom centralizmu ispoljile su se još prvodecembarskim aktom ujedinjenja a sankcionisane Vidovdanskim ustavom, dok su Narodna radikalna stranka, a zatim Demokratska stranka, imajući ključne pozicije u aparatu vlasti, obezbijedile hegemoniju i odlučujući uticaj vodećih srpskih građanskih snaga u političkom životu zemlje izazivajući otpor u djelu građanskih krugova ostalih nacionalnosti (Dr Todor Stojkov, Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929 — 1935, Beograd 1969, 10 — 11).

Velikosrpska hegemonistička klika — zvana »beogradska čaršija« — piše dr Ivan Ribar — od početka državnog života Kraljevine SHS smatrala je da samo centralizam jedne apsolutističke ustavne monarhije »može dovesti Hrvate i Slovence u potčinjen položaj prema Srbima, Makedonce, Crnogorce i raju Bosne i Hercegovine do potpune asimilacije« (Politički zapisi, II, Beograd 1949, 12).

perspektive Bosne i Hercegovine i Muslimana u eventualnoj »amputaciji« bile glavni razlog da se vodstvo JMO u borbi protiv »amputacije« odlučilo da učestvuje u Koroščevoj vladi.²

Povodom deklaracije Koroščeve vlade, Poslanički klub JMO je istakao da se JMO uvijek borila za jednakost i ravnopravnost, za uredan državni aparat, za lokalne samouprave, za pravedno rješenje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini, za kulturno-prosvjetni napredak, posebno u Bosni i Hercegovini, kao najbolji put potpunom sjedinjenju i izgradnji narodnog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca »u čemu je sadržano i dobro Muslimana Bosne i Hercegovine«. U skladu s tim stavovima, Poslanički klub izjavljuje da je ubistvo poslanika HSS u Narodnoj skupštini »duboko ranilo hrvatski narod i ogorčilo sav narod Srba, Hrvata i Slovenaca«, koji su oštro osudili »ovaj teški zločin«, čemu se oni pridružuju »tim jače, što mu je posljedicom disharmonija i neželjeni sukob u političkom životu našega naroda«. Povodom toga se izjavljuje da poslanici žale što je na taj način odvojena jaka parlamentarna grupa od saradnje u Narodnoj skupštini i da će oni uložiti sve sile da Skupština bude opet »jedinstven i cjelovit izraz naroda Srba, Hrvata i Slovenaca«. Na kraju konstatuju da u političkoj borbi preziru silu i nasilje, ali da iznad svega poštuju »stabilnost, zakonitost i poredak u zemlji«.³

U vrijeme vladine krize, birači JMO su u nekim mjestima izražavali želju za stvaranjem »četvorne koalicije« u kojoj bi sudjelovala i njihova stranka.⁴ U drugim mjestima — kako se izvještava u službenim aktima — nisu imali povjerenja u neutralnu vladu, pa su podržavali parlamentarno rješenje krize, radujući se što je dr Korošec dobio mandat za sastav vlade.⁵ Inače, opšta je ocjena vlasti bila da su pristalice JMO bile zadovoljne rješenjem vladine krize, jer su njihovi predstavnici ušli u Koroščevu vladu, što je — kako izvještava poglavar sreza višegradskog — za njih bilo najglavnije. Nasuprot raspoloženju pristalica JMO, radikali su u višegradskom srezu javno ispoljavali nezadovoljstvo povodom učešća JMO u Koroščevoj vladi, ističući da se JMO izlazi mnogo u susret na štetu radikalskih birača.⁶

² Vid. Istorija građanskih stranaka u Jugoslaviji, I, Beograd 1952, 348.

Prema Ivanu Meštroviću, kralj je 7. jula 1928. pored ostalih šefova partije konsultovao i dra Spahu da li postoji mogućnost da Radić izvrši odvajanje Hrvatske iz sastava Kraljevine SHS. Dr Spaho mu je odgovorio »da se nada, da to Radić neće učiniti, ali da on to ne bi mogao potpuno isključiti«. (Uspomene na političke ljude i događaje, 187).

Dr Ivan Ribar smatra da su dvor i »velikosrpska klika« svojom hegemonističkom politikom išli naruku separatističkom pokretu frankovaca u Hrvatskoj i klerikalnoj struji u Sloveniji, kao i raspirivanju nacionalne mržnje i vjerske intolerancije između Hrvata i Srba u Hrvatskoj, te Hrvata, Srba i Muslimana u Bosni i Hercegovini (Politički zapisi, II, 16).

³ SBNS, redovan saziv za 1927/1928. godinu, IX, 186; *Pravda*, 33, 15. VIII 1928. — Funkcioneri JMO su svoj stav o ubistvu poslanika HSS u Skupštini iznosili i na političkim skupovima svojih pristalica naglašavajući da čine sve da bi došlo do sporazuma i do stišavanja političkih strasti u zemlji (ABiH, VZSO, Pov. 2032/1928).

⁴ ABiH, VZSO, Pov. 1358/1928, list 2.

⁵ ABiH, VZSO, Pov. 1358/1928, list 8. — Poglavar sreza čajničkog povodom vladine krize isticao je lojalno ponašanje pristalica JMO, koji su »u ovim teškim političkim momentima ostali u svakom pogledu na dostojnoj visini u pogledu procjenjivanja političke situacije« (Isto, list 5).

⁶ *Pravda*. 37, 12. IX 1928. i 38, 19. IX 1928.

U stalnoj težnji da održi tolerantne odnose sa zagrebačkim političkim krugovima, u vrijeme svoga učešća u beogradskim vladama, vodstvo JMO je više puta demantovalo pisanje jednog dijela zagrebačke štampe da je ono za amputaciju, kao i pisanje *Jutarnjeg lista*, da je dr Spaho u Skupštini preko dra Mahmuta Behmena vodio napade na Hrvate.⁷

Dobro aranžiranu pripremu za zavođenje apsolutističke vlasti, kralj je realizovao poslije ostavke Korošćeve vlade i obavljenih konsultacija sa šefovima političkih partija o novonastaloj političkoj situaciji od 3—5. januara 1929. godine. Poznato je, međutim, da su ostavka Korošćeve vlade i oprečnost gledišta partijskih vođa samo bili povod da kralj, nakon veoma solidno obavljenih pripremni radnji, obnaroduje proklamaciju, kojom zavodi apsolutizam.⁸

Interesantno je da u prvoj šestojanuarskoj Živkovićevoj vladi nije bilo predstavnika JMO i pored njihovih mnogobrojnih zvaničnih izjava o lojalnosti kralju, kao i izjava o neophodnosti jedinstvene jugoslovenske države, te uprkos direktnom učešću u Vukićevičevoj i Korošćevoj vladi u kojima su glavnu riječ imali ljudi bliski dvoru.

Objašnjenje zašto niko od predstavnika JMO nije bio u Živkovićevoj vladi može se tražiti u sljedećem: prvo, zavođenjem diktature jedna od najuticajnijih ličnosti novog režima postao je dr Milan Srškić, vođa bosansko-hercegovačkih radikala, koji je cijelo vrijeme od ujedinjenja 1918. godine bio energični i nepomirljivi protivnik posebnog muslimanskog političkog organizovanja i politike JMO. Dr Srškić je u vrijeme direktne saradnje JMO sa radikalima više puta istupao protiv JMO i njenih vođa, i to na najgrublji način. Novi položaj dra Srškića sigurno je bio presudan za odluku da li će predstavnici JMO ući u šestojanuarsku Živkovićevu vladu.⁹

Kao drugi razlog se navodi neuspjeli pokušaj dvora da ponudom ministarskog položaja Salihu Baljiću, jednom od istaknutijih funkcionera JMO, razbije JMO stvaranjem frakcijskih grupa i postigne ono što mu je uspjelo u odnosu na ostale političke stranke. Ponuda dvora Baljiću trebalo je da kruniše dugogodišnje nastojanje radikala da se razbije JMO.

Treći razlog zašto JMO nije učestvovala u Živkovićevoj vladi tražio se u mišljenju dvora po kome se postavljalo pitanje da li je JMO pogodna da bude u vladi kraljevog ličnog režima, s obzirom na njeno stalno suprotstav-

⁷ ABiH, VŽSO, Pov. 1358/1928, list 4.

⁸ Vid. T. Stojkov, Opozicija u vreme diktature, 53—72. — Na konsultaciji kod kralja kao predstavnik JMO je bio dr Halid Hrasnica umjesto šefa stranke dra Mehmeda Spahe. Ne raspoložemo podacima kakav je stav tada zauzimao dr Hrasnica (Isto, 64). O pripremama i proglašenju diktature vid. F. Čulinović, Jugoslavija 5—15, te dr Ivan Ribar, Politički zapisi, II, 9—69.

⁹ Objasnjavajući zašto JMO nije bila zastupljena u Živkovićevoj vladi dr Ivan Ribar naglašava da uzrok treba tražiti u tome što je Srškić bio jedan od glavnih aktera nove vlade, pa je kao protivnik JMO »jedva dočekao čas da se na svakom koraku može osvetiti Muslimanima za, kako se govorilo, zločine koje su izvršili protiv srpstva. On je vodstvo i prvake kadikad dijelio od samog muslimanskog stanovništva, tvrdeći da je vodstvo to koje Muslimanima želi da nametne separatizam i »turski« mentalitet, i koje zahvaljujući tome zadobija pri izborima masovno muslimansko povjerenje. Srškić je pojedine u vodstvu, a naročito Spahu, zvao Turcima koji iskorišćavaju islam u svoje partijske separatističke ciljeve« (Politički zapisi II, 28).

ljanje zvaničnoj politici srpske buržoazije da su Muslimani u nacionalnom smislu Srbi muhamedanske vjere.¹⁰ Na kraju, nije, uostalom, posve jasno da li bi predstavnici JMO i uzeli učešća u kraljevoj diktaturi. Isticalo se da je Spahi stav Davidovića, koji se odmah distancirao od diktature, bio dosta mjerodavan u važnijim političkim koracima.

Iako je neposredno poslije zavođenja diktature došlo do zabrane rada političkih stranaka, vladajući krugovi, što se tiče JMO, i dalje su sistematski radili na razbijanju jedinstva dotadašnjeg vodstva JMO. U skladu s tom politikom, sa svih značajnih mjesta u javnom i društvenom životu potiskivani su Muslimani pristalice JMO, pa čak i u čisto muslimanskim vjerskim institucijama, kao što je bio Vakuf (zadužbina koja služi islamskim vjerskim, kulturno-prosvjetnim i humanim ciljevima). Na njihova mjesta su postavljani Muslimani koji su bili poznati kao radikalni ljudi, čiji je politički uticaj među Muslimanima bio gotovo nikakav.

U nizu aktiviranja muslimanskih političara — protivnika JMO — dr Srškić je aktiviranjem u javnom i političkom životu ranije istaknutih ličnosti, kao što su muftija hadži hafiz Ibrahim Maglajlić, dr Hamdija Karamehmedović i drugi, očekivao znatne uspjehe u pridobijanju muslimanskih masa za vladinu šestojanuarsku politiku.

Nešto kasnije, u 1930. godini, dr Srškić je pridobio za vladinu politiku i Saliha Baljića, koji je imenovan za člana Vrhovnog zakonodavnog savjeta, pored ranije postavljenog dra Hamdije Karamehmedovića. Provodeći posebnu politiku prema Muslimanima u Bosni i Hercegovini, dr Srškić je istaknutog radikala dra Avdu Hasanbegovića neposredno poslije diktature premjestio sa dužnosti velikog župana u Mostaru na istu dužnost u Tuzli, gdje je bio izraziti uticaj dra Spahe i JMO.¹¹ Poslije formiranja banovina, dr Hasanbegović je bio postavljen za podbana Drinske banovine u Sarajevu, a u septembru 1931. godine imenovan za ministra bez portfelja u Živkovićevoj vladi, i tu dužnost obavljao je do 5. januara 1932.

Imenovanje dra Avde Hasanbegovića za ministra u Živkovićevoj vladi, iako oko dvije godine poslije formiranja te vlade, značilo je da vladajući krugovi nisu mogli ignorisati postojanje blizu milion Muslimana u Bosni i Hercegovini. Međutim, pošto u vladi nije bilo nikoga od dotadašnjih funkcionera JMO, trebalo je tražiti druge muslimanske političare iz redova pristalica režima šestojanuarske diktature. Zato su general Živković i njegovi saradnici, među kojima naročito dr Srškić, angažovanjem, uglavnom, bivših muslimanskih političara u institucijama režima šestojanuarske diktature, nastojali onemogućiti eventualne prigovore o nezastupljenosti Muslimana u najvišim političkim institucijama zemlje. Na taj način oni su istovremeno umanjivali značaj i snagu JMO, prvenstveno njenog vodstva, koje se nije moglo suprotstaviti vladinim akcijama s obzirom da je bio zabranjen rad političkih stranaka. To je, takođe, direktno uticalo na razbijanje jedinstva u dotadašnjem vodstvu JMO, jer se, kao što smo spomenuli, jedan od istak-

¹⁰ Istorija građanskih stranaka u Jugoslaviji, I, 348—9.

¹¹ U knjizi F. Čulinovića, Jugoslavija između dva rata, II, na strani 303 pogrešno je navedeno da je dr Hasanbegović u Živkovićevoj vladi kao ministar bez portfelja iz Jugoslavenske muslimanske organizacije, jer on nikadā nije bio ni član, a kamo li funkcioner JMO.

nutih funkcionera JMO Salih Baljić godinu dana kasnije ipak uključio u aparat šestojanuarske diktature, iako je u momentu njenog proglašenja bio odbio učešće u Živkovićevoj vladi.

Osim Saliha Baljića, nijedan funkcioner JMO nije aktivno sudjelovao na strani šestojanuarskog režima prvih godina njenog postojanja. Ali, vladajući krugovi su uspjeli da na izborima 10. septembra 1931. godine bude izabrano 10 Muslimana za poslanike, među kojima od JMO-ovaca Salih Baljić, koji je bio kandidovan u Konjicu i Prozoru. Poslije ovih izbora u Predsjedništvo Skupštine, kao potpredsjednik je izabran dr Avdo Hasanbegović, dok su u Senat ušli dr Hamdija Karamehmedović i Šerif Arnautović.¹² Salih Baljić je kao poslanik postao član Finansijskog odbora Skupštine.

Na planu slabljenja uticaja JMO u muslimanskim masama bilo je donošenje novog Zakona o islamskoj vjerskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije i dovođenje vrhovnog vjerskog poglavara muslimana u Jugoslaviji hadži Džemaludina Čauševića u položaj da je morao dati ostavku na funkciju. Za novog reis-ul-ulemu imenovan je 12. juna 1930. radikalski pristalica hadži hafiz Ibrahim Maglajlić, koji je uspješno odstranio gotovo sve Spahine pristalice iz Vakufsko-mearifskog sabora.¹³

Sa istim ciljem u odnosu na JMO pokrenut je početkom maja 1929. godine muslimanski političko-informativni list *Novo vrijeme*, koji je često napadao vodstvo i politiku JMO.

Zakonom o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja (3. oktobra 1929) ustanovljena je upravna podjela zemlje na banovine, umjesto

¹² Šerif Arnautović je istaknutiji muslimanski političar iz austrougarskog perioda; poznat po zagovaranju rješenja bosanskohercegovačkog pitanja u savezu sa Ugarskom. U Kraljevini SHS orijentisao se prema radikalima uz čiju pomoć je izdavao list *Domovina*. Istupio je sa »Nezavisnom muslimanskom listom« na izborima za Konstituantu i doživio potpuni neuspjeh. Poslije toga se povukao iz političkog života. Dr Srškić je u akciji čišćenja Vakufa od Spahinih pristalica za direktora Vakufske direkcije u Sarajevu postavio Šerifa Arnautovića, dok je na takvu dužnost u Skoplju postavio osvjedočenog srpskog nacionalistu i radikalskog pristalicu Hasana Rebca.

Ocrtavajući likove političara na koje se šestojanuarski režim oslanjao, Svetozar Pribićević u svojoj knjizi »Diktatura kralja Aleksandra«, između ostalog piše da je diktatorski režim među Muslimanima izvukao iz muzeja Šerifa Arnautovića, ličnost koja je 5. oktobra 1918, dakle mjesec dana pred abdikaciju cara Karla i pred potpuni raspad Austro-Ugarske, tražio da Bosna i Hercegovina bude ujedinjena sa Mađarskom odbijajući svako drugo rješenje na osnovu jugoslovenske misli (126).

Dr Avdo Hasanbegović je — prema dru Ivanu Ribaru — u velikosrpskoj kraljevskoj politici tražio rješenje muslimanskog pitanja, pa je preko njega dr Srškić »provodio u Bosni i Hercegovini svoju posebnu muslimansko-srpsku kraljevsku politiku« (Politički zapisi, II, 133).

¹³ Kraljeva politika u oblasti nacionalnog pitanja svodila se na princip nacionalnog unitarizma, koji je u odnosu na bosanskohercegovačke Muslimane i dalje stavlja u prvi plan politiku nacionalnog osvješćivanja Muslimana u srpskom nacionalnom duhu. Na realizaciji te politike posebnu funkciju je imalo muslimansko kulturno-prosvjetno društvo »Gajret«, koje je u monarhističkoj Jugoslaviji cijelo vrijeme bilo pod rukovodstvom srpski orijentisanih Muslimana. JMO je činila pokušaje da osvoji »Gajret«, ali su se pomoću vlasti uspjeli da na vrhu održe radikalski elementi.

U vezi sa zadacima »Gajreta« na nacionalnom osvješćivanju Muslimana, interesantno je da je upravo u vrijeme insistiranja na unitarističkom jugoslovenstvu »Gajret« prozvan »srpsko-muslimanskim društvom«.

dotadašnjih oblasti i srezova. Formiranje banovina u odnosu na Bosnu i Hercegovinu značilo je potpuno njeno cijepanje i uklapanje mnogih njenih dijelova u srpska, hrvatska i crnogorska upravna područja. Time je ostvaren plan dra Srškića da se dokaže odredba Vidovdanskog ustava (član 135. stav 3) kojom je na insistiranje JMO sačuvana Bosna i Hercegovina kao administrativno-upravna cjelina.¹⁴

Na JMO je primijenjen član 3. novog Zakona o zaštiti države po kome se zabranjuju i rasturaju sve političke stranke koje nose vjersko ili plemensko obilježje. Vodstvo stranke, dosljedno u poštovanju zakonitosti, sugerisalo je mjesnim i kotarskim organizacijama da se ne suprotstavljaju odlukama organa vlasti o rasturanju organizacija JMO. Takav stav je uslijedio zbog toga što je veliki župan u Sarajevu na sam dan proglašenja kraljevske proklamacije o zavođenju diktature pozvao vođu JMO dra Spahu i neke njegove najbliže saradnike i upoznao ih sa kraljevom proklamacijom i odlukom o provođenju Zakona o zaštiti države u odnosu na organizacije JMO. Tom prilikom dr Spaho je — prema izvještaju Nikolića — rekao da vlasti neće imati teškoća oko raspuštanja organizacije JMO upozorivši Nikolića da Zakon treba da se primjenjuje i na sve ostale političke stranke u Bosni i Hercegovini, te da se ni jednoj drugoj partiji ne bi smio dozvoliti rad.¹⁵ Očito je da se dr Spaho plašio da Zakon o zaštiti države ne bude primijenjen samo na JMO i HSS, kao vjerske, odnosno plemenske organizacije.

U provođenju novog Zakona o izmjenama Zakona o opštinama došlo je do smjenjivanja tek novoizabranih funkcionera u pojedinim opštinama u Bosni i Hercegovini. Time su najviše bile pogođene pristalice JMO, jer su na njihova mjesta postavljene ličnosti poznate kao radikalske pristalice, pri čemu se, izgleda, nije poštovao vjersko-nacionalni sastav stanovništva u pojedinim mjestima, niti broj glasalih za pojedine stranke na posljednjim opštinskim izborima.

Smjenjivanje opštinskih funkcionera — pristalica JMO bilo je povod dru Spahi da se već 9. februara 1929. godine žali kralju Aleksandru kako je razrješavanje opštinskih uprava u nekim mjestima u Bosni i Hercegovini

¹⁴ Srškićev odnos prema Bosni i Hercegovini, objašnjava razgovor Ivana Meštrovića i ovog radikalskog vođe neposredno poslije uspostave banovina. »Ja ne mogu gledati minareta, oni moraju da nestanu« (Uspomene na političke ljude i događaje, 212).

Parcelizacijom Bosne i Hercegovine poslije uspostavljanja banovina, dr Srškić je, kako navodi dr Ivan Ribar, »navukao na sebe veliki gnjev ne samo Hrvata već i Muslimana«.

Mislimo da se može konstatovati da su Muslimani u ogromnoj većini ostali indiferentni prema radikalski orijentisanim muslimanskim političarima, ostajući i dalje vjerni dru Spahi. Za ponovo angažovane muslimanske radikalske političare karakteristično je da su se u političkom životu javljali samo kao eksponenti protudemokratskih i protuparlamentarnih akcija. Njihova pomoć nije bila više potrebna vladajućim krugovima onog momenta čim bi se oni sporazumjeli sa drom Spahom. Tada bi ponovo potpuno prestajala politička aktivnost radikalski orijentisanih muslimanskih političara, koji, inače, među Muslimanima nisu uživali politički ugled.

Neuspjeh da bosanskohercegovačke Muslimane veže uz beogradske vladajuće političke krugove i da ih odvoji od dra Spahe, dr Srškić je navodio kao jedan od razloga svoga političkog kraha (Dr Ivan Ribar, Politički zapisi II, 133).

¹⁵ ABiH, VZSO, Pov. 71/1929.

i postavljanje novih izazvalo kod većine stanovništva tih mjesta opravdano nezadovoljstvo, jer je to sve urađeno »zbog starih partijskih računa«. Spaho tvrdi da se tako moglo postupiti zato što na vrlo istaknutim mjestima državne administracije žive »partizani«, iako su partije raspuštene, a oni ne mogu da se oslobode svojih starih navika i da zaborave ono što su cijeloga svoga vijeka radili. U vezi s tim dr Spaho navodi da su u Bosni i Hercegovini veliki župani i 95% sreskih poglavara radikali »još od onih vremena kad su radikali imali homogenu vladu.« Zato on predlaže kralju da bi bilo mudro ostaviti barem na čelu opštinskih uprava nedavno izabrane ljude kako bi i onaj dio naroda koji do sada nije pristajao uz radikale vidio barem na čelu najnižih upravnih jedinica ljude svoga povjerenja. Najnovijim postupcima vlasti u velikom dijelu stanovništva — nastavlja dr Spaho — stvara se uvjerenje da je novo stanje kod nas kopija ranijih radikalskih režima, »a to je u osnovi protivno plemenitim namjerama Vašega Veličanstva. Svet ne može da razume, da u beogradskom opštinskom odboru može da sedi dr Sima Marković, vođa Komunisti, a da se kod nas u isto vreme razrešuju dužnosti u opštinskim upravama najispravniji građani«. Zatim dr Spaho iznosi podatke o forsiranju radikala na štetu drugih, navodeći da je u Sarajevu u opštinskoj upravi bilo 11 radikala, a da ih je sada 20, a da su u Mostaru, Bijeljini, Modriči i Bosanskom Šamcu na čelo opštinskih uprava postavljeni radikali, gdje do tada nisu bili. Uvjeren da je sve ovo urađeno protivno intencijama kralja, dr Spaho piše da se usuđuje »da na osnovu datog mi odobrenja podnesem Vašem Veličanstvu ovaj izvještaj«. ¹⁶

Iz ovog dijela Spahinog pisma proizilazilo bi da kralj nije bio prekinuo sve veze sa Spahom, te da mu je dao odobrenje da mu se može požaliti na eventualne propuste organa vlasti u provođenju odluka o uspostavljanju diktature. Najvjerovatnije je da je to uslijedilo prilikom dvorskog bala na kraljičin rođendan 9. januara 1929. kada su ispred JMO prisustvovali dr Spaho, dr Hrasnica i Baljić.

Navedenim postupcima vladinih krugova, vodstvo JMO se nije moglo suprotstavljati kao ranije kada je bilo u opoziciji, jer je JMO bila raspuštena i nije joj se dozvoljavala politička aktivnost. Funkcioneri JMO, uglavnom, vratili su se svojim profesijama i u prvo vrijeme se potpuno povukli iz političkog života.

Interesantno je, na primjer, da poslije diktature nije uslijedila nijedna javna izjava predstavnika JMO o novom režimu. Isto tako nisu zapažene njihove izjave ni protiv diktature niti su joj se na drugi način suprotstavili. Vodstvo JMO je uglavnom zauzelo stav iščekivanja daljeg razvoja događaja ne želeći da upropasti mogućnosti za eventualne buduće nagodbe sa vladajućim krugovima. ¹⁷

Vodstvo JMO je u vrijeme diktature pokušalo da razvije izvjestan politički rad posredstvom organizacija kulturno-prosvjetnog društva »Narodna

¹⁶ PZS, Koncept pisma dra Mehmeda Spahe pisan rukom, mastilom. Dr Spaho je u ovom pismu zamolio kralja da se što prije otpočne s likvidacijom agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini na osnovu nedavno donešenih zakona, predlažući da ministar finansija otvori kredit iz viškova prihoda Ministarstva šuma i ruda, jer se posjednici, koji na osnovu ovog zakona imaju da prime naknadu za davno oduzetu zemlju, nalaze u vrlo bijednom stanju. Vid. prilog broj 9.

¹⁷ T. Stojkov, Opozicija u vreme diktature, 171 i 187.

uzdanica«, u kojem su oni imali jak uticaj, ali i to je bilo onemogućavano intervencijom organa vlasti.

Tek pred novembarske izbore 1931. godine došlo je do prvog zasjedanja šefova pet građanskih stranaka, među njima i JMO. Poslije zasjedanja, A. Stanojević, Lj. Davidović, J. Jovanović, dr A. Korošec i dr M. Spaho u saopštenju političkim prijateljima istakli su da novi Ustav i zakoni ne omogućavaju da na izborima dođu do izražaja »prave želje i pravo raspoloženje naroda«, te da im je onemogućeno da učestvuju u predstojećim izborima.¹⁸

Dr Spaho kao predsjednik JMO pokušavao je u ovo vrijeme održavati stari uticaj među muslimanskim biračima, prvenstveno putem ličnih kontakata i usmene propagande, dok je veze sa srbijanskim građanskim političarima održavao uz pomoć dra Šefkije Behmena, koji je poslije diktature u dogovoru sa drom Spahom otvorio u Beogradu advokatsku kancelariju upravo sa tim ciljem.¹⁹

Samostalan istup vodstva JMO protiv monarhističke diktature izražen je u tzv. Spahinim punktacijama, koje su objavljene u januaru 1933. godine poslije tzv. Zagrebačkih punktacija i Korošćeve punktacije. U cilju diskreditovanja Muslimana koji su sarađivali sa vladom monarhističke diktature, u punktaciji se ističe da su predstavnici JMO jedini istinski politički predstavnici bosanskohercegovačkih Muslimana. U Spahinoj punktaciji se ukazuje da su izigrana osnovna demokratska načela na kojima se imala izgraditi država i da je centralističko državno uređenje glavni uzročnik negativnih pojava u privrednom, društvenom i političkom životu; centralističko uređenje je do krajnjih granica zaoštrilo politička i nacionalna pitanja. Zato se zahtijeva »uređenje države po ravnopravnim političko-istorijskim jedinicama, sa najširim kompetencijama, prepuštajući zajednici ono, što treba da osigura i zajamči skupne interese«, predviđajući da Bosna i Hercegovina treba da bude »jedna od tih ravnopravnih jedinica«.²⁰

Vodstvo JMO i kasnije zauzima opozicioni stav prema vladinoj politici, sarađujući prvenstveno sa opozicionim radikalima i SLS, da bi se poslije Spahinog odbijanja uslova za ulazak u Jevtićevu vladu priključili Udruženoj opoziciji sa isticanjem svojih kandidata na petomajskim izborima 1935. godine.²¹

¹⁸ T. Stojkov, Opozicija u vreme diktature, 121. — Poslije izbora predstavnici radikala, demokrata, zemljoradnika, SLS i JMO su se sastali u Beogradu. Odlučili su da se izda jedna deklaracija opozicije u vezi sa falsifikovanjem izbornih rezultata od strane vladinih organa (Isto, 188).

¹⁹ T. Stojkov, Opozicija u vreme diktature, 157 i 201.

²⁰ T. Stojkov, Opozicija u vreme diktature, 223 — 224. — Dr Mehmed Spaho i dr Halid Hrasnica su presudom Uprave policije u Sarajevu pov. br. 227/1933, od 1. februara 1933. osuđeni na po 20 dana zatvora »zbog prekršaja ugrožavanja javne bezbjednosti, reda i mira, što su izdali deklaraciju predstavnika Jugoslavenske muslimanske organizacije u kojoj se osporava legalnost prošlih izbora, zatim se aludira na Krunu i kaže, da treba onemogućiti i sva zasizanja u narodna prava, dolazila ona ma sa koje strane i što se na demonstrativan način napada i izražava nesklonost protiv današnjeg stanja u zemlji«. Ovu presudu je u drugom stepenu preinačila Kraljevska banska uprava Drinske banovine svojim rješenjem pov. br. 621 od 11. februara 1933. na taj način što je prvoj kazni dodala još i 5 000 dinara globe. Prepise presuda i tzv. Spahine punktacije dobio sam od dra Šefkije Behmena, advokata u Jajcu.

²¹ T. Stojkov, Opozicija u vreme diktature, 244, 266, 267, 279, 282—8 i 292.

Poslije izbora, kao što je poznato, vodstvo JMO je na ponudu da sa opozicionim radikalima i SLS obrazuju vladu napustilo Udruženu opoziciju, pa je došlo do formiranja Stojadinovićeve vlade, u kojoj su značajna mjesta zauzimali predstavnici SLS i JMO. Odmah poslije toga, uslijedilo je formiranje Jugoslovenske radikalne zajednice udruživanjem opozicionih radikala, SLS i JMO. Od tada funkcioneri JMO učestvuju u svim vladama Kraljevine Jugoslavije sve do njene kapitulacije.

Glava IX

PROGRAM JMO I NJEGOVO OSTVARENJE U PRAKSI

1. Osnovna načela programa JMO

Opšte poznate deklaracije iz programa gotovo svih političkih stranaka o demokratiji, ustavnosti, pravdi, slobodi, jednakosti i toleranciji unesene su i u program JMO, kao »temeljna načela« njene politike.

Stav osnivačke skupštine JMO da bosanskohercegovački Muslimani ukupnom svojom brojnošću ne mogu odlučivati o tome kakvog će oblika biti državno uređenje došao je vidno do izražaja i u programu stranke, u kome se usvaja i priznaje postojeće državno uređenje. Konstituenta bi bila izabrana na osnovu opšteg, jednakog, neposrednog i proporcionalnog prava glasa.¹ Ovaj dio programa je, u kasnijoj praktičnoj djelatnosti JMO, različito tumačen od strane poslanika JMO i vodstva stranke, zavisno od želja i interesa pojedinaca ili grupa. Nedovoljno jasan stav JMO o državnom uređenju raspravljan je i na glavnoj skupštini JMO 20. oktobra 1920, neposredno pred izbore za Konstituantu. Tada je o ovom pitanju usvojen sljedeći zaključak: »Mi smo za jedinstvo države, ali u isto vrijeme i za široke autonomije. Mi smo za monarhiju i za narodnu dinastiju Karađorđevića, kako je to i u našem programu rečeno. Protivni smo plemenskim autonomijama; za autonomiju smo pokrajina po dosadašnjim geografskim granicama«.²

Prihvatanje autonomističkog stava na skupštini JMO 1920. godine nije riješilo problem i nesuglasice u vodstvu JMO. Ovo pitanje je bilo predmet žučnih diskusija prilikom odlučivanja da li da se prekine opozicioni stav prema vladi. To je bilo u početku 1921. godine, kada je radikalsko-demokratska koalicija ponudila Poslaničkom klubu JMO sporazum za učešće u vladi i izglasavanju centralističkog ustava. Tada su se formirale dvije grupe u Poslaničkom klubu JMO, jedna za saradnju s vladom Nikole Pašića, a druga za produženje opozicionog stava. Jedan od važnijih razloga podvojenosti bilo je upravo pitanje o državnom uređenju. Prva grupa sa predsjednikom JMO Ibrahimom Maglajlićem bila je za centralističko uređenje države, kako je predlagala vlada Nikole Pašića, a druga sa drom Mehmedom Spahom zastupala je decentralističko uređenje sa jakim pokrajinskim samoupravama.

Na Zemaljskoj skupštini JMO 15. juna 1922. poslije definitivnog rascjepa u vodstvu i potpune pobjede autonomista izmijenjen je i dopunjen pro-

¹ F. Šišić, Dokumenti, 280 — 283.

² Isticanje autonomističkog stava neposredno pred izbore bio je taktički potez vodstva JMO. Poznato je da su muslimanske mase rado prihvatile parolu o autonomiji Bosne i Hercegovine. To je uticalo da je vodstvo JMO u pogodnim momentima (a to nije bilo rijetko) naglašavalo da se bori za autonomiju Bosne i Hercegovine.

gram i statut stranke, naravno, u autonomističkom duhu. Tada je tekst zaključaka glavne skupštine od 20. oktobra 1920. o državnom uređenju prihvaćen kao programski dio, tako da je taj dio novog programa JMO glasio: »Stojimo na stanovištu narodnog i državnog jedinstva SHS i konstitucionalne monarhističke državne forme pod narodnom dinastijom Karađorđevića. Glede unutrašnjeg uređenja države naš je program prema zaključku Glavne skupštine od 20. oktobra 1920. autonomija pokrajina prema dosadašnjim geografskim granicama sa pokrajinskim saborima i njima odgovornim pokrajinskim vladama«.³

Prilikom debata u Parlamentu i na drugim mjestima o obliku državnog uređenja poslanici JMO, dosljedno svom prvom programu, zahtijevali su u okviru monarhije obrazovanje pokrajinske autonomije ili pokrajinske samouprave. Nisu se izjašnjavali za federativno uređenje kao druge opozicione političke stranke. Stoga, s pravom primjećuje dr Ivan Ribar da se JMO, u tom periodu, nije mogla ubrojiti »ni u unitarističke ni u federalističke stranke«.⁴

Poslije sporazuma sa vladom Nikole Pašića, poslanici JMO su mimo programskih načela glasali za centralistički Vidovdanski ustav. Doduše, pri tome treba pomenuti da je na njihovo insistiranje, a prema sporazumu sa vladinom koalicijom, u prelazne odredbe ustava (čl. 135. stav 3) unesena odredba prema kojoj se Bosna i Hercegovina neće cijepati pri podjeli države na oblasti. Naglašeno je da će se Bosna i Hercegovina razdijeliti u oblasti »u svojim sadašnjim granicama« i »dok se to zakonom ne uredi, okruzi u Bosni i Hercegovini važe kao oblasti«.

U tadanjim uslovima ovaj član Ustava može se ocijeniti kao izvjestan uspjeh vodstva JMO na očuvanju jedinstvenosti bosanskohercegovačkih teritorija. To se, međutim, indirektno pozitivno odrazilo na očuvanju postojećih granica drugih naših pokrajina, zahvaljujući centralnom položaju Bosne i Hercegovine. Ovaj momenat je utoliko značajniji ako se sagleda tretman Bosne i Hercegovine poslije podjele zemlje na banovine pod diktaturom Petra Živkovića, a zatim stvaranjem Banovine Hrvatske na osnovu sporazuma Cvetković — Maček. U obje prilike je upravo Bosna i Hercegovina protivno svim istorijskim, geografskim, saobraćajnim i drugim opravdanim razlozima, osjetila u najvećoj mjeri pritisak velikosrpske i velikohrvatske buržoazije i njihovih sporazumijevanja i nagađanja sa muslimanskim građanskim političarima.

U »temeljnim načelima« programa JMO istaknut je princip »potpune ravnopravnosti triju plemenskih imena«, što znači da je načelno bila usvojena zvanična doktrina nacionalnog unitarizma. Jedan od povoda za ovakvo stanovište i njegovu stilizaciju, svakako je bila parola političara — radikala o »Srbima triju vjera«, koju nikad nisu prihvatile muslimanske mase. Naime, poznato je da se kod bosanskohercegovačkih Muslimana ni tada, a ni kasnije nije bilo razvilo osjećanje o pripadnosti srpskoj ili hrvatskoj naciji. Vrlo mali broj muslimanskih intelektualaca, uglavnom onih koji su se školovali u Beogradu, Zagrebu, Beču ili Budimpešti, izjašnjavali su se kao Srbi, odnosno Hrvati. Srpstvo i hrvatstvo muslimanskih intelektualaca i drugih po-

³ Statut i program JMO, Sarajevo 1922, 2.

⁴ Dr Ivan Ribar, Politički zapisi, I, 27.

jedinaca najčešće je zavisilo od odnosa i stanja političkih snaga. Stoga je »jednom među Muslimanima bilo više nacionalno osvjedočenih Srba, drugi put više nacionalno svjesnih Hrvata«. ⁵ Vodeći računa o raspoloženju muslimanskih masa prema nacionalnom »opredjeljivanju«, kao i o tadašnjim političkim prilikama u zemlji, vodstvo JMO je u program stranke unijelo kompromisnu formulaciju o nacionalnosti Muslimana. Rečeno je da se bosansko-hercegovački Muslimani »nisu nikada otuđili svojoj domovini, ni svom narodu, ni svom jeziku«, i da pitanje nacionalizovanja Muslimana nije »stvar dnevne politike«. Ovaj rad u duhu programskih odredaba treba da se temelji na snošljivosti, obazrivosti, pomirljivosti i evoluciji. Program ističe da je protiv svake tjesnogrudnosti, strastvenosti, a naročito protiv »nasilnosti u narivavanju kojeg plemenskog imena«. Poslije ovakve osude nacionalnog »opredjeljivanja« bosanskohercegovačkih Muslimana, ističe se potreba zbližavanja, a ne dijeljenje. Stoga »jugoslovenstvo smatramo najprikladnijim putem zbližavanja i ujedinjavanja« — rečeno je u tom dokumentu.⁶

Vodstvo JMO ističe jugoslovenstvo kao neophodnu praktičnu politiku, koja je u datim prilikama najbolje odgovarala muslimanskim masama. Direktna orijentacija JMO prema srpstvu ili hrvatstvu u nacionalnom smislu dovođila bi u pitanje političko jedinstvo Muslimana. Drugim riječima, sužavala bi se platforma JMO, pa ne bi bila prihvatljiva za muslimanske mase. Isticanje jugoslovenstva u nazivu stranke, kao i u vezi sa nacionalnošću Muslimana, omogućavalo je muslimanskoj čaršiji,⁷ odnosno njihovim političarima da lakše pridobiju muslimanske mase i da vrše pogodbe sa srpskom i hrvatskom buržoazijom, koje su, svaka posebno, svim silama nastojale da obezbijede svoj uticaj u Bosni i Hercegovini. Svjesne da su to mogle postići samo pridobijanjem Muslimana, odnosno njihovih političara, srpska i hrvatska buržoazija je, pored ostalog, insistirala na nacionalnom »opredjeljivanju« Muslimana. Nasuprot tome, a usljed stvarno teškog, u prvom redu, ekonomsko-socijalnog i političkog položaja Muslimana, navedene parole vodstva JMO o nacionalnosti Muslimana spremno su prihvatile muslimanske mase.⁸

a. Ustavna pitanja

U programu se ističe da JMO stoji na stanovištu potpune odgovornosti vlade narodnom predstavništvu, te izbornog reda na temelju opšteg, jednakog, izravnog, tajnog i proporcionalnog prava glasa u svim tijelima koja se biraju.

⁵ Enver Redžić, *Prilozi o nacionalnom pitanju*, Sarajevo 1963, 123. Vid. Cvetko Đ. Popović, *Sarajevski Vidovdan 1914*, Beograd 1969, 17 — 18.

⁶ Statut i program JMO, Sarajevo 1919, str. 2.

⁷ Klasični termini »buržoazija«, »građanska klasa«, a i »građanstvo« po našem mišljenju nisu odgovarajući za specifičan društveni, ekonomski, kulturni i politički razvitak bosanskohercegovačkih Muslimana u epohi raslojavanja feudalnih odnosa, pa smatramo da ovim društvenim odnosima najbolje odgovara termin »čaršija«. U pojmu »čaršija« obuhvaćeni su: zanatlija, trgovac, preduzetnik, zelenoš, pa i industrijalac. Oni su stvarali posebnu psihologiju, etiku i politiku. Uzrečice kao što su »čaršijska politika«, »čaršija«, »dobar dan čaršijo na sve četiri strane«, »šta će reći čaršija« i sl. još i danas imaju poseban prizvuk i označavaju nešto što se ne može svrstati pod kategoriju onog tipično »feudalnog«, a ni onog »buržoaskog«.

⁸ Detaljnije o ovom pitanju u glavi XII — JMO i nacionalnost Muslimana.

Što se tiče donošenja ustava, u programu se traži da državni ustav donese isključivo Narodna konstituenta izabrana na osnovu opšteg, jednakog, neposrednog, tajnog i proporcionalnog prava glasa, i to sa većinom od dvije trećine glasova. Isti princip se postavlja i u slučaju promjene Ustava. Dalje se u programu naglašava da se vladar ima pridržavati Ustava i da on »nema prava na njegovu sankciju, izmjenu ili povratu«.

Opšta građanska prava se spominju u vidu zahtjeva za nepovredivošću lične slobode i privatne imovine, zahtjeva za slobodu rada i djelovanja, slobodu kretanja, sastajanja i udruživanja, govora i štampe, te poštovanja kućnog praga i tajne pisma.⁹

Jedna od specifičnosti programa JMO sastoji se u naglašavanju zahtjeva za obezbjeđenjem vjerskih prava Muslimana. To nije slučaj u programima drugih građanskih političkih stranaka, pa ni u Bosni i Hercegovini. Vodstvo JMO ovaj problem pominje ili ističe u više poglavlja: (II — pitanje Ustava; VI — vojska, VIII — vjersko-prosvjetna autonomija). U programu se zahtjeva zaštita vjere, islamskih običaja i integriteta ličnosti, neograničeno priznavanje ravnopravnosti islama sa hrišćanstvom, ustavna garancija poštovanja neograničenog uživanja vakufskog, vasijetskog (testamentarnog) i ostalog dobra islamske zajednice, kao i samouprave u tim poslovima, osiguranje veza sa hilafetom,¹⁰ proširenje djelokuga ustanove šerijatskih sudova (prava suđenja u svim porodičnim poslovima, vođenja matičnih knjiga, rođenih i umrlih, vođenje muslimanskih maloljetničkih poslova, sklapanje i razrješavanje muslimanskih brakova, prava egzekutive odluka i osuda šerijatskih sudova itd.), obaveznu nastavu vjeronauke za sve vjeroispovijesti, poštovanje propisa islama u vojsci i temeljita revizija Statuta za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini.

Ne ulazeći dublje u analizu navedenih programskih načela koja se odnose na konfesionalne slobode i prava, samo njihovo nabranje jasno ilustruje da je vodstvo JMO poklanjalo dosta pažnje vjerskom osjećanju Muslimana i da je taj momenat, pored ostalih, u tadašnjim društveno-ekonomskim i političkim uslovima u Bosni i Hercegovini bio prilično značajan za okupljanje muslimanskih masa u jednu političku stranku.

Za cijelo vrijeme svoga postojanja, Jugoslavenska muslimanska organizacija je napadana što je kao politička stranka organizovana na vjerskoj osnovi; u više navrata, prilikom raznih političkih transakcija JMO sa vladajućim političkim strankama, predlagano je da se zabrani politička djelatnost na vjerskoj osnovi, što je i podrazumijevalo zabranu rada JMO.

Naglašeno isticanje vjerskih prava i zahtjeva u programu JMO u najvećoj mjeri je posljedica želje i nastojanja muslimanske čaršije za obezbjeđenjem uticaja na muslimanske mase i u tom smislu izraz političkog mešetarenja sa vjerskim osjećanjima koja su u to vrijeme bila dominantna.¹¹

⁹ Statut i program JMO, Sarajevo 1922, 3 i 4.

¹⁰ Karakteristično je da odredba o vezama sa hilafetom nije fiksirana u Senžermenskom ugovoru, pa su političari JMO smatrali da je tim više potrebno ovu odredbu uvrstiti u svoj politički program.

¹¹ O vjersko-nacionalnim karakteristikama JMO govori se u glavi XII.

b. Ekonomska pitanja

Politička orijentacija i želja vodećih muslimanskih krugova (čaršije) u prvom redu na očuvanju i proširenju svojih ekonomskih pozicija najbolje se može sagledati u dijelu programa u kome se govori o privredno-ekonomskim pogledima i zahtjevima. Slično buržoaskim ideologijama uopšte, i muslimanska čaršija je isticala svoje klasno-ekonomske interese u vidu političkih zahtjeva čitavog naroda ili nacije ili konkretno svih Muslimana. Interesi muslimanske čaršije u Bosni i Hercegovini bili su stvarno ugroženi od strane srpske i hrvatske buržoazije koje su se nemilosrdno borile za svoje pozicije u ovim krajevima. Ovaj čisto klasni, ekonomski interes imao je jake reperkusije na političku aktivnost građanskih stranaka ne samo u Bosni i Hercegovini nego i izvan njene teritorije.

Vodstvo JMO, svjesno svojih ograničenih snaga, a sklono popuštanju i sporazumijevanju, često je prema datoj političkoj situaciji podržavalo politiku srpske buržoazije i vladajućih krugova, da bi ubrzo poslije toga podržavalo hrvatsku buržoaziju i opozicione stranke.

U dijelu programa ekonomskog karaktera traži se jednaka sloboda privrednog rada i sticanja za sve građane; postavlja se zahtjev da se privredne privilegije i koncesije za iskorištavanje privrednog bogatstva mogu podijeliti samo ustavnim putem, a da se postojeće koncesije podijeljene za iskorištavanje državnih šuma i rudnika imaju ustavnim putem revidirati.¹²

O agrarnom pitanju u programu se ističe da, pored zemlje koja je pod kmetskim odnosom, postoji i slobodni zemljišni posjed koji je mali seljački ili veći beglučki posjed. Mali seljački posjed — prema programu JMO — prezadužen je i kao takav smetnja uspješnom razvitku zemljoradnje, isto kao i kmetski odnos na kmetskom zemljištu, pa je ukinućem kmetstva potrebno rasteretiti ovaj mali seljački posjed, a radi njegovog održanja, zakonom ustanoviti minimum zemljišnog posjeda koji se neće moći prodati ni opteretiti. Dalje se obrazlaže potreba postojanja većih zemljišnih posjeda i ukazuje na način kako ih treba stvoriti (putem komasacije i dodjele zemlje vlasniku koji nema dovoljno slobodnog zemljišta, a želi da se bavi zemljoradnjom). Posebno se zahtijeva da »do rješenja kmetovskog pitanja ostaju nepromijenjeno na snazi i dosadašnji pravni odnošaji između zemljovlasnika i kmeta, te pravna zaštita tog odnošaja za obje strane«.¹³

Ova načela JMO sama po sebi ne bi bitnije odudarala od programskih načela bilo koje buržoaske stranke koja je računala na sitne zemljoposjed-

¹² Privredne privilegije u Bosni i Hercegovini poslije 1918. godine gotovo isključivo su dobivali trgovci i industrijalci srpske nacionalnosti, pa su na taj način umnogome ojačali ekonomske pozicije na račun hrvatske buržoazije i muslimanske čaršije. O malverzacijama i bogaćenju putem tzv. izvoznica u Bosni i Hercegovini vid. D. Janković, Društveni i politički odnosi, 54—55). U vezi s tim muslimanski političari su u Privremenom narodnom predstavništvu SHS i Ustavotvornoj skupštini Kraljevine SHS iznosili više nepravilnosti i zloupotreba (SBPNP, I, 771; SBUS, I, 35, 17; upor. *Jednakost* 47, 1919; 15. III 1919. i 49, 19. III; *Pravda* 44, 14. VI 1919; 45, 16. VI 1919; 283, 28. V 1921).

¹³ Statut i program JMO, Sarajevo 1922, 7—10.

nike, odnosno seljake, da JMO nije već u početku svoje aktivnosti bez kolebanja počela istupati i u korist bivših feudalaca.¹⁴

Konačno, u dijelu programa koji se odnosi na privredna pitanja pominje se da će se briga posvetiti privrednom jačanju Muslimana na selu i gradu osnivanjem zemljoradničkih zadruga i zanatlijskih organizacija. Pretendujući da zastupa i interese radništva, u programu se ističe da radništvo treba posebnim zakonima zaštititi »od kapitalističkog izrabljivanja poslodavaca« i uvesti obavezno socijalno osiguranje.¹⁵

c. Ostala pitanja

U prosvjetnoj politici JMO traži izdašnije povećanje budžeta za javnu nastavu i uvođenje praktičnih reformi prvenstveno savremenih metoda u javnoj nastavi. Insistira na obaveznoj osnovnoj nastavi za mušku i žensku djecu. Zatim zahtijeva otvaranje što većeg broja raznih stručnih škola i tečajeva, te najveće angažovanje za suzbijanje nepismenosti i osnivanja domova za ratnu i drugu siročad, kao i državnih popravilišta.

Posebno poglavlje se posvećuje sudstvu. Tu se zahtijeva potpuna samostalnost sudija, zatim porota za sve političke i štamparske delikte, kao i stroži progon lihvarstva i zaštita maloljetnih.

Za vojna lica se traži zabrana bavljenja politikom.

Naročitu pažnju će JMO posvetiti narodnom zdravlju i higijeni, a posebno suzbijanju alkoholizma.

Na kraju programa JMO zahtijeva se potpuno i što brže namirenje sve štete koju su Muslimani pretrpjeli u toku rata, a naročito od »prevrata«. Programski je predviđeno proširenje djelovanja organizacije izvan Bosne i Hercegovine nastojanjem da JMO »pristupe i Muslimani iz drugih jugoslovenskih krajeva«.¹⁶

Program JMO, prema izloženom, dosta iscrpno odražava ekonomsko-socijalne i kulturno-političke prilike i stanje bosanskohercegovačkih Muslimana, posebno stavove muslimanske čaršije i inteligencije o tada najaktuelnijim društvenim pitanjima. Međutim, i za JMO i njen program u cijelosti vrijedi konstatacija V. I. Lenjina o buržoaskim političkim partijama da se nazivi partija biraju ponekad direktno u cilju reklame, a programi pišu gotovo isključivo radi obmanjivanja publike.¹⁷ U praktičnoj djelatnosti vodstvo JMO je često kršilo programske principe, od kojih su neki bili čisto propagandističkog karaktera. Takav jedan primjer je programsko načelo o radništvu. U tadašnjim uslovima to se ne može drukčije ocijeniti nego kao pokušaj onemogućavanja stvaranja jedinstvenog radničkog pokreta, koji je bio u razvojnoj fazi.¹⁸ Nije potrebno posebno naglašavati da je svako podvajanje

¹⁴ O politici JMO prema agrarnom pitanju u Bosni i Hercegovini, vid. A. Purivatra, Političke partije i agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini neposredno poslije 1918, 101 — 107.

¹⁵ Statut i program JMO, Sarajevo 1922, 10.

¹⁶ Statut i program JMO, Sarajevo 1922, 10 — 13. — U sljedećem poglavlju posebno će biti govora o realizaciji programa JMO.

¹⁷ V. I. Lenjin, Izabrana dela, tom 8, Beograd 1960, 89.

¹⁸ Rezimirajući pregled socijalističkog i klasnog sindikalnog pokreta prije prvog svjetskog rata Josip Broz Tito na Petom kongresu KPJ, između ostalog,

radničke klase na bilo kakvoj osnovi, a ovdje je konkretno riječ o izdvajanju muslimanskog radništva, koje je trebalo da služi interesima čaršije, samo moglo škoditi radničkoj klasi i uopšte radnim masama. Glavni cilj programskih načela o radništvu je bio da se muslimansko radništvo, tada nedovoljno klasno svjesno, okupi u muslimanskoj političkoj stranci, kako bi na taj način vodstvo JMO, odnosno muslimanska čaršija, sebi obezbijedilo veći broj glasova, neophodno potrebnih za lakše ostvarenje svojih klasnih interesa, najčešće pogađajući se, upravo na račun radnih masa, sa srpskim i hrvatskim građanskim političarima, odnosno sa srpskom i hrvatskom buržoazijom.

2. Realizacija programa JMO u praksi

Poslije iznošenja glavnih karakteristika programa JMO, ostaje da se odgovori na pitanje kako je program realizovan u praktičnoj političkoj aktivnosti.

U teoriji o političkim partijama poznato je da se ocjene o političkim strankama ne mogu davati samo na osnovu njihovog programa i naziva nego prvenstveno na osnovu praktične djelatnosti, na osnovu toga što je ona ostvarila, čije je interese i koliko zastupala. Opšta ocjena savremenih političkih stranaka ukazuje na fenomen razlike između programa i onoga što je proklamovano, s jedne strane, i onoga što se realizuje, na drugoj strani. To je u političkom životu odnos između riječi i djela. U tom kontekstu treba sagledavati i pitanje realizacije programa JMO. Pri tome, takođe, treba imati u vidu političke prilike i odnose u kojima je djelovala JMO.

Programska orijentacija JMO, kako smo već objasnili, obuhvatala je ključna pitanja značajna za politički, nacionalni, privredni, socijalni, vjerski i prosvjetni razvitak bosanskohercegovačkih Muslimana. Ona je bila tako koncipirana da je prividno zadovoljavala bitna pitanja i interese svih socijalnih slojeva muslimanskog naroda. U programu JMO nisu bili zaboravljeni ni bivši feudalci, ni zemljoposjednici, ni trgovci, ni vjerski službenici, a ni muslimanski seljaci, radnici i sirotinja i njihovi posebni interesi. Na toj osnovi vodstvo JMO je političkim taktiziranjem uspjelo okupiti pretežni dio muslimanskih struktura u svoju političku organizaciju i nametnuti im se kao političko vodstvo za cijelo vrijeme postojanja Kraljevine SHS.

Dakle, programskoj orijentaciji JMO bio je cilj da okupi sve Muslimane u jednu političku stranku i na taj način omogućiti njenim funkcionerima da kao politički reprezentant Muslimana i u njihovo ime ostvaruju svoje klasne interese u borbi sa srpskom i hrvatskom buržoazijom. U toj borbi muslimansko političko vodstvo nije biralo sredstva, često odstupajući od programskih principa stranke. Za takvu politiku nije im smetao ni dosta razvijeni unutarpartijski život, naročito prvih godina poslije formiranja stranke. Vodstvo JMO pokušavalo je uvijek da nađe odgovore i objašnjenja za gotovo sve kritike koje su bile izrečene na njegov račun u vezi sa nepo-

rekao je: »Njegova slabost bila je u tome što zbog industrijske zaostalosti, nije imao nekog znatnog dijela industrijskog proletarijata u svojim redovima, što je pokret imao više esnafski karakter — zbog čega je bio podvrgnut snažnom sitnoburžoaskom uticaju« (Peti kongres KPJ, Beograd 1948, 19).

štovanjem bitnih programskih načela stranke. Čak su funkcioneri JMO, da ponovimo, uspijevali izdjevstvovati formalne saglasnosti nadležnih partijskih organa za svoje političke odluke koje nisu bile u skladu sa bitnim načelima partijskog programa.

Takvom politikom vodstvo JMO je dalo još jedan dokaz u prilog teorijskog saznanja da se programi političkih partija pišu, najčešće, sa ciljem pridobijanja biračkih masa, kao osnovne snage za ostvarenje glavne funkcije političke stranke — učvršćenje vlasti, dolazak na vlast ili učešće u vlasti. I vodstvo JMO je glavnu brigu posvećivalo okupljanju muslimanskih masa radi dobivanja njihovih glasova na izborima, da bi nastupajući u ime svih Muslimana mogli da predstavljaju određenu političku snagu u pogađanjima, prvenstveno, sa vladajućom srpskom buržoazijom oko zadovoljavanja vlastitih klasnih interesa.

Konstataciju da je vodstvo JMO u svome desetogodišnjem djelovanju posvetilo punu pažnju izbornim kampanjama radi dobivanja muslimanskih glasova ne umanjuje ni činjenica da je ono povremeno pokretalo i neka pitanja od šireg interesa za muslimanske mase kao što su bila, na primjer, pitanje ispaša, ravnomjerno oporezivanje, razvijanje osnovnog školstva, zaštita vjerskih prava, imovine pa i života itd. Te i slične intervencije još više su učvršćivale uvjerenje Muslimana da su funkcioneri JMO »pravi« i »jedini« borci za ravnopravan status Muslimana sa ostalim građanima u zemlji. Vodstvo JMO je to, upravo, i željelo.

Analizirajući cjelokupni rad vodstva JMO, ukazali smo na očiti nesklad između programskih postavki o autonomiji Bosne i Hercegovine i njenom statusu u Kraljevini SHS sa praktičnom politikom vodstva JMO u vezi s tim pitanjem. Poznato je da je autonomija Bosne i Hercegovine, zahvaljujući prvenstveno tradiciji, bila jaka i propagandistička parola među muslimanskim stanovništvom. Ali i tako jedno važno i principijelno pitanje vodstvo JMO je žrtvovalo u prvoj prilici kada mu se pružila šansa da učestvuje u vlasti. Doduše, prilikom sporazuma sa radikalno-demokratskom koalicijom pred donošenje Vidovdanskog ustava, vodstvo JMO je tzv. »turskim paragrafom« (član 135, stav 3. Ustava Kraljevine SHS) sačuvalo izvjesnu teritorijalnu kompaktnost Bosne i Hercegovine. Ona je, međutim, ukinuta formiranjem banovina poslije šestojanuarske diktature, što su funkcioneri JMO sankcionisali ulaskom u vladu dra Milana Stojadinovića krajem juna 1935. godine.

Osim toga, učešćem u Davidovićevoj vladi, zatim u Vukićevićевой i Korošćevoj vladi, vodstvo JMO je, suprotno programskim principima, sankcionisalo centralističko državno uređenje, protiv koga je istupalo dok se nalazilo u opoziciji.

Nešto upornije je bilo vodstvo JMO u ostvarivanju programskih principa u pogledu agrarne politike, naročito dijela koji se odnosi na razrješavanje kmetskih odnosa i regulisanje beglučkog pitanja. Ta pitanja su dominirala prvih godina djelovanja JMO, dok su kasnije uvijek aktuelizirana čim bi se poslanici JMO našli u vladi. Tada bi se naglašavalo nepravedno rješenje naknade za oduzeta kmetska i beglučka zemljišta i neravnopravan status beglučkih zemalja u odnosu na ostale zemljišne posjede u zemlji.

Za razliku od permanentnog angažovanja u korist bivših feudalaca i zemljoposjednika, vodstvo JMO nije posvetilo potrebnu pažnju rasterećenju

zaduženog muslimanskog seljaka, zatim ideji da svaki zemljoradnik dobije zemlje koliko mu je potrebno za njegov opstanak niti ustanovljavanju minimuma zemljišnog posjeda, iako su sva ta pitanja bila veoma aktuelna a i naglašena u programu stranke.

Programskom orijentacijom predviđeno je da će JMO posvetiti »naročitu brigu pridignuću naše braće na selu i u gradu osnivanjem zemljoradničkih i zanatlijskih organizacija«, kao i radništvu koje treba zaštititi od »kapitalističkog izrabljivanja od poslodavaca« uvođenjem »obligatnog osiguranja radnika za slučaj bolesti, nezgode, nemoći i starosti, te osiguranja potpore za radničke udovice i siročad«. O ovim pitanjima poslanici JMO nisu pokretali pitanja u skupštini niti su drugi funkcioneri i partijski organi raspravljali o njima.

Pitanjima prosvjetne politike, povećanju budžeta za javnu nastavu i pitanju uvođenja reformi u tu nastavu, suzbijanju nepismenosti, osnivanju domova za ratnu siročad kao i pitanju otvaranja državnih popravilišta, vodstvo JMO takođe nije posvetilo gotovo nikakvu pažnju, iako je tim pitanjima u programu partije dato vidno mjesto.

Isto tako nije ništa urađeno na »temeljitoj reviziji« Statuta o vjersko-prosvjetnoj autonomiji, kao ni na pitanjima zaštite zdravlja i suzbijanju alkoholizma.

Funkcioneri JMO, zauzeti političkim akcijama oko izbora i u borbi oko učešća u vlasti, nisu uspjeli da posvete pažnju ni onim ozbiljnim pitanjima muslimanskog društva kao što su nepismenost i kulturno-prosvjetni rad, bez čijih rješenja se nije mogao zamisliti nikakav društveni napredak Muslimana.

Prema tome, ona pitanja u programu JMO za koja su najviše zainteresirane muslimanske mase upravo su ostala izvan okvira interesovanja i djelatnosti vodstva JMO neuporedivo manje nego konkretno u Radićevoj SHS.

Jedino »opštemuslimansko« pitanje iz programa JMO koje je potpunije realizirano bilo je zaštita vjerskih prava. Odgovor zašto su vlasti regulisale vjerska prava Muslimana, treba jednim dijelom tražiti u međunarodnoj obavezi Kraljevine SHS preuzetoj Senžermenskim ugovorom prema islamskoj vjerskoj zajednici.

Naglašeni interes vodstva JMO za muslimanska vjerska pitanja proizlazio je iz činjenice da je vjerska zajednica bila jaka garancija za kompaktnost muslimanskih masa. Zato je religija u konkretnim bosanskohercegovačkim političkim prilikama i nacionalnim odnosima imala i funkciju očuvanja i razvijanja nacionalnog subjektiviteta bosanskohercegovačkih Muslimana. To je, možda, svojevremeno bio i jedini i najbolji način legalnog suprotstavljanja agresivnim težnjama srpske i hrvatske buržoazije prema Muslimanima.

Nacionalno pitanje Muslimana bilo je drugo pitanje kome je vodstvo JMO poklanjalo potrebnu pažnju, dakako u pravcu težnji koje su i inače buržoaske partije postavljale. Tu je vodstvo JMO ostalo dosljedno programskoj orijentaciji odgađajući pitanje *nacionalizovanja* Muslimana u srpskom i hrvatskom smislu pod izgovorom da je to »polje za rad kulturnih društava, a nipošto stvar dnevne politike« i da se taj rad treba temeljiti na »snošljivosti i obazrivosti, pomirljivosti i evoluciji« držeći »jugoslovenstvo najprikladnijim putem zbliženja i ujedinjavanja«. Ovi programski principi nisu bili uvijek poštovani u praktičnoj djelatnosti vodstva JMO, jer se ono u

borbi za politički prestiž u muslimanskim masama koristilo svim mogućim oblicima propagandne aktivnosti samo da bi održali na okupu Muslimane i na taj način osigurali podršku svojoj politici a time i ostvarenje svojih klasnih interesa. Takva politika vodstva JMO pospješila je društvenu, političku, kulturnu i nacionalnu izolaciju Muslimana. To je, opet, u izvjesnoj mjeri uticalo da je u nekim mjestima, zahvaljujući prvenstveno netrpeljivosti lokalnih partijskih funkcionera JMO i NRS, došlo do produbljavanja ranije stvorenog nepovjerenja između muslimanskih masa, s jedne strane, i srpskih masa, s druge strane.

Sve što smo kazali u vezi sa realizacijom programa JMO ipak ne umanjuje opštu konstataciju da je JMO bila politički reprezentant bosanskohercegovačkih Muslimana i da je vodstvo JMO vještim taktiziranjem uspijevalo da u sistemu buržoaskog parlamentarizma, kakav je bio u Kraljevini SHS, ostvari određene svoje interese na račun muslimanskih masa koje su ih tada bezrezervno podržavale i slijedile. Pa ni nepoštovanje i izigravanje programskih načela stranke nije specifičnost vodstva JMO, jer je odavno utvrđeno da političke stranke odstupaju od svojih programa.¹⁹

Kod vodstva JMO, kao uostalom i kod njihovih partnera, trenutačni politički i drugi interesi su bili presudni za donošenje odluka. Zato je prakticistička politika i podređivala programsku orijentaciju stranke. Ipak je vodstvo JMO bilo u nešto specifičnijem položaju nego su bile neke druge stranke. Naime, pri donošenju svojih odluka ono je moralo i te kako da vodi računa o momentalnim odnosima između srpske i hrvatske buržoazije i njihovih građanskih partija, pa se čak i nekim njihovim suprotnostima koristilo za ostvarenje svojih ciljeva. Ovakav položaj JMO u političkom sistemu Kraljevine SHS, kao i činjenica da je ona po brojčanosti bila tzv. mala partija, bili su presudni faktori da je ona po taktici spadala među tzv. lavirajuće partije.²⁰

¹⁹ Vid. Dr. Radomir Lukić, *Političke stranke*, Beograd 1966, 140.

²⁰ Vid. Stjepan Pulišelić, *Suvremeno društvo*, Zagreb 1966, 122 i 124.

ORGANIZOVANOST JMO I OBLICI AKTIVNOSTI

1. Statut Jugoslavenske muslimanske organizacije

Unutarpartijski odnosi u Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji regulisani su njenim Statutom, usvojenim na osnivačkoj skupštini (14 — 16. februara 1919). Ovaj statut je nešto izmijenjen i dopunjen na godišnjoj skupštini JMO u oktobru 1921. godine. Tako izmijenjen i dopunjen, Statut je ostao važeći cijelo vrijeme postojanja JMO.

U prvom poglavlju se ističe da je Jugoslavenska muslimanska organizacija politička partija Muslimana Bosne i Hercegovine. Međutim, dodaje se da će se djelovanje organizacije proširiti i na ostale krajeve države. Pored rada na ostvarenju principa izraženih u programu stranke i skupštinskim rezolucijama, JMO je postavila sebi zadatak da »podupre politički, kulturni, ekonomski, gospodarski i socijalni napredak Muslimana«. Predviđala je da taj zadatak ostvari »izdavanjem listova i knjiga, osnivanjem klubova i čitaonica, održavanjem javnih zborova i predavanja, te uopće podizanjem kulturno-prosvjetnih i ekonomskih institucija«.¹

a. Članstvo

Odredbe o članstvu JMO predviđale su da je članom organizacije mogao postati svaki Musliman ili Muslimanka koji imaju građanska prava, koji usvajaju program organizacije, koji se pokoravaju partijskoj disciplini i koji rade na ostvarenju programskih principa, ali tek onda kada budu *primljeni* u organizaciju. Dakle, članom JMO nije se — prema Statutu — moglo postati *upisom* u organizaciju, kako je uobičajeno kod ostalih građanskih partija. Ovaj momenat ili bolje reći uslov za članstvo u JMO značajan je iz razloga što je u teoriji o političkim partijama poznato da partije koje *primaju* članstvo imaju jače razvijenu disciplinu i njihovo je članstvo čvršće vezano za organizaciju. Prema podacima kojima raspolazemo, mjesni odbori JMO dosljedno su primjenjivali odredbe Statuta prilikom prijema članstva. Kotarski odbori su rješavali da li će primiti u organizaciju lice koje je iz bilo kojih razloga napustilo JMO, pa ponovo izrazilo želju da se vrati u organizaciju. Poznato je, na primjer, da ni Mjesni odbor JMO u Banjoj Luci, a ni Radni odbor JMO nisu htjeli primiti u organizaciju Hamdiju Afgana, koji je podnio molbu u 1928. godini da bude primljen za člana JMO.² Isto tako je Centralni odbor, kao najviši rukovodeći organ partije, raspravljao

¹ Statut i program JMO, Sarajevo 1922, 14 i 15.

² *Pravda*, 31, 1. VIII 1928.

o molbi Sakiba Korkuta (bivši član Centralnog odbora i jedan od osnivača JMO, a kasnije disident) da bude ponovo primljen u članstvo JMO, pa je na sjednici od 21. i 22. aprila 1928. godine donio jednoglasnu odluku da se Korkut ne primi u stranku za člana.³ Prije toga, Radni odbor JMO na sjednici od 30. novembra 1927. godine nije potvrdio zaključak travničkog mjesnog odbora JMO da se Sakib Korkut ponovo primi u organizaciju.⁴

Analizirajući statutarne uslove za prijem u JMO, kao i praksu — prema dostupnim materijalima — može se konstatovati da se za prijem u JMO nije postavljala religioznost kao uslov, odnosno pripadnost islamskoj zajednici. Ovakav stav je značajan i iz razloga što i danas u svijetu neke političke partije okupljaju pripadnike samo jedne religije i što je za njihovo članstvo uslov pripadnost i odanost određenoj religiji.⁵

U vezi s ovim je i pitanje aktivnosti Jugoslavenske muslimanske organizacije među islamskim vjernicima izvan Bosne i Hercegovine. Činjenica je da JMO nije uspjela da proširi svoju političku aktivnost na druge krajeve izvan Bosne i Hercegovine. Teško je dati precizan odgovor i na pitanje da li je Jugoslavenska muslimanska organizacija imala namjeru da okuplja pripadnike islamske vjerske zajednice u Kraljevini SHS, a što bi značilo i Albance i Turke, ili samo bosanskohercegovačke Muslimane u nacionalnom smislu, odnosno Muslimane slavenskog porijekla, čiji je jezik srpskohrvatski. Druga od ovih alternativa je prihvatljivija, pošto je na Kosovu i u Makedoniji postojala politička partija »Džemijet«, koja je okupljala Albance i Turke. Realno je uzeti da se JMO orijentisala na okupljanje Muslimana, a to znači određenog dijela stanovništva u Bosni i Hercegovini i bivšem novopazarskom sandžaku.

Članarina je, prema izraženoj obavezi članstva, iznosila od 3 do 50 dinara godišnje. Nije, dakle, bila jednaka za sve članove, nije bila ni proporcionalna prema materijalnom stanju ili primanjima, niti progresivna prema materijalnim prihodima, što se inače primjenjuje prilikom ubiranja partijske članarine.⁶ Uplata dobrovoljno prihvaćene članarine bila je uslov za ostvarivanje članskih prava, naročito u partijskim forumima.

Članarina je bila važan izvor prihoda stranke. Međutim, ubiranje članarine, pored materijalnog efekta, trebalo je da psihološki utiče na članstvo u pogledu ostvarivanja što čvršće discipline i povezanosti u redovima JMO. Ilustrativan je u tom pogledu primjer kada je na skupštini JMO u Visokom 26. juna 1927. pročitana spisak članova koji su platili članarinu i postavljeno pitanje da li imaju pravo na skupštini glasati i oni koji nisu platili članarinu; predloženo je, istina, da im se odobri glasanje.⁷ Slično je bilo i na sreskoj

³ ABiH, VZSO, Pov. 742/1928. — Mjesni odbor JMO u Travniku dopisom broj 7/27 od 27. VIII 1927. obavijestio je Sakiba Korkuta da je na sjednici od 20. avgusta 1927. raspravljao o njegovoj požurnici, te da nije bio u mogućnosti donijeti konačno rješenje o njegovom prijemu za člana JMO, pošto se njegova molba za prijem u članstvo JMO nalazi na rješavanju u višoj stranačkoj instanci (PZII, originalni dopis potpisan od potpredsjednika i tajnika Odbora JMO u Travniku).

⁴ *Pravda*, 105, 6. XII 1927.

⁵ Vid. Stjepan Pulišelić, *Političke partije I*, Zagreb 1967, 102. Autor navodi da demohrišćanske partije zahtijevaju od svojih članova odanost kršćanstvu i zabranjuju pristup u partiju svima koji su se otuđili od Krista i njegova učenja.

⁶ P. Pulišelić, *Političke partije I*, 98.

⁷ ABiH, VZSO, Pov. 1810/1927, list 320.

skupštini JMO u Foči koja je 12. maja 1922. odgođena za 4. juni iste godine »jer prisutni članovi iz sela nisu platili članarinu, te po statutu nisu mogli glasati«. ⁸

Navedeni primjeri, uz ostalu dokumentaciju, potvrđuju da se vodilo računa o disciplinovanosti redova JMO.

Član JMO pored obaveze da plaća članarinu bio je dužan da glasa za kandidate JMO, da se pokorava svim odredbama i odlukama organizacije, zatim da bez odobrenja nadležnog odbora ne smije primati kakve časti i zvanja u političkom životu, te da ne smije raditi ništa u ime organizacije ako za to nema odobrenje nadležnog odbora. ⁹

Kao disciplinske mjere u JMO su bile predviđene: opomena, pismeni ukor i isključenje iz organizacije. Kaznu pismenog ukora mogao je izreći kotarski odbor, a kaznu isključenja Radni odbor JMO bilo na predlog kotarskog odbora bilo samoinicijativno. Članovima radnog i centralnog odbora i narodnim poslanicima sudio je časni sud, koji je bio predviđen u svim organima JMO. ¹⁰

Na liniji učvršćivanja redova i discipline u JMO bila je i politika preduzimanja disciplinskih mjera protiv kršioca partijske discipline.

Razumljivo je da se isključenju iz članstva pristupalo najviše u slučajevima otvorenog disidenstva. Tako je u 1924. godini Radni odbor JMO isključio iz stranke Sulju Suljića iz Bosanske Otoke (Bos. Krupa), jer se ogriješio o program stranke, pošto je po selima pokušavao da muslimanske seljake organizuje u »Nezavisnu težačku stranku«. ¹¹ Postupalo se slično i u slučajevima kada pojedini lokalni funkcioneri i neki aktivisti JMO prilikom oblasnih izbora (23. januar 1927) nisu bili disciplinovani u duhu statutarnih odredaba. Protivno odluci partijskih foruma, neki pojedinci kandidovali su se mimo zvaničnih listi JMO, na primjer, na listama radikala, i na taj način »unosili razdor i neslogu među redove JMO«. Poslije bezuspješnih upozorenja Centralnog i Radnog odbora stranke koja nisu pomogla da osujete, kako se okvalifikovalo, lične ambicije pojedinaca, Radni odbor, nadležan za rješavanje pitanja partijske discipline, na predlog mjesnih i kotarskih odbora JMO isključio je iz stranke Abdullatifa Sikirića, člana Centralnog odbora iz Fojnice, ¹² Izeta Jahića i Hilmiyu Muftića iz Gradačci, ¹³ Šemsu Abdulahefendića iz Dervente, ¹⁴ Muhameda Butuma, Mustafu O. Čišića, Saliha Kresu, Saliha H. M. Eficu i Muhameda Milovića iz Mostara, Faika Kurtagića, Mehu Topčagića, Saliha Hadžiomerovića iz Vlasenice, Hadži Malića Malićbegovića iz Žepča i Mehmedaliju Arnautovića iz Bosanske Kostajnice. ¹⁵ Isto tako Radni odbor je u cilju održanja neophodne partijske discipline isključio iz organizacije Mehmeda Muminovića, zemljoradnika i oblasnog poslanika u Puračiću, jer se kandidovao na listi zemljoradnika. ¹⁶

⁸ ABiH, PU, Pov. 6138/1922.

⁹ Statut i program JMO, Sarajevo 1922, 16.

¹⁰ Statut i program JMO, Sarajevo 1922, 17 — 18.

¹¹ *Pravda*, 177, 7. VIII 1924.

¹² *Pravda*, 51, 21. XII 1926.

¹³ *Pravda*, 52, 28. XII 1926.

¹⁴ *Pravda*, 3, 18. I 1927.

¹⁵ *Pravda*, 13, 22. III 1927.

¹⁶ *Pravda*, 57, 18. VIII 1927.

Sve odluke o isključenju navedenih lica i razlozi njihovog isključenja publikovani su u partijskom listu sa upozorenjem mjesnim i kotarskim odborima i članstvu da pomenute ličnosti nisu više ovlaštene obavljati nikakve poslove u ime organizacije.

S obzirom na politiku JMO i njen položaj u Kraljevini SHS, bilo je pojedinačno koji su u određenim periodima, naročito kada je JMO bila u opoziciji, napuštali organizaciju i prelazili u vladajuću Narodnu radikalnu stranku.¹⁷ Nema podataka da su tada članovi JMO prelazili u Hrvatsku seljačku stranku, Demokratsku stranku ili koju drugu opozicionu političku stranku.¹⁸ Vodstvo JMO vršilo je klasifikaciju onih koji su napuštali stranku u situacijama kada bi izrazili želju da se vrate u JMO. U prvoj grupi su bili oni koji su to činili iz nužde, uglavnom zbog zaposlenja ili zbog velikih represalija vlasti, ali koji su idejno uvijek ostajali uz JMO. Takvih je bilo najveći broj i njih su, po prestanku razloga za napuštanje stranke, ponovo primili odmah u organizaciju. Međutim, onima koji su se ogriješili o disciplinu i solidarnost nije bilo više mjesta u organizaciji.¹⁹

Povodom ponovnih prijema u članstvo onih koji su bili napustili JMO praktikovano je da daju izjave u *Pravdi* o razlozima napuštanja stranke, o lojalnosti i molbi za ponovni prijem. Takvi primjeri registrovani su u *Pravdi* još u 1924. godini da bi ih u 1925. i 1926. bilo više, a 1927. i 1928. godine mnogo veći broj, što se može objasniti učešćem JMO u vladi Velje Vukićevića i uspjesima u oblasnim i kasnije opštinskim izborima u Bosni i Hercegovini.²⁰

b. Organizacione jedinice i partijska vodstva

Jugoslavenska muslimanska organizacija, kao i ostale političke partije, u pogledu unutrašnje strukture imala je najviša partijska tijela (skupštine) i njihove organe (odbore), i to: seoske (odnosno gradske), kotarske, okružne i Zemaljsku skupštinu (konferenciju), te njihove organe: mjesne odbore ili povjerenike, kotarske odbore, Centralni odbor i njegovo izvršno tijelo — Radni odbor. Skupštine, kao najviša partijska tijela, prema Statutu su birale odbore, određivale im pravac političke aktivnosti i kontrolisale njihov rad. Osnovu političke aktivnosti predstavljala je kotarska skupština i njen odbor. Zemaljska skupština je bila nadležna da: 1. bira članove Centralnog i Radnog odbora; 2. izmjenjuje i dopunjuje stranački program i Statut; 3. postavlja kandidate za Parlamenat i 4. odlučuje o političkom držanju organizacije.

Interesantna je odredba prema kojoj Zemaljsku skupštinu sačinjavaju delegati svih kotarskih skupština, s tim što se broj delegata određuje prema

¹⁷ Teorijsku razradu usmjeravanja građana raznih klasa prema političkim partijama vladajuće klase i uopšte odnosa građana prema vladajućim partijama vid. S. Pulišelić, *Političke partije*, I, 49.

¹⁸ Jedan izuzetak je bio kada su izaslanici sarajevskih opština iskazali nepovjerenje Zaimu Glođi, oblasnom poslaniku, jer je istupio iz JMO i prešao u Savez zemljoradnika, bez prethodnog pristanka svojih birača (*Pravda*, 39, 26. IX 1928).

¹⁹ *Pravda*, 35, 22. VII 1927.

²⁰ Vid. *Pravda*, 183 i 209 od 1924; *Novi Glasnik JMO*, 6 i 11 — 15 od 1925; *Pravda*, 5, 6, 8, 9, 12 — 16, 18, 19, 21, 26 — 28, 39, 40, 47 i 49 od 1926. godine, zatim 3, 23, 25 — 3025 — 30, 32, 49, 57, 59, 61, 66, 72, 75, 78, 92 i 104 od 1927. godine, te 6, 7, 22, 38, 40, 41 i 52 od 1928. godine.

broju glasalih za listu JMO, i to svakih 1000 kuglica po jedan. Organizacije sa manjim brojem imaju pravo poslati jednoga delegata.²¹

Na Osnivačkoj skupštini JMO polovinom februara 1919. godine, kao što je pomenuto, bili su prisutni delegati tri četvrtine kotareva u Bosni i Hercegovini, odnosno 40 od ukupno 54.²²

Nadalje, na Glavnoj skupštini JMO u oktobru 1920. godine konstatovano je da ima 59 dobro organizovanih mjesnih odbora JMO, koji predstavljaju oko 80 000 organizovanih i dobro disciplinovanih članova.²³

Jugoslavenska muslimanska organizacija je, kao što je već naglašeno, okupljala ogromnu većinu muslimanskog biračkog tijela, i to cijelo vrijeme od osnivanja pa do zabrane u 1929. godini. To najbolje ilustruju podaci glasalih za JMO na skupštinskim izborima, kao i na oblasnim izborima 1927. godine, te na prvim opštinskim izborima u 1928. godini.²⁴

Jedna od karakteristika organizacione strukture JMO bila je u tome što su njeni mjesni odbori, naročito u gradovima, imali svoje pododbore. Na sastanke mjesnih odbora JMO, na primjer, u Sarajevu pozivani su izaslanici, kao i predstavnici pojedinih krajeva grada gdje nisu postojali pododbori.²⁵

Događalo se da je pododbor JMO bio organizaciono u sastavu nekog samostalnog muslimanskog društva, udruženja, čitaonice ili kluba. Tako, na primjer, pododbor JMO trećeg gradskog kvarta u Sarajevu djelovao je pod nazivom »Muslimanska čitaonica — Jedinstvo« na Bjelavama, a pododbor na Gorici pod nazivom »Muslimansko udruženje Hajrat«. Isto je bilo i sa pododborima koji su djelovali pod nazivom »Muslimanska čitaonica — Sloga«, »Muslimanska čitaonica — Bratstvo« i Udruženje »Ašik«.²⁶ U jednoj okružnici Radnog odbora JMO za izbor novih mjesnih i kotarskih odbora u 1928. godini sugerije se da u većim mjestima mjesni odbori radi bolje organizovanosti i uspješnijeg rada mogu formirati pododbore u pojedinim dijelovima opštine.²⁷

Redovno održavanje skupština JMO, kako mjesnih i kotarskih, tako i okružnih i glavnih (zemaljskih) bila je stalna praksa i značajna karakteristika unutarpartijskih odnosa i političke aktivnosti JMO. Istina, tome je umnogome doprinijela i dinamika političkih događaja, povodom kojih je ova vrsta aktivnosti bila neminovna: skupštinski izbori 1920, 1923, 1925. i 1927. godine, oblasni izbori 1927, te opštinski izbori u Bosni i Hercegovini 1928. godine. Po Statutu JMO, Zemaljska skupština je bila jedini organ na kome su se mogli odrediti kandidati za Parlamenat, pa je izborima prethodio

²¹ Statut i program JMO, Sarajevo 1922, 18 — 22.

²² *Vrijeme*, 15, 18. II 1919.

²³ *Pravda*, 109 (214), 23. X 1920.

²⁴ Karakterističan je izvještaj upravitelja ispostave u Odžaku od jula 1922. godine, u kojem se, između ostalog, navodi da u njegovoj ispostavi živi nešto više od 2 500 Muslimana koji su »bez iznimke organizovani u JMO« (ABiH, PU, Pov. 8274/1922).

²⁵ *Pravda*, 246, 10. XI 1923.

²⁶ *Pravda*, 208, 16. IX 1922; *Novi Glasnik JMO*, 22, 22. XII 192; *Pravda*, 13, 22. III 1927. i 92, 27. IX 1927. — Postojali su pododbori JMO u društvima »Fadilat« i »Sloga«. Svi pododbori su imali svoju glazbu ili tamburaške-zborove (*Pravda*, 107, 6. V 1924. i 117, 21. V 1924).

²⁷ *Pravda*, 5, 1. II 1928.

saziv skupština. Na tim skupštinama su usvajani i izborni proglassi JMO. Vodstvo JMO sve do šestojanuarske diktature pridržavalo se statutarinih odredaba o postavljanju kandidatskih lista, odnosno poslaničkih kandidata.

Za unutarpartijske odnose, kao i za političku aktivnost JMO, dalje je karakteristično da Centralni i Radni odbor, kao najviši rukovodeći i izvršni organi stranke, poklanjaju veliku pažnju kontaktima, odnosno stalnoj vezi sa nižim organima i rukovodstvima, posebno vezama sa istaknutim partijskim ličnostima u pojedinim mjestima. Naročito se vodilo računa o političkom stanju na terenu, osobito pred skupštinske izbore. Tada se obično pojačavala aktivnost iz centra, naročito poslanika JMO. Pored stalnog obilaska nižih organizacija, prisustvovanja njihovim sastancima ili političkim skupovima, centralni odbor je uveo praksu da pojedinci ili odbori JMO o svojim problemima pravovremeno i redovno izvještavaju viša rukovodstva, konkretno centralni odbor ili direktno Poslanički klub JMO u Beogradu, ako su u pitanju neophodne intervencije poslanika u Skupštini. Prikupljali su se podaci koji su davali povoda na žalbe, odnosno povrijeđena prava u bilo kojoj oblasti društvenog života. U tom smislu su niže organizacije više puta i pismeno upozoravane od strane Centralnog odbora, koji im je, inače, redovno davao uputstva za rad.²⁸ Takav način djelatnosti pokazao se za JMO koristan, posebno zato što je položaj bosanskohercegovačkih Muslimana bio objektivno težak.

Stimulans za stalnu vezu nižih organizacija sa Centralnim odborom i Klubom poslanika JMO bio je i u tome što su poslanici i vodstvo JMO preduzimali razne oblike aktivnosti za otklanjanje grešaka i propusta na koje su se birači žalili. U vezi s tim, pored ostalog, bile su organizovane posebne rubrike u partijskom listu *Pravda*. Pored iznošenja predloga, sugestija, primjedaba i zahtjeva mjesnih organizacija, *Pravda* je redovno izvještavala, naročito prvih godina, šta je sve preduzimano u konkretnim slučajevima, kakav je bio efekat poduzete mjere, kao i da li još treba šta uraditi u mjesnim i kotarskim organizacijama, posebno u vezi s potrebnom dokumentacijom i sl. Vodstvo JMO uvelo je takođe u praksu, osobito kada je stranka bila u opoziciji, da na osnovu izvještaja, sugestija i predloga iz mjesnih i kotarskih organizacija, postavlja o određenim pitanjima upite u Narodnoj skupštini. Takvi upiti i odgovori vlade, kao i govori ili najvažniji dijelovi govora poslanika JMO u Skupštini objavljivani su redovno u partijskom organu *Pravda*.

Upravo stalna i direktna veza vodstva i poslanika JMO sa nižim organizacijama omogućavala im je argumentovano istupanje u Skupštini, kod

²⁸ U jednoj okružnici Centralnog odbora JMO polovicom aprila 1919. godine pozivaju se mjesni odbori »da razviju svoje djelovanje u korist imovinske i lične sigurnosti Muslimana«. Tu su data uputstva kako treba postupati u slučaju snjetanja posjeda i pretrpjele štete. Od mjesnih odbora se zahtijeva da na svom području popišu sve »Muslimane« koji se bave obrađivanjem zemlje, a nemaju dovoljno svoga zemljišta za obradu i održavanje sebe i svojih porodica u životu«, te da se »raspitaju za sva prazna produktivna zemljišta u svom kotaru« i o svemu pošalju podatke Centralnom odboru stranke. (*Pravda*, 43, 12. VI 1919). Kontakt vodstva JMO sa nižim organizacijama pored već pomenutih oblika održavao se i putem partijskog lista. U *Pravdi* je bila stalna rubrika »Iz naše organizacije« u kojoj su saopštavane vijesti o aktivnosti mjesnih i kotarskih organizacija, davana uputstva za rad nižih organizacija, iznošeni njihovi zahtjevi prema vodstvu stranke ili Poslaničkom klubu ili su tretirana slična pitanja unutarpartijskih odnosa (*Pravda*, 20, 25. I 1922).

organa vlasti ili u štampi u cilju ostvarenja zahtjeva birača, naročito na zaštitu njihovih interesa.²⁹

Kao primjer disciplinovane akcije mjesnih i kotarskih organizacija i njihove kontinuirane veze sa centralnim vodstvom stranke može se navesti, pored ostalog, puna saglasnost nižih organizacija sa rezolucijom protestnog zbora Muslimana 30. juna 1920. godine u Sarajevu povodom »bilećkih događaja«.³⁰ Isto je bilo i sa već pomenutim protestima mjesnih odbora JMO Privremenom narodnom predstavništvu SHS u vezi s donošenjem beglučkih uredbi u februaru 1920. godine. Tako je bilo i u martu 1919. godine prilikom protesta protiv sastava muslimanskih predstavnika za Narodno vijeće i zastupnika u Privremenom narodnom predstavništvu SHS.³¹

Disciplinovanost i odgovornost članstva i organizacije JMO naročito su se odrazile pri održavanju godišnjih skupština mjesnih organizacija JMO u drugoj polovini 1920. godine, neposredno pred izbore za Ustavotvornu skupštinu.³² To se ispoljilo i prilikom inicijative Centralnog odbora da se niže organizacije izjasne o akciji Poslaničkog kluba JMO na stvaranju sporazuma

²⁹ Centralni odbor JMO uputio je, na primjer, poziv kotarskim i mjesnim odborima da odmah izravno dostave Poslaničkom klubu JMO u Beograd tačne i iscrpne podatke o nepravdama i protuzakonitostima u vezi s oduzimanjem opštinskih i seoskih ispaša kako bi poslanici mogli podnijeti argumentovanu interpelaciju u Narodnoj skupštini (*Pravda*, 243, 7. XI 1923). Nakon dobivenih podataka od kotarskih i mjesnih odbora, poslanik Hamzaliya Ajanović je podnio interpelaciju o opštinskim ispašama (*Pravda*, 264, 1. XII 1923; 268, 7. XII 1923; 269, 8. XII 1923).

³⁰ *Pravda*, 115, 31. I 1920; 120, 12. II 1920; 121, 14. II 1920; 123, 19. II 1920; 125, 24. II 1920; 126, 26. II 1920; 127, 28. II 1920; 128, 2. III 1920.

³¹ SBPNP, I, 8, 279 i 10.

³² Centralni odbor JMO uputio je okružnicu »Svim kotarskim odborima« sljedeće sadržine:

»I. Obzirom na predstojeće izbore za Ustavotvornu skupštinu da kotarski odbori do 5. oktobra bezuslovno održe kotarske skupštine, na čiji dnevni red se, pored ostalog, ima staviti: 1. Izvještaj o radu odbora; 2. Izbor delegata za glavnu skupštinu; 3. Oznaka zgodnih kandidata za izbor u Konstituantu iz okružnog i kotarskog područja i 4. Izbor kotarskog odbora ako to već do sada nije učinjeno prema propisima Statuta.

II. U roku od osam dana dostaviti obračun o prihodima i rashodima u 1920. godini.

III. Radi pokretanja *Pravde* kao dnevnog lista izvijestiti do 25. da li su pretplatnici za povišenje cijena, dali bi se moglo naći novih pretplatnika.

IV. Centralni odbor će biti sazvan oko 10. oktobra, a Glavna skupština oko 15. oktobra« (*Pravda*, 93 (198), 14. IX 1920).

O održanim kotarskim konferencijama JMO kotarski predstojnici su pravovremeno obavještavali Zemaljsku vladu za Bosnu i Hercegovinu. Raspoložemo izvještajima iz Vlasenice, Donjeg Vakufa, Čapljine, Tešnja, Tuzle, Banje Luke, Dervente, Gračanice, Kupresa, Bihaća, Travnika, Visokog, Duvna, Jajca, Varcar-Vakufa, Bugojna, Mostara, Doboja, Bosanske Gradiške, Konjica (Ostrošca i Jablanice), Rogatice, Sarajeva, Konjica i Zenice (Sopotnica). Gotovo svi izvještaji ukazuju na masovnost konferencija JMO, jedinstvo Muslimana i isticanje njihovih zahtjeva za ravnopravnim tretmanom u Kraljevini SHS. Na nekim skupštinama je bilo i neuspjelih pokušaja razbijanja JMO (Čapljina, Sarajevo, Derventa). U većini izvještaja organa vlasti ukazivalo se na mogućnost da na izborim za Ustavotvornu skupštinu Muslimani masovno glasaju za poslaničke kandidate JMO (ABiH, ZV, Pov. 2096, 2321, 6782, 7329, 8835, 9340, 9790; 9836, 10049, 10115, 10400, 10423, 10534, 10567, 10680, 10890, 10926, 11054, 11557, 11616, 11622, 11821, 11976, 12006, 12433, 13269 iz 1920. godine).

sa radikalsko-demokratskom koalicijom u martu 1921. godine.³³ Slično je bilo i kasnije kao, na primjer, prilikom izbora novih mjesnih i kotarskih odbora JMO. U septembru 1925. godine Centralni odbor je odlučio da se obnove svi odbori i poslao posebnu poruku svim mjesnim i kotarskim odborima JMO.³⁴ Povodom toga, Centralni odbor je zaključio da narodni poslanici ponovo obiđu sve organizacije JMO u Bosni i Hercegovini, a ne samo u svojim izbornim srezovima, što su oni, prema rasporedu, i učinili.³⁵ Slično je bilo i sa uputstvom Centralnog odbora u novembru 1922. godine da se izvrši obnova mjesnih i kotarskih odbora u duhu novog statuta stranke.³⁶ Disciplinovan je bio odnos nižih organizacija i prema okružnici Centralnog odbora broj 128-28, od 24. januara 1928. u kojoj se zahtijevalo provođenje novih izbora za mjesne i kotarske odbore JMO.³⁷

Za dobru organizovanost i čvrstinu redova JMO veoma su zaslužni bili poslanici JMO. Oni su bili u stalnom kontaktu sa biračima, pa i onima iz najudaljenijih mjesta. Nerijetko su odlazili i u malo pristupačna mjesta. Pored isupanja u Narodnoj skupštini, redovno su intervenisali kod lokalnih organa vlasti. Poklanjali su pažnju i ličnim susretima i kontaktima sa članstvom, a naročito sa lokalnim partijskim vodstvom. Pojedini poslanici su u tome bili naročito revnosni, na primjer, Ismet Gavrankapetanović. O njemu poglavari srezova na njegovom izbornom području ističu da održava disciplinu u JMO zahvaljujući tome »što pokazuje osobitu volju za radom svakog svog pojedinog glasača, intervenišući za svakog i kod svih vlasti i često puta sa dobrim uspjehom«.³⁸

³³ *Pravda*, 277, 12. IV 1921; 280, 19. IV 1921; 281, 21. IV 1921; 282, 23. IV 1921; 286, 3. V 1921; 287, 5. V 1921; 288, 10. V 1921; 291, 19. V 1921; 292, 21. V 1921; 321, 9. VIII 1921.

³⁴ *Novi Glasnik JMO*, 8, 18. IX 1925.

³⁵ *Novi Glasnik JMO*, 11, 6. X 1925; 12, 13. X 1925; 13, 20. X 1925; 18, 25. XI 1925.

³⁶ *Pravda* 254, 10. XI 1922.

³⁷ *Pravda*, 5. 1. II 1928; 6. 8. II 1928; 7. 15. II 1928; 9. 29. II 1928; 13. 28. III 1928; 15. 11. IV 1928; 18. 2. V 1928; 21. 23. V 1928; 22. 30. V 1928; 28. 11. VII 1928; 37. 12. IX 1928; 49. 14. XI 1928; 50. 21. XI 1928; 54. 19. XII 1928. — Ocjenjujući izbore mjesnih i kotarskih odbora JMO u gotovo svim mjestima izbor je obavljen jednoglasnim zaključkom prisutnih i nije dolazilo do razmimoilaženja. Pojedine nesuglasice koje su se desile u nekim mjestima izgadio je Radni odbor svojim zaključkom, dok će o razmimoilaženjima koja imaju dublji karakter odlučiti Centralni odbor (*Pravda*, 15. 11. IV 1928).

³⁸ ABiH, VZSO, Pov. 2729/1926. — Brojne su bile intervencije Ismeta Gavrankapetanovića kod organa vlasti, zatim njegovi upiti i interpelacije u Skupštini, naročito povodom nepravilnih postupaka organa vlasti prema Muslimanima u vezi sa oduzimanjem ispaša, te povodom izbornih zloupotreba na štetu Muslimana.

Dr Šefkija Behmen je u Varešu 30. aprila 1926. godine intervenisao kod šefa ispostave za odgodu naplate sudske takse nekim muslimanskim težacima (ABiH, VZSO, Pov. 1210/1926). — Dr Behmen je povodom iznenadnog napada na Muslimane u Prijedoru 8. septembra 1923. protestovao kod vlasti u Prijedoru i zatražio da se preduzmu najstrože mjere i osigura bezbjednost Muslimana. Povodom tog napada, poslanik za okružje banjalučko Hamzalija Ajanović otputovao je istoga dana iz Sarajeva u Prijedor (*Pravda*, 195, 8. IX 1923).

Dr Abdulah Bukvica uputio je direktoru Agrarne direkcije u Sarajevu predstavku o nepravednoj razdiobi ispaša u vlaseničkom srezu na štetu Muslimana, a za koje je saznao u kontaktu sa težacima od kojih su neki podnijeli i pismene predstavke (*Pravda*, 17, 25. IV 1928). — Poslije sastanka poslanika A. Dupovca sa muslimanskim težacima, objavljen je članak u *Pravdi* (150, 3. VII 1924) pod naslo-

Koliko je redovan kontakt poslanika JMO bio sa nižim organizacijama i članstvom, pokazuje i upozorenje mjesnim odborima u oktobru 1924. godine da ne zakazuju javne skupštine ukoliko reflektuju na dolazak poslanika, jer su zauzeti izvjesno vrijeme važnijim poslovima.³⁹ Inače, bila je redovna praksa da svim kotarskim skupštinama na kojima su se obično birali delegati za zemaljske skupštine prisustvuju, pored članova Centralnog odbora, i poslanici JMO. Poslanici JMO su, takođe, redovno prisustvovali javnim zborovima JMO, osobito onima koji su održavani pred skupštinske izbore, ili kada se željela dobiti podrška za određenu politiku koju bi inaugurisao Poslanički klub u izvjesnim delikatnim političkim situacijama za JMO, kao što su bili, na primjer, razgovori o sporazumu sa radikalsko-demokratskom koalicijom pred usvajanje Vidovdanskog ustava, zatim u vrijeme rascjepa u vodstvu JMO 1922. godine, stupanja JMO u Opozicioni blok 1924. godine, te prilikom stvaranja Demokratske zajednice 1926. godine i u drugim sličnim prilikama. U takvim situacijama Poslanički klub JMO je tražio saglasnost, odnosno podršku mjesnih i kotarskih organizacija za svoju politiku. Najveći broj organizacija obično je odobravao rad Poslaničkog kluba ili Centralnog odbora organizacije.

Dobru organizovanost JMO redovno ističu sreski poglavari u svojim političkim izvještajima višim organima vlasti. Tako, na primjer, u 1927. godini sreski poglavar u Rogatici ističe organizacione prednosti JMO nasuprot organizaciji Narodne radikalne stranke u Rogatici, koja postoji samo na papiru. Pri tome naglašava da je JMO najjača politička cjelina u srezu, te »ukoliko stranke sa pravoslavnim biračima postaju slabije i nesigurnije u toliko JMO postaje jedinstvenija, disciplinovanija i borbenija«.⁴⁰ Takvo stanje je bilo u Rogatici i 1926. godine. Tada je, takođe, isticano da je JMO najstabilnija politička grupa »usljed svoje uzorne i jedinstvene organizacije (što drugim strankama ovdje toga nedostaje). Sadanja organizacija Narodne radikalne stranke nije gotovo nikakva«. Za muslimanske seljake se navodi da su fanatične pristaše JMO, koji sami sebi ne vjeruju da mogu biti bilo što drugo po uvjerenju nego pristalice JMO. Disciplinovanost članstva JMO pred oblasne izbore zapažena je u Čajniču, gdje očekuju direktive kako da postupe prema nekim Muslimanima koji su se kandidovali na radikalskim listama. U isto vrijeme u Visokom, članstvo JMO, takođe očekuje šta će im vodstvo stranke narediti.⁴¹ Slična je situacija i u julu 1928. godine u Fojnici, gdje Muslimani stoje u neprestanom kontaktu sa svojim vodstvom.⁴² Kompaktnost muslimanskih birača konstatuje i beogradsko *Vreme*, u kome se iznosi da Spahina glasačka vojska izlazi na birališta, kao da su Prusi

vom »Žandarmska divljanja« (ABiH, VŽSO, Pov. 1118/1924). — Poslanik Husejin Alić predvodio je u Sarajevo 21. juna 1924. deputaciju Muslimana iz Goražda da bi se žalili na postupak ispostave i žandarma prema Muslimanima (ABiH, VŽSO, Pov. 2198/1924, list 115 — 117). — Poglavar sreza sarajevskog u maju 1924. godine izvještava da su Muslimani postali nepovjerljivi i neiskreni prema organima vlasti, pa samo u svom krugu, i to u tajnosti, pretresaju svaku sitnicu i za najmanju kakvu svoju stvar idu odmah svojim poslanicima ili njihovim zamjenicima radi pritužbe ili intervencije (ABiH, VŽSO, Pov. 1395/1924).

³⁹ *Pravda*, 227, 5. X 1925.

⁴⁰ ABiH, VŽSO, Pov. 2342/1927, list 115 i 71.

⁴¹ ABiH, VŽSO, Pov. 2797/1926, list 10, 30 i 31.

⁴² ABiH, VŽSO, Pov. 1358/1928, list 3.

i da je to posljedica vjerskog zanosa.⁴³ Također, nasuprot slaboj organizaciji Narodne radikalne stranke u fojničkom srezu, i to zbog neodgovornog odnosa vodstva stranke prema radu i zahtjevima sreske organizacije radikala, poglavar sreza u 1928. godini ističe da vodstvo JMO stalno radi na jačanju svoje partije i da je u stalnom kontaktu sa narodom.⁴⁴ O tom problemu nešto ranije (1927. godine) isti poglavar sreza izvijestio je da partijski redovi JMO »pokazuju najjaču povezanost i čvrstu organizaciju«, te da uporedo sa učvršćivanjem svoje organizacije u Fojnici nastavljaju sa diskreditovanjem viđenijih Muslimana pristaša Narodne radikalne stranke.⁴⁵

I ranije je (u martu 1920. godine) za JMO u Rogatici isticano da je »najjača i najbolje organizovana stranka u kotaru«, zašto ima najviše zasluga predsjednik kotarske organizacije JMO Hašim Šahinpašić, koji je »vrlo uplivan čovjek u ovom kotaru, jer stoji u dobrom odnošaju i sa vođama drugih stranaka, kao i sa ostalim drugim uglednim ljudima ovog kotara, te i s političkim vođama u Sarajevu, čiste je prošlosti, trezven i razborit.«⁴⁶

Centralno vodstvo JMO uspjelo je da u nižim organizacijama za partijske vođe osigura ugledne i sposobne ljude. To je svakako imalo pozitivnog odraza na masovno okupljanje Muslimana u Jugoslavensku muslimansku organizaciju.⁴⁷ Tako su, upravo, najuglednije ličnosti bile angažovane u političkom životu Muslimana bilo da su to *istaknutiji intelektualci* (Edhem Mulabdić, Hamzaliya Ajanović, dr Hamdija Karamehmedović, Velija Sadović, Husejin Mašić, dr Mehmed Spaho, dr Halid Hrasnica, dr Atif Hadžikadić, Salih Baljić, Husejin Alić, Šemsudin Sarajlić, dr Šefkija Behmen, dr Mahmut Behmen i mnogi drugi), zatim *vjerske starješine — muftije* (H. H. Ibrahim Maglajlić, Ibrahim Fejić, Sakib Korkut, Muhamed Šefket Kurt i drugi), *trgovci* (Kjamil Džinić, Hamid Kurbegović, Ahmed Kovačević, Ragib Čapljić, Uzeir Hadžihasanović, Hašim Šahinpašić, Mujaga Komadina, Nuriya Pozderac i drugi) ili *begovi — zemljoposjednici* (Sejdalija Filipović, Abduselam Cerić i drugi). Njihov uticaj među muslimanskim masama je bio nesumnjivo veliki.

Za Jugoslavensku muslimansku organizaciju karakteristično je da nije imala profesionalnih političkih radnika ni u najvišim partijskim tijelima. Jedino su poslanici JMO primali platu od Narodne skupštine i većina se njih posvetila gotovo isključivo političkom radu. Na taj način može se vidjeti koliko je bila značajna funkcija poslanika i posebno Poslaničkog kluba JMO u političkom životu Muslimana. Zato se za JMO ne može kazati da je imala stručni aparat i profesionalne političke radnike u onom smislu kakvi oni danas postoje u svim savremenim političkim partijama.⁴⁸ To je i razumljivo s obzirom na tadašnji stepen razvoja političkog života, posebno političke organizovanosti, političke tradicije i drugih za to značajnih faktora. Ali, pored

⁴³ ABiH, VZSO, Pov. 1146, 26. II 1925.

⁴⁴ ABiH, VZSO, Pov. br. 1358/1928, list 13.

⁴⁵ ABiH, VZSO, Pov. 2342/1927, list 44.

⁴⁶ ABiH, VZ, prez. 1293/1920.

⁴⁷ Kao osnov vezanosti članstva za političku partiju, pored ostalog, uzima se lična veza s članovima i naročito sa vodstvom partije, dok se jake i uticajne ličnosti smatraju kao veoma pogodne za okupljanje i povezivanje članstva u političkim partijama. Vid. dr Radomir Lukić, Političke stranke, 55 i 127—8.

⁴⁸ Vid. dr Radomir Lukić, Političke stranke, 73.

svega, vodstvo JMO je ispoljilo političku umješnost i upornost u iznalaženju najefikasnijih metoda i oblika partijskog djelovanja.

U metodu rada vodstvo JMO pridavalo je priličan značaj čvršćoj veza-
nosti članstva za organizacije. Pored ostalog JMO je bila jedna od prvih
političkih partija u Bosni i Hercegovini koja je svome članstvu izdavala
članske legitimacije. Čak su prilikom podjele partijskih legitimacija prire-
đivane male svečanosti, a najčešće se to radilo neposredno pred skupštinske
izbore i na skupštinama JMO. Pored učvršćenja vlastitih redova, istovremeno
je to značilo i ubiranje materijalnih sredstava. No, najglavnije je bilo to
što se na taj način vršilo opredjeljivanje glasača za poslaničke kandidate
JMO. Da je to bio, takođe, važan posao za vodstvo JMO, vidi se i po tome
što su takvim sastancima organizacija gotovo redovno prisustvovali poslanici
JMO ili drugi članovi Centralnog i Radnog odbora stranke uveličavajući na
taj način značaj podjele partijskih legitimacija.⁴⁹

Inače, permanentni uspjesi JMO u skupštinskim izborima pokazuju
da su organizovanost i unutarpartijski odnosi u JMO bili na visini. To je
zapaženo i u štampi, naročito pred izbore 1920. godine.⁵⁰

Jednu od važnih unutarpartijskih struktura JMO predstavljao je Posla-
nički klub JMO, koji je postojao kao samostalni klub u Ustavotvornoj, a zatim
u Narodnoj skupštini Kraljevine SHS.

S vremena na vrijeme osjećali su se nesporazumi između Centralnog
odbora, kao statutarno najvišeg i najznačajnijeg rukovodećeg organa u stran-
ci, i Poslaničkog kluba. I jedan i drugi organ želio je da prisvoji dominantnu
ulogu. Kakav se proces u tom pogledu odvijao, dosta rječito pokazuje i sam
Statut usvojen na Osnivačkoj skupštini JMO upoređen sa Statutom usvo-
jenim u oktobru 1921. godine, poslije promjene u vodstvu stranke. Prema
prvom Statutu, Klub narodnih poslanika je odgovoran Centralnom odboru
stranke. Takva odredba je, međutim, izostavljena u novom Statutu, što poka-
zuje prevagu uticaja Poslaničkog kluba u politici JMO.⁵¹ To je, u stvari,

⁴⁹ Na zboru JMO u Goruši i Kalupima (Visoko) 30. avgusta 1927. dr Šefkija
Behmen podijelio je prisutnima članske legitimacije JMO (ABiH, VZSO, Pov.
1810/1927).

⁵⁰ *Balkan*, 193, 5. XII 1920; *Samouprava*, 225, 3. XII 1920; *Hrvat*, 234,
30. XI 1920; *Srpska riječ*, 242, 30. XI 1920; *Jugoslavenski list*, 277, 3. XII 1920 i
Hrvatska sloga, 258, 2. XII 1920.

⁵¹ U teoriji o političkim partijama jasno je da je položaj parlamentarnih
grupa po pravilu jači u političkoj stvarnosti nego što to izgleda po partijskim sta-
tutima, tim prije što poslanički položaj omogućava znatnu samostalnost i političku
ulogu poslanika. Zbog toga i dolazi do sukoba između partijskog vodstva i parla-
mentarnih grupa, koje traže da djeluju nezavisno od odluka partijskih organa
(Dr Radomir Lukić, *Političke stranke*, 72). Poslije odlaska disidenata iz JMO,
polovinom 1922. godine, Centralni odbor je, uglavnom, potvrđivao stavove i odluke
svoga Poslaničkog kluba, jer mu je bio dao generalno ovlaštenje za samostalan rad
u Narodnoj skupštini. Inače, Poslanički klub JMO ni u čemu se nije razlikovao od
parlamentarnih grupa drugih stranaka. U praktičnoj partijskoj politici on je
predstavljao nosioca partijske politike. U Klubu je odlučivano na primjer o sa-
radnji sa drugim partijama, o ličnostima koje je trebalo da zastupaju stranku
na javnim skupovima i u pregovorima ka drugim strankama ili koje će stranačke
ličnosti biti u vladi. Pred skupštinske debate odlučivano je koji će poslanik i o
kojem pitanju raspravljati. Tako su se pojedinci »specijalizirali« za određene obla-
sti, odnosno ministarske resore. To je bilo korisno osobito u onim periodima kada
je Poslanički klub JMO bio u opoziciji i kada su njegovi poslanici istupali protiv
vladinih prijedloga.

omogućavalo koncentrisanje političke moći na užli krug ličnosti, pa čak i pojedinaca, najbližih saradnika, najčešće i rodbinski povezanih. Nije slučajno što su protivnici JMO u kasnijem periodu, naročito poslije ulaska dra Spahe i nekih njegovih saradnika u Stojadinovićevu vladu uočili pojave nepotizma, označujući Spahin krug najužih saradnika izrazom »akreba medžlis« (rodbinski savjet — rodbinski odbor).

c. Materijalna sredstva

Prema Statutu, precizirano je da se materijalna sredstva za djelatnost organizacije pribavljaju iz tri izvora. Prvo, članarinom, drugo, dobrovoljnim priložima i, treće, zavještanjima. Svaki mjesni odbor je bio dužan da na navedene načine pribavi sredstva za finansiranje »kulturno-ekonomskih potreba organizacije«. Jednu trećinu svojih prihoda mjesni i kotarski odbori su bili dužni dostavljati radnom odboru koji ta sredstva upotrebljava po svojoj uvidavnosti u svrhe organizacije.⁵² O članarini kao obavezi članstva i njenom značaju za organizaciju govoreno je ranije.

d. Štampa

Značaj štampe za političku partiju, posebno za propagandnu djelatnost u pridobijanju članstva i učvršćenju partijskih redova, za uticaj na vlasti, postupke njenih organa i njenu politiku osobito je cijenilo vodstvo Jugoslavenske muslimanske organizacije.

⁵² Statut i program JMO, Sarajevo 1922, 38—39. — Osim navedenih statutarних odredaba o materijalnim sredstvima, ne raspolazemo drugim podacima iz kojih bi se moglo ocijeniti kakvim je materijalnim sredstvima raspolagala JMO. Izgleda da se JMO potpuno samostalno finansirala najviše iz članarine i dobrovoljnih priloga. Na primjer, na Zemaljskoj skupštini 6. i 7. oktobra 1921. utvrđeno je da su veći rashodi od prihoda. Za sređenje finansijskih prilika tada je Hivzija Đumišić predložio da posjednici od naplaćivanog agrarnog novca daruju organizaciji 1%. Ovom predlogu usprotivili su se dr Halid Hrasnica i Osman Osmanković, pa je usvojeno da kotarski odbori ubiru članarinu i zaostalu pretplatu, a da pojedinci, ako žele, mogu dati prilog organizaciji (*Pravda*, 345, 11. X 1921). Ova odluka je interesantna zbog toga što se, izgleda, radilo o taktičkom potezu vodstva JMO, kako im se ne bi prigovorilo da ih finansiraju zemljoposjednici (begovi). Sakupljanje dobrovoljnih priloga bio je, izgleda, uobičajen izvor materijalnih sredstava JMO. Postoje podaci da se u 1922. godini praktikovalo na skupštini i zborovima stranke sakupljanje dobrovoljnih priloga pod nazivom »za fond naše organizacije«, kao što je bilo u Tešnju, Kladnju, Visokom i nekim drugim mjestima Bosne i Hercegovine (*Pravda*, 226, 7. X 1922; 238, 21. X 1922; 269, 28. XI 1922. — I kasnije su u organizacijama JMO isticali problemi finansijske prirode. Na pouzdaničkom sastanku mjesne organizacije u Sarajevu 16. januara 1927. konstatovano je da su materijalne prilike organizacije slabe, jer je sva rezerva utrošena i stvoren deficit od 760 dinara, koju svotu duguju trgovcu Uzeiru Hadžihasanoviću, inače funkcioneru mjesnog odbora. Zato je predsjednik mjesnog odbora dr Halid Hrasnica apelovao na prisutne da priteknu u pomoć sa dobrovoljnim priložima naglašavajući da se bez novca neće moći boriti za muslimanska prava. Odlučeno je da se finansijske prilike saniraju ubiranjem godišnje članarine koja za 6000 članova po tri dinara mjesečno iznosi preko 200 000 dinara (ABiH, VZSO, Pov. 240/1926, list 120).

U Statutu JMO postoji odredba o partijskoj štampi. To je posebno poglavlje u kome se precizira obaveza izdavanja partijskog glasila i drugih »za narod korisnih edicija«.

Glasilo JMO je bila *Pravda* (političko-informativni list). Izlazila je od osnivanja stranke do šestojanuarske diktature, osim u vremenu od 28. maja 1925. do 26. januara 1926, kada je bilo zabranjeno njeno izlaženje. Za to vrijeme umjesto *Pravde* povremeno je izlazio *Glasnik JMO*, a zatim *Novi Glasnik JMO*.⁵³

Ne raspoložemo podacima o tiražu *Pravde*. Poznato je da se u prvoj godini (1919) izlaženja, dok je bila nedjeljni list, rasparčavala u oko 3 200 primjeraka, od kojih oko 700 u Sarajevu, a ostali u drugim mjestima Bosne i Hercegovine. Prema jednom podatku, samo u Janji kod Bijeljine bilo je 40 pretplatnika, a u Bosanskom Brodu preko 60. Namjera je vodstva JMO bila da uz »dobar rad i agitaciju« poveća tiraž na 10 000 primjeraka.⁵⁴

Povremeno je pored *Pravde* izdavana i *Pravda* — kalendar JMO, kao i neke druge prigodne knjižice i publikacije iz oblasti političkog, kulturnog i privrednog života Muslimana.⁵⁵ *Pravda* — kalendar JMO štampan je u oko 3 000 primjeraka i redovno gotovo unaprijed bio rasprodavan. Takav podatak unesen je u izvještaj organa vlasti, gdje se navodi da je *Pravdinih* kalendara za 1924. godinu pronađeno i zaplijenjeno svega 80 komada od 3 000 štampanih. Navodi se da je Državno odvjetništvo tek nakon 5 dana po štampanju kalendara izdalo nalog za zabranu rasturanja i zapljenu.⁵⁶ Ovako brza prodaja *Pravdinih* kalendara uslijedila je zbog toga što je vodstvo JMO pravovremeno reklamiralo njihovo izlaženje i organizovalo pretplatu putem partijskih mjesnih odbora. Na taj način su osiguravali i izvjesna sredstva za štampanje kalendara.⁵⁷

Zbog važnosti štampe za političku djelatnost, posebna je pažnja posvećena biranju najpogodnije ličnosti za glavnog i odgovornog urednika *Pravde*. To su obično bile najodgovornije ličnosti iz Centralnog ili Radnog odbora JMO. Ukoliko neko od njih nije bio nominalno na toj dužnosti, onda je jedan od članova Centralnog odbora bio zadužen i odgovoran za štampu.

⁵³ Đorđe Pejanović, Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850 — 1941, Sarajevo 1961, 104 — 105.

⁵⁴ PZH, Raspis Centralnog odbora JMO (broj 59 od 11. III 1919) upućen »Svi-ma mjesnim odborima naše organizacije«, štampan u vidu letka. — Prema nekim podacima organa vlasti iz 1923. godine *Pravda* se štamkala u 2 100 primjeraka (ABiH, PU, Pov. 5403/1923). Prema drugom jednom aktu iz 1926. godine, u kome se govori o tiražu sarajevskih listova, navodi se da *Pravda* izlazi u 3 000 primjeraka, što je bilo više nego tadašnji tiraž službenog glasila *Narodnog jedinstva* (2 300 primjeraka), glasila Narodne radikalne stranke u Sarajevo *Sloboda* (2 000) ili, na primjer, listova *Naša pravda* (1 000) i *Glas slobode* (1 400), (ABiH, VZSO, Pov. 1019/1926).

⁵⁵ *Pravda* — kalendar JMO izdavan je za 1920, 1923, 1924, 1925. i 1927. godinu. Bio je osim prvog godišta džepnog formata sa oko 180 stranica. Pored kalendarskog dijela, obrađivao je političku, kulturnu i ekonomsku problematiku, a sadržavao je i zabavne priloge. Vid. Osman A. Sokolović, Pregled štampanih djela Muslimana Bosne i Hercegovine na srpskohrvatskom jeziku od 1878 — 1948, III (Separat iz Glasnika Vrhovnog islamskog starješinstva), Sarajevo 1959, 12.

⁵⁶ ABiH, VZSO, Pov. 179/1924. Međutim, u aktu Pov. 1741/1924. kaže se da je zaplijenjeno 106 kalendara *Pravde*. Može se pretpostaviti da je naknadno pronađeno i zaplijenjeno još 26 kalendara.

⁵⁷ *Pravda*, 261, 18. XI 1922.

Pored svih teškoća, prvenstveno materijalne prirode, i posebno čestog pritiska organa vlasti, koji su ili cenzurisanjem izbacivali određene članke ili dijelove članaka, ili su plijenili pojedine brojeve *Pravde*, pa čak i zabranjivali njeno izlaženje, vođstvo JMO je uspijevalo prebrođavati sve te teškoće i izdavati svoje glasilo u ovom ili onom obliku (manji ili veći format, više ili manje stranica i dr.), na ovaj ili onaj period (dnevno, tri puta nedjeljno ili nedjeljno). Materijalna sredstva, osim pretplate, najčešće su obezbjeđivana sakupljanjem dobrovoljnih priloga bilo putem poziva u listu i objavljivanjem imena i svota darodavalaca, bilo putem raspisa Centralnog odbora mjesnim odborima za sakupljanje priloga za organizaciju i potporu *Pravdi*, pozivajući se na zaključak najviših organa stranke.⁵⁸ Osim toga, poslanici JMO na skupovima organizacije apelovali su na birače i članstvo da materijalno potpomažu *Pravdu*.⁵⁹

Centralni odbor i Poslanički klub JMO raspravljali su više puta o redakciji i kvalitetu *Pravde* insistirajući da se pored iznošenja zaključaka

⁵⁸ U jednom raspisu Centralnog odbora JMO »Svima mjesnim odborima naše organizacije« (broj 59, od 11. III 1919) pored poziva na izvršavanje zaključka osnivačke skupštine, za sakupljanje i dostavljanje novca radnom odboru, naročito se apeluje na mjesne odbore da porade na širenju lista obezbjeđenjem što većeg broja pretplatnika, prikupljanjem oglasa za list, kao i prikupljanjem dobrovoljnih priloga (PZH, Originalni raspis, štampan u vidu letka). U pismu koje je Privremeni odbor »Muslimanske organizacije« u Sarajevu uputio istaknutijim Muslimanima u pojedinim mjestima Bosne i Hercegovine povodom potrebe političkog organizovanja ističe se neophodna potreba za širenjem partijskog lista *Vrijeme* (pre-rastao u *Pravdu* nakon nekoliko brojeva) kao i za sakupljanjem što više pretplatnika i dobrovoljnih priloga (PZH, koncept pisma sastavljen na tri stranice. U potpisu stoji »Za privremeni odbor Muslimanske organizacije« predsjednik Ibrahim Defterdarević, s. r.).

Centralni odbor je i kasnije stalno radio na proširenju pretplatnika *Pravde* i redovnom ubiranju pretplate, prvenstveno posredstvom mjesnih odbora stranke dostavljajući im spiskove dužnika i čekove za uplatu. Svoje raspise o tome Centralni odbor je objavljivao i u *Pravdi* (82, 11. IV 1923). Osim toga, poznata je akcija *Pravde* za obezbjeđenje materijalnih sredstava pod nazivom »Pravdina liga hiljadu«. Svaki član ili pristaša JMO koji bi položio hiljadu i više dinara kao pomoć *Pravdi* bio je objavljivao u listu. Na taj način pored javnog priznanja svakom darovaocu podsticano je i međusobno takmičenje članstva u pomoći partijskom organu.

Pored navedene »Pravdine lige hiljadu«, gotovo redovno su sakupljeni i dobrovoljni prilozima za *Pravdu* i njihovi darovaoci i organizatori za sakupljanje takođe, objavljivani su u partijskom organu (*Pravda*, 176, 6. VIII 1924; *Novi Glasnik JMO*, 10, 29. IX 1925; *Pravda*, 11, 16. III 1926; 34, 21. VII 1927; 60, 21. VIII 1927). Inače, često je u *Pravdi* apelovano za pretplatu i pomoć te istican, u vezi s tim, zadatak mjesnih odbora (*Pravda*, 250, 5. XI 1922; 8, 8. IV 1923; 50, 3. III 1925; 69, 18. III 1925. i 11, 16. III 1926).

Kao ilustracija finansijskih prilika *Pravde*, može, pored ostalog, poslužiti apel pretplatnicima u 1922. godini; u njemu se naglašava da su izdaci za list ogromni i da im je nemoguće egzistirati ukoliko pretplatnici ne udovolje svojim obavezama, jer *Pravda* nema nikakvih fondova niti subvencija (*Pravda*, 249, 4. XI 1922). Slične apele i kasnije je činila *Pravda*, navodeći, na primjer, u decembru 1924. godine da su joj dužni pretplatnici 160 000 dinara (*Pravda*, 277, 6. XI 1924). *Pravda* se, kao što se vidi, sretala sa istim problemima kao i drugi stranački listovi i jedan dio pristaša smatrao je da je zadovoljio svojim stranačkim obavezama time što je glasao za stranku i zastupao njezine ciljeve, dok je opet stranačko rukovodstvo moralo imati mnogo obzira da preduzimanjem oštrijih mjera ne bi povrijedilo osjećanje pristaša.

⁵⁹ ABiH, PU, Pov. 1965/1922.

najviših partijskih foruma, aktivnosti poslanika i uvođnika o najvažnijim političkim događajima, posebna pažnja posveti pribavljanju vijesti iz organizacije JMO dopisima čitalaca, kao i redovnom objavljivanju raznih nezakonitih postupaka prema Muslimanima. U vezi s ovim posljednjim, analizirajući ostalu štampu ondašnjeg vremena, može se konstatovati da je *Pravda* bila gotovo jedino mjesto gdje su iznošeni životni problemi Muslimana, koje su imali u svim oblastima društvenog života. Zato je i bilo dosta tekstova u kojima se svakodnevno, na osnovu konkretnih podataka, pisalo o teškom položaju Muslimana. Takve tekstove je protivnička štampa prikazivala kao demagoške poteze vodstva JMO za pridobijanje članstva i naročito pred izbore za pridobijanje birača.⁶⁰ Ipak treba konstatovati da su upravo takvim tekstovima u *Pravdi* upravni organi gotovo redovito vodili računa, prije svega radi provjeravanja njihove tačnosti. U pravilu su ustanovljavali da je sadržina u najvećem broju takvih tekstova bila tačna. Vodstvo JMO je stalno upozoravalo niže organe da se javljaju samo potpuno istinite stvari i događaji koji se mogu i na sudu dokazati.⁶¹

Glasiilo JMO *Pravda* bez sumnje je vršilo određeni uticaj u pravcu uzdizanja političke, kulturne, ekonomske i obrazovne svijesti Muslimana. Svi su tekstovi priređivani za čitaoce — Muslimane. Najčešće su pisani popularno.⁶² U tom cilju su u *Pravdi* postojale stalne rubrike: Vijesti iz Beograda, Vijesti iz Sandžaka, Naši dopisi, Domaće vijesti, Politički pregled, Iz naše organizacije, Privreda, Zdravstvo, Književnost, Iz islamskog svijeta, Podlistak, Pouka i druge. Povremeno su bile rubrike: Izborna kretanje, Iz naše pokrajine, Školske vijesti, Oglasi i reklame, Roman, Narodna uzdanica, Za seoske domaćine, Bilješke, Gradske vijesti, Trešeljak, Burza, Priposlano i drugo. Izvjesna pažnja posvećivana je i problemima, kao što su štetnost od alkohola, vođenje zadrugarstva, osnivanje zadruga i privrednih ustanova, potreba školovanja, modernizovanje vjerske nastave, osnivanje i rad raznih

⁶⁰ Muslimani — radikali, ocjenjujući pisanje *Pravde*, navodili su da se ona služila nekada i lažima, da je preuveličavala pojedine nepravilnosti prema Muslimanima, ali da pored svega moraju priznati da je pisanje *Pravde* imalo rezultata »jer je u državi bilo pogrešaka i nepravdi na vagone« (*Domovina*, nezavisan muslimanski list, 31, 19. IV 1922). Na izvjesne prigovore, naročito vladine štampe da *Pravda* jednostavno informiše čitaoce o njihovim stavovima o bosanskohercegovačkim Muslimanima, *Pravda* je više puta objavljivala cijele članke, naročito nekih beogradskih listova, u kojima je negativno pisano o politici vodstva JMO ili o Muslimanima. Ti listovi su istovremeno pozivani da objave polemičke tekstove *Pravde* u kojima se odgovara na njihova pitanja (članak »Poziv „Samoupravi“« — *Pravda*, 255, 21. XI 1923).

⁶¹ U dva slučaja urednik *Pravde* Fehim Spaho se u listu izvinio za objavljene članke, jer se nakon provjeravanja pokazalo da su bili napisani na osnovu krivih informacija: njima se vrijeđao veliki župan sarajevski Milan Nikolić i Policijska direkcija u Sarajevu (*Pravda*, 22, 1. VI 1926; 23, 8. VI 1926; 24, 15. VI 1926). Druga je stvar što se dešavalo da je više puta dolazilo do kažnjavanja urednika i saradnika *Pravde* zbog objavljivanja nekih članaka (*Pravda*, 3, 8. I 1927, 5, 25. I 1927).

⁶² U jednom članku pred ponovni pokušaj da *Pravda* postane dnevnik naglašava se značaj *Pravde* koja je »kao sredstvo pismenosti« i »kao sredstvo političkog vaspitanja« okupila preko »devedeset posto bosanskohercegovačkih Muslimana«, pored svih proganjanja, obustavljanja i drugih »nemilih sukoba sa raznim režimima« (*Pravda*, 25, 21. VI 1927).

muslimanskih udruženja, društava i čitaonica (»Trezvenost«, »Merhamet«, »Hurijet«, »Narodna uzdanica«, »El-Kamer«, »Bratstvo« i druga).⁶³

Zaključak o ovom dijelu mogao bi biti sljedeći: JMO je imala sve one sastavne dijelove koje čine jednu modernu političku partiju, a to su: prvo, članstvo, drugo, posebne organizacione jedinice i njihove organe od najnižih do najviših, treće, vrhovne organe i vodstvo, te četvrto, partijski stručni aparat, naravno prema tadašnjim potrebama i prilikama. Takođe je bilo regulisano i pitanje finansija i partijske štampe. Isto je bilo i sa članstvom. Postojala je evidencija članstva, postojale su članske karte — legitimacije, redovno je naplaćivana članarina, precizirana su bila prava i dužnosti članstva, koje je podvrgnuto određenoj disciplini, te na kraju osjećalo se učešće članstva u partijskom životu.⁶⁴

2. Osnovni oblici aktivnosti JMO

U prethodnim poglavljima bilo je govora i o nekim osnovnim oblicima djelovanja JMO, kao što su način aktivnosti poslanika JMO i ostalih funkcionera stranke, funkcije i nadležnosti Poslaničkog kluba, Centralnog i Radnog odbora stranke, odnos i veza centralnih i necentralnih organa u stranci, način kandidovanja poslanika i vijećnika, izbor nižih i viših organa stranke, oblici djelovanja u većim gradovima posredstvom pododbora JMO u okviru muslimanskih društava, uzroci kompaktnosti i disciplina članstva i pristalica JMO i funkcija *Pravde* u ostvarenju partijske politike. U vezi s djelovanjem JMO objasnili smo da JMO nije imala profesionalni partijski aparat u smislu i obimu kakav on postoji u sadašnjim političkim strankama.

Ostalo je da u ovom poglavlju kažemo još o nekim karakterističnim oblicima aktivnosti JMO, koji su bili uslovljeni osnovnom pozicijom stranke u političkom životu zemlje, i to kao malobrojne, regionalne i vjersko-nacionalne političke organizacije. Te karakteristike su, upravo, bile značajne pri određivanju glavnih oblika aktivnosti JMO. Zbog svog položaja, snage i tretmana u političkom životu Kraljevine SHS, Jugoslavenska muslimanska organizacija, čak i kad je učestvovala u vlasti, uvijek je bila u defanzivi;

⁶³ Pored svega što je *Pravda* učinila u političkom, kulturnom, prosvjetnom i opštem uzdizanju Muslimana, bilo je i primjedaba, naročito u muslimanskim kulturnim krugovima, da *Pravda*, kao glasilo partije u kojoj su okupljeni gotovo svi Muslimani Bosne i Hercegovine, ne posvećuje dovoljnu pažnju kulturno-prosvjetnom uzdizanju Muslimana. Napada se vodstvo JMO kako mu je glavna briga »političko-partijske naravi, a nimalo kulturno-prosvjetne«. Isticalo se da se *Pravda* pojavljuje kao dnevni list pred izbore, a odmah poslije izbora postaje sedmični list. Prigovaralo se da ni svečani bajramski brojevi *Pravde* ne sadrže originalne literarne radove, iscrpne prikaze o vakufima, o radu muslimanskih društava, vjerskim školama, o zemljoradnji i zanatima, »krizi muslimanske porodice i društva, muslimanskoj prostitutki toj našoj najvećoj sramoti, prosjačenju i umiranju od sifilisa i tuberkuloze, statistici o svakodnevnom našem padanju itd. O svemu tome ni riječi«. U ovom kritičkom članku se, pored ostalog, navodi da bez obzira na prazninu koja udara iz *Pravde*, ona »ipak nije u stanju da do kraja odbije od nje njene vjerne čitaoce«. Na osnovu toga slijedi zaključak: »Samo ta vjernost znači u stvari izvršavanje jedne takoreći zvanične dužnosti« (*Reforma*, organ »Reforme«, organizacije naprednih Muslimana, Sarajevo, 2, 30. III 1928).

⁶⁴ Upor. dr Radomir Lukić, Političke stranke, 46—47 i Stjepan Pulišelić, Političke partije, I, 93.

stalno se branila od napada, pravdala se i dokazivala da se bori samio za ravnopravan tretman bosanskohercegovačkih Muslimana u svim oblastima društvenog života. S obzirom da JMO ni po brojnosti, a ni po uticaju u vlasti nije mogla pretendovati na dominantnu poziciju čak ni u Bosni i Hercegovini, osnovni oblici njene aktivnosti su bili protkani pomirljivošću, tolerancijom i naglašenom željom za saradnjom i sa srpskim i sa hrvatskim političkim strankama. Osim toga, funkcioneri JMO, kao i SLS, stalno su isticali privrženost dvoru i spremnost da učestvuju u svim njegovim kombinacijama koje su im pružale bilo kakve šanse za uspjeh, pa makar i neznatne. Kada su bili u opoziciji, jedino su istupali protiv vladine politike tražeći veća prava pokrajina u okviru monarhističkog režima. Ovakav stav vodstva JMO bio je posljedica, pored ostalog, čestih prigovora da je ono antidržavni element. Zbog svega toga vodstvo JMO je u svim svojim akcijama naročitu pažnju poklanjalo dokumentovanosti svojih predloga, molbi, upita ili zahtjeva, koji su gotovo uvijek bili odmjereni i korektni u odnosu na sagovornika ili protivnu stranu. Tako je bilo i u periodima kada su predstavnici JMO učestvovali u vlasti.

Dalja karakteristika djelatnosti JMO jeste u tome što je njeno vodstvo preferiralo parlamentarni oblik borbe u ostvarivanju svojih programskih načela, što je inače bilo karakteristično za sve ondašnje građanske partije u zemlji. Vodstvo JMO, kao ni funkcioneri većine drugih partija, nije, međutim, u praktičnoj politici ostalo vjerno načelu da se partijski ciljevi mogu ostvariti jedino dosljednom parlamentarnom procedurom, istupanjem u Skupštini, na političkim zborovima, pisanjem u štampi i slično.

Imajući u vidu nivo svijesti pristalica, vodstvo JMO je punu pažnju poklanjalo vjerskim osjećanjima svog članstva. Prema potrebama, vjerske interese je poistovjećivalo sa političkim i partijskim interesima. Osim toga, nisu bili rijetki partijski zborovi ili konferencije koji su održavani u vrijeme vjerskih i narodnih praznika, raznih svetkovina ili vjerskih skupova, kao što su, uostalom, radile i ostale građanske stranke u Bosni i Hercegovini. U cilju postizanja što većeg uticaja u muslimanskim masama, zapaženo je da su agitatori JMO, pored ostalih, bili i vjerski službenici, kao što su imami, šerijatske sudije, vjeroučitelji.⁶⁵ U tu svrhu bile su angažovane i druge ličnosti koje su uživale autoritet u muslimanskim masama, kao, npr. trgovci, posjednici, prosvjetni radnici, težaci i činovnici.

Što se tiče zastupljenosti pojedinih socijalnih sredina u rukovodstvima nižih i viših partijskih organa, karakteristično je da u njima nije bilo radnika, iako je vodstvo JMO povremeno isticalo da se bori za muslimanske

⁶⁵ O agitaciji vjerskih ličnosti u korist JMO na februarskim izborima 1925. godine poglavar sreza višegradskog konstatuje da su hodže (sveštenici) čuvari kutije JMO na više mjesta bile »najjače sredstvo i način agitacije« (ABiH, VZSO, Pov. 602/1925). Zanimljiv je u tom pogledu izvještaj poglavara sreza čajničkog u kome se ističe da je kao agitator JMO u oblasnim izborima šerijatski sudija Hadžić »bez ikakva obzira upotrebio sav svoj autoritet, radeći danju i noću, tajno i javno, svuda i na svakom mjestu u uredu, na ulici, u muslimanskoj čitaonici i vakufskom povjerenstvu čiji je predsjednik — za JMO« (ABiH, VZSO, Pov. 691/1927). — Ilustrativan je primjer vaiza (propovjednika) Mehmeda Bećirevića, kome je kao aktivnom agitatoru JMO, pred februarske izbore 1925. godine, zabranjeno vršenje vjerske dužnosti. Zbog toga je bio i protjeran iz Visokog (Pravda, 280, 11. XII 1924).

radnike. Inače, pri određivanju kandidatskih lista za skupštinske kao i za oblasne i opštinske izbore, vodstvo JMO je vodilo računa da pored nosioca liste, kao najistaknutije ličnosti, i drugi kandidati budu, takođe, veoma poznate i istaknute političke ličnosti iz mjesta, koje obuhvata izborna područje, i to iz svih društvenih slojeva, osim radnika.

Vodstvo JMO, kao što smo već pomenuli, težilo je i nekim spektakularnim potezima, naročito u vrijeme izborne kampanje. Ali, isto tako uz agitaciju i propagandu nije zaboravljalo ni mnoge administrativno-tehničke poslove, od kojih je, takođe, zavisio uspjeh stranke, naročito na izborima. To se prvenstveno odnosi na sređivanje biračkih spiskova, objavljivanje proglašenja i letaka, štampanje kandidatskih lista, izdavanje partijskih legitimacija, koje su pri izborima služile kao dokaz o upisu u birački spisak, organizovanje izlaska na birališta bolesnih i iznemoglih, kao i pravovremenog izvođenja o toku izbora, a naročito o izbornim nepravilnostima itd.

Jedan od stalnih uspješnih oblika suprotstavljanja političkim protivnicima sastojao se u tome što je originalne izjave ili dokumente protivnika vodstvo JMO objavljivalo u partijskom glasilu, pa čak i bez komentara. Naročito su to radili kada su radikalski prvaci ili vođe HSS napadali i vrijeđali, pored JMO i njenih funkcionera, još i bosanskohercegovačke Muslimane, odnosno njihova vjerska i nacionalna osjećanja. Takvi su, na primjer, bili istupi Nikole Pašića u Bijeljini, kada je najavio prolivanje muslimanske krvi, što se i desilo u Šahovićima, Pavinom Polju i Rožaju, u Crnoj Gori »gdje su mase nevinih Muslimana sa ženama i nejakom djecom poubijana«, zatim prijetnje nekih radikala u Skupštini da Muslimane treba sve poklati, te izjava prote Pavla Ubavića da na džamije treba metnuti zvona.⁶⁶ Također su u *Pravdi* objavljivane slične uvredljive izjave dra Milana Srškića, zatim Stjepana Radića i nekih drugih istaknutih političara.

Ovakvim reagiranjem, uz niz ostalih raznovrsnih, a ponekad i originalnih oblika djelatnosti, vodstvo JMO je u Kraljevini SHS permanentno držalo muslimanske mase u političkoj mobilnosti, jer je kontinuirano ukazivalo na najaktuelnije muslimanske, a i bosanskohercegovačke probleme. U tome im je išlo naruku dosta često održavanje skupštinskih izbora, kao i održavanje prvih oblasnih i opštinskih izbora u Bosni i Hercegovini, te postojanje višepartijskog sistema buržoaske demokratije u kome je političko organizovanje bilo zasnovano na regionalnoj i vjersko-nacionalnoj osnovi, naročito u Bosni i Hercegovini. Političku mobilnost muslimanskih masa vodstvo JMO je održavalo i putem punog svog angažovanja u vezi sa izborima mjesnih i kotarskih odbora JMO, kao i u vezi s vakufskim izborima, te prilikom izbora rukovodstava u nekim značajnijim muslimanskim društvima, bankama i drugim institucijama u kojima je JMO nastojala da ostvari ili učvrsti svoj uticaj.

Prilagodljivost političkim uslovima i pronalaženje odgovarajućih formi djelovanja JMO može se sagledati iz aktivnosti vodstva stranke u periodu neposredno poslije zavođenja šestojanuarske diktature. Usljed zabrane djelovanja političkih stranaka, vodstvo JMO svoju aktivnost pokušava organizovati posredstvom organizacije muslimanskih društava u kojima su imali uticaj, zatim putem međusobnih ličnih kontakata, održavanja ličnih veza i susreta sa lokalnim funkcionerima itd.

⁶⁶ *Pravda*, 295, 31. XII 1924.

Potrebe za efikasnijim političkim radom uslovljavale su i organizovaniji način djelovanja vodstva stranke. Ilustrativno je u tom pogledu proslavljanje »Dana organizacije«, koje se istoga dana priređivalo u svim organizacijama JMO. To se, međutim, u praksi pokazalo »nepodesno i neprovedivo, a i nezgodno« zato što poslanici nisu mogli istovremeno prisustvovati tim proslavama, čak ni u dobrom dijelu, a kamoli u većini organizacija. U vezi s tim prilagođavajući se potrebama stranke Radni odbor je donio odluku da se »Dan organizacije« održava u vremenskom periodu od mjesec i po dana, prepuštajući mjesnim organizacijama da u tom roku utvrde tačno vrijeme proslave. Odluka je donesena sa ciljem da se proslave dobro pripreme i da se pojača uticaj vodstva na članstvo i niže organizacije s obzirom da je naglašavano da »Dan organizacije« mora da bude odlučna manifestacija čvrste sloge Muslimana koji znaju da cijene vrijednost svoje političke organizacije da je uzaludan napor svih protivnika da oslabe jedinstvo JMO i Muslimana.⁶⁷

Ovo je jedan primjer kako se metode partijskog rada prilagođavaju uslovima u kojima djeluje organizacija, jer je pomenuta odluka Radnog odbora JMO donesena u avgustu 1922. godine, kada je Spahina grupa vodila značajnu borbu protiv »desničara«. Na taj način je stvorena mogućnost da se Spahini ljudi pojave i na većini tako važnih partijskih manifestacija kakve su bile proslave »Dana organizacije«. U protivnom, moglo se desiti da u pojedinim nižim organizacijama, u to vrijeme, dođe do izvjesnih komplikacija u pogledu dobijanja pune podrške koja, uz prisustvo Spahinih pristalica u mjesnim organizacijama, nije nikada izostala.

Raznolikost oblika djelovanja JMO ogleda se i u tome što su prema prilikama i potrebama u pojedinim mjesnim organizacijama, pored partijskih skupština, konferencija ili političkih zborova, održavani i tzv. pouzdanički sastanci, dok su ponekad privatna sijela, neformalni skupovi, kao i lični kontakti sa lokalnim funkcionerima korišteni za partijske dogovore. Isto tako, vrijeme i mjesto održavanja partijskih konferencija i drugih sastanaka podešavano je prema mjesnim prilikama i raspoloženjima birača, sve sa ciljem da se što bolje uspije u političkom radu.

Značajno pitanje u ostvarivanju uticaja na muslimanske mase bio je sastav vodstva JMO i profil lokalnih funkcionera stranke. U tom pogledu se može konstatovati da su funkcioneri JMO bile popularne i ugledne muslimanske ličnosti, koje su se i u politici pokazale sposobne. Naročito su se neki pokazali kao odlični govornici i daroviti političari. Vodilo se računa da i lični život funkcionera JMO, barem spolja, bude na potrebnoj visini. To je, prije svega, vrijedilo za poslanike JMO. Zato su i propadali brojni i raznovrsni pokušaji protivnika JMO da diskredituju naročito neke istaknute ličnosti u JMO. Takvi pokušaji su, najčešće, izazivali suprotne efekte, pa je popularnost napadanih rasla među članstvom i pristalicama stranke.

Sasvim je sigurno da bi protivnici JMO, prvenstveno bosanski radikali, jedva dočekali da iznesu u javnost sve ono što bi naškodilo političkom

⁶⁷ Ovom pitanju je posvećen uvodnik u *Pravdi* (191, 27. VIII 1922), koji je ponavljan. Poslanički klub JMO je, u vezi s tim, zaključio da poslanici po mogućnosti prisustvuju svim proslavama »Dana organizacije« i da u tim prilikama obavijeste pristalice stranke o političkoj situaciji (*Pravda*, 201, 8. IX 1922).

ugledu funkcionera JMO da su raspolagali takvim činjenicama, kao što su, uostalom, radili i funkcioneri JMO u odnosu na pojedine korupcionaške i druge afere radikalskih političara. U vezi s ovim treba, međutim, konstatovati, prvo, da su funkcioneri JMO i te kako pazili da ne urade nešto što bi ih moglo koštati političke karijere i drugo, da su njihove šanse, naročito za korupcionaške i lične afere bile veoma minimalne, s obzirom da nikada nisu bili odlučujući faktor u državnoj politici, pa ni u Bosni i Hercegovini. Prema tome, objektivne okolnosti su išle u prilog muslimanskim građanskim političarima da ostanu na visini u pogledu zloupotrebe vlasti, osobito u materijalnom pogledu.

Realitet političkih odnosa u Kraljevini SHS uslovljavao je potrebu češćih susreta funkcionera JMO, posebno poslanika JMO sa nižim organizacijama i članstvom. To je takođe bio jedan važan oblik djelovanja vodstva stranke, pa je postao i ustaljena forma rada centralnih organa stranke i Poslaničkog kluba JMO. Taj oblik aktivnosti bio je upotpunjavan i čestim uputstvima i upozorenjima nižim organizacijama i članstvu kako da postupaju u konkretnim političkim situacijama. Takva upozorenja su štampana u partijskom listu koji je imao veoma značajnu ulogu u održavanju samog kontakta sa organizacijama i biračima, kao i u vezi s javnošću rada centralnih i drugih foruma stranke, čiji su gotovo svi zaključci bili objavljivani u *Pravdi*. Na taj način je članstvo redovno i blagovremeno upoznavano sa aktivnošću Poslaničkog kluba JMO i centralnih organa stranke, sa njihovim stavovima i preduzetim mjerama na rješavanju najaktuelnijih muslimanskih i bosanskohercegovačkih problema, a naročito u vezi sa reagovanjem na nepravde koje su činjene Muslimanima.

U cilju učvršćivanja veze između članstva i mjesnih odbora i većeg angažovanja članstva u radu mjesnih organizacija, poslanici JMO su više puta u *Pravdi* upozoravali pojedince koji su se obraćali sa molbom i zahtjevima, a takvih je, izgleda, bilo dosta, da njihove predstavke neće uzimati u razmatranje ukoliko nisu ovjerene i preporučene od mjesnih organizacija JMO.

Kao jedan od daljih specifičnih oblika aktivnosti vodstva JMO mogu se pomenuti njihove redovne poruke članstvu i svim muslimanima prilikom vjerskih praznika, kao što su Bajram, mevlud (rođendan Muhameda), ramazan (mjesec posta) i drugi. Te poruke su uvijek bile veoma politički intonirane. Posljednjih godina Kraljevine SHS vodstvo JMO je praktikovalo pred početak školske godine upozoravati Muslimane da bez oklijevanja i razmišljanja upisuju svoju mušku i žensku djecu u osnovne, srednje i stručne škole citirajući često stihove poznatog muslimanskog književnika dra Safvet-bega Bašagića — Mirze, koji glase:

»Djeca bez škole
Siročad gola...
U svijetu mašine, elektrike, stroja,
U svijetu kulture, gdje se danas živi:
Pomoću uma, il' pomoću znoja.
Borba za opstanak: sve narode bude,
Da školuju djecu, da postanu ljudi.«⁶⁸

⁶⁸ *Pravda*, 35, 31. VIII 1926.

Poruke i prilozi ovakvog karaktera bile su značajne za opšti razvitak Muslimana s obzirom na tadašnji njihov stepen obrazovanosti. Ipak, ovakve akcije su imale više deklarativan karakter. Težište rada bilo je u političkom djelovanju, a minimalno u konkretnom radu na kulturno-prosvjetnom uzdizanju muslimanskih masa.

Rad parlamentarne grupe poslanika organizovanih u Poslaničkom klubu JMO predstavlja nesumnjivo jedan od najznačajnijih oblika aktivnosti stranke. Pored onoga što je već rečeno o oblicima rada poslanika i Poslaničkog kluba JMO, potrebno je konstatovati da je njihova funkcija u stranci sve više jačala sa učvršćivanjem JMO, kao političkog reprezentanta bosansko-hercegovačkih Muslimana. Zemaljske skupštine i Centralni odbor JMO, kao vrhovni i rukovodeći organi stranke, redovno su se sastajali. Međutim, njihove kompetencije su naročito u tekućoj politici bile smanjivane na račun Poslaničkog kluba, kome su oni formalno davali ovlaštenje »da po svojoj uvidavnosti samostalno nastavi vođenje naše politike, a taktiku udesi tako, kako će najsigurnije ostvariti naše zahtjeve.«⁶⁹ Centralni partijski organi su, inače, redovno raspravljali o izvještajima o radu Poslaničkog kluba. Nije bilo slučajeva da nije bio odobren njihov rad. Međutim, u nekim odlučnim trenucima za JMO dešavalo se čak da je Poslanički klub davao dru Spahi predsjedniku stranke »potpuno odrješene ruke«.⁷⁰ Ovo ovlaštenje ukazuje kakve je sve kompetencije sebi prisvajao Poslanički klub JMO.

Poslanici i Poslanički klub JMO su bili, kao što je prikazano, osnovni pokretači svih aktivnosti JMO. Oni su bili ti koji su odlučivali kakva će se politika voditi u organizaciji, a naročito kako će se provoditi u djelo. U tom pogledu imali su gotovo neograničenu moć.⁷¹ Takva pozicija vodeće grupe i hijerarhijska organizacija stranke uslovljavali su da i u JMO uticaj članstva na njen vrh bude sveden na minimum.

Pošto govorimo o oblicima rada, potrebno je u vezi sa aktivnošću poslanika JMO ponoviti da njihovi brojni upiti i interpelacije kao i govori u Skupštini, zatim intervencije kod pojedinih institucija i ličnosti, razni tekstovi u štampi, politička agitacija i govori na zborovima, stalni obilasci mjesnih i kotarskih organizacija, lično kontaktiranje sa lokalnim funkcionerima JMO, kao i druge njihove opisane aktivnosti obogaćuju metod i forme djelatnosti, kojima se JMO koristila kao politička stranka.

3. Pokušaji djelovanja JMO izvan BiH

Jugoslavenska muslimanska organizacija je tipična regionalna politička partija, čije je djelovanje bilo, uglavnom, ograničeno na Bosnu i Hercegovinu i u njoj na Muslimane.

⁶⁹ U drugim prilikama je, na primjer, konstatovano da se Poslaničkom klubu prepušta inicijativa, zatim da ima sve sile i dopuštena sredstva uložiti da vlada što prije izvrši u cijelosti preuzete obaveze prema Muslimanima dok je u vezi s donošenjem agrarnog zakona u 1928. godini poslanicima data potpuna sloboda (*Pravda*, 257, 19. II 1921; 344, 8. X 1921; ABiH, VZSO, Pov. 742/1928).

⁷⁰ *Pravda*, 164, 23. VIII 1924.

⁷¹ Po uzoru na Poslanički klub JMO poslije održanih oblasnih izbora formirani su klubovi oblasnih poslanika u Banjoj Luci, Travniku, Sarajevu i Bihaću (*Pravda*, 11, 1. III 1927; 16, 12. IV 1927; 20, 10. V 1927; 22, 30. V 1928).

U momentu osnivanja JMO glavna preokupacija muslimanskih političara bila je okupiti sve muslimanske snage u Bosni i Hercegovini u jednu političku stranku u borbi za ostvarenje ravnopravnog tretmana u novoformiranoj državnoj zajednici jugoslovenskih naroda. Međutim, u programu stranke usvojenom na osnivačkoj skupštini, koji je u osnovi ostao isti do raspuštanja JMO prilikom zavođenja šestojanuarske diktature, ima jedan odjeljak (IX) u kome se govori o odnosu prema Muslimanima Jugoslavije. Taj odjeljak glasi: »Nastojaćemo, da našoj organizaciji pristupe i Muslimani iz drugih jugoslovenskih krajeva«. ⁷²

Ovakva uopštena formulacija davala je mogućnost djelovanja stranke i van Bosne i Hercegovine, kako prema muslimanima slavenskog porijekla, tako i prema muslimanima pripadnicima islamske vjeroispovijesti (Albancima i Turcima). Ali, prema značaju koji je ovom pitanju dat u programu stranke, kao i s obzirom na opšte političke prilike, vodstvo JMO tome nije pridavalo neki značaj.

Ipak, vodstvo JMO nije bilo potpuno indiferentno prema političkom organizovanju, na primjer, Turaka u Makedoniji.

U pravcu pridobijanja Turaka za Demokratsku stranku bili su posebno angažovani Muslimani — demokrate iz Sarajeva. Ovaj angažman inspirisao je i neke funkcionere JMO da se zainteresuju za tadašnje političko opredjeljenje Turaka, pa je u septembru 1919. godine bilo i predloga da neko od vodstva JMO stupi u kontakt sa Turcima, kao što su to uradili Muslimani — demokrate iz Sarajeva. ⁷³

Interes vodstva JMO za muslimansku problematiku izvan Bosne i Hercegovine svodio se, uglavnom, na upoznavanje i praćenje stanja i položaja Muslimana, naročito u Sandžaku. U stranačkom glasilu bila je posebna rubrika posvećena događajima u Sandžaku. U istoj je rubrici ponekada pisano i o

⁷² Statut i program JMO, Sarajevo 1922, 13.

⁷³ O kontaktima turskih emisara iz Skoplja sa Protićem i Davidovićem u drugoj polovici septembra 1919. Fehim Spaho, tada referent u Ministarstvu vjera u Beogradu, obavještavao je svog brata dra Mehmeda Spahu (PZS, Original dva pisma. Jedno je datirano 17. IX 1919, a drugo 19. IX 1919. uz koje su poslani »Zahtjevi muslimana Makedonije i Sandžaka da bi mogli pristupiti u stranku«. Oni sadrže deset tačaka iznesenih na dvije stranice kucanog teksta). Ali, kako pišu *Hrvatske pučke novine* (46, 16. XI 1921), trojica muslimanskih zastupnika su u novembru bili u Makedoniji »da razvide kakvi jadi tište tamošnje Muslimane«, zbog čega su demokratske novine »digle dreku« protiv Spahine grupe u JMO koja želi osnovati jednu jaku »osmanlijsku ili tursku stranku«, koja bi tražila da svaka zemlja u Jugoslaviji upravlja sama sobom. — O istom pitanju pisala je i beogradska *Tribuna* (15, 20. I 1922) navodeći da Spahina grupa nastoji svim silama da i Muslimane iz južne Srbije pridobije za svoju politiku. U tom pravcu već su učinili nekoliko pokušaja u Skoplju, ali — kako navodi *Tribuna* — izgleda da nisu ništa postigli.

Kasniji događaji su potvrdili da vodstvo JMO nije insistiralo na prisnijim odnosima sa turskim i albanskim političarima iz prostog razloga što bi, time, bez praktične političke koristi, dali mogućnost za prigovore da JMO stvara front na vjerskoj osnovi. Čak je vodstvo JMO u avgustu 1927. godine tvrdilo da nikada nisu imali ništa zajedničko sa »Džemijetom« sa kojim su, inače, stalno paktirali radikali (*Pravda*, 55, 14. VIII 1927). Može se sa priličnom sigurnošću uzeti da je njihova orijentacija bila usmjerena na Muslimane u nacionalnom smislu, koji osim u Bosni i Hercegovini žive u priličnom broju u Sandžaku i nešto manje u Crnoj Gori.

Albancima i Turcima, i to, uglavnom, o drastičnim primjerima na njihovu štetu, kao što su bila ubistva, pokolji i slično.⁷⁴

Prilozi u *Pravdi* odnosili su se na političke i vjerske zahtjeve muslimana iz Sandžaka i Makedonije, na Memorandum muslimanskih izaslanika iz novopazarskog Sandžaka,⁷⁵ na stav centralnog odbora JMO i reis-ul-uleme o progonima sandžačkih Muslimana, na privrženost Muslimana iz Novog Pazara JMO, na predstavke sandžačko-makedonskih muslimanskih poslanika, na pokolj na Kosovu, na vrijeđanja muslimanskih vjerskih osjećanja, na nasilje u Pljevlju, na bjelopoljska ubistva Muslimana, na dolazak deputacije Poslaničkog kluba JMO u Skoplje, na strahote u Niškom logoru, gdje su internirane albanske porodice, kao i na prijevoljski proces Muslimanima kojim se stvara jaz između pravoslavnih i muslimana. *Pravda* je nadalje pisala o pokolju u Pesočanima, o razaranju koja vrše čete Koste Pećanca u Sandžaku, o jadima sandžačkih Muslimana, o zločinu policije u Štimlju kod Ferizovića (Uroševac), o učestvovanju žandarmerije u ubijanju Muslimana, o pokolju muslimana na Kosovu u septembru 1923. godine, kojom prilikom je bilo 15 mrtvih i 3 ranjena, o rješavanju agrarnog pitanja u Sandžaku i Makedoniji i oduzimanju zemlje od sandžačko-makedonskih muslimana, o strašnom pokolju muslimana u Dumnici u februaru 1924. godine i to poslije pokolja u Prištini, Podujevu, Kos. Mitrovici, Čičevici, Tutinu, Janici, Vrelu i Štimlju, a o kojem je list *Hak* pisao da je »od 23 ubijenih samo osmero, strašno iznakaženih, ukopano od seoskog imama, dok su ostali — još živi — na vatri ispečeni te je nađen samo njihov pepeo«.⁷⁶ U *Pravdi* je još pisano

⁷⁴ Ministar unutrašnjih djela Svetozar Pribićević povodom napisa u *Pravdi* o bjelopoljskom pokolju Muslimana 1919. godine upozorio je predsjednika Zemaljske vlade za BiH A. Šolu da naredi »da se takve stvari plijene, jer su kadre da naškode našem prestižu« (ABiH, ZTS-P 585/1919). Osim toga, Pribićević je 29. januara 1919. zahtijevao da se postupi po zakonu protiv Mehmed-paše Bajramovića, koji je iz Pljevalja pobjegao u Sarajevo, a kod Muslimana u Sandžaku agituje »da traže otcjepljenje od Srbije i prisajedinjenje Bosni tvrdeći da će Bosna dobiti autonomiju u kojoj će Muslimani imati pretežnu većinu i dobiti gospodareći položaj u sitoj« (ABiH, ZTS-P, 53/1919). Postupajući po zahtjevu Pribićevića, Policijska direkcija u Sarajevu je ustanovila da je Bajrovićevo držanje korektno i da je kao pristaša Srbije protivnik Crne Gore i autonomije Bosne i Hercegovine, da su mu sinovi eksponirani Srbi nacionalisti. Iako je Bajrović teško bolestan, iz Sarajeva javljaju Pribićeviću da će na njega dobro pripaziti (ABiH, ZTS-P, 57/119).

⁷⁵ Muslimani iz Sandžaka u Memorandumu Ljubi Davidoviću 19. VIII 1919. mole zaštitu, jer su u Sandžaku, naročito u njegovom južnom dijelu, od stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca opljačkana 194 muslimanska sela i nanesena šteta u iznosu preko 20 miliona dinara. Navodi se da je ubijeno 1 300 Muslimana. U Memorandumu se poimenično navode opljačkana sela i spisak ubijenih Muslimana (AJAZU, JO, 75; Upor. *Pravda*, 72, 11. X 1919).

⁷⁶ *Pravda*, 163, 22. VII 1924. U ovom broju *Pravde* u članku »U ime Boga i čovječnosti« komentariše se brzojav poslanika Ferhada Drage, upućen šefovima Opozicionog bloka dru Spahi, dru Korošcu, Davidoviću i Voji Laziću u kome ih moli da kod nadležnih djeluju da se zaštiti i spasi od uništenja muslimanski živalj povodom ubistva oko 300 Muslimana u Čelićima nedaleko od Kosovske Mitrovice, gdje je vojska u julu 1924. godine topovima poravnala tri albanska sela. U tom komentaru se podsjeća na riječi Svetozara Markovića u djelu »Srbija na Istoku« gdje piše: »Očevidno, srpski narod nije priznavao nikakvo pravo svojim „sugrađanima“ Turcima — članovima iste države — da žive na srpskoj zemlji. Srpski narod je išao prosto da *istrebi* Turke. To se pokazalo docnije u srpskim ustancima, gdje su Srbi ubijali Turke koji su im se na veru predali. Spram Turaka Srbi su imali osobite pojmove o pravu i moralu. „Savest“ kao da ih nije nimalo grizla da učine ma kakvo zlo delo po savremenim našim pojmovima, samo da se osvete

o hapšenju oko 400 Muslimana talaca, iako nije utvrđeno da su kačaci bili Muslimani, o pokolju Muslimana u Rožaju oktobra 1924. godine, o pokolju nekoliko stotina Muslimana u Šahovićima u Sandžaku, o iseljavanju Muslimana iz »Nove Srbije«, o zulumima sreskog načelnika u Novoj Varoši, o ubistvima Muslimana u februaru i martu 1925. godine u Sandžaku, o mučkom napadu na muslimanske kmetove u Kumanovu u julu 1927. godine, te o predstavi ugroženog muslimanskog naroda u Sandžaku upućenoj Poslaničkom klubu JMO u avgustu 1928. godine.⁷⁷

Tekstovi u *Pravdi* o položaju Muslimana u ostalim dijelovima države bili su dobro došli vodstvu JMO kao snažan propagandni materijal. I ostale vijesti iz Sandžaka uglavnom su se odnosile na nepravilnosti i zloupotrebe organa vlasti prema Muslimanima u tim krajevima. Objavljujući navedene vijesti i komentare, u *Pravdi* je redovito naglašavano da je JMO politička stranka bosanskohercegovačkih Muslimana.⁷⁸

Svakako je određenu ulogu u političkim potezima JMO imao i položaj muslimana u Sandžaku, Kosovu i Makedoniji. To se, na primjer, vidi iz objašnjenja Sakiba Korkuta o sporazumu Poslaničkog kluba JMO sa radikalsko-demokratskom koalicijom pred donošenje Vidovdanskoeg sporazuma. Korkut je tada izjavio da je sporazum uslijedio kao posljedica teškog položaja Mu-

za nasilja koja su Turci vekovima počinili. Krađu, otimanje i ubistvo, samo kad se učini spram Turcima, u mirno vreme kao i u ratu, smatrali su kao moralna dela«. Upor. Svetozar Marković, *Srbija na Istoku*, Beograd 1946, 40.

Stanje uoči prvog srpskog ustanka, o kome piše Svetozar Marković, ne može se — navodi *Pravda* — uporediti sa novim prilikama u kojima srpski narod ide putem progressa. I dok se svi ljudi moraju da slože u čovječanskim ciljevima dotle »hegemonistička radikalna stranka i njezin režim s Pribičevićevom pomoći ide ekskluzivističkim putem istrebljivanja svih nepoćudnih, istrebljivanja Muslimana, putem gaženja svih zakona božijih i ljudskih, proglašujući sebe državotvornima, koji imaju pravo, da čine sve nad ovim nepreglednim redovima državljana, koji su proglašeni — antidržavnim elementima, a za to, da radikali uzmognu izvesti svoj krajnji cilj«.

⁷⁷ *Pravda*, godišta od 1919 — 1928. godine. — Navedena masovna ubistva Muslimana i Albanaca, prema objašnjenjima vladajućih krugova, izvršena su prilikom akcije protiv kačaka (odmetnika), a ubijeni su bili, uglavnom, kačaci ili njihovi pomagači. Na drugoj strani poslanici JMO i »Džemijeta« tvrdili su da je ubijeno nedužno muslimansko stanovništvo, insistirajući na parlamentarnim anketama i utvrđivanju prave istine na licu mjesta u svim slučajevima, kako bi se mogli privedi odgovornosti počiniozi zlodjela i ustanoviti bezbjedan rad i mir u tim krajevima.

Interesantno je reagovanje *Samouprave* (193, 28. VIII 1925) na pisanje *Obzora* o pokolju Muslimana u Gacku. *Samouprava* ističe da Muslimani dobro znaju da su ubijeni Muslimani u Gacku žrtve razbojnika Vujovića i da su daleko od toga da za to optužuju svoju braću pravoslavne vjere, jer »kao što ima Musliman Mehonić kačak i razbojnik u južnoj Srbiji, s kojim Muslimani nemaju ničeg zajedničkog, tako ima i Srbin pravoslavne vere Vujović, takođe kačag i razbojnik s kojim Srbi pravoslavne vere nemaju takođe ničeg zajedničkog«. Povodom ovakvog jasnog razlikovanja razbojnika od ostalog naroda, *Novi Glasnik JMO* (6, 3. IX 1925), kao što je već navedeno, postavlja pitanje *Samoupravi* zašto je onda moralo na prevaru i uz pomoć vlasti glavom platiti nekoliko stotina nevinih Muslimana u vezi s Mehonićem 9. novembra 1924. u Pavinom Polju i Šahovićima, ili u vezi s Mehmedom Konjuhonom u Zagori (Vučitrn) početkom 1925. godine kada su uništene 23 muslimanske ženske i muške glave, među kojima je osmero djece od 1 — 8 godina.

⁷⁸ *Pravda*, 10, 14. I 1923; 66, 22. III 1923; 277, 19. XII 1923.

slimana u Bosni i Hercegovini, a da je politika JMO morala računati i sa izuzetnim položajem muslimana u Sandžaku i Makedoniji.⁷⁹ A kada je Spahina grupa prestala da sarađuje sa Pašićevom vladom u 1922. godini, jedan od razloga za takvu politiku koji je prezentiran članstvu bio je i taj što se u Sandžaku neće da uvede dobra uprava i da se stane na kraj »paljevinama i pljačkanju muslimanskih dobara, te bezrazložnome proganjanju Muslimana.«⁸⁰

Tražeći uzroke teškom položaju muslimanskog stanovništva u Sandžaku i Makedoniji, *Pravda* konstatuje da »pogrešaka ima sila jedna«. Ipak među važnije smatra što je ološ koji je htio na brzinu da se obogati otišao u upravne činovnike u Makedoniju i Sandžak i što se žandarmi »regrutuju iz pljačkaša i prema Muslimanima historičkom mržnjom zadojenih individua, koji svoju službu upotrebljavaju samo u to, da tu svoju mržnju na njima izlijevaju«. *Pravda* smatra da je vlada učinila neoprostiv grijeh time što je dozvolila da se organizuju privatne čete za progon odmetnika. Predlaže se dopuna žandarmerijskog kadra redovitom vojskom »pod vodstvom čestitih, objektivnih i pouzdanih oficira«, i najstrože kažnjavanje Pećanca i sličnih komita za dosadašnja zlodjela. Kao dalju veliku pogrešku, *Pravda* vidi u tome što se nejednako postupa s građanima, »za zapostavljanje Muslimana a privilegisanje Pravoslavnih u svakom pravcu daje opravdana povoda vjerovanju da je naša Kraljevina pravoslavna država i da su Muslimani građani drugog reda, da su Pravoslavni gospodari, a Muslimani raja, koja ima slušati i pokoravati se ovima«. Takođe bi se morala istrijebiti vjerska intolerancija iz škola i svih ureda.⁸¹

Poslije energične radikalske akcije protiv »Džemijeta« krajem 1924. godine, kada je ta stranka prestala i postojati, položaj Muslimana u Sandžaku i Turaka i Albanaca u Makedoniji i na Kosovu je postao još teži. Njihovo političko opredjeljenje je moglo biti samo prema radikalima ili demokratima. U takvoj situaciji vodstvo JMO koje je bilo u opoziciji sa Demokratskom strankom apelovalo je naročito na Muslimane u Sandžaku da svoje povjerenje poklone Davidoviću i njegovoj stranci, jer drugog izlaza nije bilo.⁸²

⁷⁹ *Pravda*, 307, 5. VII 1921. — Često kada se raspravljalo o nesuglasticama ili različitim stavovima pojedinaca u Poslaničkom klubu JMO i u vodstvu stranke, kao važan razlog za saradnju sa vladom »desničari« su isticali veoma težak položaj muslimana u Sandžaku i Makedoniji. Oni su smatrali da će saradnjom sa radikalno-demokratskom koalicijom uspjeti bar koliko-toliko poboljšati njihov položaj. U protivnom bi se po mišljenju »desničara« samo pogoršavalo stanje i prilike tamošnjih Muslimana, koji žive zajedno sa Srbima. »Desničari« su još isticali da hrvatski političari malo računa vode o bosanskohercegovačkim Muslimanima i njihovim potrebama a kamoli da to čine za »muslimansku braću preko Drine i Lima« (Poslanica »Zašto je razbijen naš Poslanički klub« od 31. marta 1922. — A-GHB, 3549).

⁸⁰ ABiH, PU JB Pov. 781/1922. — Edhem Miralem je na skupštini JMO u Donjem Vakufu 28. maja 1922. kritikovao rad Poslaničkog kluba JMO zašto ništa nije preduzeo na zaštiti muslimana u »južnoj Srbiji« nad kojima su počinjeni zulum, a o čemu je pisao skopski »Hak« u februaru 1921. godine (ABiH, PU, Pov. 7054/1922).

⁸¹ *Pravda*, 327, 27. VIII 1921.

⁸² Izvjesni pokušaji vodstva JMO da na februarskim izborima 1925. godine izađu sa listom u Sandžaku nisu doveli do pozitivnih rezultata. U vezi s tim karakteristična je jedna notica u *Večernjoj pošti* (1026, 3. XII 1924), u kojoj se kaže da je u Sarajevo stigla deputacija iz više mjesta Sandžaka kojoj je bio cilj da

Neosporno je da cijelo vrijeme Kraljevine SHS vladajući krugovi nisu dozvoljavali JMO da razvije svoju političku aktivnost u Sandžaku i Crnoj Gori, gdje žive Muslimani slovenskog porijekla.

Jedino je JMO u zajednici sa Demokratskom strankom istupila na septembarskim izborima 1927. godine, kada je pobijedio dr Mehmed Spaho kao nosilac liste u raškozvečanskom izbornom okrugu.⁸³

Poseban vid aktivnosti vodstva JMO u vezi sa muslimanskom problematikom izvan Bosne i Hercegovine bilo je istupanje poslanika JMO u Narodnoj skupštini povodom stradanja muslimanskog stanovništva, kakva su bila, npr. pokolj u Dumnici, pokolj u Šahovićima — Sandžak, umiranje muslimana — Albanaca u koncentracionom logoru kod Niša, pokolj u Novom Pazaru 1925. godine, itd., itd.⁸⁴

Ovakvom političkom aktivnošću vodstvo JMO je u nekim momentima istupalo sa pretenzijama političkog predstavnika svih muslimana u Kraljevini SHS, iako je bila osnovna linija da je zastupnik samo bosanskohercegovačkih Muslimana. Ovakva istupanja proizilazila su iz osjećanja solidarnosti sa istovjernicima u istoj državi, a to je pomagalo vodstvu JMO da učvršćuje svoj položaj kod bosanskohercegovačkih Muslimana i stiče simpatije ostalih pripadnika islamske zajednice.

Jedna od prvih intervencija poslanika JMO u korist sandžačkih Muslimana bio je protestni telegram dra Mehmeda Spahe ministru unutrašnjih poslova Svetozaru Pribićeviću povodom nasilja žandarma, komita i naoružanih seljaka nad Muslimanima u pribojskom srezu u avgustu 1921. godine. Tim povodom dr Spaho je pisao da su Mujo Dedović, Iso Bešlagić, Ramo Gibović iz Međuriječja, srez Višegrad, te Suljo Mandol iz Crnogovića, srez Priboj odvedeni i pobijeni, dok je Bido Mandal isprebijan i krvav pobjegao. U telegramu se, nastavlja: »Saliha Potura, hodžu opštine Pribojske svezali su i odveli u potok, te ubili s 8 metaka. Odvedeni su Medaga Osmanagić, Suljo Kurto, Suljo Arnautović i ne zna se za njihovu sudbinu. Silovali su na zvjerski način ženu Čazima Sajdića koji je bez razloga u pritvoru i Sulje

kod vodstva JMO posreduje da se JMO ne kandidira u Sandžaku pošto bi, po njihovom mišljenju, ta kandidacija još više pogoršala stanje tamošnjih Muslimana. Dan prije toga isti list je objavio vijest iz Pljevalja da je muslimanski proglas kojim se traži uspostava sloge i osnutak čisto muslimanske organizacije primljen sa simpatijama i tamošnjim vodećim muslimanskim krugovima, jer su Muslimani protivni ponovnoj kandidaturi bivšeg poslanika Sećerkadića i »traže da se ide zajedno sa braćom iz Bosne, pomirenom i ujedinjenom na osnovu nekog čisto muslimanskog programa (*Večernja pošta*, 1025, 2. XII 1924). To je bila, izgleda osnova da dr Spaho izjavi na Zemaljskoj skupštini JMO 10. decembra 1924. da Muslimani iz Sandžaka mole da i kod njih prošire JMO (*Pravda*, 283, 14. XII 1924). Istovremeno vodstvo JMO je predlagalo zastupnicima »Džemijeta« da istupe sa zajedničkim listama u pljevaljskom, prijepoljskom, bjelopoljskom i beranskom srezu (*Pravda*, 280, 11. XII 1924). Kao što se vidi, JMO se ograničavala isključivo na mjesta u kojima žive Muslimani kao nacionalna kategorija. Pošto JMO nije istupila sa svojim kandidatima ni na ovim izborima, ona je preporučila svojim simpatizerima u Sandžaku i Crnoj Gori da glasaju za kandidate Demokratske stranke.

⁸³ Vodstvo JMO je Muslimanima u ostalim krajevima Sandžaka, kao i u Crnoj Gori, tada savjetovalo da glasaju za liste Demokratske zajednice, koje su isto što i liste JMO. U tom smislu je uputio i posebne apele dr Mehmed Spaho Muslimanima u Sandžaku i Crnoj Gori (*Pravda*, 69, 1. IX 1927. i 73, 6. IX 1927).

⁸⁴ *Hak*, Skoplje, 730, 20. II 1924; *Pravda*, 326, 25. VIII 1921; SBNS, redovan saziv za 1923—1924, II, 49—51; SBNS, vanredan saziv za 1925. godinu, 525.

Kurta, koji je odveden. U svim selima vrše se pljačke na čitavoj imovini Muslimana. Ovo su prve vijesti od tri-četiri sata djelovanja. Nasilja prelaze na bosanski teritorij. Muslimani bježe. Očekujem Vašu obavijest, da ste naredili, da se odmah učini kraj ovom nasilju na nedužnom svijetu».

Povodom ovih događaja, dr Hamdija Karamehmedović je telefonski razgovarao sa Pribićevićem, od koga je zahtijevao energične mjere protiv zlikovaca, a zaprijetivši da neće dolaziti u Beograd a kamoli sjediti u kabinetu kao vladin ministar.

Pribićević je sutradan odgovorio dru Spahi da je naredio energične mjere protiv bivših četnika, koji su organizovani kao privremeni žandarmi za gonjenje odmetnika, te da će biti rastureni i vraćeni kućama.⁸⁵

Pet dana poslije Pribićevićevog odgovora: (21. avgusta 1921) poznata četnička četa izazvala je iz kuća Mula Ibrahima Pačariza, imama hadži Abaza Balićevca, Ramu Mujezinovića, Bećira Kriještarca i Murata Kompirovića, sve iz sela Bardareva, srez mileševski, okrug Prijepolje, odvela ih u potok i zaklala. Sa ranijih 16 ovo je bila 21 muslimanska žrtva za nekoliko dana u Sandžaku.⁸⁶

Povodom ovih pokolja, Poslanički klub JMO predao je 24. avgusta 1921. godine memorandum predsjedniku ministarskog savjeta Nikoli Pašiću i ministru Svetožaru Pribićeviću u kome se traži »da se svi oni, za koje postoji sumnja da su bilo posredno bilo neposredno sudjelovali u pokoljima Muslimana pozovu na krivičnu odgovornost, stave u sudski pritvor bez obzira na položaj koji zauzimaju; oni četnici, za koje postoji sumnja, da su u ovom pokolju sudjelovali da se odmah rasture i razoružaju, te da se održavanje reda povjeri žandarmima drugih krajeva i redovnoj vojsci; da se oni politički činovnici i žandarmerijski oficiri, koji su svojim pasivnim držanjem skrivili da nedužno muslimansko stanovništvo nije dobilo državne zaštite protiv zločinaca, odmah smijene i da se na njihovo mjesto postave energičniji, pravedniji i sposobniji oficiri i činovnici, te da se pošalje parlamentarna anketa ili komisija, koja će uz sudjelovanje poslanika na licu mjesta istražiti sve krvice pokolja; da se svim oštećenim dadne iz državnih sredstava pravedna naknada«. Ovoj akciji poslanika JMO — kako piše *Pravda* — pridružili su se muslimanski poslanici iz drugih krajeva, koji su tražili da se rad parlamentarne ankete proširi i na pečki, prizrenski i mitrovački okrug.⁸⁷

Kasnije su poslanici JMO protestovali u Narodnoj skupštini povodom poznatog pokolja nekoliko stotina Muslimana u Pavinom Polju i Šahovićima i bjelopoljskom srezu, 9. novembra 1924. godine.⁸⁸

⁸⁵ *Pravda*, 324,20. VIII 1921.

⁸⁶ *Pravda*, 326, 25. VIII 1921.

⁸⁷ *Pravda*, 326, 25. VIII 1921. — O nekim aktuelnim pitanjima zaštite muslimanskog stanovništva raspravljali su više puta Poslanički klub JMO i Centralni odbor stranke (*Pravda*, 257, 19. II 1921. i 56, 8. III 1922).

⁸⁸ SBNS, vanredan saziv za 1925, 525. — U izbornoj kampanji 1924. godine vodstvo JMO je upozoravalo sandžačke Muslimane da je radikalski list *Crna Gora* u broju od 25. novembra 1924. pišući o pokolju Muslimana u Šahovićima istakao da je to »samo početak narednog pohoda, na rat protiv nekrsta«. Tim povodom *Pravda* savjetuje Muslimanima Crne Gore da ne vjeruju pisanju *Crne Gore* (2. XII 1924) u kome se odaje puno priznanje Muslimanima za njihov patriotski rad, kako za vrijeme vladavine Crne Gore, tako i sada u ujedinjenoj otadžbini i u kome ih

Vodstvo JMO se posebno angažovalo protiv iseljavanja muslimanskog stanovništva iz Sandžaka, Makedonije i Kosova u Tursku. U tom pogledu bilo je više priloga u *Pravdi*. Savjetovalo se Turcima i Albancima da se ne iseljavaju. Istovremeno se ukazivalo da je najveća propast za Muslimane ako sele u Tursku.

Stav JMO prema iseljavanjima muslimanskog stanovništva, bez obzira da li se radilo o Bosni ili drugim krajevima, vidljiv je prilikom razmatranja zakonskog predloga o jugoslovenskom državljanstvu. Poslanici JMO su tada predložili da se da pravo opcije onim Muslimanima koji su odselili u Tursku poslije austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine. Predlog je bio odbijen, štaviše u članu 12. zakonskog predloga uvršten je nov stav prema kojim se daje pravo opcije za tri godine Muslimanima iz Makedonije i Sandžaka da optiraju za tursko državljanstvo priznajući im sve pogodnosti kod izvršenja te opcije, posebno kod prodaje imetka pri iseljavanju. Povodom toga stava oštro je reagovao poslanik JMO dr Husejin Mašić, koji je rekao da je tendencija te odredbe da se što više »podupre« iseljavanje Muslimana iz države. I pored Mašićeva reagovanja, novi stav je bio usvojen.⁸⁹

Vjerovatno pod uticajem JMO da Muslimani ne sele u Tursku, a imajući u vidu daleko snošljiviji položaj Muslimana u Bosni, povodom više ubistava i naročito poslije masovnog pokolja u Šahovićima, došlo je do iseljavanja sandžačkih Muslimana u Bosnu i Hercegovinu, osobito u istočnu Bosnu.⁹⁰ Migracija muslimanskog stanovništva iz Sandžaka u Bosnu i Hercegovinu bila je političke prirode. Stalno smanjujući svoju populaciju pod stalnim psihološkim, ekonomskim i političkim pritiskom i u nemogućnosti da nekada zaštite ni goli život, izbjegavali su da prihvate vladinu politiku da sele u Tursku i odlučivali se za migraciju u Bosnu i Hercegovinu.

Ako se na kraju postavi pitanje zašto JMO nije uspjela proširiti svoju djelatnost na Muslimane u Sandžaku i u Crnoj Gori, odgovor treba tražiti u sljedećem: Sandžak i Crna Gora su smatrane isključivim srpskim područjem na kome mogu da djeluju jedino srpske političke stranke, prvenstveno radikali i demokrate. Politički pritisci su bili toliko jaki da su u začetku često i najgrubljim metodama ugušivane muslimanske tendencije. Iznimno iz taktičkih razloga radikali su dozvolili do kraja 1924. godine djelatnost u tim krajevima »Džemijeta« koji je, uz sitne političke ustupke, redovno pružao podršku radikalima u parlamentarnoj borbi sa opozicijom.⁹¹

radikali mole da svoje nezadovoljstvo zadrže u granicama, u kojima je i do sada bilo, kao i prošlih izbora«. U *Pravdi* se preporučuje Muslimanima Crne Gore da glasaju za Davidovićevu Demokratsku stranku, jer je Davidović djelima pokazao da mu je skreno stalo do jednakosti i ravnopravnosti svih građana bez razlike na vjeru i pleme. (*Pravda*, 278, 7. XII 1924. i 290, 23. XII 1924).

⁸⁹ *Pravda*, 260, 17. XI 1922; 256, 22. XI 1923; 120, 29. V 1925; *Glasnik JMO*, 1, 1. VII 1925.

⁹⁰ Na brojno naseljavanje Muslimana iz Sandžaka u Višegrad i njihovo seljenje u Tursku ukazuje poglavar sreza u svojem izvještaju o političkoj situaciji za maj 1925. i za mart 1926. godine (ABiH, VŽSO, Pov. 2980/1925. i 787/1926).

⁹¹ U političkoj aktivnosti »Džemijeta« i JMO su, uglavnom, bili na suprotnim pozicijama, osim u vrijeme donošenja Vidovdanskih ustava, kada su sarađivali sa radikalno-demokratskom koalicijom. Ni poslije prestanka djelovanja »Džemijeta«, izgleda, nije bilo kontakata između albanskih i turskih političara iz Kosova i Makedonije sa vodstvom JMO.

Pored ostalih razloga za onemogućavanje političkog povezivanja Muslimana iz Sandžaka i Crne Gore sa JMO, bilo je i bojazni da bi se time jačala izvjesna nastojanja za priključenje nekih dijelova Sandžaka Bosni i Hercegovini u kojoj JMO ima jak politički uticaj. Smatralo se, ako bi do toga došlo, da bi tada još više bio ugrožen uticaj vladajuće srpske buržoazije.

U skladu sa takvim političkim stavovima nije bila dozvoljena bilo kakva samostalna politička aktivnost JMO u Sandžaku i Crnoj Gori. Čak nije dozvoljavan ni rad kulturno-prosvjetnog društva »Narodna uzdanica«, koja je bila pod uticajem JMO. Zato se i aktivnost JMO u okviru Demokratske zajednice, u odnosu na Sandžak i Crnu Goru, odvijala najviše u vrijeme izborne kampanje, pri čemu je prvenstvenu korist imala Demokratska stranka. Ni tada JMO nije dozvoljeno da svoju organizaciju proširi izvan Bosne i Hercegovine. To nije mogla ostvariti ni poslije ulaska u Vukićevićevu vladu u aprilu 1927. godine, iako je do šestojanuarske diktature, kao saveznik radikala i demokrata, objektivno bila oslonac vladajućim srpskim krugovima.⁹²

Na kraju se još može konstatovati da je JMO pored povremenih istupanja u zaštitu svih Muslimana u Kraljevini SHS, gotovo uvijek vršila jasnu diferencijaciju između muslimana-Turaka i Albanaca u Makedoniji i na Kosovu i Muslimana u Sandžaku i Crnoj Gori. Za prve je naglašavano da je riječ o nacionalnim manjinama — Turcima i Albancima, dok je za Muslimane u Sandžaku i Crnoj Gori isticano da su »krv naše krvi«, »braća po krvi, jeziku i vjeri«, te da su Muslimani u raškozvečanskom okrugu isto što i Muslimani u Bosni i Hercegovini.⁹³

4. Jugoslavenska muslimanska organizacija i druge muslimanske organizacije i udruženja

Kad je riječ o odnosu JMO prema ostalim muslimanskim političkim organizacijama, može se konstatovati da vodstvo JMO, s obzirom na ogromnu podršku koju je imalo u muslimanskim masama, nije nalazilo potrebe da razvije bilo kakve oblike saradnje sa muslimanskim političkim organizacijama, grupama i pojedincima, koji su djelovali izvan JMO. Ovakav stav su mogli zauzeti zato što sve te muslimanske političke grupice nisu nikada uspjele da postignu kakav zapaženiji politički značaj, što vrijedi prije svega za proradikalske grupice, posebno zato što su Muslimani od strane radikala doživljavali često nepravde, naročito prvih godina poslije ujedinjenja.

Vodstvo JMO je, kao što je prikazano, jedino posvetilo dosta pažnje izolovanoj političkoj akciji svojih disidenata, koji su napustili stranku u proljeće 1922. godine. Ta akcija je bila intenzivna do martovskih izbora 1923.

⁹² Luka Đaković u radu »Istorijski aspekt nacionalnosti u Bosni i Hercegovini« (Pregled, 1967, 9, 213) navodi da je JMO poslije formiranja »ubrzo okupila gotovo sve Muslimane Bosne i Hercegovine i Sandžaka«. Prema našim istraživanjima, JMO nije imala svoje organizacije u Sandžaku. Uostalom, to se potvrđuje i u jednoj poruci predsjednika JMO dra Spahe »prijateljima u Južnoj Srbiji i Crnoj Gori« od 2. jula 1926. pred opštinske izbore u kojoj navodi da JMO u njihovim krajevima nema svojih partijskih organizacija (Pravda, 32, 10. VIII 1926).

⁹³ Pravda, 53, 12. VIII 1927. i 54, 13. VIII 1927.

godine, a kasnije sve slabija pa je i potpuno prestala pred februarske izbore 1925. godine, kada su se disidenti povukli iz političkog života.

S drugim muslimanskim grupacijama vodstvo JMO nije imalo poteškoća, jer je njihov vijek, ukoliko ih je bilo, pored podrške koju su imale, bio veoma kratak (najčešće su postojale samo kratko vrijeme pred izbore). Tako je bilo i sa Muslimanima-radićevcima koji su djelovali u okviru HSS, jer ni oni nisu uspjeli sa svojim političkim idejama u muslimanskim masama.

Zaključak bi, prema tome, bio da u Kraljevini SHS nije bilo političke organizacije koja se, po uticaju na muslimanske mase, mogla ravnati sa JMO.

Kod Muslimana su, analogno Srbima i Hrvatima, osim vjerskih institucija, postojala kulturno-prosvjetna društva, prije svega »Gajret« i »Narodna uzdanica« sa svojim pododborima u većini mjesta u Bosni i Hercegovini, zatim gotovo u svim mjestima Bosne i Hercegovine muslimanske čitaonice (kiraethane). Dalje su djelovala i neka muslimanska kulturna i pjevačka društva. U nekim mjestima su postojali muslimanski kulturni domovi, muslimanske štamparije, muslimanska prosvjetna i potporna društva, muslimanski đачki potporni fondovi, te muslimanska omladinska i antialkoholičarska društva. U većini mjesta su bila muslimanska zanatlijska udruženja, muslimanska sportska društva i fudbalski klubovi, kao i društva za brigu o muslimanskoj sirotinji.⁹⁴ Brojne i raznovrsne su bile muslimanske banke, štedionice i zadruge.⁹⁵

Jugoslavenska muslimanska organizacija kao politički reprezentant Muslimana bila je zainteresirana za cjelokupni društveni život i razvitak Musli-

⁹⁴ Nismo uspjeli ustanoviti koliko je bilo muslimanskih društava, organizacija i udruženja u buržoaskoj Jugoslaviji. Pod austrougarskom upravom u Bosni i Hercegovini bilo je 119 muslimanskih čitaonica, 21 pododbor »Gajreta«, 13 anti-alkoholičarskih društava, 12 gimnastičko-sokolskih društava, 2 pjevačka i tamburaška društva i jedno udruženje trgovačke omladine (Đorđe Pejanović, Kulturno-prosvjetna, humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske vladavine, Sarajevo 1930, 38).

Pejanović ističe da su nacionalni motivi bili glavni pokretači u osnivanju srpskih i hrvatskih društava i da im je bio glavni zadatak da razvijaju nacionalnu svijest, bez obzira što sam, na primjer, kaže da su srpska društva u nazivima imali i vjersko-pravoslavno obilježje i što je vjerska razlika i dojučerašnji društveno-politički život djelovao razdvajajući, pa se ni »Muslimani nisu htjeli da priklone ni pravoslavnim ni katoličkim društvima, gledajući u njima isključivo verske ustanove«. Međutim, Pejanović za Muslimane kaže da su prepušteni sami sebi počeli da osnivaju svoja društva »na čisto verskoj bazi« (str. 35).

Navedena Pejanovićeva tvrdnja o karakteru muslimanskih društava je jednostrana, i to iz dva razloga. Prvo, ako svoj zaključak izvlači na osnovu toga ko sačinjava članstvo pomenutih društava, onda je nepobitna činjenica da su pripadnici srpskih društava bili pravoslavci, hrvatskih katolici, pa bi po ovoj logici i srpska odnosno hrvatska društva bila osnivana na vjerskoj bazi. Drugo, tvrdnja da su muslimanska društva osnivana »na čisto verskoj bazi« znači da su ona bila verskog karaktera, što se nikako ne može tvrditi, pogotovu kada je pod muslimanskim imenom bilo gimnastičko-sokolskih društava, zanatlijskih udruženja, pjevačkih i tamburaških društava, antialkoholičarskih i sličnih koja su osnivana, a i djelovala pod istim uslovima kao i srpska i hrvatska društva za koja se s pravom ne govori kao o društvima vjerskog karaktera.

⁹⁵ Podatke o muslimanskim novčanim zavodima iskazaćemo u sljedećoj glavi prilikom razmatranja socijalno-klasne strukture bosanskohercegovačkih Muslimana.

mana, pa prema tome i za sve njihove organizacije. Ipak, s obzirom na mogućnost uticaja u tadašnjem životu, vodstvo JMO je bilo veoma zainteresovano za stanje i aktivnost vakufsko-mearifskih povjerenstava (organi islamske zajednice u jednom srezu), tada najorganizovanijih muslimanskih institucija. Značaj vakufsko-mearifskih povjerenstava može se sagledati ako se uvaži da su prethodno, za Austro-Ugarske, Muslimani jednom upornom borbom uz mnogo žrtava izvojevali politička i druga prava, kao što su to činili i Srbi u Bosni i Hercegovini svojom borbom za crkveno-školsku autonomiju. Zato se nisu lako napuštale već stečene pozicije u vakufsko-mearifskim povjerenstvima u kojima se uzimalo kao logično da budu zastupljeni oni koji uživaju i političko povjerenje Muslimana. Upravo takvo stanje, kao i činjenica da su u Privremeno narodno predstavništvo SHS određeni muslimanski političari — pristalice Demokratske stranke, postavilo je pred vodstvo JMO ozbiljan zadatak — osvajanje pozicija u vakufskim povjerenstvima, a time i u Vakufskom saboru.⁹⁶

Prvi vakufski izbori u Bosni i Hercegovini poslije ujedinjenja održani su tokom septembra i oktobra 1919. godine.⁹⁷ Ovim izborima vodstvo JMO je posvetilo posebnu pažnju, jer je bilo svjesno da od izbornih rezultata zavisi umnogome da li će se JMO u javnosti moći predstavljati kao politički predstavnik Muslimana. Do tada nije bilo ozbiljnije šanse da se provjeri kakav ugled JMO uživa u muslimanskim masama. U veoma ozbiljnoj agitaciji na strani JMO bilo je dosta angažovanih i vjerskih predstavnika, dok je vodstvo JMO u partijskom listu štampalo poseban prilog na šest strana s naslovom »U čemu je važnost vakufskih izbora«.⁹⁸ I pored organizovanih akcija da se predstavnici JMO potisnu iz vakufsko-mearifskih povjerenstava (naročito u Banjoj Luci i Mostaru), liste JMO su pobijedile, osim u onim mjestima gdje su liste bile zajedničke, tj. jedinstvene liste predstavnika svih političkih stranaka, a takvih je bilo svega nekoliko.

S obzirom na politički značaj vakufskih izbora, predsjednik Zemaljske vlade za BiH Atanasije Šola izvijestio je depešom ministra Svetozara Pribi-

⁹⁶ U nastojanju da okupi sve muslimanske snage u JMO, vodstvo stranke je odmah po formiranju početkom 1919. ocijenilo da bi bilo veoma korisno da se postojeće Udruženje ilmiye (sveštenika) angažuje u korist JMO. Sa tim ciljem stupili su u kontakt i sa zastupstvom mualima (vjeroučitelja) za Bosnu i Hercegovinu, na čiji predlog je Centralni odbor JMO raspravljao o teškom materijalnom položaju mualima na svojoj teritoriji, ali ne u vidu milostinje, nego u vidu naknade za njihov vrijedan rad. (Originalni dopis Zastupstva mualima za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu broj 119/19 od 1. juna 1919. upućen Centralnom odboru potpisan od tajnika hafiz A. Sirće i predsjednika (u. z.) M. Polića, nalazi se kod autora). Ovakvom preporukom i akcijom vodstvo JMO je dobilo veliki broj pristalica, a priličan broj i agitatora. Što se, pak, tiče Udruženja ilmiye, raspoložemo podatkom da se njegova podružnica u Mostaru »pretopila« u JMO, u čijem mjesnom odboru su članovi Udruženja ilmiye bili veoma aktivni. (Originalno pismo vjerskog funkcionera Džabića iz Mostara od 22. marta 1919. upućeno njegovom prijatelju, nekom funkcioneru JMO, nalazi se kod autora). Tako je vodstvo JMO ostvarilo punu povezanost sa islamskim vjerskim institucijama i cjelokupnim njenim aparatom, koji je u to vrijeme bio jedina organizovana i uticajna snaga u muslimanskom društvu.

⁹⁷ Vakufski izbori u Bosni i Hercegovini 1919. a i kasnije, višestranu su interesantni, pa bi ih trebalo posebno naučno obraditi.

⁹⁸ *Pravda*, 60, 2. IX 1919.

ćevica da je JMO imala mnogo uspjeha na vakufskim izborima, ali da se pri tome služila »najbezobzirnijim sredstvima«. ⁹⁹

Na sjednici Centralnog odbora JMO od 10. novembra 1919. konstatovana je opravdanost protesta koje su uložile organizacije JMO protiv namećanja muslimanskih zastupnika-demokrata u Privremeno narodno predstavništvo, jer »su rezultati vakufskih izbora u cijeloj Bosni i Hercegovini najjasniji dokaz kolika je nepravda učinjena JMO«. Centralni odbor smatra da su Muslimani na vakufskim izborima izrazili svoje konačno nepovjerenje prema »nametnutim zastupnicima i da je »stvar njihovog političkog poštenja hoće li iz ovog izbornog rezultata povući konsekvencije«. ¹⁰⁰

Sljedeći vakufski izbori su održani krajem oktobra 1922. godine u većini mjesta Bosne i Hercegovine. Oni su, takođe, imali izuzetnu važnost za vodstvo JMO, jer su se održavali upravo u vrijeme kada je Spahina grupa učvrstila svoje pozicije u stranci u odnosu na poznatu disidentsku grupu Maglajlić-Karamehmedović-Korkut. Vodstvo JMO je odlučilo da svugdje istupi sa svojim kandidatima da bi provjerilo kakvo raspoloženje vlada u muslimanskim masama prema zaključcima posljednje Zemaljske skupštine, koja je osudila disidente. Spahinovci su izvršili ozbiljne pripreme, dok se maglajlićevci nisu ni kandidovali. ¹⁰¹ Prema mišljenju načelnika pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu, oni to nisu uradili zbog toga što su smatrali da na ovim vakufskim izborima neće imati uspjeha. ¹⁰²

Liste JMO su pobijedile sa velikom većinom glasova i u onim mjestima gdje su bile istaknute liste političkih protivnika, kao što je bilo u Mostaru, Banjoj Luci, Tuzli, Trebinju, Bileći, Bosanskom Novom. U ovim mjestima nekoliko suparnika JMO istaklo je zasebne liste. Svi su oni bili ozbiljno poraženi. U Mostaru je od 615 glasova JMO dobila 460, a lista Muslimanskog kluba (Smaila Ćemalovića) 140. U Banjoj Luci je JMO dobila 470 glasova, a tri protivne liste skupa 90 glasova. U Trebinju su svi glasali za listu JMO, osim 13 glasača. U Tuzli, gdje je bila najžešća borba, JMO je dobila 236 glasova, a protivna lista 95 glasova. ¹⁰³

⁹⁹ ANUBiH, OŠ, 27. — Depešom je obaviješteno Ministarstvo unutrašnjih djela u Beogradu da je u Banjoj Luci u Kotarski odbor Vakufsko-mearifskog povjerenstva za predsjednika izabran muftija Kurt, a za potpredsjednika sudski savjetnik Mustafa Kapetanović, koji su kao i svi ostali odbornici članovi JMO (ABiH, ŽTS-P 606/1919).

¹⁰⁰ *Pravda*, 86, 13. XI 1919.

¹⁰¹ *Pravda*, 234, 17. X 1922.

¹⁰² Donoseći vijesti o pobjedi JMO na vakufskim izborima, neke beogradske novine, među kojima i Politika, isticale su da Maglajlićeva grupa iz »neshvatljivih razloga« nije postavljala svoje liste (*Pravda*, 253, 9. XI 1922).

¹⁰³ ABiH, PU, JB, Pov. 1950/1922; *Pravda*, 245, 29. X 1922. — Raspoložemo podacima da liste JMO nisu dobile većinu u Ljubuškom, gdje su vakufski izbori održani 4. novembra 1922. i u Bihaću 22. aprila 1923. godine. U Ljubuškom su pobijedile pristalice radikalne i demokratske partije, dok su u Bihaću pobijedile pristalice Maglajlićeve JMO. Veliki župan bihaćke oblasti smatra značajnom pobjedu maglajlićevaca, jer su svi izabrani u Vakufsko povjerenstvo za srez bihaćki protivni Spahinoj politici, pa bi zato mogli očekivati lijepe rezultate u političkoj borbi protiv Spahine grupe (ABiH, PU, Pov. 14189/1922. i 4665/1923). Tek u septembru 1927. godine u Bihaću je izabrano Vakufsko povjerenstvo u kome je bila većina JMO-ovaca (*Pravda*, 84, 17. IX 1927). Kakav značaj su imali vakufski izbori u ekonomskom životu Muslimana, može se vidjeti iz jedne depeše upućene Ministarstvu unutrašnjih djela u Beograd u kojoj se izvještava o vanrednoj skupštini

Ovakvu pobjedu vodstvo stranke je isticalo kao najjasniji dokaz da je JMO ostala potpuno kompaktna i da se poslije rezultata Zemaljske skupštine JMO i sadašnjih vakufskih izbora ne može govoriti o rascjepu u JMO, nego samo o istupu nekolicine poslanika, jer su muslimanski redovi čvrsti i jedinstveni uz JMO.¹⁰⁴

Radikalna *Samouprava*, analizirajući odnos JMO i vakufa, ističe da je Spaho vještom politikom uspio osvojiti pozicije u vakufu čiji organi i institucije »nisu ništa drugo nego političke više i niže stanice JMO, koje samu tu organizaciju ništa ne stoje, a koje najbolje funkcionišu u njenom interesu«.¹⁰⁵

Tokom 1925. godine u nizu akcija organa vlasti protiv JMO zapažene su i one koje su bile usmjerene na slabljenje njenog uticaja u vakufskim institucijama. U tome je značajnu funkciju trebalo da odigraju imami (svštenici), kojima su organi vlasti određivali visinu imamskih dodataka i time uticali na njihovu političku orijentaciju, o čemu je pisano u ranijim poglavljima. Osim toga, vlasti su uticale na Muslimane — radikalske pristalice da pokreću pitanje povjerenja izabranim vakufskim povjerenstvima i da zbog njihovih navodnih propusta i slabosti zahtijevaju od vlasti uvođenje komesarijata u vakufe. Istovremeno su u štampi proturane vijesti da će se vakufsko-mearifska autonomija suspendovati.¹⁰⁶

Imajući u vidu šta bi za JMO značilo suspendovanje vakufsko-mearifske samouprave, preduzete su mjere da se kotarska vakufsko-mearifska povjerenstva upozore da čuvaju i brane vakufsko-mearifskim autonomnim statutom i državnim Ustavom zajamčena prava islamske vjerske zajednice. U vezi s tim, Vakufsko-mearifski saborski odbor u Sarajevu uputio je okružnicu svim kotarskim povjerenstvima u kojoj se naređuje da nijedan vakufski organ ne smije primiti na znanje odluku koja bi dirala u muslimansku vjerskoprosvjetnu autonomiju. Ako bi, pak, došlo do takve situacije, daju se uputstva kako će se najodlučnije protestovati, naglašavajući da je Sabor zaključio da u slučaju sistiranja autonomije i postavljanja komesarijata, članovi Sabora, predsjednik, potpredsjednik, Salih Muftić, dr Mehmed Spaho i Uzeir H. Uzeirbegović odmah otputuju u Beograd i da zatraže audijenciju

Muslimanske centralne banke »najjačeg muslimanskog novčanog zavoda« na kojoj predlog dra Karamehmedovića i Šerifa Arnautovića o povećanju kapitala banke nije podržao direktor Vakufske direkcije Bahtijarević, čijih akcija ima najviše u banci. Držanje Bahtijarevića se tumači kao izraz želje da se ne zamjeri dru Spahi »koji će prema posljednjim rezultatima vakufskih izbora imati Vakufski saborski odbor«, a to znači i uticaj na odlučivanje o vakufskom novcu i akcijama. Organi vlasti pretpostavljaju da će Bahtijarevićev stav omogućiti Prvoj hrvatskoj štedionici da kupi nove akcije, »što je ranije jednom odlukom Ministarstva trgovine bilo zaprečeno« (ABiH, PU, JB, Pov. 1550/1922). Očito je da su u pitanju obostrani materijalni interesi.

¹⁰⁴ *Pravda*, 246, 31. X 1922.

¹⁰⁵ *Samouprava*, 296, 30. XII 1924.

¹⁰⁶ Prema jednom izvještaju organa vlasti, u Foči su 8. januara 1925. mutevelija (upravnik) samostalnih vakufa i imami i mualimi Murad, Ahmed i Omer Muftić »molili« poglavara sreza da čim prije proglasi »vakufski komesarijat jer ih Spahina politika drži pod velikom disciplinom i ukorima i ruglom«. Veliki župan sarajevske oblasti izvještava da postoji niz nepravilnosti u radu Centralne vakufsko-mearifske zaklade čiji zaključni račun za 1923. i preračun za 1925. godinu pokazuje deficit od 4 miliona dinara (ABiH, VZSO, Pov. 2577/1925).

kod kralja radi zaštite — međunarodnim pravom i Ustavom — zajamčene vjersko-prosvjetne autonomije.¹⁰⁷

U atmosferi opštih progona pristalica JMO i pokušaja ograničavanja vjersko-prosvjetne autonomije pripremani su novi vakufski izbori za maj 1926. godine. Radikalni eksponenti u organima vlasti smatrali su ove vakufske izbore kao idealnu šansu da se iz vakufskih organa potisnu Spahine pristalice. Takve zaključke su izvodili na osnovu, uglavnom, pojedinačnih napuštanja JMO i prelaska u Narodnu radikalnu stranku, uglavnom, lica koja su bila zavisna od organa vlasti, kao što su bili državni službenici (pisari, učitelji i dr.), zatim imami, šerijatske sudije, pa i posjednici.

Sa stanovišta taktike i oblika partijskog rada, interesantno je ukazati kako se vodstvo JMO suprotstavljalo namjerama organa vlasti da oslabe njihov uticaj u vakufskim institucijama. Za razliku od nastupanja u ranijim vakufskim izborima, vodstvo JMO je odlučilo da *službeno* ne istupa na vakufskim izborima u maju 1926. godine niti da o tom pitanju vrši agitaciju putem partijskog lista. Međutim, putem usmene agitacije i ličnih susreta funkcionera stranke sa lokalnim partijskim prvacima i te kako se vodstvo JMO angažovalo da zadrži pozicije u vakufskim institucijama, pod obrazloženjem da sva povjerenstva treba zadržati »jer to još uvijek zahtijeva interes vakufa, koji je naše opće dobro. JMO to ne treba iz kakvih političkih razloga, jer ni do sada nije vodila politiku u vakufskim stvarima, nego samo radi naše opće koristi«. U cilju punog angažovanja članstva u vakufskim izborima, Radni odbor je izdao »važnu i hitnu« uputu mjesnim i kotarskim odborima JMO u kojoj se ističe da su pouzdano izviješteni da će vlasti nastojati da proturaju svoje ljude u džematske medžlise (najniži organ islamske zajednice), a njihovim posredstvom u povjerenstva i Sabor. Upozoravaju da JMO neće službeno nastupiti u izborima niti o njima pisati u *Pravdi*, ali da je nužno da i dalje ljudi od povjerenja JMO dođu u vakufske institucije, i to najbolji i najvredniji, koji čine muslimansku elitu. Taj posao treba obaviti hitno, ali bez javne agitacije, jer opšti interes traži da JMO mora da zadrži vakufe. Mjesnim odborima se nalaže da budno paze na kretanje protivnika JMO, naročito po selima, gdje vlast nastoji da se izaberu oni imami koje je ona postavila. Takav izbor treba pod svaku cijenu onemogućiti, jer bi vlast pomoću takvih imama sastavila i hodžinsku kuriju i Sabor, što bi značilo gubitak vjerske autonomije. U uputi se pozivaju mjesni i kotarski odbori da probude interes kod pristalica JMO za vakufske izbore, da dođu na glasanje i da glasaju za liste koje će oni istaknuti, te da naročito upozore seljake da će vlasti pokušati na selima iskoristiti javno glasanje za proturanje svojih kandidata.¹⁰⁸

Iako nije bilo zvaničnih lista JMO, na izborima su pobijedile one liste na kojima su bile pristalice ili funkcioneri JMO ili na kojima su oni bili zajedno sa listama koje nisu pripadale JMO. Zajedničke liste su bile

¹⁰⁷ ABiH, VZSO, Pov. 109/1925.

¹⁰⁸ ABiH, VZSO, Pov. 1249/1926, list 8. — Prije uputstva Radnog odbora JMO mjesnim i kotarskim organizacijama kako da postupaju u vezi s vakufskim izborima u maju 1926. godine bile su u *Pravdi* (16, 20. IV 1926) objavljene upute za vakufske izbore: Neposredno pred vakufske izbore u Visokom je boravio poslanik dr Šefkija Behmen »kako bi proturio svoje ljude, jer su bile dvije liste: nezavisna i lista JMO, koja je pobijedila« (ABiH, VZSO, Pov. 2258/1926).

taktički potez funkcionera JMO, jer su ih u javnosti prikazivali kao vanstranačke liste, iako su, u stvari, bile čisto njihove, JMO.¹⁰⁹ Na taj način je JMO i dalje zadržala svoj uticaj u ogromnoj većini vakufskih povjerenstava, a u Vakufskom saboru, pored ostalih funkcionera JMO, bio je i njen predsjednik dr Mehmed Spaho.¹¹⁰

Beogradski listovi *Samouprava* i *Balkan* uspjeh JMO na vakufskim izborima su pripisali Spahinoj agitaciji da je islam u opasnosti.¹¹¹ Nezadovoljni ishodom izbora, vlasti su organizovale protivnike JMO da izjavljuju žalbe povodom izbora, tražeći za to uzroke u formalnim propustima. Takvoj jednoj žalbi povodom izbora u Sarajevu posvetio je dosta pažnje veliki župan Milan Nikolić.¹¹²

¹⁰⁹ ABiH, VZSO, Pov. 2797/1926, list 13 i 14. — Na listi u Visokom od 24 kandidata i njihova zamjenika bilo je 19 članova JMO, 3 radikala i dvojica imama bez političke pripadnosti. Zato tu listu poglavar sreza s pravom naziva listom JMO.

¹¹⁰ Abduselam Balagija, Uloga vakufa u verskom i svetovnom prosvjećivanju naših Muslimana, Beograd 1933, 50; *Pravda*, 19, 11. V 1926. Tu se, pored ostalog, navodi da je JMO pobijedila u Gradačcu, Konjicu, Prijedoru, Kladnju, Žepču, sarajevskom srezu, Foči, Čajniču, Bijeljini, Sanskom Mostu, Bosanskoj Krupi, Visokom, Stocu i drugim mjestima. Poglavar sreza fočanskog izvještava da su na vakufskim izborima »listom prodrli radikali — Muslimani, i to: hafiz Hamid Muftić, muderis: Sefkija Karabdić, šerijatski sudija; Rašid Lojo, pristav pom. ureda; Abdulah Mulić, učitelj, Mustafa Karović i imam Emin Šadinlija«. Prema poglavaru sreza, uspjeh radikala Muslimana bi bio još bolji da se u vrlo jakoj akciji JMO nisu isticali sreski veterinar Ahmet Sadiković i upravitelj đачke osnovne škole Salih Šabanović, koji su zbog toga »izazvali neraspoloženje građana (mnogih Muslimana i svih pravoslavnih), na moli za dejstva, da se njih dvojica »čim prije uklone iz Foče (ABiH, VZSO, Pov. 2797/1926, list 110, 172, 8 i 12). Isti poglavar u januaru 1927. godine za veterinara Sadikovića piše da je »vatreni pristaša Demokratske stranke (Grupa Davidovića)«, da se kao takav puno angažovao zanemarujući dužnost veterinara i da ga zbog toga za kaznu treba odmah premjestiti, i to u kakvo zabačeno mjesto (ABiH, VZSO, Pov. 37/1927).

¹¹¹ U vezi sa omalovažavanjem uspjeha JMO na vakufskim izborima *Pravda* je pisala da se u ovim izborima nije angažovala, a da su radikali u Bijeljini išli u propagandi čak dotle da su izdali na zelenom papiru proglas »Braći Muslimanima«, u kome se napada JMO kako upropašćuje vakufska dobra i tome slično (*Pravda*, 19, 11. V 1926). Prema tome, taktički potez vodstva JMO je uspio, jer su pobijedili na izborima, a u javnosti je ispalo da se nisu angažovali u vakufskim izborima, premda je — kao što je prikazano — njihovo učešće na izborima bilo svestrano, intenzivno i nadasve efikasno.

Borba radikala i njihovih ljudi u vlasti da onemoguće uticaj JMO u vjerskim institucijama nije razumljivo preduzimana i protiv Muslimana-radikala, koji su, takođe, politički djelovali u okviru vjerskih institucija. Čak su takvu njihovu aktivnost stimulisali. Karakteristično je u tom pogledu održavanje skupštine Kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva u Tuzli 10. juna 1923. godine na kojoj je poslije govora funkcionera disidentske JMO usvojena rezolucija u kojoj se ne odobrava rad Poslaničkog kluba JMO radi »podupiranja Radića u njegovom republikanstvu«, pa se zahtijeva da Poslanički klub JMO odmah prekinе vezu sa Radićem i njegovim blokom. Tom prilikom su energično postupali protiv spahinovaca koji su vakufsko povjerenstvo htjeli iskoristiti u svoje političke svrhe. Zahtijevali su da se zabrani unošenje politike u vjeru i vjerske ustanove. Veliki župan tuzlanske oblasti ovo zasjedanje Vakufsko-mearifskog povjerenstva u Tuzli ocijenio je kao važnu političku skupštinu, pa je detaljne izvještaje sa rezolucijom dostavio ministru unutrašnjih djela u Beograd i Pokrajinskom namjesniku za Bosnu i Hercegovinu sa molbom da se rezolucija objavi u beogradskoj i sarajevskoj štampi (ABiH, PU, 6150/1923).

¹¹² ABiH, VZSO, Pov. 1249/1926.

U sklopu odnosa JMO i islamskih vjerskih institucija posebno pitanje je stav i odnos reis-ul-uleme (vrhovni vjerski starješina muslimana) Džemaludina Čauševića prema JMO. Protivnici JMO su tvrdili da je Čaušević na strani JMO i da se angažuje u njenu korist nanoseći mu tim povodom katkad i teške uvrede.

Naša istraživanja, međutim, upućuju na zaključak da se reis-ul-ulema Čaušević nije bavio politikom i da je izbjegavao davanje političkih izjava. Nije pripadao JMO, a ni drugim političkim strankama ili grupama. Ali, Čaušević je bio poznat kao dostojanstven, odmjeran, veoma energičan i dosljedan borac za islamsku vjersku zajednicu i Muslimane, za poboljšanje njihovih kulturnih, prosvjetnih, pa i ekonomskih prilika. Kao takav, on se zalagao za zaštitu povrijeđenih prava Muslimana u momentu »prevrata« i nešto kasnije do formiranja JMO polovinom februara 1919. godine. Ta njegova aktivnost imala je nesumnjivo, i politički značaj, ali ju je preduzimao iz razloga što u to vrijeme nije bilo nikakve organizovane snage koja bi se stavila u zaštitu Muslimana. Kasnije se, pak, dešavalo da reis-ul-ulema ima sličan ili identičan stav kao i JMO u pogledu zaštite muslimanskih vjerskih prava, ali se to nije moglo okarakterisati kao da su Čaušević i JMO politički istomišljenici.

Među radikalskim političarima je bilo mišljenja da je reis-ul-ulema Čaušević trebalo da istupa protiv JMO. Takva radikalska očekivanja su bila nerealna s obzirom na položaj Muslimana u Kraljevini SHS, ugled i uticaj koji je JMO tada imala u muslimanskim masama, te funkciju i ličnost reis-ul-uleme Čauševića.

Upravo ne shvatajući tu realnost, dr Srškić je, čim mu se ukazala prilika, iako uz dosta napora, penzionisao reis-ul-ulemu Čauševića i na njegovo mjesto postavio radikalskog pristalicu hadži hafiza Ibrahima Maglajlića.¹¹³

Ono što je uspjelo vodstvu JMO da ostvari u odnosu na islamske vjerske institucije, nije uspjelo u odnosu na muslimansko kulturno-prosvjetno društvo »Gajret«, osnovano 1903. godine sa zadatkom da pomaže siromašnim đacima i studentima Muslimanima. »Gajret« je cijelo vrijeme Kraljevine SHS bio izvan domašaja uticaja JMO. U njegovom rukovodstvu su bili Muslimani srpski orijentisani i uglavnom pristalice i članovi Narodne radikalne stranke. Oni su intenzivno, uz svestranu pomoć vlasti, širili srpsku nacionalnu ideju među Muslimanima, posebno među omladinom. Taj posao je bio umnogome olakšan davanjem stipendija đacima i studentima, kao i njihovim smještajem u »Gajretove« konvikte.¹¹⁴

¹¹³ Otpor reis-ul-uleme Čauševića donošenju Zakona o islamskoj vjerskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije i Uredbi o uvođenju povjerenika Ministarstva pravde u uprave vakufa, kao i cjelokupnoj Srškićevoj politici u odnosu na IVZ obradio je Mustafa Imamović u svome magistarskom radu »Pravni položaj verskih zajednica u vreme šestojanuarske diktature«, odbranjenom na Pravnom fakultetu u Beogradu 1967. godine.

¹¹⁴ Gajretove stipendije je od 1920. do 1928. godine dobilo 458 muslimanskih učenika i studenata, dok je 209 dobilo novčane potpore. Osim toga, u razdoblju od 1903. do 1928. godine dobilo je zajmove 112 učenika i studenata. Neki studenti i učenici dobivali su stipendije više godina, a potpore i zajmove više puta. Kroz konvikte »Gajreta« od 1919. do 1928. godine prošao je 1271 pitomac, od kojih je većina bila po više godina (Spomenica dvadeset petogodišnjice »Gajreta« 1903—1928, Sarajevo 1928. Tabele, str. 3—46.

Koliko je vlast poklanjala pažnju »Gajretu« u njegovoj funkciji nacionalizovanja Muslimana u srpskom smislu, može poslužiti jedan komentar sarajevskog

Prvi objbiljniji pokušaj da funkcioneri JMO uđu u upravu »Gajreta« učinjen je na godišnjoj skupštini 19. septembra 1919. godine.¹¹⁵ Međutim, taj je pokušaj propao. I kasniji naponi u tom cilju nisu bili uspješni. Tako je »Gajret« ostao jedino muslimansko društvo u kome JMO nije imala svoje ljude na odgovornim mjestima. Inače je bilo članova »Gajreta« koji su na izborima glasali za kandidate JMO, kao što je bilo i članova JMO, koji su pripadali »Gajretu«. Osnovno je, međutim, da vodstvo JMO nije moglo uticati na politiku »Gajreta«, kao što je to radilo u odnosu na ostale muslimanske organizacije, društva i institucije.

Vodstvu JMO stalno se uspijevao da suprotstavi »Gajret«, koji je već imao tradiciju u oblasti kulturno-prosvjetnog djelovanja, svesrdno pomagan od vladajućih krugova.¹¹⁶ U *Pravdi* je krajem 1923. godine o »Gajretu« pisalo da ne služi svojoj svrsi, jer je postalo jasno da ima glavni zadatak — »Srbi-ziranje Gajretove mladeži«. Takvu njegovu funkciju potvrđuje i sastav Glavnog odbora u kome su »isključivo ekskluzivni Srbi i to od reda pristaše i skutoonoše radikalne stranke«. Zato je zaključak u *Pravdi* bio da je »Gajret«

glasila Demokratske stranke *Narod* (94. 11. XII 1924). U komentaru se ističe da su radikali posvetili veliku pažnju da Muslimane pridobiju za srpstvo, pa u tom nastojanju padaju u takve apsurdne »da đaci Srbi pravoslavni iz Bosne i Hercegovine koji hoće da dobiju stipendiju za Beograd obraćaju se molbom na »Gajret«, jer je to društvo dobilo od države i svoj zaseban dom u Beogradu, a »Prosvjeta« već 6 godina ne može da naplati ni ono što joj je preko poslanstva došlo iz Amerike«.

Očito je da je za srpsku buržoaziju tada bilo važnije da proširi svoj uticaj izvan srpske sredine pridobijanjem Muslimana za srpsku nacionalnu političku ideologiju nego da se brine o srpskoj omladini u Bosni i Hercegovini na čiju je podršku ona u to vrijeme mogla stalno da računa.

¹¹⁵ Predsjednik Zemaliske vlade za Bosnu i Hercegovinu Atanasije Šola obavještavajući ministra Pribićevića o skupštini »Gajreta« konstatuje da je došlo do sukoba između »starih«, konzervativnih, panislamski orijentisanih i mlađih, napredno i dnmokratski raspoloženih elemenata«. Konzervativni »pravdaši« «su bili malobrojni, pa su ometali skupštinu, ali je na kraju aklamacijom izabran odbor po želji »naprednjaka« (ABiH, ZTS-P, 550/1919).

¹¹⁶ U svrhu razmatranja kako je, koliko i iz kojih sredstava materijalno pomagan »Gajret«, može kao dokumentacija poslužiti dopis Ministarstva vjera Kraljevine SHS — Muslimansko odeljenje — VM broj 4628/23. od 15. januara 1924. godine upućen velikom županu Sarajevo u kome se s molbom na znanje i dalju nadležnost dostavlja rješenje ministra vjera, koje glasi: »Poznavajući nacionalni rad društva »Gajret« u Sarajevu i u tom radu njegove ogromne poteškoće materijalne prirode, a u vezi odluke Glavne kontrole broj 24799/23. ODLUCUJEM: Da se suma predviđena u državnom budžetu Ministarstva vera u partiji 633. poz. 4. pod nazivom »Subvencija za bogoštovne svrhe« u iznosu dvanaestina januar — februar — mart 1924. godine, isplati kulturnom društvu »Gajret« u Sarajevu, svega 27.500.— (dvadeset sedam hiljada i pet stotina) dinara. Društvo »GAJRET« dužno je da urednim računima opravda učinjene izdatke iz gornje sume kod nadležstva gdje bude novac primio. Ministar vera, dr Voj. Janjić, s. r.« (ABiH, VZSO, Pov. 722/1924, list 27).

Favorizovanje »Gajreta« s obzirom na njegovu funkciju u nacionalnom osvješćivanju Muslimana u pravcu srpstva, ogleda se i u činjenici da je »Gajret« dobio odobrenje za rad i izvan Bosne i Hercegovine u Sandžaku, Crnoj Gori i južnoj Srbiji, iako je sjedište njegovog Glavnog odbora bilo u Sarajevu. (Vid. »Gajret«, kalendar za 1939, Sarajevo 1938, 332). Takvu privilegiju i odobrenje nije dobilo nijedno drugo muslimansko društvo ni organizacija.

izgubio *raison d'être* kao muslimansko potporno društvo i da se pretvorio u čisto srpsko-radikalno propagandističko društvo.¹¹⁷

U cilju slabljenja uticaja »Gajreta« u muslimanskim masama, vodstvo JMO stalno je tražilo načina, pa i u manje značajnim akcijama, da parališe uticaj »Gajreta«. Tako su, na primjer, povodom održavanja godišnje zabave »Gajreta« 9. februara 1924. agitovali da Muslimani ne idu na tu zabavu, a u vrijeme njenog održavanja zakazali tri sijela sa ciljem da bi ljude odvratili od zabave. Prema izvještaju velikog župana Nikolića, »Gajretova« je zabava uspjela upravo zbog agitacije JMO, jer su time bili izazvani »gajretovci«, koji su se onda veoma mnogo angažovali za uspjeh zabave, koja je trebalo da potvrdi njihov prestiž među Muslimanima u Sarajevu. Na zabavi je bilo i ljudi, uglednih u sarajevskoj čaršiji, koji su važili kao najodanije pristalice JMO. Oni su odajući priznanje ljudima oko »Gajreta« istovremeno osuđivali politiku koju u njihovo ime vodi dr Spaho. Na takvo njihovo raspoloženje — kako tvrdi Nikolić — uticalo je prisustvo na zabavi vanredno lijepog broja Srba-pravoslavnih.¹¹⁸

Na glavnoj godišnjoj skupštini »Gajreta« 6. jula 1924. u prisustvu kraljevog izaslanika divizijskog generala Sv. Matica, pored ostalog, osuđen je »izdajnički rad JMO, koja na svakom koraku nastoji naškoditi »Gajretu« izdajući proglase i uvlačeći upravni odbor u polemiku«. Ali, naglašeno je dalje, takav rad im neće uspjeti »jer nema više Austrije, koja bi izdajnike pomagala, jer sada država pomaže »Gajret« moralno i materijalno, a kraljeva dinastija čini toliku počast »Gajretu« da mladog prestolonasljednika postavlja za Gajretova pokrovitelja dajući »Gajretu« i prilog od 500 000 dinara.«¹¹⁹

Rad »Gajreta« i naročito polemika između »Gajreta« i JMO bili su predmet ozbiljnog interesovanja organa vlasti, pa su gotovo o svim događajima u vezi s tim izvještavali ministarstvo unutrašnjih djela u Beogradu. U jednom takvom strogo povjerljivom izvještaju od 14. jula 1925. veliki župan sarajev-

¹¹⁷ *Pravda*, 248, 13. XI 1923. — Povodom izjave ministra vjera Voje Janjića da su bosanskohercegovački Muslimani čisti Srbi i ništa drugo u *Pravdi* (68. 20. III 1924) je pisano da radikalna vlada nacionalizovanje Muslimana provodi na taj način što je »Gajret« učinila političko-agitatorskim sredstvom za »nacionalno odgajanje« muslimanskog podmlatka u srpskom smislu.

¹¹⁸ ABiH, VZSO, Pov. 722/1924, list 1 i 2.

¹¹⁹ Uručivanje kraljevih poklona »Gajretu« imalo je prvenstveno propagandni karakter, pa su to činili i na skupštinama u manjim mjestima. Postoji podatak da je »Gajretovoj« skupštini u Visokom 1. marta 1924. uručeno 3 000 dinara kao kraljev poklon, a 500 dinara kao poklon Nikole Pašića (ABiH, VZSO, Pov. 599/1924). — Ante Trumbić u Elaboratu o hrvatskom pitanju, datiranom 3. XI 1932, pišući o bosanskohercegovačkim Muslimanima dotiče se i »Gajreta«. Trumbić navodi da je muslimansko prosvjetno društvo »Gajret«, natjerano da se »nacionalizira« time što se je prozvalo »Srpskim muslimanskim prosvjetnim društvom«. »Otada ga se« — nastavlja Trumbić — »obilno podupire, da širi srpsku svijest u svojim redovima. Kralj je imenovao svoga prvorođenog sina, prestolonasljednika Petra njegovim protektorom. Na svim manifestacijama toga društva učestvuju generali, predstavnici svih državnih i ostalih vlasti, a na čelu im general kao zastupnik kralja, u ime koga donosi pozdrav i sa čestitkama podstrek! Kralj prednjači, davajući i svoj novčani dar. Tako se „nacionaliziraju“ Muslimani (uostalom sa nikakvim uspjehom), a to sve u ime „narodnog jedinstva“ (Ljubo Boban, »Geneza, značenje i odjek zagrebačkih punktacija«, časopis za suvremenu povijest, Zagreb 1971, 1, 163).

ske oblasti potvrđuje ministru Boži Maksimoviću da su u upravi »Gajreta« ljudi koji su politički protivnici JMO i koji su nacionalno orijentisani u srpskom duhu, te da je »Gajret« uprkos svim smetnjama koje mu čine vođe JMO ipak »neprestano vidno napredovao, i što je glavno, sa sve većom snagom i uspjehom nastavio je svoj rad u pravcu nacionalnog osveščivanja muslimanske školske omladine u svim krajevima«.

U vezi s tom funkcijom »Gajreta«, veliki župan Nikolić smatra da se i dalje sa strane države treba da pokloni naročita pažnja »Gajretu«, pa predlaže da se u Beogradu stvore naročite olakšice za izdržavanje muslimanske omladine koja želi nastaviti školovanje. Njegov predlog se zasniva na činjenici da je za vrijeme Austro-Ugarske muslimanska omladina iz Bosne i Hercegovine upućivana radi produžavanja školovanja u Zagreb, koji je stvorio onu muslimansku iteligenciju koja danas u JMO vodi prvu riječ, te da i danas muslimanska školska omladina ide u mnogo većem broju radi produžavanja školovanja u Zagreb nego u Beograd, čemu doprinosi i to što se još uvijek svršeni đaci sarajevske Šerijatske sudačke škole primaju za redovne slušaoce na Pravnom fakultetu u Zagrebu, dok na Beogradskom pravnom fakultetu nemaju pravo da budu redovni slušaoci.¹²⁰

Zbog nemogućnosti da u upravi »Gajreta« osvoji uticajne pozicije, a time stekne puni uvid u jedan značajan vid društvene djelatnosti Muslimana, kakva je prosvjetno-kulturna djelatnost, kao i iz želje da se u toj oblasti smanji uticaj Muslimana radikalskih pristalica, Centralni odbor JMO je odlučio da se osnuje kulturno društvo Muslimana »Narodna uzdanica«, kao pandan »Gajretu«.¹²¹

U proglasu od 9. novembra 1923. Centralni odbor JMO je slabosti i nedostatke »Gajreta« uzimao kao razloge za osnivanje novog muslimanskog kulturno-prosvjetnog društva. Centralni odbor je zamjerao »Gajretu« što društvo dobiva sve više »karakter političke frakcije« u kome vlada »politika i nemoral«, a čije vođe nemaju vezu sa narodom niti »pravih osjećaja za narod i njegove interese«, pošto su se stavili u službu radikala i radikalskih, po Muslimane, »opasnih ideja«. I dok uprava »Gajreta« troši »prihode u nacionalno-šovinističke i propagandističko-partizanske svrhe« — kako se tvrdi u proglasu — dotle se oduzimaju stipendije »svim onim mladićima koji se ne očitovaše pokornim šovinističkom režimu«, a uskraćuju stipendije onima čiji roditelji nisu u volji upravi »Gajreta«. Još se navodi i to da je uprava nametnuta pomoću vlasti, koja sprečava dolazak u upravu »Gajreta« svima onim »koji vide i osjećaju taj nemoral i koji bi ga htjeli iskorijeniti«.

Centralni odbor JMO u proglasu ističe potrebu da se novim društvoim obnove »ideje našega kulturnog pokreta, zasnovane prije dva decenija« i da

¹²⁰ ABiH, VZSO, Pov. 1707/1925, list 3 i 4. — Navedeni postupci beogradskih vladajućih krugova prema »Gajretu« i njegovo usmjeravanje rada prema intencijama i željama vladajuće srpske buržoazije klasičan su primjer metoda u odnarođavanju inteligencije pojedinih naroda sa ciljem da se narod što duže drži u nacionalnoj, političkoj, a time i ekonomskoj potčinjenosti.

¹²¹ U jednom članku posvećenom »Narodnoj uzdanici« pisanom u *Pravdi* (103, 22. XI 1927) navodi se da je na jednoj sjednici Centralnog odbora JMO u 1922. godini (ne spominje se na kojoj) donesena odluka da se osnuje kulturno društvo, pa je na konstituirajućoj skupštini 17. oktobra 1924. godine osnovano Muslimansko kulturno društvo »Narodna uzdanica«.

»Narodna uzdanica« hoće da odgaja našu omladinu u istinskom narodnom smislu, da bude ponosna i narodna i da osjeća jednako s narodom našim». ¹²²

S obzirom na to da je Centralni odbor JMO bio pokretač osnivanja »Narodne uzdanice«, realno je bilo očekivati i teškoće u vezi sa odobrenjem njene djelatnosti. Zato se dogodilo da je vlast odugovlačila izdavanje odobrenja za početak rada društva, pa, štaviše, bila je prvobitno i zabranjena njegova djelatnost. ¹²³ Od tretmana JMO u političkom životu zavisio je i tretman »Narodne uzdanice«, koja je, u stvari, predstavljala specifičnu formu djelovanja JMO u oblasti prosvjete i kulture. U upravi »Narodne uzdanice« bile su istaknute ličnosti iz vodstva JMO, pa je i politika društva bila intonirana u skladu sa potrebama i interesima JMO.

U našoj publicistici pisano je o »Narodnoj uzdanici« kao o kulturno-prosvjetnom društvu bosanskohercegovačkih Muslimana koje je postojalo sa ciljem razvijanja hrvatske nacionalne misli u muslimanskim sredinama, prvenstveno u muslimanskoj omladini, kao pandan funkciji i zadacima »Gajreta«, koji je svoj rad usmjerio u pravcu nacionalnog osvješćivanja Muslimana u srpskom smislu. Postavlja se pitanje na osnovu čega se došlo do takvog zaključka i da li je takav zaključak naučno održiv.

Prema raspoloživim materijalima, može se konstatovati da ne postoje podaci na osnovu kojih bi se moglo tvrditi da je »Narodna uzdanica« imala zadatak da razvija hrvatsku nacionalnu misao među Muslimanima. Kako ona nije djelovala na liniji razvijanja srpske nacionalne misli, u javnosti je, s obzirom na stalno isticanu buržoasku ideologiju da su Muslimani u nacionalnom pogledu ili Srbi ili Hrvati, prihvaćena teza radikalskih krugova da je »Narodna uzdanica« ekspozitura za širenje hrvatske nacionalne misli. U postavljenoj alternativni srpstva ili hrvatstva, polazeći od konstatacije da

¹²² *Pravda*, 245, 9. XI 1923.

¹²³ Povodom zabrane rada »Narodne uzdanice«, poglavar sreza derventskog 11. februara 1924. izvještava velikog župana vrbaske oblasti da je društvo u teškoj finansijskoj situaciji pa bi im zabrana rada dobro došla za jačanje političkog položaja u narodu, jer bi tada mogli agitovati kako im država ometa rad. Zato on smatra da treba »Narodnoj uzdanici« pustiti da nastavi rad, jer neće moći u narodu dobiti podršku koju očekuje. Ako se povuče zabrana — nastavlja se u izvještaju — izbiće im se oružje u borbi protiv vlade i države, a društvo će za nekoliko mjeseci samo od sebe propasti, a pristali su na formiranje »Narodne uzdanice« samo iz razloga što im je bilo stavljeno u izgled da će društvo dobiti veće količine novca iz Zagreba, kako bi pariralo rad »Gajreta«, koji je zapliva u »srpske vode« (Fotokopije akta broj 57 pov. nalazi se kod autora).

Veliki župan u Sarajevu u vezi sa formiranjem »Narodne uzdanice« u jednom izvještaju piše da su vođe JMO »posle neuspjelih pokušaja, da upravu »Gajreta« preotmu — osnovali novo društvo sa istim ciljem, koje ima »Gajret« — pod nazivom »Narodna uzdanica«. — Na redovnoj godišnjoj skupštini Muslimanskog kulturnog društva »Narodna uzdanica« u Sarajevu 31. jula 1925. sekretar društva Fehim Spaho je u izvještaju naglasio da je »Narodna uzdanica« nikla iz redova JMO i da je smatrana političkim društvom, zbog čega je gotovo od svih režima progonjena. Naveo je da su im stavljanje razne zapreke na put napretka nabrajajući da su za kratko vrijeme tri sekretara društva bila premještena iz Sarajeva, da je u Gacku zabranjena zabava »Narodne uzdanice« itd. Međutim, Fehim Spaho smatra da je najglavniji uzrok neuspjeha društva u tome što je materijalno stanje bosanskohercegovačkih Muslimana veoma loše, kao i »poznati nehaj i nerazumijevanje za ovako važne ustanove«. Interesantno je da se u izvještaju policijskog činovnika sa ove skupštine navodi da je »43 član pravila izmijenjen u toliko da se društvo služi srpskim ili hrvatskim jezikom i latinicom ili ćirilicom« (ABiH, VZSO, Pov. 1707/1925).

»Narodna uzdanica« sigurno nije srpska, ostala je pretpostavka da je hrvatska. Na zaključak o hrvatskoj orijentaciji »Narodne uzdanice« navodila je i činjenica da se većina u vodstvu JMO, a to znači i u »Narodnoj uzdanici«, školovala u Zagrebu ili Beču, da se u nacionalnoj alternativni ili za srpstvo ili za hrvatstvo »opredjeljivala« za hrvatstvo. U prilog navedenom zaključivanju je bilo i to što je u momentu osnivanja »Narodne uzdanice« JMO bila u opoziciji, kao i Hrvatska republikanska seljačka stranka, sa kojom je sarađivala u borbi protiv beogradskih vladajućih krugova.

Međutim, pri razmatranju ovog pitanja treba imati u vidu i činjenicu da je »Narodna uzdanica« dijelila sudbinu položaja i tretmana JMO bez obzira da li je bila u opoziciji ili na vlasti. Prema tome, čim bi JMO sarađivala sa beogradskim vladajućim krugovima, jenjavale bi i optužbe protiv JMO, pa prema tome i protiv »hrvatske« orijentacije »Narodne uzdanice«. To je još jedan dokaz više da je »Narodna uzdanica« bila prvenstveno ekspozitura JMO, čiju je politiku provodila u oblasti kulturno-prosvjetnog života Muslimana nastojeći da održi koliko je moguće više muslimansku orijentaciju društva.¹²⁴ Ta, muslimanska orijentacija »Narodne uzdanice«, izražena je u članku »Ideologija Narodne uzdanice«, koji je 1938. godine napisao dugogodišnji njen predsjednik Edhem Mulabdić. Tu se samo govori o »našoj« zajednici, omladini i narodu, koji »se okuplja oko svoje kulturne tekovine«, o »ublažavanju jedne naše socijalne potrebe«, o »islamskim i patriotskim osjećanjima«, »vrednotama naše zajednice«, »svijetlom karakteru naših djedova«, koji su bili »dostojni svoga roda i plemena«. Mulabdić zaključuje da su »poštovanje svijetlih karaktera naših djedova, težnja da udovoljavamo savremenim zahtjevima cilj i sredstvo »Narodne uzdanice« u njezinu radu za našu zajednicu. Tim vrlinama oboružane mlade generacije biće dorasle svim zahtjevima koje im vrijeme nameće i s pouzdanošću će ići u susret boljoj budućnosti«.¹²⁵

Ova naša zapažanja, mislimo, ne protivrječe činjenici da se veći broj učenika i studenata koje je »Narodna uzdanica« stipendirala, kao i veći broj pitomaca koji su bili u njenim konviktima, u nacionalnom pogledu »opredjeljivao« kao Hrvati. Dalje, studentski konvikt »Narodne uzdanice« postojao je samo u Zagrebu.¹²⁶ Također treba konstatovati da su određena strujanja u »Narodnoj uzdanici« do 1941. godine stvorila izvjesne pretpostavke da ona u Pavelićevoj ustaškoj državi bude nazvana Hrvatsko muslimansko kulturno društvo »Narodna uzdanica«.

Izraziti uticaj JMO je imala i u muslimanskim čitaonicama, koje su u mnogim mjestima bile i sjedišta mjesnih organizacija JMO. Prema nepotpun-

¹²⁴ Poslije šestojanuarske diktature i zabrane rada političkih stranaka, vodstvo JMO je jedan dio svoje aktivnosti pokušalo provoditi kroz organizacije »Narodne uzdanice«. Vlasti su to brzo uočile, pa je pooštrena kontrola rada organizacija »Narodne uzdanice« i njenih funkcionera. Na taj način je i aktivnost vođa JMO bila svedena na minimum. (Vid. Istorija građanskih stranki u Jugoslaviji, 349).

¹²⁵ Edhem Mulabdić, Ideologija »Narodne uzdanice«, Narodna uzdanica — Kalendar za godinu 1938. Sarajevo, 17 i 18.

¹²⁶ Prema nepotpunim podacima (nedostaju podaci za dvije školske godine, i to 1938/1939. i 1939/1940). Od školske godine 1925/1926. do 1940/1941. dobilo je 679 učenika i studenata stipendije, dok ih je 729 prošlo kroz domove »Narodne uzdanice« (Narodna uzdanica — kalendar za godine 1935, 1937, 1938, 1939. i 1942. godinu). Iz ovih podataka se ne vidi da li je »Narodna uzdanica« davala đacima i studentima potpore i zajmove, kao što je to radio »Gajret«.

nim podacima, u 1927. godini bilo je 40 takvih muslimanskih čitaonica.¹²⁷ To su bila idealna mjesta za političku aktivnost, jer su se tu svakodnevno okupljale pristalice JMO, čitale štampu, komentarisale događaje, dogovarale se za partijske akcije, itd.¹²⁸

I u ostalim muslimanskim društvima i organizacijama vodstvo JMO je, uglavnom, ostvarivalo potreban uticaj. Formiranje novih muslimanskih društava obično je komentarisano u *Pravdi*, pa su ocjene o njima služile pristašama JMO za orijentaciju da li da im pristupaju ili da ih bojkotuju.¹²⁹

U ovoj za JMO, kao političku partiju, sporednoj djelatnosti bile su planirane i neke akcije za ekonomsko unapređenje bosanskohercegovačkih Muslimana. Jedna od tih planiranih akcija je trebalo da bude i anketa o ekonomskoj organizaciji Muslimana u Bosni i Hercegovini. U tu svrhu je objavljeno više članaka Šemsudina Sarajlića, člana Centralnog odbora JMO u *Pravdi* tokom 1921. godine, koji su kasnije preštampani i objavljeni kao brošure.¹³⁰ Do realizacije ove interesantne zamisli nije došlo, uglavnom, zbog nastalih nesuglasica u vodstvu stranke koje su izbile prilikom odlučivanja o saradnji sa radikalskom koalicijom i u vrijeme rascjepa u poslaničkom klubu JMO.

Bilo je i drugih pojedinačnih akcija funkcionera JMO na ekonomskom planu. Tako, na primjer, u okviru 1922. godine predloženo je da se osnuje muslimansko trgovačko udruženje i muslimanski trgovački klub u Sarajevu;¹³¹ na skupštini JMO u Tešnju u oktobru 1922. godine raspravljano je o osnivanju Muslimanske seoske zadruge itd.¹³²

Osim toga, funkcioneri JMO su bili članovi upravnih odbora glavnih muslimanskih banaka i novčanih zavoda, pa čak u nekim zajedno sa radika-

¹²⁷ Almanah Kraljevine SHS, sveska III, VII dio, 164. — Podatak o 40 muslimanskih čitaonica u Bosni i Hercegovini je nerealan, ako se ima u vidu da ih je pod turskom vlašću bilo oko 70, dok je u vrijeme austrougarske vladavine bilo 119 muslimanskih čitaonica (pored 78 srpskih, 43 hrvatske, 2 jevrejske, 2 srpsko-hrvatske i hrvatsko-muslimanske i 68 čitaonica ostalih nacija (Đorđe Pejanović, Istorija biblioteka u Bosni i Hercegovini — od početka do danas — Sarajevo, 1960, 25 i 52).

¹²⁸ Značaj muslimanskih čitaonica u političkom životu Muslimana dobro je uočio Đorđe Pejanović, kada ističe da je sakupljanje, razgovor i pretresanje »osobito dnevne politike (i to spoljašnje) bio omiljeni način društvenog ophođenja kod Muslimana« (Đ. Pejanović, Kulturno-prosvjetna, humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske vladavine, 35).

Neke od muslimanskih čitaonica pred drugi svjetski rat i u toku rata su bile stjecišta ilegalnog rada članova i simpatizera KPJ. To su, na primjer, Muslimanska narodna biblioteka u Mostaru, Muslimanska čitaonica »Brazda« u Tesliću, »Muslimanska zajednica« u Zenici, Kulturno-prosvjetno društvo Muslimana »Merhamet« u Livnu, Muslimanska čitaonica »Bratstvo« u Sarajevo i druge (Vid. A. Purivatra, Nacionalni i politički razvitak Muslimana, drugo izdanje, Sarajevo 1970, 100 — 101).

¹²⁹ U *Novom Glasniku JMO* (17, 17. XI 1925) preporučeno je svima omladincima i svima Muslimanima da pristupe u Muslimansko kolo trezvene mladeži »RAD«, koje je osnovao Muhamed Kantardžić, kandidat filozofije.

¹³⁰ Šemsudin Sarajlić, Naša ekonomska organizacija, Sarajevo 1921.

¹³¹ *Pravda*, 244, 28. X 1922.

¹³² ABiH, PU, Pov. 11904/1922.

lima ili sa radićevcima, bez obzira što u vrijeme te saradnje nisu bili u političkim vezama sa njima.¹³³

Na kraju ovog poglavlja može se kazati da je vodstvo JMO uspješno ostvarilo svoj uticaj u svim muslimanskim društvima, udruženjima, organizacijama i institucijama, osim u »Gajretu«. Taj uticaj bio je naročito značajan u vjerskim institucijama. Inkorporacija aktivista i funkcionera JMO u muslimanskim društvima i organizacijama kao i raznovrsne forme djelovanja JMO u odnosu na ta društva i institucije omogućili su vodstvu JMO da redovno dobiva podršku muslimanskih masa u svim preduzimanim političkim akcijama.

¹³³ U vezi sa predstavkom Šerifa Arnautovića i drugova protiv vođenja Treće izvanredne glavne skupštine »Muslimanske centralne banke« u Sarajevu, pokrajinski namjesnik za Bosnu i Hercegovinu izvještava ministra trgovine i industrije u Beogradu da nije u mogućnosti izvršiti provjeru navoda, ali da je »svakako mišljenja da se sadanji upravni odbor bavi više politikom nego što mu je briga za interese zavoda, naročito akcionara, i da tako ove iskorišćuje u svoje svrhe, koje po današnjem političkom stanju ne odgovaraju ni interesima vlade i države« (ABiH, PU, Pov. 13632/1922).

Dr Atif Hadžikadić, poslanik JMO bio je u Upravnom odboru Muslimanske trgovačke i obrtničke banke u Sarajevu u kome su bili i radikali dr Milorad Nedeljković, generalni direktor Poštanske štedionice i Obrad Blagojević, advokat iz Beograda, dok je istovremeno dr Mehmed Spaho bio u Upravnom odboru Ujedinjenih centralnih banaka u Sarajevu zajedno sa radićevcima (ABiH, VZSO, Pov. 697/1926). — Kada je u pitanju materijalni interes, onda nema čak ni partijskih prepreka za saradnju i sa političkim protivnicima. Osim dra Hadžikadića, u upravnom odboru Muslimanske trgovačke i obrtničke banke su bili poslanici JMO dr A. Bukvica i H. Kurbegović (A. Balagija, Uloga vakufa u verskom i svetovnom prosvjećivanju naših Muslimana, 46).

Glava XI

SOCIJALNA STRUKTURA MUSLIMANA I JMO

1. Socijalno-klasna struktura Muslimana

Podaci o stanovništvu Bosne i Hercegovine pod turskom okupacijom nisu potpuni, a najčešće se koriste oni koje su iznosili putopisci ili lica koja su dolazila u raznim misijama u Bosnu i Hercegovinu¹

Prema prof. dru Kapidžiću, početkom 19. stoljeća broj muslimanskog stanovništva bio je jednak broju hrišćanskog stanovništva. Do sličnih zaključaka došao je i Chaumette des Fossés, koji navodi da se stanovništvo Bosne i Hercegovine procjenjuje na 1 250 000 do 1 300 000 lica; od toga 120 000 katolika, više od 500 000 pravoslavnih, bar 600 000 muslimana, 1 200 Jevreja i oko 30 000 Cigana.² Struktura stanovništva u Bosni i Hercegovini se mijenja tokom 19. stoljeća. Polovicom prošlog vijeka cijeni se da je bilo u Bosni i Hercegovini 450 — 490 000 stanovnika pravoslavnih, 350 — 355 000 muslimana, 100 — 164 000 katolika i oko 17 000 Jevreja i Cigana.

Godinu dana poslije austrougarske okupacije (1879) izvršen je prvi moderni opšti popis stanovništva; kasnije su obavljena još tri popisa (1885, 1895. i 1910), te dva popisa u staroj Jugoslaviji (1921. i 1931). Podaci iz ovih popisa izgledaju ovako:

	Pravoslavni ‰	Muslimani ‰	Katolici ‰	Ostali ‰
1879.	496 485 (42.88)	448 613 (38.73)	209 391 (18.08)	3 675 (0.31)
1885.	571 250 (42.76)	492 710 (36.88)	265 788 (19.89)	6 343 (0.47)
1895.	673 246 (42.94)	548 642 (34.99)	334 142 (21.31)	12 072 (0.76)
1910.	825 418 (43.49)	612 137 (32.25)	434 061 (22.87)	26 428 (1.39)
1921.	829 162 (43.87)	588 247 (31.07)	443 914 (23.48)	28 606 (1.58)
1931.	1 028 139 (44.25)	718 079 (30.90)	547 949 (23.58)	29 388 (1.27) ³

¹ Prema izvještaju Jeronima Zlatarića, koji je podnio austrijskom nadvojvodi Ferdinandu 1599. godine, većinu stanovništva u Bosni su činili Muslimani, koje naziva Potunima. Petar Mazareki, poslije obilaska Bosne 1624. godine, u izvještaju papi tvrdi da u Bosni Muslimani čine tri četvrtine stanovništva, a svega jednu četvrtinu katolici i pravoslavni. Slične strukture stanovništva za XVII stoljeće daju Atanasije Grgičević, Tonko Mrnavić, te fra Marijan Maravić. Međutim, taj broj Muslimana, naročito Muslimana seljaka vremenom se smanjivao, posebno u XVIII i početkom XIX stoljeća usljed ratovanja, gladi, bolesti (kuge) i drugih nedaća (dr Avdo Sućeska, Prvi pokušaj regulisanja agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, XIV/1966, 253).

² Voyage en Bosnie dans les années 1807 et 1808, Paris 1816, 30; citirano prema radu Muhameda Hadžijahića, Populacione osobine bosanskih Muslimana, Narodna uzdanica — kalendar za god. 1940, 80. Upor. Đorđe Pejanović, Stanovništvo Bosne i Hercegovine, Beograd 1955, tabela broj 2.

³ Đorđe Pejanović, Stanovništvo u krajevima bivše Bosne i Hercegovine, Glasnik društva Prosvete, Sarajevo 1939, 1, 5.

U vremenskom periodu od 1870. do 1931. godine pravoslavno stanovništvo se povećalo sa 496 485 na 1 028 139 lica, a u relativnom odnosu od 42.88% na 44.25%; broj katolika se takođe povećao, i to od 209 391 na 547 949, ili od 18.08% na 23.58%; muslimansko stanovništvo se povećalo od 448 613 na svega 718 079, odnosno relativno se smanjilo od 38.73% na 30.90%.

Procentualno smanjenje broja bosanskohercegovačkih Muslimana za 80% tumači se, prvenstveno, kao posljedica njihovog iseljavanja iz Bosne i Hercegovine poslije austrougarske okupacije.⁴ Kao drugi važniji razlog navode se prilično masovna stradanja Muslimana u toku prvog svjetskog rata.

Stanovništvo Bosne i Hercegovine dislocirano je tako da samo u nekim srezovima pojedine grupacije imaju apsolutnu ili relativnu većinu.

Prema popisu stanovništva 1931. pravoslavni su bili u većini u 28 srezova: u grahovskom (94.36%), dubičkom (84.89%), glamočkom (80.09%), mrkonjićgradskom (81.41%), bilečkom (80%), novskom (79.24%), petrovačkom (75.70%), trebinjskom (72.20%), nevesinjskom (71.30%), bijeljinskom (70.57%), krupskom (70.12%), gradiškom (69.22%), vlaseničkom (67.34%), tešanjskom zajedno sa tesličkim (67.65%), ključkom (66.55%), kotorvaroškom (62.95%), gatačkom (61.36%), prnjavorskom (61.22%), sanskomostskom (60.47%), banjolučkom (59.90%), prijedorskom (58.57%), ljubinjskom (58.40%), srebreničkom (53.30%), jajačkom (49.84%), višegradskom (49.40%), maglajskom (43.94%), bihačkom (43.70%) i sarajevskom (38.55%).

Muslimani su bili u većini u 13 srezova, i to: u cazinskom (74.70%), čajničkom (69%), kladanjskom (59%), tuzlanskom (58%), fočanskom (58.10%), gračaničkom (57.90%), zeničkom (55.80%), dobojskom (55%), zvorničkom (52%), konjičkom (51.80%), rogatičkom (50.26%), visočkom (47.80%) i žepačkom (44%).

Katolici su imali većinu u 12 srezova: u ljubuškom (95.69%), duvanjskom (88%), livanjskom (70%), prozorskom (65.90%), fojničkom (63.50%), mostarskom (63.22%), derventskom (50.80%), stolačkom (48.70%), travničkom (46%), brčkom (43%), bugojanskom (43%), gradačačkom (38.60%).⁵

Socijalna struktura muslimanskog stanovništva se razlikovala od ostalog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Prema podjeli na seosko i gradsko stanovništvo, u Bosni i Hercegovini 1910. godine bilo je u 66 organizovanih gradskih opština 278 203 stanovnika; od toga:

pravoslavnih	55 416	(19.92%)
muslimana	141 225	(50.76%)
katolika	68 113	(24.49%)
ostalih	13 494	(4.83%)

U 1931. godini gradskog stanovništva bilo je 360 255 lica; od toga:

pravoslavnih	81 494	(22.34%)
muslimana	181 254	(50.43%)

⁴ Vojislav Bogićević navodi da je od 1878—1918. godine iz Bosne i Hercegovine iselilo 61 114 Muslimana (Historijski zbornik, 1950, 1—4, 181). Ovdje je uzeta zvanična cifra o broju iseljenih, dok je faktična cifra bila veća.

⁵ Đ. Pejanović, Stanovništvo u krajevima bivše Bosne i Hercegovine, 10 i 12.

katolika	83 682	(23.38%)
ostalih	15 825	(3.85%) ⁶

Muslimani su, dakle, sačinjavali polovinu gradskog stanovništva u Bosni i Hercegovini.

Odnos gradskog i seoskog stanovništva u pojedinim grupama je 1910. izgledao ovako:

pravoslavni	6.71% gradskog, a 93.29% seoskog stanovništva
muslimani	23.07% gradskog, a 76.93% seoskog stanovništva
katolici	15.69% gradskog, a 84.31% seoskog stanovništva.

Taj odnos u 1931. godini bio je sljedeći:

pravoslavni	7.93% gradskog, a 92.07% seoskog stanovništva
muslimani	25.30% gradskog, a 74.70% seoskog stanovništva
katolici	15.38% gradskog, a 84.70% seoskog stanovništva. ⁷

Za 21 godinu kod pravoslavnih su nastupile promjene u korist gradskog stanovništva za 1.22% i kod muslimana za 2.23%, dok je kod katolika bio obrnut proces, tako da je gradsko stanovništvo smanjeno za 0.31%.

Ne raspoložemo podacima o podjeli gradskog stanovništva po zanimanjima. Međutim, poznato je da je 1910. bilo 91 521 lice zaposleno izvan poljoprivrede. Po granama djelatnosti to je izgledalo ovako:

Poljoprivreda	579 770	86.37%
Rudarstvo	2 096	0.31%
Industrija i zanati	40 925	6.10%
Trgovina i novčarstvo	11 421	1.69%
Saobraćaj	5 278	0.79%
Javna služba	10 975	1.64%
Slobodna zanimanja	1 564	0.23%
Kućna posluga	13 079	1.95%
Ostalo	6 183	0.92%

Radi potpunijeg sagledavanja socijalne strukture bosanskohercegovačkog stanovništva, potrebno je spomenuti da se 27 766 zaposlenih lica pored glavnog zanimanja bavilo i sporednim zanimanjima, među kojima je poljoprivreda zastupljena sa 23.45%, a trgovina sa 11.89%, tekstilna (pretežno kućna) industrija sa 9.27%, građevinarstvo (pretežno tzv. dunderi) sa 8.05% itd.⁸

⁶ Đ. Pejanović, Stanovništvo u krajevima bivše Bosne i Hercegovine, 11. — Kod definisanja pojma »selo« i »grad« uzet je kriterij kojim se rukovodila administracija.

⁷ Đ. Pejanović, Stanovništvo u bivšim krajevima Bosne i Hercegovine, 11.

⁸ Jozo Lakatoš i dr Aco Despić, Industrija Bosne i Hercegovine, Zagreb 1924, 6. — U 1885. godini bilo je 34 000 radnika (»nadničara«, »pomoćnih radnika«, »sluga«), dok je 1905. godine taj broj povećan na 48 688 radnika; od toga je bilo u drvnoj industriji 19 034 radnika, zatim u saobraćaju 6 296, rudarstvu 2 324, željeznoj i metalnoj industriji 1 501 itd. Tada je bio vrlo mali broj kvalifikovanih radnika u odnosu na nekvalifikovane i sezonske radnike, odnosno seljake koji su povremeno napuštali poljoprivredu i uglavnom se zapošljavali u drvnoj industriji. (Grđa o počecima radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1905, redakcija i prevod Vojislav Bogićević, Beograd 1956).

Š obzirom na prerastanje do tada, uglavnom, prirodne privrede u robonovčanu, dolazi do otvaranja većeg broja trgovačkih i zanatskih radnji. Tako je 1907. godine bilo blizu 50 000 trgovinskih i zanatskih radnji sa oko 100 000 zaposlenih, te preko 150 većih proizvodnih preduzeća (najviše pilana) sa oko 23 000 zaposlenih radnika.⁹

Ne raspoložemo podacima o vjersko-nacionalnom sastavu vlasnika radnji i zaposlenih u trgovini, zanatstvu i industriji. Međutim, poznata je činjenica da je najveći broj sitnih radnji, naročito zanatskih, pripadao Muslimanima, dok je industrija bila u rukama, uglavnom stranaca. Srbi su imali pretežno trgovinske radnje, a bankarstvo je, pored stranaca, bilo u rukama Srba i Hrvata.

Austrougarska okupacija nije unijela nikakve ozbiljnije promjene i novine u poljoprivredu, a time ni u strukturu poljoprivrednog stanovništva. Prema popisu 1910. godine socijalna struktura poljoprivrednog stanovništva je izgledala ovako:

Zemljoposjednika sa kmetovima	10 463	ili	3.69%
Zemljoposjednika bez kmetova	4 281		1.51%
Slobodnih seljaka	136 854		48.33%
Kmetova	79 677		28.14%

Slobodnih seljaka ujedno kmetova:

a) Pretežno slobodnih seljaka	14 453	5.11%
b) Pretežno kmetova	16 963	5.99%
Ostalog poljoprivrednog stanovništva	20 450	7.23%

Nacionalni sastav poljoprivrednog stanovništva već smo izložili, ali ga ovdje ponavljamo radi kompleksnijeg sagledavanja socijalno-klasne strukture muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Taj sastav u procentima bio je sljedeći:

⁹ Dr ing. Vojislav Zeremski u predgovoru publikacije »Proizvodi industrije i zanatstva Narodne Republike Bosne i Hercegovine« (Novi Sad 1962, V) iznosi da su 1907. godine bile 20 384 trgovačke radnje sa 61 250 pomoćnika, a oko 28 700 zanatskih radnji sa preko 32 000 zanatskog osoblja. Osim toga, bilo je 145 proizvodnih »velikih obrta« sa oko 23 000 zaposlenih radnika.

Detaljniji podaci o velikim preduzećima u Bosni i Hercegovini iznose se u knjizi »Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje« (Sarajevo 1929). Tu se navodi da je 1907. godine bilo 196 preduzeća sa 32 351 zaposlenih radnika. (Dr Gojko Krulj, Gradska privreda, 322). Kako su ovi podaci konkretniji i precizniji po granama djelatnosti i broju zaposlenih radnika, to se mogu uzeti kao vjerodostojniji za proučavanje.

Prema drugom izvoru (Jozo Lakatoš i dr Aco Despić, Industrija Bosne i Hercegovine, Zagreb 1924, 7) u Bosni i Hercegovini su 1907. godine bile 46 593 dozvole za radnje, u kojima je bilo zaposleno 101 664 lica. Ove podatke iznosi i dr Gojko Krulj (Gradska privreda, 330) i dodaje da je 1910. bilo zaposlenih 159 978, a 1913. da je postojalo 58 983 radnje sa 176 590 zaposlenih lica.

Dr Kemal Hrelja (Industrija Bosne i Hercegovine do kraja prvog svjetskog rata, Beograd 1961, 153 i 159) smatra da je u Bosni i Hercegovini početkom XX stoljeća bilo oko 100 000 radnika, koji su dobrim dijelom regrutovani iz redova gradske sirotinje. Među njima je bio veći broj bivših siromašnih slobodnih seljaka Muslimana, koji su usljed teškog života na selu selili u grad.

	Pravoslavni	Muslimani	Katolici	Ostali
Posjednika sa kmetovima	6.05	91.15	2.55	0.25
Posjednika bez kmetova	17.52	70.77	10.51	1.20
Slobodnih seljaka	25.87	56.65	16.65	0.74
Kmetova	73.92	4.58	21.18	0.01

Slobodnih seljaka ujedno kmetova:

a) Pretežno slobodnih seljaka	51.63	10.09	38.28	—
b) Pretežno kmetova	54.59	7.21	37.84	— ¹⁰

Veličina zemljišnih posjeda, prema podacima iz 1906. godine, izgleda ovako:

Posjedi slobodnih seljaka:

do 2 ha	51.32%
od 2 — 5 ha	25.49%
od 5 — 10 ha	13.77%
preko 10 ha	9.42%

Kmetski posjedi:

do 2 ha	19.96%
od 2 — 5 ha	28.13%
od 5 — 10 ha	28.39%
preko 10 ha	23.62%

Objavljeni podaci o veličini posjeda pokazuju da je slobodni posjed bio sitan, dok se veći slobodni posjedi, kako zaključuje dr M. Erić, po oruđima i obradi nisu razlikovali od sitnijih. Slično je bilo i sa krupnim feudalnim posjedima. Dr Erić navodi da u Bosni i Hercegovini nije bilo velikog posjeda u modernom smislu te riječi i da su ogromne površine za obradu povoljnog zemljišta bile pokrivene šumom i šikarama, a dobar dio služio za seoske ispaše, utrine i slično.¹¹

Poslije ujedinjenja 1918. nastupile su znatne promjene u socijalnom sastavu stanovništva Bosne i Hercegovine. Ukidanjem kmetskih odnosa nestalo je feudalnih zemljoposjednika i kmetova. Slobodni seljaci su u ogromnoj većini bili sitni posjednici, bilo je nešto i seoske sirotinje, a najamnih radnika u poljoprivredi bilo je vrlo malo.¹²

¹⁰ Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini, od 10. oktobra 1910, Sarajevo 1912, 58—59; Upor. Milivoj Erić, Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918—1941, 72; Napor Bosne i Hercegovine (Đoko Perin, Ekonomski razvitak sela od 1878. do 1928, 282).

¹¹ Milivoj Erić, Seljaštvo i poljoprivreda Bosne i Hercegovine pod austro-ugarskom okupacijom (1878—1918), Sarajevo 1953, 38—39.

¹² Bilo bi interesantno razmatrati podatke o rezultatima agrarne reforme u staroj Jugoslaviji s aspekta nacionalne strukture, ali za sada o tome nedostaju potrebni podaci. O nekim tim karakteristikama vid. A. Purivatra, Politički aspekti agrarne reforme u Bosni i Hercegovini neposredno poslije 1918. godine, Prilozi, III/1967, 3.

Do 1914. u Bosni i Hercegovini bilo je 50 domaćih novčanih zavoda od kojih: srpskih 26 sa oko 10 miliona kruna kapitala, 5 miliona rezerva i 8 miliona uloga; hrvatskih 10 sa oko 3 miliona kapitala, 600 000 rezerva i 3 miliona uloga; muslimanskih 8 sa oko 4 miliona kapitala, 500 000 rezerva i 3,2 miliona uloga. Međutim, samo 4 bečko-peštanska novčana zavoda raspolagala su većim kapitalom od svih 50 domaćih novčanih zavoda. Strani zavodi su imali kao glavnicu 20 miliona, rezervni fond 14,9 miliona, uloga 77,7 miliona.¹³

Stanje domaćeg bankarstva (bez stranih filijala) u Bosni i Hercegovini 31. decembra 1923. je izgledalo ovako:

	Kapital	Rezerva	Ulozi	Svega (u mil.)
37 srpskih	61,623	9.995	66.906	138,524
11 muslimanskih	30,250	2.944	22.859	48.053
9 hrvatski				
2 jevrejska	8,0	1.851	9.246	19.097
35 ostalih	78,364	18.516	169,698	266.578
	Kapital	Rezerva	Ulozi	Svega (u mil.)
94 A.D.	200,487	37,985	314,273	552,745
6 zadruga	2,310	0,039	0,940	3,289
1 gradska štedionica	40,073	0,833	15,489	56,395
101 zavod sa	242,870	38,857	330,702	612,429 ¹⁴

Pada u oči činjenica da su pod austrougarskom okupacijom strani novčani zavodi (austrijski i mađarski) raspolagali s preko 50% kapitala, a od svih domaćih navedenih zavoda srpski su, opet, raspolagali sa preko 50% kapitala. U Kraljevini SHS (1923) od nacionalnih novčanih zavoda srpski su raspolagali sa 22,10% ukupnog domaćeg kapitala, hrvatski sa 12,95%, muslimanski sa 7,74% i jevrejski sa 33,33%.¹⁵ Ovako slabo učešće bosanskoherceg-

¹³ Napor Bosne i Hercegovine (dr Gojko Krulj, Gradska privreda) Upor. Vasa Ristić, Postanak i razvitak bankarstva u Bosni i Hercegovini, Zagreb 1924.

¹⁴ Marko Marković, Bankarstvom Bosni i Hercegovini kao privredno područje, Sarajevo 1938, 377.

¹⁵ Za potpunije sagledavanje ovog pitanja treba spomenuti činjenicu da su muslimanski novčani zavodi nakon kratkog vijeka gotovo svi propali do 1928. godine. Samo u Muslimanskoj trgovačkoj banci za Bosnu i Hercegovinu, koja se računala najjačim muslimanskim novčanim zavodom, u kojoj je bio gotovo sav kapital Vakufske direkcije, propalo je 7 893 000 dinara vakufskog novca (Abduselam Balagija, Uloga vakufa u verskom i svetovnom prosvjećivanju naših Muslimana, 45; *Pravda*, 20, 16. V 1928). — Direktor osiguravajućeg društva »Dunav« u Sarajevu Asim Dugalić, pridavajući veliki značaj propasti muslimanskih novčanih zavoda dovodi to u vezu sa slabim ekonomskim stanjem bosanskohercegovačkih Muslimana. U vezi s tim izjavio je da je »veliki pesimista u pogledu budućnosti bosanskohercegovačkih Muslimana kao cjeline« (*Novo vrijeme*, političko-informativni list, Sarajevo, 6, 15. VI. 1929).

Dugalićeva pesimistička prognoza budućnosti Muslimana obistinila se u oblasti bankarstva, jer je u 1937. godini postojalo veoma malo muslimanskih novčanih

govačkih Muslimana u bankarskim poslovima još je nepovoljnije ako se imaju u vidu mješovite banke koje su raspolagale sa 43,5% od ukupnog domaćeg kapitala u Bosni i Hercegovini. U njima je učešće muslimanskog kapitala bilo minimalno s obzirom na to da Muslimani svoj kapital uglavnom nisu ulagali u druge novčane zavode, osim muslimanskih. Možda je u tome izvjesno vrijeme činila izuzetak Prva hrvatska štedionica sa svojim filijalama u Bosni i Hercegovini, koja je pod dosta povoljnim uslovima odobravala kredite muslimanskim privrednicima, a pomagala je i osnivanje muslimanskih novčanih institucija. Ovo je, opet, bio jedan od načina kako je hrvatska buržoazija pokušavala da ostvari svoj uticaj u Bosni i Hercegovini.

Inače, privredna djelatnost u Bosni i Hercegovini dugo se odvijala putem većeg broja malih radnji i vrlo malog broja većih proizvodnih preduzeća. Za ilustraciju može poslužiti podatak iz 1907. kada je bilo:

malih radnji bez pomoćnika	37 558 sa 37 558 zaposlenih
malih radnji sa 1 — 2 pomoćna radnika	4 969 sa 7 082 zaposlenih
srednjih preduzeća sa 3 — 19 radnika	1 633 sa 8 006 zaposlenih
velikih preduzeća sa 20 i više radnika	231 sa 39 616 zaposlenih

Od malih radnji po granama radinosti otpadalo je na trgovinu (bakali, sitničari) 11 029, građevni rad 6 443, gostione i krčme 4 438, proizvodnju sredstava za hranu 3 518, proizvodnju odijela 3 153, preradu metala 2 569, saobraćaj (kolari) 2 023, izradu od drveta 1 361, a na sve ostalo oko 3 000. Gotovo isti brojni odnos prema granama rada vladao je i kod malih radnji sa jednim do dva pomoćnika.¹⁶

Takva struktura privredne aktivnosti nije se mnogo promijenila ni u Kraljevini SHS. Treba podsjetiti da je od svega 62 946 radnji u Bosni i Hercegovini 1926. samih kafana i mehana bilo 12 199 ili oko 20%. Trgovina se još više rascjepkala u sitne radnje koje su, prema dru Krulju, zbog malog obrtnog kapitala jedva mogle da pruže samo egzistenciju gazdi, i to ispod standarda života. Nerazvijenost privrede vidi se i iz podataka da je od 39 039 trgovačkih radnji bilo bakala i sitničara 7 588.¹⁷

Zanimljivi su podaci o učešću muslimanskih privrednika u bosansko-hercegovačkoj industriji i trgovini 1921. godine. Tada je u industriji Bosne i Hercegovine od 271 preduzeća (ukoliko im uopšte takav naziv odgovara) bilo svega 28 čiji su vlasnici bili Muslimani; od 1 378 trgovačkih radnji Muslimani su imali 324; od 202 ostala preduzeća (agenture i komisije radnje, špediteri, izvoz — uvoz, reklamni zavodi i tehnička preduzeća) bilo je 12 mu-

zavoda, svega nekoliko, i to: Banka »Gajret« i Gajretova kreditna i privredna zadruha u Sarajevu, Prva muslimanska banka u Brčkom, Muslimanska kreditna banka u Foči, Muslimanska banka u Stocu, Muslimanska trgovačka i poljodjelska banka u Tešnju, Muslimanska banka u Visokom i Muslimanska privredna zadruha u Tuzli. (Stav Muslimana Bosne i Hercegovine u pogledu nacionalnog opredjeljenja — studijski izvještaj — Fakultet političkih nauka, Sarajevo 1970, 198). Nema podataka s koliko su kapitala raspolagali navedeni novčani zavodi. Realno je pretpostaviti da je njihov kapital bio neznatan s obzirom na činjenicu da je do 1929. godine nad najznačajnijim muslimanskim zavodima otvoren stečaj.

¹⁶ Napor Bosne i Hercegovine (dr Gojko Krulj, Gradska privreda, 331).

¹⁷ Napor Bosne i Hercegovine (dr Gojko Krulj, Gradska privreda, 338).

slimanskih, a od 67 većih ugostiteljskih objekata (hoteli, restorani) Muslimani su bili vlasnici 5 ovakvih objekata.¹⁸

Međutim, čini se da se vlasnička struktura trgovačkih i zanatskih radnji u kasnijem periodu mijenjala u korist Muslimana; za ovaj kasniji period imamo podatke i o zanatskim radnjama, kod kojih je udio Muslimana bio uvijek velik. Prema podacima iz 1938, izneseno je na skupštini podružnice Hrvatskog radiše da su u Sarajevu od 78 000 stanovnika 29 000 Muslimani, koji imaju svega 498 trgovačkih i zanatskih radnji; Srba ima preko 18 000 a imaju 822 radnje; Jevreja ima 7 500, a imaju oko 650 radnji.¹⁹

Ne raspoložemo podacima o vrsti pomenutih radnji, niti strukturi njihovog kapitala, ali je poznato da su Muslimani imali uglavnom zanatske radnje, dok su njihove trgovine u ogromnoj većini bile sa vrlo malim kapitalom, za razliku, na primjer, od Jevreja koji su u trgovini, naročito u Sarajevu, pred kraj Kraljevine Jugoslavije sa kapitalom bili daleko ispred ostalih nacionalnosti.

Iz dosadašnjeg razmatranja proizilazi da su u privredno-ekonomskom pogledu bosanskohercegovački Muslimani pod austrougarskom okupacijom imali ključne pozicije jedino u poljoprivredi, i to utoliko jer su feudalci u Bosni i Hercegovini bili 85% Muslimani. Na ostalim privredno-ekonomskim sektorima, osim u zanatstvu, oni su zaostajali za Srbima i Hrvatima.

Ukidanjem kmetskih odnosa 1918. godine znatno je oslabila ekonomska snaga begova i muslimanske čaršije. Muslimanski begovi, među kojima je bilo samo 10% veleposjednika, ostali su gotovo bez ikakve ekonomske osnove. Iako nije bila adekvatna odšteta za kmetska selišta, ona nije bila isplaćena u novčanim ratama, već u obveznicama čija je novčana vrijednost stalno opadala. Isto tako muslimanski trgovci i zanatlije, usitnjeni i sa nedovoljnim ukupnim kapitalom, našli su se također u nezavidnom položaju, pogotovo zato što su bili i u vjersko-nacionalnom pogledu diskriminirani.

Dalja determinanta tadašnjih privredno-ekonomskih i političkih prilika jeste postojanje priličnog broja muslimanske gradske sirotinje, odnosno pauperizovanih masa. Nagle ekonomske promjene na selu poslije ukidanja kmetskih odnosa i doseljavanje priličnog broja muslimanskog seoskog stanovništva u gradove imalo je kao posljedicu, pored ostalog, povećanje ionako već prilično brojne muslimanske sirotinje. Problem muslimanske sirotinje bio je za čitavo vrijeme postojanja Kraljevine Jugoslavije vrlo akutan. Muslimanski seljaci su usljed raznih nepravilnosti, a u prvom redu fizičke ugroženosti, bili prisiljeni da masovnije sele u gradove, uglavnom, bez ekonomske osnove i potrebnog školskog obrazovanja. Oni su se zato, u teškim ekonomskim prilikama u gradovima, vrlo teško snalazili.

¹⁸ Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, svezak I, godina 1921—1922, Deo I, II i III, sastavio i uredio Viktor Manakin, Zagreb.

Navedeni podaci ne mogu se uzeti kao potpuno vjerodostojni, jer su izvjesne radnje i njihovi vlasnici uneseni u dvije ili čak i tri grane djelatnosti, dok neki (privredna preduzeća) nisu uopšte uneseni. Tako, npr., državna preduzeća nisu obuhvaćena, a niti zanatske radnje. Osim toga, neke radnje ili preduzeća su svrstane u industrijsku grupu, iako se u stvari radi o zanatstvu (proizvodnja soda vode, rešeta i sita, masti za obuću, jorgana, umjetnog cvijeća i slično). Međutim, sve ove primjedbe teško da utiču na konačnu ocjenu muslimanskog udjela u pojedinim oblastima privredne djelatnosti.

¹⁹ *Pravda*, 11, 25. III 1938.

Fenomen pauperizovanih muslimanskih masa u Bosni i Hercegovini raspravljan je na Trećem kongresu KPJ (1926. u Beču), pa se u tački 2 Rezolucije o izvještaju Centralnog komiteta zahtijevala konkretizacija nejasnog i neodređenog »partijskog stava u nacionalnom i agrarnom pitanju u Bosni i Hercegovini i poklanjanje naročite pažnje radu među pauperizovanim muslimanskim masama«.²⁰

Zbog brojne muslimanske sirotinje u gradovima, postojao je stalni problem oko zbrinjavanja ove sirotinje, pa su u tom cilju osnivana posebna muslimanska dobrotvorna društva u većini gradova (kao što je bilo društvo »Merhamet« u Sarajevu).

Upravo zbog teškog ekonomskog stanja većeg dijela muslimanskog gradskog stanovništva, došlo je do toga da je muslimanska ženska radna snaga bila bagatelno jeftina. Velik broj nezaposlenih Muslimanki, bez kvalifikacija za bilo kakav drugi posao osim fizičkog, činio je pritisak na tržište. Sve je to stvaralo uslove za pojavu prostitucije koja se u većem obimu javljala upravo među siromašnim Muslimankama.²¹ Osim toga, kao popratne pojave teškog položaja bosanskohercegovačkih Muslimana pojavili su se socijalni problemi kao što su: slabe mogućnosti za prosvjećivanje i kulturni razvitak, glad, slabo zdravstveno stanje, haranje bolesti, veliki pomor djece i drugi problemi.²²

²⁰ Istorijski arhiv KPJ, tom II, Beograd 1950, 99. — U ovom dokumentu je karakteristično da se ukazuje upravo na muslimanske pauperizovane mase. Taj fenomen nije bio toliko izrazit u srpskom i hrvatskom društvu, da bi se posebno naglašavao.

Položaj muslimanskih radnih masa u prvim godinama Kraljevine SHS re-ljefno je opisao književnik Rizo Ramić u svom radu »Tri generacije književnika Muslimana« (1939. godine), sljedećim riječima: »U tim prvim poratnim godinama i muslimanski radni ljudi proživljavaju mučna iskušenja, žive teže i bjednije od nemuslimanskog radnog svijeta, jer su usljed svoje svestrane zaostalosti nesprem-niji, nesposobniji u borbi za komadićak hljeba, pogađa ih, zatim, osjetno eko-nomski i moralno neravnopravno tretiranje od strane vladajućih režima. Po bo-sanskohercegovačkim gradovima, varošicama i selima, u kojima bezmalo nema nikakve industrije niti koje druge privredne radinosti, stvaraju se buljuci musli-manskoga i hrišćanskoga lumpenproletarijata, koji doslovce — gladuje, musliman-ska sirotinja je ipak najbrojnija, zapuštenija, gladnija. Klatare se od nemila do nedraga u potrazi za hljebom, ti ogoljeli i obosjeli bijednici, avetinjski patničkih likova: nezaposleni radnici i radnice, žalosni pauperi, prosjaci i prosjakinje, krad-ljivoi, prostitutke, varalice, krijumčari, alkoholičari« (Rizo Ramić, Budna Bosna, Sarajevo 1966, 204).

²¹ Čedo Mitrović u djelu: »Naši muslimani« (Beograd 1926, 134), govoreći o problemu prostitucije među Muslimankama daje ipak neprovjerene i pretjerane cifre.

²² Na Kongresu Muslimana intelektualaca 6. i 7. septembra 1928. raspravljalo između ostalog, o teškom materijalnom položaju Muslimana. Kao gost na tom kongresu poznata socijalna radnica u Sarajevu Jovanka Šiljak govorila je o soci-jalnim problemima Muslimana i iznijela podatke da od 23 000 neopskrbljene djece u Bosni i Hercegovini ima 2/3 muslimanske, da od 3 000 umro zaostale djece ima 2/3 muslimanske, te da od djece koja krađu, također, ima 2/3 muslimanske i da su ta djeca »pokvarena usljed bijede i nevolje« (Gajret, list »Gajreta«, društva za kulturno i ekonomsko podizanje Muslimana, 21, 1. XI 1928, 328). Ovakva struktura je jednim dijelom i posljedica relativno najveće zastupljenosti Muslimana u grad-skim naseljima.

Vođa bosanskih radikala dr Milan Srškić na istupanje poslanika JMO u Narodnoj skupštini (10. II 1926) da u Bosni i Hercegovini vlada nezaposlenost, priznao je da su u Bosni i Hercegovini teške političke, ekonomske i kulturne

2. Socijalni sastav članstva JMO

Od osnivanja Jugoslavenske muslimanske organizacije pa do šestojanuarske diktature, kada je zabranjen rad svim političkim partijama, JMO je na svim izborima dobivala ogromnu većinu muslimanskih glasova bez obzira na njihove socijalno-klasne osnove i razlike. Članstvo Jugoslavenske muslimanske organizacije su sačinjavali isključivo bosanskohercegovački Muslimani, a u socijalnom pogledu, s obzirom na socijalnu strukturu muslimanskog naroda, to su bili u ogromnoj većini zemljoradnici, zatim ostali slojevi: zanatlije, trgovci, posjednici, intelektualci, sveštenstvo, činovnici, gradska sirotinja i radništvo.

Opšta karakteristika muslimanskih političkih partija bila je da su sve one, pa i JMO, željele da okupljaju sve Muslimane bez obzira na klasnu pripadnost. Naravno da su biračku masu činili zemljoradnici, koji su sačinjavali ogromnu većinu bosanskohercegovačkih Muslimana.

Izvjerna manja i povremena diferencijacija bosanskohercegovačkih Muslimana u političkoj aktivnosti vršila se jedino prema nacionalnoj »opredjeljenosti« pojedinih, uglavnom ekstremno orijentisanih ili karijerističkih muslimanskih političara. Pojedine političke stranke ili, bolje reći, grupe okupljale su se na inicijativu muslimanskih političara pristalice srpskih ili hrvatskih građanskih političkih stranaka. To se desilo, na primjer, 1919. godine sa grupom nacionalista muslimana-Srba oko lista *Jednakost* (Jugoslavenska muslimanska demokratija). Dalje, pred izbore za Konstituantu muslimani — Srbi, pristalice demokrata osnovali su Muslimansku težačku stranku. Sam naziv stranke pokazuje da su ovi političari željeli osnovnu glasačku snagu JMO — zemljoradnika da odvoje od JMO. Ali, Muslimanska težačka stranka je doživjela neuspjeh na izborima i raspala se. Inače u propagandističkoj aktivnosti vodstvo JMO je tu stranku nazivalo »mutež« (kratica: Mu/slimanska/ tež/ačka/). Muslimanski političari srpski orijentisani — pristalice radikala okupili su se 1920. godine oko lista *Domovina* pod vodstvom muslimanskog političara iz vremena Austro-Ugarske Šerifa Arnautovića. Na skupštinskim izborima 1923. godine njihovu ulogu odigrali su disidenti JMO, također s neuspjehom. Tada je osim njih isto tako bezuspješno nastupila Nezavisna muslimanska stranka. Na sljedećim skupštinskim izborima 1925. godine potpomognuta od radikala nastupila je Narodna muslimanska stranka. Na sljedećim skupštinskim izborima 1925. godine potpomognuta od radikala nastupila je Narodna muslimanska stranka. I ona je, kao i sve ranije muslimanske stranke — protivnice JMO, doživjela puni poraz. Jedinstvo

prilike, te da usljed »ekonomske krize, naročito, kreditne krize, Bosna i Hercegovina najviše strada«. Napadajući JMO, dr Srškić je naglasio da je upravo zbog JMO najviše stradala muslimanska sirotinja, te da je »najviše bede koja postoji u Bosni baš među muslimanskim svetom« (SBNS, redovan saziv za 1925/26, II, 448).

Mustafa Mulalić, istaknuti srpski nacionalista, u Narodnoj skupštini Kraljevine Jugoslavije 14. maja 1935. napadajući politiku JMO iznio je »da su Muslimani u očajnoj bijedi« i da im treba hitno pomoći.

Banjalučki muftija hadži hafiz Ibrahim Maglajlić, radikalski pristalica, u jednoj izjavi 1929. godine naglasio je da su Muslimani znatno osiromašili (*Novo vrijeme*, 4. 1. VI 1929), a gradonačelnik Sarajeva Mutevelić je izjavio da u Sarajevu ima brojna sirotinja i da se to stanje stalno pogoršava usljed doseljavanja iz unutrašnjosti (*Novo vrijeme*, 5. 8. VI 1929).

muslimanskog stanovništva, njegova puna podrška Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji i raniji pokušaji razbijanja JMO učinili su da na skupštinskim izborima 1927. godine ne vidimo ovakve konkurentske istupe.²³

Bez obzira na intencije muslimanskih političkih stranaka da okupljaju sve muslimanske socijalne strukture, ipak se može konstatovati da su »Muslimanska narodna stranka« i »Narodna muslimanska organizacija«, osnovane pred izbore 1920. godine, odnosno 1925. godine, bile u svojoj suštini izrazito političke stranke bivših feudalaca. Obje su zastupale isključivo interese bivših feudalnih zemljoposjednika.

Iz izloženog proizilazi da su bosanskohercegovački Muslimani, kao i Srbi i Hrvati, osim u JMO bili organizovani i u drugim političkim strankama, koje nisu imale nikakvo političko uporište. Dovoljno je poznato da je nacionalno-vjersko obilježje političkih stranaka u Bosni i Hercegovini bilo jedno od važnih komponenata političkog života u ovim krajevima. Analogno aktivnosti srpskog i hrvatskog dijela bosanskohercegovačkog stanovništva kao posebna historijsko-kulturna i političko-etnička zajednica istupali su i Muslimani. Kod sva tri naroda u Bosni i Hercegovini vjerski faktor je imao značajnu i manje-više istu ulogu kako u nacionalnom razvoju, tako i u političkom životu.

Prema rezultatima svih skupštinskih izbora, u buržoaskoj Jugoslaviji muslimansko biračko tijelo je u ogromnoj većini (preko 90%) glasalo uvijek za kandidate JMO. Vrlo mali broj Muslimana je glasao za druge muslimanske političke stranke ili liste,²⁴ a još manje za srpske ili hrvatske političke stranke.

Bilo je, dakako, pojedinačnih slučajeva da su Muslimani pristupali srpskim ili hrvatskim političkim strankama, prvenstveno vladajućoj Narod-

²³ Muslimani-Hrvati, pristalice Hrvatske seljačke stranke organizovali su poslije 1936. godine Muslimansku organizaciju HSS, pod vodstvom Hakiye Hadžića. Ni oni nisu mogli muslimanskim masama ugroziti politički prestiž vođa JMO uprkos Stojadinovićevoj nepopularnosti.

²⁴ Kao ilustracija da su bosanskohercegovački Muslimani u ogromnoj većini poklanjali povjerenje Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji mogu poslužiti rezultati skupštinskih izbora u Kraljevini SHS. Vid. Prilog br. 10.

Ako se uporede podaci o dobivenim glasovima sa ukupnim brojem stanovništva, onda se još očitije vidi da je JMO bila gotovo stopostotni reprezentant muslimanskog biračkog tijela: JMO je dobila 1920. godine 33,5% glasova u Bosni i Hercegovini; 1923. godine 32%, 1925. godine 29,9% i 1927. godine 30,8%, a Muslimana je bilo 1921. godine 31,07%. Takav uspjeh nije postizala ni Hrvatska seljačka stranka, jedini predstavnik hrvatskih masa u Bosni i Hercegovini, jer nije nikada dostigla ni 20% glasova u Bosni i Hercegovini, iako se procenat Hrvata u Bosni i Hercegovini kretao od 22,87% do 23,58%. Srpski glasovi su dijeljeni uglavnom između Narodne radikalne stranke i Zemljoradničke stranke. Vid. Prilog broj 11.

Rezultati pojedinih opštinskih izbora u Bosni i Hercegovini za vrijeme Kraljevine SHS (28. oktobra 1928) također potvrđuju konstataciju o ogromnom uticaju JMO u muslimanskim masama. Tada je JMO obezbijedila 1466 mandata, dok su sve ostale muslimanske liste postigle svega 46 mandata ili 3,04% od svih muslimanskih glasova. (Tih 46 mandata protivnici JMO postigli su u Tuzli 10, Sarajevu 4, Goraždu 5, Mostaru 2, Maglaju 5, Banjoj Luci 3, Derventi 2, Bosanskoj Gradiški 4, Bosanskom Novom 4, Cazinu 2, Bosanskoj Krupi 2 i Stocu, Livnu i Bugojnu po 1 mandat). Na ovim izborima JMO je od svih političkih partija postigla najviše mandata, pošto su ostale glavne političke stranke postigle: Narodna radikalna stranka 1357, HSS 749, Zemljoradnička stranka 454, SDK 182 i Demokratska stranka 123 mandata (*Jugoslavenski list*, 257, 30. X 1928).

noj radikalnoj stranci. To su, sa stanovišta socijalne strukture, uglavnom, bili muslimanski službenici, čija je egzistencija umnogome zavisila od toga da li su pristalice vladajuće političke stranke. U protivnom, kao pristalice JMO oni su bili proganjani uvijek kada je JMO bila u opoziciji.²⁵ Međutim, kakvog je karaktera bila partijska povezanost muslimanskog činovništva sa radikalima, vidi se iz činjenice da su oni gotovo svi, čim bi JMO ušla u vladu, javno istupali iz Narodne radikalne stranke i ponovo se vraćali u Jugoslavensku muslimansku organizaciju. Izrazitije se to dešavalo od aprila 1927. do januara 1929. godine, kada je JMO sa demokratskom strankom formirala Demokratsku zajednicu i kada su njeni predstavnici učestvovali u prvoj i drugoj vladi Velje Vukićevića, te u vladi dra Antona Korošca. U vezi s tim, radikalna *Samouprava* je reagovala na istupanje ionako malog broja Muslimana iz Narodne radikalne stranke naglašavajući da su Muslimani vrlo rado primljeni u redove Radikalne stranke jer su se svojim radom u partiji pokazali »kao vrlo pouzdan i konstruktivan elemenat«. *Samouprava* očekuje da će Muslimani pristupiti u Radikalnu stranku »čim se prilike potpuno srede«, jer »samo velike i moćne stranke mogu u dovoljnoj mjeri da vode računa o njihovim željama i interesima«.²⁶

O radikalnim pristalicama među Muslimanima, njihovom karakteru i brojnosti u 1920. godini, može poslužiti kao karakterističan primjer izvještaj Kotarske uprave Bos. Gradiška o sastanku Jugoslavenske muslimanske organizacije (27. septembra 1920). Prema tome izvještaju, veći dio Muslimana u gradu, koji su do tada bili potpuno politički neopredijeljeni ili su pripadali radikalima, pristupio je JMO. Svega oko 20 Muslimana, ličnih prijatelja gradonačelnika Hakibega Reufbegovića i nadalje je ostalo u Radikalnoj stranci.²⁷

Sa sigurnošću se može konstatovati da je Jugoslavenska muslimanska organizacija, kao svoje birače, okupljala gotovo sve muslimanske građane s pravom glasa u Bosni i Hercegovini. Stranačku masu su, osim zemljoradnika, sačinjavali i svi drugi slojevi, kao što su: zanatlije, trgovci, inteligencija, sveštenstvo, posjednici, činovnici, radnici, gradska i seoska sirotinja itd.

3. Socijalna struktura centralnog vodstva JMO

U Centralnom odboru JMO, izabranom na Osnivačkoj skupštini 16. februara 1919 — kako je već konstatovano — od 32 člana bilo je: gradonačelnika 6, posjednika 6, profesora 3, činovnika 3, sudija 2, muftija (viših sveštenika) 2, ljekara 2, a po jedan advokat, novinar, preduzetnik, učitelj, kotarski predstojnik, književnik i trgovac. Jedno mjesto je ostalo nepopunjeno.

Na sljedećoj Glavnoj skupštini Jugoslavenske muslimanske organizacije 6. i 7. oktobra 1921. u Centralni i Radni odbor izabrana su, takođe, 32 člana. Oni su sa 24 poslanika JMO, prema članu 21 Statuta JMO, činili centralno vodstvo stranke. Među tih 56 funkcionera JMO bilo je: trgovaca 12, posjednika-begova 10, činovnika 6, profesora 5, šerijatskih sudija 4, sudija 3, kotar-

²⁵ Pravda, 146, 28. VI 1922; 147, 1. VII 1922; 148, 2. VII 1922; 149, 4. VII 1922; 150, 5. VII 1922.

²⁶ Pravda, 42, 30. VII 1927.

²⁷ ABiH, 7V, Pov. 10926/1920.

skih predstojnika 3, doktora prava i advokata 3, zemljoradnika 2, ljekara 2, novinara 2, sveštenika 2, preduzimača i učitelja po jedan.²⁸

Od 127 članova Centralnog odbora i delegata kotarskih skupština JMO na Zemaljskoj skupštini JMO 25. i 26. januara 1923. po zanimanjima je bilo: trgovaca 47, zemljoradnika 27, posjednika 24, gradonačelnika 6, obrtnika 3, profesora 3, viših činovnika u penziji 3, sveštenika 3, činovnika 3, advokata 2 i po 1 novinar, pravnik, poslanik ljekar, školski nadzornik, kovač.²⁹

²⁸ U Centralni i Radni odbor JMO na skupštini stranke 6. i 7. oktobra 1921. izabrani su: 1. Zijo Đonlagić, posjednik, Tešanj; 2. Hamid Džinić, posjednik, Banja Luka; 3. Omer Udžvarlić, trgovac, Derventa; 4. Suljo Redžić, posjednik, Pećigrad; 5. Muharem Filipović, trgovac, Ključ; 6. Redžep Selimović, imam, Bihać; 7. Hasan Saračević, trgovac, Kulen Vakuf; 8. Mujaga Komadina, preduzimač, Mostar; 9. Muharem Komadina, trgovac, Ostrožac; 10. Džemail Tanović, zemljoradnik, Gacko; 11. Hasan Šahinpašić, posjednik, Rogatica; 12. Muharem Ahić, šerijatski sudija, Visoko; 13. Hafiz Rašid Tvrtković, šerijatski sudija, Višegrad; 14. Hasan Tataragić, sudija, Foča; 15. Mustafa Batotić, posjednik, Cajniče; 16. dr Abdulah Bukvica, liječnik, Brčko; 17. Hasan Salihbegović, posjednik, Bijeljina; 18. Hasan Klepić, trgovac, radnik; 19. Ragib Kadić, posjednik, Vlasenica; 20. Uzeir Uzeirbegović, veleposjednik, Maglaj; 21. Mujo Muftić, trgovac, Gračanica; 22. Fahro Teskeredžić, trgovac, travnik; 23. Muhamed Sulejmanpašić, posjednik, Bugojno; 24. Nezir Nalić, trgovac, Žepče; 25. Fehim Spaho, činovnik; 26. Osman Sokolović, činovnik; 29. Abas Ajanović, trgovac; 30. Ismet Gavrankapetanović, kotarski predstojnik; 31. Atif Sočo, veletrgovac i 32. Muhamed Mujagić, vrhovni šerijatski sudija, svi iz Sarajeva. Za počasnog predsjednika je izabran Ibrahim Maglajlić, a za potpredsjednika dr Mehmed Spaho (*Pravda*, 346, 13. X 1921).

²⁹ Članovi Centralnog odbora i kotarski delegati na skupštini JMO 25. i 26. januara 1923. su bili: 1. dr Mehmed Spaho, predsjednik; 2. dr Halid Hrasnica, 3. dr Abdulah Bukvica, potpredsjednici; 4. dr Mahmut Behmen, tajnik; 5. Šemso Abdulahfendić, gradonačelnik, Derventa; 6. Ibrahim Aganović, posjednik, Jezero — Jajce; 7. Hamzalija Ajanović, gl. urednik »Pravde«, Sarajevo; 8. Osman Akšamija, trgovac, Rogatica; 9. Muhamed Alagić, obrtnik, Višegrad; 10. Husejin Alić, profesor, Kulen-Vakuf; 11. Muharem Alikadić, trgovac, Ostrožac — Konjic; 12. Muhamed Arapović, trgovac, Vareš — Visoko; 13. Hafiz Omer Arnautović, posjednik, Travnik; 14. Mehmedalija Arnautović, trgovac, Bosanska Kostajnica; 15. Alaga Bajraktarević, težak, Vidovska — Cazin; 16. Zulfo Bajraktarević, Ostrožac — Konjic; 17. Meho Balvanović, trgovac, Zvornik; 18. Salih Baljić, profesor, Mostar; 19. Mustafa Batotić, posjednik, Cajniče; 20. Hamid Begović, težak, Zeljina — Gradačac; 21. Omer Begović, težak, Puračić — Tuzla; 22. Sulejman Behmen, posjednik, Stolac; 23. Haso Bojić, trgovac, Divić — Zvornik; 24. Ahmed Bosto, trgovac, Bugojno; 25. Mehmed Butum, trgovac, Mostar; 26. Husejin Čumavić, trgovac, Zvornik; 27. Omer Čehić, mualim, Livno; 28. Asif Čizmić, posjednik, Kreševo — Fojnica; 29. Mujo Čolaković, trgovac, Zenica; 30. Salim Čepelj, težak, Nevesinje; 31. Šečo Drkić, težak, Umoljani — Konjic; 32. Ahmed Dupovac, kovač, Drozgometva, Sarajevo; 33. Salih Duraković, težak, Biletić — Mostar; 34. Meho Durmo, težak, Gor. Zenica; 35. Zijo Đonlagić, gradonačelnik, Tešanj; 36. Edhem Đulizarević, obrtnik, Sarajevo; 37. Hivzija Đumišić, posjednik, Bijeljina; 38. Ahmed Fazlagić, trgovac, Capljina; 39. Suljo Galić, trgovac, Bihać; 40. Smail Galijašević, trgovac, Tešanj; 41. Mulaga Ganić, težak, Poriječani — Visoko; 42. Ismet Gavrankapetanović, načelnik odjeljenja u m. Sarajevo; 43. Imšir Glotić, težak, Seona — Tuzla; 44. Muharem Gromić, trgovac, Gradačac; 45. Avdo H. Hasić, trgovac, Kladanj; 46. Suljo Hadžić, težak, Pećigrad — Cazin; 47. Muharem Hadžić, trgovac, Prozor; 48. Uzeir Hadžihasanović, trgovac, Sarajevo; 49. dr Atif Hadžikadić, profesor, Sarajevo; 50. Mujo Hadžiefendić, trgovac, Tuzla; 51. Mehmedalija Hadžimehmedović, trgovac, Gornja Tuzla; 52. Hadži Hasan Pašić, trgovac, Tuzla; 53. Nezir Hadžinalić, trgovac, Žepče; 54. Mehmed Hadžimujagić, gradonačelnik, Doboj; 55. Haso Horozić, težak, Bisterac — Tuzla; 56. Hafiz Adem Hodžić, trgovac, Odžak; 57. Mustafa Zuhdi Hodžić, trgovac, Bos. Gradiška; 58. Abduselam Hrasnica, načelnik u m. Sarajevo; 59. Muhamed Hrenovica, težak, Hrenovica — Rogatica; 60. Hasan Husić, težak, Šturlić — Cazin;

Sastav Centralnog odbora i delegata kotarskih skupština JMO na Zemaljskoj skupštini 10. i 11. decembra 1924. izgledao je ovako: trgovaca 64, posjednika 21, težaka 21, narodnih poslanika 13, mualima (sveštenika) 11, službenika 7, penzionera 2, industrijalaca, zanatlija, novinara i studenata po jedan: svega 143.³⁰

61. Sulejman Huseinbegović, posjednik, Kupres; 62. Muhamed Ibrahimpašić, trgovac, Bihać; 63. Izet Jahić, gradonačelnik, Gradačac; 64. Muhamed Jažić, težak, Koševo — Sarajevo; 65. Omer Jusufhodžić, posjednik, Bihać; 66. Mustafa Kadrić, posjednik, Kopčići — Prozor; 67. Alija Kapetanović, posjednik Prijedor; 68. Hamid Kapetanović, trgovac, Bos. Kobaš — Prnjavor; 69. Izet Kapetanović, trgovac, Duvno; 70. Mehmedalija Kapetanović, posjednik, Vitina — Ljubuški; 71. Mustafa Kapetanović, muderiz, Višegrad; 72. Mustafa Kapetanović, sudski savjetnik u m. Derventa; 73. Zaim Karahmet, trgovac, Ustiprača — Rogatica; 74. Began Karahusić, trgovac, Maglaj; 75. Hašim Kasumović, trgovac, Rahić — Brčko; 76. Muhamed Kolar, težak, Presjenica — Sarajevo; 77. Mujaga Komadina, posjednik, Mostar; 78. Ahmed Krupić, pravnik, Bos. Krupa; 79. Vahid Krupić, trgovac, Sanski Most; 80. Avdo Kučukalić, trgovac, Brčko; 81. Ahmed Kumašin, trgovac, Sarajevo; 82. Hamid Kurbegović, trgovac, D. Vakuf; 83. Abaz Mandžuka, trgovac, Kupres; 84. Husejin Mašić, posjednik, Sarajevo; 85. Ibrahim Memić, trgovac, Bos. Novi; 86. Ragib Memišević, posjednik, Čajniče; 87. Hasan Miljković, posjednik, Velika Kladuša; 88. Salih Mišić, trgovac, Gor. Vakuf; 89. Mujo Muftić, trgovac, Gračanica; 90. Salih Remzi Muftić, posjednik, Foča; 91. Alaga Muhamedagić, težak, Pećigrad — Cazin; 92. Edhem Mulabdić, školski nadzornik, Sarajevo; 93. Osman Neimarlija, težak, Ričice, Visoko; 94. Salih Nurkić, težak, Vranovići — Gračanica; 95. Sladić Okanović, načelnik općine, Velika Kladuša; 96. Hasan Osmanović, bankovni direktor, Travnik; 97. Mujo Pašalić, Slatina, Foča; 98. Muhamed Pašić, mualim, Višegrad; 99. Hasan Pašović, trgovac, Foča; 100. Šukrija Pekušić, trgovac, Nevesinje; 101. Nuriya Pozderac, posjednik, Cazin; 102. Uzeir Rustanpašić, posjednik-trgovac, Travnik; 103. Hasan Salihbegović, gradonačelnik, Bijeljina; 104. Alija Salihkadić, trgovac, Konjic; 105. Omer Samardžić, težak, Mutoik — Cazin; 106. Hasan Saračević, trgovac, Kulen-Vakuf; 107. Hazim Sarajlić, bankovni činovnik, Zenica; 108. Salim Salimagić, težak, Jezersko — Bos. Krupa; 109. Salih Serdarević, posjednik, Ljubinje; 110. Atif Sitnica, trgovac, Kozarac; 111. Ahmed Sijerčić, posjednik, Tuzla; 112. Mustafa Sijerčić, posjednik, Goražde; 113. Osman A. Sokolović, potajnik, trgovinske i obrtne komore u Sarajevu; 114. Nazif Svrzo, posjednik, Sarajevo; 115. Suljo Suljić, težak, Otoka — Bos. Krupa; 116. Aljo Šahbegović, težak, Grbavci — Zvornik; 117. Camil Hadžić, Šahovići, obrtnik, Visoko; 18. Emin Šahinpašić, težak, Rakova Noga — Sarajevo; 119. Ibrahim Šahagić, trgovac, Zgošće — Visoko; 120. Abid Šehović, težak, Grahovica — Foča; 121. Jusuf Šehović, trgovac, Trebinje; 122. Fahro Teskeredžić, trgovac, Travnik; 123. Mustafa Uzeirbegović, posjednik, Maglaj; 124. Jusuf Uzićanin, težak, Seljublje — Tuzla; 125. Đulibeg Zaimbegović, trgovac, Begov Han — Žepče; 126. Mujo Zaimović, težak, Matuzići — Tešanj; 127. Safvet Zečević, posjednik, Visoko; (*Pravda*, 21. 27. I 1923).

³⁰ Sastav Centralnog odbora s imenima kotarskih delegata na skupštini JMO 10. i 11. decembra 1924: 1. predsjednik dr Mehmed Spaho; potpredsjednici: 2. Dr Halid Hrasnica i dr Abdulah Bukvica, tajnik; 4. dr Mahmut Behmen, zatim 5. Abadžić Mehmed, Sarajevo; 6. Akšamija Osman, Rogatica; 7. Hafiz Salim Alić, Gračanica; 8. Hasan Alibegović, Modriča; 9. Husejin Alić, narodni poslanik, Kulen-Vakuf; 10. Hamzalija Ajanović, narodni poslanik, Tešanj; 11. Haso Alagić, Cazin; 12. Hafiz Ibrahim Bajraktarević, Koraj; 13. Hadžo Bakić, Čelić; 14. Mustafa Batotić, Čajniče; 15. Omer Beganović, Srebrenica; 16. Omer Begović, Puračić; 17. Salih Baljić, n. p., Mostar; 18. Šefkija Behmen, n. p., Banja Luka; 19. Hafiz Hamid Berberović, Sarajevo; 20. Hakiya Bešlagić, Banja Luka; 21. Adem Bosto, Bugojno; 22. Edhem Bičakčić, Sarajevo; 23. Muhamed Butum, Mostar; 24. Zulfo Bajraktarević, Ostrožac; 25. Meho Bradarić, Maglaj; 26. Mustafa Buljubašić, Gračanica; 27. Kasim Čaušević, B. Dubica; 28. Omer Čehić, Livno; 29. Osman Cerimović, Cazin; 30. Ragib Čapljić, Rogatica; 33. Mustafa Čolaković, Zenica; 34. Mujo Delić, Bihać; 35. Mehmed Daljić, Gradačac; 36. Husein Deronja, Mostar; 37. Šećo Drkić, Konjic; 38. Ahmed Dedić, Varcar Vakuf; 39. Arif Džananović, Odžak (Derventa); 40. Meho

Na Zemaljskoj skupštini JMO 16. jula 1927. od 32 izabrana člana Centralnog odbora bilo je: posjednika 8, trgovaca 6, penzionera (viših službenika) 4, advokata 4, profesora 3, činovnika 3, te po jedan ministar, ljekar, zemljoradnik i obrtnik. Na ovoj skupštini bilo je prisutno 140 delegata kotarskih skupština, od kojih 48 trgovaca, 27 zemljoradnika, 22 posjednika, sveštenika 10, oblasnih poslanika 5, obrtnika 2, i po jedan bankovni direktor, industrijalac, novinar i pravnik, dok je 22 delegata bilo bez naznake zanimanja.³¹

Đebo, Foča; 41. Edhem Ekmečić, Busovača; 42. Salih Efić, Mostar; 43. Mehmed Fazlagić, Capljina; 44. Sulejman Filipović, Ključ; 45. Mustafa Fejzić, Jajce; 46. Mustafa Fazlić, Sarajevo; 47. Ismet Gavrankapetanović, Sarajevo; 48. Suljo Galić, Bihać; 49. Mahmut Đulagić, Travnik; 50. Hivzija Đumišić, Bijeljina; 51. Muharem Gromić, Gradačac; 52. Mujo Hadžić, Višegrad; 53. Atif Hadžikadić, n. p., Sarajevo; 54. Mujo Hadžihalilović, Gradačac; 55. Edhem Hasić, Kladanj; 56. Mehmed Hadžimujagić, Doboj; 57. Mulo Hadžimahmutović, D. Vakuf; 58. Mustafa Zuhdi Hodžić, Bos. Gradiška; 59. Muharem Hadžić, Prozor; 60. Hadži Hasan Pašić, Tuzla; 61. Uzeir Hadžihasanović, Sarajevo; 62. Halim Hatibović, Foča; 63. Muhamed Hranović, Prača; 64. Zuhdija Hasanefendić, Vlasenica; 65. Mahmut Hrasnica, Travnik; 66. Hasan Hadžiahmetović, Zvornik; 69. Mujo Kosić, Stolac; 70. Avdo Hadžihasanović, Trebinje; 71. Abduselam Hrasnica, Sarajevo; 72. Bećir Hadžić, Ključ; 73. Bećir Hromić, Sanski Most; 74. Selimović Bakija, Brčko; 75. Husein Hadžimehmedović, Tuzla; 76. Hadži Neziri Malić, Zepče; 77. Mehmed Hadžiosmanagić, Kozarac; 78. Muhamed Ibrahimpašić, Bihać; 79. Mujo Ibrićić, težak iz okolice Sarajeva; 80. Muhamed Jažić, Sarajevo; 81. Sulejman Jažić, Kalinovik; 82. Mustafa Karović, Foča; 84. Alija Kapetanović, Prijedor; 85. Mustafa Kapetanović, Derventa; 86. Salih Kornić, Bos. Krupa; 87. Vasvibeg Krupić, Sanski Most; 88. Izet Kapetanović, Duvno; 89. Džemal Kršljaković, Glamoč; 90. dr Džafer Kulenović, Brčko; 91. Salih Kratina, Zenica; 92. Hamid Kurbegović, Donji Vakuf; 93. Hasib Kolaković, Blagaj; 94. Mehmed Hadžiosmanagić, Kozarac; 95. Mehmed Lalić, Tešanj; 96. Malić Maličbegović, Zepče; 97. Hasan Miljković, Kladuša; 98. Husein Maglajlija, Rudo; 99. Ragib Memišević, Capljina; 100. Hasib Mujić, Zenica; 101. Hasan Midžić, Tešanj; 102. Edhem Meholjić, Srebrenica; 103. Sejfulah Mehanović, Vlasenica; 104. Salih Muftić, Gračanica; 105. Hašim Mujanović, Maglaj; 106. Osman Neimarija, Visoko; 107. Mula Mustafa Omerčić, Tuzla; 107. S. Okanović, Cazin; 108. Osman Osmanbegović, Derventa; 109. Mehmed Osmanagić, Kozarac; 110. Alija Odošević, Sarajevo; 111. Hasan Pašić, Bijeljina; 112. Mujo Pašić, Srebrenica; 113. H. Husein Pašalić, Bos. Krupa; 114. Arif Pekić, Butmir; 115. Hasan Pašović, Foča; 116. Derviš Ploskić, Višegrad; 117. Šukrija Pekušić, Nevesinje; 118. Uzeir Rustampašić, Travnik; 119. Osman Rašidkadić, Goražde; 120. Omer Samardžić, Cazin; 121. Hasan Saračević, Kulen-Vakuf; 122. Alija Salihkadić, Konjic; 123. Husein Sejarić, Ključ; 124. Ahmed Sigavčić, Tuzla; 125. Fehim Spaho, Sarajevo; 126. Nazif Svrzo, Sarajevo; 127. Sađir Sirčo, Sarajevo; 128. Abdulah Sikirić, Fojnica; 129. Dževad Sulejmanpašić, Sarajevo; 130. Ahmed Šahinović, Bužim; 131. Ahmed Škorić, St. Majdan; 132. Abaz Sačirbegović, Bihać; 133. Ibrahim Šako, Gračanica; 134. Besim Teskeredžić, Travnik; 135. Uzeir Uzeirbegović, Maglaj; 136. Mujo Zasunović; 137. Hamza Husedžinović, Banja Luka; 138. Hakija Krdžalić, Zvornik; (*Pravda*, 281, 12. XII 1924).

³¹ Na Zemaljskoj skupštini JMO 16. jula 1927. izabran je Centralni odbor u sastavu: 1. dr Mehmed Spaho, predsjednik; 2. dr Halid Hrasnica i 3. Abdulah Bukvica, potpredsjednici; 4. dr Mahmut Behmen, sekretar; te članovi: 5. Husejin Alić, narodni poslanik, Kulen-Vakuf; 6. Salih Baljić, narodni poslanik, Mostar; 7. dr Šefkija Behmen, min. na raspolaganju, Sarajevo; 8. Mehmed Bičakčić, direktor Muslimanske zanatske štedionice, Sarajevo; 9. Husein Čumavić, trgovac, Zvornik; 10. Mujo Delić, trgovac, Velika Kladuša; 11. Mustafa Fazlić, penzioner, Sarajevo; 12. Muhamed Fejzić, težak, Pazarić; 13. Ismet Gavrankapetanović, načelnik min. trgovine u penziji, Sarajevo; 14. Edhem Hasić, trgovac, Kladanj; 15. Mujo Hadžić, trgovac, Višegrad; 16. dr Atif Hadžikadić, profesor, Tuzla; 17. Mehmed Hadžimujagić, trgovac, Doboj; 18. Abduselam Hrasnica, načel. min. soc. politike u penziji, Sarajevo; 19. Ragib Kadić, posjednik, Vlasenica; 20. Mustafa Kapetanović, sudski savjetnik u penziji, Derventa; 21. dr Džafer Kulenović, advokat, Brčko; 22. Hasan

Prema navedenim podacima, vodstvo Jugoslavenske muslimanske organizacije (većina kotarskih rukovodilaca JMO je birana u Centralni odbor) po socijalnoj strukturi bilo je iz redova buržoazije, pa je JMO predstavljala tipič-

Miljković, posjednik, Velika Kladuša; 23. Edhem Mulabdić, direktor Proparandije na raspolaganju, Sarajevo; 24. Nezir Nalić, trgovac, Zepče; 25. Hasan Pašović, posjednik, Foča; 26. Nurija Pozderac, posjednik, Cazin; 27. Ahmed Sijerčić, posjednik, Tuzla; 28. Saćir Sirčo, obrtnik, Visoko; 29. Fehim Spaho, urednik »Pravde«, Sarajevo; 30. Besim Teskeredžić, posjednik, Travnik; 31. Uzeir Uzeirbegović, posjednik, Maglaj i 32. Salih Žiga, posjednik, Sarajevo.

Delegati iz banjalučkog okruga: 1. Aziz Bošnjak, trgovac, Bos. Gradiška; 2. Omer Cerić, posjednik, Bos. Dubica; 3. Smail Galijašević, trgovac, Tešanj; 4. Hafiz Adem Hadžić, trgovac, Odžak — Derventa; 5. Hamza Husedžinović, trgovac, član CO, Banja Luka; 6. Hamid Kapetanović, posjednik, Bos. Kobaš — Prnjavor; 7. Rustem Kapetanović, posjednik, Bos. Novi; 8. Kasim Korić, trgovac, Kotor Varoš; 9. Muhamed Kovačević, trgovac, Prijedor; 10. Hafiz Sakir Kovačević, posjednik, Banja Luka; 11. Hasan Midžić, bankovni direktor, Tešanj; 12. Ibrahim Mujičić, trgovac, Doboj; 13. Osman Osmanbegović, posjednik, Derventa; 14. Osman Sikirić, težak, Hambarine, Prijedor; 15. Adem Skulić, imam, Rankovići — Tešanj; 16. Meho Tadić, trgovac, Kozarac; 17. Mustafa Topić, trgovac, Bos. Novi; 18. Omer Udžvarlić, posjednik, Derventa.

Delegati bihaćkog okruga: 1. Haso Alagić-Topić, Cazin; 2. Mehmed Alagić, Sanski Most; 3. Mumin Burzić, Ključ; 4. Mehmed Čaušević, Ključ (Krupa); 5. Huso Dražić, Bos. Petrovac; 6. Ibrahim Durić, Cazin; 7. Pašaga Felić, Bihać; 8. Suljo Galić, Bihać; 9. Suljo Hadžić, Cazin; 10. Muhamed Ibrahimpašić, Bihać; 11. Fetah Krupić, Bos. Krupa; 12. Mustafa Kulenović — Haračlija, Kulen Vakuf; 13. Ramo Malić, Cazin; 14. Mehmed Muharemović, Cazin; 15. Sladić Okanović, Cazin; 16. Omer Samardžić, Cazin; 17. Huso Smajić, Ključ; 18. Ahmed Šahinović, Bužim; 19. Ahmet Šehić, Sanski Most.

Delegati mostarskog okruga: 1. Zulfo Bajraktarević, trgovac, član CO, Ostrožac — Konjic; 2. Muhamed Bukić, trgovac, Stolac; 3. Muhamed M. Cvijetić, posjednik, Trebinje; 4. Sečo Drkić, težak, Umoljani — Konjic; 5. Selim Eminović, težak, Kljuni — Nevesinje; 6. Ibrahim Gujić, trgovac, Ljubuški; 7. Alija Hadžić, novinar, Bileća; 8. Ibrahim Hadžalić, trgovac, Konjic; 9. Hakija Kolaković, posjednik, Blagaj; 10. Sabit Milović, trgovac, Mostar; 11. Hafiz Husejin Puzić, posjednik, Mostar; 12. Mustafa Selman, težak, Žabica — Ljubinje; 13. Mehmed Šator, težak, Lokve — Stolac; 14. Tahir Tanović, pravnik, Gacko.

Delegati sarajevskog okruga: 1. Nezir Ahmetašević, trgovac, Sarajevo; 2. Osman Akšamija, trgovac, Rogatica; 3. Sulejman Bašić, težak, Slatina — Foča; 4. Mustafa Batotić, posjednik, Čajniče; 5. Mehmed Beganović, imam, Foča; 6. Salih Bešlija, trgovac, Goražde; 7. Edhem Bičakčić, trgovac, Sarajevo; 8. Nazif Buljina, posjednik, Fojnica; 9. Ragib Čapljić, industrijalac, oblasni poslanik, Rogatica; 10. Edhem Ekmečić, težak, Busovača; 11. Muhamed Fejzić, težak, Pazarić — Sarajevo; 12. Edhem Đulizar, savijač kovina, Sarajevo; 13. Rašid Handžić, trgovac, Visoko; 14. Uzeir Hadžihasanović, trgovac, Sarajevo; 15. Halim Hatibović, posjednik, Foča; 16. Hadži Omer Hadžić, težak, Košutica — Rogatica; 17. Mujo Hadžić, trgovac, član CO, Višegrad; 18. Mustafa Kapetanović, muderis, Višegrad; 19. Hasan Karahmet, trgovac, Rogatica; 20. Muhamed Kolar, težak, Zijamet — Crna Rijeka (Sarajevo); 21. Ahmed Kumašin, trgovac, Sarajevo; 22. Muhamed Maglajlija, oblasni poslanik, Rudo; 23. Osman Neimarlija, težak, Rečice — Visoko; 24. Ibrahim Ohran, težak, Liješevo — Visoko; 25. Saćir Sirčo, obrtnik, Visoko; 26. Derviš Šabanović, trgovac, Čajniče; 27. Atif Šabić, težak, Rakova Noga — Sarajevo; 28. Emin Šadinlija, težak, Foča; 29. Mujo Tafro, trgovac, član CO, Foča; 30. Ibrahim Džindo, težak, Budoželj — Visoko.

Delegati travničkog okruga: 1. Ibrahim Aganović, posjednik, Jezero — Jajce; 2. Husein Beganović, trgovac, Ričica — Zenica; 3. Husein Berberović, posjednik, Glamoč; 4. Ahmed Bosto, trgovac, Bugojno; 5. Omer Čehić, imam, Livno; 6. Mujo Colaković, posjednik, Zenica; 7. Ahmed Dedić, trgovac, Mrkonjić Grad; 8. Meho Durmo, težak, Gornja Zenica; 9. Mahmud Đulabić, težak, Bila — Travnik; 10. Mulo Hadžiahmetović, posjednik, D. Vakuf; 11. Muharem Hadžić, posjednik, Prozor;

nu građansku stranku u kojoj je preovladavao uticaj muslimanske čaršije i inteligencije.³²

Društveno-ekonomske prilike, politički odnosi i događaji u Kraljevini SHS pogodovali su muslimanskoj čaršiji i inteligenciji da okupi muslimansko stanovništvo i da ostvari političko jedinstvo tih masa, da bi uz njihovu političku podršku, prema postojećoj konstelaciji političkih snaga ostvarivali svoje klasne interese.

Iz naših dosadašnjih razmatranja dolazi se do zaključka o neodrživosti postavke da je u Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji preovladavao uticaj feudalnih zemljoposjednika i begova, da je ona stvorena isključivo radi zaštite begovskih interesa i da je to begovska stranka.

Stoji činjenica da su feudalni zemljoposjednici — begovi imali određenog uticaja u Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji, osobito u početku njene političke aktivnosti kada je, inače, za begove bilo životno pitanje — rješavanje agrarnih odnosa. Nema sumnje da su feudalci — begovi životno i ekonomski ugroženi poslije ujedinjenja 1918. iskoristili tadašnji neravno-pravan položaj Muslimana. Umnogome su uspjeli da svoje klasne interese predstave kao interese svih Muslimana.³³ U tome su uspjeli i s obzirom na

12. Mustafa Imamović, imam, Prozor; 13. Zajko Kadić, težak, Mračaj — Žepče; 14. Izet Kapetanović, trgovac, Duvno; 15. Husein Mendžildić, posjednik, Jajce; 16. Omer Mutapčić, trgovac, Zenica; 17. Salih Sujoldžić, trgovac, Travnik; 18. Mehmed Tenić, imam, Karaula — Travnik; 19. Halil Teskeredžić, posjednik, D. Vakuf.

Delegati tuzlanskog okruga: 1. Ahmed Beganović, Atmačići, Bijeljina; 2. Omer Beganović, trgovac, Srebrenica; 3. Nazif Begić, težak, Luka — Srebrenica; 4. Hamid Begović, oblasni poslanik, Zeljina — Gradačac; 5. Abdulah Berkovac, težak, Knežina — Vlasenica; 6. Mustafa Buljubašić, težak, Grabska — Gračanica; 7. Mustafa Buljubašić, težak, Džakule — Gračanica; 8. Mustafa Čamdžić, težak, Tuzla; 9. Ali Riza Dautović, trgovac, Vitnica — Zvornik; 10. Muradif Ganibegović, trgovac, Modriča; 11. Osman Gazibegović, oblasni poslanik, Prnjavor — Zvornik; 12. Osman Glumčević, težak, Maglaj; 13. Ibrahim Gorak, mualim, Orašje — Brčko; 14. Salko Halilović, težak, Teočak — Zvornik; 15. Avdo Hambiralović, trgovac, Zvornik; 16. Mustafa Huseljić, posjednik, Gradačac; 17. Edhem Hasić, trgovac, Kladanj; 18. Abdulhalim Hatunić, Tuzla; 19. Hašim Hadžiabdić, trgovac, Bos. Samac; 20. Hasan Hadžiahmedbegović, oblasni poslanik, Zvornik; 21. Ibrahim Hadžiegrić, trgovac, Brčko; 22. Mujo Hadžimuftić, trgovac, Gračanica; 23. Hadži Hasan Pašić, trgovac, Tuzla; 24. Hasan Horozić, trgovac, Tuzla; 25. Hafiz Zekerija Ibrišimović, imam, Tuzla; 26. Ahmed Imamović, trgovac, Brčko; 27. Ibrahim Jusić, težak, Tuzla; 28. Began Karahusić, trgovac, Maglaj; 29. Ahmed Kišić, težak, Tuzla; 30. Fehim Kućukalić, trgovac, Brčko; 31. Pašaga Mujezinović, trgovac, Tuzla; 32. Hafiz Ruvejd Nakić, imam, Tuzla; 33. Omer Parić, Maglaj; 34. Hasan Pašić, posjednik, Bijeljina; 35. Husejn Salihčehajić, trgovac, Vučković — Gradačac; 36. Ibrahim Širbegović, posjednik, Gračanica; 37. Mumin Sarić, imam, Kladanj; 38. Hašim Topčić, oblasni poslanik, Janja — Bijeljina; 39. Pašaga Topčić, trgovac, Vlasenica; 40. Jusuf Velašević, trgovac, Srebrenica. (*Pravda*, 33, 20. VII 1927).

³² Upor. Jovan Marjanović, Građanske političke partije Kraljevine SHS, 1918—1929. u knjizi: »Iz istorije Jugoslavije 1918—1945«, Zbornik predavanja, Beograd 1958, 202.

³³ Milan Gaković u radu »Agrarni nemiri u Bosni i Hercegovini poslije prvog svjetskog rata« (Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, Sarajevo, 1966, 6, 179) navodi da su se Muslimani u vrijeme formiranja nove države osjećali nesigurni i ugroženi, te da su age i begovi uspijevali da svoje klasne interese muslimanskog stanovništva i agrarnu reformu »kao isključivo muslimansko pitanje, kao pitanje ekonomskog i političkog opstanka Muslimana«, pridobivši na taj način ogromnu većinu muslimanskog stanovništva. U tome im je, prema Gakoviću, umnogome pomogla srpska buržoazija, sa naglašenim nacionalizmom, kao i nasilja koja su poslije rata vršena nad običnim muslimanskim svijetom.

činjenicu da su begovi u Bosni i Hercegovini gotovo sve do 1918. imali važnu riječ u muslimanskom društvu, jer su, izuzimajući Sarajevo i Mostar, oni bili nosioci društveno-ekonomske i političke aktivnosti. Muslimanska inteligencija se tek stvarala, i to dobrim dijelom iz redova begova (koji su ekonomski bili u mogućnosti da školuju svoju djecu). Još 1900. godine među bosanskohercegovačkim Muslimanima bilo je svega 10 lica sa fakultetskom spremom (osam pravnika, jedan filozof i jedan veterinar), ako se u ovaj broj ne računa mnoštvo obrazovanih Muslimana u školama islamskog *Istoka*.³⁴ Uticaj muslimanske inteligencije, premda je svakog dana bio veći i jači, ipak je u vrijeme Austro-Ugarske bio neznatan. U promijenjenim uslovima poslije ujedinjenja, za koje je karakteristično ukidanje kmetskih odnosa, revolucionarno raspoloženje seljaštva, pojačan uticaj građanstva i inteligencije u društvenom životu, begovat je počeo tražiti saveznike i našao ih u politički ugroženoj muslimanskoj čaršiji, ojačanoj inteligenciji i sveštenstvu. Tadašnja razvijenost muslimanskog društva nije mogla dovesti do političkog grupisanja na klasno-socijalnoj osnovi, iako je begovat kao feudalna klasa nestao (i sam begovat nije bio jedinstven s obzirom na veličinu posjeda, jer je samo oko 10% bilo veleposjednika). Tada se muslimanska buržoazija nije bila još potpuno razvila a inteligencija se kolebala između feudalaca i buržoazije.

Bosanskohercegovački Muslimani, brojno neznatni u odnosu na ostalo stanovništvo u srazmjerama Jugoslavije, bez jačih pozicija u ekonomskom i političkom životu zemlje, neravnopravni i pod stalnim pritiskom, našli su jedini izlaz u tome što su se jedinstveno politički organizovali, računajući da će se na taj način moći uspješno boriti za svoj opstanak i egzistenciju kao istorijsko-kulturna grupacija koja je u nacionalnom smislu, upravo, pod pritiskom srpske i hrvatske buržoazije i pod uticajem političke aktivnosti muslimanske čaršije i inteligencije sve jasnije izražavala svoju etničku posebnost.

Šovinistički ispadi i zastranjivanja u međunacionalnim odnosima, posebno prema Muslimanima, pomagali su muslimanskim feudalcima da, uz pomoć inteligencije, svoje klasne interese predstavljaju kao navodni interes svih bosanskohercegovačkih Muslimana. To im nije bilo teško i zato što nijedna nemuslimanska politička stranka ili grupa u svojim političkim programima nije zagovarala, čak ni spomenula zaštitu muslimanskih masa ili bilo kakve njihove posebne interese koji su doista bili egzistentni i koji su najmanje bili čisto vjerskog karaktera.

No, bez obzira na aktivnost JMO u korist feudalaca, sami feudalci su dobrim dijelom smatrali da u JMO ne mogu naći punu zaštitu svojih klasnih interesa. Zato su, pored aktivnosti u JMO, početkom 1919. godine osnovali svoju čisto klasnu organizaciju »Udruženje zemljoposjednika Bosne i Hercegovine«, kako bi lakše branili svoje interese. U toj organizaciji, koja je postojala sve do propasti monarhističke Jugoslavije, iako su bili okupljeni feudalci bez razlike na vjersku i nacionalnu pripadnost, izrazit uticaj su

³⁴ Fakultetski obrazovani bosanskohercegovački Muslimani do 1900. godine su bili: Camil Karamehmedović, dr Ahmed i Ibrahim Defterdarević, dr Halid, Abduselam i Mahmut Hrašnica, Muhamed Kulenović, Hašim Badnjević (svi pravici), dr Safvet Bašagić (filozof) i Šemso Salihbegović (veterinar). Oni su, uglavnom, iz begovskih porodica.

imali Muslimani (s obzirom na etničku strukturu feudalaca u Bosni i Hercegovini). Štaviše, intransigentniji muslimanski feudalci — veleposjednici — nalazili su potrebnim da osnuju vis a vis JMO svoje posebne političke stranke, i to 1920. godine MUSLIMANSKU NARODNU OGRANIZACIJU, a 1925. godine NARODNU MUSLIMANSKU ORGANIZACIJU, koje, uzgred rečeno, nisu postigle bilo kakvog uticaja među muslimanskim masama.

Glava XII

JMO I NACIONALNOST MUSLIMANA

1. Vjersko-nacionalne karakteristike JMO

Od prvih početaka nacionalnog buđenja i savremenog političkog života u Bosni i Hercegovini religija je igrala značajnu ulogu. Konfesionalna podvojenost stanovništva, i to ne samo na hrišćane i nehrišćane nego i unutar hrišćana na pravoslavne i katolike, bila je jedan od osnovnih razloga za podvojeni i samostalni društveni razvitak svake od ovih grupacija. Konfesionalni faktor je imao jak uticaj pri nacionalnom formiranju Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini, pa se naročito kod seoskog svijeta u Bosni i Hercegovini poistovećivalo srpstvo sa pravoslavljem, a hrvatstvo sa katolicizmom (donedavno je isticano da nema srpstva bez tri prsta (način krštenja kod pravoslavnih) i da samo dobar katolik može biti dobar Hrvat). Dalje je jedna od specifičnosti nacionalnog razvoja u Bosni i Hercegovini u tome što se nacionalno buđenje odvijalo pod jakim uticajima sa strane, iz Srbije i Hrvatske. Bosansko-hercegovačko pravoslavno i katoličko stanovništvo i iz vjerske pripadnosti i solidarnosti nacionalno se orijentisalo prema Srbiji, odnosno Hrvatskoj, razvijajući i učvršćujući nacionalnu svijest kao Srbi, odnosno kao Hrvati.

Prema tome, konfesionalna pripadnost bosanskohercegovačkog stanovništva bila je jedan od bitnih faktora u njihovom nacionalnom formiranju. Upravo, konfesionalno-nacionalna posebnost Srba, Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini, kao i pojava nacionalne isključivosti te općenito nizak kulturni i socijalni nivo, pojačavali su i učvršćivali postojeće konfesionalno-nacionalne diferencijacije i sprečavale proces nacionalnog amalgamisanja.

U političkom, kulturnom, privrednom i uopšte društvenom životu konfesionalnost je odigrala značajnu ulogu, sve do narodne revolucije 1941. godine.¹ Pristalice srpskih političkih stranaka, kao i drugih društava i organizacija, bili su gotovo isključivo pravoslavni, hrvatskih samo katolici, a muslimanskih opet isključivo muslimani. U Bosni i Hercegovini je sve do naših dana bilo teško razlučiti nacionalno od konfesionalnog i obratno.

I na području ideologije nije se mnogo radilo na tome da se postave na svoje pravo mjesto konfesionalni momenti, s jedne, i nacionalni momenti, s druge strane. Tako se, npr., u štampi iznosilo da su tužne uspomene na vidovdansku propast srpske države na Kosovu poslije ideje oslobođenja i

¹ O poistovećivanju vjerskog i nacionalnog kod srpskog naroda, a u vezi s nacionalnošću bosanskohercegovačkih Muslimana u časopisu *Bosna* (Novi Sad 1912, 46, 692) konstatuje se da je muslimanske mase »teško uvjeriti da su srpske, jer misle da bi time priznale da su pravoslavne. Razliku između vere i narodnosti oni ne znaju, kao što i među pravoslavnim Srbima teško prodiere misao da pravoslavlje i srpstvo nisu istovetni pojmovi«.

ujedinjenja, ideje koje su odgajali »srpski sveštenici s krstom a srpski guslari s guslama u ruci«. Zbog toga se u mentalitetu — kako polovinom 1920. godine navodi dr Toma Popović — održava vjersko i narodnosno kao jedno. »Ono što je vjersko i narodnosno je, a što je narodnosno i vjersko je. Vjerski običaji postaju narodni, a narodni običaji postaju vjerski. Tako pravoslavna vjera prožeta narodnim duhom postaje narodnom vjerom, a pravoslavna crkva postaje narodnom srpskom crkvom«.²

Interesantna je ocjena Svetozara Pribićevića o ulozi srpsko-pravoslavne crkve u razvijanju buržoaskog nacionalizma i njenom služenju srpskoj buržoaziji. O tome on, doduše, u posljednjoj svojoj razvojnoj političkoj fazi 1932. godine piše: »Za sve vreme od 1918. do naših dana, iz usta patrijarhovitih nikada se nije čula propoved po pitanjima vere i crkve, o odnosima čoveka prema Bogu, o ljubavi prema bližnjima, o potrebama ljudske duše, o duhovnim potrebama i o ciljevima života, već uvek o pitanjima nacionalnog i političkog obeležja, u smislu imperijalizma i bolesnog verovanja u sposobnosti. On u njima ističe dvoglavog orla, moćnog kralja, krv prolivenu na bojnim poljima, ratne žrtve, jednom reči sve ono što može da služi ciljevima krajnjeg nacionalizma, tako da po shvatanjima vrhovnog starešine srpske crkve, ona ne sme da dozvoli da je kasarna preteče u nacionalističkoj propagandi«.³

Radikalni poslanik, sveštenik Veljko Grgurević govoreći u Narodnoj skupštini 25. marta 1925. konstatovao je da su narodne mase u Bosni i Hercegovini politički mnogo zaostale jer i »kod Srba, i kod katolika i kod muslimana verski momenat igra vrlo presudnu ulogu, a naročito je to slučaj kod naše braće muslimana i kod naše braće katoličke vere (...). Svi muslimanski težaci u jednom ogromnom svom delu pristalice su Jugoslovenske muslimanske organizacije. Ja ne mogu, gospodo, da tumačim to nikako drukčije nego samo tako što smatraju JMO svojom verskom strankom, iz toga razloga samo glasaju za tu stranku«.⁴

I bogomolje su se koristile za političku agitaciju. S obzirom na učestalu pojavu u Bosni i Hercegovini da se crkvene prostorije zloupotrebljavaju u političke svrhe,⁵ Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu upozorila je mitropolita dabrobosanskog i biskupske ordinarijate u Banjoj Luci i Mostaru da se politička agitacija u crkvi protivi slovu crkvenog zakona, te da shod-

² *Narodno jedinstvo*, 130, 30. VI 1920. — Usku vezu vjere i narodnosti kod Srba ističe i istoričar dr Vladimir Ćorović. U članku pod naslovom »Muslimansko pitanje« Ćorović konstatuje da je u srpskoj državi »vera postala sinonim narodnosti (srpska vera; kod jednog vladike čak, najjačeg i najvršnjeg, vera Obilića)« (*Budućnost*, Sarajevo I, 20. VI 1919).

³ Svetozar Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd 1952, 261.

⁴ SBNS, III prethodni sastanak 22. marta 1925, 120; *Samouprava*, 74, 2. IV 1925.

⁵ U Visokom je odbor Narodne radikalne stranke, u čijem sastavu je bio i sveštenik Slavko Ristić, pozvao svoje pristalice na skupštinu u crkvu, i to na bogojavljenje 19. januara 1920 (ABiH, VZ, Pov. 843/1920). U Bos. Gradiški sveštenik Dušan Subotić, kao predsjednik Težačke stranke, održao je 3. aprila 1920. u porti »srpsko-pravoslavne crkve« skupštinu stranke radi bezodvlačnog sprovođenja agrarne uredbe od 14. februara 1920 (ABiH, ZV, Pov. 2814/1920, kao prilog aktu 2705/1920).

nim načinom posavjetuju područno sveštenstvo »da se ne upušta u nepotrebni mu i njemu štetni politički vrtlog«. ⁶

Kako su vjerski objekti i dalje korišteni za političke zborove, to je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu izdala okružnicu svim upravnim vlastima u kojoj od njih zahtijeva da obavještavaju Zemaljsku vladu o »održavanju javnih zborova u crkvenim portama, te da treba zabranu Ministarstva unutrašnjih dela analogno proširiti i na bogomolje te njihove porte svih veroispovesti«. ⁷

U programu JMO, kako je naglašeno, važno mjesto je dato vjerskim pitanjima. U konkretnoj političkoj akciji ova su pitanja često dominirala. Mnogo spominjana parola »din (vjera) je u opasnosti« doista je služila aktivistima JMO u političkoj mobilizaciji muslimanskih masa, a na sličan način su to radili srpski i hrvatski građanski političari u odnosu na srpske i hrvatske mase.

Postojeća nacionalno-konfesionalna podvojenost je upravo pogodovala srpskoj i hrvatskoj buržoaziji, te muslimanskoj čaršiji, pa su naročito konfesionalni momenti permanentno iskorištavani i dobro eksploatisani. ⁸

Bosanskohercegovačkoj buržoaziji odgovaralo je, kao i buržoaskim vrhovima u Beogradu i Zagrebu, da radni narod u Bosni i Hercegovini ne bude jedinstven, posebno u klasnom smislu, prosto iz razloga što su na taj način pod parolom borbe za »srpstvo«, »hrvatstvo« ili »muslimanstvo« uspijevali okupljati mase. Na taj način su onemogućavali procese političkog okupljanja na jednoj široj, konkretno, socijalnoklasnoj platformi. Zato su se građanski političari, i beogradski i zagrebački, a i oni u Bosni i Hercegovini, do krajnjih granica koristili vjerskim osjećanjima u političke svrhe, pa se u tom pravcu često prelazilo u otvorena raspirivanja vjerskih i nacionalnih nesuglasica, pa i šovinizma.

Usljed stalnog pritiska kome su bili izloženi bosanskohercegovački Muslimani, još se više učvršćivala njihova povezanost i jedinstvo. Svaki napad na Muslimane u bilo kom obimu i na bilo kakav način izazvao je kod njih potrebu samoodbrane koju su mogli ostvariti samo čvršćim međusobnim

⁶ U aktu Zemaljske vlade za BiH (ABiH, ZV, Pov. 5907/1920) kojim se upozoravaju pravoslavni i katolički velikodostojnici da se crkvene prostorije ne smiju zloupotrebljavati za političku agitaciju, začudo, nema upozorenja i muslimanskom sveštenstvu, iako je poznato da su i džamijske prostorije zloupotrebljavane u političke svrhe. Jedino je odranije postojala opšta naredba ministra unutrašnjih djela Svetozara Pribićevića da se džamije, haremi i drugi vjerski objekti ne smiju koristiti za političke zborove (ABiH, ZV, Pov. 1306/1920).

Mitropolit dabrobosanski izvijestio je Zemaljsku vladu za Bosnu i Hercegovinu da je izdao potrebnu okružnicu na sveštenstvo i da je ona objavljena u *Vjesniku* i *Narodnom jedinstvu* (ABiH, ZV, Pov. 6241/1920). Isto su uradili i srpsko-pravoslavni mitropolit banjolučki i bihački (ABiH, ZV, Pr. 5907/1920), kao i zahumski (ABiH, ZV, Pov. 6391/1920) te generalni vikar banjalučki (ABiH, ZV, Pov. 6670/1920). Međutim, kapitularni vikarijat i Biskupski ordinarijat u Mostaru izvijestili su Zemaljsku vladu da nisu našli za shodno da treba upozoravati sveštenike, jer da ne zloupotrebljavaju crkvu niti svoj položaj u političke svrhe (ABiH, ZV, Pov. 6317/1920 i 6393/1920).

⁷ ABiH, ZV, Pov. 2705/1920.

⁸ Sa strane vodstva JMO isticano je, na primjer, da konfesionalnost JMO nije svrha njihovog političkog postojanja »već nužda prilika koje vladaju ne samo u našem, već i u katoličkom i pravoslavnom dijelu naroda« (*Pravda*, 94, 2. XII 1919).

povezivanjem i stvaranjem što čvršćeg jedinstva. U ovakvim uslovima dobivali su na značaju vjerski momenti. Štaviše, bilo je i slučajeva kada su Muslimani bez obzira na međusobne političke razlike istupali jedinstveno u odbrani svojih prava. Kao jedan takav tipičan primjer može poslužiti ono što se desilo u januaru 1920. kada je pod pritiskom demokrata istaknuti radikal Smail Ćemalović podnio ostavku na položaj mostarskog gradonačelnika. Tim povodom mostarski Muslimani su bez razlike na političku pripadnost poslali protestnu rezoluciju Zemaljskoj vladi u Sarajevu, u kojoj traže da se ne uvaži Ćemalovićeva ostavka, jer u tome »vide progon ne samo protiv njegove ličnosti, nego progon (...) prema Muslimanima uopšte«. Jednodušno naglašavaju u rezoluciji da u ovom slučaju sve stranačke razlike padaju i svi Muslimani u tom njegovom progonu gledaju i svoju vlastitu povredu.⁹

Borba za političko jedinstvo Muslimana postala je značajna posebno povodom rascjepa u Poslaničkom klubu JMO i vodstvu stranke. Na svim sastancima, koji su se tim povodom održali, birači su svugdje govorili o potrebi jedinstva muslimanskih redova, pa i stranke. Zbog toga su zahtijevali da se slične nesuglasice odstrane. Ovakav stav su zauzele sve pristalice JMO bez razlike da li su simpatisali »desničare« (grupa Maglajlić — Karamehmedović — Korkut) ili ljevičare (grupa Spaho — Baljić). U tom smislu su davane instrukcije kotarskim delegatima za Glavnu skupštinu Jugoslavenske muslimanske organizacije 1922. godine, sazvanu povodom nesuglasica i rascjepa u Poslaničkom klubu JMO.

Jačanju vjerskih kompleksa koji su nekada dobivali i dominirajući značaj u čitavom životu pomogli su i akti vjerske netolerancije i uopšte slabo respektovanje činjenice da pravoslavna crkva nije — kao ranije u Kraljevini Srbiji — državna crkva.¹⁰

Forsiranje čisto hrišćanskih institucija dolazilo je u mnogo vidova. Tako npr. u Pravilniku za osnivanje nižih poljoprivrednih škola (Službene novine, br. 105, od 13. maja 1921) propisuje se da početak školske godine počinje prizivanjem svetog duha, a svršetak blagodarenjem. Dalje je uredbom Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 14. marta 1921. broj 1144 prez. propisano prisustvovanje činovnika bogosluženjima. Pa čak i u Narodnoj skupštini u Beogradu bilo je ispada takve vrste; govoreno je, na primjer, da će se objesiti crkvena zvana na džamije.¹¹ U nekim beogradskim i novosadskim novinama i časopisima pozivani su Muslimani da se vrate u hrišćanstvo.¹² *Samouprava* je pisala da je »ljaga i sramota na srpskom obrazu činjenica da su bosanskohercegovački Muslimani primili Islam.¹³ *Politika* u članku »Odlaze« raduje se što se Muslimani iseljavaju u Tursku i poziva episkopa Varnavu da iskoristi tu priliku i da ih prevede u pravoslavlje.¹⁴ Ministar vojni i mornarice zabranio je vojnim licima prelaz na islam.¹⁵

⁹ *Samouprava*, 17, 23. I 1920.

¹⁰ I islam je bio zvanična ideologija nekadašnje turske države, pa se smatralo logičnim da ta uloga u XX vijeku može pripadati pravoslavlju u Kraljevini SHS.

¹¹ *Pravda*, 61, 12. III 1924.

¹² *Velika Srbija*, 12, 27. IX 1921; *Put u život*, Novi Sad, 1934, 2.

¹³ *Samouprava*, 144, 1. VII 1923; *Pravda*, 142, 3. VII 1923.

¹⁴ SBNS, Vanredni saziv za 1925, 196.

¹⁵ *Hrvat*, 676, 1. VI 1922.

Ovakva zastranjivanja su se javljala u toku čitavog trajanja Kraljevine Jugoslavije; pred sam rat izvršeno je grupno pokrštavanje muslimana u Nišu i pokrštavanje dvojice muslimana u Valjevu.¹⁶ Ovakve i slične slučajeve muslimanski političari su iskorištavali u političkoj agitaciji za učvršćenje svog uticaja među muslimanskim stanovništvom.¹⁷

Poznata je, nadalje, činjenica da se vodstvo JMO mnogostruko koristilo vjerskim osjećanjima Muslimana u svoje političke svrhe. Politički sastanci i zborovi, na primjer, održavani su u vrijeme vjerskih svetkovina, vjerskih molitvi i u sličnim prilikama, i to u dvorištima džamija, u mektebima (vjerske škole) i drugim vjerskim objektima.

Osim toga, vodstvo JMO uspjelo je ostvariti uticaj u upravi vakufa (muslimanske zadužbine) koji je raspolagao znatnim materijalnim sredstvima. S obzirom na veliki značaj vakufa u životu Islamske zajednice u Kraljevini SHS, prilikom svih vakufskih izbora vodila se žustra borba koja će politička grupacija pobijediti i imati vakufsku upravu u svojim rukama. Zanimljivo je da su na vakufskim izborima 1919. godine pored liste JMO i liste muslimana-Srba istupili i muslimanski radnici sa svojom listom.¹⁸ Potpunu pobjedu postigla je JMO, što se dešavalo i na kasnijim vakufskim izborima. Koliki su značaj vakufskim izborima poklanjali vladajući krugovi, vidi se i po tome što o vakufskim izborima održanim krajem oktobra 1922. godine, Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu izvještava Ministarstvo unutrašnjih djela da su liste JMO iznijele pobjedu s velikom većinom glasova i u onim mjestima gdje je istaknuta protivna lista, kao u Mostaru, Banjoj Luci, Tuzli, Trebinju, Bileći i Bosanskom Novom.¹⁹ Pobjeda na ovim vakufskim izborima protumačena je u *Pravdi* kao izraz jedinstva Muslimana. Naglašava se da u stranci ne postoji rascjep nego da je samo nekoliko poslanika istupilo iz Jugoslavenske muslimanske organizacije.²⁰ S obzirom na dosta jak uticaj Jugoslavenske muslimanske organizacije u upravi vakufa, u većini mjesta neki članovi mjesnih odbora JMO bili su i članovi kotarskih odbora vakufsko-mearifskih povjerenstava.

¹⁶ *Muslimanska svijest*, političko-informativni list — organ Hrvata muslimana, Sarajevo, 69, 12. XII 1939; 71, 20. I 1940; 29. VI 1940.

¹⁷ Odgovarajući na *Politikin* članak »Konfesionalno dogovaranje« (6246, 14. IX 1925) Edhem Mulabdić pod istim naslovom piše u *Pravdi* (9, 22. IX 1925) da se za sve teškoće u političkom životu zemlje uvijek obara krivnja na Muslimane u Bosni i Hercegovini, i to samo zbog toga što su grupisani na konfesionalnoj osnovi. Mulabdić tvrdi da JMO nije osnovana na konfesionalnoj bazi »s unutarnjih razloga i pobuda; njezin je raison d'être vanjski«. Stalno prigovaranje Muslimanima za »pradjedovsku vjeru« i dobacivanja da se sele u Aziju, te napadaji i nasrtaji na Muslimane (oduzimanje zemlje, ispaša, dozvola za rad, oružnih listova, gaženje autonomnog vakufskog statuta, itd.) sa ciljem da se zaplaše i da napuste zemlju, bili su — kako navodi Mulabdić — razlog zasebnog političkog organizovanja Muslimana, koje, osim konfesijskog atributa u nazivu stranke, u svojoj sadržini »nema ni svrhe ni sredstava, pa ni obilježja konfesijskog«. Ukazujući na neodrživost *Politikine* tvrdnje da se vrši konfesionalno dogovaranje, Mulabdić navodi da konfesionalnost »bujno cvjeta na drugoj strani«, jer nijedan znamenitiji čin kod javnih vlasti, naročito vojnih, ne može da prođe bez konfesijskog obreda, da svaka vojna skupina redovno slavi krsnu slavu, da se osvještavaju javne zgrade, pa i komunalne škole, te da se u čitaonice, internate i nacionalna udruženja unose vjerski obredi.

¹⁸ *Glas slobode*, 205, 18. XI 1919.

¹⁹ ABiH, PU, JB, Pov. 1950/1922.

²⁰ *Pravda*, 246, 31. X 1922.

Vodstvo Jugoslavenske muslimanske organizacije, a posebno njeni poslanici, nisu propuštali nikakvu priliku da u svojoj političkoj aktivnosti ne budu »pobornici« zaštite vjerskih osjećanja i vjerskih interesa Muslimana. U tom pogledu je značajno da se važan dio uslova za ulazak Jugoslavenske muslimanske organizacije u vladu Nikole Pašića i za pružanje podrške radikalno-demokratskoj koaliciji u donošenju Vidovdanskog ustava odnosio, upravo, na zahtjeve vjerskog karaktera. Vjerska pitanja su predstavljala značajnu preokupaciju poslanika JMO. Oni su, na primjer, govorili u skupštinskim debatama o neravnopravnom tretmanu muslimanskih sveštenika, šerijatskih sudija, pa i vjerskog poglavara reis-ul-uleme, o opravci Šerijatsko-sudačke škole u Sarajevu, o oduzimanju pasoša reis-ul-ulemi, o nepravilnim odlukama ministra vjera u vezi sa postavljanjem imama (sveštenika) i formiranju džemata (vjerskih odbora), o postavljanju katolika za direktora Šerijatske škole u Sarajevu, o izmjenama autonomnog vjerskog statuta, donošenju zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici i sličnim pitanjima.

Ipak, razvitak Jugoslavenske muslimanske organizacije pokazuje da se u njenom glavnom vodstvu, kao i u vodstvima mjesnih i kotarskih organizacija stalno smanjivao broj i uticaj sveštenika. Njihova mjesta zauzimali su najviše trgovci i intelektualci, koji i daju ton političkoj djelatnosti. Zato se JMO sve više orijentiše na borbu za politička, ekonomska, socijalna i kulturna prava Muslimana, dok rješavanje isključivo vjerskih problema, odnosno ostvarenje zaštite vjerskih osjećanja i obezbjeđenje vjerske ravnopravnosti, naročito poslije 1921. godine, uglavnom prepušta Vrhovnom islamskom starješinstvu, kao najvišoj vjerskoj muslimanskoj instanci.

2. JMO i nacionalnost Muslimana

a) Srpska i hrvatska buržoazija o nacionalnosti Muslimana

U političkoj aktivnosti Jugoslavenska muslimanska organizacija nije mogla mimoći pitanje nacionalnosti bosanskohercegovačkih Muslimana.

Prije nego što ovo pitanje bliže razmotrimo, biće potrebno iznijeti neke osnovne stavove vodećih političkih snaga o nacionalnom pitanju, a naročito u vezi s tim stavove o Muslimanima.

Odmah poslije uspostavljanja Kraljevine SHS dominirala je teza, koju je naročito isticala srpska buržoazija, o jednom ili »troimenom« narodu. U to vrijeme slična shvatanja je imala i KPJ. Što se, pak, tiče bosanskohercegovačkih Muslimana, dugo je bio neizdiferenciran stav KPJ o nacionalnosti Muslimana.²¹ Srpska i hrvatska buržoazija je Muslimane stalno tretirala kao sastavne dijelove srpskog, odnosno hrvatskog naroda, naglašavajući pri tome da oni nisu svjesni samo plemenskog imena. Na taj način je negirana etnička individualnost Muslimana, jer su oni samo Srbi-muhamedanci, Srbi — islamske vjeroispovijesti ili Hrvati — islamske vjerske ispovijesti, muslimanski Hrvati, na sličan način kao što je negirana i nacionalnost Makedonaca i Crno-

²¹ Vid. A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, treće izdanje, Sarajevo 1972.

goraca. Bilo je i mišljenja da su Muslimani anacionalan elemenat, nacionalna manjina, Turci i sl.²²

Negiranjem nacionalne individualnosti bosanskohercegovačkih Muslimana pokušavalo se indirektnim putem riješiti stalno potezano pitanje čija je Bosna i Hercegovina, da li srpska ili hrvatska, kako se tada jedino i postavljalo pitanje.²³ Zato su srpska i hrvatska buržoazija, naročito srpska, stalno insistirale na nacionalnom »opredjeljivanju« Muslimana u pravcu srpstva ili hrvatstva.^{23a} Pri tome su korištene razne metode. U tom pravcu značajan udio su imali pojedini muslimanski intelektualci — političari koji su se

²² Isticanje srpske, odnosno hrvatske nacionalne pripadnosti Muslimana bilo je više deklarativno i u zavisnosti od toga koliko su u datoj situaciji Muslimani bili politički interesantni. Karakteristično je, na primjer, da su predstavnici HRSS, ističući da je neophodno ostvariti jedinstvo između »pravih« i »muslimanskih« Hrvata jasno dali do znanja da Muslimani nisu isto što i »pravi« Hrvati (Upor. T. Išek, Odnos HSS prema BiH, 208).

²³ U političkom životu stare Jugoslavije pitanje čija je Bosna i Hercegovina bilo je stalno prisutno. Međutim, svojatati Bosnu i Hercegovinu kao srpsku ili hrvatsku, s obzirom na postojanje oko jedne trećine muslimanskog stanovništva, moglo se činiti samo u slučaju da se većina muslimanskog naroda izjasni kao srpska ili hrvatska. Zato se ovo pitanje uvijek povezivalo sa nacionalnim statusom Muslimana. Srpska buržoazija i vladajući krugovi Kraljevine SHS istupali su sa tezom o srpskom karakteru Bosne i Hercegovine i Muslimana; u najboljem slučaju, smatrani su nesvjesnim Srbima. To je nedvosmisleno naglašeno i u maju 1923. godine, kada je vodstvo JMO bilo u opoziciji. Tada je, između ostalog pisano: »Mi smo Srbi pitanje Bosne rešili na bojnopolju, i ako bude potrebno ponovo ćemo zagaziti za nju u krv«. O muslimanskom problemu piše se da je »zajedničko srpsko-hrvatsko zlo« i da Muslimani treba da idu »ili kao Srbi ili kao Hrvati, u građanske stranke i da vaspitaju svoje zaostale mase u građanskim vrlinama i bude u njima nacionalnu svest, a ne da ih održavaju u verskoj netrpeljivosti i fanatizmu, odvojene od celog svog naroda i u mržnji prema državi« (23. V 1923). U Narodnoj skupštini Tomo Oraovac je govorio polovinom 1923. godine da je Bosna bila srpska i da će vječno ostati srpska, jer je za nju more srpske krvi proliveno (*Srpska riječ*, 118, 11. VI 1923).

Stav vodstva JMO prema isticanju srpskog, odnosno hrvatskog karaktera Bosne i Hercegovine izražen je u jednom članku u *Pravdi* (112, 19. V 1925) u kome stoji da se uopšte ne može dokazati da je Bosna i Hercegovina srpska, a niti hrvatska, jer je poznato da u Bosni i Hercegovini živi izmiješani svijet triju vjera, i to stotinama godina u redu i miru, što se »ni danas nije izmijenilo, niti će se ikada izmijeniti«. Zato bosanskohercegovački Muslimani »niti žele niti hoće da učestvuju u plemenskom razračunavanju koje se naročito stvara i raspiruje«, jer je njihova politika da zbližavaju, a ne da razjedinjavaju.

^{23a} O fenomenu »opredjeljivanja« Rasim Muminović, pored ostalog, piše »da se čovjek ne može opredijeliti za ono što jest, jer jest ali zato se može opredjeljivati za ono što nije i to iz razloga što bi to želio ... ili možda zato što to drugi od njega traže. Opredjeljivanje ima smisla samo ukoliko je vezano za određeni cilj radi kojeg *izigravamo* ono što jesmo da bismo *igrali* ono što želimo ili nas okolnosti tjeraju na to«. Za »opredjeljivanje« Muslimana čas Srbima, čas Hrvatima, Muminović navodi »Sigurno je da ih pri tom nije opredjeljivalo unutarnje nacionalno osjećanje koje inače svojom dubinom prisiljava čovjeka da habitusom odaje specifikum samostalnosti, već to što su drugi zahtijevali od njih ili što su vjerovali da će ih izbor staviti u povoljniji položaj i time povećati njihovu društvenu vrijednost i ličnu sigurnost (ovih posljednjih bilo je premalo) ...« U aspektu moralnog ocjenjivanja opredjeljivanje po zahtjevu spada u egzemplarne oblike nacionalnog otuđenja, gdje se to u odnosu na individu u očitovalo kao samootuđenje, toliko tuđe ljudskoj prirodi, a tako posvuda prisutno u historiji. U datom slučaju radi se o uskosti nekih nacija i njihovoj nemogućnosti da osjete prava drugih nacionalnosti, ili možda da ih uvažavaju« (Rasim Muminović, *Povijesnost i nacionalitet, Život, Sarajevo, XVIII/1969*, 6 — 7, 61 — 63).

školovali i vaspitavali u Beogradu ili Zagrebu. Važnu funkciju u nacionalnom »osvješćivanju« iako veoma malog broja Muslimana u pravcu srpstva i hrvatstva odigrala su i muslimanska kulturna društva »Gajret«, pa i »Narodna uzdanica«.²⁴

Druga muslimanska društva, na primjer, Muslimanska omladina »Osman Đikić« u Sarajevu, čiji je zadatak bio, takođe, nacionalno osvješćivanje Muslimana u pravcu srpstva nisu imala uspjeha i kratko vrijeme su postojala.

Buržoazija je, osim toga, svim mogućim sredstvima sistematski usmjeravala u svijest mladih generacija svoje stavove o nacionalnom pitanju, pa i o bosanskohercegovačkim Muslimanima kao Srbima, odnosno Hrvatima islamske vjeroispovijesti. Takav rad je i kod muslimanskih intelektualaca stvarao predstavu da se nacionalni razvoj Muslimana treba da odvija kroz srpstvo, odnosno hrvatstvo. Pored prihvatanja tih ideja prvenstveno putem škole, te su ideje imale jače djelovanje i zato što nije bilo razrađene muslimanske nacionalne ideologije. Nedovoljno i dosta kasno prodirali su marksistički stavovi o rješavanju nacionalnog pitanja, jer tek uoči drugog svjetskog rata i u marksističkim krugovima počinje preovladavati koncept o posebnom nacionalnom subjektivitetu Muslimana.

Pošto je politika srpske i hrvatske buržoazije prema nacionalnom pitanju Muslimana bila netolerantna, čak i prema nacionalno »svjesnim« muslimanskim Srbima i Hrvatima, sve se više budila svijest kod Muslimana u smislu jačanja etničke posebnosti i borbe za ravnopravan nacionalni status, nezavisno od toga što takav stav masa nije dobio teoretsku razradu. Upravo isključivost srpske i hrvatske buržoazije u pogledu nacionalnosti Muslimana dovodila je do obrnutog djelovanja kod muslimanskih masa, a i kod nekih građanskih političara nacionalno deklariranih kao Srbi ili Hrvati, koji su se razočarani vraćali svojoj nacionalnoj zajednici. Zato se može konstatovati da je politika srpske i hrvatske buržoazije na »nacionalnom osvješćivanju« Muslimana doživjela neuspjeh. Samo su se pojedinci izjašnjavali kao Srbi ili Hrvati, dok su muslimanske mase, pored svih insistiranja, pa čak i pritiska, ostale dosljedne svome vlastitom nacionalnom biću iskazujući to u javnosti sa specifičnim i tada jedino upotrebljivim modalitetom »nacionalno neopredijeljen«.²⁵

Šta je, u stvari, značila nacionalna »neopredijeljenost« Muslimana u monarhističkoj Jugoslaviji? Najkraći zaključak o tome jeste da su Muslimani, ne prihvatajući srpsku, a ni hrvatsku nacionalnu ideologiju, samim

²⁴ Organi vlasti gotovo redovno su »Gajretu«, pored ostalog, pružali i materijalnu pomoć. To je bio jedan od ozbiljnijih uzroka zašto je »Gajret« imao više uspjeha u radu (ABiH, VZSO, Pov. 1707/1925).

²⁵ Da srpska i hrvatska nacionalna misao nije bila šire zahvatila ni muslimanske političare, a kamoli muslimanske mase, vidi se, pored ostalog, i iz činjenice da je u vrijeme rascjepa u Poslaničkom klubu i vodstvu JMO u 1922. godini, pored insistiranja iz mjesnih i kotarskih organizacija na prevazilaženju sukoba, očuvanju sloge i jedinstva u vodstvu JMO, došlo do kritike poslanika JMO što, suprotno programskoj politici JMO o nacionalnom pitanju, jedni favorizuju hrvatstvo, a drugi srpstvo na štetu jrgoslovenstva. Izričita osuda i Spahine i Karamehmedovićeve grupe »radi njihove borbe u pogledu favorizovanja hrvatstva, kao i srpstva« izrečena je na sastanku predstavnika mjesnih odbora JMO u tuzlanskom srezu 20. jula 1922. (PZH, Štampani tekst zaključaka sa sastanka predstavnika mjesnih odbora JMO u tuzlanskom srezu).

tim iskazivali svoju muslimansku etničku posebnost, koju u tadašnjim političkim uslovima nisu mogli drugačije iskazivati osim preko nacionalne »nepredijeljenosti«, ili najčešće preko »jugoslovenstva«. Na taj način oni su, naročito u političkom životu, pokušavali da se suprotstave prigovorima kako su antidržavni i anacionalni, a često poistovećivani i sa turskim osvajačima. To je, izgleda, bio jedini mogući način da se, bar, indirektno pokušaju afirmirati kao politički faktor koji traži ravnopravnost sa Srbima, Hrvatima i Slovencima, tada jedino priznatim »plemenima«. Upravo osjećajući takvu realnost u političkom životu, tj. da se Muslimani ne izjašnjavaju kao Srbi i Hrvati, a da se sve više i jače ističu kao poseban etnički individualitet, vođa bosanskih radikala dr Milan Srškić u više navrata je izjavljivao da za Muslimane nema jugoslovenstva, jer »ko hoće da bude Jugosloven taj mora u Bosni i Hercegovini biti najprije Srbin ili Hrvat, a onda istom Jugosloven. Neka Muslimani budu Hrvati ako neće da budu Srbi«. ²⁶

Dr Srškić je prije toga u Narodnoj skupštini Kraljevine SHS napadao JMO da je ona glavna prepreka asimilaciji Muslimana. ²⁷ Takav stav prema Muslimanima dr Srškić je zadržao i kasnije. Tako je u oktobru 1928. godine, govoreći protiv vladinog sporazuma sa Muslimanima, okarakterisao ga kao pokret »uperen protiv naše nacionalne srpske i hrvatske politike, tj. protiv nacionalnog osveščivanja Muslimana«. ²⁸

Samouprava je u jednoj polemici sa *Hrvatskim listom* 1923. godine pisala da »od srca žali, što Hrvati uistinu nisu prešli na Islam, nego su taj sram i tu ljagu srpskom obrazu naneli Srbi, srpska pokvarena i propala bosanska gospoština, jer su oni primili Islam«, i da su Muslimani »isturčena, renegatska, nevaljala gospoština«, koji su pod Turskom »mučili, klali, pljač-

²⁶ *Pravda*, 12, 8. V 1926. — Jedno takvo Srškićevo istupanje bilo je u Narodnoj skupštini (10. februara 1926). Tada je kritikovao JMO što nije poučavala muslimanske mase da se nacionalno opredjeljuju, jer da samo Srbi i Hrvati mogu biti Jugosloveni (SBNS, redovan saziv za 1925/1926, II, 448).

²⁷ Odgovarajući na Srškićeve napade, vodstvo JMO je istaklo da je JMO od svoga postanka bila protiv asimilacije Muslimana, te da je prihvatila jugoslovenstvo sa najboljim uvjerenjem da će jugoslovenska ideologija konačno odnijeti pobjedu. Stoga sa indignacijom odbijaju Srškićevu klevetu da su uveli jugoslovenstvo kao zgodnu masku pod kojom trguju i sa Srbima i sa Hrvatima navodeći da su Srškićeve optužbe protiv JMO trebale da ga opravdaju zašto nije uspio da pridobije Muslimane za radikalsku i velikosrpsku ideologiju (*Pravda*, 130, 16. VI 1923).

²⁸ ABiH, VŽSO, Pov. 2038/1928. — I ostali radikalski predstavnici paralelno sa upućivanjem teških uvreda isticali su da su Muslimani nacionalno čisti Srbi. Tako je, na primjer, govorio ministar vjera Vojo Janjić (*Pravda*, 68, 20. III 1924). Tada vladajuće mišljenje o srpskoj nacionalnosti Muslimana definisao je Krsta Marić, predsjednik Srpske nacionalne omladine (SRNAO) napisavši: »Muhamedova je vjera državotvorna, ali je antinacionalna. Islam guta narode kao čuk ptice. Islam je jači od narodnosti. Ko je privrženik Muhamedove vere, on je prvo musliman, pa tek onda Turčin, Arap, Srbin ili Hrvat. To je u dvadesetom veku čudno i smešno, ali je tako. Verski osećaji su kod Muslimana jači od nacionalnih, jer je Islam anacionalan. Ko ovo sve zna, tome neće biti začudo što bosanski Muslimani govore samo srpski, imaju srpsku fizionomiju, ali se srpski ne osećaju, nego muslimanski. Ne priznaju se Srbima, nego prijateljima Srba. Međutim, istorijski su bosanski, hercegovački, crnogorski i raški Muslimani Srbi«. Marić tvrdi da su muslimanske mase »religiozne i srbofilske«. (*Novi život*, XIII, 10, 28. IV 1923, 295, 297 i 300).

kali i zlostavljali srpsku braću svoju.²⁹ I kasnije je *Samouprava* isticala »nacionalnost« bosanskohercegovačkih Muslimana.³⁰

U nekim beogradskim listovima je JMO napadana da stvara »Muslimanski narod«.³¹

Zanimljivo je da je Grigorije Božović u *Politici* Muslimane tretirao kao »pomuslimanjeni narod«, koji se suprotno težnjama »naprednih« snaga boji pomisli na rasno i duhovno jedinstvo sa Srbima, jer žele »svoj uži nacionalizam«. On žali što Muslimani vjeruju u svoj nacionalizam i što im je do njega više stalo nego do ujedinjenja, tvrdeći da se muslimanski političari trude da zadrže muslimansku »izdvojenost i odbojnost i po obliku i po suštini«.³²

Slično dru Srškiću, Stjepan Radić osuđivao je JMO, posebno njeno vodstvo, što svojom politikom udaljava Muslimane od hrvatstva.³³

Insistirajući na nacionalnom »opredjeljivanju« Muslimana, razvijene su teorije da se jugoslovenstvo može prihvatiti samo putem srpskog ili hrvatskog nacionalizma.³⁴

²⁹ *Samouprava*, 144, 1. VII 1923.

³⁰ *Samouprava*, 106, 14. V 1925; 107, 15. V 1925.

³¹ Povodom napisa da JMO stvara »muslimanski narod«, vodstvo JMO je reagovalo tvrdnjama da posebni istorijski razvoj i socijalni život, kao i poseban mentalitet Muslimana zahtijevaju i poseban tretman, ali da to ne znači da se želi stvarati neki posebni »muslimanski« narod. Čak se navodi da na to niko pametan i ne misli. (*Pravda*, 117, 31. V 1923). Vodstvo JMO je slično reagovalo na jedan članak Pavla Jurišića — šturma u Pribićevićevom listu *Preporod* (94, 27. IV 1923). U tom članku je tvrdio da je reis-ul-ulema prilikom ulaska srpskih trupa u Sarajevo 6. novembra 1918. pozdravio vojvodu Stepu Stepanovića »u ime muslimanskog naroda Bosne i Hercegovine« što Jurišić naziva drskošću pošto su Muslimani u Bosni i Hercegovini »samo Srbi muhamedove vere«. Tim povodom u *Pravdi* je istaknuto da je Jurišićevo pisanje »prosta laž«, jer je reis-ul-ulema pozdravio vojvodu Stepanovića »u ime Muslimana Bosne i Hercegovine« (*Pravda*, 99, 2. V 1923).

³² *Politika*, 5770, 18. V 1924.

³³ *Pravda*, 289, 21. XII 1924. — Stjepan Radić, dosljedan svom stavu da su Muslimani nacionalno Hrvati, na zboru u Krašiću govoreći protiv okružnice episkopata kojim se traži čisto vjerski karakter proslave hiljadugodišnjice hrvatskog kraljevstva, napao je biskupe da su svojom okružnicom isključili iz redova hrvatskog naroda oko osam stotina hiljada »muslimanskih Hrvata«, od kojih oko šest stotina i pedeset hiljada živi u Bosni i Hercegovini a oko stotinu i pedeset hiljada živi u Novom Pazaru i Makedoniji. Radić je osudio biskupsku politiku i njihov stav da su »Hrvati katolički narod« naglašavajući da su oni na taj način jednim potezom pera umanjili hrvatski narod za blizu četvrtinu i time Hrvate u Bosni i Hercegovini sveli na »neznatnu manjinu prepuštajući Bosnu i Hercegovinu Pašićevim radikalskim i Pribićevićevim batinašima da ju po miloj volji dave i zadave« (*Katolički list*, 40, 2. X 1924). Ovakve teorije, međutim, nisu Radiću smetale da Muslimane nazove Turcima (SBNS, redovan saziv, za 1927/1928, II, 65). Tada je vođa HSS u Bosni i Hercegovini dr Juraj Šutej izjavio da će Muslimane iz Bosne i Hercegovine otjerati u Aziju (*Pravda*, 104, 29. XI 1927).

³⁴ *Novosti*, Beograd, 1. 1. V 1921; *Pravda*, 50, 10. V 1921. — Jedna izjava muftije Maglajlića da Muslimani nisu Hrvati niti su se uopšte nacionalno opredjeljivali, jer su ostali vjerni Jugosloveni oštro je napadnuta u *Balkanu* (6, 7. I 1923) sa napomenom da se »zdrav razum i prirodna osjećanja bune protiv toga lažnog stava braće bosanskih Muslimana«. *Balkan* ističe da Muslimani ne mogu biti Jugosloveni kada nisu ni Srbi, ni Hrvati, ni Slovenci, ni Bugari. Inače, za njih je jugoslovenstvo »jedna finta, jedna laž, jedno jezuitsko sredstvo za prikrivanje pravog stanja«, a Muslimani su »Jugosloveni« jedino zbog toga »da ne bi morali biti Srbi, ono što stvarno po prošlosti, po krvi i običajima jesu. Kao „Jugosloveni“ oni su „plemenski“ još neopredjeljeni«. *Radikalni list Srbija* (99, 27. VIII 1922) jugoslo-

Inače, srpska i hrvatska buržoazija u nastojanjima da nacionalizuje Muslimane angažovale su svoje kulturne, političke, privredne, socijalne, prosvjetne, pa i naučne snage da dokazuju srpsko, odnosno hrvatsko porijeklo i osjećanje bosanskohercegovačkih Muslimana. Suprotne pozicije srpske i hrvatske buržoazije o nacionalnosti Muslimana rezultirale su šovinističkim ispadima bilo jedne bilo druge strane. Tako su, na primjer, srpski građanski političari isticali da se bore protiv »širenja hrvatske šovinističke propagande među Muslimanima«, proglašavajući to tuđinskom propagandom i »austrijaštinom«, dok su rad na srbiziranju Muslimana, istovremeno, smatrali nacionalnim radom.³⁵

Kolikogod su težnje i srpskih i hrvatskih građanskih političara bile usmjerene na nacionalno i političko pridobijanje Muslimana, dešavalo se da i oni nisu mogli poricati postojeće osobenosti nacionalnog razvoja i stanja nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini po kojima se, kako 1923. godine piše zagrebački *Obzor*, »tri mentaliteta križaju u Bosni: srpsko-pravoslavni, katoličko-hrvatski i jugoslovensko-muslimanski«, premda »Srbi tvrde, da su muslimani Srbi, isto kao što Hrvati tvrde da su muslimani Hrvati — dok sami Muslimani vole preći preko toga spora, naglašavajući samo svoju pripadnost slavenstvu«. ³⁶

Slično je pisala i beogradska *Samouprava* 1920. godine navodeći da su Muslimani u teškom socijalnom i kulturnom položaju, da su izolovani vjerom živjeli zasebnim životom i da nisu imali mnogo zajednice sa hrišćanima, zbog čega je »moguće da danas postoje naročite muslimanske potrebe i jedan naročiti muslimanski život«. ³⁷

b) Program JMO o nacionalnosti Muslimana

Postavlja se pitanje kakve su bile koncepcije Jugoslavenske muslimanske organizacije o nacionalnosti bosanskohercegovačkih Muslimana?

Prvi dokumenat koji govori o tome jeste Program JMO, koji je, kako je rečeno, usvojen na Osnivačkoj skupštini stranke polovinom februara 1919. godine. U njemu se, pored isticanja ravnopravnosti sva tri plemenska imena, naglašava da se Muslimani »nisu nikada otuđili ni svojoj domovini ni jeziku«, te da su zadržali sva obilježja »čistog nacionalizma«, ali da nisu »svjesni samo plemenskog imena«. S obzirom na to da JMO smatra jugoslovenstvo »najprikladnijim putem zbližavanja i ujedinjavanja« proizilazi da je njihov stav

venstvo ocjenjuje kao tuđu, austrijsku umjetnu tvorevinu, »umišljenu naciju«. Zato ko hoće biti »Jugosloven«, tome — kako ističe *Srbija* — nema mjesta u srpskom društvu, jer se može biti samo ili Srbin ili »Jugosloven«.

³⁵ *Sloboda*, organ Radikalne stranke, Sarajevo, 322, 11. III 1927.

³⁶ *Pravda*, 10, 14. I 1923. — Povodom rascjepa u vodstvu JMO, zagrebački *Obzor* (98, 11. IV 1922) je pisao »da je Karamehmedovićeve grupa srbofilska, dok je Spahina croatofilska. Te se dvije tendencije nisu tek jučer javile među bosanskim Muslimanima, nego se provlače kroz čitavu noviju povijest, no dosad su Muslimani s uspjehom nastojali, da ove dvije tendencije prikriju, i da ostanu neutralci, tako te je među Muslimanima bilo i Srba i Hrvata, koji su zajednički branili svoje posebne vjersko-kulturne i socijalno-ekonomske interese«.

³⁷ *Pravda*, 3 (108), 6. I 1920.

o nacionalnom pitanju u duhu vladajuće teze o jedinstvenom narodu sa plemenskim imenima.³⁸

Pošto se zalaže za ravnopravnost priznatih plemena (Srba, Hrvata i Slovenaca), samo naglašavanje u programu da nisu svjesni plemenskog imena može se tumačiti kao da nisu svjesni srpskog ili hrvatskog imena, kako je to isticala srpska i hrvatska buržoazija. Dominirajuća ideologija je bila da državu čine Srbi, Hrvati i Slovenci,³⁹ ali je ipak stalno isticano da Muslimani imaju svoje posebne interese. Karakteristično je, na primjer, reagovanje vodstva JMO u 1923. godini povodom osporavanja prof. Arandelovića u *Novostima* da Muslimani nemaju pravo da odlučuju čija je Bosna, jer Muslimani kao »anacionalan« element ne mogu odlučivati o nacionalnoj pripadnosti Bosne i Hercegovine. U vezi s tim JMO je isticala da je »bosanski problem« osebujan i da se ne može rješavati samo sa srpskog ili hrvatskog stanovišta, jer Bosna ima svoj istorijski razvoj, poseban kulturni i socijalni život, posebno tle i sastav stanovništva, poseban mentalitet Bošnjaka-Muslimana koji traže i poseban način tretiranja.⁴⁰

Vodstvo JMO nije izričito isticalo i definisalo nacionalni individualitet Muslimana, ali je faktički stajalo na stanovištu njihove etničke posebnosti, konstatujući da taj osoben karakter Muslimana proizilazi iz njihove tradicije, te specifičnih kulturnih, istorijskih i socijalnih svojstava.⁴¹

Isto tako, Sakib Korkut, jedan od prvaka JMO, na skupštini Hrvatske zajednice u Zagrebu 29. oktobra 1919. govoreći o nacionalnosti bosanskoherce-

³⁸ Nešto prije formiranja JMO, početkom januara 1919. godine, »Akcioni odbor za tuzlansko okružje« u svojoj »Osnovi programa za jedinstvenu organizaciju Muslimana Jugoslovenske države« u vezi sa nacionalnošću Muslimana istakao je sljedeće: »Kao organ srpskohrvatskog plemena te pristaše potpunog ujedinjenja tih dvaju plemena, istupamo kao Jugosloveni, priznavajući potpuno ravnopravnost obiju plemenskih naziva« (PZH, Original štampani program). Prema ovome, jasno se ističe slavenski karakter Muslimana, kao dijela »jugoslovenskog« naroda. Zato Muslimani istupaju kao Jugosloveni i zagovornici ujedinjenja Srba i Hrvata, kao ravnopravnih jugoslovenskih plemena. To je, u stvari, pokušaj da Muslimani bez nacionalnog opredjeljivanja kao Srbi i Hrvati budu u nacionalnom pogledu ravnopravni sa Srbima i Hrvatima.

³⁹ Za razliku od cjelokupne nacionalne politike JMO, u predlogu Nacrta ustava Jugoslovenskog muslimanskog kluba ističe se narodnost »srpsko-hrvatsko-slovenačka«. To znači, narodnost identična sa nazivom države (čl. 21 i 49). Jedino u članu 42. stoji da namjesnici mogu biti samo rođeni Srbin, Hrvat ili Slovenac (AJ, JJ, fascikl 146, 80/29/149 — 154). Međutim, u debati o imenu države Hamzalija Ajanović je u Ustavotvornoj skupštini govorio da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod pa da jedinstvenom narodu i jedinstvenoj državi treba dati i jedinstveno ime predlažući da to bude — ime Jugoslavija (SBUS, I, XXXI redovan sastanak, 11 — 12).

⁴⁰ *Pravda*, 117, 31. V 1923. — Na nekim mjestima predstavnici JMO pod Bošnjacima podrazumijevaju pored muslimana još i pravoslavne i katolike u Bosni i Hercegovini. To je značilo isticanje zasebnog plemenskog obilježja osim Srba, Hrvata i Slovenaca (*Novosti*, Beograd, 1, 1. V 1921). Raspravljajući o muslimanskom pitanju 1940. godine, dr Vasilj Popović ističe da su Muslimani bez obzira na svoja nacionalna osjećanja jedinstveni u zahtjevu da se održi politička individualnost Bosne i Hercegovine, što — prema Popoviću — pokazuje koliko se bosansko-muslimanska individualnost koordinirala sa jugoslovenstvom; ta muslimanska individualnost mogla je »da približi obe oprečne plemenske ideologije među muslimanskim predstavnicima i da ih ujedini u jedinstvenoj težnji za održavanjem bosanske individualnosti« (*Vidici*, 4, 25. II 1940, 101).

⁴¹ *Pravda*, 5, 4. III 1919.

govačkih Muslimana izjavio je da muslimanska masa nije svjesna svoga plemenskog imena, ali da je i te kako nacionalna, jer se u nacionalnom pogledu nikada nije identifikovala sa istovjernim Turcima. Prema Korkutu, čak ni ranije pojedinci koji su vršili odgovorne dužnosti u Turskom Carstvu nisu se odricali svoga nacionalnog osjećanja koje su tada nazivali »bošnjaštvo«. ⁴²

Politika vodstva JMO išla je u pravcu okupljanja svih Muslimana u JMO, pa ni opredjeljenje pojedinaca za srpstvo i hrvatstvo nije smjelo da bude zapreka tom jedinstvu. Da bi to mogli ostvariti, isticali su da u svojoj organizaciji daju mjesta i srpski i hrvatski orijentisanim Muslimanima, smatrajući da će jugoslovenstvo Jugoslavenske muslimanske organizacije nadjačati plemenske struje. Zato se naglašavalo da je u stranci odbačena svaka nacionalna borba. ⁴³

Vodstvo JMO je isticalo da je njihovo jugoslovenstvo »više praktično nego li ideološko«, ali da im i pored toga ne nedostaje osjećajnost, jer za jugoslovenstvo osjećaju kao i drugi, pa »možda i više od drugih«. ⁴⁴

Jedan od vođa JMO Sakib Korkut objašnjavajući jugoslovenstvo JMO, pored ostalog, izjavio je da je glavna osobina njihovog jugoslovenstva u tome što ono »nije fanatično već širokogrudno, kao sinteza srpstva i hrvatstva, ono ih ne guši već tolerira, ono ih ne negira već izmiruje. Ujednačuje. Mi ne tražimo da Hrvat zbaci svoje hrvatstvo, niti nam smeta što se Srbin ponosi srpstvom; tražimo samo to da se oni približe i ujedine u jugoslovenstvu kao širem i zajedničkom imenu. Drugim riječima: da manifestiraju narodno jedinstvo i da se čuvaju plemenskog šovinizma koji vodi u separatističke vode«. Vodeći računa o vladajućim mišljenjima kao i o interesima i posebno o položaju Muslimana, Korkut je još dodao: »Ima još jedna karakteristika našeg jugoslovenstva, mi ne priznajemo teorije da se ono može prihvatiti samo putem srpskog ili hrvatskog nacionalizma. Oni mogu biti prirodan most do jugoslovenstva, ali su mu katkad i velika brana na putu«. U vezi s nacionalizovanjem Muslimana on je istakao da za razliku od srpstva i hrvatstva jugoslovenstvo ni na kojoj strani nije miješano sa vjerom, pa ga se »naš Mujo nimalo ne plaši, niti od njega nimalo zazire«. ⁴⁵

Mislimo da nećemo pogriješiti ako uzmemo da je vodstvo JMO jugoslovenstvo smatralo za narodnosnu oznaku s obzirom na to da se u to vrijeme

⁴² PHZ, Stenogram govora Sakiba Korkuta na skupštini Hrvatske zajednice u Zagrebu.

⁴³ *Naša Pravda*, Nezavisni list autonomističkih Muslimana, Sarajevo, 5, 14. VII 1921. Vid. *Vrijeme*, 15, 18. II 1919.

⁴⁴ Enver Redžić objašnjava kako je jugoslovenstvo pružalo mogućnost vodstvu JMO »da muslimanske mase drže na okupu, da veoma efikasno usporavaju proces njihovog političkog i nacionalnog podvajanja« (Enver Redžić, *Prilozi o nacionalnom pitanju*, Sarajevo 1963, 90). Nije jasno da li Redžić misli na podvajanje Muslimana od Srba i Hrvata u smislu nacionalne posebnosti ili na podvajanje samih Muslimana na dvije grupe tj. izjašnjavanje za Srbe i Hrvate.

⁴⁵ *Novosti*, 1, 1. V 1921. — Poslije ulaska dra Mehmeda Spahe u vladu dra Milana Stojadinovića i osnivanja Jugoslovenske radikalne zajednice beogradski *Balkan* (109, 22. IV 1936) je objašnjavao kako jugoslovenstvo dra Spahe nije vezano za »etnički i konfesionalni momenat«, jer ono predstavlja »demokratsko shvatanje, da se svi dijelovi našeg naroda, pa dakle i Muslimani u izgrađivanju naše mlade države, vežu duhom solidarnosti«.

isticala postavka o jednom, ali troimenom narodu. Za njih je jugoslovenstvo bilo sinteza srpstva i hrvatstva, ali i mogućnost da se Muslimani upravo preko jugoslovenstva afirmišu kao poseban subjektivitet. Isticanjem jugoslovenstva zapravo se paralizovalo nacionalno »opredjeljivanje« pojedinih u pravcu srpstva i hrvatstva i na taj način učvršćivalo jedinstvo i etnička posebnost muslimanskih masa. Vodstvo JMO je predviđalo da bi jača srpska i hrvatska nacionalna polarizacija među Muslimanima značila slabljenje njihovih pozicija, pa je među pristalicama stranke nastojalo učvrstiti uvjerenje da ne smiju dopustiti da »širenje oprečnih nacionalizama« stvara u stranačkim redovima razdor i da Muslimane dovede do kobnih posljedica.⁴⁶ U takvom političkom praktikizmu, razumije se, nije moglo biti teorijske jasnoće i konsekvencnosti, niti je izbjegnuta zbrka pojmova i nacionalnih kategorija. Programska osnova i ideologija JMO je i u toj oblasti patila od pragmatističkih konstrukcija i eklekticizma.

Muslimanski poslanici — »desničari« isticali su i to da svojim jugoslovenstvom onemogućavaju jači plemenski razdor u plemenski najheterogenijoj pokrajini.⁴⁷ Zato su oni u junu 1923. godine zahtijevali od Spahine grupe da kao Jugosloveni brane interese »Muslimana i naše države« i da ne pomažu Radiću u njegovom republikanstvu, jer »hoćemo da očuvamo svoju samostalnost u politici, kako bi mogli biti posrednici u postojećem sporu između braće Srba i Hrvata«.⁴⁸

Interesantno je jedno objašnjenje Husejina Alića, poslanika JMO u vezi sa jugoslovenstvom. On smatra da je jedna od najvažnijih i najčasnijih zadaća nacionalno ujedinjavanje i izgrađivanje jugoslovenskog nacionalizma u kome će se sadržavati sva tri plemenska nacionalizma i sve tri vjere, kako bi u jugoslovenstvu svi skupa »gledali nešto svoga vlastitoga«. Takvo jugoslovenstvo je naročito prihvatljivo za Muslimane, koji nisu »zadojeni ni srpskim ni hrvatskim šovinizmom«, premda su najčišći srpsko-hrvatski elemenat. Alić ističe da je jugoslovenstvo za Muslimane prihvatljivo i zbog toga što je jedan dio muslimanske inteligencije u nacionalnom pogledu srpski orijentisan a drugi hrvatski, pa bi nastavljanje takve nacionalne polarizacije moralo dovesti do raskola u muslimanskim redovima i njihovog odlaska u dva protivna tabora, prouzrokujući na taj način dalje pogoršavanje inače slabih srpskohrvatskih odnosa. Zato on u jugoslovenstvu vidi izlaz za »zavađenu braću«, pri čemu Muslimani mogu »uzvišenu ulogu odigrati«.

Putem jugoslovenstva će se — prema Aliću — dokrajčiti prebacivanje Muslimana da nisu Srbi, odnosno da nisu Hrvati, kao i odstraniti nepovjerenje prema njihovom nacionalizmu. Muslimani će sustići svoju srpsku i hrvatsku braću, pa možda i preći ih za jedan korak ako kažu: »Nemojte se braćo uzaludno ni između sebe, a kamo li radi nas svađati, mi smo svi Jugosloveni«. Prenaglašavajući ulogu Muslimana u razvijanju jugoslovenstva, Alić navodi da bi oni svojim jugoslovenstvom pokazali »nemuslimanskoj braći kamo bi i oni trebali da idu«, a razvojem jugoslovenskih ideja

⁴⁶ *Pravda*, 1 (239), 4. I 1921.

⁴⁷ Proglas »Zašto je razbijen naš poslanički klub? — Poslanici svim mjesnim odborima i članovima JMO u Bosni i Hercegovini« od 31. III 1922. (GNB, ZP, 3549).

⁴⁸ ABiH, PU, Pov. 6150/1923.

Bosna i Hercegovina bi prestala biti prijepona zemlja srpstva i hrvatstva, pošto Muslimani ističu da je Bosna jugoslovenska samim tim što je i srpska i hrvatska.⁴⁹

c) JMO prema nacionalnom »opredjeljivanju« Muslimana

Na stalne prigovore radikala (a i vodstva HSS) zašto se Muslimani Bosne i Hercegovine nacionalno ne opredijele, odnosno zašto već jednom ne kažu da li su Srbi ili Hrvati, poslanik JMO Husejin Alić u članku »Protivnicima JMO« ističe da su se Muslimani izjasnili kao Jugosloveni, te da bi bosanskim radikalima i radićevcima moralo biti jasno da kada bi se Muslimani i izjasnili kao Srbi i Hrvati, da oni ne bi napuštali JMO, kao što to nisu učinili ni »toliki naši izraziti nacionalni Muslimani, toliki muslimani Hrvati ili muslimani Srbi«.⁵⁰

Na prigovore da se Muslimani veoma sporo nacionalizuju kao Srbi i Hrvati, vodstvo JMO je isticalo da je svaki Musliman nacionalno opredijeljen i da je svejedno da li neko inklinira Zagrebu ili Beogradu, jer Muslimani ne idu putem srpstva i hrvatstva nego novim putem jugoslovenstva, koje je sinteza srpstva i hrvatstva.⁵¹

Pored isticanja jugoslovenstva kao nacionalne identifikacije Muslimana, vodstvo JMO je stalno ukazivalo na razloge zašto u muslimanskim masama nije prihvaćeno srpstvo, a ni hrvatstvo. Pored onoga što je o tome već rečeno, treba kazati i to da je vodstvo JMO uz tvrdnju da više od 90% Muslimana nije ni srpski ni hrvatski nacionalno orijentisano isticalo da Muslimani nisu nikada pitani za narodnost, niti je ikada kod njih o tome provedena statistika. Oni takođe nisu nikada došli u položaj da se masovno izjašnjavaju za srpsku ili hrvatsku narodnost.

Početkom 1921. godine *Pravda* je okrivljavala državne organe, koji su »u ogromnoj većini nosioci pravoslavnog srpstva«, zašto je među Muslimanima bilo više simpatije prema hrvatstvu nego prema srpstvu. Raspravljajući o tome, ukazuje se na značaj ekonomskih i socijalnih odnosa i osnova za nacionalni razvoj, koji su važniji od vjere i jezika. U vezi s tim se zaključuje: »Ako Muslimani uvide da za njih postoji ista mogućnost ekonomskog razvitka, da mogu uživati istu materijalnu kulturu, kao i Srbi, to će njih ta okolnost bezuvjetno i sigurno opredijeliti za srpsku narodnost. A ako oni

⁴⁹ *Pravda*, 5 (243), 15. I 1921.

⁵⁰ *Pravda*, 8, 23. II 1926.

⁵¹ *Pravda*, broj 22, 24. V 1927. — Sakib Korkut je i prije formiranja JMO, u decembru 1918. godine, isticao da su Muslimani za »snošljivost i širokogrudnost«, a da on nije oduševljen ni za srpstvo ni za hrvatstvo, jer je »nacionalizam bosanskohercegovačkih kršćana u mnogo koječem skopčan sa katolicizmom, odnosno pravoslavljem«. Zato je Korkut mišljenja da srpstvo i hrvatstvo nije pristupačno muslimanskim masama sve dotle dok se ne riješe vjerskih primjesa, zašto je potreban izvjestan niz godina. Potvrđujući da su posebno vjera a posebno narodnost, Korkut ističe da Muslimani nisu dužni provoditi »purifikaciju« kada ni drugi neće ili ne mogu da se emancipuju od miješanja ova dva pojma. Zbog toga je Muslimanima i tuđ takav nacionalizam, a preduvjet za nacionalni rad među Muslimanima Korkut smatra razlučivanje vjerskog od nacionalnog, a dotle je za Muslimane »najprikladnije jugoslovenstvo, jer nije ni sa čim pomiješano« (*Jugoslavija*, 18, 18. XII 1918).

budu i dalje opažali, kao što je to do danas bilo, da je potpuno nejednaka mogućnost ekonomskog razvitka, i da se po toj nejednakosti izjednačuju s Hrvatima, to će njih ta okolnost i dalje opredjeljivati za hrvatsku narodnost».⁵²

Ovim stavom vodstvo JMO je implicite istaklo pravi karakter »opredjeljivanja« Muslimana prema srpstvu ili hrvatstvu. Srpska ili hrvatska nacionalna »opredijeljenost« Muslimana u suštini je prvenstveno značila i znači političku opredijeljenost u kojoj su bili dominantni prvenstveno ekonomski interesi pojedinaca. Ova je opredijeljenost bila uslovljena nizom promjenljivih faktora, koji su, opet, uticali na nacionalnu nestabilnost priličnog broja takvih »nacionalista«. Nasuprot ovoj nestabilnosti, nacionalni osjećaj je u pravilu vrlo postojan kod pripadnika svih nacija, što je uostalom slučaj i sa Muslimanima koji su i te kako stabilni u svome muslimanstvu, bez obzira da li je određeni pojedinac prožet ili nije vjerskim osjećajem.

Jugoslovenstvo kao najprikladniji oblik »nacionalnog« ispoljavanja bosanskohercegovačkih Muslimana bilo je podržavano — u određeno vrijeme — i od nekih pojedinaca i krugova izvan Jugoslavenske muslimanske organizacije. Međutim, za razliku od JMO, često je isticano da se »nacionalni rad« poslije ujedinjenja naših naroda treba odvijati »pravcem potpunog unitarizma«, putem jugoslovenstva, jer u jednoj državi živi jedan narod i ako se želi biti ujedinjen, onda treba da se izbrišu »sve plemenske i historijske razlike, da se stvori iz tri plemena jedan jedinstveni narod, s novom etikom i novim moralom, jugoslovenskim«. U tom svjetlu se sagledavao i nacionalni status Muslimana. U *Večernjoj pošti* je pisalo i to da Muslimani »treba da budu ako ne kvasac, a ono jezgra pravog i potpunog Jugoslovenstva«, jer »Muslimanski elemenat mora da Jugoslovenskoj ideji posluži kao najbolja baza, najjači oslonac«. U prilog pomenutoj tvrdnji u ovom listu se navodilo da kod nacionalizovanja Muslimana vjerski momenat igra važnu ulogu i da je tek u najnovije vrijeme počelo sa njihovim nacionalnim buđenjem, i to »rdavim putem« u dva smjera: srpskom i hrvatskom. Posljedica toga je bila »još veća mržnja između Srba i Hrvata, još veće otuđivanje jednih od drugih. A gotovo uvijek ti »svjesni« i »nacionalni« Muslimani išli su u krajnosti i još više potpirivali mržnju i sijali razdor«. Imajući u vidu da je muslimanski elemenat »još nacionalno nesvijestan«, u članku se tvrdi da bi bio »pravi zločin stvarati od njih plemenske Hrvate i Srbe. (...) Muslimane treba odgajati u čistom jugoslovenskom duhu. Oni treba da postanu vezom

⁵² *Pravda*, 133, 30. XII 1920. i 1 (239) 4. I 1923. — O nacionalnosti Muslimana *Obzor* je u avgustu 1925. godine pisao da su Muslimani Bosne i Hercegovine po rasi i jeziku Slaveni, a da li će se u cijelosti smatrati Srbima ili Hrvatima »ovisit će o odgoju, politici i raznim drugim momentima, pa je najvažnije da Muslimani u svojoj duši spoznaju, da je jača veza rase i jezika, nego veza vjerska i politička« (*Novi Glasnik JMO*, 5, 25. VIII 1925).

Analizirajući zašto ne jača srpstvo među Muslimanima — Krsta Marić nalazi uzrok u tome što od »Austrije i Njemačke vešto ubrizgani serum jugoslovenstva i internacionalizma truje srpsku krv i odnarođuje Herceg-Bosnu i Vojvodinu. Muslimani po poreklu Srbi, bili su pre rata svi srbofili, a danas su na žalost i našu nacionalnu sramotu Muslimani u Herceg-Bosni, u velikoj većini Jugosloveni i hrvatofili« (K. Marić, *Srpska nacionalna omladina*, »*Novi život*«, 1923, IV 101).

između Srba i Hrvata, a ne razlogom još većih trzavica i razdora. Muslimanski dio našeg naroda treba da bude os Jugoslovenstva».⁵³

Dalje, u *Jugoslavenskom listu* se iznosilo mišljenje da se bosansko-hercegovački Muslimani kao nacionalno »neosviješten« element mogu bez mnogo muke u cjelini osvijestiti na putu jugoslovenstva, jer oni nisu prijemčivi ni za hrvatstvo ni za srpstvo. Plemenski nezatrovani Muslimani bi, po ovom mišljenju, mogli biti »zdrav kvas za stvaranje zdrave jugoslovenske nacionalne struje«. U tom smislu predlagalo se da vodstvo JMO radi na buđenju jugoslovenske ideje i time doprinese procesu nacionalnog stapanja nasuprot nacionalno-plemenskom i vjerskom trvenju, koje je izrazito u Bosni i Hercegovini.⁵⁴

Ovakve koncepcije pogodovala su interesima vodstva JMO, koje je u jugoslovenstvu našlo instrumenat za manevrisanje između srpske i hrvatske buržoazije i ferment pomoću kojeg su, za ostvarenje vlastitih interesa, držali na okupu muslimanske mase. Pored više napisa i izjava u tom duhu, karakteristična je izjava poslanika JMO Saliha Baljića neposredno poslije njegovog izbora za gradonačelnika Mostara poslije prvih opštinskih izbora u Bosni i Hercegovini, u novembru 1928. godine. Tom prilikom je Baljić, pored ostalog, rekao da nikada nije bio tako uvjeren kao tada da je muslimanski element stvarno »sposoban da izgladi sve vjerske, plemenske i staleške protivnosti, koje kod nas postoje«, tvrdeći da su Muslimani konstruktivni, gospodarski realni i nacionalno široka pogleda.⁵⁵

Protiv ovakvih i sličnih shvatanja bili su naročito radikali. Pisali su da se Spahina i Maglajlićeva grupa razlikuju s obzirom na nacionalna osvjeđenja i da je prirodno da se svaka za sebe nacionalno emancipuje i u tom pogledu individualizuje, jer je »u životu dokazano, da je i kod Muslimana jugoslovenska ideologija nemoguća — i to na mestu, na kome je imala možda najjače teorijske uslove«.⁵⁶

Stav JMO prema nacionalnom pitanju izražavan je u više prilika, pa i na osnivačkoj skupštini kada je JMO razmatrala predlog Svetozara Pribićevića o formiranju jedinstvene (jugoslovenske) političke organizacije. Tada

⁵³ *Večernja pošta*, 257, 17. VI 1922. — Zastupajući unitarističku koncepciju jugoslovenstva na zboru SDS u Sarajevu 21. februara 1926. Svetozar Pribićević je govorio protiv stavova Stjepana Radića i dra Milana Srškića, te radikalskih poslanika, koji su insistirali na nacionalnom »opredjeljivanju« Muslimana. Pribićević je istakao da su Muslimani sa Srbima i Hrvatima »jedan narod« i da se mogu »opredjeljivati ne prema vjeri i plemenima«, nego »jedino za narodno i državno jedinstvo« (ABiH, VZSO, Pov. 2797/1926, list 197 i 198). — Pribićevićev bliski saradnik Većeslav Vilder u jednoj, istina, kasnije napisanoj knjizi objavljennoj pod naslovom »BIKA ZA ROGOVE — gde je izvor spora srpskohrvatskog? Gde je rešenje?« (Demos, London 1957) navodi da su »Herceg-Bosna i Muslimani u njoj najbolji zalog za opstanak Jugoslavije«, te da »samo Jugoslavija i Herceg-Bosna u njoj mogu rešiti upravo komično otimanje hrvatskih i srpskih nacista za muslimanske duše, koje su uostalom na isti način kao i katolici i pravoslavni kroz vekove formirane na tom istom prostoru« (str. 117). Vilder hvali državnički talenat dra Spahe koji je Muslimane okupio u Jugoslavensku muslimansku organizaciju suzbijajući na taj način ekskluzivnu srpsku i hrvatsku propagandu. On tvrdi da su takvom stavu Muslimani ostali vjerni i da »oni mogu biti iskreni i stalni kao Jugosloveni« (159).

⁵⁴ *Jugoslavenski list*, 101, 12. IV 1922.

⁵⁵ *Pravda*, 51, 38. XI 1928.

⁵⁶ *Strža*, Radikalni organ, Osijek, 1, 1. I 1923.

je, pored ostalog, konstatovano da su vjerski odnosi u Bosni i Hercegovini bili glavni pokretači i glavna obilježja cjelokupnog javnog života. Taj vjekovni vjerski upliv ostavio je znatan uticaj na sve tri vjerske grupacije, što je prouzrokovalo različitost njihovog kulturnog, socijalnog i političkog razvitka. Tom prilikom je konstatovano da je Bosna i Hercegovina još uvijek potpuno konfesionalna, što se odrazilo i na političku organizovanost.⁵⁷

Nešto kasnije, u aprilu 1921. godine, poslanik i jedan od osnivača JMO Sakib Korkut, inače srbofilski orijentisan, naglasio je da je izvor političke nesloge u vjerskim diferencijacijama, koje su u Bosni i Hercegovini podijelile narod na tri gotovo oprečna svijeta, dajući mu tri tradicije, tri kulture i tri gledanja na svijet.⁵⁸ Imajući u vidu ovakve razvojne pravce, poslanik JMO Velija Sadović, takođe srbofilski orijentisan, u jednom svom govoru u Ustavotvornoj skupštini naglasio je da je u Bosni »bilo momenata kada smo izgledali kao tri naroda. Jedan prema drugima, na žalost, bili smo kao so i oči. I danas u našim masama živi i upotrebljava se često puta naziv: za muslimana »turčin«, za pravoslavnog »vlah«, za katolike »šokac« ili »latin«. Taj tuđinski upliv imao je i svojih tragičnih posljedica.«⁵⁹ Na vjersku komponentu u nacionalnom razvoju i u nacionalnim karakteristikama Srba, Hrvata i Muslimana ukazivao je i Sakib Korkut u svojim nekim ranijim, kao i kasnijim istupanjima.⁶⁰

Koliko su konfesionalnost i nacionalnost u Bosni i Hercegovini često stajali u uzajamnoj ovisnosti, konstatovano je i u izjavi vodstva JMO pred izbore za Konstituantu u kojoj tvrde da oni brane interese težaka i »ostalnih klasa islamskog dijela našega naroda«, odnosno da su oni zastupnici »sviju Muslimana«.⁶¹ Očito je da se ovdje misli na jedan jedinstven (jugoslovenski) narod, koji ima katolički, pravoslavni i islamski dio, od kojih su opet katolici i pravoslavni svjesni svoga plemenskog imena (Slovenci, Hrvati i Srbi), a Muslimani nisu, premda, kao i oni, predstavljaju jedan dio tog jedinstvenog naroda. Nekoliko godina kasnije, komentarišući mogućnost sporazuma svih

⁵⁷ *Vrijeme*, 15, 18. II 1919.

⁵⁸ *Pravda*, 46, 28. IV 1921.

⁵⁹ SBUS, 1, 30, 2.

⁶⁰ *Samouprava*, 236, 7. X 1919; *Jugoslavija*, 18, 18. XII 1918.

⁶¹ SBUS, II, XLII redovni sastanak 30. V 1921, 20. — Prilikom debate o Nacrtu ustava u maju 1921. godine, Hamzaliya Ajanović je govoreći o nacionalnim specifičnostima u zemlji istakao da su dugim tradicijama stvorenim u borbi protiv Turaka, Nijemaca i Mađara religiozni elementi, naročito u Bosni i Hercegovini, postali integralni dio samoga nacionalizma, koji se, koliko god željeli, ne može razlučiti od nacionalizma. Zato su pojmovi srpstva i pravoslavlja, s jedne strane, a hrvatstva i katoličanstva, s druge strane, gotovo potpuno identični, pa je kriterij za opredjeljenje Srba i Hrvata religiozni momenat, jer onaj ko je katolik, taj zaista mora biti i Hrvat, a ko je pravoslavni, taj je Srbin. Konstatujući da je to žalosna činjenica ali istinita, Ajanović je naglasio da je još gora činjenica što je srpstvo i hrvatstvo u Bosni i Hercegovini poprimilo gotovo ekstremne oblike, pa »ime Srbin znači antihrvat, kao što i ime Hrvat znači antisrbin«. To su pravi razlozi zašto se Muslimani teško odlučuju i za jedan taj plemenski naziv i zbog čega jugoslovenstvo smatraju kao jedini način da se premosti sve ono što dijeli jedan narod. Ajanović se boji ako budu i dalje postojala trvenja između Srba i Hrvata, da će u tome najviše stradati Muslimani, jer bi priključenjem jednih Muslimana jednom, a drugih drugom »ekstremnom nacionalizmu« nastala još veća trvenja između samih Muslimana (SBUS, I, XXXI redovni sastanak 17. maja 1921, 11 — 12; *Pravda*, 56 (294), 28. V 1921).

političkih faktora u Kraljevini SHS, Muslimani se ističu kao ravnopravni partner sa tada jedino priznatim plemenima Srbima, Hrvatima i Slovenima.⁶²

U uslovima ugroženog društveno-ekonomskog i političkog položaja Muslimana, naročito u početku novostvorene jugoslavenske državne zajednice, osjećala se težnja za premošćivanjem podjele muslimanskih pojedinaca na Srbe i Hrvate. U tom smislu su išli zahtjevi Muslimana sa konferencije u Bosanskoj Krupi, zatim zahtjevi prvih muslimanskih političkih organizacija u Tuzli, Banjoj Luci, Sarajevu i nekim drugim mjestima.⁶³

U vezi s tim poznato je da su, na primjer, muslimani Srbi, politički opredijeljeni kao demokrate (neposredno poslije ujedinjenja) također djelovali s platforme muslimanstva organizujući Jugoslovensku muslimansku demokratiju i izdavajući list *Jednakost*. U programu svoje organizacije isticali su zadatak okupljanja svih Muslimana, kojima treba zagarantovati gospodarski, prosvjetni i vjerski razvitak. Muslimani-Srbi oko lista *Jednakost* u programu su zahtijevali da se sa Muslimanima računa kao sa posebnom političkom grupacijom bez obzira na to što su oni »Jugosloveni, odnosno Srbi i Hrvati«. U programu se govori o »muslimanskom dijelu našeg naroda«, »muslimanskoj skupini« i »muslimanskim običajima«, ali se u tome, kao ni u samom programu i nazivu, ne vidi konfesionalna orijentacija.⁶⁴ Praktično uzevši, znači da i muslimani-Srbi, demokrate insistiraju na okupljanju Muslimana u posebne muslimanske političke organizacije, i to u konkretnom slučaju, izvan i mimo srpskih demokrata. Čak se nisu organizovali ni kao dio ili ogranak Demokratske stranke, kao što je u kasnijem periodu

⁶² *Pravda*, 18, 24. I 1923.

⁶³ Kao ilustraciju navodimo da su istaknuti banjolučki Muslimani: Hadži Mahmut Džinić, dr Ali Kjamil Džinić, Hamdija Afgan, Muhamed Maglajlić, Muhamed Šefket Kurt, muftija; Hamid Džinić, Hadži Omer Švraka, muderis; Salihi Alić i Sulejman el Syri Abdagić uputili 12. januara 1919. poruku »Braćo Muslimani, svi bez razlike narodnosti i dosadanje političke boje u državi SHS« kojom pozivaju Muslimane da se radi zaštite svojih prava organizuju u »Muslimansku zajednicu«. S obzirom na različitu nacionalnu i političku opredijeljenost nekih Muslimana koje žele okupiti u »Muslimansku zajednicu« predviđa se postojanje frakcija unutar organizacije. Dajući uputstva o okupljanju i popisu članova, navodi se da je potrebno saznati broj članova pojedinih frakcija, jer će se na taj način saznati »koliko u zemlji ima Srbomuslimana, Hrvatomuslimana, Jugoslovenomuslimana i samo Muslimana, koji se zasad, bilo svjesno ili nesvjesno, ni za jednu od gornjih nacionalnih definicija ne zagrijevaju« (A-GHB, ZP, 3578). Pored insistiranja na političkom organizovanju svih Muslimana, u poruci je karakterističan stav o Muslimanima kao jednoj etničkoj kategoriji, koja egzistira uporedo sa Srbomuslimanima, Hrvatomuslimanima i Jugoslovenomuslimanima.

U decembru 1918. godine Muslimani iz Bosanskog Novog zahtijevali su da se Muslimani u Bosni i Hercegovini posebno politički organizuju u cilju što boljeg i bržeg društvenog razvitka, razvitka muslimanskih novčanih zavoda, seljačkih zadruga, gospodarskih i političkih listova koji će Muslimane »nacionalno osvješćivati« (ANUBiH, OS, 34).

Potrebu nacionalnog osvješćivanja Muslimana i njihovo ujedinjenje izrazila je muslimanska inteligencija cazinskog kotara na skupštini održanoj 22. novembra 1918. Oni su uputili telegram Ulema medžlisu (glavni islamski vjerski organ jedne pokrajine) i Vakufsko-mearifskom saboru (vjersko-prosvjetni sabor) u Sarajevu u kome zahtijevaju da se osnuje jedan dnevnik, koji će nacionalno osvješćivati Muslimane i djelovati pomirljivo između Srba i Hrvata uopšte i Muslimana »obaju plemena« (ANUBiH, OS, 30).

⁶⁴ *Jednakost*, 5, 8. I 1919.

bilo sa muslimanima-Hrvatima, pristalicama HSS, koji su organizovali Muslimansku organizaciju, kao ogranak HSS. Interesantno je, na primjer, da muslimani-Srbi unazivu svoje organizacije stavljaju naziv »muslimanska«, te da u programskoj orijentaciji, pored opšte zaštite Muslimana, zahtijevaju i njihovu vjersku zaštitu.⁶⁵

I ostale muslimanske političke organizacije, bez obzira na nacionalnu orijentaciju njihovih rukovodilaca, odnosno njihovo ubjeđenje ili izjašnjavanje o nacionalnosti, u svojim nazivima su isticale *muslimanstvo* i isključivo se orijentisale na muslimansko stanovništvo, koje nije prihvaćalo ni srpstvo a ni hrvatstvo. Karakteristično je, bez obzira na takvu osnovu djelovanja, da ni jedna od ovih stranaka nije napadana da je osnovana na vjerskoj osnovi. Simptomatično je i to da funkcioneri ovih muslimanskih političkih grupa nisu isticali svoje srpstvo ili hrvatstvo, niti su iz razloga taktike negirali specifičan nacionalni položaj Muslimana.

Na neke prigovore muslimanima-Srbima da se, bez obzira na njihov nacionalni rad među Muslimanima, ipak organizuju na konfesionalnoj osnovi, oni su odgovorili, između ostalog, da bi im bilo draže da se priključe jednoj nacionalnoj cjelini, ali da je to nemoguće s obzirom na viševjekovni razvitak u kome su vršili uticaj »možda pet, šest oprečnih kultura, svjetova i vjera« stvorivši među našim narodima mnoge razlike i rascjepkanost. Muslimani-Srbi smatraju da od njih »nekoliko koje na prste možeš izbrojati« niko nema pravo zahtijevati da se te velike razlike koje su vijekovi stvarali, uklone za noć, jer za takav poduhvat, tvrde, nema ni fizičke ni umne sile i snage.

⁶⁵ *Glas slobode*, organ Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, bez mnogo smisla za razumijevanje postojeće stvarnosti u međunacionalnim odnosima, polazeći od toga da je samo kod Muslimana vjerski momenat činio glavnu podlogu u nacionalnom pitanju, kritikuje političko okupljanje Muslimana na konfesionalnoj osnovi bilo da to čine »nacionalisti Muslimani« ili »feudalna i vjerska grupa sa organom *Vrijeme*, koji su za konfesionalno grupisanje i za postepeno, polagano nacionalizovanje. Kad se već nacionalizovanje u novim prilikama ne može onemogućiti *treba ga usporiti*, tako misle članovi ove grupe. Njima i ne pada na um da u narod idu kao nacionalisti, a još manje da narod prosvjeđuju u naprednom duhu, nego hoće da demagoški povlađuju zaostalim elementima, da pomoću njih *izvuku što veći politički kapital*. Stara politička mudrost muslimanskih feudalaca«. Pored ove osude, *Glas slobode* konstatuje da su Muslimani »još i danas *anacionalni* i takvi žive u Evropi, u kojoj anacionalnih naroda nema i koja čak stoje na pragu najvećeg socijalnog preokreta svih vremena, na pragu zavođenja komunističkog društva. Svaki prijatelj razvitka našeg naroda, specijalno prijatelj razvitka Muslimana, mislio je da će *nacionalna revolucija* u našoj zemlji pokazati našim Muslimanima *druge političke puteve*, zainteresovati ih za *nove ideje*, definitivno *odstraniti njihove prijašnje vođe* i muslimanski dio našeg naroda u svakom pogledu *ujediniti sa ostalim narodom*. Mi smo očekivali da će razvitak stvari u toliko brže ići u ovome pravcu u koliko su bile nesretnije posljedice prijašnje politike po Muslimane« (*Glas Slobode*, 7, 11. I 1919).

Povodom rascjepa u vodstvu JMO, aprila 1922. godine *Glas slobode* je pisao da je u JMO pobijedila »verska orijentacija muslimanskih autonomista, dok su obe plemenske orijentacije podlegle. Većina Centralnog odbora JMO nije usvojila ni srpsko, ni hrvatsko plemensko gledište, nego je ostala verna svome starom *muslimanskom verskom gledištu*, verskoj orijentaciji i konfesionalnoj organizaciji. To je ona orijentacija koja se u nas popularno zove »turskom«, kojoj je anacionalni feudalac dr Spaho najizrazitiji predstavnik«. Što se tiče političke orijentacije Jugoslavenske muslimanske organizacije, *Glas slobode* smatra da treba sačekati da se vidi koju će JMO zastupati »od tri dosad poznate orijentacije: čisto muslimansku, hrvatsku ili srpsku« (*Glas slobode*, 16, 20. IV 1922).

Oni su naglašavali da im treba najmanje više decenija upornog rada da bi se sastavilo ono što su vijekovi razdvajali.⁶⁶ U tom duhu je i odgovor *Jednakosti*, na pisanje *Oslobođenja* iz Tuzle (list Srba demokrata, I, 21. XII 1918) o programu Jugoslavenske muslimanske demokratije (političke organizacije muslimana-Srba, demokrata). U odgovoru se ističe da osim plemenske postoji i vjerska podjela među narodima Bosne i Hercegovine »koja je tuđim uticajem kod Muslimana postala tako oštra da oni čine jednu grupu koja je politički i socijalno zasebna«.⁶⁷

Pored rada na nacionalnom osvješćivanju Muslimana, u *Jednakosti* je pisano i o muslimanskim privrednim ustanovama, te o tome da Muslimani čine zasebnu cjelinu.⁶⁸

Pored svih nastojanja muslimani-Srbi, a ni muslimani-Hrvati nisu mogli okupiti Muslimane, niti su u političkom životu predstavljali neku političku snagu. U tom im nije pomogla ni okolnost da su funkcioneri nekih muslimanskih političkih organizacija, koje su izrazito podržavale Narodnu radikalnu stranku, bila sveštena lica kao npr. u Jugoslovenskoj muslimanskoj narodnoj organizaciji (disidenti JMO). Jedan od glavnih uzroka slabe popularnosti političke akcije muslimana-Srba, a kasnije i muslimana-Hrvata među muslimanskim masama, pored njihove nacionalne orijentacije, bila je njihova direktna ili indirektna zavisnost od srpskih, odnosno hrvatskih građanskih političkih stranaka i njihovih vođa, koji su otvoreno svojatali Muslimane i insistirali na njihovom nacionalnom osvješćivanju i izjašnjavanju u srpskom i hrvatskom pravcu.

Muslimani-Srbi okupljeni oko lista *Budućnost* intenzivno su radili na nacionalnom osvješćivanju Muslimana u pravcu srpstva.⁶⁹ Pored toga, oni

⁶⁶ *Jednakost*, 5, 21. XII 1918.

⁶⁷ *Jednakost*, 3, 4. I 1919. — I u časopisu naprednih nacionalista za rad među Muslimanima *Budućnost* (2, 20. VII 1919, 26) navodi se da je konzervatizam jedno od glavnih mana u karakteru bosanskih Muslimana i da je to posljedica njihovog kulturnog i istorijskog razvoja, jer su dosta vremena proveli odvojeno od svoje ostale braće živeći »pod posve drukčijim kulturnim uticajima i u posve drugim vjerskim, društvenim i političkim sferama nego njihova braća, pa nije nikakvo čudo što sada moramo da govorimo o posebnom karakteru muslimanskom«.

⁶⁸ *Jednakost*, 40, 6. III 1918. i 1, 2. I 1919.

⁶⁹ U programu Organizacije jugoslovenskih radikalno-naprednih nacionalista za rad među Muslimanima od 25. januara 1919. kaže se da Muslimane smatraju »nerazdvojn timer dijelom jugoslovenskog naroda, koji se istina — u svojoj većini ne priznaje ni Srbima, ni Hrvatima, ali je etnički i etnografski apsolutno jugoslovenski, odnosno srpski ili hrvatski. Današnju odvojenost Muslimana od ostalog naroda po mentalitetu, po političkom shvatanju i po divergenciji u kulturi, odnosno njihovoj zaostalosti u kulturi, smatramo štetnim faktorom ne samo po njih, nego za cijelo Jugoslovenstvo. I baš računajući sa tim faktorom naš će rad biti upućen u prvom redu među Muslimane, jer se mora upotrebiti i posebna taktika i poseban metod, da se izbrišu postojeće razlike i da se Muslimani potpuno amalgamiraju sa ostalim narodom. S postizanjem toga cilja prestat će ograničavanje našega rada na njih. Naš rad je dakle rad Jugoslovena među Jugoslovenima i za Jugoslovenstvo«. Program su potpisali: dr Murad Sarić, dr Sulejman Alečković, Hidajet Kulenović, Hasan Hodžić, Derviš Tafro, dr Muhamed Mehmedbašić, Šukrija Kurtović, Hasan Rebac, Muhamed Z. Bašagić i Asim Ugljen. Ova grupa »naprednih nacionalista za rad među Muslimanima« pokrenula je »književno-nacionalni i kulturni časopis — *Budućnost*, koji je izlazio od 20. IV 1919. do 23. IV 1920. Urednik je bio Šukrija Kurtović, a odgovorni urednik Omer Kajtaz.

su naglašavali da njihova organizacija »nije politička, ni partijska; članovi njeni su u partijskom opredjeljivanju slobodni. U svom radu na kulturnom, ekonomskom i socijalnom podizanju Muslimana u opštem narodnom interesu, i u svojoj borbi protiv anacionalnosti i reakcije (tako su nazivali JMO, primjedba A. P.) ova mlada organizacija mislila je naći pomoć kod svih nacionalnih institucija, kod svih nacionalnih partija i ljudi«. Muslimani-Srbi ne poriču vjersku i »plemensku« podvojenost naših naroda, ali to smatraju štetnim po narodne interese. Oni su napadali vodstvo i organe JMO zbog politike separisanja naglašavajući da je politika JMO »anacionalna i anti-nacionalna, da je konzervativna i reakcionarna, da je pogubna i za narod i za Muslimane. Već tim što je anacionalna, tj. što joj je baza religiozna, a ne nacionalna, ona vodi separisanju«. To separisanje vide i u insistiranju Jugoslavenske muslimanske organizacije na ravnopravnoj zastupljenosti Muslimana u državnim organima, na koji način — po njihovom mišljenju — JMO »sebe smatra nečim odijeljenim i od Srba i od Hrvata i od Slovenaca i od svih kao cjelina«. ⁷⁰ Inače, cjelokupnu političku aktivnost Jugoslavenske muslimanske organizacije u vezi sa »nacionalizovanjem« Muslimana ocijenili su negativno, jer je ta politika onemogućavala »nacionalizovanje« Muslimana, prvenstveno, u pravcu srpstva.

Sa sličnim tendencijama tada je nastupao i radikalski poslanik ing. Suljaga Salihagić zastupajući misao da su i pravoslavni, i muslimani, i katolici jedan narod i da su porijeklom Srbi, premda istovremeno navodi da se tokom više stoljeća naš narod razdijelio, jer je primio tri vjere, osnovao tri države, uzimao tri razne kulture, istakao tri razna nacionalna imena i živio sve do ujedinjenja posebnim, često i neprijateljskim životom. Salihagić je smatrao da će proces nacionalnog razvitka poslije ujedinjenja ići u pravcu nacionalne asimilacije. Međutim, to se — po njegovom mišljenju — nije ostvarivalo zbog nedosljedne politike radikala. To je naveo kao jedan od razloga što je 14. maja 1921. godine podnio ostavku na poslanički mandat i na članstvo u Narodnoj radikalnoj stranci. U ostavci koju je uputio predsjedniku stranke i predsjedniku Ministarskog savjeta Nikoli Pašiću Salihagić, pored ostalog, ističe da se ne vodi dovoljno računa »o ovoj našoj nacionalnoj osobini« i dok on i njegovi drugovi zalažu svu svoju popularnost da izgode opreke koje postoje u oba dijela našeg naroda, tj. kod Srba i Muslimana, dotle dr Milan Srškić, vođa bosanskih radikala, dovodi »srpsku nacionalnu stvar u pogledu Muslimana u Bosni i Hercegovini u čor-sokak«, pošto je politika radikala po njegovom »uvjerenju na štetu naše nacionalne asimilacije, pa i budućnosti države«. ⁷¹

Kao što se vidi, srpski nacionalisti među Muslimanima priznaju posebne etničke karakteristike Muslimana, dodajući da »posebnom taktikom i posebnim metodima« treba raditi na amalgamiranju Muslimana sa ostalim (jugoslovenskim) narodom.

⁷⁰ Suljaga Salihagić, Malo odgovora *Pravdi*, Beč 1921, 31. — Inače ideju o asimilaciji Muslimana, kao stvar tekuće politike, osudio je organ Demokratske stranke *Demokratija* navodeći da je asimilacija Muslimana »psihološki i politički apsurdna i da rad na njenom ostvarenju nema svoga smisla, kako zbog toga što je to nemoguće izvesti, bar u jednoj doglednoj daljini vremena, toliko i zbog toga što to nije nikakva naša potreba, u najmanju ruku nije neposredna potreba« (*Obzor*, 115, 29. IV 1922).

⁷¹ Sukrija Kurtović, Gdje je istina (*Glas naroda*, 95, 17. X 1919).

Karakteristično je da pored svih nastojanja ni muslimani-Srbi, a ni Muslimani-Hrvati nisu mogli okupiti muslimanske mase, pa u političkom životu nisu ni predstavljali neku političku snagu.

Spomenuto insistiranje na političkom organizovanju svih Muslimana, bez obzira na nacionalnu opredijeljenost, može se dvojako tumačiti. Prvo, da se nacionalno opredjeljivanje Muslimana u pravcu srpstva i hrvatstva smatralo kao političko i privremeno opredjeljivanje, koje će putem zajedničke političke organizacije i političke akcije u datim uslovima izbljedjeti i nestati. Drugo tumačenje bi bilo da su Muslimani, pa i oni koji su se nacionalno izjašnjavali kao Srbi i Hrvati, bili u neravnopravnom položaju, pa je bilo osnova da se pozivaju na zajedničku akciju i okupljaju u jednoj političkoj organizaciji u cilju ostvarenja svojih građanskih prava.

Sa stanovišta izučavanja procesa nacionalizovanja Muslimana u pravcu srpstva i hrvatstva potrebno je ukazati na još neke pojedinosti. U ovom pogledu je od važnosti odnos politički odgovornih ličnosti u srpskim i hrvatskim sredinama prema Muslimanima koji su se nacionalno izjašnjavali kao Srbi, odnosno Hrvati.

Iz izvještaja organa vlasti, vidi se da je i prema Muslimanima srpski, odnosno hrvatski orijentisanim a i onima koji su kao radikalske pristalice bili na izvjesnim položajima, ispoljavano nepovjerenje, da su nepouzđani i sumnjivi, bez obzira na njihovo svestrano angažovanje za srpsku ili hrvatsku nacionalnu ideju.⁷² Na taj način oni su bili u dvostruko teškom položaju.

⁷² Poglavar sreza u Foči Zrnjić upozorava velikog župana u Sarajevu da je potrebno pratiti rad starješine ispostave u Goraždu Kadića, jer da je »spahinovac« (ABiH, VZSO, Pov. 1243/1924). Slično je mišljenje o Kadiću bilo i kotarskog predstojnika Milisava Ivaniševića u izvještaju od 23. juna 1924, kao i velikog župana, koji je predložio da se Kadić premjesti (ABiH, VZSO, Pov. 2198/1924, list 51 i 119).

Sreski poglavar u Višegradu ne vjeruje Mustafi Hadžiću trgovcu u Višegradu da nije spahinovac, iako se javno isticao kao Srbin (ABiH, VZSO, Pov. 2041/1924, list 10—11).

Ing Mustafa Čelić, istaknuti hrvatofil, nije izabran za predsjednika mjesne organizacije HSS u Sarajevu, jer »nije potpuno pouzdan« (ABiH, VZSO, Pov. 1265/1924). Slično se desilo i Hakiji Hadžiću, aktivisti HSS u Sarajevu kada su »poznati članovi HSS« izjavili da na čelu njihove organizacije treba da »bude jedan Hrvat — katolik« (ABiH, VZSO, Pov. 149/1926, list 1).

U vezi sa nacionalnim opredjeljivanjem muslimanskih političara i intelektualaca interesantan je zaključak Vladimira Čorovića u članku »Muslimansko pitanje«, u kome on tvrdi da je u našoj zemlji bila »dosta obična pojava, da su dojučerašnji muslimanski Srbi jednom izjavom postajali Hrvati i obrnuto, razumijevajući da u čisto klasne svrhe iskorištavaju srpskohrvatski antagonizam u Bosni« (*Budućnost*, 1, 20. VI 1919, 4).

Navedeni problem je uočio i Šukrija Kurtović, istaknuti srpski nacionalista, pa je o tome još 1913. godine pisao da nije dobro natjecanje Srba i Hrvata u Bosni, kao dvije »protivne« struje i »dva naroda« u pridobijanju »privrženika« među Muslimanima. Kurtović tvrdi da je to bio samo rad političkih partija, čiji se uspjeh cijenio prema tome ko pridobije više Muslimana. »Tako su nastali samo srbofil i hrvatofil, koji su se zvali Srbi ili Hrvati i često emigrirali od Srba Hrvatima i obratno — kao iz jedne političke partije u drugu« (*Srpska omladina*, 8, 1/14. IV 1913).

O navodnom srpstvu i hrvatstvu bosanskohercegovačkih Muslimana i njihovoj nepostojanosti u pogledu srpske i hrvatske nacionalne opredijeljenosti piše i Cvetko Đ. Popović u knjizi »Sarajevski Vidovdan 1914« (Beograd 1969). On navodi da su Muslimani pred prvi svjetski rat bili podijeljeni u tri vrste, i to jedni su se smatrali Srbima, drugi Hrvatima, a većina njih bili su samo Muslimani, dok su se u duši osjećali »Turcima«. »Nacionalna opredeljenost naših Muslimana —

Prvo, što nisu bili svesrdno prihvaćeni u srpskim i hrvatskim sredinama, kao iskreni i »pravi« Srbi, odnosno »pravi« Hrvati, i drugo, što su nailazili na otpor u muslimanskim sredinama i tretirani kao razbijači muslimanske zajednice.

Zanimljivo je da niko od muslimanskih političara u monarhističkoj Jugoslaviji, pa ni oni iz JMO, nisu spominjali, a kamoli propagirali »bošnjaštvo« kao nacionalnu identifikaciju bosanskohercegovačkih Muslimana, iako se o tome prilično govorilo pod austrougarskom okupacijom, naročito u vrijeme Benjamina Kalaja. Bošnjaštvo se smatralo toliko kompromitovanim da su muslimanski političari ocijenili da je bolje ne opterećivati se još i ovim kompleksom. Jedino je Seidalija Filipović, poslanik u Ustavotvornoj skupštini, bošnjaštvo istakao kao svoju nacionalnu identifikaciju.

Jugoslavenska muslimanska organizacija je u programu istakla da je pitanje nacionalizovanja Muslimana »polje za kulturni rad društva, a nipošto stvar dnevne politike«, te da se »rad u tom pravcu treba da temelji na snošljivosti i obazrivosti, pomirljivosti i evoluciji«. Zato se isticalo da je JMO protiv svake »tjesnogradosti i strastvenosti«, naročito protiv »nasilnosti u narivavanju kojeg plemenskog imena«. JMO, dakle, u programskoj orijentaciji nije bila planirala nacionalno osvješćivanje u bilo kom pravcu. Ali kao što se vidi, izričito je bila protiv toga da pitanje nacionalizovanja Muslimana bude stvar dnevne politike, kao što je bila i protiv bilo kakvog nasilnog nacionalnog opredjeljivanja, odnosno protiv nasilnog određivanja i nametanja bilo kojeg »plemenskog« imena.

nastavlja Popović — tada je bila nestalna; prošlogodišnji žestoki Srbenda, eto ga ove godine novopečeni Hrvat i obratno. Jedan deo je u izvesnom smislu trgovao svojim nacionalizmom i u danom trenutku opredjeljivao se prema tome ko daje bolju stipendiju, »Prosvjeta« ili »Napredak«, gde se može više zabavljati sa devojkama na raznim priredbama i zabavama. Ili interes u školi: da li je profesor srpsko-hrvatskog jezika Srbin ili Hrvat (...)

Ali je bilo i lepih izuzetaka. Razume se da su se đaci Srbi i Hrvati trudili da što više Muslimana pridobiju na svoju stranu, u čemu su ih stariji podsticali. Uvek sam bio protiv takve agitacije, a naročito protiv povlašćenog tretiranja tih Muslimana samo zato što su izjavili da su Srbi ili Hrvati, kao da su time nešto naročito zaslužili« (str. 17 i 18).

Navodi Cvetka Đ. Popovića prilog su istorijskoj činjenici da se Muslimani — osim izuzetaka — nisu osjećali ni Srbima ni Hrvatima, nego da su se sticajem prilika, prvenstveno iz određenih materijalnih interesa »opredjeljivali« čas Srbima, čas Hrvatima. Poznato je da su Muslimani nacionalno »opredjeljeni« lakše postizali uspjeh na svim poljima društvene djelatnosti, iako ne bez poteškoća. Osim tih interesa, dugo se zadržalo shvatanje — gotovo do naših dana, da su Muslimani koji su se izjašnjavali kao Srbi i Hrvati »napredniji«, »svjesniji« i »progresivniji« od ostale muslimanske mase, koja je tretirana kao vjerska skupina i nacionalno »neopredijeljena«. Upor. VI plenum Centralnog komiteta SK BiH, Sarajevo 1963, 37 i 14, te izvještaj o radu Centralnog komiteta i Revizione komisije SK BiH u periodu između III i IV kongresa, Sarajevo 1963, 75 — 76.

Sarajevski demokratski list *Narod* u jednom članku konstatuje da od nacionalizovanja Muslimana nisu imali koristi ni Srbi, ni Hrvati, a niti muslimanske mase, nego samo »neki muslimani«, koji su »nemajući nacionalne svesti učinili trgovinu od svog nacionalizma. I neretko se događalo da su takvi špekulanti preskakivali iz srpstva u hrvatstvo i obratno, koje se bolje isplatilo« (*Narod*, 94, 11. XII 1924). O političkim špekulacijama i mijenjanju nacionalne srpske i hrvatske »opredijeljenosti« pojedinih muslimanskih intelektualaca, prvenstveno političara, pisala je i *Pravda* (289, 21. XII 1924).

Takvu politiku JMO je stalno propovijedala i više puta sve do propasti kraljevske Jugoslavije isticala bilo kao stav organizacije ili kao stav istaknutijih funkcionera stranke.⁷³

Jugoslavenska muslimanska organizacija je uspjela u svojim nastojanjima samim time što su muslimanske mase ostale nacionalno »neopredijeljene« u smislu srpstva i hrvatstva. Takvo stanje u stvarnom životu u stvari je uvažavalo nacionalne posebnosti postojeće razlike između Muslimana, s jedne, i Srba i Hrvata, s druge strane.⁷⁴

Iz jednog članka Saliha Baljića, istaknutog hrvatski orijentisanog funkcionera JMO, vidi se na koji je način vodstvo JMO zamišljalo da treba da se vrši nacionalizovanje Muslimana. Suprotstavljajući se i srpskoj i hrvatskoj »šovinističkoj« akciji na srbiziranju i hrvatiziranju Muslimana, Baljić ističe da svijest o plemenskom nacionalizmu treba u muslimanskoj omladini da se razvija »dobrom i valjanom lektirom, te objektivnim i istinskim naučavanjem istorije, ali uvijek tako da i srpsko i hrvatsko ime budu usađivni kao sinonimi našega naroda, da postanemo jedna jedinstvena nacija. Svako drugačije odgajanje urađa negativnim plodovima«. Baljić nadalje naglašava da »nasilno uticanje ili proračunano mamljenje u plemenske tabore stvara nekaraktere«, što ima da se u prvom redu osveti Muslimanima, a potom i cijelom jugoslovenskom narodu, jer bi tada Muslimani bili za potkusurivanje u svim kulturno-nacionalnim i partijsko-političkim poslovima. Zato Baljić insistira na kulturno-prosvjetnom radu među Muslimanima kako bi njihov mlađi naraštaj znao ko su, šta su i kakva im je prošlost. Baljić upozorava da ukoliko se pođe putem propagande i insistiranja na srpstvu i hrvatstvu, da će među Muslimanima doći do međusobnog trvenja i da će tako ostati najzadnji, da će izgubiti vezu sa prošlošću, a neće uhvatiti novu sa kulturnim svijetom, pa će tako kao »potomci slavni i velikih postati obični nikogovići«.⁷⁵

Inače, vodstvo JMO je istupalo u javnosti, naročito u partijskoj štampi, sa stavovima o Muslimanima kao dijelu našega jedinstvenog naroda, navodeći to izrazima »muslimanski dio našeg naroda«, a ponekad i »muslimanski narod«.⁷⁶ To je praktično u nacionalnom smislu značilo izjednačavanje Muslimana sa Srbima, Hrvatima i Slovencima, tada tretiranim, takođe, kao dijelovima jedinstvenog »troimenog« naroda. U političkoj praksi nije bila rijetka formula kao, na primjer, da je moguć sporazum između »Srba s jedne strane i Hrvata, Slovenaca i Muslimana s druge«.⁷⁷

Zato se vodstvo JMO naročito suprotstavljalo stavovima i pokušajima da se Muslimani *nasilno* opredjeljuju kao Srbi i Hrvati. Isto tako se ener-

⁷³ *Pravda*, 289, 21. XII 1924; *Vrbaske novine*, službeni list Vrbaskе banovine, Banja Luka, 1965, 15. III 1940.

⁷⁴ Vid. Luka Đaković, Istorijski aspekt nacionalnosti u Bosni i Hercegovini, *Pregled* 1967, 9, 213.

⁷⁵ Salih Baljić, oko »Novog Behara« (*Pravda*, 12, 15. III 1927).

⁷⁶ *Pravda*, 10, 14. I 1923; 18, 24. I 1923; 15, 13. IV 1926. Upor. Istorija građanskih stranaka u Jugoslaviji I, 338.

⁷⁷ *Pravda*, 80, 8. IV 1923. — Beogradske *Novosti* u članku »Podlo i kukavički« (403, 1922) pojam »muslimanski narod« ponavljaju dva puta. Beogradska radikalna *Tribuna* (4. XI 1923) diferencirajući vjersku i narodnu pripadnost navodi kako saznaje »da vlada namjerava da ponovo održi jednu širu konferenciju sa vjerskim predstavnicima muslimanske narodnosti«, što samo po sebi podrazumijeva razlikovanje muslimanske vjerske od narodnosne pripadnosti.

gično istupalo i protestovalo i protiv pokušaja da se Muslimani tretiraju kao nacionalna manjina, naglašavajući da se Muslimani kao dio našeg naroda ne mogu tretirati kao manjina i da se »narodnost mora odlučiti od religije i u potpuno jedinstvenom narodu, a kamoli u narodu gdje je više religija«. ⁷⁸

U vezi s ovim je i upit poslanika JMO u Narodnoj skupštini Kraljevine SHS povodom vijesti u bečkim novinama *Der Österreichische Volkswirt* (XVII/1925, 14, 3. I 1925, 359) da jugoslovenska vlada ima »namjeru da se pozove na Društvo naroda u pitanju jedne evropske nacionalne manjine« (bosanskih muhamedanaca) koji su se navodno ogriježili o ustanove mirovnog ugovora o zaštiti nacionalnih manjina. ⁷⁹

Osim upita u Narodnoj skupštini, objavljeni su i prilozi u stranačkoj štampi u kojima se zbog navedenog postupka prema Muslimanima napada Pašić — Pribićevićeva vlada i zahtijeva satisfakcija. ⁸⁰ Na ovo je uslijedio odgovor u *Samoupravi*. Uz ovlaštenje »sa mjerodavne strane« kategorički je demantovana vijest u bečkim novinama s napomenom da je to »Spahin izborni trik«. ⁸¹

S obzirom na političku situaciju, vodstvo JMO nije se suprotstavljalo a niti moglo suprotstavljati tendencijama nacionalnog »opredjeljivanja« Muslimana. Ono se zadovoljilo da djeluje u prvom redu protiv *nasilnog* postupka u nacionalnom osvješćivanju Muslimana i njihovom izjašnjavanju u srpskom i hrvatskom pravcu. ⁸² Istovremeno je, međutim, stalno upozoravalo sve Muslimane, pa i one nacionalno »opredjeljene«, na neophodnost zajedničkog djelovanja u jedinstvenoj političkoj organizaciji, videći svoj klasni i politički interes u slozi i jedinstvu svih Muslimana.

Tolerantnost vodstva JMO u pogledu nacionalnog »opredjeljivanja« Muslimana, bez obzira u kojoj je to mjeri bilo blagonaklono, ogleda se, pored ostalog, u činjenici da se u redovima Jugoslavenske muslimanske organizacije nalazio »vrlo lijep broj Muslimana-Srba, nacionalista i dobrovoljaca« od

⁷⁸ *Pravda*, 170, 24. VI 1920.

⁷⁹ *Samouprava*, 14, 21. I 1925.

⁸⁰ *Pravda*, 9, 13. I 1925; 11, 15. I 1925; 18, 23. I 1925.

⁸¹ *Samouprava*, 14, 21. I 1925. — Povodom pojedinačnih istupa o Muslimanima kao nacionalnoj manjini, pri čemu je postojala i tendencija da budu poistovječeni s Turcima, interesantno je istupanje dra Spalajkovića u Komisiji za nacionalne manjine u Lozani 20. XII 1922. Na zahtjev turskih predstavnika da se pojam nacionalne manjine ima razumijevati više u konfesionalnom nego u etnografskom smislu »dr Spalajković je ustao protiv toga, dokazujući da Turci žele, da pokažu kako su naši Muslimani turske narodnosti, što je netačno, pošto su naši Muslimani ogromnim dijelom čisti Jugosloveni« (*Pravda*, 287, 21. XII 1922). Problem je u ovom smislu postavljen povodom jedne odredbe o zaštiti muslimana kao vjerske skupine u Senžermenskom ugovoru. Ove važne distinkcije nije, na primjer, uočio ni Branislav Gligorijević, pa piše o Muslimanima kao o nacionalnoj manjini u radu »Politička previranja u Demokratskoj stranci na pitanju taktike prema Hrvatskom bloku u drugoj polovini 1922. godine (*Istorija XX veka*, VIII, Beograd 1966, 225).

⁸² Beogradski *Trgovinski Glasnik* (5, 7. I 1925) u članku »Kroz Bosnu« ističe da je za privredni i uopšte kulturni napredak »jedno veliko zlo, što su bosanski Muslimani, u najvećem broju, bez nacionalne svijesti«, da su za to krivi Muslimani političari koji trguju sa muslimanstvom, muslimanski svijet zaludjuju i drže ga u »jednoj mračnoj hipnozi« usporavajući na taj način njegovo nacionalno i političko opredjeljivanje.

kojih su neki bili i u vodstvu stranke.⁸³ Isto tako, poznato je da su poslanici JMO i članovi Centralnog i Radnog odbora stranke bili u najvećem broju nacionalno »opredijeljeni« kao Hrvati i Srbi. Veoma mali broj ih se izjašnjavao kao »Bošnjaci« ili »Jugosloveni«. Uostalom, postavlja se pitanje da li je drugog izbora i bilo s obzirom na buržoasku tezu da su Muslimani samo Srbi ili Hrvati i da teza o Muslimanima kao etničkom individualitetu nije bila idejno razrađena nezavisno od toga što je taj individualitet u stvarnosti postojao. Politička praksa stare Jugoslavije je potvrđivala, kako je to napomenuto, da je u stvari srpsko i hrvatsko opredjeljivanje Muslimana imalo više političku nego nacionalnu sadržinu.⁸⁴ Bez obzira na nacionalnu orijentaciju i »opredijeljenost« vodstva i istaknutih pojedinaca u JMO, oni su ostajali u jedinstvenoj muslimanskoj političkoj organizaciji, nalazeći da Muslimani ne samo kao pripadnici islama već i kao poseban entitet treba da se bore za svoj ravnopravan tretman sa ostalim našim narodima.⁸⁵

Vodeći računa o zvaničnoj politici srpske buržoazije prema nacionalnom pitanju, po kojoj se jedno vrijeme čak ni hrvatski narod nije priznavao,⁸⁶ a

⁸³ *Pravda*, 20. 10. V 1927. — Tolerantan stav vodstva JMO prema nacionalnom »opredjeljivanju« Muslimana ispoljen je i u odgovoru na tvrdnje »Slobodnog doma« da se »90 postotaka Muslimana Bosne i Hercegovine ili priznaje Hrvatima ili pristaje uz politiku, koju danas vodi HRSS«. Tim povodom ponovljeno je da JMO ne drži da je nacionalno osvješćivanje naroda posao dnevne politike, jer je to polje rada društva i škole, te da vodstvo stranke neće odvrćati Muslimane od hrvatstva, jer se prema partijskom statutu a i prema praksi koja vlada u JMO, svaki član stranke može kako hoće nacionalno osjećati i opredjeljivati (*Pravda*, 289, 21. XII 1924).

⁸⁴ U političkoj borbi za jačanje svojih pozicija u Bosni i Hercegovini Narodna radikalna stranka i Hrvatska seljačka stranka nisu mogle mimoći ni nacionalno pitanje Muslimana. Dr Srškić je više puta naglašavao da Muslimani treba da se opredijele kao Srbi, dok je Stjepan Radić isticao da su Muslimani Hrvati, te da mogu obezbijediti ravnopravnost samo ako se priznaju Hrvatima, odnosno Srbima. Zbog toga je naglašavano kako će Muslimani doći do uvjerenja da treba stupiti ili u Hrvatsku seljačku stranku ili u Narodnu radikalsku stranku (ABiH, VŽSO, Pov. 240/1926). Prema tome, nije bilo dovoljno da se Muslimani nacionalno iskazuju kao Srbi ili Hrvati, već je trebalo da se privuku u srpske, odnosno hrvatske političke stranke. Čak je u tadašnjoj političkoj stvarnosti za NRS i HSS bilo važnije da Muslimani tupažu u njihove redove, pa makar i ne bili nacionalno »svjesni« Srbi i Hrvati. Navedenu politiku Narodne radikalne stranke i Hrvatske seljačke stranke osudio je, u martu 1926. godine, Svetozar Pribičević naglašavajući da to vodi plemenskim zaoštavanjima Srba i Hrvata i »da se Muslimani treba da opredijele da budu ravnopravni građani u našoj državi« (ABiH, VŽSO, Pov. 2797/1926).

⁸⁵ Ukoliko su i postojale razlike kod muslimanskih političara u nacionalnoj opredijeljenosti, one se u praktičnoj politici nisu osjećale. Tako, na primjer, i predstavnici JMO i njihovi politički protivnici iz muslimanskih redova, konkretno istaknuti disidenti JMO, isticali su u političkoj aktivnosti muslimanske interese u širem smislu riječi. Čak i na kraju svoje političke karijere disidenti JMO su u decembru 1924. godine u predlogu za pomirenje isticali da su poslanici JMO u prvom redu Muslimani, pa makar oni bili i Hrvati, i da je njihova dužnost da zastupaju samo interese Muslimana u političkom, kulturnom i gospodarskom pogledu. Naglašavaju da se buduća politika JMO neće kretati ni srpskim ni hrvatskim, već čisto muslimanskim vodama, kako ne bi raspirivala »ako već ne bi mogla udunuti plemenski plamen«, koji sve više zahvata i srpskopравoslavni i hrvatskokatolički dio našeg naroda« (*Večernja pošta*, 1031, 10. XII 1924).

⁸⁶ Vladajući velikosrpski krugovi u Kraljevini SHS smatrali su da će riješiti nacionalno pitanje »rješavanjem njegovog najozbiljnijeg vida koji se tada ispoljavao, a to je tzv. hrvatsko pitanje. Oni su to mislili ostvariti sporazumijevanjem

kamoli Muslimani, vodstvo JMO nije ni insistiralo na razvijanju teze o muslimanskoj posebnosti niti je insistiralo na tom priznanju. Čak se u izbjegavanju političkih i nacionalnih sukoba često naglašavalo kako Srbe i Hrvate na jednak način smatraju svojom nacionalnom braćom, da su jugoslovenski raspoloženi, da žele jedinstvo države, da će »njihov tobožnji anacionalizam« nestati čim se i kod Srba i kod Hrvata »uvidi potreba ujedinjenja i bratskog bliženja«. ⁸⁷ U pitanju je, dakle, jedna linija i traženje rješenja kako bi se što manje eksponirali kao Srbi, odnosno kao Hrvati.

Vodstvo JMO, i pored tendencije pojedinaca ka srpskoj i hrvatskoj nacionalnoj orijentaciji, bilo je svjesno da njihovo napuštanje muslimanstva, a prihvatanje srpstva ili hrvatstva znači sigurno gubljenje muslimanskih masa, odnosno birača. S druge strane, politička aktivnost vodstva JMO, naročito u pravcu ostvarenja ravnopravnog tretmana Muslimana sa ostalim narodima, bitno je, pored ostalog, uticala na učvršćenje muslimanske nacionalne posebnosti. Zato je stalno isticanje potrebe ravnopravnog položaja Muslimana u monarhističkoj Jugoslaviji, kao i upozoravanje na opasnosti usljed političke i druge razjedinjenosti i zbog toga isticanje potrebe za čvrstim jedinstvom muslimanskog naroda još više učvršćivalo Muslimane u zasebnu kulturno-socijalnu, društveno-ekonomsku i političku cjelinu, naročito u odnosu na Srbe i Hrvate u Bosni i Hercegovini. Tome je doprinosio i energičan stav vodstva JMO protiv iseljavanja Muslimana u Tursku.

Međutim, kao i kod drugih građanskih partija i organizacija između dva svjetska rata, idejno-politička platforma i orijentacija JMO je objektivno vodila razdvajanju i međusobnom suprotstavljanju bosanskohercegovačkih naroda i njihovom okupljanju oko politike koja nije bila u skladu sa dubljim posebnim ni zajedničkim interesima i potrebama širih slojeva stanovništva u Bosni i Hercegovini i čitavom jugoslovenskom društvu.

Cjelokupnom svojom politikom JMO je najviše indirektno uticala na afirmisanje nacionalnog individualiteta bosanskohercegovačkih Muslimana, što je sve više dolazilo do izražaja u svim oblastima društvenog života. ⁸⁸

sa hrvatskom buržoazijom davanjem manjih ustupaka u vlasti« (Branislav Gligorić, Politička previranja u Demokratskoj stranci na pitanju taktike prema Hrvatskom bloku u drugoj polovini 1922. Istorija XX veka, VIII, 266).

U članku »Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe« Josip Broz — Tito naglašava da je Versajska Jugoslavija postala najtipičnija zemlja nacionalnog ugnjetavanja u Evropi jer su Hrvati, Crnogorci i Slovenci bili potčinjeni narodi i neravnopravni državljani, dok su Makedonci i Albanci bili porobljeni i podvrgnuti istrebljenju, a Muslimani, njemačka i mađarska nacionalna manjina su služili kao moneta za potkusurivanje ili kao instrumenat u borbi protiv Hrvata i drugih naroda Jugoslavije (Josip Broz — Tito, Govori i članci, I, Zagreb 1959, 115).

⁸⁷ Jugoslavija, 18, 18. XII 1918.

⁸⁸ Ocjenjujući funkciju JMO u društvenom razvitku bosanskohercegovačkih Muslimana, dr Vasilj Popović je 1940. godine pisao da su bosanski Muslimani u staroj Jugoslaviji zadržali svoju solidarnost na vjerskoj osnovi, da su stvorili svoju političku organizaciju koja je postala radikalna muslimanska stranka, kao što je bila radikalna stranka kod Srba i radićevska stranka kod Hrvata — tri malograđanske radikalne stranke u Bosni. Sa takvom političkom organizacijom Muslimani su, kako kaže dr Popović, »uspješno sprečavali sve pokušaje da ih druge plemenske stranke pocepaju i u znatnijem broju uvuku u svoje političke redove. Oni su vrlo lako primili jugoslovensko ime«. Ali, prema dr Popoviću, Bosna je bila i ostala kamen spoticanja čim se u državi unutrašnje pitanje počelo rješava-

U tom smislu je i prigovarano Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji da svojom političkom djelatnošću teži da stvori »muslimanski narod, kao četvrti naš narod«, premda je »fakat da se mnogi u toj masi stvarno i osećaju kao izvesna muslimanska nacionalna zajednica«.⁸⁹ Prema jednoj drugoj formulaciji nastaloj kao rezultat zapažanja o političkom životu, Muslimani su se usljed uticaja religije i istorijskog razvitka ujedinili i stvorili posebnu »nacionalnu skupinu«.⁹⁰ I ranije su se iznosila mišljenja da se muslimanske mase »ne osjećaju ni kao Hrvati ni kao Srbi, već samo kao Muslimani«, i da, pored pojedinaca koji se osjećaju bilo Hrvatima, bilo Srbima, »ogromna većina stoji kao jedno corpus separatum u našem narodnom telu«.⁹¹

Prema tome, nacionalna stvarnost u Kraljevini Jugoslaviji, naročito pred njen raspad, sve je više demantovala protagoniste negiranja postojanja posebnih etničkih interesa Muslimana i istovremeno isticala tzv. muslimansko pitanje kao aktuelan problem, pa se o njemu sve više govorilo i pisalo. U ovom periodu srpska i hrvatska buržoazija više ne istupaju samo u cilju pridobijanja Muslimana za srpsku, odnosno hrvatsku nacionalnu orijentaciju, već moraju »dokazivati« i negirati da Muslimani nisu »četvrta narodnost«, kakva su se mišljenja sve češće iznosila.

Ograničavajući se samo na stavove srpskih i hrvatskih građanskih političara i naučnika, pomenuli smo njih nekoliko koji su, pored svoje buržoaske uskogrudnosti, uočavali postojanje muslimanskog nacionaliteta. Ipak ovom prilikom dužni smo konstatovati istorijsku činjenicu da je Komunistička partija u svojoj političkoj djelatnosti još od 1938. godine uvažavala muslimansku posebnost i kao prema takvoj se odnosila u svojoj političkoj aktivnosti.⁹²

Društveno-istorijski razvitak bosanskohercegovačkih Muslimana u monarhističkoj Jugoslaviji, nasuprot svim željama i insistiranjima srpske i hrvatske buržoazije, dokazao je da je njihov nacionalni razvoj išao specifičnim putem premda i dosta podudarnim sa nacionalnim razvojem bosanskih Srba i Hrvata. To je proizilazilo iz vjekovnog nacionalno-političkog i društvenog razvitka, pa je našlo svoj izraz i u staroj Jugoslaviji u kojoj na tlu Bosne i Hercegovine vidimo formirana tri naroda — Srbe, Hrvate i Muslimane, iako istog slavenskog porijekla, žive izmiješano na jednoj teritoriji koja je njihova zajednička otadžbina, iako su im naročito u odnosu prema trećima zajednički interesi, te uz to govore i jednim jezikom.

vati na plemenskoj osnovi, jer su i Srbi i Hrvati i Muslimani — prema Popoviću — imali različite interese (*Vidici*, 4, 25. II 1940, 100).

⁸⁹ Milisav Jelić, *Letopis Juga*, Beograd 1930, 130.

⁹⁰ Dr Ivo Kolbe, *Uloga Bosne u Jugoslaviji i Muslimana u Bosni*, »Nova Evropa«, XXXII, 8, 26. VIII 1939, 268.

⁹¹ Dr Momčilo Ivanić, *Zadaci naše narodne politike* (*Radikal*, 14, 19. VIII 1924). — Isti autor u jednom ranijem tekstu Hrvate, Slovence i Muslimane tretira kao »tri ogranka celokupnog naroda našega« (*Radikal*, 407, 30. III 1923).

⁹² Opširnije o odnosu KPJ prema muslimanskom nacionalnom fenomenu vid. A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, treće izdanje, Sarajevo 1972.

U ovom dijelu rada neće biti govora o svim rezultatima do kojih smo došli u istraživanju problematike JMO, i to zato da bi se izbjeglo ponavljanje onoga što je već kazano u pojedinim poglavljima. Stoga ćemo se ograničiti samo na periodizaciju i neke ocjene JMO.

U prethodnim razmatranjima učinjen je pokušaj da se izvrši periodizacija istorije JMO. U izvođenju ovakve periodizacije nisu bez značaja saznanja: da li se JMO nalazila u opoziciji ili je sarađivala sa vladajućim strankama i učestvovala u vladama Kraljevine SHS. Čini se, ipak, da su za proučavani period u istoriji JMO najznačajnija dva razdoblja:

— period njenog osnivanja (polovinom februara 1919) do 31. marta 1922, kada je došlo do rascjepa u vodstvu stranke izdvajanjem Maglajlićeve grupe i

— period od aprila 1922. godine do šestojanuarske diktature, kada je zabranjeno djelovanje političkih stranaka, pa i JMO.

To što smo obradili aktivnost JMO do šestojanuarske diktature, tj. do njene zabrane, samo po sebi ne implicira i odgovor na pitanje da li je tada JMO prestala i stvarno da postoji i da djeluje ili je to bilo kasnije, na primjer, uključivanjem JMO u Jugoslovensku radikalnu zajednicu (JRZ), ili čak poslije okupacije zemlje 1941. godine. Potpun odgovor na ovo pitanje moguće je dati tek nakon istraživanja i naučne obrade političkog razvoja Muslimana u Kraljevini Jugoslaviji.

Važno je odgovoriti i na pitanje da li postoji kontinuitet između JMO i muslimanskih političkih stranaka nastalih u doba Austro-Ugarske Monarhije, odnosno da li je JMO nova stranka. Iz istraživanja proizlazi da je JMO nova stranka, nastala pod posebnim prilikama u kojima su se našli Muslimani poslije ujedinjenja 1918. godine.

Muslimani su pred prvi svjetski rat (od 1911. godine) imali jednu političku stranku, Ujedinjenu muslimansku organizaciju, koja je nastala spajanjem dotadašnjih partija: Muslimanske narodne stranke i Muslimanske samostalne stranke. Ova stranka, gotovo u potpunosti se pasivizirala u toku rata. Stari političari, porijeklom uglavnom iz begovskih porodica, nisu za vrijeme rata razvijali bilo kakvu političku akciju. Tim političarima, svojevremeno dosta vitalnim u borbi muslimanskog naroda za vjersko-prosvjetnu autonomiju, bio je dovoljan razlog da se politički pasiviziraju to što je raspušten Bosanski sabor i što vlast nije tolerisala stranačku aktivnost.

Karakteristično je da su prvi signali za političku aktivnost u doba rata potekli od tada mladog, ali uglednog hodže i publiciste Sakiba Korkuta, koji će nekoliko godina kasnije postati jedan od političkih ideologa JMO u prvoj fazi njenog razvoja.

Korkut je odmah poslije sarajevskog atentata 1914. godine u listu *Jeni Misbah* (Novo svjetlo, 14, 2. VII 1914) osudio protusrpske demonstracije, te progone i pogrome Srba. U toku rata sve se više približavao jugoslovenskom pokretu. Potkraj rata u listu *Biser* (17, 18, 19 i 10, septembra i oktobra 1918) napisao je važan članak pod naslovom »Baja, lazi, bau, bau« upućen muftiji Maglajliću, kasnijem osnivaču i prvom predsjedniku JMO. Ističući da su Muslimani ugroženi sa svih strana, Korkut naglašava potrebu hitne akcije i upozorava Maglajlića riječima: »Zar nije vrijeme organizovanju; zar može i smije biti bez opširnijeg zdogovora? Zar smijemo drijemati? Govori i po duši kaži, može li se ovako i dalje ići! Reci ja bijelu, ja crnu; progovori pa makar pesimistički. Maglajliću, baja lazi, bau, bau!«

Vodstvo u JMO ipak nije pripalo Korkutu niti drugim osnivačima JMO, već dru Mehmedu Spahi. Nije nezanimljivo bar u kratkim potezima slijediti njegov politički put koji je prethodio njegovom liderstvu.

Dr Mehmed Spaho potiče iz građanske porodice koja je u Sarajevu, centru političkog života u Bosni i Hercegovini, uživala znatan ugled. Otac mu Hasan važio je kao učen teolog i pisac. Pravne nauke je završio u Beču. Vrativši se sa studija u Sarajevo, postaje sekretar Trgovačke komore. Priklanja se Muslimanskoj samostalnoj stranci Esada Kulovića. Za vrijeme rata bio je simpatizer jugoslovenskog pokreta. Ženidbom se povezuje sa porodicom istaknutog prvaka iz Sarajeva Avdom Šahinagićem. Postaje opštinski odbornik i stiče popularnost zalažući se za komunalne potrebe naselja u kojima stanuje muslimanski svijet. Godine 1912. piše raspravu na njemačkom jeziku o bosanskom agrarnom pitanju. Ovakvom orijentacijom razvija se kod njega smisao za ekonomska pitanja, što mu je dobro služilo kasnije kada je vodio neke privredne resore u jugoslovenskim ministarstvima.

Ove okolnosti, a uz to taktičnost i opreznost u javnim nastupima, kao i izvjesne sklonosti za političku taktiku doprinijele su Spahinoj popularnosti u muslimanskim masama, nezavisno od toga što je on JMO pristupio u martu 1919, dakle mjesec dana nakon što je stranka osnovana.

Spaho je bio izraziti predstavnik muslimanskog građanstva, što će reći modernizovane muslimanske čaršije, i to upravo sarajevske čaršije, koja je oduvijek igrala važnu ulogu u političkom životu Muslimana. Njegovi saradnici bili su uglavnom iz redova muslimanske inteligencije i predstavnika čaršije. Ti intelektualci po svojim sposobnostima nisu odveć ni nadmašivali niti su stajali mnogo ispod nivoa Spahinih sposobnosti. U vodstvu JMO u znatnoj mjeri su bili potisnuti begovi. Hodže, naročito poslije izdvajanja Maglajlić — Korkutove grupe, nisu nikada u JMO neposredno imali odlučujuću riječ. Ipak, vodeća garnitura u JMO stalno je nastojala da ima pozicije u vakufskoj organizaciji, gdje su laici preuzeli znatne kompetencije, pa su posredstvom vakufa, od kojih su hodže u znatnoj mjeri materijalno zavisile, osiguravali svoj uticaj na hodže. Seljaštvo se već tradicionalno povodilo za gradom, pa Spaho sa svojim saradnicima nije morao ni da se trudi da ga pridobije. Što se tiče radnika, JMO se malo starala o njihovim interesima u uvjerenju da će inače zapostavljeni malobrojni muslimanski radnici svoj interes naći u zajedničkoj borbi sa zapostavljenim Muslimanima kao cjelinom. Stav JMO se, dakle, u pitanju zaštite interesa radničke klase nije razlikovao od stava drugih građanskih partija.

Jasno je, dakle, da je JMO građanska partija i da je muslimansko građanstvo u političkoj konstelaciji Kraljevine SHS bilo vodeća politička

snaga Muslimana. Između stare Ujedinjene muslimanske organizacije i Jugoslavenske muslimanske organizacije, s obzirom na vodeću glasnu strukturu jedne i druge organizacije, ne postoji dakle ni organizacioni kontinuitet niti kontinuitet vodstva, ali izvjesni elementi idejno-političkih konstanti postoje s obzirom na sličnost objektivnih okolnosti u kojima su se nalazili bosansko-hercegovački Muslimani prije i poslije rata. I muslimanski političari, bivši poslanici Saborskog kluba Ujedinjene muslimanske organizacije bili su svjesni da njihova stranka u novim uslovima neće moći nastaviti organizovanu političku aktivnost. Oni su — kako je napomenuto — koncem decembra 1918. godine izvijestili da se razilaze u političkim nazorima i da se stoga povlače iz političkog života. I, zaista, od tih političara jedino su se dr Hamdija Karamehmedović, i to samo jedno vrijeme, i dr Halid Hrasnica trajnije uspjeli uklopiti u nove tokove muslimanske politike. Ostali istaknutiji stari političari našli su se izvan JMO orijentišući se prvenstveno prema radikalima (Šerif Arnautović, Suljaga Salihagić, Mustafa Mutevelić, Šefkija Gluhić i drugi). Štaviše, i probegovski stavovi JMO u agrarnom pitanju moglo bi se reći da nisu imali glavni izvor u feudalizmom opterećenim gledanjima na agrarni problem. Način rješavanja tog pitanja često je uticao na vodstvo JMO da na to pitanje gleda kao na šire muslimansko pitanje pošto se njegovom rješavanju pristupilo prvenstveno sa partijsko-nacionalističkih pozicija. Vršena je, između ostalog, diskriminacija muslimanskih zemljoposjednika u odnosu na pripadnike te socijalne kategorije drugih nacija i područja u Kraljevini SHS.

Organizaciona struktura, taktika i strategija, odnos prema masama, program i svi drugi relevantni pokazatelji navode na zaključak da JMO nema izuzetnu dimenziju — pa ni vjersku — koja ne bi bila u većoj ili manjoj mjeri karakteristična za gotovo sve građanske političke stranke u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.

Jugoslavensku muslimansku organizaciju su, istina, tendenciozno nazivali vjerskom strankom kad god je postojala tendencija za njenim devalviranjem. Takvo njeno kvalifikovanje polazilo je od tretmana muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini isključivo kao vjerske zajednice a ne i nacionalne. I pored stalnog naglašavanja vjerskog karaktera JMO, samo postojanje ove stranke koja je okupljala gotovo sve Muslimane bio je snažan indikator da se afiniteti i unutrašnji kohezija ovog elementa nije zasnivala jedino na religijskom pripadništvu.

U vrijeme kada se Srbi i Hrvati u Bosni i Hercegovini politički organizuju, takođe, pretežno na vjersko-nacionalnoj osnovi, JMO nastaje kao politička organizacija ogromne većine Muslimana koji se grupišu i zbijaju pod spoljnim pritiscima u okolnostima praktične neravnopravnosti i ugroženosti. Tako je JMO postala reprezentant muslimanskog stanovništva nasuprot dosta intenzivnoj aktivnosti muslimanskih intelektualaca demokrata, nacionalno »opredijeljenih« Srba, odnosno nasuprot aktivnosti prohrvatskih grupa (oko *Naše pravde*, ili kasnije Muslimanske organizacije HSS). U rješavanju praktičnih pitanja vodstvo JMO se veoma uspješno koristi brojnim diskriminatorskim postupcima prema muslimanskim masama, osobito prvih godina postojanja Kraljevine SHS. Možda tajna »praktičnosti« JMO leži u heterogenosti strukture njenog vodstva. Iz njegovog socijalnog sastava (činovnici, profesori, advokati, trgovci, sveštenici, feudalci, novinari i drugi)

vidi se da oño predstavlja sitnoburžoaskе slojeve, koji imaju smisla da kompromisima i pogodbama rješavaju svakodnevni životna prakticistička pitanja.

Sa politološkog gledišta svakako je pažnje vrijedan fenomen političkog jedinstva muslimanskih masa. Možda bi bilo adekvatnije ako se u vezi s tim postavi pitanje šta je to što muslimanskim masama daje ton jedinstvenosti?

Prije svega riječ je o krupnim socijalno-ekonomskim promjenama koje su zahvatile Bosnu i Hercegovinu poslije prvog svjetskog rata, posebno Muslimane. Feudalizmu je definitivno došao kraj, a time i feudalnim odnosima. To je pogodilo klasne interese feudalaca, među kojima je bilo 91% Muslimana. Budući da su Muslimani, bez obzira na njihovo nesporno slovensko porijeklo, identifikovani sa omrznutim nekadašnjim turskim osvajačem, oni su poslije 1918. godine bili izvgrnuti plaćanju grijehova generacija koje su prethodile i djelovale u jednoj osobenoj društveno-političkoj feudalnoj konstelaciji, pri čemu nije suviše spomenuti da feudalizam nije ni bosanski ni muslimanski nego sistem evroazijskih razmjera. Progoni, ubijanja, pljačke i šikaniranja koja su vršena nad muslimanskim nezaštićenim stanovništvom u novoj državi, osporavanje njihovog osjećanja pripadnosti i vezanosti za rodnu grudu — domovinu Bosnu još više je doprinosilo povezanosti i solidarnosti svih slojeva muslimanskog naroda. I tamo gdje su Muslimani bili brojni u odnosu na druge društvene grupe (u Bosni i Hercegovini Muslimani su činili 1/3 stanovništva), oni nisu mogli uticati bitnije na politiku zemlje u cjelini, među ostalim i za to jer nisu bili proporcionalno Srbima i Hrvatima zastupljeni u najvišim državnim organima (Narodnom vijeću SHS, Glavnom odboru Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu, Narodnoj, a kasnije Zemaljskoj vladi za BiH, Pokrajinskoj upravi za Bosnu i Hercegovinu i drugim organima).

Akcije seljaštva, koje je identifikovalo Muslimana sa Turčinom (kao što je i Musliman poistovećivao sve što nije muslimansko sa »vlahom« i »vlaškim«) nisu se ograničavale i zadržavale, kao u samom početku, samo u napadima na begove — bivše feudalce. Stoga ugroženim feudalcima nije bilo teško predstaviti muslimanskim masama vlastito propadanje kao propadanje tih masa, odnosno muslimanske zajednice, a svoj interes kao interes svih Muslimana. Doda li se tome vjersko osjećanje koje je kod muslimanskog stanovništva bilo veoma razvijeno, tada je dobrim dijelom ukazano na osnovne neposredne razloge kompaktnosti muslimanskih masa i njihovog jedinstva u poratnim godinama.

Upravo na osnovu toga mogli su interesi ostataka feudalnih struktura naći mjesto i u programu JMO, tada najjače muslimanske političke organizacije, čija je gotovo cjelokupna djelatnost, naročito prvih godina, bila usmjerena u pravcu odbrane zemljoposjednika.

Kada je riječ o fenomenu jedinstvenog okupljanja Muslimana oko JMO, ne smije se potcijeniti ni to da je vješto manipulisanje vodstva s parolom o autonomiji Bosne i Hercegovine snažno djelovalo u pravcu političke koncentracije Muslimana. Istina, vodstvo JMO se nije dosljedno pridržavalo programskog načela o autonomnom položaju Bosne i Hercegovine, naročito u periodima svoga učešća u centralističkim vladama. Ova odstupanja vodstvo JMO je masama redovno prikazivalo kao privremeno odgađanje izvršenja tog dijela programa. Ne treba gubiti iz vida da je afirmacija posebnosti

Bosne i Hercegovine smatrana jednim od bitnih uslova za održavanje Muslimana u uslovima velikosrpskih i velikohrvatskih pretenzija na Bosnu i Hercegovinu i odgovarajućih njihovih asimilatorskih tendencija prema Muslimanima. Ideja o posebnom položaju Bosne bila je uvijek živa u Bosni i Hercegovini, naročito kod Muslimana, pa je s tom činjenicom moralo računati i vodstvo JMO, a i sve političke snage koje su pretendovale na podršku Muslimana (odatle, na primjer, i kod Radića kao i nekih, drugih hrvatskih i srpskih političara povremene izjave u pravcu podrške ideji autonomije Bosne). Ta je ideja imala svoju dugu tradiciju u specifičnom položaju Bosne i Hercegovine u doba turske vladavine. Ideja bosanske autonomije, štaviše, naglašena je i u muslimanskim narodnim pjesmama. Pri tome je antimuslimanskim nacionalizmama protistavljan muslimanski nacionalizam, pa se prenaglašavao muslimanski interes i značaj Muslimana u Bosni i Hercegovini. Konkretno, nije se u dovoljnoj mjeri uvažavalo da je jedno političko uređenje kojim bi se otklanjalo bilo čije gospodstvo i nacionalno ugnjetavanje Bosne i Hercegovine bilo u zajedničkom interesu ne samo Muslimana već i bosanskih Srba i Hrvata, odnosno u interesu harmoničnih međunacionalnih odnosa svih naših naroda.

Jugoslavenska muslimanska organizacija je, kao i sve druge političke stranke, bilo klasno fundirana i opredijeljena. To je bila jedna od mnogih građanskih stranaka u Kraljevini SHS, ali jedina stabilnija isključivo bosanskohercegovačka stranka, koja je uspjela da održi i sačuva svoju samostalnost, te da povremeno učestvuje i u koalicionim vladama. JMO kao reprezentant jednog nacionalno ugroženog i ekonomski nerazvijenog dijela jugoslovenskog stanovništva iako primjenjuje taktiku laviranja, uzmicanja i popuštanja ostaje dosljedna, i u kriznim situacijama, odbrani postojećeg državnog i društvenog poretka smatrajući ga pogodnim okvirom i sredstvom za zaštitu buržoaskih pozicija. Vodstvo JMO je to potvrdilo glasanjem za Vidovdanski ustav, za Zakon o zaštiti države, saglašavanjem sa šestojanuarskom diktaturom, kao i u drugim prilikama. U ocjeni vodstva JMO treba imati u vidu i to da je ono stalno naglašavalo svoju privrženost Karađorđevićевой dinastiji i monarhističkom državnom uređenju. Ni u jednoj prilici u okviru JMO nije planirana ni vršena bilo kakva protudržavna djelatnost, iako su joj to neki pripisivali. Osobnosti fizionomije i politike JMO u sklopu građanskih stranačkih formacija u Kraljevini SHS proizilazile su prvenstveno iz date pozicije Muslimana u novoosnovanoj jugoslovenskoj državnoj zajednici, njihove unutrašnje strukture i sastava vodeće garniture JMO. S obzirom na raspored političkih snaga u Kraljevini SHS i mjesto JMO u njemu, ova stranka je bila upućena na političku strategiju odbrambenog karaktera. Kao i za većinu građanskih stranaka u Kraljevini SHS, i za JMO je karakteristično da je njena programska platforma lišena radikalizma i značajnijeg reformatorstva a praktično zasjenjena kratkoročnim političkim taktiziranjem koje je zavisilo od kolebljive stranačke konstelacije u zemlji i stalnih oscilacija na jugoslovenskoj političkoj pozornici. Prema tome, JMO se uobličila i ponašala kao građanska stranka jednog relativno malobrojnog dijela jugoslovenskog društva u kome su hegemonizam i politika nasilja jačih ugrožavale elementarne uslove egzistencije slabijih, odnosno neravnopravnih i potčinjenih. U takvim uslovima JMO je tražila i utirala puteve svog opstanka i uticaja metodima i postupcima koji nisu bili, a niti su mogli biti zasnovani

i izrađeni u skladu sa politikom principijelne korektnosti i konsekvantnosti. Ovakav stil i manir političkog djelovanja u Kraljevini SHS bio je, uostalom, svojstven svim faktorima političkog mehanizma od Dvora do najniže ćelije tog stroja u državi i društvu.

Postojanje i djelovanje JMO nesumnjivo je imalo određeni istorijski smisao. JMO je doprinijela zaštiti, pa i očuvanju egzistencije Muslimana. Nadalje, pomoću JMO određeni broj muslimanskih birača uspijevaio je djelimično ostvariti zaposlenje, privredne koncesije, stipendije za djecu i druga slična prava, naročito u vrijeme kada je JMO pripadala vladajućim strankama. Jugoslavenska muslimanska organizacija je činila određene napore u interesu Bosne i Hercegovine na širem planu s obzirom da su u politici centra prema Bosni i Hercegovini izuzetno primjenjivane i neke čisto diskriminatorske mjere (poseban režim pri rješavanju agrarnog pitanja, uskraćivanje provođenja opštinskih izbora, posebna poreska politika itd.). Nema sumnje da je od svih stranaka JMO najviše isticala posebne interese Bosne i Hercegovine. To je vidljivo i u nastojanju JMO da očuva kompaktnost Bosne i Hercegovine prilikom donošenja Vidovdanskih ustava. Boreći se protiv raznih nepravdi u odnosu na tretiranje cjelokupnog stanovništva Bosne i Hercegovine (poreska, prosvjetna i privredna politika), JMO se često nalazila na liniji interesa i nemuslimanskog dijela stanovništva Bosne i Hercegovine. Bosanski radikali, HSS i Zemljoradnička stranka su u tom pogledu učinili znatno manje od JMO.

Ne može se poreći ni to da je u uslovima neriješenog nacionalnog pitanja u staroj Jugoslaviji JMO samom svojom pozicijom u političkom sistemu vršila određenu ulogu u pravcu uravnoteženja nacionalnih odnosa, već i time što ni u jednoj situaciji nije izrazitiije povlađivala nacionalističkim aspiracijama velkosrpske ili velkohrvatske buržoazije, a vlastiti nacionalizam je prikrivala, pošto je nacionalna isključivost slabila njene šanse. Vodstvo JMO je iz razumljivih razloga podržavalo a i sudjelovalo u sklapanju povremenih međustranačkih kompromisa koji su značili i izvjesno parcijalno ublažavanje srpsko-hrvatskih nacionalnih suprotnosti (Markov protokol, Opozicioni blok, Federalistički blok, itd.).

I na kraju, Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji se ne može poreći ni izvjesna u to doba konstruktivna funkcija ako se stvar posmatra sa stanovišta nacionalnog konstituisanja i održavanja Muslimana, imajući u vidu direktno i indirektno djelovanje JMO, posebno u pravcu konsolidacije i zaštite integriteta Muslimana. Pošto je otpor raznim vidovima nacionalnog ugnjetavanja u principu progresivna akcija — kada su u pitanju neka ljudska prava — JMO je tom stranom svoje politike i aktivnosti u Kraljevini SHS objektivno zastupila jednu građansko-demokratsku tendenciju.

Jugoslavenska muslimanska organizacija je bila produkt i sudionik određenog razdoblja istorije, koje je proteklo u znaku oštih protivrječnosti nerazvijenog društva i nosilo pečat odgovarajućih tendencija konzervativne građanske politike. Istovremeno, objektivna istorijska analiza ukazuje i na efekat da je JMO, vršeći koncentraciju Muslimana u Bosni i Hercegovini na svojoj ideološkoj i akcionoj platformi usporavala klasno emancipovanje i punije angažovanje radnih slojeva te zajednice izvan i protiv ondašnje vladajuće politike.

PRILOZI

1. Program Muslimanske organizaoije
2. Program Jugoslavenske muslimanske demokratije
3. Program Akcionog odbora za tuzlansko okružje
4. Poruka banjolučkih Muslimana za osnivanje »Muslimanske zajednice«
5. Program JMO
6. »Protokol sporazuma« JMK i Pašićeve vlade
7. Pismo maglajlićevaca Nikoli Pašiću
8. Nacrt programa Muslimanske narodne organizaoije
9. Koncept pisma dra Mehmeda Spahe kralju Aleksandru
10. Tabela: Muslimanske političke stranke na skupštinskim izborima (1920 — 1927)
11. Tabela: Uspjeh političkih stranaka u BiH na skupštinskim izborima u Kraljevini SHS.

Prilog br. 1

NAŠ PROGRAM

Temeljna su načela naše politike: demokracija i ustavnost, pravda i sloboda, jednakost i tolerancija. Okupacioni i aneksioni režim već su po svojoj prirodi spriječeni gornjim načelima. Stoga s ushićenjem pozdravljamo slom Austrougarskog apsolutizma i proklamovanje narodne slobode, pa ćemo iskreno i pošteno, s oduševljenjem i iz svega srca sarađivati na slobodnoj i demokratskoj izgradnji jedinstvene države Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je aktom od 1. decembra 1918. godine proglašena jedinstvenim kraljevstvom pod narodnom dinastijom Karađorđevića.

Stojimo na stanovištu *potpune ravnopravnosti triju plemenskih imena* i konstatujemo fakat, da se b.-h. muslimani nisu nikada otuđili ni svojoj domovini ni jeziku. Oni su zadržali sve biljege čistog nacionalizma a nijesu svjesni samo plemenskog imena. Stoga u pitanju našeg nacionalizovanja stojimo na stanovištu, da je to polje za kulturni rad društva, a nipošto stvar dnevne politike. Rad u tom pravcu treba da se temelji na snošljivosti i obazrivosti, pomirljivosti i evoluciji. I zato smo protiv svakoj tjesnogrudnosti i strastvenosti, a naročito protiv nasilnosti u narivavanju kojeg plemenskog imena. Zbližavaćemo, a nipošto dijeliti. Jugoslovenstvo dižimo najprikladnijim putem zbližavanja i ujedinjavanja.

Stojimo na stanovištu *potpune odgovornosti vlade* narodnom predstavništvu kao izrazu suverenosti naroda, te izbornog reda na temelju općeg, jednakog, izravnog, tajnog i proporcionalnog prava glasa u svim tijelima, koja se biraju.

Tražimo, da *državni ustav doneše* isključivo narodna konstituenta, birana prema gornjem načelu sa većinom od 2/3 glasova. Isto tako tražimo da se ustav mijenja u velikoj narodnoj skupštini sa većinom od 2/3 glasova. Vlada se zaklinje na ovako donešeni (odnosno izmjenjeni) ustav, a nema pravo na njegovu sankciju, izmjenu ili povratu.

Tražimo, *slobodarsku zaštitu* vjere i savjesti, nepovrednost lične slobode i privatne imovine, slobodu rada i djelovanja, slobodu kretanja, sastajanja i udruživanja, govora i štampe, te poštivanje kućnjeg praga i listovne tajne.

Tražimo ustavnu garanciju, da će se poštivati neograničeno priznanje *ravnopravnosti islama s kršćanstvom i drugim vjerama*.

Tražimo ustavnu garanciju, da će se poštivati neograničeno *uživanje vakufskog, vasijetskog i ostalog* dobra islamske zajednice, da ćemo u vjerskim, vakufskim i mearifskim poslovima imati potpunu samoupravu, te da će se osigurati naše veze sa Hilafetom i urediti tako da imademo jednako slobodne veze kao i katolici s papinskom stolicom.

Tražimo, ust. garanciju, da će ostati netaknuta *ustanova šerijatskih sudova* kao državnih vlasti za sudovanje po propisima šerijata u dosadašnjem djelokrugu. Taj se djelokrug ima proširiti u tom pogledu da se šerijat. sudovima stavi u dužnost vođenje muslimanskih jetimskih (pupilarnih) poslova i matičnih knjiga o porodu i smrti muslimana, te sklapanju i razrješavanju njihovih brakova, pa da se tim matičnim knjigama prizna značaj javnih isprava. Dalje tražimo sudbenost šerijatskih sudova u svim vakufskim pitanjima o kojima treba hukjmi šer'i. Radi osiguravanja sudačkog autoriteta imade se šerijat. sucima dati pravo izravne disciplinarne vlasti nad strankama.

Tražimo jednako *slobodu privrednog rada* i sticanja za sve građane na čitavom području države SHS. Ograničenje slobode privrednog rada i sticanja dopušteno je samo iz javnih obzira, te se po tom slobodno vršenje obrta i trgovine može samo putem zakona vezati za prethodno podijeljene koncesije od državne vlasti. Potpuno slobodna utakmica na polju privrednog rada ne smije da bude izigrana podjeljivanjem privilegija. Privredne privilegije, a isto tako i koncesije za iskorišćavanje privrednog bogatstva naše države, mogu se podijeliti samo ustavnim putem. Dosljedno tome imadu se sve postojeće privredne privilegije i sve do sada podjeljene koncesije za iskorišćavanje državnih šuma i rudnika ustavnim putem revidirati. Korisnik i nosilac monopola može biti samo država SHS.

U pogledu *agrarnih odnošenja* u zemlji, ističemo: sva zemlja koja se obrađuje, ili je slobodni posjed, ili stoji pod kmetovskim odnošajem. Slobodni je posjed ili manji težački ili veći begl. posjed. Ovaj slobodni mali težački posjed u pretežnoj je većini slučajeva danas zadužen i nema izgleda, da bi se ti tereti mogli u dogledno vrijeme namiriti iz vlastite privredne snage pojedinih vlasnika tih malih zemljišnih posjeda. Smatramo ovo opterećenje slobodnog težačkog posjeda zaprekom uspješnom razvitku zemljoradnje, isto tako, ako ne i u većoj mjeri, kao što je i kmetovski odnošaj na kmetskom zemljištu, pa tražimo, da se istodobno i na isti način sa ukinućem kmetova rastereti i ovaj slobodni težački posjed.

Svaki zemljoradnik mora dobiti zemlje i to toliko, koliko mu je potrebno za njegov opstanak. U nužnim slučajevima treba uzeti državne mere. Da bi se ovako rasterećeni seljački posjed ubuduće očuvao, treba zakonom ustanoviti minimum zemljišnog posjeda, koji se neće moći ni prodati ni opteretiti.

Opći gospodarstveni interesi iziskuju da ima većih posjeda, pa gdje ovi već postoje kao slobodan posjed, treba ih održavati. Stoga i pri dokinuću kmetova treba s tim računati, te vlasniku zemlje — ukoliko to gospodarstveni obziri iziskuju — putem komasacije zajamčiti zaokruženje njegove beglučke zemlje u veći posjed. U onim slučajevima gdje vlasnik zemlje nema dovoljno begluka, a hoće sam da obrađuje, ima mu se odjeliti toliko zemlje, koliko je za njegov opstanak potrebno. Do rješenja kmetskog pitanja ostaju nepromjenjeno na snazi i dosadašnji pravni odnošaji između zemljovlasnika i kmeta te pravna zaštita toga odnošaja za obje strane.

Radništvo treba da bude posebnim zakonima zaštićeno od kapitalističkog izrabljivanja poslodavaca. Tražimo naročito uvođenje obligatnog osiguranja radnika za slučaj bolesti, nezgode, nemoći i starosti, te osiguranja potpore za radničke udovice i siročad.

Tražimo što izdašnije *povećanje budžeta za javnu nastavu* i uvođenje praktičnih reforma u javnoj nastavi. Osnovna je nastava obligatna za svu djecu obojega spola. Nastavni program za osnovne, srednje i velike državne škole imade se uvesti prema najsavršenijoj savremenoj metodi. Na osnovnim i srednjim školama biće za sve vjeroispovjesti *obavezna nastava u nauci vjere*. — Zahtijevamo otvorenje što većeg broja raznih stručnih škola i tečajeva sa praktičnim zadatkom, da svojim polaznicima uz dobru stručnu spremu omoguće, da se privredno što brže oslone na svoje noge. — Društvo i država treba da upru sve sile za *suzbijanje*

nepismenosti i da za to potrebna novčana sredstva stave na raspolaganje. To isto vrijedi i za osnivanje domova za ratnu i drugu *siročad*. Za odgojno zanemarenu, pokvarenu i u stranputici zagrezlu djecu i mladež, imaju se otvoniti državni *popravilišta*, a pošto će boravak u njima biti prisilan, moći će smještenje u njih uslijediti istom na sudski pravorijek i ovlaštenje.

Zahtijevamo *popunu neodvisnost sudaca*, porotu za sve političke i štamparske delikte, te što strožiji *progon lihvarstva* i zaštitu maloljetnih.

Tražimo, da se i u *vojsci* poštuju propisi Islama, a naročito da se muslimanski vojnici ne opterećuju uz ramazan teškom službom. Nadalje tražimo da se uvede apsolutna zabrana za sva vojnička lica, da se miješaju u politiku i da u isto vrijeme obnašaju građanske i vojničke funkcije.

Narodnom *zdravlju* i *higijeni* posvetićemo osobitu pažnju, naročito suzbijanju alkoholizma.

Nastojaćemo da se naš *autonomni »statut«* odmah podvrgne temeljitoj reviziji, u kojoj će se:

a) Bolje osigurati upliv sviju slojeva naroda na odluke vrhovnih tijela promjenom izbornog reda;

b) Dokinuti štetna podjela kompetencije ulema medžlisa i sabora (odnosno saborskog odbora);

c) Zvesti zakonska odgovornost svih funkcionera, bilo u vakufskoj upravi bilo u ulema medžlisu;

d) Dokinuti suvišne izdatke u vakufskoj upravi, te dokinuti birokratski sistem u svim organima vjerske i vakufske uprave;

e) Osigurati slobodan razvoj naših prosvjetnih zavoda dokinuvši upliv nekvalifikovanih lica.

Nastojaćemo da našoj organizaciji pristupe i muslimani iz drugih jugoslovenskih krajeva.

(Vrijeme, glasilo Muslimanske organizacije, 1. 8. I 1919).

Prilog br. 2

P R O G R A M

Na kojem bi se imala provesti organizacija svih Muslimana.

1. Jedinstvena država svih južnih Slovena osnova na najširim demokratskim principima sa monarhijskom formom i dinastijom Karađorđevića.

2. Jednakost i ravnopravnost svih manjina.

3. Da se državna uprava na taj način uredi, kako bi se što više vlasti prenijelo prema dolje; sa važnim autonomijama poput francuskih departmana, ili srbijanskih okruga.

4. Da se sa Muslimanima, iako su oni Jugosloveni, odnosno Srbi i Hrvati uslijed dosadašnjih i neposredno sadanjih stranačkih grupacija kao s takvim računa, pribrajajući ovamo i one Muslimane Jugoslavene, koji su do sada živjeli izvan granica Bosne i Hercegovine; a sada se nalaze s nama u istoj državnoj zajednici; nastojaćemo, da s ovim Muslimanima dođemo u što tješnji doticaj.

5. Posvetiti što više pažnje, da se muslimanski dio našeg naroda kulturno i gospodarski što više podigne.

6. Preustrojstvo narodnih osnovnih škola, kako bi nastava i odgoj odgovarali duhu vremena, te proširenje obuke u vjeronauči za muslimansku djecu, kako bi s tom vjerskom naobrazbom bili osposobljeni za pohađanje srednjih škola i njima sličnih škola.

7. Tražiti i nadalje najširu vjersko prosvjetnu autonomiju i promjenu statuta, kako bi odgovarali promjenjenu položaju.

8. Da se taj statut protegne i na ostale krajeve, gdje žive Muslimani, na Srbiju, Makedoniju i Crnu Goru.

9. Da se vakufska dobra u svom odnošaju ne diraju, nego da imaju i nadalje ostati svojina muslimanske skupine.

10. Da se šeriatski sudovi kao potrebna institucija za muslimane i nadalje ostave, te da im se djelokrug protegne i na ostale krajeve naše države, gdje žive muslimani.

11. Da se muslimanski običaji imaju i nadalje potpuno uvažiti;

12. Podizati što više obrt i razne zanate.

13. Rješenje kmetovskog stanja, što moguće pravije za obje strane.

14. Organizovanje kapitala, koji se bude nalazio u rukama Muslimana, u razna poduzeća, banke itd.

15. Da se odmah provede izmjena opštinskih statuta na demokratskoj osnovi, te da se što prije provedu izbori po opštinama.

16. Da se pri sastavljanju državnog vijeća dade Muslimanima onoliko mandata, koliko im prema njihovoj snazi pripada, te da Muslimani budu uopće u svim granama uprave dostojno zastupani.

17. Da se sve štete prouzročene u zadnje vrijeme hotimičnim palenjem i iz obijesti demoliranjem naknade, i da se krivci redovitim sudbenim putem progone i prema zakonu kazne.

(Jednakost, organ Jugoslovenske muslimanske demokratije, 5, 8. I 1919).

Prilog br. 3

OSNOVA PROGRAMA ZA JEDINSTVENU ORGANIZACIJU MUSLIMANA JUGOSLAVENSKE DRŽAVE

1. Mi Muslimani stojimo na stanovištu narodnog jedinstva SHS u jedinstvenoj državi Jugoslaviji na podlozi deklaracije od 1. decembra 1918.

2. Glede unutarnjeg državnog uređenja zahtijevamo očuvanje postojećih pokrajinskih granica sa njihovim autonomnim predstavništvima i zasebnim pokrajinskim upravama, u koliko se tangira državno jedinstvo.

Izbori pokrajinskih predstavništava imadu se obaviti na podlozi općeg, tajnog, jednakog i proporcionalnog prava glasa.

Prema tome, tražimo da ta pokrajinska predstavništva izaberu proporcionalne delegate, koji će sačinjavati konstituantu.

3. Kao ogranak srpsko-hrvatskog plemena te pristaše potpunog ujedinjenja tih dvaju plemena, istupamo kao Jugosloveni, priznavajući potpunu ravnopravnost obiju plemenskih naziva.

4. Zadaća naše organizacije jest:

a) Zajednički, iskren i složan rad za državno jedinstvo SHS te uzajamno poštivanje.

b) Jednakopravnost svih državljana bez razlike vjere i plemena pred zakonom, osiguranje slobode, zaštita osobne časti, doma i imovine, slobode govora, kretanja, sastajanja i štampe, kao i kulturnog i ekonomskog razvitka.

5. Da se odmah uspostavi potrebna snaga i moć sigurnosnih oblasnih organa za očuvanje reda i mira u zemlji, te da pri tom budu i Muslimani zastupani prema svojoj brojnoj snazi.

6. Kao Muslimani zahtijevamo naročito:

a) Potpunu ravnopravnost Islama sa svim drugim priznatim vjeroispovijestima u Jugoslovenskoj državi.

b) Da se osigura nesmetano vršenje islamskih vjerskih propisa hanefijskog mesheba.

c) Da se obezbijedi nezavisnost šerijskih sudija uz priznanje egzekutivne vlasti, te da se njihova nadležnost i sudjelovanje proširi na sva obiteljska prava Muslimana.

d) Da se muslimanska vakufska dobra očuvaju za vjersko-prosvjetne svrhe i da se vjersko-prosvjetna autonomija uredi na široj podlozi.

e) Da se Muslimanima osigura, da budu u svim državnim tijelima pravedno zastupani prema svojoj brojnoj snazi.

7. Da se agrarno pitanje riješi pravedno po obje stranke.

8. Da se do konačnog rješenja agrarnog pitanja osigura pravedno i nesmetano pobiranje haka.

9. Da se što brže i pravednije naknade sve nanešene štete na imanjima, naročito one nastale prilikom prevrata.

10. Za provođenje ovoga programa pokrenuće se glasilo i provesti jedinstvena organizacija Muslimana Bosne i Hercegovine, koja će proširiti svoje djelovanje i na druge Muslimane Jugoslovenske države.

AKCIONI ODBOR ZA TUZLANSKO OKRUŽJE
(PZH, Original štampano pismo — letak)

Prilog br. 4

»BRACO MUSLIMANI, SVI BEZ RAZLIKE NARODNOSTI
I DOSADAŠNJE POLITIČKE BOJE U DRŽAVI SHS«, glasi:

Poruka banjalučkih Muslimana na osnovu koje je Sulejman Abdagić, publicista, izdao 29. januara 1919. proglas

»Na temelju demokratskih prava čovječanstva i kulture bratski žele i mole dolje potpisani:

1. Da se svi Muslimani u užoj, a po mogućnosti, i u široj domovini organizuju u jednu jedinstvenu »Muslimansku zajednicu«, i to generalno, a ako to nije moguće, a ono bar to isto *na izvan*, a unutar »M. Z.« makar i raznim frakcijama ujedine.

2. Čisto muslimanske stvari da se samo nas Muslimana tiču i da se niko nepozvan u isto ne miješa, već da ih mi sami unutar »M. Z.« frakcionalno rješavamo, a samo gotove zaključke, jedinstveno u javnosti ili drugim nadležnostima dajemo.

3. Čisto muslimanske su stvari osim ostalih najglavnijih ove: *Slobodno ispovjedanje i državom zajamčena jednakopravnost Islama sa ostalim javnim vjeroispovjedima*. Nadalje sve, iz ove riječi, deducirane intenzije kao: »Šerijat, Vakuf, Hilafet i sve ostale, u to uključive ustanove.

4. Sve što je tuđe poštivaćemo, što nam je sa ostalim građanima i konacionalcima zajedničko, gajićemo i čuvati ćemo, a što je čisto muslimansko, branićemo na smrt i život i nećemo *nikada i nikome* dozvoliti, da se nepozvan u naše interne muslimanske stvari miješa ili iste makar i iz daleka negativno tangira.

5. *Pravedno rješenje* agrarnog pitanja, jer to pitanje nije samo pitanje Muslimana posjednika, već 80% čisto univerzalno Muslimansko, pošto je decenijama existencija gornjeg % Muslimana sa ovim pitanjem u vezi bila, i rješenje istog imaće svoj utisak za jednu deceniju na daljnji naš kulturni razvoj.

6. Muslimanske frakcije neće *nikada javno* jedna na drugu frakcijski napadati, već će se samo radom za Zajednicu takmičiti.

7. Radićemo sa onom nemuslimanskom strankom, čije intenzije budu nama najkorisnije, bilo to vlada ili opozicija, Srbi ili Hrvati.

8. Borićemo se bratski vjerno i iskreno sa inovjernom braćom Srbima, Hrvatima i Slovencima za slobodu, pravdu, bratstvo, jednakost, slobodouman ustav i toleranciju, te sva ostala građanska prava, koja ove gornje svetinje čovječanstva u sebi sadržavaju.

9. Svi delegati neka donesu sa sobom na glavnu konstituirajuću skupštinu u Sarajevo eventualne želje i pritužbe svojih odaslanika.

A sada tko je god Musliman bez razlike narodnosti i dosadanje frakoijske boje, neka stupa u »Muslimansku zajednicu«, jer nam je u današnje vrijeme, *samo* u njoj spas!

U Banja Luci, dne 12. januara 1919.

Hadži Mahmutbeg Džinić, Dr Ali Kjamilbeg Džinić, Hamdija Afgan, Muhamed eff. Maglajlić, Muhamed Šefket eff. Kurt, muftija, Hamdibeg Džinić, Hadži Omer eff. Švraka, muderis, Salih eff. Alić i Sulejman el Syry Abdagić.

(AGHB, ZP, 3578).

Prilog br. 5

PROGRAM JMO

1. Temeljna načela

Temeljna su načela naše politike: demokracija i ustavnost, pravda i sloboda, jednakost i tolerancija. Stojimo na stanovištu narodnog i državnog jedinstva SHS i konstitucionalne monarhističke državne forme pod narodnom dinastijom Karađorđevića. Do konačnog ustavnog uređenja države stojimo na stanovištu, izraženog u adresi »Narodnog vijeća« u Zagrebu te odgovoru Regenta, pa tražimo da se vlada strogo drži tih načela. »Državno vijeće« koje će biti nepatvoreni izražaj narodne volje, treba odmah sazvati.

Stojimo na stanovištu *potpune ravnopravnosti triju plemenskih imena* i konstatujemo fakat, da se b. h. Muslimani nijesu nikad otuđili na svojoj domovini, ni svom narodu, ni svom jeziku. Oni su zadržali sve biljege čistog nacionalizma, a nijesu svjesni samo plemenskog imena. S toga u pitanju našeg *nacionalizovanja* stojimo na stanovištu, da je to polje za kulturni rad društva, a nipošto stvar dnevne politike. Rad u tom pravcu treba da se temelji na snošljivosti i obazrivosti, pomirljivosti i evoluciji. I zato smo proti svakoj tjesnogrudnosti i strastvenosti, a naročito protiv nasilnosti u narivavanju kojeg plemenskog imena. Zbližavaćemo, a nipošto dijeliti. Jugoslovenstvo držimo najprikladnijim putem zbliženja i ujedinjavanja.

II. Pitanje ustava

Stojimo na stanovištu *potpune odgovornosti vlade* narodnom predstavništvu, kao izrazu suverenosti naroda, te izbornog reda na temelju općeg, jednakog, izravnog, tajnog i proporcionalnog prava glasa u svim tijelima, koja se biraju.

Tražimo, da *državni ustav* donese isključivo narodna konstituenta, birana prema gornjem načelu sa većinom od 2/3 glasova. Isto tako tražimo, da se ustav mijenja u većoj narodnoj skupštini sa većinom od 2/3 glasova. Vladar se zaklinje na ovako donošenje (odnosno izmijenjeni) ustav, a nema prava na njegovu sankciju, izmjenu ili povratu.

Tražimo *slobodarsku zaštitu vjere*, islamskih običaja i savjesti, nepovredivost lične slobode i privatne imovine, slobodu rada i djelovanja, slobodu kretanja, sastajanja i udruživanja, govora i štampe, te poštivanje kućnog praga i listovne tajne.

Tražimo, da se u ustavu izniči istakne neograničeno priznanje *ravnopravnosti islama* s kršćanstvom i drugim vjerama.

Tražimo ustavnu garanciju, da će se poštivati neograničeno *uživanje vakufskog, vasijetskog i ostalog* dobra islamske zajednice, da ćemo u vjerskim, vakufskim i mearifskim poslovima imati *potpunu samoupravu*, te da će se osigurati naša veza sa Hilafetom i urediti tako, da imademo jednako slobodne veze kao i katolici s papinskom stolicom.

Tražimo ust. garanciju, da će ostati netaknuta ustanova šerijatskih sudova kao državnih vlasti za sudovanje po propisima šerijata u dosadašnjem djelokrugu. Taj se djelokrug ima proširiti u tom pogledu, da se šerijat. sudovima dadne pravo suđenja u svim obiteljskim poslovima Muslimana i stavi u dužnost vođenju musli-

manskih jetimskih (pupilarnih) poslova i matičnih knjiga o porodu i smrti Muslimana, te sklapanju i razrješavanju njihovih brakova, pa da se tim matičnim knjigama prizna značaj javnih isprava. Dalje tražimo sudbenost šerijatskih sudova u svim vakufskim pitanjima, o kojima treba hukjmi šer'i. Tražimo da se tim sudovima dadne eksekutivna vlast u svim njihovim odlukama i sudovima, a radi osiguranja sudačkog autoriteta imade se šerijat. sucima dati pravo izravne disciplinarne vlasti nad strankama.

III. Gospodarska politika

Tražimo jednaku *slobodu privrednog rada* i sticanja za sve građane na čitavom području države SHS. Ograničenje slobode privrednog rada i sticanja dopušteno je samo iz javnih obzira, te se potom slobodno vršenje obrta i trgovine može samo putem zakona vezati za prethodno podjeljenje koncesije od državne vlasti. Potpuno slobodna utakmica na polju privrednog rada ne smije da bude izigrana podjeljivanjem privilegija. Privredne privilegije, a isto tako i koncesije za iskorišćavanje privrednog bogatstva naše države, mogu se podijeliti samo ustavnim putem. Dosljedno tome imadu se sve postojeće privredne privilegije i sve do sada podjeljene koncesije za iskorišćavanje državnih šuma i rudnika ustavnim putem revidirati. Korisnik i nosilac monopola može biti samo država SHS.

U pogledu *agrarnih odnošaja* u zemlji, ističemo: sva zemlja, koja se obrađuje, ili je slobodni posjed, ili stoji pod kmetovskim odnošajem. Slobodni je posjed ili mali težački ili veći begl. posjed. Ovaj slobodni mali težački posjed u pretežnoj je većini slučajeva danas zadužen i nema izgleda, da bi se ti tereti mogli u dogledno vrijeme namiriti iz vlastite privredne snage pojedinih vlasnika tih malih zemljišnih posjeda. Smatramo ovo opterećenje slobodnog težačkog posjeda zaprekom uspješnom razvitku zemljoradnje isto tako, ako ne i u većoj mjeri, kao što je kmetovski odnošaj na kmetском zemljištu, pa tražimo, da se istodobno na isti način sa ukinućem kmetstva rastereti i ovaj težački posjed.

Svaki zemljoradnik mora dobiti zemlje i to toliko, koliko mu je potrebno za njegov opstanak. U nužnim slučajevima treba uzeti državne mere. Da bi se ovako rasterećeni seljački posjed i ubuduće očuvao, treba zakonom ustanoviti minimum zemljišnog posjeda koji se neće moći ni prodati ni opteretiti.

Opći gospodarstveni interesi isključuju, da ima većih posjeda pa gdje ovi već postoje kao slobodan posjed, treba ih održati. Stoga i pri dokuću kmetova treba s tim raščistiti, te vlasnike zemlje, — ukoliko to gospodarstveni obziri iziskuju — putem komasacije zajamčiti zaokruženje njegove beglučke zemlje u veći posjed. U onim slučajevima, gdje vlasnik zemlje nema dovoljno begluka, a hoće sam da obrađuje ima mu se odijeliti toliko zemlje, koliko je za njegov opstanak potrebno. — Do rješenja kmetovskog pitanja ostaju nepromijenjeno na snazi i dosadašnji pravni odnošaji između zemljovlasnika i kmeta, te pravna zaštita toga odnošaja za obje strane.

Naročitu ćemo brigu posvetiti pridignuću naše braće na selu i u gradu osnivanjem zemljoradničkih i zanatlijskih organizacija.

Radništvo treba da bude posebnim zakonom zaštićeno od kapitalističkog izrabljivanja poslodavaca. Tražimo naročito uvođenje obligatnog osiguranja radnika za slučaj bolesti, nezgode, nemoći i starosti, te osiguranja potpore za radničke udovice i siročad.

IV. Prosvjetna politika

Tražimo što izdašnije *povećanje budžeta za javnu nastavu* i uvođenje praktičnih reforma na javnoj nastavi. Osnovna je nastava obligatna za svu djecu obojega spola. Nastavni program za osnovne, srednje i velike državne škole imade se uvesti prema najsavršenijoj savremenoj metodi. Na osnovnim i srednjim školama biće za sve vjeroispovjesti *obavezna nastava u nauci vjere*. — Zahtijevamo otvorenje što većeg broja raznih stručnih škola i tečajeva sa praktičnim zadatkom, da svojim polaznicima uz dobru stručnu spremu omoguće, da se privredno što brže oslone na svoje noge. — Društvo i država treba da upru sve sile na *suzbijanje nepismenosti* i da zato potrebna novčana sredstva stave na raspolaganje. To isto vrijedi

i za osnivanje domova za ratnu i drugu siročad. Za odgojem zanemarenu, pokvarenu i stramputici zagrezlu djecu i mladež imadu se otvoriti državna *popravilišta*, a pošto će boravak u njima biti prisilan, moći će smještanje u njih uslijediti istom na sudski pravorijek i ovlaštenje.

V. Sudstvo

Zahtijevamo *potpunu neodvisnost sudaca: porotu* za sve političke i štamparske delikte, te što strožiji *progon lihvarstva* i zaštitu maloljetnih.

VI Vojska

Tražimo da se i u *vojsci* poštuju propisi islama, a naročito da se muslimanski vojnici ne opterećuju uz ramazan teškom službom. Nadalje tražimo da se uvede apsolutna zabrana za sva vojnička lica, da se miješaju u politiku i da u isto vrijeme obnašaju građanske i vojničke funkcije.

VII. Zdravlje

Narodnom zdravlju i higijeni posvetićemo osobitu pažnju, naročito suzbijanju alkoholizma.

VIII. Vjersko-prosvjetna autonomija

Nastojaćemo da se naš *autonomni »štatut«* odmah podvrgne temeljitoj reviziji.

IX. Odnos prema Muslimanima Jugoslavije

Nastojaćemo da našoj organizaciji pristupe i Muslimani iz drugih jugoslovenskih krajeva.

X. Namirenje šteta

Sve štete, koje su nama Muslimanima učinjene tokom rata, a naročito od prevrata, imaju se potpuno i što brže nadoknaditi.

(*Pravda*, 2, 25. II 1919)

Na glavnoj skupštini JMO 20. oktobra 1920. izmijenjena su i dopunjena »Temeljna načela« programa stranke. Izbačen je stav koji glasi: »Do konačnog ustavnog uređenja države stojimo na stanovištu, izraženog u adresi »Narodnog vijeća« u Zagrebu te odgovoru Regenta, pa tražimo da se vlada strogo drži tih načela. »Državno vijeće« koje će biti nepatvoreni izražaj narodne volje, treba odmah sazvati«. Umjesto toga novi dio programa JMO glasi: »Glede unutrašnjeg uređenja države naš je program prema zaključku glavne skupštine od 20. oktobra 1920. autonomija pokrajina prema dosadašnjim geografskim granicama sa pokrajinskim saborima i njima odgovornim pokrajinskim vladama« (Štatut i program JMO, Sarajevo 1922, 2).

Prilog br. 6

PROTOKOL SPORAZUMA

Produžujući koaliciju sa Jugoslovenskim Muslimanskim Klubom, Vlada se i grupe koalicije obavezuju, da će u ovoj sesiji donijeti i riješiti:

1. Zakon o jedinstvenoj vjerskoj samoupravi Muslimana u cijeloj Kraljevini na osnovu čl. 12, al. 3. i 5. Ustava. — Ovoj će upravi spadati u nadležnost i ruko-

vanje početnih i viših verskih zavoda (mekteba i medresa) u smislu Vladine deklaracije prigodom glasanja o 12. članu Ustava. — Da se žurno izvrši ova tačka sporazuma, Vlada pristaje da se privremena Uredba o upravi vakufa od 12. septembra 1919. god. produži u Zakonodavnom odboru samo do konca februara 1922. god., u kojem se roku imade donijeti Zakon o jedinstvenoj upravi (:po čl. 133. Ustava:) — Osnovu toga zakona vlada će zakonodavnom Odboru podnijeti najkasnije do konca januara 1922. godine.

2. Zakon o šerijatskim sudovima u smislu čl. 109. al. 3. Ustava, koji će se podnijeti istodobno sa osnovom zakona o uređenju sudova. Do donošenja toga zakona produljiće se privremeni zakon za sudove u južnim krajevima sa dodatkom, da će sadanje muftije vršiti poslove šerijatskih sudija u opsegu nadležnosti, koja je predviđena u Ustavu. — Za apelaciju o presudama ovih sudija ustrojiće se kod Prvostepenog suda u Skoplju Vrhovni šerijatski sud po uzoru Vrhovnog šerijatskog suda u Sarajevu. —

3. Zakon o upravnim sudovima. —

4. Zakon o činovnicima građanskog reda. —

5. U načelu usvaja se zahtjev muslimanskog kluba, da se čim prije donese zakon o izjednačenju neposrednih poreza. — No pošto će izrađivanje ovoga zakona trajati dulje vremena, provešće se materijalno izjednačenje pojedinih neposrednih poreza u vezi sa budžetom i finansijskim zakonom tako, da će poreski obveznici u svim krajevima države biti približno jednako opterećeni neposrednim porezima. — Isto će se tako u vezi sa budžetom i finansijskim zakonom provesti potpuno izjednačenje dosele još neizjednačenih posrednih poreza. — Da se predusretne žalbama protiv odmjeravanja tečevinskog poreza u Bosni i Hercegovini, gospodin ministar finansija će odrediti da i u Bosni i Hercegovini ovaj porez odsele razrezuju komisije, koje će birati opštinski odbori. — Uredba o porezu na poslovni obrt promeniće se na taj način, da kod paušaliranja paušalni iznos ne sme biti kod manjih radnja veći od 50% tečevinskog poreza, a kod većih 100% istog poreza. — Ova izmjena provešće se najkasnije do 1. februara 1922. godine. —

6. Zakonom će se izjednačiti plate i dodaci na skupoću svim državnim činovnicima i službenicima u granicama proračunske mogućnosti i uzevši obzira na mjesto službovanja. —

7. Sadanja osnova izbornog zakona nije obavezna za vladu, pa će se o njenim izmjenama sporazumjeti sve stranke koalicije.

8. Pošto će u program nove koalicije ući i donošenje budžeta za 1922. god. to će se državni izdaci rasporediti pravedno i sporazumno na sve krajeve države, pa će se u tom cilju budžet podvrgnuti temeljitoj reviziji. — Ovo naročito važi za budžete Ministarstva građevina (:gradnja školskih zgrada u Bosni i Hercegovini, kako bi se broj osnovnih škola doveo u pravilan razmjer sa drugim pokrajinama:), saobraćaja (:izgradnja skoro dovršene i sada obustavljene pruge Bos. Krupa — Bihać), prosvete (znatno povećanje broja osnovnih škola u Bosni i Hercegovini:), vera, trgovine i industrije (:otvaranje većeg broja stručnih, zanatskih, trgovačkih i ženskih radničkih škola:), poljoprivrede i voda. —

RAD VLADE

1. Izvanredna subvencija od 300.000 dinara za muslimanske versko-prosvetne svrhe u Bosni i Hercegovini, čiju isplatu zateže državna kontrola biće uručena do konca ovoga mjeseca, a predašnjim sporazumom uglavljena subvencija od 2.000.000 dinara uvrstiće se u budžet pod opštom stavkom »Za popravak porušenih i oštećenih bogomolja«. — Ova će se subvencija uručiti vakufsko-mearifskom saborskom odboru u Sarajevu.

2. Imenovanje vojnih imama podvrgnuće se reviziji i vjerskoj upravi dati prilika, da odstrani osobe, koje su imenovane bez njenog predloga ili protiv njenom predlogu. —

3. Ujemčava se brzo provođanje finansijske likvidacije kmetskih odnosa u Bosni i Hercegovini i odobravanje svih kredita, koji su za to potrebni. —

4. Pitanje isplate haka za 1918. god., rente za 1921. god., te ostatka rente za 1919. i 1920. god. podnićeće se na rješenje obraničkom sudu, sastavljenom od

po dva delegata vlade i Jug. muslimanskog kluba, koji će izabrati petog člana kao predsjednika. — Ovaj će se sud sastati najdalje do 1. februara 1922. god.

5. U svrhu brzog provođanja postupaka u spornim slobodnim zemljama i pravilnog primjenjivanja beglučke Uredbe u pogledu davanja prihoda sa slobodnih zemalja, te nadležnosti sudova da rešavaju i pitanja, da li preporna zemlja pada pod udar agrarne reforme ili ne, Ministar Pravde i Agrarne reforme izdaće područnim organima saglasno naređenje. — O sadržaju toga naređenja obavestiće se prethodno eksponenti J. M. Kluba u Vladi, da mogu dati svoj pristanak. —

6. Vlada će isplatiti rentu za beglučka zemljišta, koja po čl. 2. beglučke Uredbe imaju preći u sopstvenost zemljoradnika uz državnu naknadu štete. —

7. Direktor duhanske fabrike u Sarajevu utvrdiće se na sadašnjem položaju i daće mu se sva prava i prinadležnosti, koje su uživali dosadašnji direktori. —

8. Pri razdeobi državnih zemljišta prešno će se i izdašno uzeti u obzir siromašni muslimanski zemljoradnici kao i beskućnici. —

9. Ispadi pojedinaca u vojsci, školi i drugim zvaničnim položajima, kojim se vređa religijsko čuvstvo podvrgnuće se oštrim kaznama, a naročito se neće siliti muslimanski vojnici, da sudjeluju kod obreda i slava, koje imaju crkveno-konfesijski karakter.

10. »Objava« za južne krajeve zamjenice se zakonom. —

11. Zabranice se osnivanje i naoružavanje garda u kom bilo obliku i spriječiti svako mješanje neredovnih organa u službene poslove. —

12. Predlozi parlamentarne komisije za Sandžak i Makedoniju uzeće se u rešavanje. —

13. Ukinuće se partijski ključ kod namještanja činovništva i činovnici će se namještati samo po dokazanoj spremi. —

14. Zavešće se bolja i pravedna administracija. —

15. Olakšaće se povratak naših državljana iz Rusije i drugih zemalja, gdje su se zatekli i u tu svrhu će im se dati finansijska pomoć. —

16. Radi nedostatka učitelja u Bosni i Hercegovini obnoviće se u 1922. god. muslimanski učiteljski tečaj.

17. U svim onim slučajevima, a gdje se za osnovne škole ustupaju zgrade muslimanskih škola (mektebi) omogućit će se otvaranje i uzdržavanje tzv. ihtijat sunufa za prvo versko obrazovanje muslimanske djece.

18. Strogo će se kazniti i zaprečiti nedozvoljena agitacija od strane činovnika protiv zakonima o rešenje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini. —

19. Zemljarina, desetinski paušal na zemljišta, koja su sporna između vlasnika i obrađivača, a sa kojih vlasnik ne dobiva nikakva prihoda niti odštete za prihod, naplaćivaće se od obrađivača, ako to bude branio sopstvenik, ali bez ikakva prejudica za rješenje postojećeg spora.

(PZH, Kopija »Protokola sporazuma otkucana na pet stranica, pisaćom mašinom, ćirilicom).

Prilog br. 7

GOSPODINU

NIKOLI P. PAŠICU

PREDSEDNIKU MINISTARSKOG SAVETA

B E O G R A D

GOSPODINE PREDSEDNIČE!

Dugogodišnja saradnja sa vladom i njenom koalicijom za nas i našu grupu nije drugo, nego niz razočaranja, na koje udarismo i kod vlade i kod naroda. Iznoseći pred vladu samo minimum narodnih želja i tegoba, mi smo često puta udarali na takovo nerazumijevanje resornih ministara, da bi se pred njim

povukao i najidealniji pojedinac, a kamo li stranka, koja osjeća svu težinu misije, što je hoće da izvrši prema narodu i državi, koja je tek na početku svoje konsolidacije.

Da ne duljimo, mi ćemo se primjera radi zaustaviti samo na postupku ministra finansija. Zavlačeći izvršenje zakonskih propisa o likvidaciji agrarne nevolje on je u našem jedinstvenom klubu već u početku rada prouzrokovao jako raspoloženje za prelaz u opoziciju, radi kojeg je došlo do silnih potresa pa čak i raskola u našem klubu i narodnim redovima. Brz na obećanju, a bezprimjerno ležeran i nehatan u ispunjavanju preuzetih obaveza, gospodin Kumanudi je kratko vrijeme iza našeg rascjepa doterao dotle, da je u našoj grupi vrlo brzo došlo do potresa, bolje rekuć revolta, koji je momentalno bio ugrozio i našu daljnju saradnju s vladom. Ta je pojava sasvim prirodna, jer je gospodin Kumanudi u svom čisto neprijateljskom držanju prema nama doterao dotle, da je kršio čak i obećanja koja je dao na časnu riječ. S toga držimo da ćete razumijeti našu čvrstu odluku da sa gospodinom Kumanudijem nećemo nikakve daljnje saradnje, kao i riješenost da ni na čas ne trpimo slične postupke njegova nasljednika, lojalnost za lojalnost bilo je geslo našeg proglasa na narod prilikom rascjepa u klubu; lojalnost za lojalnost geslo nam je i prilikom iskrenog nastojanja da u novoj koaliciji produžimo rad na konsolidovanju nove države. Samo pod tim uslovom i samo pod ličnom garancijom gospodina predsjednika, da će se svi ministri držati tog načela, podnosimo Vam ove minimalne zahtjeve svog kluba.

a. O izvršenju našeg dosadanjeg sporazuma:

1. — Nama pripadajuća tri načelnička mjesta u Pokrajinskoj upravi popuniće se predloženim kandidatima u najduljem roku od pet dana, a ne može se smanjiti ni broj naših ministarskih portfelja;
2. — Pri imenovanju velikih župana, nama će se dat dva mjesta i vlada će bez ustezanja prihvatiti naše kandidate za ta mjesta;
3. — Finansijska likvidacija kmetovskih odnosa u BiH privešće se kraju najkasnije do 15. januara 1923. god. Vlada će se pobrinuti da nađe potrebna finansijska sredstva, da pri provođenju te likvidacije ne bude prekršen čl. 3. uredbe o likvidaciji tih odnosa;
4. — Za pravovremenu likvidaciju kmetstvu sličnih odnosa vlada će se brinuti na taj način, da kod agrarne direkcije drži stalan depozit od najmanje milion dinara, pomoću kojeg će se omogućiti nesmetan rad likvidacionog odsjeka te direkcije. Za dosad obrađene tražbine doznačiće se cijeli iznos u roku od pet dana;
5. — Naš pređašnji sporazum o isplati zaostalog haka i rente za godinu 1918. i 1919. izvršiće se u najduljem roku od mjesec dana, a trećina iznosa doznačiće se u roku od osam dana, kako bi se odmah pomoglo najpotrebnijim potraživačima;
6. — Da se ubrza rad oko rješenja beglučkih sporova, pojačaće se personal pri djeljivanjem stalnih ili provizornih referenata. Ujedno će se odmah izdati već odavna spremljena saglasna naredba ministra pravde i agrarne reforme o tumačenju nadležnosti u sporovima o beglučkoj uredbi.
7. — Izvedbi prve tačke našeg pređašnjeg sporazuma pristupiće se odmah i obje koalicione partije, primajući ovu tačku, preuzimaju obavezu da će zakon o provedbi jedinstvene vjerske i vakufske uprave uvrstiti među prve zadatke idućeg zakonodavnog rada. To vnijeti i za zakon o jedinstvenom uređenju šerijatskih sudova u cijeloj Kraljevini;
8. — Pozivom na pozitivnu adresu Ustava i tač. 12. našeg pređašnjeg sporazuma vlada će zapriječiti sve ispade štampe proti islamu i našim religijskim svetinjama;
9. — Pri vođenju akcije o ishrani pasivnih i od tuče nastradalih krajeva, tražimo da se naš eksponent pripusti svima komitetima, kako bi nam se pružila prilika, da zaštitimo interese krajeva, koje predstavljamo i zastupamo;
10. — Pri poboljšanju materijalnog stanja činovnika i drugih službenika treba uzeti u obzir i teško stanje duhovnika, a naročito prekarni položaj vjeroučitelja na osnovnim trgovačkim i drugim školama;

11. — Tražimo konačno da se u pitanju nedeljnog poćinka u cijeloj Kraljevini poštuje pravilo da je naš praznićki dan petak, te da se propis o dvosatnoj podnevnoj pauzi odnosi samo na rad namještenika.

b. Politika prema Muslimanima u Južnoj Srbiji

Politiku, što se vodi prema Muslimanima u Južnoj Srbiji, treba postaviti na solidnije i ćovječnije temelje. Mi smo proti svakoj iređenti, pa prema tome i proti iređenti u južnim krajevima. No koliko mi poznajemo tamošnje islamsko stanovništvo, možemo mirne duše utvrditi da uzrok tamošnjim neredima ne leži u tobožnjoj iređenti, već u lošoj administraciji i korupciji koja je zahvatila sve kategorije ćinovnika. U tom pravcu, obraćamo naroćitu pažnju na referat gospodina Ljube Davidovića i njegove izjave u javnosti, te referat sandžaćke istražne komisije kojeg su lani podnijeli gospoda ministar Ćimotijević i Raja Filipović.

U južnim krajevima mora da prestane partijska politika da se zamijeni državnom. Krivo je mišljenje, da se dosadanja politika može i smije nastaviti, a još krivlje, da se ona može pravdati, držanjem sadanjih muslimanskih poslanika iz tih krajeva. Takav naćin pokrivanja tamošnjeg zlog stanja ne vodi dobru. Mi držimo svojom dužnoću, da radi velikih državnih interesa posvetimo tamošnjem stanju veću pažnju, i riješeni smo da iz vlastite inicijative izvršimo potrebnu intervenciju. Stoga tražimo da nam vlada ne ćini nikakvih prepreka u akciji oko organizovanja tamošnjeg elementa; za Sandžak to tražimo bezuslovno, a za ostale krajeve samo utoliko, ukoliko bismo naišli na potrebno razumijevanje islamskog stanovništva.

Prigušiti nezadovoljstvo tamošnjeg islamskog stanovništva umjetnim ili ćak nasilnim proturanjem »šutećih zastupnika« bio bi neoprostiv grijeh prema državi. Treba otvoriti ventil. Stoga smo odsudni protivnici Šokićevog dodatka o produženju opcije i držimo da bi prosvjetnu politiku u tim krajevima trebalo temeljito revidirati i posvetiti mnogo više pažnje normaliziranju vakufske uprave i šerijatskih sudova, te povratiti uzurpirana dobra islamske zajednice.

c. O izbornoj kampanji

Što se tiće izborne akcije, mi ćemo zadržati potpuno nevezane ruke. Izbornu parolu »Velike Srbije« ne samo da nećemo podupirati, nego ćemo joj se i suprotstaviti. U tom pravcu mi ne možemo ni na ćas odstupati od svog širokog jugoslovenskog stanovništva, kao što se ne odrićemo ni ostalih taćaka našeg programa. Isto tako odbijamo parolu »revija (revizija, A. P.?) agrarnih uredaba«.

Istu taku slobodu akcije zadržavamo i prema ljevićarskoj grupi. Dosadanji ispadi njena glasila nijesu izražaj pravog osjećanja i raspoloženja širokih masa muslimanskog dijela našeg naroda. To vrijedi i za držanje vodstva te grupe.

Beograd, 12. decembra 1922. godine.

(PZH, kopija originala koji je predan Nikoli Pašiću. Ima ćetiri kucane stranice, ćirilicom).

Prilog br. 8

NACRT PROGRAMA MUSLIMANSKE NARODNE ORGANIZACIJE

1. Temeljna naćela Organizacije

Temeljna su naćela naše politike: demokracija i ustavnost, pravda i sloboda, jednakost i tolerancija.

Stojimo na stanovištu državnog i narodnog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca, te konstitucionalne monarhistićke državne forme pod dinastijom Karađorćevića.

Pošto Srbi, Hrvati i Sloveni nijesu tri naroda već tri plemena jednog jedinstvenog naroda, državna uprava i njeni zakoni imaju osigurati potpunu ravno-

právnost tih triju plemena, ne krnjeći pri tom ni práva ostalih naših sugrađana druge nacije.

Muslimani Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Novopazarskog sandžaka dio su samo jedinstvenog našeg naroda pa stoga plemenska opredjeljenost pojedinih članova organizacije ne smije biti nimalo tjescnogrudna, a kamo li nasrtljiva u nari-vavanju bilo srpskog bilo hrvatskog plemenskog imena. To je u opreci sa široko-grudnim jugoslovenskim gledištem organizacije, koja u pitanju našeg nacionalizo-vanja ima težiti samo za zbližavanjem i ujedinjavanjem.

Pitanje našeg nacionalizovanja samo je polje za kulturni rad društva — u gore istaknutom pravcu — a nipošto stvar dnevne politike, još manje pitanje poli-tičke taktike. Stoga predstavništvo organizacije nije u svom političkom radu niuko-liko vezano na plemensku pripadnost jedne ili više drugih grupa, s kojima sklapa kakav politički sporazum ili vodi zajedničku akciju.

Politički rad predstavništva organizacije ima u prvom redu težiti za obezbje-đenjem političkih, kulturnih i ekonomskih interesa islamskog elementa uz jedno jedino ograničenje, da ne smije biti uperen proti kojemu bilo plemenu kao tako-vom, odnosno nacionalnoj manjini kao takovoj. Stoga je predstavništvo organi-zacije dužno, da u prvom redu ostvari ako ne potpuno jedinstvo sa predstavnicima muslimanskih grupa iz Južne Srbije i Crne Gore, ono bar uzajamnu potporu u glavnim političkim, kulturnim i gospodarskim pitanjima.

II. Pitanje državnog Ustava

Državni Ustav od 28. juna 1921. godine ne odgovara u cijelosti gledištu i tež-njama organizacije naročito ne u pogledu unutarnjeg uređenja naše države.

No pošto je on dovoljno slobodouman, pošto nije još primjenjen i pošto su pri njegovom donošenju legalno sudjelovali i parlamentarni predstavnici organi-zacije, što je izraženo i potpisima dvojice naših tadanjih ministara, pitanje njegove revizije nije ni najpreči ni najprešnji cilj naše buduće politike.

Mi smo načelno za reviziju Ustava, ali smo svjesni i velikih teškoća na koje ona nailazi. Stoga naša politička akcija ima u prvom redu ići za tim, da narodna volja dođe do izražaja putem savremenog i demokratskog upravnog zakonodavstva i da mu se bar putem upravne dekoncentracije omogući puniji i snažniji upliv na državne poslove. Jaka sadanja centralizacija nije u interesu ni naroda ni države. I ne pristupi li se odmah reviziji Ustava, sadanja se centraliza-cija ima ublažiti na taj način, što će se odmah uspostaviti oblasna, sreska i općinska samouprava, a zatim ista proširiti putem najliberalnije primjene krutih odredaba Ustava.

Maksimum je naših težnja u tom pravcu autonomija naših pokrajina, kako je došla do izražaja u ustavnom nacrtu Jugosl. Kluba. No nismo ni za federaciju, a kamo li konfederaciju i odbijamo svaku kombinaciju koja se u tom pogledu rukovodi kakvim historijskim, političkim ili državnopravnim razlozima. Isto smo tako odsudni protivnici zahtjeva o promjeni sadanje državne forme.

III. Vjersko-prosvjetna politika

Čist religiozni život prvi je uslov za blagostanje, sreću i pravilan razvoj jedne skupine. U pomanjkanju svakog vjerskog upućivanja i svakog pravca u vjero-naučnoj obuci, islamski dio našeg jedinstvenog naroda ide sigurnoj propasti. Kriv-nja za taj beznadni položaj leži i na nama i na državnoj upravi. Stoga je glavna i najsvetija dužnost predstavnika organizacije, da našu vjersku i vakufsku upravu postavi na čvrste temelje, pa da prešno osigura donošenje savremenog zakona o upravi vjerskih i v. m. poslova. Tim zakonom ima se ta uprava ujediniti i staviti pod punu kontrolu širokih slojeva naroda pa istima dati mogućnost da odlučuju o svim vjerskim i vakufskim potrebama po prilici onako, kako je predviđeno u zak. osnovi ankete, koja je kod min. vjera zasijedala u mjesecu oktobru 1923. god.

Prosvjetnom pridizanju islamskog svijeta ima se posvetiti osobita briga. Školska nastava i učila imaju biti čista od svake vjerske natruhe i daleko od svake konfesionalne tjescnogrudosti kao i tradicija koje se kose sa uzvišenim prin-cipima vjerske tolerancije.

Broj škola u islamskim krajevima ima se dovesti u pravilan srazmjer a nastavni program prilagoditi praktičnim potrebama sredine, kojoj su pojedine škole namijenjene. Vjeronaučna obuka ima biti obvezatna u svim nižim i srednjim zavodima.

Osobitu brigu treba posvetiti otvaranju stručnih škola i tečajeva sa praktičnim zadatkom, da svojim polaznicima uz dobru stručnu spremu omoguće da se privredno što brže oslone na svoje noge.

Analfabetizam treba suzbiti izdašnim dotacijama iz državnih i svih samoupravnih sredstava.

IV. Socijalno-ekonomska politika

Odbacujući svaku stalešku grupaciju i težeći za tim, da se muslimanski element u svom javnom i privatnom životu, drži principa, da su Muslimani ravnopravna braća, organizacija smatra jednom od najvažnijih svojih briga i zadaća, da podjednako štiti interese pojedinih staleža, dajući takozvanom »sitnom radu« punu prednost i podređivši mu sva druga politička pitanja.

Jezgru islamskog elementa čini naš težak pa se stoga i pretežni rad organizacije ima kretati oko njegovog što bržeg ekonomskog i kulturnog pridizanja.

Da se to postigne treba brižljivo njegovati smisao zadrugarstva i promicati ga pritekavši težaku u pomoć obilnim i jeftinim kreditom za nabavku sjemena i hrane za slučaj oskudice, a pri potrebi i državnom potporom. Rukovanje kotarskih pripomoćnih zaklada treba staviti pod punu kontrolu naroda i iskorijeniti svaku konfesionalnu pristrasnost u rukovanju njihovom imovinom. Fondove tih zaklada treba ojačati što većim doprinosima iz državnog budžeta tako, da čim prije mogu udovoljiti svima potrebama našeg težaštva.

Agrarnu reformu treba dovesti u sklad sa istinskom socialnom pravdom i pri tome uvažiti neospornu činjenicu, da na muslimanskog težaka otpada najveći broj beskućnika i onih koji nemaju dovoljno zemlje za obradu. Stoga erarsko zemljište koje nije potrebno za ispašu, a stoji neobrađeno, treba razdijeliti svakom ko želi da ga obrađuje, dokinuvši sve prepreke koje je tuđinska uprava postavila u svrhu, da omogući kolonizaciju stranog elementa. Pri ovoj podjeli mještanima se ima ispostaviti pravo prvenstva i pred istinskim dobrovoljcima ako su iz drugog kraja.

Ispaša je životno pitanje naših sela i stoga se nepravедna dioba ispasišta, koja je vršena naročito u dvije tri zadnje godine, ima podvrgnuti reviziji i dovesti u sklad sa potrebama oštećenih sela, pa makar se pri tom morala izvršiti i deložacija dobrovoljaca, ako su naseljeni iz drugog kraja. Istu pažnju treba posvetiti pitanju težačkog drvarenja.

Agrarne uredbe za Bosnu i Hercegovinu sasvim su nepravедne po bivše zemljovlasnike, pa je pravi zločin, što se jednom nezakonitom praksom ubija i ono malo prava, što ga one daju zemljoposjednicima. Nepravdu koja je učinjena našem posjedničkom staležu, treba ublažavati a ne još i povećavati. Stoga sve beglučke sporove treba riješiti bez ikakvog stranačkog i konfesionalnog obzira pa tako i posjedničkom staležu vratiti vjeru u zakon i kakvu takvu pravdu. Pitanju brže isplate agrarnih obligacija treba posvetiti osobitu pažnju, nastojeći da se pri tom isključi svaka korist špekulanata koji su se jeftinim kupom dograbili tih obligacija. Zemljovlasniku koji hoće da se bavi zemljoradnjom treba dati prednost pred svakim.

Korupciju, koja cvate u svim granama javne uprave treba suzbijati najoštrijim sredstvima, a da bi se to olakšalo, treba činovnike dobro platiti i njihov broj svesti na pravu mjeru, isključivši pri tome svaki stranački aršin i zahtijevajući od činovnika samo to, da je kvalifikovan i da se tačno drži zakona. Korupcioniste treba privesti zasluženju kazni bez obzira na njihov društveni položaj, a njihov imetak konfiskovati u korist države.

Trgovački i zanatlijski stalež, naročito srednji i niži, treba poduprti dobrim kreditom, a obrt potpomoći zaštitnom carinom.

Invalidsko pitanje treba riješiti prešno i po državu dostojno, no ne tako, da bi tim rješenjem država i društvo postali predmetom pretjeranog iskorišćavanja. Odgoju ratne siročadi treba posvetiti punu pažnju, uputivši ih praktičnoj privredi.

Progon lihvarstva najpreča je dužnost državne uprave i stoga ga treba prešno ostvariti.

V. Sudstvo i vojska

Temelj je reda i pravnog poretka u državi neovisno i samostalno sudstvo. Stoga se ima nastojati da čim prije dobijemo savremen i liberalan zakon o sudovima, kojim će sudačka nezavisnost biti potpuno zagarantovana. Beskonačnom zavlacenju sudskih parnica treba stati na kraj dobrim parbenim postupnikom i što jače stati na put advokatskim doskočicama, a njihove honorare svesti na pravu mjeru.

Vojska ima biti rasadnik bratstva i narodnog jedinstva, a kao branič domovine, daleko od svake politike. Kaderski rok treba svesti na minimum i osigurati pravilnu manipulaciju sa budžetskim dotacijama za vojsku, stavivši je pod jaku kontrolu. Vojska mora biti i rasadnik vjerske snošljivosti, pa se u njoj moraju poštivati vjerski propisi svih priznatih konfesija. Izvjesne tradicije koje nose čisto konfesijsko obilježje, valja napustiti i zamjeniti širokogrudnijim shvatanjem kako se ni jedan vojnik ne bi osjetio ni tuđ, a kamoli u tom pravcu zapostavljen.

Naročita pažnja imade se posvetiti onemogućivanju grđenja i uvrijede vjerskih čuvstava pojedinih vojnika sa strane njegovih pretpostavljenih.

VI. Briga za narodno zdravlje

Narodnoj higijeni treba posvetiti osobitu pažnju, kako praktičnim ljekarskim djelovanjem te knjigom i predavanjima, tako i školskom nastavom. Trezvenjački pokret i drugi načini borbe proti pijanstvu imaju se podupirati svim silama.

(*Iršad*, 24 (123), 26. II 1924)

Prilog br. 9

Vaše Veličanstvo,

Razrešavanje opštinskih uprava u nekim mestima u Bosni i Hercegovini i postavljanje novih izazvalo je kod većine stanovništva tih mesta opravdano nezadovoljstvo. Gospodin Predsednik Vlade izdao je odmah posle obrazovanja sadašnje vlade raspis, prema kome su se imale menjati samo one opštinske uprave, koje su se svojim defetističkim radom ogrešile o državne interese. Uza sve to je Veliki Župan u Mostaru razrešio opštinsku upravu u Mostaru, Veliki Župan u Sarajevu upravu u Sarajevu, a Veliki Župan u Tuzli uprave u Bijeljini, Bos. Šamcu i Modriču. Sve je to urađeno zbog starih partijskih računa, jer i ako su partije raspuštene, partizani žive i to na vrlo istaknutim mestima državne administracije; oni ne mogu da se oslobode svojih starih navika i da zaborave ono, što su celoga veka radili. A u Bosni i Hercegovini svi su Veliki Župani i 95% sreskih poglavara radikali još od onih vremena, kad su radikali imali homogene vlade. Mislim stoga, da je bilo mudro ostaviti barem na čelu opštinskih uprava nedavno izabrane ljude, kako bi i ovaj deo naroda, koji dosele nije pristajao uz radikale, video barem na čelu najnižih upravnih jedinica ljude svoga poverenja. Ovako se kod velikog dela stanovništva stvara uverenje, da je novo stanje kod nas kopija ranijih radikalskih režima, a to je u osnovi protivno plemenitim namerama Vašeg Veličanstva. Svet ne može da razume, da u beogradskom opštinskom odboru može da sedi dr. Sima Mirković, vrstan komunista, a da se kod nas u isto vreme razrešuju od dužnosti u opštinskim upravama najispravniji građani.

Koliko su raniji partijski uticaji bili merodavni kod postavljanja novih opštinskih uprava, vidi se najbolje po njihovom novom sastavu. - U Sarajevu je bilo u prijašnjoj opštinskoj upravi 11 radikala, sada ih je 20, u Mostaru je bio načelnik, g. Baljić, sada su i načelnik i prvi podnačelnik bivši istaknuti radikali, u Bijeljini

je na čelo opštinske uprave postavljen nosilac naše disidentske liste valjda samo iz pakosti prema našim ljudima, u Modriču i Bos. Šamcu postavio je Veliki Zupan za opštinske komesare svoje rođake, naravno istaknute bivše radikale.

Uveren sam, da je ovo sve urađeno protivno intencijama Vašega Veličanstva, pa se stoga i usuđujem, da na osnove datog mi odobrenja podnesem Vašem Veličanstvu ovaj izvještaj.

Slobodan sam ovom prilikom podneti Vašem Veličanstvu najponizniju molbu, da se što pre otpočne s likvidacijom agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini na osnovu nedavno donesenog zakona. G. Ministar finansija trebao bi da otvori kredit iz viškova prihoda Ministarstva Suma i Ruda, jer se posjednici, koji na osnovu ovoga zakona imaju da prime naknadu za davno oduzetu zemlju, nalaze u vrlo bednom stanju.

9. 2. 1929. godine

(PZS, Koncept pisma dra Mehmeda Spahe — kralju Aleksandru. Ima dvije stranice, a pisan je mastilom i latinicom).

Prilog br. 10

MUSLIMANSKE POLITIČKE STRANKE NA SKUPSTINSKIM IZBORIMA (1920 — 1927)

Političke stranke	1920.	1923.	1925.	1927.
JMO	110.895 (98,32%)	112.228 (90,63%)	127.690 (98,8%)	125.121 (100%)
Muslimanska težačka stranka	1.118 (0,9%)	—	—	—
Nezavisna lista Š. Arnautovića	449 (0,3%)	—	—	—
Muslimanska narodna stranka	306 (0,3%)	—	—	—
Narodna muslimanska stranka	—	—	1.463 (1,1%)	—
Nezavisna muslimanska stranka	—	1.361 (1,1%)	—	—
JMNO	—	10.266 (8,3%)	—	—

Svega muslimanskih glasova:	112.768	123.855	129.153	125.121
--------------------------------	---------	---------	---------	---------

Izrađeno prema statistikama izbora Narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 1920, 1923, 1925. i 1927, koje je izradio dr Laza M. Kostić; izdanje Narodne skupštine Kraljevine SHS.

U knjizi »Istorija građanskih stranaka u Jugoslaviji«, II (Beograd 1952, 228—9) bez argumentacije se navodi da su manje muslimanske stranke na izborima 18. marta 1923. dobile 14.035 glasova bez mandata, a 8. februara 1925. godine 3.116 glasova, takođe bez mandata.

Prilog br. 11

USPJEH POLITIČKIH STRANAKA U BOSNI I HERCEGOVINI NA SKUPSTINSKIM IZBORIMA U KRALJEVINI SHS

Političke stranke	28. februara 1920.	18. marta 1923.	8. februara 1925.	11. septembra 1927.
Narodna radikalna stranka	59.443 (18%)	92.623 (24,4%)	183.308 ¹ (37,1%)	111.671 (27,5%)
JMO	110.895 (33,5%)	122.494 ² (32,0%)	127.690 ³ (29,9%)	125.121 ⁴ (30,8%)

Hrvatska težačka stranka	38.400 (16,6%)	—	—	—
Hrvatska pučka stranka	32.774 (6,3%)	3.735 (1,0%)	1.782 (0,4%)	6.835 (1,7%)
HSS	—	68.013 (17,9%)	83.387 (19,5%)	68.840 (16,9%)
Savez zemljoradnika	55.108 (16,6%)	58.562 (15,4%)	26.326 (6,2%)	56.880 (13,9%)
Demokratska stranka	18.500 (5,6%)	13.681 (3,6%)	4.871 (1,2%)	6.436 (1,6%)

Izrađeno prema: Statistika izbora Narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 11. septembra 1927, izradio dr Laza M. Kostić, Beograd 1928, XLI

1. Na izborima 8. februara 1925. NRS istupila je zajedno sa SDS kao »Nacionalni Blok«.
2. JMO je na ovim izborima dobila 112 228 glasova. Dr Kostić je, međutim, pri-dodao JMO i 10 266 glasova JMNO. (Upor. Statistika izbora... 18. marta 1923, 144).
3. JMO je 8. februara 1925. pored glasova u BiH dobila i 4 606 glasova u Prijepolj-sko-beranskom okrugu (Statistika izbora... 8. februara 1925, 144).
4. JMO je 11. septembra 1927. dobila 58 623 glasa, a zajedno sa demokratskom strankom na listi »Demokratske zajednice« 68 498 glasova od kojih je najveći broj glasača JMO, jer je od 9 dobivenih mandata na zajedničkoj listi pripalo 7 JMO, a 2 demokratskoj stranci (Statistika izbora... 11. septembra 1927, XXX i XXXI).

SKRACENICE

- ABiH** — Arhiv Bosne i Hercegovine
 Fondovi:
 NV — Narodna vlada Bosne i Hercegovine
 ZV — Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine
 PU — Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu
 DB — Drinska banovina
 JB — Javna bezbjednost
 ZTŠ — Zbirka telegrama Šola — Pribićević
 VZSO — Veliki župan sarajevske oblasti
- A-DSIP** — Arhiv Državnog sekretarijata inostranih poslova u Beogradu
 DH — Dvorske hartije — zbirka Vojislava M. Jovanovića
- A-GHB** — Arhiv Gazi Husrevbegove biblioteke
 ZP — Zbirka proglaša i letaka
- AGS** — Arhiv grada Sarajeva
 GP — Gradsko poglavarstvo Sarajeva
 ZP — Zbirka plakata i proglaša
- AH** — Arhiv Hrvatske
 NV — Narodno vijeće SHS
- A-IRPS** — Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu
 RP II — Zbirka: Radnički pokret između dva rata.
- AJ** — Arhiv Jugoslavije
 LM — Zbirka dr Lazara Markovića
 JJ — Zbirka Jovana Jovanovića — Pižona
- A-JAZU** — Arhiv Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu
 JO — Jugoslovenski odbor
- ANUBiH** — Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
 OŠ — Ostavština Atanasija Šole
- ARP** — Arhiv radničkog pokreta u Beogradu
 Fondovi:
 KI — Komunistička internacionala
 MS — Ministarski savjet
 LJD — Zbirka Ljube Davidovića
- A-VII** — Arhiv Vojno-istorijskog instituta u Beogradu
- PZH** — Privatna zbirka dokumenata dr Muhameda Hadžijahića, viši naučni saradnik u Sarajevu
- PZS** — Prepiska dr Mehmeda Spahe — u posjedu njegovog sina Zijaha Spahe, advokata u Sarajevu
- SBNS** — Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS
- SBPNP** — Stenografske beleške Privremenog narodnog predstavništva Kraljevine SHS
- SBUS** — Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS

SBUO	— Stenografske beleške Ustavotvornog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS
DS	— Demokratska stranka
DZ	— Demokratska zajednica
FB	— Federalistički blok
HB	— Hrvatski blok
H(R)SS	— Hrvatska (republikanska) seljačka stranka
HPS	— Hrvatska pučka stranka
JMK	— Jugoslovenski muslimanski klub
JMNO	— Jugoslovenska muslimanska narodna organizacija
JMO	— Jugoslavenska muslimanska organizacija
NRS	— Narodna radikalna stranka
OB	— Opozicioni blok
PP	— Pašić — Pribićevićeva vlada
RR	— Radikalsko-radićevska vlada
SDK	— Seljačko-demokratska koalicija
SDS	— Samostalna demokratska stranka

*
* *
*

Antonijević, Hrvatski ustavni program:

Dr Trajko Antonijević, Hrvatski ustavni program u državi Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1940.

Bogićević, Misija grofa Tise:

Vojislav Bogićević, Misija grofa Tise u Bosni 1918. godine, *Pregled*, Sarajevo VIII/1956, 1 — 2.

Čulinović, Jugoslavija:

Ferdo Čulinović, Jugoslavija između dva rata I — II, Zagreb 1961.

B. Gligorijević, O krizi i padu Davidovićeve vlade:

Branislav Gligorijević, O pitanju ulaska predstavnika HRSS u Davidovićevu vladu 1924. i o krizi i padu te vlade, *Istorija XX veka*, VII, Beograd 1965.

B. Gligorijević, Demokratska stranka:

Dr Branislav Gligorijević, Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1970.

M. Hadžijahić, Glose:

Muhamed Hadžijahić, Glose povodom nekih tvrdnji u studiji »Hrvatska politika na prekretnici prvoga svjetskog rata, *Forum*, IX/1970, 10 — 11.

T. Išek, Odnos HSS prema BiH:

Tomislav Išek, Odnos Hrvatske seljačke stranke prema Bosni i Hercegovini do 1928. godine, *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, IV/1968, 4.

D. Janković, Društveni i politički odnosi:

Dr Dragoslav Janković, Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), *Istorija XX veka*, 1, Beograd, 1959.

D. Janković, Jugoslovensko pitanje:

Dr Dragoslav Janković, Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine, Beograd 1967.

D. Janković — B. Krizman, Građa:

Građa o stvaranju Jugoslovenske države (I. 1 — 20. XII 1918), priredili: dr Dragoslav Janković i dr Bogdan Krizman, Beograd 1964.

N: Jovanović, Unutarpolitički razvoj Jugoslavije:

Nadežda Jovanović, Unutarpolitički razvoj Jugoslavije (1925 — 1929), doktorska disertacija, Beograd 1969.

S. Jovanović, Ustavno pravo:

Slobodan Jovanović, Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1924.

H. Kapidžić, Bosna i Hercegovina:

Dr Hamdija Kapidžić, Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom, Sarajevo 1958.

Krfska konferencija:

Krfska konferencija — beleške sa sednica vlade Kraljevine Srbije i predstavnika Jugoslovenskog odbora, držanih na Krfu 1917. godine, na kojima je donesena *Krfska deklaracija*, Beograd 1924.

B. Krizman, O putu grofa Tisze:

Bogdan Krizman, O putu grofa Tisze po jugoslovenskim zemljama u septembru 1918. — U povodu članka B. Stullija: Oko jedne turneje grofa Tisze po jugoslovenskim zemljama u septembru 1918. *Pregled*, Sarajevo XI/1959, 1, 37 — 49. *Historijski zbornik*, Zagreb, XI — XII/1958. g, 1959.

Napor Bosne i Hercegovine:

Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje, Sarajevo 1929.

T. Stojkov, Opozicija u vreme diktature:

Dr Todor Stojkov, Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929 — 1935, Beograd 1969.

B. Stulli, Turneja grofa Tisze:

Bernard Stulli, Oko jedne turneje grofa Tisze po jugoslovenskim zemljama u septembru 1918, *Pregled*, Sarajevo XI/1959, 1.

F. Šišić, Dokumenti:

Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914 — 1918, sredio ih F. Šišić, Zagreb 1920.

1. Neobjavljena građa

- Arhiv Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
 - Ostavština Atanasije Šole
- Arhiv Bosanske krajine — Banja Luka
 - Dokumenti o radničkom pokretu u Bosanskoj krajini
 - Okružna oblast — fond: Veliki župan vrpabske oblasti
- Arhiv Bosne i Hercegovine
 - Fondovi:
 - Narodna vlada Bosne i Hercegovine
 - Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine
 - Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu
 - Drinska banovina
 - Javna bezbjednost
 - Zbirka telegrama Šola — Pribićević
 - Veliki župan sarajevske oblasti
- Arhiv Državnog sekretarijata inostranih poslova u Beogradu
 - Dvorske hartije — zbirka Vojislava M. Jovanovića
 - Presbiro 1919 — 1929.
 - Ministarstvo inostranih dela Srbije — Političko odeljenje
- Arhiv Gazi-Husrevbegove biblioteke
 - Zbirka proglasa i letaka
- Arhiv grada Sarajeva
 - Gradsko poglavarstvo Sarajeva
 - Zbirka plakata i proglasa
 - Zbirka poklona i otkupa
- Arhiv Hrvatske
 - Narodno vijeće SHS
- Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu
 - Leci i proglasi
- Arhiv Jugoslavije
 - Zbirka dra Lazara Markovića
 - Zbirka Jovana Jovanovića — Pižona
 - Jovanović Dragoljub, Političke uspomene, memoari, I — VIII
 - Fond Milana Stojadinovića
 - Popis mikrofilmovane građe zbirke porodice Pribićević
- Arhiv Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu
 - Jugoslovenski odbor
- Arhiv radničkog pokreta u Beogradu
 - KI — Komunistička internacionala
 - MS — Ministarski savjet (organi Kraljevine SHS)
 - LJD — Zbirka Ljube Davidovića
 - Političke stranke 1919 — 1945.
- Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti
 - Korespondencija građanskih političara; razni spisi i sastavi
- Arhiv Vojno-istorijskog instituta u Beogradu
 - Popisnik III — Operacioni dnevnik Operativnog odeljenja Vrhovne komande

- Arhiva bivše Srpske vojske
 - Popisnik IV — II Armija i Armijska oblast
 - Popisnik XVII — Fond bivše jugoslovenske vojske
- Narodna biblioteka u Beogradu
 - Fond rukopisa i arhivskih predmeta u Odeljenju posebnih fondova
- Privatna zbirka dokumenata dra Muhameda Hadžijahića, višeg naučnog saradnika u Sarajevu
- Prepiska dra Mehmeda Spahe — u posjedu njegovog sina Zijada Spahe, advokata u Sarajevu
- Dokumenti u posjedu:
 - dra Asima Musakadića, primarijusa u penziji u Sarajevu
 - dra Šefkije Behmena, advokata u Jajcu
 - Mustafe Bećirbegovića, penzionera u Sarajevu

2. Objavljena građa i službene publikacije

a. Stranačka dokumentacija

Nacrt Ustava Jugoslovenskog muslimanskog kluba 1921.
 Statut i program JMO, Sarajevo 1919.
 Statut i program JMO, Sarajevo 1922.

b. Zbirka dokumenata

Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, svezak I, dio I — III, sastavio i uredio Viktor Manakin, Zagreb 1921 — 1922.
Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, svezak III, dio VI, sastavio i uredio Viktor Manakin, Zagreb 1921 — 1922.
Anali Leksikografskog zavoda FNRJ, svezak II, Građa za bibliografiju jugoslovenske periodike, Zagreb 1955.
Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, II, Sarajevo 1951.
Četrdeset godina, Zbornik sjećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, I, Beograd 1960.
Deset godina Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Spomen knjiga 1918 — 1928. Zemun 1928.
Enciklopedija Jugoslavije, tom II, VII, Zagreb 1956, 1968.
Enciklopedija, Leksikon mozaik znanja, Istorija (5), Beograd 1970.
Građa o počecima radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1905, redakcija i prevod Vojislav Bogićević, Beograd 1956.
Građa o počecima
Hauptman Ferdo, Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vaku-fsko-mearifsku autonomiju, Sarajevo 1967.
Istorijski arhiv KPJ, tom 2, Beograd 1949.
Janković dr Dragoslav i Krizman dr Bogdan, Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. 1 — 20. XII 1918), Beograd 1964.
Jubilarni zbornik života i rada Kraljevine SHS, I — III, Beograd 1928.
Krfska konferencija — beleške sa sednice vlade Kraljevine Srbije i predstavnik Jugoslovenskog odbora, držanih na Krfu 1917. godine, na kojima je donesena Krfska deklaracija, Beograd 1924.
Mala politička enciklopedija, Beograd 1966.
Pejanović Đorđe, Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850 — 1941, Sarajevo 1961.
Pejanović Đorđe, Stanovništvo Bosne i Hercegovine, Beograd 1955.
Rezultat popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910, Sarajevo 1912.
Spomenica dvadesetpetogodišnjice Gajreta 1903 — 1928, Sarajevo 1929.
Stanojević Stanoje, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, Zagreb, b. g.
Šišić Ferdo, Dokumenti o postanku Kraljevine SHS 1914 — 1918, Zagreb 1920.
Trišić Nikola, Sarajevski atentat u svjetlu bibliografskih podataka, Sarajevo 1960.

c. Stenografske bilješke

- Izveštaj* Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine o Nacrtu ustava i tekstu Ustava, Beograd 1921.
Stenografske bilješke Privremenog narodnog pretstavništva Kraljevine SHS, I — IV, Zagreb 1919 — 1921.
Stenografske beleške SHS, Rad Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS, I — IV, Beograd 1921.
Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS, Beograd 1921.
Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS, Beograd 1922—1929.
Stenografske beleške Zakonodavnog odbora Narodne skupštine Kraljevine SHS, Beograd 1922 — 1923.

d. Statistički pregledi

- Statistički pregled* izbora narodnih poslanika za ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS, izvršenih 28. novembra 1920. godine, Beograd 1921.
Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 18. marta 1923. godine, izradio dr Lazar M. Kostić, Beograd 1924.
Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 8. februara 1925, Beograd 1926.
Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS, održanih 11. septembra 1927. godine, Beograd 1928.

3. Memoarska literatura i spomenice

- Maček* Vlatko, In the struggle for Freedom, London 1958.
Meštrović Ivan, Uspomena na političke ljude i događaje Zagreb 1969.
Radić Stjepan, Politički spisi — autobiografija (članci), govori, rasprave — priredio Zvonimir Kulundžić, Zagreb 1971.
Ribar dr Ivan, Iz moje političke suradnje, Zagreb 1965.
Ribar dr Ivan, Politički zapisi I — IV, Beograd 1949 — 1953.
Srškić Milan (1880 — 1937), uredio Milutin Popović, Sarajevo 1938.
Stojadinović Milan, Ni rat ni pakt, Rijeka 1970.
Supilo Frano, Politički spisi, članci (govori), pisma, memorandum, priredio dr Dragovan Šepić, Zagreb 1970.

4. Novine, časopisi i ostala periodika

a. Novine*

- Agramer Tagblatt* (Morgenblatt), Zagreb, 1923.
Balkan (krajnje desničarski i velikosrpski orijentisan, poluzvanični radikalni list), Beograd 1921 — 1924.
Beogradski dnevnik, nezavisan organ javnog mišljenja (desničarski nezvanični organ DS), Beograd 1920 — 1923.
Cicvaričev beogradski dnevnik, nezavisan organ javnog mišljenja (desničarski nezvanični organ DS), Beograd 1923 — 1924.
Crna Gora, list Narodne radikalne stranke za Crnu Goru i Boku, Cetinje 1924.
Demokratija, organ Demokratske stranke, Beograd 1919 — 1924.
Der Morgen, Jugoslavische Presse für Volkswirtschaft, Kultur und öffentliches Leben, dnevnik, Zagreb 1924.
Der Österreichische Volkswirt, Wien 1925.
Dom, glavno glasilo Hrvatske seljačke politike, (glasilo HSS), Zagreb 1927 — 1929.
Domovina, nezavisan muslimanski list (radikalni orijentisan), Sarajevo 1920 — 1922.

* Politička orijentacija listova navedena je prema podacima označenim u podnaslovima listova, dok su u zagradama date ocjene kakve su u stvarnosti bile. Pri određivanju političke orijentacije izvjesnog broja listova korištene su ocjene dra Branislava Gligorijevića (Demokratski stranka i politički odnosi u kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1970, 586—589).

Epoha, politički nezavisan dnevni list, Beograd 1921.
Glas Bosne, političko-informativni list (velikosrpski i nacionalistički orijentisan), Sarajevo 1928 — 1929.
Glas naroda, organ Demokratske stranke, Sarajevo 1919 — 1922.
Glasnik JMO, organ JMO, Sarajevo 1925.
Glas slobode, organ Socijalističke stranke Bosne i Hercegovine, zatim: organ Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista); organ KPJ; organ Socijalističke partije, te Socijalistički radnički list, Sarajevo 1918 — 1929.
Glas težaka, organ Muslimanske težačke stranke (orijentisan prema DS), Sarajevo, 1920.
Gajret, list »Gajreta« prosrpski orijentisanog društva za kulturno i ekonomsko podizanje Muslimana, Sarajevo 1921—1941.
Hak, organ Jugoslavijada islam muhafazaji hukuk comijeti (glasilo »Džemijeta«), Skopje 1924.
Hrvat (glasilo »pravaša«, organ Hrvatske zajednice i Hrvatske federalističke seljačke stranke), Zagreb 1919—1929.
Hrvatska obrana, dnevnik, Osijek 1918.
Hrvatska riječ (organ Hrvatsko-srpske koalicije), Zagreb 1918.
Hrvatska sloga, glasilo Hrvatske težačke stranke u Bosni i Hercegovini. Sarajevo 1919—1923.
Hrvatska sloga, informativni hrvatski list za politiku, prosvjetu i narodno gospodarstvo, Sarajevo 1923.
Hrvatske pučke novine, glasilo Hrvatske pučke stranke za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1921—1923.
Hrvatski dnevnik, list za interese bosanskohercegovačkih Hrvata, Sarajevo, 1917.
Hrvatski list, glasilo Hrvatske zajednice, Osijek 1921.
Hrvatsko pravo, glavne novine Hrvatske stranke prava, Zagreb 1925.
Iršad (Putokaz), glasilo Jugoslovenske muslimanske narodne organizacije (orijentisan prema radikalima), Sarajevo 1922—1924.
Jednakost, organ Jugoslovenske muslimanske demokratije Sarajevo, 1918—1919.
Jeni Misbah (Novo svjetlo), list za prosvjeđivanje i kultivisanje Muslimana, organ Udruženja bosanskohercegovačke ilmije (sveštenstva), Sarajevo 1914.
Jug, demokratski organ, Osijek 1923.
Jugoslavija, glasilo Hrvata za politiku i gospodarstvo, Sarajevo 1918 — 1919.
Jugoslavenska pošta, političko-informativni list (radikalni orijentisan), Sarajevo 1929.
Jugoslavenski list, demokratsko liberalno hrvatsko glasilo — nezavisan hrvatski dnevnik (prohrvatski i promuslimanski orijentisan), Sarajevo 1918 — 1929.
Jugoslovenski Lloyd, dnevnik za trgovinsko-industrijske i opšte narodne interese, glasilo glavnih privrednih saveza, Zagreb 1926.
Jugoslovenski pijemont (politički i književni dnevnik), Beograd 1921.
Jutarnja pošta, vanstranački informativni dnevnik, Sarajevo 1918 — 1921, 1923.
Jutarnji list (političko-informativni list), Zagreb 1921.
Katolički list (organ zagrebačkog Kaptola), Zagreb 1924.
Krajiški dnevnik, nezavisan vanstranački list Bosanske krajine, Banja Luka 1922 — 1923.
Muslimanska svijest, političko-informativni list, organ Hrvata Muslimana (frankovačke orijentacije), Sarajevo 1936 — 1940.
Narod, političko-informativni list (organ DS), Sarajevo 1920 — 1927.
Narod, organ DS, Novi Sad 1926.
Narodna politika, organ SLS u Zagrebu 1926.
Narodna sloboda, glasilo HPS za Hercegovinu, Mostar 1922.
Narodna sloga, nedeljni list DS, Pančevo 1926.
Narodni list, organ Okružnog odbor NRS u Tuzli, 1926.
Narodni val, organ HSS, Zagreb 1927 — 1929.
Narodno djelo (organ Medakovićeve grupe demokratskih disidenata), Zagreb 1920.

Narodno jedinstvo, službeni organ Narodnog vijeća SHS za BiH, zatim: Pokrajinske vlade za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1918 — 1923.

Naša pravda, nezavisan list autonomističkih Muslimana, zatim: glasilo HRSS za Bosnu i Hercegovinu, te nezavisan list nacionalnih Muslimana, Sarajevo 1921 — 1926.

Nova otadžbina, organ Glavnog saveza dobrovoljaca za Bosnu i Hercegovinu, a zatim za »celu Kraljevinu«, Sarajevo 1920 — 1922.

Novi list (nezvanični organ DS Pribićevićeve grupe), Beograd 1922 — 1923.

Novi glasnik JMO, organ JMO, Sarajevo 1925 — 1926.

Nova pošta, nezavisan opšteslavenski informativni dnevnik, Subotica 1924.

Novo doba (nezavisan demokratski list), Split 1921 — 1922.

Novosti, nezavisan dnevni list (nezvanični organ Saveza zemljoradnika), Beograd 1921 — 1924, 1926 — 1927.

Novosti (nezvanični organ pribićevaca), Zagreb 1926 — 1928.

Novo vrijeme, političko-informativni list (list Muslimana pristalica šestojanuarskog režima), Sarajevo 1929 — 1931.

Obrana, glasilo Muslimanske narodne stranke (list muslimanskih zemljoposjednika), Sarajevo 1920.

Obzor (nezvanični organ Hrvatske zajednice, odnosno hrvatske građanske inteligencije liberalne orijentacije), Zagreb 1919, 1921 — 1923.

Odjek (nezvanični organ Demokratske stranke), Beograd 1924 — 1926, 1928.

Oslobođenje, radikalni list (organ »pašićevaca« u NRS), Beograd 1928.

Oslobođenje, list Srba demokrata, Tuzla 1918.

Otađbina, nedeljnik za politiku, prosvjetu i privredu (organ SDS), Banja Luka 1923 — 1925.

Otađbina, nedjeljni nacionalistički list, Beograd 1928.

Politički glasnik (blizak Dvoru), Beograd 1925 — 1926.

Pravda, organ JMO, Sarajevo 1919 — 1929.

Pravda (nezvanični organ DS), Beograd 1921, 1923 — 1924.

Pravaš, glasilo Hrvatske stranke prava, Zagreb 1923.

Politika (više orijentisana prema DS i Savezu zemljoradnika), Beograd 1921 — 1928.

Pokret, organ zanatlijskih saveza (jugoslovenski nacionalistički list), Beograd 1920.

Pokret, organ jugoslovenskih »pretorijanaca«, Zagreb 1922.

Preporod, glasilo Narodne odbrane (nacionalistički list), Beograd 1923).

Privredni glasnik, organ skopske trgovačke omladine, Skopje 1923.

Radikal, politički dnevnik Nezavisnih radikala, Beograd 1923 — 1924.

Radikalni glasnik, organ NRS za Sloveniju, Ljubljana 1924.

Radničko jedinstvo, organ Nezavisnih radničkih sindikata, Sarajevo 1922.

Reč (organ SDS), 1924 — 1928.

Reforma, organ »Reforme«, organizacije naprednih Muslimana, političko-informativni list, Sarajevo 1928.

Republika, organ Jugoslovenske republikanske stranke, Beograd 1923 — 1924.

Riječ (nezvanični organ DS), Zagreb 1922.

Samouprava, glavni organ Radikalne stranke, Beograd 1919 — 1928.

Sarajevski list, zvanični list Bosanske vlade, Sarajevo 1918.

Selo, glavni organ Saveza zemljoradnika, nedjeljni list, Beograd 1921.

Sloboda, političko-informativni list (velikosrpski i nacionalistički orijentisan), Sarajevo 1926 — 1927.

Slobodna misao, nedjeljni list za kulturu i socijalnu obnovu, Nikšić 1924.

Slobodna Hrvatska, glasilo Starčevićeve stranke prava, Zagreb 1926.

Slobodna tribuna (blizak DS Davidovićevoj grupi), Zagreb 1923, 1926 — 1928.

Slobodni dom, glavno glasilo HPSS, zatim: Hrvatske seljačke politike, HRSS, te HSS, Zagreb 1922 — 1926.

Sloga, Privredni i informativni list (glasilo hercegovačko-dubrovačkih radikala), Mostar — Dubrovnik 1927.

Slovenec, političen list za slovenski narod (glavni organ SLS), Ljubljana 1924.

Slovenski jug, organ Radikalno-demokratskih naprednjaka (Ra-De-Na), Sarajevo 1918 — 1919.

Slovenski narod, dnevnik, Maribor — Ljubljana 1924.
Socijalist, socijalističke radničke novine, Beograd 1921.
Socijalističke radničke novine, Centralni organ Socijalističke radničke partije Jugoslavije, Beograd 1921.
Srbija, radikalni organ, Sremska Mitrovica 1921 — 1922.
Srpska riječ, organ Radikalne stranke, Sarajevo 1919 — 1925.
Straža, radikalni list, Osijek 1921 — 1922.
Težački pokret, list Težačke organizacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1920 — 1925.
Trgovinski glasnik, organ beogradske trgovačke omladine, Beograd, 1921, 1923 — 1924.
Večernja pošta, političko-informativni list (proradikalni orijentisan), Sarajevo, 1921 — 1928.
Vidovdan, nezavisan organ nacionalista (list DS), Novi Sad 1922 — 1923.
Vrbaske novine, službeni list Vrbaske banovine, Banja Luka 1929 — 1941.
Vreme (nezvanični organ Radikalne stranke), Beograd 1922 — 1928.
Vrijeme, glasilo Muslimanske organizacije u Sarajevu 1919.
Zastava, organ Radikalne stranke, Novi Sad 1919 — 1921, 1923.
Zeman (Vrijeme), organ Ujedinjene muslimanske organizacije, Sarajevo 1911.
Život, list dalmatinskih demokrata, Split 1920 — 1921.
Žurnal, ekonomsko-političko-informativni list, Sarajevo 1922.

b. Časopisi

Budućnost, organ naprednih nacionalista za rad među Muslimanima, književno-nacionalni i kulturni časopis, Sarajevo, I/1919, II/1920.
Časopis za suvremenu povijest, Zagreb 1971.
Forum, Časopis Odjela za suvremenu književnost JAZU, Zagreb, II/1962, IX/1970.
Glasnik društva Prosveta, službeno-informativni list, Sarajevo, 1939.
Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u Jugoslaviji, Sarajevo, XI/1958, XII/1959, XIV/1961.
Historijski zbornik, Zagreb, VIII/1958 — 1959, XIV/1961.
Istorijski glasnik, Beograd 1964.
Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd 1963.
Književni savez, štampa za književnost, nauku i kulturu, Subotica, IV/1928.
Kritika, političkog socijalno-ekonomskog i kulturnog djelovanja našeg društva, Sarajevo, II/1923.
Kritika, dvomjesečni časopis za kritiku, umjetnost i kulturno-politička pitanja, Zagreb 1970, 1971.
Misao, književno-politički časopis, Beograd, V/1923.
Mjesečnik — Pravničkog društva u Zagrebu, XLVII/1921.
Mogućnosti, Split, XVIII/1971.
Nova Evropa, Zagreb 1920, 1921, 1923, 1925, 1926, 1939.
Novi život, Beograd, XIII/1923.
Politički glasnik, Beograd 1925.
Pregled, časopis za društvena pitanja Sarajevo, VIII/1956, XI/1959, XVIII/1966, XIX/1967, XX/1968.
Putokaz, list za društvena i književna pitanja, Zagreb 1938.
Srpska omladina kulturno-književni list (nacionalistički orijentisan), Sarajevo 1913.
Srpski književni glasnik, Beograd 1909, n. s. VI/1922, XIX/1926.
Život, časopis za književnost i kulturu, Sarajevo, XVIII/1969.

c. Ostala periodika

Gajret — kalendari za godine 1937 — 1941.
Glasnik — arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine, Sarajevo I/1961, II/1962, III/1963.
Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. VII/1952.

Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo I/1949, II/1950, III/1951, XVII/1966 — 1967.

Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, IX — X/1961 — 1962, XIV/1966, XV/1967.

Istorija XX veka, I, V, VII, VIII, IX, X, Beograd.

Narodna uzdanica — kalendari za godine 1933 — 1945.

Narodno jedinstvo, Almanah — kalendar za godinu 1932.

Pravda — kalendari JMO za godine 1920, 1923, 1924, 1925, 1927.

Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, Sarajevo 1954/1955.

Prispevki za zgodovino delovskega gibanja, Ljubljana III/1962.

Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, II/1966, III/1967, IV/1968, V/1969.

Starine, Zagreb 1958.

Südost Forschungen, München XXI/1962.

Zbornik Historijskog instituta Slovenije, 1964.

5. Knjige i brošure

Antonijević dr Trajko, Hrvatski ustavni program u državi SHS, Beograd 1940.
Balagija Abduselam, Les Musulmans Yugoslaves (Etude sociologique), Alger 1940.
Balagija Abduselam, Uloga vakufa u verskom i svetovnom prosvjećivanju naših Muslimana, Beograd 1933.

Balić Smail, Etičko naličje bosansko-hercegovačkih Muslimana, Beč 1952.

Basler Kamilo, Das Parteileben im Königreiche der Serben, Kraten und Slovenen, Leipzig 1926 (doktorska disertacija u rukopisu).

Begović Mehmed, Muslimani u Bosni i Hercegovini, Beograd 1938.

Bičanić dr Rudolf, Ekonomska podloga hrvatskog pitanja, Zagreb 1938.

Bosna i Hercegovina kao privredno područje, urednik Koen Abo, Sarajevo 1938.

Bošnjakin Hrvoje, Hrvati i Herceg Bosna: Povodom polemike o nacionalnoj pripadnosti Herceg Bosne, Sarajevo 1940.

Broz Josip — Tito, Govori i članci, I, Zagreb 1959.

Budisavljević dr Srđan, Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca, Zagreb 1958.

Bulbulović Edhem, Nacionalizam i Muslimani, Sarajevo 1936.

Cemović Marko, Pregrupisavanje partija, Beograd 1926.

Colaković Rodoljub, Kazivanje o jednom pokoljenju, Zagreb 1964.

Čubrilović Vaso, Bosanski ustanak 1875 — 1878, Beograd 1930.

Čulinović Ferdo, Jugoslavija između dva rata, I — II, Zagreb 1961.

Čulinović dr Ferdo, Tri etape nacionalnog pitanja u jugoslovenskim zemljama, Zagreb 1962.

Cerić Salim, Muslimani srpskohrvatskog jezika, Sarajevo 1968.

Cerić Salim, O jugoslovenstvu i bosanstvu, Sarajevo 1971.

Corović Vladimir, Crna knjiga, Beograd — Sarajevo 1920.

Corović dr Vladimir, Političke prilike u Bosni i Hercegovini, Beograd 1939.

Dedijer Vladimir, Sarajevo 1914, Beograd 1966.

Dimitrijević Mita, Mi i Hrvati 1914 — 1939, Beograd 1939.

Dimitrijević dr Sergije, Privredni razvitak Jugoslavije 1918 — 1941, Beograd 1962.

Dizdarević Abdulatif, Bosansko-hercegovački Muslimani Hrvati, Zagreb 1936.

Džafčić Ibrahim, Fragmenti iz političke istorije b-h Muslimana, Sarajevo 1925.

Đurđev dr Branislav, Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda, Sarajevo 1964.

Ekmečić dr Milorad, Ustanak u Bosni 1875 — 1878, Sarajevo 1960.

Erić dr Milivoje, Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918 — 1941, Sarajevo 1958.

Erić Milivoje, Seljaštvo i poljoprivreda Bosne i Hercegovine pod austrougarskom okupacijom 1878 — 1918, Sarajevo 1953.

Fira Aleksandar, Vidovdanski ustav, Doktorska disertacija, Pravni fakultet, Beograd 1959.

Gligorijević dr Branislav, Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1970.

Glojnarčić Mirko, Borba Hrvata — Hronika dvaju desetljeća političke povijesti (1919 — 1939), Zagreb 1940.

- Grisogono Prvislav**, Ujedinjena Jugoslavija (od plemena i regionalnih koncepcija do nacionalne države), Ljubljana 1938.
- Horvat Josip**, Politička povjest Hrvatske 1918 — 1929, Zagreb 1938.
- Horvat Rudolf**, Hrvatska na mučilištu, Zagreb 1942.
- Hrelja dr Kemal**, Industrija Bosne i Hercegovine do kraja prvog svjetskog rata, Beograd 1961.
- Iljić Vladimir** — Lenjin, O nacionalnom i kolonijalnom pitanju, Zagreb 1958.
- Iljić Vladimir** — Lenjin, Izabrana dela, tom 8, Beograd 1960.
- Imamović Mustafa**, Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine 1878 — 1914, doktorska disertacija, Pravni fakultet, Beograd 1971.
- Imamović Mustafa**, Pravni položaj vjerskih zajednica u vreme šestojanuarske diktature, magistrski rad odbranjen na Pravnom fakultetu u Beogradu, 1967.
- Istorija građanskih stranaka u Jugoslaviji**, I — II, Beograd 1952.
- Istorija naroda Jugoslavije**, knjiga II, Beograd 1960.
- Izveštaj** o radu Centralnog komiteta i Revizione komisije SKBiH u periodu između III i IV Kongresa, Sarajevo 1963.
- Janković dr Dragoslav**, Jugoslavenko pitanje i Krfska deklaracija 1918, Beograd 1967.
- Janković dr Dragoslav**, O političkim strankama u Srbiji, Beograd 1951.
- Jelić Milisav**, Letopis Juga, Beograd 1930.
- Jovanović Nadežda**, Unutarpolitički razvoj Jugoslavije 1925 — 1929, doktorska disertacija, Beograd 1970.
- Jovanović Slobodan**, Ustavno pravo Kraljevine SHS, Beograd 1924.
- Kapidžić dr Hamdija**, Hercegovački ustanak 1882, Sarajevo 1958.
- Kapidžić dr Hamdija**, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku, Sarajevo 1956.
- Kapidžić dr Hamdija**, Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom, Sarajevo 1968.
- Kardelj Edvard**, Sperans, Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja, Beograd 1960.
- Kulundžić Zvonimir**, Atentat na Stjepana Radića, Zagreb 1967.
- Kostić dr Lazo**, Cija je Bosna, Toronto 1955.
- Kostić Lazo M.**, Etnički odnosi Bosne i Hercegovine, Švajcarska 1967.
- Kostić Lazo M.**, Istorijska i slična »prava« na Bosnu i Hercegovinu, Baden 1968.
- Kostić Lazo M.**, Nauka utvrđuje narodnost b-h Muslimana, Toronto 1967.
- Kostić Lazo M.**, Nove jugoslovenske »narodnosti«, Toronto 1965.
- Kostić Lazo M.**, Sporni predeli Srba i Hrvata, Čikago 1957.
- Kostić Lazo M.**, Šta su Srbi mislili o Bosni, Toronto 1965.
- Kostić Lazo M.**, Verski odnosi Bosne i Hercegovine, Minhen 1965.
- Krstić Đorđo**, Agrarna politika u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1938.
- Kruševac, Todor**, Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878 — 1918, Sarajevo 1960.
- Kurtović Šukrija**, O nacionalizovanju Muslimana, Sarajevo 1914.
- Lakatoš Jozo i dr Aco Despić**, Industrija Bosne i Hercegovine, Zagreb 1924.
- Lapčević Dragiša**, O našim Muslimanima (Sociološke i etnografske beleške), Beograd 1925.
- Lukić dr Radomir**, Političke stranke, Beograd 1966.
- Ljubibratić Dragoslav**, Mlada Bosna i sarajevski atentat, Sarajevo 1964.
- Mandić dr Dominik**, Etnička povjest Bosne i Hercegovine, Rim 1967.
- Marjanović Milan**, Stjepan Radić, Beograd 1937.
- Marković dr Lazar**, Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje, Beograd 1935.
- Marković dr Lazar**, Politika — od Ustava do vlade federativnog bloka 28. juna 1924 — 27. jula 1924. i vlada Ljube Davidovića 28. juli — 5. novembra 1924, Beograd 1925.
- Marković dr Sima**, Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma, Beograd 1924.
- Marković Svetozar**, Srbija na Istoku, Beograd 1946.
- Masleša Veselin**, Mlada Bosna, Beograd 1945 (ponovljeno izdanje: Sarajevo 1964).
- Masleša Veselin**, Dela, druga knjiga, Sarajevo 1954.
- Miralem Edhem**, Rasna snaga Jugoslovenskih Muslimana, Beograd 1934.
- Mirković Mijo**, Ekonomska struktura Jugoslavije 1918 — 1941, Zagreb 1952.

- Mitrinović Čedo, Naši Muslimani, Beograd 1926.*
- Mulalić Mustafa, Orijent na Zapadu, Savremeni kulturni i socijalni problem Muslimana Jugoslavena, Beograd 1936.*
- Mužić Ivan, Hrvatska politika i jugoslovenska ideja, Split 1969.*
- Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje, Sarajevo 1929.*
- Osnivački kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1950.*
- Pavlović K. St., Vojislav Marinković i njegovo doba (1876 — 1935) I — IV, London 1955 — 1956.*
- Pejanović Đorđe, Istorija biblioteka u Bosni i Hercegovini od početka do danas, Sarajevo 1960.*
- Pejanović Đorđe, Kulturno prosvjetna, humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske vladavine, Sarajevo 1930.*
- Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije, Beograd 1948.*
- Popović Đ. Cvetko, Oko sarajevskog atentata, Sarajevo 1969.*
- Popović Đ. Cvetko, Sarajevski vidovdan 1914, Beograd 1969.*
- Posle dve godine političkih grešaka i lutanja — na kraju jedne epohe — od Spectatora, Mitrovica 1921.*
- Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, 1963.*
- Pribičević Svetozar, Diktatura kralja Aleksandra, Beograd 1953.*
- Prohić Ali-Riza, Šta hoće naša muslimanska inteligencija, Sarajevo 1931.*
- Pržić dr Ilija, Zaštita manjina, Beograd 1933.*
- Pulišelić Stjepan, Suvremeno društvo, Zagreb 1966.*
- Pulišelić Stjepan, Političke partije, I, Zagreb 1967.*
- Purivatra Atif, Nacionalni i politički razvitak Muslimana, treće izdanje, Sarajevo 1972.*
- Radić Stjepan, Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu, Zagreb 1908.*
- Ramić Rizo, Budna Bosna, Sarajevo 1966.*
- Rebac Hasan, Delovanje islama na nacionalnu svest naših Muslimana, Beograd 1924.*
- Rebac Hasan, Šta je ometalo i šta ometa bratsku slogu Srba muslimanske i pravoslavne vere, Beograd 1930.*
- Redžić Enver, Prilozi o nacionalnom pitanju, Sarajevo 1965.*
- Reuter Maria, Die Politischen Parteien in Jugoslawien von ihren Anfängen bis zur st. Veits-Verfassung vom 28. juni 1921, München 1952 (doktorska disertacija u rukopisu).*
- Ristić Vaso, Postanak i razvitak bankarstva u Bosni i Hercegovini, Zagreb 1924.*
- Rivet Charls, En Jugoslavie, Paris 1919.*
- Salihagić Suljaga, Mi bosanskohercegovački Muslimani u krilu jugoslovenske zajednice, Banja Luka 1940.*
- Salihagić Suljaga, Malo odgovora Pravdi, Beč 1921.*
- Sarajlić Šemsudin, Naša ekonomska organizacija, Sarajevo 1921.*
- Savremena Bosna i Hercegovina. Uredio Milivoje V. Knežević, Subotica 1938.*
- Sindikalni pokret 1903 — 1912. u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, Beograd 1950.*
- Skarić Vladislav, Osman Nuri Hadžić i Nikola Stojanović, Bosna i Hercegovina pod austro-ugarskom upravom, Beograd 1938.*
- Spaho Mehmed, Die Agrarfrage in Bosnien und die Herzegowina, Wien 1912.*
- Stav Muslimana Bosne i Hercegovine u pogledu nacionalnog opredjeljivanja, Studijski izvještaj, Fakultet političkih nauka, Sarajevo 1970.*
- Stojanović dr Nikola, Izbori 1920, Sarajevo 1920.*
- Stojisavljević Bogdan, Prodiranje kapitalizma u selo 1919 — 1929, Zagreb 1965.*
- Stojisavljević Bogdan, Seljaštvo Jugoslavije, 1918 — 1941, Zagreb 1952.*
- Stojkov dr Todor, Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929 — 1935, Beograd 1969.*
- Sućeska dr Avdo, Ajani — Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka, Sarajevo 1965.*
- Šarac Nedim, Položaj radničke klase u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom okupacijom 1878 — 1914, Beograd 1951.*
- Šarac Neđim, Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1919, Sarajevo 1955.*
- Šehić Nusret, Politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja na području Bosne i Hercegovine u razdoblju između dva rata, doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Sarajevu, 1969.*

Šesti plenum Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1963.

Tomašić Dinko, Politički razvitak Hrvata, Zagreb 1938.

Vilder Većeslav, Bika za rogove — gde je izvor spora srpskohrvatskog? Gde je rešenje?, London 1957.

Vrčinac Julijana, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca od ujedinjenja do vidovdanskog procesa, Beograd 1956.

Vrčinac Julijana, Naša najnovija istorija (1919—1945), Beograd 1967.

Zeremski dr ing. Vojislav, Proizvodi industrije i zanatstva Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Novi Sad 1962.

6. Rasprave i članci*

Alić Husejin, Muslimani s fakultetskom spremom, *Narodna uzdanica* — kalendari za 1940. i 1941, Sarajevo.

Babić Nikola, Bosna i Hercegovina u koncepcijama građanskih političkih snaga i KPJ od 1941. godine, *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, III/1967, 3.

Begić Dana, Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković — Maček, *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, II/1966, 2.

Boban Ljubo, Geneza, značenje i odjek zagrebačkih punktacija, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1971, 1.

Bogićević Vojislav, Emigracija Muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku i doba austrougarske vladavine 1878—1918, *Historijski zbornik* 1950, 1—4, (175—188. Hadžijahićeva dopuna, 189—192).

Bogićević Vojislav, Misija grofa Tise u Bosni 1918. godine, *Pregled*, Sarajevo, VIII/1956, 1—2.

Cvijić Jovan, O iseljavanju bosanskih Muhamedanaca, *Srpski književni glasnik*, XXIV/1909.

Č. — Naši Muslimani, *Nova Evropa*, 1923, IV, 15 (21. maja).

Čorović dr Vladimir, Muslimansko pitanje, *Budućnost*, Sarajevo, 1, 20. 6. 1919.

Džemaludinović Muhamed, Jedan primjer bratstva i sloge iz 1914. godine, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva*, Sarajevo, XIV/1961, 10—12.

Đaković Luka, Istorijski aspekt nacionalnosti u Bosni i Hercegovini, *Pregled*, Sarajevo 1967, 9.

Đurđev dr Branislav, O uticaju turske vladavine na razvitak naših naroda, *Godišnjak Istorijskog društva BiH*, II/1950.

Đurđev dr Branislav, Prilog pitanju razvitka i karaktera tursko-osmanskog feudalizma timarsko-spahijskog sistema, *Godišnjak istorijskog društva BiH*, 1/1949.

Filipović Nedim, Odžakluk timari Bosne i Hercegovine, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, Sarajevo, 1954/1955.

Filipović Nedim, Pogled na osmanski feudalizam, *Godišnjak Istorijskog društva*, Sarajevo, III/1952.

Firdus Nuriybeg Osman, O nacionalnom opredjeljenju bosanskohercegovačkih Muslimana (*Nova Evropa*, 1925, VI, 10 (aprila).

Gaković Milan, Agrarni nemiri u Bosni i Hercegovini poslije prvog svjetskog rata, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH*, Sarajevo VI/1966, 6.

Gligorijević Branislav, Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbjednosti i pokreta u društvu, *Istorija XX veka*, X, Beograd 1969.

Gligorijević Branislav, Organizacija jugoslovenskih nacionalista, *Istorija XX veka*, V, Beograd 1963.

Gligorijević Branislav, O pitanju ulaska predstavnika HRSS u Davidovićevu vladu 1924. i o krizi i padu te vlade, *Istorija XX veka*, VII, Beograd 1967.

Gligorijević Branislav, Politička previranja u Demokratskoj stranci na pitanju taktike prema Hrvatskom bloku u drugoj polovini 1922. godine, *Istorija XX veka*, VIII, Beograd 1966.

* Ovdje nisu uvršteni članci funkcionera JMO, niti drugih autora objavljeni u dnevnoj štampi.

- Glorigorijević Branislav, Srpska nacionalna omladina (SRNAO), *Istorijski glasnik*, Beograd, 2—3.
- Grošić Hamza, Uzroci propadanja Muslimana, *Nova Evropa*, 1926, VI, 10 (1 aprila).
- Hadžijahić Muhamed, Populacione osobine bosanskih Muslimana, *Narodna uzdanica*, kalendar za godnu 1940.
- Hadžijahić Muhamed, Glase povodom nekih tvrdnji u studiji »Hrvatska politika na prekretnici prvog svjetskog rata«, *Forum*, Zagreb, IX/1970, 10—11.
- Hadžijahić Muhamed, Turska komponenta u etnogenezi bosanskih Muslimana, *Pregled*, Sarajevo, 1966, 11—12.
- Hadžijahić Muhamed, Die Anfänge der nationalen Entwicklung in Bosnien und in der Herzegowina, *Südost Forschungen*, München, XXI/1962.
- Hrabak dr Bogumil, Austro-ugarski zarobljenici u Srbiji 1914—1915. godine i prilikom povlačenja kroz Albaniju, *Zbornik*, Historijski institut Slovenije, 1964, 2.
- Humo Avdo, Rad partije na pripremi oružanog ustanka u Bosni i Hercegovini, *Vojno delo*, XI/1959, 4—5.
- Isović Kasim, Struktura i funkcionisanje organa državne uprave u Bosni i Hercegovini u vremenu od 1918. do 1924. godine, *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, II/1962.
- Išek Tomislav, Aktivnost hrvatskih stranaka u Bosni i Hercegovini u izborima 1923. godine, *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, III/1967, 3.
- Išek Tomislav, HRSS prema Bosni i Hercegovini i orijentacija Hrvata Bosne i Hercegovine do 1923. godine, *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, II/1966, 2.
- Išek Tomislav, »Markov protokol« i politika »sporazuma« HSS s osvrtnom na Bosnu i Hercegovinu, *Godišnjak Društva istoričara BiH*, Sarajevo, XVII/1966—1967.
- Išek Tomislav, Odnos Hrvatske seljačke stranke prema Bosni i Hercegovini do 1928, *Prilozi*, Institut istorije radničkog pokreta, Sarajevo, IV/1968, 4.
- Išek Tomislav, Primjena »Obznane« na HRSS i posljedice za njene pristaše u Bosni i Hercegovini, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, III/1971, 1.
- Janković dr Dragoslav, Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu SHS uoči stvaranja SRPJ (komunista), *Istorija XX veka*, I, Beograd 1959.
- Janković dr Dragoslav, Jugoslovensko nacionalno pitanje na Krfskoj konferenciji 1917, u knjizi: *Zbornik radova iz pravne istorije posvećen Albertu Vajsu*, Beograd 1968.
- Janković dr Dragoslav, Uloga naprednih društvenih snaga u stvaranju jugoslovenske države 1918. godine, *Jugoslovenski istorijski časopis*, Beograd, 1963, 4.
- Janković dr Dragoslav, Vidovdanski ustav, u knjizi: *Iz istorije Jugoslavije 1928—1945*, Beograd 1958.
- Janković dr Dragoslav, Ženevska konferencija o stvaranju Jugoslovenske zajednice 1918, *Istorija XX veka*, V, Beograd 1963.
- Jokanović Vlado, Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta, *Pregled*, Sarajevo 1963, 8—9.
- Juzbašić Dževad, Pitanja regulisanja upotrebe zvaničnog jezika u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* XVII/1966—67.
- Kandić dr Ljubica, Agrarno pitanje i Ustav SHS iz 1921. godine, Institut za pravnu istoriju na Pravnom fakultetu u Beogradu, 1968, 2.
- Kapidžić dr Hamdija, Rad narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918, *Glasnik arhiva i Društva arhivista BiH*, Sarajevo, II/1963.
- Klicin Dimitrije (Mita), Otpor Muslimana protiv okupacije, *Gajret* — kalendar za 1939. godinu.
- Kolbe dr Ivo, Uloga Bosne u Jugoslaviji i Muslimana u Bosni, *Nova Evropa*, XXXII, 8, 26. 8. 1939.

- Kraljačić Tomislav, Narodna radikalna stranka u Bosni i Hercegovini na izborima za Ustavotvornu skupštinu, *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, V/1969, 5.
- Krizman Bogdan, O putu grofa Stj. Tise po jugoslovenskim zemljama u septembru 1918, *Historijski zbornik*, Zagreb, XI/XII/1958—59.
- Krizman Bogdan, Srpska vrhovna komanda u danima raspada Austrougarske 1918, *Historijski zbornik*, Zagreb — XIV/1961.
- Krizman dr Bogdan, Zapisnici Središnjeg odbora »Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba«, *Starine*, 1958, 48.
- Krulj dr Gojko, Gradska privreda, u knjizi: *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*, Sarajevo 1929.
- Kulišić Spiro, Razmatranje o porijeklu Muslimana u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, n. s. VII/1952.
- Kurtagić dr Rašid, Učešće muslimanske omladine u dobrovoljačkom pokretu, *Gajret*, Sarajevo, 1933, 3—4.
- Ljubunčić Salih, Muslimani, *Nova Evropa*, 1923, IV (21. maja).
- Ljubunčić Salih, Muslimani i prosveta, *Nova Evropa*, 1925, VI 10 (1. aprila).
- Marić Krsta, Muslimani i revizija Ustava, *Novi život*, Beograd, XIII, 10, 18. 4. 1923.
- Marjanović Jovan, Građanske političke partije Kraljevine SHS 1918—1929, u knjizi: *Iz istorije Jugoslavije 1918—1945*, Zbornik predavanja, Beograd 1958.
- Marković Marko, Bankarstvo u Bosni i Hercegovini, u knjizi: *Bosna i Hercegovina kao privredno područje*, Sarajevo 1938.
- Matković Hrvoje, Hrvatska zajednica, *Istorija XX veka*, V, Beograd 1963.
- Matković Hrvoje, Pojava i etape razvoja SDS (1924—1929), *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, III/1971, 1.
- Melik Vasilj, Izidi volitev u Konstituantu leta 1920, *Prispevki za zgodovino delovskega gibanja*, Ljubljana, III/1962.
- Milenković Toma, Stav Radikalne stranke prema agrarnoj reformi, *Istorija XX veka*, IX, Beograd 1970.
- Mitrinović Cedomil, Jugoslovenski Muslimani u borbi za slobodu i nezavisnost, *Gajret* — kalendar za 1937. godinu.
- Morović H., Stjepan Radić pod Obznanom 1925. godine, *Mogućnosti*, Split XVIII(1971), 7.
- Mulabdić Edhem, Ideologija »Narodne uzdanice«, *Narodna uzdanica* — kalendar za 1938. godinu, Sarajevo 1937.
- Muminović Rasim, Povijesnost i nacionalitet, *Život*, Sarajevo, XVIII/1969, 6—7.
- Muratbegović Ahmed, Problem jugoslovenske muslimanske izolacije, *Nova Evropa*, 1921, II, 4 (11. septembra).
- Orlanović Mustafa, Položaj Muslimanke u Bosni, *Putokaz*, 1938, II, 6.
- Osmanagić Munib, Muslimani na izborima, *Nova Evropa*, 1920, I, 14, 30. decembra 1920.
- Pavlović Milivoj, U čemu je problem Bosne, *Gajret*, XX/1939, 14.
- Pejanović Đorđe, Stanovništvo u krajevima bivše Bosne i Hercegovine, *Glasnik Prosvete*, Sarajevo 1939, 1.
- Perin Đoko, Ekonomski razvitak sela od 1878. do 1928, u knjizi: *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*, Sarajevo, 1919.
- Purivatra Atif, Političke partije prema agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini neposredno poslije 1918. godine, *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, 1967, 3.
- Skarić Vladislav, Hercegovački ustanak 1882. u knjizi: *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, Beograd 1938.
- Skoko Savo, Ustaničke borbe i zločini ustaša u gatačkom kraju, u knjizi: *Hercegovina u NOB*, Beograd 1961.
- Slijepčević Pero, Refleksije o politici Muslimana, *Budućnost*, Sarajevo, II/1920, 1, 25. I 1920.
- Slijepčević Pero, Bosna i Hercegovina u svetskom ratu, u knjizi: *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*, Sarajevo 1929.

- Sokolović A. Osman, Pregled štampanih djela Muslimana Bosne i Hercegovine na srpskohrvatskom jeziku od 1878. do 1948, III, separat iz *Glasnika Vrhovnog islamskog starješinstva*, Sarajevo 1959.
- Solovjev Aleksandar, Nastanak bogumilstva i islamizacija Bosne, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* I/1949.
- Spaho Mehmed, Jugoslavenska muslimanska organizacija, *Nova Evropa*, IV, 17, 11. juna 1923.
- Spaho dr Mehmed, Kriza parlamentarizma, *Srpski književni glasnik*, XIX/1926, 1.
- Spaho dr Mehmed, Naša organizacija u 1923. godini, *Pravda* — kalendar JMO za 1924. godinu.
- Spaho dr Mehmed, Naša organizacija u 1924. godini, *Pravda* — kalendar JMO za 1925. godinu.
- Spaho dr Mehmed, Stanje u Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji i njen odnos prema vladinoj koaliciji, *Politički glasnik*, Beograd 1925, 35.
- Spaho dr Mehmed, Zašto smo protiv centralizma, *Pravda* — kalendar JMO za 1923. godinu.
- Stojanović Nikola, Zajedničke srpsko-muslimanske borbe protiv Austrije, *Gajret* — kalendar za 1941. godinu.
- Stulli Bernard, Oko jedne turneje grofa Tisze po jugoslovenskim zemljama u septembru 1918, *Pregled*, Sarajevo, XI/1959, 1.
- Sućeska dr Avdo, Specifičnosti društveno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine pod Turcima I — II, *Godišnjak Pravnog fakulteta*, Sarajevo, IX — X/1961 — 1962.
- Sućeska dr Avdo, Seljačke bune u Bosni u XVII i XVIII stoljeću, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XVII/1966 — 1967.
- Sućeska dr Avdo, O nasljeđivanju odžakluk timara u Bosni i Hercegovini, *Godišnjak Pravnog fakulteta*, Sarajevo, XV/67.
- Sućeska dr Avdo, Prvi pokušaj regulisanja agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, XIV/1966.
- Sarac Nedim, Bosna i Hercegovina u koncepcijama ustava jugoslovenske države 1920 — 1921, *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo IV/1968, 4.
- Sarac Nedim, Razvoj i obilježja socijalističkog sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini do kongresa ujedinjenja 1919, *Pregled*, Sarajevo, XXI/1969, 7.
- Sarac Nedim, Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine i agrarno pitanje, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XI/1960.
- Sarac Nedim, Učešće KPJ u opštinskim izborima u Bosni i Hercegovini 1928. godine, *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, 1/1961.
- Sehić Nusret, Prilog proučavanju februarskih izbora 1925. godine u Bosni i Hercegovini, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, VII/1967.
- Sehić Nusret, Srpski građanski politički krugovi prema pitanju preuređivanja države i položaja Bosne i Hercegovine, *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, IV/1968, 4.
- Šepić Dragovan, Oktobarska revolucija i jugoslovensko pitanje u Austro-Ugarskoj 1917/1918, *Historijski zbornik*, Zagreb, XI — XII/1958 — 59.
- Trumbić Ante, Elaborat o hrvatskom pitanju, *Kritika*, Zagreb, 1971, 18.
- Tuđman Franjo, Hrvatska politika u prvim godinama borbe protiv Vidovdanskog centralističko-hegemonističkog poretka, *Kritika*, Zagreb, 1970, 14.
- Tuđman Franjo, Uvod u historiju socijalističke Jugoslavije, *Forum*, Zagreb, 1963, 3.
- Vrčinac Julijana, Rad i zaključci Prve, Druge i Treće konferencije KPJ, *Istorija XX veka*, I, Beograd 1959.

INDEKS IMENA

A

Abadžić, Mehmed — 372
 Abdagić, El Syry Sulejman — 53, 396, 417, 418
 Abdulahefendić, Šemso — 249, 318, 371
 Afgan, Hamdija — 57, 132, 193, 287, 294, 316, 396, 418
 Aganović, Ibrahim — 371, 374
 Agić, Alija — 255
 Agić, Emin — 288
 Agić, hafiz hadži Muhamed — 192
 Agušević, Fehim — 288
 Ahić, Muhamed — 109, 371
 Ahmetašević, Nezir — 374
 Ajanović, Abas — 192, 371
 Ajanović, Hamzalija — 77, 83, 94, 104, 115, 131, 144, 149, 156, 163, 166, 169, 170, 185, 202, 204, 272, 323, 325, 371, 372, 389, 395
 Ajanović, Mustafa — 192
 Akšamija, Osman — 228, 371, 372, 374
 Alagić-Topić Haso — 372, 374
 Alagić, Mehmed — 374
 Alagić, Muhamed — 371
 Alagić, Sukrija — 262
 Alajbegović, Asim — 292
 Alajbegović, Ismet — 288
 Alajbegović, Mahmut — 269, 270
 Alaupović, dr Tugomir — 22, 25, 26
 Albijanić, Gavro — 219
 Alečković, dr Sulejman — 194, 398
 Alibegović, Alija — 192
 Alibegović, Asim — 192
 Alibegović, Hasan — 372
 Alić, Husejin — 77, 88, 100, 104, 122, 156, 170, 202, 204, 209, 218, 262, 272, 279, 324, 325, 371, 372, 373, 391, 392, 442
 Alić, Salih — 396, 418
 Alić, hafiz Salih — 372
 Alikadić, Muharem — 371
 Altarac, Avram-Majer — 290, 293
 Altumbabić, Mahmud — 283
 Andrić, dr Vlado — 91, 163, 229, 230, 231, 239, 240, 242, 257
 Andrijašević, dr Niko — 289
 Anđelinović, dr Grga — 221
 Anđelković, Stojan — 266
 Antonijević, dr Trajko — 81, 431
 Arnautović, Suljo — 341

Arandjelović, dr Dragoljub — 152, 182, 183, 201, 389
 Arapović, Muhamed — 371
 Arnautović, Mehmedalija — 249, 318, 371
 Arnautović, Izet — 192
 Arnautović, hafiz Omer — 371
 Arnautović, Serif — 18, 24, 30, 49, 67, 76, 78, 130, 136, 175, 301, 348, 358, 368, 409, 428
 Avdukić, Huso — 199
 Avramović, Mihajlo — 89
 Aždajić, Andrija — 251

B

Babić, dr Nikola — 4, 442
 Badnjević, Hašim — 376
 Bahtijarević, Džemaludin — 255
 Bahtijarević, Edhem — 193
 Bahtijarević, Mahmut — 348
 Bajagilović, Muhamed — 193
 Bajraktarević, Alaga — 371
 Bajraktarević, hafiz Ibrahim — 372
 Bajraktarević, Zulfo — 371, 372, 374
 Bajrambašić, hadži Hajdar — 249
 Bajramović, Bećir — 184
 Bajrić, Tahir — 127
 Bajrović, Mehmed-paša — 338
 Bakić, Hadžo — 372
 Balagija, Abduselam — 7, 350, 358, 364, 439
 Baličević, Abaz — 342
 Balić, Smail — 439
 Balvanović Meho, — 371
 Baljić, Salih — 54, 55, 57, 58, 77, 88, 89, 94, 100, 104, 105, 108, 115, 117, 129, 133, 154, 156, 157, 170, 185, 202, 204, 209, 221, 223, 238, 255, 262, 279, 280, 286, 299, 300, 301, 303, 325, 371, 372, 373, 381, 402
 Barbarić, Jozo — 199
 Baruh dr — 294
 Basara, Naim — 127
 Basariček, Đuro — 275
 Basler, Kamilo — 439
 Bašagić, Z. Muhamed — 398
 Bašagić, dr Safvet — 18, 23, 76, 335, 376
 Baščaušević, H. Murjo — 190, 192
 Bašić, Huso — 255
 Bašić, Salih — 24

Bašić, Sulejman — 374
 Batotić, Mustafa — 371, 372, 374
 Bečević, Alija — 76
 Bečić, Ibrahim — 199
 Bečić, Meho — 248
 Bečirbegović, Mustafa — 8, 127, 194, 434
 Bečirević, Mehmed — 198, 332
 Beganović, Ahmed — 375
 Beganović, Husein — 374
 Beganović, Mehmed — 374
 Beganović, Omer — 372, 375
 Begić, Dana — 442
 Begić, Nazif — 375
 Begović, Hamid — 371, 375
 Begović, dr Mehmed — 7, 439
 Begović, Miralem — 55
 Begović, Omer — 371, 372
 Begović, Ramiz — 192
 Behmen, dr Mahmut — 144, 272, 278, 280, 299, 325, 371, 372, 373
 Behmen, Sulejman — 371
 Behmen, dr Šefkija — 8, 115, 144, 170, 181, 186, 200, 202, 204, 221, 223, 225, 227, 238, 239, 270, 280, 284, 304, 323, 325, 326, 349, 372, 373, 434
 Berberović, hafiz Hamid — 372
 Berberović, Husein — 374
 Berkovac, Abdulah — 375
 Besarović, Vojislav — 22
 Beširević, Ibrahim — 264, 283
 Bešlagić, Hakija — 372
 Bešlagić, Iso — 341
 Bešlić, Began — 198
 Bešlija, Hafiz — 230
 Bešlija, Salih, 374
 Bičakčić, Edhem — 372, 374
 Bičakčić, Fehim — 288
 Bičakčić, Mehmed — 373
 Bićanić, dr Rudolf — 201, 439
 Biharac, Ibrahim — 109
 Bimbašić, Salko — 199
 Biščević, Alija — 57
 Biščević, Husein — 57, 58
 Biščević, Muhamed — 190, 192, 203
 Bjelevac, Hifzi — 57
 Blagojević, Obrad — 358
 Boban, Ljubo — 353, 442
 Bodmar, Vaso — 251
 Bogičević, Vojislav — 18, 360, 361, 442
 Bojić, Haso — 371
 Bosto, Ahmed — 371, 374
 Bošković, Husein — 47
 Bošnjak, Aziz — 374
 Bošnjakin, Hrvoje — 439
 Božović, Grigorije — 212, 387
 Bradar, Meho — 372
 Broz, Josip-Tito — 311, 405, 439
 Budisavljević, dr Srđan — 25, 277, 439
 Bukić, Muhamed — 374
 Bukvica, dr Abdulah — 55, 57, 58, 115, 202, 204, 223, 256, 262, 323, 358, 371, 372, 373
 Bukvić, Omer — 192

Bulbulović, Edhem — 283, 439
 Buljina, Nazif — 374
 Buljubašić, Mustafa — 372, 375
 Bunoza, Vlada — 219
 Buntić, fra Didak — 22
 Burzić, Mumin — 374
 Butum, Mehmed — 371
 Butum, Muhamed — 118, 249, 318, 372

C

Cemović, Marko — 439
 Cerić, Abduselam — 325
 Cerić, Omer — 374
 Cicvarić, Krsta — 84, 141, 154
 Cvetković, Dragiša — 307
 Cvijetić, M. Muhamed — 374
 Cvijić, Jovan — 442

Č

Čabracić, dr Luka — 22, 23
 Čamdžić, Mustafa — 375
 Čampara — 255
 Čamo, Hasan — 271
 Čamo, Smail — 288
 Čapljić, Ragib — 179, 198, 228, 247, 252, 272, 325, 372, 374
 Čardžić, Avdo — 283
 Čatić, Alija — 288
 Čatić, Hasan — 288
 Čaušević, hadži Mehmed — Džemaludin — 17, 18, 23, 30, 35, 36, 37, 64, 65, 175, 211, 212, 234, 301, 351, 374
 Čaušević, Kasim — 372
 Čavić, Mihajlo — 231
 Čehajić, Mujo — 192
 Čevro Hajdar — 57, 58
 Čelić, ing. Mustafa — 136, 402
 Čengić, Hasan — 192
 Čengić, Ibrahim — 48
 Čengić, Smail — 193
 Čepelj, Asim — 371
 Čirić, Panta — 179
 Čišić, O. Mustafa — 249, 318
 Čišić, Mehmed — 21, 155
 Čizarić, Asaf — 371
 Čokić, Ibrahim — 51
 Čokorilo, Mustafa — 276
 Čolaković, Mujo — 109, 371, 372, 374
 Čolaković, Rodoljub — 439
 Čolan, Omer — 199
 Čubrilović, Vaso — 13, 439
 Čulinović, dr Ferdo — 7, 78, 83, 97, 103, 124, 139, 146, 147, 149, 150, 161, 167, 175, 181, 194, 204, 211, 257, 273, 274, 275, 299, 300, 431, 439
 Čumavić, Husein — 202, 204, 247, 371, 373
 Čurković, Maksim — 271

Ć

Ćatović, Halil — 184
 Ćatović, Rasim — 265

Čehić, Omer — 371, 372, 374
 Cemalović, Smail — 39, 255, 347, 381
 Cerić, S. Ibrahim — 288
 Cerić, Salim — 439
 Cerimović, Osman — 372
 Čokić, Abdulah — 55
 Čurovac, Mehmed — 61
 Čurovac, Rašid — 61
 Corović, dr Vladimir — 7, 14, 22, 40, 47,
 379, 400, 439, 442
 Ćurić O. Ahmo — 127
 Ćurić, I. Ahmo — 127

D

Dabranin, Ibrahim — 292
 Dajdžić, Lutvo — 228
 Daljić, Mehmed — 372
 Dautbegović, Tahir — 136, 137, 138, 190
 Dautović, Ali Riza — 375
 Davidović, Dušan — 265
 Davidović, Ljuba — 6, 21, 91, 112, 134,
 165, 167, 168, 178—185, 187, 188, 196,
 201, 203, 205, 209, 223, 224, 236—239,
 242, 258, 262, 265, 266, 269, 271, 304,
 337, 338, 343, 424, 430, 433, 437
 Dedić, Ahmed — 372, 374
 Dedić, Hasan — 192
 Dedijer, Vladimir — 16, 441
 Dedović, Mujo — 341
 Defterdarević, dr Ahmed — 51, 57, 58,
 98, 99, 121, 180, 376
 Defterdarević, Ibrahim — 25, 42, 94, 329,
 376
 Delić, Mujo — 372, 373
 Demirović, Fahrudin — 54
 Denišlić, dr Mustafa — 23
 Deronja, Husejin — 372
 Despić, dr Aco — 361, 362, 440
 Dimitrijević, Mita — 203, 439
 Dimitrijević, dr Sergije — 439
 Dimović, Danilo — 22, 25, 149
 Divljan, Božo — 255
 Dizdarević, Abdullatif — 439
 Dizdarević, Hasan — 54
 Dizdarević, Suljo — 192
 Dobrača, Fadil — 264
 Dolić, Nikola — 42
 Dragičević, Marijan — 231
 Draga, Ferhatbeg — 338
 Drakalović — 282
 Dražić, Huso — 374
 Drinić, Izet — 109
 Drkić, Sečo — 371, 372, 374
 Dugalić, Asim — 287—291, 294, 364
 Dupovac, Ahmed — 323, 371
 Dupovac, Asim — 199
 Dupovac, Ibrahim — 194
 Dupovac, Osman — 199
 Dupovac, Rasim — 199
 Đuraković, Omer — 127
 Đuraković, Salih — 371
 Đurić, Ibrahim — 374
 Đurmo, Meho — 371, 374

DŽ

Džabić, Mustafa — 62
 Džabija, Huso — 248
 Džafčić, Ibrahim — 439
 Džafić, Avdo — 199
 Džananović, Arif — 372
 Džemaludinović, Muhamed — 17, 442
 Džindo, Ibrahim — 163, 374
 Džino, dr Alija — 156
 Džino, Hakija — 192
 Džino, Hamdija — 57, 418
 Džinić, Hamid — 371, 396
 Džinić, dr Ali Kamil — 57, 58, 325, 396
 418
 Džinić, H. Muhamed — 58
 Džinić, H. Mahmut — 396, 418
 Džinić, hadži Selim — 156

Đ

Đaković, Luka — 344, 402, 442
 Đamonja, Đuro — 22
 Đebo, Meho — 372
 Đemidžić, Alija — 17
 Đermanović, Petar — 179
 Đokić, Risto — 135
 Đonlagić, Zijo — 371
 Đorđević, dr Miroslav — 459
 Đukić, Osman — 16
 Đulabić, Mahmud — 374
 Đulagić, Mahmut — 373
 Đulizarević, Edhem — 371, 374
 Đumišić, Hivzija — 163, 202, 327, 371,
 373
 Đumrukčić, Husnija — 193
 Đurđev, Branislav — 12, 439, 442
 Đuričić, Marko — 162, 219
 Đurković, Maksim — 22

E

Efica, M. Salih — 249, 318, 373
 Ejupović, Hasan — 136
 Ekmečić, dr Milorad — 13, 439
 Ekmečić, Edhem — 267, 373, 374
 Elezović, Mumin — 54
 Eminagić, hadži Suljaga — 192
 Eminović, Selim — 374
 Eraković, Simo — 22
 Erić, dr Milivoje — 363, 439
 Erco, vitez fon — 13

F

Fazlagić, Ahmed — 371
 Fazlagić, Hamid — 76
 Fazlagić, Mehmed — 373
 Fazlagić, A. Muhamed — 76, 77
 Fazlić, Mustafa — 373
 Fejzić, Ibrahim — 325
 Fejzić, Muhamed — 373, 374
 Fejzić, Mustafa — 373
 Felić, Pašaga — 374

Ferdinand, Franjo — 16, 359
 Ferizbegović, Rifat — 192
 Ferizović, Haso — 249
 Fidahić, Mehmed — 51
 Filipović, Filip — 199
 Filipović, Hamid — 259
 Filipović, dr Islam — 262
 Filipović, Muharem — 371
 Filipović, Nedim — 12, 442
 Filipović, Raja — 424
 Filipović, Seidalića — 77, 99, 103, 104, 325, 401
 Filipović, Sulejman — 373
 Fira, Aleksandar — 83, 439
 Firdus, Nuriybeg-Osman — 442
 Fosses Chaumette des — 359
 Franjković, Franjo — 199
 Fulen, Meho — 127
 Fulurija, Gavro — 252

G

Gaćanin, Mehaga — 61
 Gajić, Voj. (sreski načelnik iz Bos. Novog) — 118
 Galić, fra Ljubomir — 22, 23
 Galić, Suljo — 371, 373, 374
 Galijašević, Smail — 371, 374
 Gaković, Milan — 375, 442
 Ganibegović, Muradif — 375
 Ganić, Mulaga — 371
 Gašić, Dimitrije — 267
 Gavrankapetanović, Ismet — 25, 94, 135, 156, 202, 204, 218, 221, 223, 224, 225, 227, 228, 238, 239, 247, 251, 254, 255, 262, 323, 371, 373
 Gazibegović, Osman — 375
 Gazića, Mustafa — 61
 Genjac, Alija — 199
 Georgijević, Joco — 266
 Gibović, Ramo — 341
 Gligorijević, dr Branislav — 7, 182, 183, 187, 188, 197, 209, 210, 242, 243, 244, 403, 405, 431, 435, 439, 442
 Glođo, Zaim — 225, 319
 Glogovac, Milisav — 219
 Glojnarić, Mirko — 7, 439
 Glotić, Imšir — 371
 Gluhić, Šefkija — 48, 51, 58, 75, 409
 Gljivo, Meho — 225
 Golubić, Mustafa — 17, 283
 Gorak, Ibrahim — 375
 Gorušanović, Redžep — 283, 292
 Gostničar, Josip — 163
 Grabovac, Milica — 2
 Gradašćević, Ahmed — 192
 Gradašćević, Alija — 192
 Grahović, Asim — 277
 Granić, Alija — 109
 Grbo, Atif — 67
 Grbo, Muhamed — 67
 Grdić, Stjepan — 22, 23, 25, 39, 45, 66
 Grdić, Risto — 278
 Grdić, Vasilije — 48, 238

Grgičević, Atanasije — 359
 Grgurević, Veljko — 56, 183, 184, 238, 290, 379
 Grisogono, dr Prvislav — 162, 440
 Gromić, Muharem — 371, 373
 Grošić, Hamza — 443
 Gruda, Husno — 219
 Guja, Mehmed — 283
 Gujić, Hasan — 54
 Gujić, Ibrahim — 374

H

Hadžalić, Ibrahim — 374
 Hadžlabdić, Hašim — 375
 Hadžiahmetbegović, Hasan — 375
 Hadžiahmetović, Ahmet — 228
 Hadžiahmetović, Hasan — 373
 Hadžiahmetović, Mulo — 374
 Hadžialijagić, Ahmed — 48
 Hadžić, hafiz Adem — 374
 Hadžić, Alija — 374
 Hadžić, Bećir — 373
 Hadžić, Camil — 372
 Hadžić, Hakija — 194, 235, 249, 271, 369, 400
 Hadžić, Hankija — 61
 Hadžić, Ibrahim — 55
 Hadžić, Muharem — 371, 373, 374
 Hadžić, Mujo — 373, 374, 400
 Hadžić, hadži Omer — 374
 Hadžić, Nuri-Osman — 14, 441
 Hadžić, Suljo — 371, 374
 Hadžić, (šerijatski sudija) — 332
 Hadžić, S. Stevan — 187, 275
 Hadžibegović, Suljo — 127
 Hadžiegrić, Ibrahim — 375
 Hadžiegrić, Salih — 58
 Hadžiefendić, Mujo — 371
 Hadžihalilović, Mujo — 373
 Hadžihasanović, Avdo — 373
 Hadžihasanović, Uzeir — 48, 67, 270, 325, 327, 371, 373, 374
 Hadžijahić, dr Muhamed — 8, 11, 14, 18, 23, 359, 432, 434, 443
 Hadžikadić, dr Atif — 54, 57, 58, 83, 100, 104, 105, 117, 131, 163, 170, 185, 202, 204, 209, 213, 214, 216, 262, 272, 279, 325, 358, 371, 373
 Hadžimahmutović, Mujo — 373
 Hadžimehmedagić, Mehmedalija — 371
 Hadžimehmedagić, Husein — 373
 Hadžimuftić, Mujo — 375
 Hadžimujagić, Mehmed — 371, 373
 Hadžinalić, Nezir — 371
 Hadžiomerović, Salih — 318
 Hadžiomerović, Ibrahim — 17
 Hadžiomerović, Salko — 249
 Hadžiosmanagić, Mehmed — 373
 Hadžiosmanović, Alija — 67
 Hadžiselimović, Selim — 192
 Hafizović, dr Sulejman — 190, 192
 Hafizović, Galib — 228

Hajdarević, Avdo — 118, 127
 Hajrović — 118
 Halilbašić, Mustafa — 67, 175, 190, 192,
 287, 288, 290, 294
 Halilović, Hamid — 109
 Halilović, Muhamed — 109
 Halilović, Salko — 375
 Halkija, Asim — 185
 Halvadžija, Alija — 62
 Hambiralović, Avdo — 375
 Hamzagić, Halko — 265
 Hamzić, Osman — 136, 138
 Handžić, Rašid — 374
 Hasanagić, Osman — 247, 249
 Hasanbegović, dr Avdo — 17, 175, 229,
 300, 301
 Hasanefendić, Zuhdija — 373
 Hasanspahić, Salih — 199
 Hasibović, Asim — 288
 Hasić, Avdo — 247, 371
 Hasić, Edhem — 373, 375
 Hatibović, Halim, 373, 374
 Hatunić, Abdulhalim — 375
 Hauptman, Ferdo — 14, 434
 Havurdić, Muhamed — 192
 Hebib, Hamdo — 220
 Hercegljija, Sulejman — 199
 Hercegovac, Ahmet — 109
 Herak, Adem — 248
 Hlačo Huso — 127
 Hodžić, hafiz Adem — 371
 Hodžić, Hasan — 398
 Hodžić, Hasib — 248
 Hodžić, Jusuf — 109
 Hodžić, Munib — 248
 Hodžić, Zuhdi Mustafa — 371, 373
 Honjec, dr Josip — 209
 Horozić, Hasan — 371, 375
 Horvat, Josip — 7, 149, 440
 Horvat, Rudolf — 278, 440
 Hrabak, dr Bogumil — 18, 443
 Hranović, Muharem — 373
 Hrasnica, Abduselam — 25, 94, 371, 373,
 376
 Hrasnica, dr Halid — 20, 22, 23, 49, 51,
 54, 55, 57, 58, 68, 69, 77, 80, 83, 88,
 99, 101, 103, 104, 114, 131, 149, 154,
 162, 166, 170, 181, 183, 185, 200, 202,
 204, 209, 225, 227, 249, 257, 262, 272,
 299, 303, 304, 327, 371, 372, 373, 376,
 439
 Hrasnica, Mahmut — 57, 373, 376
 Hrasnica, Muhamed — 202
 Hrelja, dr Kemal — 362, 440
 Hrenovica, Muhamed — 228, 371
 Hromić, Bećir — 373
 Humo, Avdo — 443
 Husagić, Muhamed — 109
 Husedžinović, Hamza — 373, 374
 Huseinbegović, Sulejman — 372
 Huseljić, Mustafa — 375
 Husić, Hasan — 371
 Huska, Muhamed — 192
 Huskić, Salih — 127

Husović, Mustadif — 251
 Huzbašić, Mustafa — 232

I

Ibrahimpašić, Muhamed — 57, 118, 372,
 373, 374
 Ibričić, Mujo — 373
 Ibrišagić, Pašaga — 192
 Ibrišimović, hadži-hafiz Zekerija — 375
 Idnizbegović, Bećir — 192
 Iljić, Vladimir Lenjin — 12, 83, 311, 440
 Imamović, Ahmed — 375
 Imamović, Alija — 199
 Imamović, Mustafa — 13, 66, 351, 375,
 440
 Imamović, Rašid — 109
 Isović, Kasim — 25, 443
 Išek, Tomislav — 138, 148, 149, 150, 384,
 443
 Ivanić, dr Momčilo — 147, 183, 406
 Ivanišević, Ignjac — 292
 Ivanišević, Milisav — 400
 Ivanović, Risto — 249
 Ivanović, Vlatko — 251
 Ivković, Rasim — 127
 Izetbegović, Alija — 156

J

Jačović, Lazar — 265
 Jagličić, Jovo — 251
 Jahić, Izet — 156, 249, 318, 372
 Jakšić, Sreten — 264, 285
 Jakubović, Mehmed — 283, 292
 Janković, dr Dragoslav — 4, 6, 7, 17,
 20, 21, 23, 25, 27, 28, 29, 30, 48, 55, 56,
 58, 310, 434, 440, 443, 459
 Janković, Milan — 228
 Janković, Velizar — 162
 Janjić, Vojo — 353, 386
 Jažić, Muhamed — 372, 373
 Jažić, Sulejman — 226, 251, 373
 Jeftanović, M. Gligorije — 22
 Jelavić, Vjekoslav — 22, 23, 25, 27
 Jelić, Milisav — 406, 440
 Jelić, Savo — 22
 Jevtić, Bogoljub — 304
 Jojkić, dr Milan — 22, 23, 27
 Jokanović, Vlado — 14, 443
 Jovanović, Dragoljub — 433
 Jovanović, Jovan — 304, 433
 Jovanović, Ljuba — 162, 203, 244
 Jovanović, Nadežda — 159, 204, 215, 243,
 244, 440
 Jovanović, Relja — 252
 Jovanović, Slobodan — 81, 440
 Jovanović, Stefan — 13
 Jovanović, M. Vojislav — 229, 433
 Jovičić, Lazar — 249
 Jovičić, Vasilije — 251
 Jovičić, Jovan — 185
 Jurišić, Pavle-Šturm — 387
 Jusić, Ibrahim — 375

Jusufbegović, Husein — 192
Jusufhodžić, Omer — 372
Juzbašić, dr Dževad — 41, 443

K

Kadić, dr Bahrrija — 51, 58
Kadić, Ragib — 371, 373
Kadić, Zajko — 375
Kadribegović, A. — 288
Kadrić, Mustafa — 372
Kajmaković, Omer — 240
Kajon, dr Jakob — 267
Kajtaž, Omer — 398
Kalay, Benjamin — 14, 401
Kalendarac — 118
Kaljanac, Emin — 276
Kandić, dr Ljubica — 443
Kantardžić, Muhamed — 357
Kapetanović, Alija — 372, 373
Kapetanović, Hamid — 372, 374
Kapetanović, Izet — 372, 373, 375
Kapetanović, Alibeg-Mehmed — 54
Kapetanović, Mujaga — 163
Kapetanović, Mustafa (muderiz) — 372
374
Kapetanović, Mustafa (sudski savjetnik) — 58, 77, 104, 202, 256, 262, 272, 282, 347, 372, 373
Kapetanović, Mehmedalija — 372
Kapetanović, Rustem — 374
Kapidžić, Alija — 69
Kapidžić, Hamdija — 13, 14, 18, 19, 20, 25, 29, 359, 440, 443
Kapo, Avdo — 61
Karabdić, Šefkija — 350
Karabegović, Husein — 77
Karačić, Smajo — 251
Karađorđević, Aleksandar — 30, 32, 55, 64, 86, 200, 201, 249, 302, 413, 428, 441
Karahmet, Hasan — 374
Karahmet, Sejdalija — 228
Karahmet, Zaim — 372
Karahusić, Began — 372, 375
Karamehmedović, Čamil — 376
Karamehmedović, dr Hamdija — 45, 48, 49, 55, 57, 58, 77, 83, 86, 88, 89, 94, 95, 96, 99, 103, 104, 105, 106, 109, 114, 116, 117, 119, 123, 124, 125, 126, 141, 300, 301, 325, 342, 347, 348, 381, 385, 388, 409
Karan, Stojan — 292
Kardelj, Edvard — 440
Karović, Mustafa — 259, 350, 373
Kasimović, Hašim — 372
Kazaz, Mujo — 192
Kazazić, Šaćir — 219
Keomanović, Dušan — 22
Kekić, Ibrahim — 232
Keler, dr (pol. tajnik — Sarajevo) — 69
Kemal-paša — 83, 140, 269
Kemura, Ahmet — 269, 270
Kikić, Hasan — 283
Kisić, Ahmed — 375
Klepić, Hasan — 371
Klicin, Dimitrije — 443
Knežević, V. Milivoje — 441
Kobasica, Stjepo — 48, 183, 239
Kobić, Ahmed — 283
Kokanović, Čedo — 163, 164, 256
Kolaković, Hakijsa — 374
Kolaković, Hasib — 373
Kolar, Muhamed — 372, 374
Kolbe, dr Ivo — 406, 443
Kolundžić, Zvonimir — 161, 275, 435, 440
Komadanović (sveštenik) — 231
Komadina, Muharem — 371
Komadina, Mujaga — 325, 371, 372
Kompirović, Murat — 342
Konjičanin, Ragib — 199
Konjug, Mehmed — 220, 339
Kordić, (disident HRSS) — 139
Korić, Kasim — 374
Korkut, Derviš — 66
Korkut, Sakib — 16, 23, 24, 46, 48, 49, 54, 57, 58, 66, 69, 77, 80, 82—86, 88, 89, 90, 94, 98, 100, 101, 104, 105, 106, 109, 110, 115, 116, 117, 120, 123, 126, 131, 132, 266, 317, 325, 347, 381, 389, 390, 392, 395, 407, 408
Kornić, Salih — 373
Korošec, dr Antun — 18, 82, 85, 142, 143, 147, 151, 152, 154, 156, 159, 160, 162, 165, 166, 167, 171, 178, 181, 188, 190, 201, 203, 205, 209, 211, 223, 241, 266, 274, 275, 289, 298, 299, 304, 313, 338, 370
Kosić, Mujo — 27, 373
Kosorić, Vaso — 62
Kosović, Ragib — 51
Kostić, dr Lazar — 139, 271, 272, 428, 429, 435, 440
Košmić, Ibro — 138
Košutić, Avgust — 209
Košutić, Josip — 138
Košutić, dr Stjepan — 166, 209
Kotrošanin, Živko — 292
Kovačević, (sres. poglavar — Rogatica) — 228
Kovačević, Ahmed — 51, 55, 57, 77, 104, 123, 133
Kovačević, Dragutin — 178
Kovačević, Karlo — 209
Kovačević, Muhamed — 374
Kovačević, hafiz Šakir — 374
Kraljačić, Tomislav — 75, 444
Kramer, Albert — 55
Kratina, Salih — 373
Krdžalić, Hakijsa — 373
Kreso, Salih — 249, 318
Kriještarac, Bećir — 342
Krizman, dr Bogdan — 6, 18, 20, 23, 25, 27—30, 434, 444
Krnjević, dr Juraj — 209
Krstelj, dr Ivan — 201
Krstić, Đorđo — 440

Kršljaković, Džemal — 373
 Krulj, dr Gojko — 362, 364, 365, 444
 Krulj, dr Uroš — 25, 26, 290
 Krupić, Ahmed — 372
 Krupić, Fetah — 374
 Krupić, Vahid — 372
 Krupić, Vasvibeg — 373
 Kruševac, Todor — 14, 19, 440
 Kruškić, Mula Redžo — 192
 Kučukalić, Avdo — 372
 Kučukalić, Fehim — 375
 Kučukalić, dr Safvet — 259
 Kujundžić, Kosta — 22
 Kulenović, dr Džafer — 78, 96, 104, 107,
 108, 119, 156, 186, 202, 204, 223, 262,
 373
 Kulenović, Hidajet — 398
 Kulenović, Mustafa-Haračlija — 374
 Kulenović, Muhamed — 25, 94, 376
 Kulenović, dr Osman — 57
 Kulenović, Smail — 192
 Kukić, Hamid — 17
 Kulišić, Spiro — 11, 444
 Kulovec, dr Ivan — 162, 209
 Kulović, Sead — 51
 Kulović, Esad — 408
 Kumanudi, dr Kosta — 205, 209, 423
 Kumašin, Ahmed — 372, 374
 Kurbegović, Fehim — 57, 58, 82, 83, 94,
 104
 Kurbegović, Hamid — 57, 77, 94, 104,
 115, 122, 131, 135, 170, 202, 256, 262,
 325, 358, 372, 373
 Kurbegović, Remzija — 127
 Kurdiya, Omer — 192
 Kurt, Muhamed-Sefket — 325, 347, 396,
 418
 Kurtagić, Faik — 249, 318
 Kurtagić, dr Rešid — 17, 192, 444
 Kurto, Meho — 283
 Kurto, Suljo — 341
 Kurtović, Šukrija — 17, 39, 58, 75, 398,
 399, 400, 440

L

Laginja, Marko — 82
 Lakatoš, Jozo — 361, 362, 440
 Laletović, Derviš — 199
 Lalić, Mehmed — 223, 373
 Lalović, Risto — 252
 Lapčević, Dragiša — 440
 Lazarević, Jovo — 179
 Lazić, Vojislav — 84, 167, 338
 Lazić, dr Žika — 72
 Lažetić, Danilo — 219
 Lemeš, Sulejman — 199
 Lojo, Rašid — 350
 Lonković, dr Ivan — 209
 Lukić, Boško — 292
 Lukić, dr Radomir — 315, 325, 326, 331,
 440
 Lukinić, Edo — 55

LJ

Ljubibratić, Dragoslav — 16, 440
 Ljubibratić, dr Savo — 22, 23
 Ljubović, Safet — 192
 Ljubunčić, Salih — 444

M

Maček, dr Vlatko — 6, 166, 188, 201,
 203, 209, 307, 435
 Maglajlić, hadži hafiz Ibrahim — 34,
 51, 55, 57, 77, 100, 101, 103—106, 114,
 115, 116, 119, 120, 121, 123—126, 130,
 131, 132, 135, 137, 139, 140, 141, 142,
 155, 300, 301, 306, 325, 347, 351, 368,
 371, 381, 387, 394, 407, 408
 Maglajlić, Muhamed — 396, 418
 Maglajlija, Husein — 373
 Maglajlija, Muhamed — 374
 Mahić, dr Hasan — 54
 Majkić, Kosta — 163
 Maksimović, Božo — 201, 219, 233, 234,
 245, 249, 250, 252, 254, 257, 276, 354
 Maksimović, M. — 48
 Malić — Čeprljević, Mato — 199
 Malić, hadži Nezir — 373
 Malić, Ramo — 374
 Malićbegović — Hadži-Malić — 249,
 318, 373
 Maškoč, Avdo — 127
 Maltić, Mitar — 197
 Manakin, Viktor — 45, 366, 434
 Mandal, Bido — 341
 Mandal, Suljo — 341
 Mandić, dr Dominik — 440
 Mandić, Pero — 262
 Mandrapa, Đorđe — 244
 Mandžuka, Abaz — 372
 Maravić, fra Marijan — 359
 Marić, Kस्ता — 140, 141, 146, 147, 189,
 386, 393
 Marinčić, Ivan — 203
 Marinković, Sveto — 262
 Marinković, Vojislav — 166, 209, 242,
 258, 265, 274, 441
 Marjanović, Jovan — 7, 377, 444
 Marjanović, Milan — 144, 440
 Marković, dr Lazar — 6, 46, 108, 156,
 175, 261, 269, 433, 440
 Marković, Marko — 364, 444
 Marković, Sima — 303, 427, 440
 Marković, Svetozar — 338, 339, 440
 Masleša, Veselin — 14, 33, 40, 75, 440
 Mašić, dr Husein — 77, 104, 288, 325,
 343, 372
 Mašić, Memiš — 54
 Matandžić — 39
 Matijević, Ivo — 199
 Matković, Hrvoje — 444
 Mazepa, Luka — 251
 Mazareki, Petar — 359
 Mehanović, Sejfulah — 373
 Mehić, Ibrahim — 372

Mehić, Salko — 98
 Mehmedagić, Ibrahim — 179
 Mehmedbašić, dr Muhamed — 398
 Mehmedbašić, dr Osman — 68
 Mehmedić, Omer — 109
 Meholfić, Edhem — 373
 Mehonić, Jusuf — 47, 220, 339
 Melik, Vasilj — 78, 444
 Memić, H. Muhamed — 277
 Memići, — 219
 Memišević, Ragib — 372, 373
 Mendžildić, Husein — 375
 Mesihović, Memiš — 54
 Mesihović, Sakir — 55, 57
 Mešić, Adem — 163, 170, 185
 Mešić, Alaga — 288
 Meštrović, Ivan — 6, 21, 298, 302, 435
 Metiljević, Huso — 76
 Mević, Ibrahim — 192
 Mević, Mustafa — 199
 Midžić, Hasan — 373, 374
 Mihajlović, Ljuba — 221, 237, 239
 Mijović, Aleksandar — 239
 Milenković, Toma — 444
 Milović, Muhamed — 249, 318
 Milović, Sabit — 374
 Miljković, Hasan — 57, 77, 89, 104, 115, 118, 170, 202, 262, 372, 373, 374
 Miović, Veljo — 231
 Miralem, Derviš — 16, 23
 Miralem, Edhem — 118, 136, 340, 440
 Mirković, Mijo — 440
 Mišić, (vojvoda) — 28
 Mišić, Salih — 372
 Mitrinović, Cedomil — 17, 367, 441, 444
 Montiljo, Salamon — 267
 Morović, Hrvoje — 161, 444
 Mrkonjić, Petar — 267
 Mrnavić, Tonko — 359
 Mrzić, Hamdija — 292
 Muftić, Ahmed — 348
 Muftić, Hamid — 350
 Muftić, Hifzi — 23
 Muftić, Ahmed Hilmi — 249
 Muftić, Hilmi — 318
 Muftić, Omer — 348
 Muftić, Mujo — 371, 372
 Muftić, Murad — 348
 Muftić, Salih-Remzi — 225, 226, 372
 Muftić, Salih — 348, 373
 Muhamedagić, Alaga — 372
 Muhamedbegović, Muhamed — 192
 Muharemović, Mehmed — 374
 Muhasilović, hafiz Abdulah — 231
 Mujagić, Haso — 288
 Mujagić, Muhamed — 371
 Mujagić, Rašid — 192
 Mušanović, Hašim — 373
 Mujezinović, Ejub — 58
 Mujezinović, Pašaga — 375
 Mujezinović, Ramo — 342
 Mujić, Hasib — 373
 Mujičić, Ibrahim — 374
 Mujkić, Osman — 259

Mulabdić, Edhem — 48, 49, 57, 170, 202, 204, 221, 239, 262, 272, 325, 356, 372, 373, 382, 444
 Mulalić, Mustafa — 90, 368, 441
 Mulić, Abdulah — 350
 Muminović, Mehmed — 318
 Muminović, Rasim — 384, 444
 Muratbegović, Ahmed — 446
 Musakadić, dr Asim — 8, 191, 288, 434
 Musakadić, Fehim — 17, 41
 Mustajbegović, Mustafa — 231, 232
 Mušić, Mustafa — 54
 Mutapčić, Omer — 375
 Mutevelić, Asim — 368
 Mutevelić, dr Mustafa — 48, 175, 190, 192, 409
 Mužić, Ivan — 23, 441

N

Nalbantić, Halid — 61
 Nakić, hafiz Ruvejd — 375
 Nalić, Nezir — 371, 374
 Narančić, (žandarm. narednik) — 179
 Nedeljković, dr Milorad — 358
 Nedić, Milan — 27, 30
 Neimarlija, Osman — 372, 373, 374
 Nikolić, Milan — 135, 232, 234, 244, 245, 270, 302, 330, 350, 353, 354
 Nikolić, Vlajko — 197
 Novaković, Jovan — 135
 Novaković, Pemba — 61
 Novo, dr Bećir — 75
 Nuhić, Mujo — 271
 Nurikić, Salih — 372

O

Obradović, Dragomir — 264, 265
 Odobašić, Alija — 373
 Ohran, Ibrahim — 374
 Okanović, Sladić, 372, 373, 374
 Omeragić, Ibrahim — 109
 Omerčić, Mula Mustafa — 373
 Omerović, Derviš — 77, 103, 104, 110, 115, 124
 Oraovac, Toma — 157, 384
 Oreščanin, Njego — 62
 Orhanović, Mustafa — 444
 Oruč, Esad — 199
 Osmanagić, Medaga — 339
 Osmanagić, Mehmed — 373
 Osmanagić, Munib — 444
 Osmanbegović, Osman — 373, 374
 Osmanović, Hasan — 372
 Osmanković, Osman — 327

P

Pačariz, Mula Ibrahim — 342
 Panjeta, Šaban — 251
 Parić, Omer — 375
 Paralović, Ahmet — 198
 Pašalić, H. Husein — 373

Pašalić, Mujo (Mustafa) — 199, 372
 Pašić, Čamo — 97
 Pašić, hadži Hasan (Tuzla) 371, 373, 375
 Pašić, Hasan (Bijeljina) — 373, 375
 Pašić, Muhamed — 372
 Pašić, Mujo — 373
 Pašić, Murat — 97
 Pašić, dr Najdan — (napomena autora)
 Pašić, Nikola — 21, 25, 29, 46, 58, 81, 82,
 84, 86, 88, 89, 90, 91, 94—97, 99—104,
 106, 119, 123, 124, 127, 132, 135, 136,
 145, 151, 159, 161, 167, 168, 169, 171—
 —174, 176, 179, 181—184, 188, 189,
 195, 197, 198, 202, 204, 205, 206, 210,
 214, 217, 226, 244, 306, 307, 342, 385,
 399, 403, 413, 422, 424
 Pašić, Rade — 244
 Pašović, Hasan — 372, 373, 374
 Pavelić, Ante — 59
 Pavica, Mehmed — 61, 62
 Pavić, Jože — 251
 Pavlović, dr Danilo — 83
 Pavlović, K. St. — 441
 Pavlović, Milivoj — 444
 Pavlović, Stojadin — 162, 163
 Pečenica, Lazar — 61
 Pećanac, Kosta — 338, 340
 Pejanović, Đorđe — 328, 345, 357, 359,
 360, 361, 434, 441, 444
 Pejić, Marjan — 135
 Pekić, Arif — 373
 Pekušić, Šukrija — 219, 372, 373
 Peleš, dr Dušan — 154
 Pelešić, Kasim — 192
 Perić, Vid — 292
 Perin, Đoko — 363, 444
 Penković, Matan — 219
 Pernar, dr — 178
 Peštok, Rustan — 251
 Pešut, Pero — 292
 Petrović, M. — 188, 209
 Petrović, N. Nastas — 188, 203, 205, 209
 Ploskić, Derviš — 373
 Polić, dr Vladislav — 205, 209
 Polić, M. — 346
 Popadić, Sokanić-Kosta — 139, 203
 Popović, Đ. Cvetko — 16, 308, 400, 401,
 441
 Popović, Matej — 184, 239
 Popović, Milutin — 435
 Popović, dr Toma — 379
 Popović, dr Vasilj — 389, 405
 Popović, Velja — 135
 Porobić, Ferhat — 55
 Potur, Salih — 341
 Pozderac, Nurija — 77, 104, 122, 204,
 209, 218, 256, 262, 272, 325, 372, 374
 Preca, Đorđe — 219
 Predavec, Josip — 171, 178, 209
 Prica, Ognjen — 292
 Prica, Srdan — 292

Pribičević, Svetozar — 6, 33, 34, 37, 38,
 40, 43, 50, 54, 55, 56, 58, 59, 64, 67, 70,
 119, 134, 143, 161, 172, 173, 174, 176,
 179, 181, 182, 183, 188, 189, 195, 197,
 202, 204, 205, 210, 217, 266, 274, 290,
 301, 338, 341, 342, 346, 352, 379, 380,
 394, 403, 404, 433, 437, 441
 Princip, Jovo — 199
 Prodanović, Jaša — 143
 Pržić, dr Ilija — 441
 Protić, Stojan — 21, 25, 29, 32, 36, 38,
 68, 79, 85, 123, 134, 142, 241, 337
 Pržić, dr Ilija — 441
 Pulišelić, Stjepan — 315, 317, 319, 331,
 441
 Purivatra, Atif — 3, 7, 31, 32, 311, 357,
 363, 383, 406, 441, 444
 Pušara, Vid — 197
 Puzić, hafiz Husein — 374

R

Račić, Puniša — 72, 275
 Radić, Pavle — 178, 201, 203, 205, 209,
 210, 217, 219, 224, 275
 Radić, Stjepan — 82, 83, 85, 108, 112,
 117, 118, 121, 123, 136—139, 141—149,
 151, 152, 157, 159, 160, 161, 164, 166,
 169, 170, 172, 173, 187, 189, 190, 194,
 195, 209, 210, 211, 213, 214, 217, 218,
 234, 235, 241, 245, 264, 266, 274, 275,
 278, 279, 298, 333, 350, 387, 394, 404,
 411, 435, 440, 441, 444
 Radojević, Jeremije — 238
 Radović, Stevo — 61
 Radović, Andrija — 265
 Radović, Milorad — 290
 Radunil, Milan — 273
 Rađa, Đoko — 244
 Rajić, Blaško — 149, 163
 Ramadanović, Edhem — 109
 Ramić, Hrnjo — 199
 Ramić, Mehmed — 192
 Ramić, Rizo — 264, 283, 367, 441
 Ramljak, Ilija — 292
 Ranković, Mihajlo — 30, 72, 183
 Rašidkadić, Osman — 373
 Rebac, Hasan — 398, 441
 Redžić, Enver — 14, 308, 390, 441
 Redžić, Mehmed — 277
 Redžić, Suljo — 371
 Reufbegović, Hakibeg — 370
 Reuter, Maria — 441
 Reis, Mušan — 251
 Ribar, dr Ivan — 6, 89, 297, 298, 299,
 301, 302, 307, 435
 Ristić, Slavko — 379
 Ristić, Vaso — 25, 364, 441
 Rivet Charles — 63—66, 441
 Rizaefendić, Zijah — 23, 57, 58
 Roganović, Petar — 220
 Rustampašić, Uzeir — 372, 373
 Rustenpašić, Hasan — 58

S

Sadiković, Ahmet — 350
 Sadiković, Mustafa — 193
 Sadović, Veliša — 57, 77, 97, 104, 325, 395
 Sadović, Vejsil — 248
 Salihagić, Ahmet — »Brkica« — 252
 Salihagić, Derviš — 229, 231, 249
 Salihagić, Edhem — 229
 Salihagić, ing. Suljaga — 39, 48, 58, 132, 139, 175, 190, 192, 193, 399, 409, 441
 Salihbegović, Ahmed — 48, 49, 58, 68
 Salihbegović, Hasan — 371, 372
 Salihbegović, Husein — 156
 Salihbegović, N. Osman — 192
 Salihbegović, Semso — 48, 190, 192, 376
 Salihčehajić, Husein — 375
 Salihkadić, Alija — 272, 372, 373
 Salihović, H. Ibrahim — 57
 Salimagić, Salim — 372
 Samardžić, Ibro — 136
 Samardžić, Omer — 372, 373, 374
 Saračević, Hasan — 223, 371, 372, 373
 Sarić, Aziz — 17
 Sarić, Camil — 278
 Sarić, Ibrahim — 48, 49, 58
 Sarić, M. — 53
 Sarić, dr Murad — 58, 398
 Sarajlić, Hazim — 372
 Sarajlić, Semsudin — 57, 78, 94, 100, 104, 325, 357, 441
 Sankotić, Stjepan gen. — 19
 Sejarić, Husein — 373
 Sejdić, Čazim — 341
 Selimović, Bakija — 373
 Selman, Mustafa — 374
 Selimović, Redžep — 371
 Seljo, Hakija — 248
 Serdarević, Hamdija — 109
 Serdarević, Sabit — 109
 Serdarević, Salih — 55, 374
 Sigavčić, Ahmed — 373
 Sijerčić, Ahmed — 51, 372, 374
 Sijerčić, Mustafa — 372
 Sijerčić, Omer — 228
 Sijerčić, Sejfo — 271
 Sikira, Adem — 199
 Sikirić, Abdulah — 373
 Sikirić, Abdullatif — 232, 249, 250, 318
 Sikirić, Hilmiša — 288
 Sikirić, Osman — 48, 374
 Simonović, Milan — 163
 Sirčo, hafiz A. — 346
 Sirčo, Šaćir — 373, 374
 Siručić, Avdo — 180
 Sivčević, Salih — 121
 Sivić, Šado — 192
 Sitnica, Atif — 372
 Slijepčević, Pero — 17, 20, 71, 444
 Skarić, Vladislav — 14, 441, 444
 Skoko, Savo — 71, 444
 Skulić, Adem — 376
 Smailbegović, Hadan — 48

Smailbegović, Smail — 156
 Smailhodžić, Mehmed — 199
 Smajić, Huso — 374
 Smoljan, dr Bariša — 249
 Sočo, Atif — 109, 371
 Sočo, Jure — 154
 Sokolović, A. Osman — 328, 371, 372, 445
 Solovjev, Aleksandar — 11, 445
 Spaho, Fehim — 224, 225, 227, 232, 250, 330, 337, 355, 371, 373, 374
 Spaho, Hasan — 408
 Spaho, dr Mehmed — spominje se na velikom broju stranica u knjizi, pa nije posebno obilježavano.
 Spaho, Zijah — 8, 434
 Spalajković, dr Miroslav — 403
 Sremčević, (sreski poglavar u Trebinju) — 255
 Srškić, dr Milan — 20, 21, 46, 91, 94, 95, 96, 126, 135, 141, 156, 157, 184, 229, 230, 238, 241, 259, 260, 269, 276, 277, 289, 290, 295, 299, 300, 301, 302, 333, 351, 367, 368, 386, 387, 394, 399, 404, 435
 Stanković, Milutin — 237, 238
 Stanišić, Aleksa — 46
 Stanojević, Aca — 304
 Stanojević, Stanoje — 434
 Stefanović, Mihajlo — 72
 Stepanović, Stepa — 27, 28, 29, 35, 36, 387
 Stojadinović, dr Milan — 6, 98, 130, 305, 313, 369, 390, 433, 435
 Stojisavljević, Bogdan — 72, 443
 Stojanović, dr Nikola — 14, 20, 21, 48, 441, 445
 Stojanović, Pero — 22
 Stojanović, Vlado — 231
 Stojkov, dr Todor — 7, 297, 299, 303, 304, 441
 Stulli, Bernard — 18, 20, 445
 Subotić, Dušan — 238, 379
 Sućeska, dr Avdo — 12, 359, 441, 445
 Sujoldžić, Salih — 375
 Sulejmanpašić, Dževad — 373
 Sulejmanpašić, Muhamed — 371
 Sulejmanpašić, Rifat — 23, 190, 192
 Sulejmanović, Sadić — 192
 Suljić, Suljo — 318, 372
 Sunarić, dr Jožo — 22, 23, 25, 59
 Supilo, Franjo — 435
 Sušnjik, Antun — 209
 Svrzo, Hamid — 22, 23, 24, 27, 39, 58
 Svrzo, Nazif — 372, 373
 Svrđlin, Mitar — 219

Š

Šabanović, Derviš — 374
 Šabanović, Salih — 350
 Šabić, Atif — 374
 Šaćiragić, N. — 288
 Šaćirbegović, Abaz — 373
 Šadinlija, Emin — 350, 374

Šahagić, Ibrahim — 372
 Šahbegović, Aljo — 372
 Šahbegović, Mustafa — 62
 Šahinagić, Avdo — 408
 Šahinović, Ahmed — 198, 373, 374
 Šahinpašić, Emin — 372
 Šahinpašić, Hasan — 109, 228, 371
 Šahinpašić, Hašim — 325
 Šahinpašić, Idriz — 228
 Šako, Ibrahim — 373
 Šapina, I. Franko — 139
 Šarac, Jusuf — 199
 Šarac, dr Nedim — 4, 15, 32, 294, 441, 445, 459
 Sarić, Mumin — 375
 Sator, Mehmed — 374
 Seat, Nikola — 278
 Sećerov, dr Slavko — 91
 Sećerović, Rasim — 199
 Sećerkadić, Derviš — 341
 Šehić, Ahmed — 374
 Šehić, Hasan — 294
 Šehić, dr Nusret — 189, 194, 197, 204, 233, 441, 445
 Šehović, Abid — 372
 Šehović, Edhem — 228
 Šehović, Jusuf — 372
 Šehović, Mujo — 77, 104
 Šepić, dr Dragovan — 435, 445
 Šeremet, Akif — 283
 Šeremet, Asim — 17
 Šerić, Ahmet — 57, 58, 77, 103, 104, 120, 124
 Šiljak, Jovanka — 367
 Šiljegović — 72
 Širbegović, Ibrahim — 375
 Širbegović, Muhamed — 192
 Šišić, Ferdo — 6, 18, 19, 22, 23, 25, 26, 90, 306, 434
 Šišić, Mustafa — 249
 Škorić, Ahmed — 373
 Škorput, fra Srećko — 219
 Sola, Atanasije — 25, 28, 29, 33, 35, 37, 38, 39, 41, 43, 59, 64, 65, 67, 338, 346, 352, 433
 Sola, Vojislav — 22, 23, 67
 Šoškić, dr Milorad — 266
 Špicmiller, Aleksandar — 19
 Štadler, Josip — 18
 Suljak, Muharem — 228
 Šumenković, Ilija — 181
 Šutej, Juraj — 289, 387
 Švraka, hadži Omer — 396, 418

T

Tabaković, Hafiz — 110
 Tadžić, Meho — 374
 Tafro, Derviš — 398
 Tafro, Ilija — 228
 Tafro, Mujo — 374
 Talović, (braća) — 219
 Tančica, Jusuf — 54

Tankosić, — 61
 Tanović, Džemail — 62, 371
 Tanović, Tahir — 62, 374
 Tarabar, Asim — 109
 Tataragić, Hasan — 371
 Tatlić, Avdo — 277
 Tenić, Mehmed — 375
 Terzić, Božidar — 28, 29, 30, 72, 73
 Teskeredžić, Besim — 373, 374
 Teskeredžić, Fahro — 371, 372
 Teskeredžić, Halil — 375
 Teskeredžić, Ibrahim — 228
 Timotijević, Kosta — 120, 187, 188, 424
 Tisa, Ištvan — 18, 19, 442, 444
 Tomanović, Toda — 219
 Tomašić, Dinko — 442
 Topčagić, Meho — 249, 318
 Topčić, Hašim — 375
 Topčić, Pašaga — 375
 Topić, Mustafa — 276
 Trifković, Marko — 108, 173, 174, 218, 244
 Trifunović, Miša — 218
 Trifunović, Trifko — 221
 Trišić, Nikola — 16, 434
 Trumbić, dr Ante — 97, 101, 209, 266, 353, 445
 Tudžman, Franjo — 150, 202, 204, 445
 Tunguz-Perović Danilo — 145, 146
 Tvrtković, Pavao — 292
 Tvrtković, hafiz Rašid — 371

U

Ubavić, Pavle — 163, 184, 333
 Udžvarlić, Omer — 371, 374
 Ugljen, Asim — 398
 Uzeirbegović, Edhem — 294
 Uzeirbegović, Mustafa — 372
 Uzeirbegović, H. Uzeir — 57, 348, 371, 373, 374
 Uzunović, Nikola — 126, 240, 244, 257
 Užicanin, Jusuf — 372

V

Varnava (patrijarh) — 381
 Vasiljević, Dušan — 20, 21
 Velašević, Jusuf — 375
 Veljković, dr Vojislav — 209
 Vesnić, dr Milenko — 81
 Vilder, Večeslav — 6, 394, 442
 Vilović, Osman — 51, 54, 55, 57, 58, 77, 88, 103, 104, 110, 115, 120
 Vitorović, Lekso — 230
 Vokić, Risto — 251
 Vrago, Bećir — 199
 Vršina, Julijana — 143, 442, 445
 Vujičić, Milorad — 135, 169
 Vujović, Majo — 71, 220, 339
 Vukadin, Kosta — 61, 62
 Vukičević, Veljo — 250, 254, 257, 258, 259, 261, 263, 265, 268, 270, 273—278,

280, 281, 287, 289, 299, 313, 319, 371
Vukosavljević, Sreten — 163
Vuković, Drago — 219
Vuković, Stevo — 278
Vučković, Nikola — 46, 72, 73

Z

Zahirović, Muhamed — 52
Zaimbegović, Đulibeg — 372
Zaimović, Alija — 199
Zaimović, Mujo — 372
Zaimović, Murat — 192
Zasunović, Mujo — 373
Zdunić, (srpski poglavar — Visoko) —
135, 179, 180
Zec, Halil — 127
Zečević, Mahmut — 199
Zečević, dr Mehmed — 23, 58
Zečević, Safvet — 372
Zečević, Zaim — 192
Zećo, Bećir — 288
Zećo, Salko — 184

Zekić, dr — 198
Zekić, Jozo — 199
Zelenković-Cvijetić, Stevo — 252
Zeremski, dr ing. Vojislav — 362, 442
Zgoda, Nedžib — 248
Zijabeg, Kenan — 151
Zildžo, Fehim — 288
Zlatac, Alija — 248
Zlatanić, Jeronim — 359
Zon, dr Mojsije — 267
Zrnjić, (srpski poglavar u Foči) — 400
Zuhrić, Alija — 288
Zuko, Sabit — 248

Z

Žakula, Stevo — 25
Žalica, Svetožar — 197
Žebot, Franjo — 205
Žiga, Salih — 374
Živković, dr Ljubo — 292
Živković, Petar — 299, 300, 301, 307

Prezentirajući ovaj rad široj javnosti, potrebno je da se istakne da su ovdje izneseni i obrađeni rezultati istraživačkog napora koji je okončan odbranom doktorske disertacije 6. marta 1972. godine pod naslovom koji ima i ova knjiga. Prije toga, materiju iznesenu u glavama I—III, tretirao sam u posebnom prilogu »Formiranje Jugoslavenske muslimanske organizacije i njen razvoj do 1922. godine« koji je objavljen u knjizi »Nacionalni i politički razvitak Muslimana« (»Svjetlost«, Sarajevo 1969, str. 132—215). Konačni tekst u ovoj fazi istraživanja oformio sam još u septembru 1971. godine tako da naučni radovi koji su se u međuvremenu pojavili, ne zadirući u fundamentalne probleme ove knjige, nisu ni uzeti u obzir.

Istraživanje koje sam preduzeo o Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji bez sumnje je potrebno nastaviti i dalje produbljivati s obzirom na značaj i aktuelnost tematike, raniju nedovoljnu istraženost, pionirski karakter ovog mog poduhvata, kao i to da Jugoslavenska muslimanska organizacija zauzima određeno mjesto u modernom političkom i društvenom razvitku bosanskohercegovačkih Muslimana. Razumije se da se obradom Jugoslavenske muslimanske organizacije ne iscrpljuje ni obrada građanske komponente u političkom životu Muslimana između dva rata. Pogotovu ostaje obaveza naše nauke da se i dalje još svestranije osvjetljavaju efekti politike i akcija Komunističke partije Jugoslavije i radničkog pokreta, prije svega, u širim aspektima, ali i u odnosu na pojedine narode i narodnosti, pa dakle i u odnosu na Muslimane.

Opredjeljujući se za proučavanje Jugoslavenske muslimanske organizacije, bio sam podstaknut, prije svega, željom da koliko toliko popunim postojeću deficitarnost dosadašnjeg stanja nauke, posebno u vrijeme kada se sa snažnom afirmacijom nacionalnih sloboda, ravnopravnosti i nacionalne afirmacije u samoupravnoj socijalističkoj praksi uvažavao, istinski realizirao i potvrdio i nacionalni individualitet bosanskih Muslimana.

Jugoslavenska muslimanska organizacija je samo jedan buržoaski vid manifestacije muslimanskog nacionalnog individualiteta tako da se njeno mjesto i uloga u genezi nacionalnog konstituisanja Muslimana ne može posmatrati izvan neosporno opredjeljujućih zasluga Komunističke partije Jugoslavije koja je, u okviru svoje dosljedno vođene politike uvažavanja istorijskim razvojem formiranih nacionalnih cjelina, prva priznala nacionalnost bosanskohercegovačkih Muslimana i obezbijedila pretpostavke njihove dalje klasnonacionalne emancipacije.

Baveći se proučavanjem Jugoslavenske muslimanske organizacije nailazio sam u toku rada na razumijevanje tako reći svih kojima sam se obraćao, počevši od službenika u arhivima i bibliotekama pa do komisije za odbranu disertacije na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, koju su sačinjavali prof. dr Dragoslav Janković, prof. dr Najdan Pašić i prof. dr Miroslav Đorđević. Ipak, smatram za potrebno da izdvojim prof. dra Dragoslava Jankovića i prof. dr Nedima Šarca, koji su me, posebno svojim sugestijama, naročito zadužili. Svima poimenično spomenutim, kao i svim drugima koji su mi u bilo kojoj formi ukazali pomoć izražavam duboku zahvalnost.

Dr Atif Purivatra
JUGOSLAVENSKA MUSLIMANSKA ORGANIZACIJA
U POLITIČKOM ŽIVOTU
KRALJEVINE SRBA, HRVATA I SLOVENACA

*

Izdavač:
IGKRO »Svjetlost«, OOUR izdavačka djelatnost, Sarajevo

Za izdavača:
Alija Velić

Tehnički urednik:
Hilmo Hadžić

Korektor:
Tijana Tomašević

Štampa:
IGKRO »Svjetlost«, OOUR štamparija Trebinje
Štampano u 2.000 primjeraka
1977.